ТОМ IV

I. Окупація українських земель Литвою й Польщею.

Початки литовської окупації: Литовські племена й оформованнє Литовської держави; розвій литовських нападів на руські землї; значіннє Литовської держави в українській історії. Мендовг і його діяльність, окупація руських земель; відносини з Данилом, здобутки Мендовга; Войшелк і Тройден. Нова династия — здобутки Литви в землях кривичсько-дреговичських, відірваннє Берестейщини, здобутки в Київщині, литовські впливи в нїй за

Гедимина, леґенди про Гедиминів похід.

В попереднїх томах ми оглянули історію самостійного державного житя українських земель, — його початки, розвій і занепад. Ми бачили, що вже в серединї і в другій половинї XIII в. в східнїх українських землях се державне житє приходить до повного упадку, й сї землї підпадають під безпосередню власть татарської Орди, або в дуже тїсну залежність від неї. Західня Україна жила державним житєм довше, — по неї простягають руки сусїднї держави в XIV в. Початок тому дали, здаєть ся, самі волинські бояре, навязавши зносини з литовським княжичом Дмитром-Любартом, а в усякім разї безпосереднїм поводом до того послужила насильна смерть остатнього галицько-волинського князя Юрия-Болеслава. Претендентами на галицько-волинські землї виступають Литва, Польща, Угорщина. При тім Литва, стараючи ся задержати в своїх руках галицько-волинську спадщину, заразом заходить ся коло забирання й східнїх українських земель. Боротьба сих претендентів між собою, та з татарською Ордою, що пробувала здержати сю окупацію українських земель, затягаєть ся на довго, але нарештї кінчить ся тим, що Польща рядом війн, династичних трактатів і унїй зберає в своїх руках претензії й здобутки всїх сих сторін та не вважаючи на трудности від Татар і опозицію самої людности, з кінцем XVI і в першій половинї XVII в. доходить, хоч на дуже короткий час, до фактичного володїння всїх українсько-руських земель.

Історія боротьби всїх сих сусїдів за українські землї і участи в сїй боротьбі самого українського народа становить зміст середнього періода нашої історії — що до полїтичного боку. Се історія закріпощення української землї й українського народа сусїднїми державами, котрих здобутки вкінцї зібрала, майже вповнї, без виїмків, держава Польська. З суспільного, економічного й культурного погляду виповнює сей період еволюція українського житя, яка витворюєть ся під впливом тих змін в полїтичних обставинах, особливо під посереднїм (за часи литовської зверхности) і безпосереднїм (під польським панованнєм) впливом Польщі — польського правительства й польської суспільности. Зібравши українські землї під свою власть, вона постарала ся й звести до свого, польського взірця українське житє. Се процес ломання й нагинання під польський ранжир історично-вироблених форм українських в сфері суспільній, полїтичній, культурній. Процес закріпощення українського народу народности польській, не тільки в сфері культурній, або полїтичній, але також і

суспільній та економічній — повертання української людности в народність служебну, підданську, експльоатовану. А брак сильної й різкої опозиції сьому процесови зі сторони української суспільности, з боку українського народу сьому фатальному процесови, сим убийчим змаганням польським, надає сим часам характер періода упадка не тільки політичних а й суспільних сил українського народа. Се часи його занепаду. З нього зачинає він підносити ся тільки під кінець XVI в., під впливами релїґійно-національної реакції і звязаного з ним культурного українського руху, а пів століття пізнїйше знаходить свою опору в козаччинї, що під той час з чисто клясової, приватної полїтики переходить до репрезентації загально-національних інтересів.

Полїтичним відносинам сих часів присьвячений сей том, суспільній і культурній еволюції — два дальші томи. Початки оружної народньої реакції против накинених українському народови суспільно-полїтичних обставин відкривають дальший, новий період нашої історії.

Як я вже сказав, початок боротьбі за галицько-волинські землї дали, по всякій правдоподібности, зносини тамошнього боярства з литовською династиєю. Самий сей факт одначе не стояв зовсїм відокремлено: він входить як складник в історію окупації литовськими князями земель давньої Руської держави, що розпочала ся вже в XIII в. і була наслїдком сформовання нового державного тїла на литовській території.

Литовська ґрупа племен, 1) зайнявши глухий кут в басейнах Нїмана й Двини, взагалї припізнила ся в своїм розвою в порівнянню з иньшими індоевропейськими народами, і спеціально спізнила ся дуже в полїтичній еволюції. До XIII в. ми у литовських племен не знаходимо слїдів якоїсь міцнїйшої й ширшої полїтичної орґанїзації, і се було причиною пасивної ролї литовських племен супроти тих полїтичних орґанїзацій, які розвивали ся наоколо них. Та від них Литва не терпіла, здаєть ся, значнїйших страт, аж доки не виступили в сусїдстві їх нові кольонії — нїмецькі. Так нпр. ті звістки, які ми маємо про війни руських князїв з литовськими племенами в X-XII в., в переважній масі належать, очевидно, до пограничних воєн, а їх причиною дуже часто могли бути напади самих Литвинів, з ріжних племен, взагалї воєвничих і до таких розбійничих нападів охочих. Зрештою звістки про сї війни так побіжні й припадкові, що докладнїйше понятє про русько-литовські відносини сих часів трудно виробити 2). Зовсїм без

територіальних страт, безперечно, не обходило ся для литовських племен: так нпр. довідуємо ся припадком, що при кінці XII в. нижнє побереже західньої Двини — територія литовських Лотишів, була в руках руських князів, очевидно — з полоцької династиї 3). Про залежність декотрих литовських племен від Руси говорить в загальних виразах уже найдавнїша лїтопись (кінець XI в.), а й пізнїйше ми маємо згадки про таку залежність, хоч і не можемо оцінити, о скільки ся залежність була трівка й значна 4).

Більше меньше те саме діяло ся й на західнїх границях литовських племен — зі сторони Поморя й Польщі. Але далеко тяжшого й небезпечнїйшого сусїда литовські племена дістають в XIII в. в двох нїмецьких воєнних кольонїях, що спеціальною метою ставлять розширеннє своєї території на некорисќть литовських сусїдів. Перша з них — т. зв. Ливонське хрестоносне брацтво, виростає з купецької факторії й місії, заснованої в другій половинї XII в. на устю Двини, і сформувавшись в рицарське брацтво в 1202 р., в першій четвертинї XIII в. підбиває собі сусїднїх Лотишів. Друга нїмецька кольонїя виростає з віддїла Тевтонського (палестинського) рицарського брацтва, спровадженого кн. Конрадом мазовецьким в 1230 р. для боротьби з Прусами. Перед тим з тою метою заснував він був рицарське брацтво в землї Добжинській, надавши йому в 1237 і Дорогичин, але се брацтво не розвинуло ся й важнїйшого значіння не мало. Тевтонське ж брацтво, дїставши на осїдок від Конрада землю Хелминську (инакше Кульмську, на нижнїй Вислї), розвинуло значні сили й звернувши ся на сусїднїх Прусів, протягом пів столїтя встигло їх собі підбити; тому й зветь ся воно звичайно Пруським. В 1237 р. обидва брацтва злучили ся в одну федерацію. Ливонське показало ся за слабим супроти конкуренції, яку йому робила Данїя, та супроти північних республїк — Новгорода і Пскова, й ратувало себе сим союзом. Союз сей значно зміцнив сили кольонистів. Пруське брацтво, що й потім зістало ся сильнїйшим і активнїйшим, не задоволивши ся Прусією, з другою половиною XIII в. простягає руку на дальші литовські землї — Ятвягів і Жмудь, а заразом, з Ливонцями разом, немилосердно нищить неустанними розбійничими наїздами взагалї литовські землї.

Але теж столїтє, що принесло таку небезпечність для литовських племен, принесло їм також і початки сильнїйшої полїтичної орґанїзації, що уратовала литовські племена, бодай в части, від полїтичної смерти. Шкода тільки, що розвій сеї полїтичної орґанїзації нам дуже мало відомий за браком місцевих давнїйших джерел (головним джерелом служить

Галицько-волинська лїтопись).

Уже на вступі XIII в. можемо помітити початки ширшої полїтичної орґанїзації серед литовських племен. Так в подіях 1219-1220 в Галицькій лїтописи записане колєктивне посольство литовських князїв до волинських Романовичів; лїтописець вичисляє сих князїв, і серед них бачимо кількох „старійших" (так, здаєть ся, се треба розуміти — стилїзація не зовсїм ясна), і кількох молодших 5). Вони виступають територіальними або родовими ґрупами : „жемотськыи" князї, князї „изъ Дяволтвы", Рушковичі, Булевичі. З пояснень лїтописця бачимо, що між ними сильно розвинені династичні звязки. Все се досить пригадує нам полїтичну систему давньої Руси. Але у ріжних литовських племен сей державний процес розвивав ся не однаково: коли нпр. у Ятвягів роздробленність, щоб так сказати — аморфність полїтична протягнулася ся до кінця XIII в. й привела се племя до загибели, то у властивої Литви державний процес розвинув ся незвичайно скоро й сильно.

Одним з проявів внутрішньої ферментації у литовських племен мусить уважити ся незвичайний розвій литовських нападів на сусїднї — руські й польські землї, що дають себе знати особливо з кінцем XII і в XIII в. В них, правдоподібно, проявляв ся, як і за початків Руської держави, розвій воєнних сил і внутрішня боротьба династий і князївств. В 80-х роках XII в. чуємо про сильні напади Литви на полоцькі землї; в 90-х вони мусїли непокоїти сильно Пинське й Волинське князївство (походи Рюрика й Романа на Литву). Галицька лїтопись згадує принагідно в подіях початку XIII в., що тодї „бЂда бЂ в землЂ ВолодимерьстЂй отъ воеванья литовськаго и ятвяжьскаго" 6), і дїйсно при нагоді оповіджено кілька таких нападів. Союз литовських князїв 1219 р. зробив в значній мірі кінець тим литовським нападам на Волинські землї, і потім головно надокучали їм Ятвяги, що в литовську державну орґанїзацію не входили. Се привело до звістної війни 1250-х рр., що закінчила ся поділом Ятвязької землї між Русию, Польщею й Прусією й фактичним підбитєм Ятвягів. Та про сї волинсько-литовські справи говорив я вже в попереднїм томі, і тут того нема потреби повторяти 7).

Ще більше мусїла терпіти в XIII в. від сих литовських нападів Туровсько-пинська земля, а також і дальші краї — Чернигівські й Київські, та про них ми маємо взагалї мало відомостей. Про литовське воєваннє в Пинщинї

знаходимо принагідні згадки в Галицько-волинській лїтописи; про одного Мендовгового воєводу вона також принагідно каже, що „велико убиство творяше землЂ Черниговьской”, і дійсно деякі напади на чернигівські волости згадують ся припадком 8). Про Київщину можемо судити тільки по анальоґії з Чернигівщиною й полудневою Волинею, що так сильно терпіла від Литви в середині XIII в. (оповіданнє Пляно-Карпіні). В сих землях з слабшою державною орґанїзацією литовські напади, не стрічаючи такого опору як на Волини, промощували безпосередно дорогу литовській окупації, що й зазначила ся зараз з сформованнєм першої сильнїйшої Литовської держави 9).

Сформованє властивої Литовської держави звязуєть ся з іменем Мендовга й було як не виключно, та в дуже значній мірі утвором Мендовга, хоч і приготовленим попередньою полїтичною еволюцією литовських племен. Уже його батька сучасний ливонський хронїст зве „великим королем” — найстаршим з литовських князів 10). Дійсно, Мендовг, вперше виступаючи з своїм братом (очевидно — старшим) Довспрунком в посольстві литовських князів 1219 р., мусїв бути ще чоловіком молодим, отже своє становище завдячав своїй династиї: завдяки їй Мендовг в тім посольстві виступає серед „старійших” литовських князів, хоч займав серед них одно з дальших місць. Пізнїйше, завзятою й довгою боротьбою з иньшими князями, вибиваєть ся він на становище зверхника литовських князів.

Ся завзята й крівава боротьба, котрої тільки далекий відгомін долетїв до нас, потягнула ся довго. За зміцненнє своєї власти боров ся Мендовг до смерти, поборюючи змагання князів до самостійности, а племен — до полїтичної окремішности, та дбаючи про розширеннє своєї власти й перетвореннє її в безпосередню власть над всїми литовськими землями, як се в коротких словах характеризує галицько-волинська лїтопись: „княжачи в Литовській землї почав побивати свою братию й своїх братаничів, а иньших вигнав з землї, почав княжити над цїлою Литовською землею й запишав ся дуже — нїкого не уважав собі рівним” 11).

Результати сеї діяльности Мендовга дають себе відчувати уже від 1230-40-хх. рр. Уже тодї виступає він на зверх як головний репрезентант Литви 12); а иньші князї, які ще задержали ся, сходять на другий плян, або виступають в ролї його підручників. З сього ж часу маємо вказівки на розпросторенне власти Мендовга також над сусїднїми дрібними князївствами в т. зв. Чорній

Руси — в басейнї Нїмана. Уже в 1239 р. на заклик Данила разом з Мендовгом іде походом на Польщу Ізяслав кн. новгородский — очевидно як його союзник-підручник. На початку 1250-х рр. під зверхністю Мендовга бачимо цїлу нїманську Русь — Городно, Вслоним, Волковийськ, Новгородок і декотрі сусїднї волости — як Здїтов (на Ясолнї), Свислоч (на Березинї). Деякі з давнїйших руських князїв мають ще тут свої волости (як Глїб волковийський, Ізяслав свислочський), але вони стоять уже у всякім разї в сильній залежности від Литви й їм кождої хвилї грозить перспектива перейти в катеґорію безземельних князїв, а їх волостям — в безпосередню залежність від литовських династів. Так Новгородок, що в 1238 р. ще мав свого князя, в 1250-х рр. уже стоїть під безпосередньою властию Мендовга 13). Глїб волковийський мусів мати в 1253/4 рр. якусь волость, 14) але слїдом роспоряджає Волковийськом Мендовгів син Войшелк. Як безземельний князь, служебник волинського князя, виступає в 1282 р. князь Василько вслонимський, і т. и. 15)

Ми вже знаємо 16), що з початком 1250 .х рр. Данило, використовуючи внутрішню боротьбу на Литві — війну Мендовга з вигнаними ним свояками-князями, розпочав з ним на широку міру боротьбу, аби відірвати чорноруські волости від Литовської держави 17), а заразом — взагалї розбити сей небезпечний для нього своєю силою й сусїдством полїтичний орґанїзм. Але не вважаючи на великі сили, підняті на Мендовга — коалїцію Данила з Мазовшем і Прусією, підбунтованнє Ятвягів і Жмуди, Данилу не удало ся не то що розбити Мендовгову державу, а навіть і захопити чорноруські волости її — все скінчило ся на грабованню їх (походи 1251-2 рр.). Мендовг перебіг Данилови дорогу, уложивши союз з Прусією й вихрестивши ся для лїпшого враження на своїх союзників. Охрещеннє принесло йому королївську корону (1253), а хоч за прихильність пруських рицарів мусів він заплатити рядом надань ріжних земель Прусії, але криза проминула його. А сього він тільки й хотїв.

Щоб забезпечити себе від Романовичів, він по доброму відступає їм частину Чорної Руси (угода 1254 р.). Роман Данилович дістав Новгородок від Мендовга, а від Войшелка — Вслоним і Волковийськ з иньшими волостями (в звязку з сим, очевидно, стояв і шлюб Романа з донькою Глїба волковийського — се мабуть мало улекшити його становище супроти чорноруських князїв, що сидїли під литовською зверхністю). Заразом віддає Мендовг в жертву коалїції Ятвягів: при кінцї 1254 р. Данило,

Земовит мазовецький й Прусія уложили угоду і в нїй роздїлили сфери своїх інтересів на Ятвязькій території, а Мендовг зістаєть ся невтральним і пасивним сьвідком знищення сього племени, котре він чи не мав часу, чи не здолав (завдяки його крайнему роздробленню) поставити в близшу залежність від себе. Одначе вже в 1258 р. Мендовг розірвав свої відносини з Данилом і відібрав назад чорноруські волости Романа, так що їх відлученнє від Литви було зовсїм ефемеричне (тай перед тим Роман, сидячи в них, очевидно, стояв у певній залежности від Мендовга, не богато ріжнячи ся від ролї дрібних місцевих підручників Литви) 18).

Німанською, „Чорною” Русию не обмежали ся тодїшнї полїтичні впливи в. кн. Литовського на території давньої Руської держави. Пиньскі князї в середині XIII в. також відчували на собі впливи нової держави й займали досить двозначне становище між Литвою й Волинею 19). Між залежними від Литви князївствами стрічали ми Свислочське, що належало вже до ґрупи князївств минських. Припадком довідуємо ся, що в 30-х рр. якийсь час в руках Литви був і Смоленськ: відти вигнав литовського князя в 1239 р. Ярослав суздальский, а при кінцї 40-х рр. Литва, пробувала наново Смоленськ здобути. Так же припадком дізнаємо ся, що при кінцї 50-х рр. (1258-63) Мендовгів братанич Товтивил княжив в Полоцьку, не знати коли й як туди діставши ся 20).

Се все тільки припадкові звістки, що не дають нам цїлого образа тодїшньої полїтики Мендовга супроти руських земель; видно тільки, що вона визначала ся великою екстензивністю. Галицький лїтописець дає розуміти, що Мендовг навмисно показував дорогу неспокійним литовським князям в руські землї. Ограничуючи їх на Литві, він дійсно міг бажати собі, аби їх енерґія знайшла собі вихід в руських землях, тим більше — що се вводило сї землї в круг його полїтичного впливу. Лїтописець каже, що він заохочував своїх свояків до походу на Смоленщину, кажучи: „що хто собі там здобуде, того й буде” 21). Такий же характер, здаєть ся, мав і похід на Чернигівщину, орґанїзований Мендовгом перед смертию.

Розвій литовських впливів та литовської зверхности в руських землях був перерваний катастрофою — смертию Мендовга в конспірації литовських князїв (1263). Хоч сформований Мендовгом державний орґанїзм не роспав ся з його смертию, але в розвою його став ся застій й ослабленнє на кількадесять лїт. Кілька років пройшло в замішаннях — в боротьбі

противників Мендовга між собою, потім в нагінках Мендовгового сина Войшелка за ворогами свого батька 22). Як ми вже знаємо 23), Войшелк сам не мав охоти до князювання, й пімстивши ся над ворогами, передав (десь в. р. 1267) в. кн. Литовське Шварнови Даниловичу. Та се далекосягле розпорядженнє в дійсности не мало значіння тому, що й Войшелк і Шварно померли слїдом, і в. князївство переходить в руки иньшого литовського князя — Тройдена.

Більш як десятолїтнє правлїннє Тройдена (десь в рр. 1270-80) й часи пізнїйші дуже бідні якими небудь звістками про державний процес в. кн. Литовського, взагалї про його житє. Той тільки факт інтересний і важний мусимо піднести, що прилученнє руських земель, перехід руських столів в руки литовських династів не перервали ся і в сї часи застою. Не підлягає нпр. сумнїву, що чорноруські волости зіставали ся далї при литовських землях: 1289 р. литовські князї відступають добровільно Мстиславу волинському Волковийськ. У Полоцьку, коли Товтивил наложив головою в литовській усобиці, бачимо нового литовського князя Ерденя, а з грамоти його (кінець 1264 р.) довідуємо ся, що під його властию чи опікою були й Полоцьке та Витебське князївство, хоч тут зіставали ся й далї дрібнїйші князї з руської династиї 24).

Ще більше розвиваєть ся в сїм напрямі литовська полїтика при новій династиї, що виступає перед нами з початком 90-х рр. в особі „короля Путувера” 25), а особливого значіння доходить при його синах Витенї й Гедиминї 26). На жаль, і тут наші відомости так бідні, що ми властиво можемо констатувати тільки результати, які ся полїтика осягнула за часів тих князїв, і майже нїчого не можемо сказати про те, як і коли сї результати осягали ся.

Чорна Русь за сей час так тїсно злучила ся з чисто литовськими землями в. князївства, що й пізнїйше звичайно звязуєть ся з ними при подїлї в. князївства на волости й области 27). Роспросторенне литовської зверхности в волостях давнього Минського князївства ми запримітили вже за часів Мендовга; за часів Гедимина прилученнє сих волостей було фактом довершеним. Подекуди ще зіставали ся руські князї (нпр. в 1326 р. згадуєть ся князь Василь минський як посол Гедимина, але не знати, чи не титулярний тільки) 28), але иньші волости прийшли в безпосередню залежність від литовських князїв. Теж саме стало ся і з Турово-пинською

землею, що теж, як уже знаємо, почала входити в круг литовських впливів ще за Мендовга. Син Гедимина Наримунт уже дістав у спадщину по батьку Пинськ, а хоч подекуди задержали ся й тут князї з старої династиї чи які иньші, то вони стояли вже в повній залежности від Литовської держави.

Залежність від литовських князїв Полоцької землї за весь час ледво чи переривалась. З одного документа (без дати) знаємо, що Полоцьк був під властию Витеня, а потім тут сидїв Витенів брат Воін 29). Разом з Полоцьком мусїв стояти в залежности від Литви й Витебськ. Давнїйша русько-литовська лїтопись поясняє вправдї, що Ольгерд дістав Витебськ від місцевого князя за жінкою, але, правдоподібно, се має пояснити, як Витебськ дістав ся родинї Ольгерда, а не те як він прийшов у залежність від Литви. Псков також часами входить в близші відносини до Литви, й Гедимин тримає його в своїй опіцї в змаганнях його до незалежности від Новгорода. Але тут литовські князї не потрапили закріпити свій політичний вплив.

Таким чином майже цїла кривичсько-дреговичська територія (з виїмком Пскова й Смоленської землї, прилученої пізнїйше) прийшла вже під власть литовських князїв. Разом з тим простягали вони руки й по землї українські.

Ми вже знаємо 30), що десь в першій четвертинї XIV в., — чи за безкняжих часів по смерти Андрія і Льва Юриєвичів, що припадали на часи Гедимина, чи ще перед тим — за житя сих князїв, Литва мусїла відірвати від Галицько-волинської держави Берестейсько-дорогичинську землю. Виразних звісток про се в сучасних джерелах ми не маємо, але то важний факт, що Берестейсько-дорогичинська земля не належала до Любарта; значить — була відірвана від Волини мабуть скорше, нїж Любарт її дістав. З сим згоджують ся звістки деяких пізнїйших хронїк; так „Начало государей литовських”, ґенеальоґічна компіляция з 1-ої пол. XVI в., каже, що Витень „прибавилъ земли Литовъскіе много — и до Бугу”, а иньший компілятор XVI в. — Стрийковский уважає Берестє й Дорогичин (відірвані Литвою і потім, мовляв, відібрані назад волинськими князями) причиною пізнїйшої (леґендарної) боротьби Гедимина з волинськими князями 31). Самі по собі сї звістки компіляторів (особливо Стрийковского) не богато значать, але взяті разом, з вище поданою комбінацією, вони роблять певним (або — майже певним), що дійсно Берестейсько-дорогичинська земля була прилучена до в. кн. Литовського ще перед прилученнєм до його цїлої

Волини. Чи ще за Витеня, як каже „Начало”, чи вже за Гедимина, годї сказати; але в кождім разї мабуть іще перед приходом на володимирський стіл Юрия-Болеслава (котрого бачимо нїби союзником Гедимина) Берестейско-дорогичинська земля була вже від Волини відірвана, очевидно — силоміць, оружною рукою.

Те-ж „Начало” каже, що „Давилів син Вид, званий людьми вовком”, що княжив по Мендовгу, здобув для Литви „богато Деревської землї” 32). Сього Вида нема підстави уважати мітичною особою; „Начало” зве його сином Давила і братом Ерденя, а Давил — се очевидно „Давьялъ”, згаданий Галицько-волинською лїтописею в посольстві 1219 р. між старшими князями (на другім місцї, зараз по Живинбундї), і хоч ґенеальоґічні виводи Начала дуже часто бувають баламутні, в сїй ґенеальоґії специяльно зовсїм нема нїчого неправдоподібного. В Видї можна бачити одного з більших литовських князїв між часами Тройдена і Гедимина, а навіть можна звязувати його з Будивидом (вар. Буивидом), звістним нам з Волинської лїтописи в 1289 р. — тим більше, що в тїй звістцї він з своїм братом виступають як зверхники руських земель (Чорної Руси), бо дають Мстиславу Волковийськ 33).

В усякім разї лишаєть ся нам звістка, що частина Деревської землї була підбита литовськими князями ще перед часами Гедимина. Полишити її чи з'іґнорувати не можна. 34). Від коли Турово-пинська земля опинила ся в тїснїйшій залежности від литовських князїв, вони зовсїм природно мусїли звернути увагу на сусїднї київські волости, а такою сусїдньою власне була „земля Деревська”. 35) При роздробленню Київської землї на дрібні громади, без князїв, або з князями дрібними, позбавленими сили, підбити їх свому впливу було так легко, що не вимагало нїякого напруження. Як би ми знали, як розвивала ся залежність Турово-пинських волостей від литовських князїв, то могли б може вказати близше й той час, коли київські волости почали переходити в залежність від литовських князїв; а так мусимо зістати ся при тім, що північні київські волости перейшли в залежність від Литви, правдоподібно, ще перед часами Гедимина.

За часів Гедимина не тільки ті північні, деревські волости а й дальша Київщина, дуже правдоподібно, стояла в сфері полїтичних впливів в. кн. Литовського, хоч сам Київ в оповіданню 1331 р. виразно відріжняєть ся від земель в. кн. Литовського, отже прилучений до нього ще не був. Се

оповіданнє ми вже знаємо 36): в 1331 р. вибрали ся до митрополита, що перебував тоді на Волини в Володимирі, на посьвященнє епископи — номінати новгородський і псковський. За псковським кандидатом обставав Гедимин, що підтримував змагання Пскова до повної незалежности від Новгорода: для сеї незалежности Псковичі хотіли мати й свого осібного епископа. Але се їм не удало ся: очевидно, новгородський номінат встиг, перебуваючи на митрополичім дворі, запобігти церковному відокремленню Пскова. „Посрамлений" псковський кандидат поїхав собі з Волини на Київ до дому, а побідоносний його противник, зробивши пакість Гедиминови, не знав, як тепер дістати ся до дому. Митрополит в дорозї дав йому знати, що „литовський князь" вислав за ним погоню з 300 людей, тож він „потайки тїкав між Литвою й Київом": „А владыка Василій, идя с поставленія, меже Литвы и Києва уходомъ бежали; а самъ митрополить грамоту присла ко владыцЂ своимъ человЂком и бояром, а рекь тако: занеже отпусти князь литовскый 300 человЂкъ въ Литвы поимати вас; и наши того убЂжали" 37). Побоювання не були безосновні: за Днїпром під Черниговом владику нагнав таки з купою вояків київський князь Федор і хотів пограбити. Але сили князя були за слабі, бо владика мав з собою досить людей, і напастник мусїв задоволити ся тільки окупом.

В сїм оповіданню інтересно, що Київ противставляєть ся „Литві", себто землям в. кн. Литовського, отже до нього формально не належав. З другого боку цікаво, що митрополит, боячи ся литовських князїв, не відважаєть ся їхати простою дорогою — на Київ, а тїкає потайки поуз нього, і київський князь, пропустивши протеґованого Гедимином псковського номіната через Київ, жене за нелюбим литовським князям новгородським епископом. В сїх подробицях дає себе відчути певна залежність Київа від литовської полїтики. Київський князь, зістаючи ся de jure ще васальом татарським (він має при собі й татарського баскака), стояв уже, очевидно, в сфері полїтичного впливу в. кн. Литовського.

Далеко більше каже оповіданнє ширшої русько-литовської лїтописи. Воно оповідає, що Гедимин в початках свого князювання силоміць, оружно підбив собі цїлу Київщину: він іде на Волинь і підбивши володимирського князя, забирає володимирське князївство; потім іде на Луцьке князївство і забирає його також; на другий рік іде походом на Київщину й забирає Овруч і Житомир. Київський князь Станислав дає Гедимину битву під Білгородом, але його побито, і по сїм піддають ся Гедимину Білгород, Київ і

иньші київські пригороди, а також Переяслав, Путивль і иньші задніпрянські міста (в XV-XVI в., коли ся леґенда формувала ся, задніпрянські землї належали до Київа) 38).

Що в цїлости се оповіданнє не може бути прийняте, се річ ясна, і на сїм пунктї нема ріжниць в сучасній науцї. Але ріжницї починають ся, коли поставим питаннє — що ж з сього оповідання належить до леґенди? Одні дослїдники все се оповіданнє уважають одною леґендою, що оповідає річи небувалі. Иньші припускають, що в основі його лежать дійсні факти, тільки побільшені й розписані ріжними леґендарними подробицями, та пробують розбити се лїтописне оповіданнє на складові частини — на кілька походів литовських князїв з ріжних часів на руські землї, в оповіданню лїтописи мовляв злучених в одну ґенеральну окупацію Гедимином українсько-руських земель. Сей спосіб толковання дуже привабний. Особливо з огляду на вище сказане у нас про правдоподібне відірваннє Деревської землї й пізнїйше розпросtореннє впливу Литви на иньші київські землї, може звабити гадка, що окупацію Литвою Овруча й Житомира, себто деревських волостей, треба вилучити в осібний похід. Але треба признати, що оповіданнє лїтописи так баламутне, повне таких сміливих фантазий, і стоїть так одиноко, не знаходячи потвердження в иньших джерелах, що робити який небудь ужиток чи з цїлого оповідання чи з його детайлїв для характеристики полїтичних відносин XIV в. — річ дуже небезпечна. Мусимо на разї вдоволити ся сказаним уже вище: про правдоподібність відірвання деяких північних київських волостей уже перед Гедимином та розпросторення полїтичного вплива в. кн. Литовського за часів Гедимина і в тих частях Київщини, які ще тодї до в. кн. Литовського формально належали.

Як бачимо, за часів Гедимина литовська окупаційна полїтика в руських землях була сильно розвинена. Литовське правительство сьвідомо ступило на дорогу збирання руських земель. Гедимин сам титулував себе „королем литовським і руським” (Letphinorum Ruthenorumque rex), а його син і наступник Ольгерд заявляв своє переконаннє, що всї руські землї мають до нього належати. 39) В сьвітлї сеї литовської полїтики набирає відповідного осьвітлення й становище, яке зайняли литовські князї в галицько-волинських відносинах, в справі спадщини Юрия-Болеслава. На жаль початки сього важного епізода закриті від нас зовсїм, так що ми могли пробувати тільки де що роз'яснити, деякі моменти зазначити, деякі

обставини сконстатувати 40).

Примітки

1) Вона складала ся з отсих племен: Пруси від устя Німана до Висли; між Німаном і Бугом Ятвяги; на правих притоках Німана (головно Вилії) Литва властива (Auxtote); на північ від Німана Жмудь; на північ від неї, на балтийськім побережу Корсь; на полудневім побережу Двини Жемгала (Семигалія); на північнім — Летигола (Лотиші).

2) Визначу важнійші звістки про русько-литовські війни:

983 похід Володимира на Ятвягів (Іпат. 54).

1038 похід Ярослава на Ятвягів (ib. 108).

1040 похід Ярослава на Литву (ib.).

1058 Ізяслав київський побив Голядь (Іпат. 114).

1106 Жемгала побила полоцьких князів (ib. 186).

1112 похід Ярослава туровського на Ятвягів (ib. с. 196).

1113 другий похід його-ж на Ятвягів (Лавр. 275).

1132 похід Мстислава київського на Литву (Іпат. 212).

1183 війни Полочан з Литвою (1 Новг. 159).

1191 союз князів новгородського й полоцьких на Литву (1 Новг. 164).

1193 Рюрик виберає ть ся на Литву (Іпат. 455)

1203 чернигівські князї побили Литви 1700 (1 Новг. 79) і т. и.

3) Місіонар Майнгард на проповідь у Лотишів брав дозвіл від князя Володимира (rege Woldemaro de Ploceke) — Heinrici Chronica Lyvoniae c. l. Про руські князївства на Двинї новійша праця Данилевича Очеркъ исторіи Полоцкой земли с. 112 і далї.

4) Найдавнїйша лїтопись (Іпат. 6) в однім з своїх етноґрафічних реєстрів між народами „иже дань дають Руси” згадує між инш. Литву,

ЗимЂголу (Жемгала), Корсь і Нерому (вар. Нерову)”. Сю останю назву декотрі толкують від назви Вилїї Нерис, также як литовське племя (Барсов Географія Нач. лЂтописи 2 с. 42 і прим. 76). Длуґош (II с. 177) переказує, також очевидно — руський переказ про те, що Литва давнїйше була рабами Руси: servi enim Ruthenorum existentes annis pluribus perizomata, suberes pendebant — давала дань ликом і корою. Очевидно, се останнє — глузуваннє з некультурности й бідности Литви, але сьвідоцтво про такий погляд на Литву як давнїх підданих Руси має свою ціну (тільки зовсїм незаслужено перейшло се до підручників як історичний факт). Длуґош, мабуть, взяв його з якоїсь руської компіляції, разом з „першим” (у нього!) виступом Литви 1203 р.

5) Іпат. с. 492: „Бяху же имена литовьскихъ князей: се старЂйшеи — Живинъбундъ, Давъятъ, Довъспрункъ, братъ его Мидогъ (чит. Миндовгъ), братъ Довъяловъ Виликаилъ”. Можна читати „старЂйшеи” або „старЂйшей”; відповідно до того або Живинбунд буде старшиною поміж всими литовськими князями, або дістанемо ґрупу старших князїв, яких імена тут виписані, а за ними ідуть льокальні — „жемотьскыи князи”, „Булевичи”, і т. д.; отже ріжниця для історії державного процеса в Литві дуже важна. Обидва видавцї Галицької лїтописи прийняли лекцію „старЂйшей”; прийняв її в своїх недавнїх виводах про полїтичну еволюцію Литви і проф. Брікнер (див. прим. 1), але думаю, що треба читати „старЂйшеи”, бо займенник „се” ледво чи вказав би на одну особу, так що потім, без всякого иньшого перехода (як низше — „а”, „а се”), вичислені-б були князї иньшої катеґорії. По анальоґії з дальшим („а се Булевичи”, „а се князи из Дяволтвы”) і тут „се” мусить вказувати цїлу ґрупу князїв старійших, противставлену иньшим ґрупам.

6) Іпат. с. 483.

7) Про напади Литви на Волинське й Пинське князївство й боротьбу з ними

див. в попереднїм — т. II 2 с. 310, III 2 с. 78 — 9 і далї.

8) Нпр. війна чернигівських Ольговичів з Литвою (правдоподібно — нещасливий набіг Литви). 1203 р., оповіджена в Новгородській лїтописи (с. 179), або напад Литви на землї Романа брянського 1263 р. в Волинській лїтоп. — Іпат. 569.

9) Історією сформовання Литовської держави спеціально займати ся тут не можемо. Хоч як важна була роля в. кн. Литовського в історії наших земель в XIV-XVI в., але в сформованню його наші землї й наш нарід мали лише другорядну ролю: підставою в. кн. Литовського були племена литовські й землї білоруські: той руський елємент, що зрущив в. кн. Литовське, був не український, а білоруський. Тож як в. кн. Литовське можна (і треба) до певної міри уважати державою славянською, спадкоємницею Київської держави, то в усякім разї не українською, а білоруською передовсїм, і в цїлости її історію так само не можна вводити в українську історію, як і історію в. кн. Московського. З українських земель тільки Берестейсько-дорогичинська (Підляше) й Волинь мали важнїйше значіннє в історії Литви, але на внутрішнє його житє впливали мало і досить механїчно були з нею звязані, а ще більше треба се сказати про землї східньої України. Тому з історії самого в. кн. Литовського ми візьмемо тільки ті моменти, які мали безпосереднє значіннє для історії наших земель, нашого народу, і їх обговоримо ширше, в иньшім відсилаючи читачів до історичної лїтератури в. кн. Литовського. Лїтература ся вказана в прим. 1.

10) Script. rer. Livon. I. c. 630.

11) Іпат. 587.

12) Так в 1238 р. Романовичі напускають на Польщу Литву; „возведе Литву — Менъдога”; описуючи пізнїйший о кілька лїт похід Литви на Ливонїю, сучасний ливонський хронїст Альнпеке (Scriptores rerum Livonicarum I p. 565) зве Мендовга могутним королем Литвинів (der Littowen kvnicrich).

13) Іпат. 517 — Ізяслав новгородський. Нї про який иньший Новгород тут окрім німанського не можна думати. Найнещасливійше трапив Лятковский, бо думає про Новгород = Звягель, не знаючи, що Новгородом він почав звати ся тільки від часів прилучення до Росії.

14) Що Глїб мусїв мати якусь волость в 50 рр., не підлягає сумнїву: тільки

тим можна витолкувати, що Роман Данилович, в своїх політичних комбінаціях на Чорній Руси, числить ся з ним, женить ся з його донькою, і пізнійше, в 1258 р., коли Войшелк ухопив Романа, Гліб, видко, задержав Волковийськ (Іпат. с. 561): очевидно, се була його питоменна волость. Але в 1254-5 Волковийськом роспоряджає Войшелк (с. 551); се можна толкувати або так, що Гліб був переведенний на якийсь час на иньшу волость, або що сї чорноруські князї були вже медіатизовані — їх волостями роспоряджав литовський князь, хоч вони в них ще сиділи.

15) Іпат. с. 542-4,551 (підвластні Мендовгу руські волости в 1250-х рр.), с. 661 (Ізяслав свислочський), 583 (Василько вслонимський).

16) Див. т. III 2 с. 80 і далї. До хронольоґії подій взагалї див. мою Хронольоґію подій Галицько-волинської лїтописи, Льв. 1902 (з Записок Н. Тов. ім. Шевченка т. XLI, також в V кн. моїх Розвідок і матеріалів).

17) Антонович (ор. с. 27) навіть змагання Данила до прилучення Ятвязької землї поясняв тим, що ятвязька територія ділила землї Данила від Чорної Руси й без прилучення її не можна було звязати чорноруських волостей з Галицько-волинською державою. Але істнованнє такого ятвязького клина — здогад на нїчім не опертий.

18) Укладаючи з Данилом спільний похід на Київ, Мендовг каже йому: „пришлю к тобЂ Романа и НовгородцЂ” (Іп. 555).

19) Іпат. с. 543: підчас війни Данила з Мендовгом пинські князї „имЂяху лесть” і не хотїли йти походом на Литву; се могла бути проста невтральність, але і в такім разї вона непримітно втягала пинських князїв в круг полїтичних впливів в. кн. Литовського.

20) Воскресен. I с. 144, Никон. II с. 115, Іпат. с. 541 і 569, I Новг. с. 281 і 283. Ширша русько-литовська лїтопись оповідає про якогось литовського кн. Мингайла, нїби сина Ердивила, що силоміць підбив собі Полоцьк, коли там перервала ся княжа династия і Полоцьк перетворив ся в републїку (с.5); але сей, як і иньші перекази тогож джерела вартости дуже невеликої. Лятковский (с.328) пробував довести, що Товтивил засїв в Полоцьку ще на початку 40-рр., і сей погляд приймає й Леонтович (с.82), а незалежно від нього — опираючи ся на баламутнім оповіданню Стрийковского, Данилевич (Очеркъ исторіи полоцкой земли с. 135-6). Але історія

литовських замішань 1251-4 рр. показує, думаю, зовсїм виразно, що в Полоцьку Товтивила не було тоді, инакше-б лїтописець згадав би й Полоцьк, вичисляючи сили, якими роспоряджала коалїція. Д.Данилевич (І с.), опираючи ся на тій звістції Стрийковского, пробував і ту згадку Галицько-волинської лїтописи (с.549) про похід Литви „ко Смоленьску” привязати до Полоцька, але безпідставно.

21) Іпат. 541.

22) Проф. Антонович в сих замішаннях по смерти Мендовга бачить боротьбу партий руської й литовської (с. 30 і далї); одначе для такого принципіального осьвітлення боротьби литовських династів джерела не дають підстави.

23) Т. III с. 93.

24) Іпат. 613-4, Russisch-livl. Urkunden с. 13, див. іще 1 Новг. с. 252, Полное собр. лЂтоп. IV с. 37-8, Latopisiec Litwy с. 135 (згадки про остатнїх полоцьких і витебських князїв з руської династиї).

25) Рукописи мають Pucuwerus, Putnwerus; Стрийковский з якоїсь незвісної рукописи має Utinuerus; в лїтературі прийнята форма „Лютувер” Lutuverus, пущена Гарткнохом в його виданню Дісбурґа. Проф. Беценберґер на підставі анальоґій литовської фільолоґії виводив форму „Бутумер”.

26) Для ґенеальоґії сеї нової династиї — Дісбурґ в Scriptores rerum Prussicarum I с. 155, Russisch-livl. Urkunden с. 31, Антонович с. 37-8 і замітка Никитского (див. прим. 1).

27) Див. Любавскій Областное дЂленіе гл. 1.

28) Воскресен. лїт. I с. 199; в Минскій землї дістає волость Жеславську син Гедимина Явнута — Давн. русько-лит. лїтол. с. 27.

29) Russisch-livl. Urk. с. 20, Воскр. I с. 199.

30) Див. т. III 2 с. 117 і прим. 13 — там подано перегляд джерел, на яких опираєть ся в науковій лїтературі здогад про відірваннє Берестейсько - дорогичинської землї.

31) Воскресен. I с. 254, Стрийковский I с. 364. Ґенеальоґічні виводи

„Начала” дуже баламутні (в наведеній звістці називає воно Витеня сином. Тройденовим), але поданих в ній історичних звісток ніяк не можна іґнорувати.

32) „А по великомъ князѢ МиндовгѢ сѢде на княженіи Литовскомъ Давиловъ сынъ Видъ, егоже люди волкомъ звали, и тотъ прибавилъ Деревьскіе земли много”. „Начало” уважає Тройдена Видовим сином, отже князюваннє його мало-б припасти між абдікацією Войшелка (а властиво — смертию Шварна) і князюваннєм Тройдена. Але тут для Вида місця нема, бо по словам Галицько-волинської лїтописи по Войшелку княжив Шварно, а Шварновим наступником називає вона Тройдена. Сама звістка, що Тройден був Видовим сином і Ерденевим братаничом, виглядає дуже підозріло й скорше може належати до таких ґенеальоґічних помилок Начала, як то що Довмонт був сином Мендовга, а Витень Тройдена.

33) Іпат. 613 — „литовъский князь Бурдикидъ и брат его Будивидъ (Буивидь)”. Карамзїн прим. 176 (с.75) висловив здогад, що Буивид одна особа з Витенем, і се було повторено иньшими (Фойґтом, IV с. 3, Даниловичом Skarbiec I с. 118, Іловайским II с. 538). Але воно зовсїм не правдоподібно. Далеко більше правдоподібности в тім, що Будивид (сю форму в такім разї треба рішучо вибрати) виступає як rex Butegeyde в грамотї ливонського маґістра з р. 1290, виданій у Фойґта Codex diplom. Prussiae II с. 26. В сїй грамотї маґістр закликає пруських рицарів до нападу на Жмудь, тим часом як сам він разом з тим має ударити на terram regis Butegeyde. З сього виходить, я думаю, не те що Butegeyde був князем жмудським, як думав Фойґт (IV 50), а може як раз — що він не був жмудським князем, а княжив над иньшими литовськими землями, як і Будивид волинського лїтописця. Більш гіпотетичне зближеннє сього імени ще з Путувером, батьком Гедимина (Тепен в Scr. rerum Pruss. I с. 146, Ґонсьоровский в збірнику статей петерб. академії про останнїх галицьких князїв с. 69-70).

34) В науковій лїтературі се оповіданнє про Вида і його здобутки в Київщинї досї не мало щастя: не було близше розібране. Див. мою Історію Київщини с. 472; побіжна вказівка у Дашкевича ЗамѢтки с. 40.

35) Ширша русько-литовська лїтопись оповідає (с. 5-6), що князь Скирмунт син Мингайла (по її баламутній ґенеальоґічній хрональоґії се припадало-б ще на кінець XII і початки XIII в.!) опанував з початку Туров і Пинськ,

потім Мозир і Сїверщину. Тут інтересний звязок прилучення Мозирщини з прилученнєм Турово-пинщини до Литви. Як би оповідання сеї лїтописи не були так безмірно баламутні, з сього оповідання можна б виводити, що колишнї заприпетські волости Київа були прилучені до в. кн. Литовського разом з турово-пинськими землями. Але лїтописне оповіданнє занадто непевне, аби на нїм оперти того рода вивід.

36) Т. III 2 с. 172-3.

37) Супрасл. л. с. 55.

38) Pomniki с. 15-6. Оповіданнє се було використане й спопуляризоване Стрийковским в його Sarmatiae descriptio, виданім під іменем Ґванїнї, і потім в Kronika Polska, litewska. В обох обробленнях він пробував датувати се оповіданнє (в Descriptio 1304 р., в Хронїцї 1320-1), а в другій додав до нього ще й цїлий ряд нових подробиць. Відси перейшло воно й до ріжних наших компіляторів: так, на оповіданню Descriptio опираєть ся Густинська компіляция, на Хронїцї Синопсис.

Становище сучасної науки супроти волинської части сього оповідання — про те як Гедимин забрав Володимир і Луцьк, вказане в т. III 2 прим. 13. Про київську частину див. прим. 2.

39) nihil iuris ordo sibi reservaret apud Ruthenos, sed omnis Russia ad Letwinos deberet simpliciter pertinere — Scriptores rerum Pruss. II с. 80.

40) Див. т. III 2 с. 125 і далї.

Боротьба за Галицько-волинські землї: Революція й проголошеннє Любарта, його становище; пляни на Галичину Угорщини й Польщі, похід угорський і польський — реляція Казимира, оповідання Яна й Траски, дійсний образ подій 1340 р., умова Казимира з Дедьком, незалежність Дедька від Угорщини. Боротьба в 1341-5 рр.

Становище Юрия-Болеслава до в. кн. Литовського було приязне. Юрий оженив ся з донькою Гедимина, а окрім того можливо, що то з донькою Юрия був ожений Гедиминович Любарт. Але се було тільки помиреннє

по недавнїм конфлїктї з Литвою. Властивим союзником литовським: Болеслав не був, його становище було лише нейтральне: разом з тим був він в союзї і з смертельним ворогом Литви — Прусією. Супроти сього двір Гедимина й у відносинах своїх до Юрия не мусїв себе чути звязаним, і в тій небезпечній боротьбі, яка уже за кілька років перед катастрофою зарисувала ся між Юриєм і його боярами, міг зайняти становище таке, яке диктували йому власні полїтичні інтереси.

В боротьбі боярства з Юриєм нї Любарт нї литовське правительство не брали явної участи — тільки зібрали овочі сеї двірської революції, коли вона вибухнула. Любарт, заздалегідь назначений боярами на наступника по Юриєви, був проголошений князем Волини й Галичини, прийнятий всею землею, то значить її правителями — боярами, і найбільша й найсильнїйша з спадкоємниць давньої Руської держави перейшла під власть литовської династиї. Се був великий здобуток, великий крок наперед на дорозї збирання українських земель, на яку вже перед тим ступили литовські князї. Але задержати в своїх руках сей набуток було далеко тяжше, нїж тільки взяти, і для того литовське правительство не мало досить анї сил, анї енерґії.

В краю не виникло нїякої опозиції новому князеви. Бояре зістали ся дальше фактичними правителями його й держали ся солїдарно. На чолї управи Галичини став Дмитро Дедько 1), звісний нам уже з часів Юрия-Болеслава як найстарший в боярстві. В одинокій своїй (латинській) грамоті титулує він себе „управителем Руської землї" (provisor seu capitaneus terre Russie) 2) і очевидно він був властивим головою Галичини, під чисто номінальною властию Любарта. Як уложили ся відносини на Волини, про се ми не маємо нїяких близших звісток, але очевидно — і тут мусїли роздїлити управу між собою бояре, зіставивши Любартови більше номінальну ролю. Тільки пізнїйша тяжка боротьба, з участию сил в. кн. Литовського, могла вплинути на збільшеннє значіння Любарта в землї, хоч сила боярства зістаєть ся тут, на Волини, великою й пізнїйше.

Народні маси, відогравши ролю, яку їм піддало боярство в своїй боротьбі з Юриєм-Болеславом, вернули ся до давнїйшої пасивности.

Татарська орда, як зверхник Галицько-волинських князїв, також не робила клопотів. Взагалї значіннє сеї зверхности часто перецїнюєть ся в новійшій лїтературі, що йде за давнїми поголосками в сусїднїх з Галичиною й

Волинею землях, як вони знайшли свій вираз нпр. у Ів. Вінтертурського: у нього татарські хани безпосередно роспоряджають галицько-волинськими землями, ставлять своїх намісників, побирають річну данину і т. и. Такі погляди повторяють ся і у сучасних істориків 3), але в дійсности участь Татар в політичнім житю галицько-волинських земель була дуже мала, й нема ніяких слідів, аби вони займали ся близше тутешніми змінами в особах князів, затвердженнєм нових князів і т. и. Тому не маємо повода думати, що посадженнє Любарта стало ся з якоюсь більш реальною участию тодїшнього хана Узбека. Але певні форми ввічливости зі сторони Любарта можна вповнї припускати, і нема сумнїву що татарським правительством Любарт був признаний як законний князь галицько-волинський: хан Узбек і його наступники підтримують його против иньших претендентів.

Такими претендентами виступили Угорщина й Польща.

Вище вказав я на факти 4), які приводять нас до здогаду, що ще за житя Юрия-Болеслава, Казимир, роздражнений ворожою політикою галицького князя, а заразом осьмілений його конфлїктом з боярами, війшов у порозуміннє з Угорщиною що до спільної політики на Руси. Польсько-угорський трактат 1339 р. зробив компроміс історичних претензій Угорщини на галицькі землї з плянами Казимира, і в дусї пізнїйшого трактату 1350 р. правдоподібно було рішено, що угорський король позволить Казимиру здобувати Галичину, буде йому помагати завойовати її, й полишить у його володїнню до його живота. (Заразом угорський королевич признавав ся наступником Казимира в Польщі, коли б Казимир не лишив по собі синів, і в такім разї Галичина разом з Польщею мала перейти до нього). Загостреннє внутрішнїх відносин в Галичинї й перспектива боярського повстання против Юрия могли спонукати Казимира завчасу до приготовань до походу на Галичину і до зазиву, щоб і угорський король піддержав його воєнні заходи. І на першу вість про траґічну смерть Юрия-Болеслава оба королї висилають свої війська в Галичину.

На жаль, в сїм першім епізоді боротьби за Галицько-волинські землї зістаєть ся багато суперечного й неясного. Тим часом вияснити по можности сей епізод, супроти того значіння, яке йому звичайно надаєть ся, дуже важно. Тому спинимо ся на нїм трохи близше.

Про похід угорського короля ми маємо досі тільки припадкову згадку в однім угорськім документї. Се судовий акт, виданий 14 мая 1340 р. надвірним судєю угорського короля, де сей судя за королївським наказом відкладає речінець процеса між двома шляхтичами наслїдком того, що одна з сторін під час того речінця була в походї на Русь (in Rutheniam) „з воєводою Вілєрмом” 5). З того бачимо, що в першій половинї мая угорське військо було в походї на Галичину.

Що Угорщина дійсно виступила тодї против Галичини, потверджуєть ся й тим, що Татари, спроваджені Дедьком для оборони від чужих претензій, пограбували потім не тільки Польшу, але й Угорщину. Про результат сього угорського походу на Галичину нїчого не знаємо. Судячи тільки з сеї остатньої обставини — татарської пімсти, мусимо думати, що похід сей не був перерваний: Угри дїйсно були в Галичинї. Над результатами польсько-угорської кампанії взагалї застановимо ся низше.

Про похід Казимира говорять кілька сучасних і пізнїйших джерел. Кілька сучасних хронїстів з дальших західнїх земель згадали про похід Казимира з нагоди викликаного ним сильного татарського набіга на Угорщину й Польщу. Се швайцарський монах Іван з Вінтертуру (Vitoduranus), Іван абат віктрінґського манастиря (в Карінтії), пражський канонїк Франтішок. Їх оповідання короткі й досить подібні, хоч і не залежні від себе: очевидно, вони опирали ся на загальній чутцї, що розширила ся в сусіднїх землях. 6) Згадавши про смерть Юрия-Болеслава наслїдком вчинених ним образ релїгійному почутю Русинів, вони кажуть, що Казимир схотїв пімстити ся за Юрия-Болеслава як за свого шваґра (і Казимир і Болеслав були оженені з доньками Гедимина), спішно напав на Галичину, попустошив її і з великою здобичою вернув ся назад, а Татари пімстили ся за се нападом на землї польські й угорські. Таким чином сї звістки не надають нїякого більшого значіння Казимировому походу: се похід обчислений на здобич, на грабованнє, не більше. І при тім є мова про похід тільки оден.

Инакше говорять джерела польські. Маємо їх кілька, з ріжних часів.

Насамперед маємо реляцію самого Казимира до папи, тільки не в повній її основі, а переказаний зміст її в папськім листї до краківського епископа з 29/VI. 1341 р. Як видко з сього листа Казимир доносив папі, що вражений убийством Болеслава та латинників побитих підчас повстання на Руси, та бажаючи пімстити ся за обиду католицтву, він рушив з військом на Русь,

аби звоювати (expugnaturus) собі сей нарід. Він починив там великі спустошення (тут в документї прогалина); але старший (capitaneus) сього народу звернув ся до хана Узбека — бо йому ся земля підвластна, — і привів на Казимира велику силу Татар, а окрім того упросив хана вислати превелике татарське військо на спустошеннє Польщі. Казимир, не маючи помочи від сусїднїх католицьких володарів, до котрих звертав ся, а зваживши всї обставини, особливо, що той старший і нарід заявляли охоту піддати ся роспорядженням і бажанням Казимира, він уложив з тим старшим і тим народом певну угоду, вимовивши собі службу і послушність їх в певних розмірах. Між иньшими точками умови Казимир присяг, що буде мати в своїй опіцї того старшину й народ і заховає їх при їх обрядах, правах і звичаях 7).

Так звучить ся Казимирова реляція в папськім переказї — я старав ся можливо докладно передати її зміст. Перше нїж забрати ся до її аналїзи, ми мусимо відповісти на питаннє — чи можлива взагалї критика сеї реляциї? Подаючи її, Казимир просив від папи діспензи від тієї своєї присяги на захованнє руських „обрядів, прав і звичаїв”. В сучасній лїтературі піднесена була гадка, що таке прошеннє діспензи не могло містити в собі нїякої неправди — инакше діспенза була-б не важна, отже ми мусимо вповнї вірити Казимировій реляції 8). Але таке становище було б дуже наївне: річ очевидна, що такі прошення, як і всякі иньші, стилїзували ся так, аби можливо ослабити евентуальні арґументи contra і піднести арґументи pro. З рештою, як покаже аналїза, в реляції сїй є й виразні помішання або непевности,

Насамперед в своїм представленню Казимир вяже до купи факти і з свого походу, і значно пізнїйші — як зимовий нахід Татар на Польщу, котрого він під час свого походу не міг предвиджувати. По друге — незвичайно ударяє в очі, що стягнувши Татар до помочи й маючи плян навести їх на Польщу, Дедько й иньші Русини заразом укладають таку згоду з Казимиром, де признають себе його підданими, і тільки застерігають захованнє свого обряду, прав і звичаїв. Далї, як би Казимир заприсяг тільки се, то й діспензи б не потрібував, бо як то признають йому всї, він зовсїм не показав у своїй пізнїйшій полїтиці охоти ламати руські „обряди, права й звичаї”. Очевидно, він присяг на щось иньше, і тепер його реляція старала ся його ролю представити в лїпшім сьвітлї. Бо прецїнь як би то виглядало сказати, що вибравши ся з заміром підбити собі тих схизматиків — убійників

Болеслава, Казимир під татарською грозою опинив ся в такій дурній ситуациї, що мусїв вирікти ся всяких претензій на Галичину? А що Казииир дійсно попав був у великий перестрах, доводить иньша папська буля, з 1 серпня, видана також у відповідь на реляцію Казимира, вислану, видко, десь в початках липня: Казимир доносив, що в короткім часї надієть ся великого татарського находу і просить помочи папи та иньших католиків, тож папа поручив епископам голосити в Польщі, Угорщинї й Чехії хрестоносний похід на Татар 9).

Такі непевности виринають при аналїзї Казимирової реляції. Що правда, ми маємо иньше оповіданнє, яке дуже близько сходить ся з Казимировим. Се оповіданнє (принявши, що воно автентичне) 10) іде від Яна з Чарнкова, архідиякона з Ґнєзна, польського підканцлєра в остатнїх лїтах житя Казимира й пізнїйше. Ян также каже, що Казимир, бажаючи пімстити ся за свого шваґра, з великим військом пішов на Русь, і руські бояре, не можучи йому противити ся, піддали ся Казимиру та признали його своїм володарем; але „негодивий пан Датко, воєвода перемишльський”, з якимсь Данилом de Ostrow потайки, без відомости иньших руських бояр, удали ся до хана, й той вислав військо, поручаючи йому разом з Русинами попустошити Польщу 11).

Як бачимо, хоч в де чім се оповіданнє ріжнить ся від Казимирового, але в головнім сходить ся зовсїм: Казимирів похід приводить до підданства йому Галичини, потім згадуєть ся татарський напад на Польщу, але не сказано, аби він щось змінив в результатах Казимирового походу, так що виглядає, нїби не вважаючи на сей напад Галичина й далї зістала ся в польськім підданстві. Коли одначе пригадаємо собі, що оповіданнє се виходить від польського підканцлєра, а той мусїв знати реляцію Казимира папі, то ся подібність знайде своє зовсїм природне розвязаннє: Ян опер ся в головнім на реляції самого Казимира, бо поминути її, як урядового джерела, не мав причини. Але сам він, видко, не подїляв сеї звістки про підданство Руси Казимиру в 1340 р., бо трошки низше 12) каже, що спадщиною Юрія-Болеслава (ducatum Russiae) володїв Любарт аж до р. 1349, коли Казимир позабирав у нього переважну частину тих руських земель 13).

Лишаєть ся ще третє польське сучасне джерело: Малопольська лїтопись, чи властиво кінцева записка одної з її верзій — т. зв. хронїки Траски 14). Вона рішучо ріжнить ся від усїх иньших оповідань тим, що тим часом як всї

иньші говорять лише про оден похід Казимира, вона — і тільки вона, говорить про два походи: Казимир на вість про смерть Болеслава коло великодня (16/IV), з малим військом, іде на Русь, нападає на Львів і спаливши замок забирає з собою „Christianos et mercatores” (читати мабуть треба Christianos mercatores, себто чужоземних купців-католиків), з їх родинами, що були сховались у львівськім замку (очевидно — зі страху перед Русинами). Забирає ще велику здобичу — скарб давніх князів, між тим кілька золотих хрестів, оден з них з великим куснем Христового хреста, далї дві дорогоцінні корони, дорогоцінну тунїку й крісло прикрашене золотом. З сею здобичею вертаєть ся Казимир до дому. Потім тогож року коло св. Івана (24/VI) він іде знову на Русь, уже з великим військом — з 20.000, нищить кілька замків і підбиває собі Русь „на будуще”. А хоч Татари в числї 40.000 з таким же або й більшим числом Русинів вибрали ся походом (на Казимира?), але сей похід не удав ся, „й так король вернув ся до дому з побідою й великою славою, без всякої шкоди або утрати когось з своїх панів”. 15)

Се оповіданнє, хоч досить раннє (не пізнїйше 2-ої пол. XIV в.), має вже виразні слїди леґенди, в родї того княжого скарбу і тих, очевидно — коронаційних клейнотів, забраних Казимиром (і то у Львові, що зовсїм ще не був княжою столицею), або тих побільшених очевидно чисел військ. Та й самий загальний і неясний спосіб оповідання вказує, що маємо в нїм до дїла з досить далеким переказом, хоч як раз се оповіданнє, оброблене Длуґошом, лягло в основу пізнїйшої історичної традиції. Тому подробиці сього оповідання треба брати з певним скептицизмом, а між ними й ту, що Казимир в 1340 р. двічи ходив на Русь. Як дата подана тут для першого з тих двох походів досить правдоподібна, бо дуже близько сходить ся з датою угорського похода на Русь, так друга мало правдоподібна з огляду на те, що вже в початках липня Казимир алярмував папу вістями про перспективу татарського находу на Русь, і не до нового похода на Русь було йому.

По сих замітках постараємо ся звести до купи все те, що подають нам джерела до галицьких подій 1340 р.

На першу вість про смерть Юрия-Болеслава королї польський і угорський поспішили ся вислати війська в Галичину. Король угорський вислав десь з кінцем цьвітня своє військо під проводом палятина Вілєрма, Казимир коло того самого часу поспішив ся сам в Галичину. Сї походи стали ся так скоро,

що не можна припустити порозуміння між Угорщиною й Польщею по смерти Болеслава — не стає на те часу. Отже коли в тій одночастности було порозуміннє (а на нього така одночасність досить виразно натякає), то мусіло воно бути в давнійших укладах. Про результати Вілєрмового похода нічого не знаємо, очевидно — визначними вони в кождім разї не були. Що до Казимира, то він несподїваним нападом встиг захопити кілька замків і забрав чимало здобичи. Дуже можливо, що в основі звісток т. зв. Траски про спаленнє Львова й забраннє звідти здобичи (хоч не такої леґендарної) лежить дїйсний факт. Може якась битва стала ся й під Перемишлем 16). Дмитро Дедько, що стояв на часї галицької управи, післав „возводити Татар" на Польщу. Ся вість змусила Казимира поспішити ся назад; з рештою його на борзї споряджений похід і не був обчислений на довші операції. З значною добичею вернув ся він до Кракова — з дня 15 мая вже маємо привилей, виданий ним в Кракові 17). Таким чином його похід тривав коло двох тижнїв; був се властиво набіг, обчислений на несподїванку.

Тим часом почали приходити вісти, що Татари ладять великий похід на Польщу. Сї вісти так занепокоїли Казимира, що він на початках липня вислав листи до папи, просячи помочи, і папа наказав епископам ґнєзненському, краківському й вроцлавському голосити хрестоносний похід на Татар 18). Але звістки показали ся передчасними: татарська хмара посунула доперва зимою, в груднї, й попустошила Угорщину й Польщу 19). Чи брали в сїм походї участь також і Русини, зістаєть ся неясним: про них окрім баламутного „Траски" згадують тільки пруські рицарі — тільки як чутку.

Казимир, аби забезпечити себе на дальше від таких нападів, увійшов у переговори з Дедьком. Між ними стала згода, заприсяжена з обох сторін; вони обіцяли не зачіпати себе, може й ще які небудь услуги собі посполу обіцяли — се те, що потім в зміненій формі Казимирової реляції стало присягою Русинів на службу й послушність та присягою Казимира на захованнє руських обрядів, прав і звичаїв. Галичина таким чином від Польщі оборонила ся. Але як забула ся татарська гроза, Казимир вернув ся до своїх плянів на Галичину. Лїтом 1341 р. вислав він до папи звісний уже нам лист, просячи діспензи від зложеної Русинам присяги, і діспензу дістав.

Що Галичина не прийшла під власть Казимира по походї 1340 р. й зіставала

ся далі під управою Дедька, признаючи своїм князем Любарта, а зверхником — татарського хана, се, на мій погляд — зовсім виразно, показує грамота Дедька з тих часів. Грамота ся не має дати, але судячи з змісту, вона видана скоро по згоді з Казимиром, десь в 1341 р. 20), Для характеристики тодішньої ситуації вона так інтересна, що варто її в цілости навести. Дедько пише до торунської громади й купців, повідомляючи про кінець війни з Казимиром і заохочуючи до відновлення давнійших торговельних відносин з Галичиною: „Памятаючи сьвяті слова: блаженні кротції, яко тії наслїдять землю, ми, натхнені Сьвятим Духом, побідили спокусителя людського роду й залишили незгоду, посіяну диявольською покусою між нами й Казимиром, королем польським. Тому даємо знати всім, хто хоче їхати в Руську землю, що як і за наших попередників, вони можуть безпечно прибувати до Львова (Lemburgam), нічого не боячи ся 21). Коли ж би хто хотів прибути на житє, дістане горожанство для себе й для своїх дітей, на рік свободу від повинностей, як і давнійше бувало, й иньші права, тільки мусить платити чинш. Шкоди ж починені до смерти пана нашого блаженної памяти руського князя, о скільки починені вони Львовянами, беремо на себе сим листом, як і давнійшим".

Як бачимо, Дедько трактує тут Казимира як рівнорядну з собою політичну силу, й нічим не натякає, аби та „незгода" з Польщею скінчила ся підданством Казимирови: Юрия-Болеслава Дедько зве dominus noster, Казимира — просто dominus.

Висловлена була ще иньша гадка, що Дедько признавав над собою власть не польського короля, а угорського, бо сей умовою з Польщею застеріг собі права на Галичину 22). На потвердженнє сього вказують на грамоту кор. Людовика до Дедька, з літа 1344, в справі мита з кошицьких купців, де Людовик називає Дедька своїм васальом: fideli suo viro magnifico comiti Dechk, capitaneo Ruthenorum, і просить та поручає йому (requirimus diligenter, nihilominus damus in mandatis) полагодити сю справу. 23) Але як опирати ся на умові Кароля з Казимиром, то угорський король являв ся володарем тільки в будучности, а польський король — володарем дійсним, і Дедько мусів би Казимира назвати в такім разї dominus noster в своїй грамоті. Взагалі ж ніяких вказівок на те, щоб Галичина була Угорщиною підбита в р. 1340, не маємо, і треба б хиба толкувати навпаки, що Галичина, признавши власть Казимира, заразом попала під зверхність угорського короля, що собі застеріг права до Галичини. Та в грамоті виданій кілька

тижнїв пізнїйше (17/VIII) в справі тих же кошицьких купцїв, Людовик виразно зве купцїв з Руси й Польщі заграничними, відріжняє виразно regnum Russiae від regnum Hungariae, і нічим не натякає на те щоб Русь була під його властию 24).

Очевидно, титулятуру Людовикового листу до Дедька треба пояснити тим, що признаючи за собою традицийні королївські права на Галичину, Людовик з того становища називав Дедька своїм васальом, хоч не мав нїякої реальної власти анї над ним анї над Галичиною. Ся властива незалежність Дедька дає себе відчувати навіть в стилїзациї самого листу 25). Зверхником Дедька був, як сказано вже, Любарт, до котрого як до зверхника Галичини ще в 1347 р. писав византийський цїсар, 26) а над тим іще — татарський хан. Тим поясняєть ся, що в польській полїтицї від 1340 р. починають фіґурувати разом, як одна коалїция, Tartari, Rutheni et Litfani 27), хоч перед тим не слїдно напруження між Польською короною й в. кн. Литовським.

Примітки

1) В своїм власнім документї пишеть ся він Demetrius Dedko, в двох ранїйших грамотах Юрия-Болеслава 1334 і 1335 рр. — Detko, в грамотї кор. Людовика Dechk, у Янка з Чарнкова Datko. Про ріжні толковання сього імени див. в примітцї 3.

2) Capitanes — се модний в тім часї в землях чеських і польських титул для повновласних намісників більших країв. Provisor стрічаєть ся також у сїм значінню.

3) Т. III 2 с. 100-3.

4) Див. т. III 2 с. 129. Лїтературу боротьби за галицько-волинські землї див.

в прим. 4.

5) Текст і детальний розбір документу в прим. 5.

6) Тексти див. в прим. 6.

7) Папська буля у Тайнера Monumenta Poloniae I с. 434 (ч. 566). Ще раз перевірений з „оригіналом ватиканського архива” текст надрукував Лїсєвіч в Przewod, nauk i liter. 1891 с. 91, але ся перевірка нїчого не дає (і надрукована з очевидними помилками), а на жаль і Тайнер і Лїсєвіч не кажуть, як велика прогалина в тім „оригіналї” (про неясність сього вираза див. замітку Васїлєвского в Ж. М. Н. П. 1891, XII с. 342).

8) Сим катехизичним арґументом, про правдивість прошень в справах діспензи, обороняв реляцію Казимира Лїсєвіч в своїй рецензії праці Філєвіча (I с.), а його арґументи непотрібно прийняв і Терлецький (ор. с.).

9) Theiner Vetera monum. Hungariae I с. 637-8 (ч. 958-9).

10) Перші роздїли хронїки Яна викликують взагалї ріжні непевности: деякі, як Цайсберґ, зовсїм не признавали їх за твір Яна, иньші, як нпр. Філєвіч, бачать в них пізнїйші, чужі перерібки — див. Zeissberg Die polnische Geschichtschreibung des Mittelalters с. 160, Филевичъ ор. с. с. 74 і далї — тут вказані й иньші погляди; див. іще Линвиченко ор. с. с. 461, Лїсєвіч 1. с. с. 91. Я не бачу причин відсуджувати Яна від авторства сих звісток, ще меньше можу згодити ся з поглядом Філєвіча, що оповіданнє Яна перечить реляції Казимира (для д. Ф. се служить доказом против приналежности Янови оповідання! с. 76).

11) Monumenta Poloniae hist. II с. 621-2, пор. 629.

12) Mon. Pol. hist. II с. 629.

13) З подробиць Янового оповідання, окрім обговореної в прим. 3 звістка, що Дедько був перемишльським воєводою, треба піднести ще ту згадку за иньшого проводиря Русинів — Данила de Ostrow. Так мають всї кодекси: de Ostrow, так читав і Длуґош. Аж Кромер називає його Острозьким (Daniele Ostrogio, в вид. Туровского с. 709 — Daniela Ostrogieja, через непорозуміннє), а Несєцкий, прийнявши сю лєкцію до своєї статї про Острозьких (Herbarz, вид. Бобровича VII с. 177), причинив ся до

популяризації її. Майже всї, хто писав про сї подїї, говорять про князя Данила Острозького, із новійших письменників тільки Ґожіцький (Połączenie с. 26) виступив против такого толковання, вказуючи на село Острів в Галичинї. За таким толкованнєм, що мова йде тут про кн. Острозького, промовляє те, що в серединї XIV в. дїйсно був на сьвітї князь Данило Острозький (він мабуть згаданий як сьвідок на грамотї 1366 р. — „князь Данилий", Arch. Sanguszków I ч. 1). Але сього, очевидно, не вистане ще, аби поправляти текст Яна. Иньші арґументи за кн. Острозьким (див. у Филевича, с. 81 — против Ґожіцкого) не мають значіння.

14) Див. про нього в прим, 7.

15) Monum. Pol. hist. II с. 860-l.

16) Див. прим. 3.

17) Kodeks Małopolski III ч. 662 (с. 37) — фундаційний привилей Грабова, actum Cracovie in octaua b. Stanislai anno 1340 — мб. треба розуміти s. Stanislaum in Majo — 8 мая.

18) Theiner Vetera monum. Hungariae ч. 959 (с. 638). З пізнїйшого на кілька день листу папи до Узбека, де він каже про татарські напади на Угорщину й Польщу (ibid. ч. 960), часом виводять, що татарський напад на Польщу дїйсно тодї став ся (нпр. Прохаска W sprawie с. 20). Але в дїйсности папа каже тут, що взагалї стають ся такі напади: cum... inter tuos ac carissimorum in Christo filiorum nostrorum Ungarie et... Polonie regum illustrium officiales et subditos in confiniis imperii sui et regnorum regum predictoruin quaridoque suscitari contingat dissensiones et gnerras. Так само безпідставно й безпотрібно звязують з галицькими справами напад Татар на Польщу на початку 1340 р. — див. Лїсєвіча в Przew nauk. i liter. 1893 с. 187.

19) Про неї окрім реляції Казимира, Яна й Траски оповідають, як сказано, Іван Вінтертурський, Іван Віктрінґський і Франтішок Празький, також иньші західнї хронїки, Іван Вінтертурський каже, що татарський нахід став ся в великий піст 1841 р., але вірнїйшою датою треба уважати подану у італїянського хронїста Cornazanis (Muratori Scriptores rerum ital. XII. 742): грудень — сїчень 1340/1 р. (del mese di decembre 1340 e di geunaro 1341). Поголоски про зближеннє татарського війська в Прусії ходили вже в перших днях грудня. Се знаємо з листа пруських епископів, писаного 3

грудня в Ельбінґу до Риму. В сїм листї епископи пишуть, що татарський хан вислав нечуване війско, una cum principibus, maxime cum regibus Litwinorum et Ruthenorum suis tributariis, а на поміч польського короля не можна рахувати — Codex diplom. Prussiae III ч. 21. Прохаска (W sprawie c. 20) бачить в сїм документї докір Казимиру, що він хилить ся до згоди з Татарами, але сього в грамотї нема. Про самий татарський набіг і міру його інтензивности не можна виробити собі докладного суду: всї звістки про нього досить загальні; декотрі джерела, як Ян або Траска, кладуть натиск на опір, даний Татарам в Польщі, иньші згадують про елєментарні перешкоди, о які розбила ся татарська туча.

20) Codex diplom. Prussiae III c. 61, поправнїйше в Hansisches Urkundenbuch II ч. 690. Фойґт сам приймав для сеї грамоти р. 1341- Gesch. Preusseus IV c. 580; натомісїь видавець в угорьских Acta extera (т. II c. 259) датує її р. 1347! Кунїк, передруковуючи в академічнім збірнику, дав дату „коло р. 1342” (с.157). Грамота написана дуже нескладною латиною; не знати, чи тодїшнї Львовяне лихо вміли по латини; чи тільки Дедькови трапив ся якийсь лихий писар. Перекладав я її як можливо близше.

21) Очевидно, війна з Польщею була перервала торговельні зносини Торуня зі Львовом.

22) Старостою z ramienia Wegier на підставі згаданого низше листу вважає Дедька Прохаска (op. c. c. 21), тим часом як Ґожіцкий і за ним Терлецький за польськими джерелами уважають його польським намісником, чи взагалї залежним від Польщі.

23) Fejér IX. 1 c. 209. Зауважити треба, що хоч Людовик називає Дедька своїм васальом, але дуже гонорує — vestrae magnificentiae, magnifico comiti; свого намістника так би він не титулував. Галицьких митників і урядників все зве він vestri: in locis tributorum vestrorum, per vestros tributarios, і нїчим: не натякає, що се урядники підвласні йому, угорському королеви.

24) Fejér Codex, diplom. IX, 1 c.210: quod omnes mercatores extranei, de regnis scilicet Russiae, Poloniae et provinciis eorumdem in regnum Hungariae venientes; отже Русь до regnum Hungariae не належить.

25) Треба запримітити також, що обидва листи Людовика дуже докладно відріжняють Русь від Польщі. В грамотї в справі кошицьких купцїв

Людовик підносить, що з угорських купців галицькі митники беруть більше quam a populis et hospitibus regni Poloniae et aliorum regnorum — отже тут regnum Poloniae для галицьких Русинів такаж постороння держава як і alia regna. В листї до Дедька стоять против себе regnum Russiae і regnum Poloniae. Очевидно, і до Польщі тоді Русь не належала, вона далї трактуєть ся як стара Галицько-волинська держава.

26) Див. в т. III 2 с. 141-2.

27) Як ми вже бачили (с. 27), ще в р. 1340 пруські епископи доносили в Рим чутки про спільний похід Татар, Литвинів і Русинів, а трохи згодом — в 1313 р. сам Казимир звернув ся до папи за помочию до боротьби з сею ж коалїцією. Див. Theiner Monum. Poloniae I ч. 604, 605, і 628.

Боротьба за Галицько-волинські землї: Справа відірвання Сяніччини. Кампанія 1349 р., її дійсний образ, напади Литви 1350 р., угода Казимира з Угорщиною й реляції папі; кампанїя 1351 і 1352 р., татарські напади, похід Казимира і перемирє; результати кампанії

Ми бачили, що вже в 1341 р., кілька місяців по своїй угоді з Дедьком, Казимир постарав ся звільнити себе — папським розгрішеннєм — від даної Дедькови присяги й розвязати собі руки до дальшої акції в Галичинї.

На жаль, про сї дальші заходи його маємо дуже бідні відомости, так що не завсїди можна відріжнити те, чого не було, від того, чого не знаємо.

З кінця 1343 р. (1 грудня) маємо папську булю, де папа згоджуєть ся на проханнє Казимира — відступити йому дволітню десятину з польських епархій на боротьбу з Татарами, Русинами й Литвинами, „що часто нападають на його підданих, починили їм богато шкод і кривд і далї старають ся чинити”; папа видав наказ духовенству про виплату тих десятин. На жаль, стилїзація сих буль так загальна й шабльонова, що не можна зміркувати, чи Казимир просив тієї підмоги на роспочату вже війну, чи тільки задуману. В кождім разї потім таки мусїла бути якась війна, судячи з того, що в 1345 р. вороги Казимира доносили папі про угоду його з Литвою, й Казимир виправдувавсь перед папою з того, що він помирив ся „з литовськими схизматиками” (себ то Русинами з під литовської зверхности). Він поясняв, що вчинив се з біди — тому, що супроти війни, яку розпочав з ним чеський король (в 1-ій пол. 1345 р.), не міг заразом бороти ся з звичайними нападами тих схизматиків 1).

На той же 1345 р. припадає иньша, не зовсїм ясна звістка. В грамоті данїй в маю сього року (9/V) Казимир позволяє купцям з Нового Санча без оплати цла їздити на Русь через Бєч, Жміґрод і Сянік 2). Стилїзація документа не дуже виразна, й можна б припускати, що тут Сянік означає тільки напрям дороги, але є деякі иньші обставини, що промовляють за відорваннєм Сянока ще перед прилученнєм иньшої Галичини.

Перед усїм саме відокремленнє Сяніччини в осібну землю. Для сього не було традиції з руських часів, як для иньших „руських земель” Польської корони: Перемишльської, Галицької, Холмської, Белзької й Львівської — себ то давнїйшого князївства Звенигородського. Польське право було заведене в Сяніцькій землї скорше, нїж в иньших землях Галичини; осібного старосту вона також скорше від них дістала. Нарешті з часу між 1345 і 1349 р. ми маємо ряд осадчих привилеїв Казимира для Підгіря в теперішнїм Ясельськім, і деякі з сих місць майже напевно можна зачисляти до давньої Сяніччини.

Можна б припускати що Сяніччина зістала ся за Польщею ще від походу 1340 р. 3), але обставини, в яких Казимир тодї уклав свою угоду з Дедьком — під татарською грозою, не дуже відповідні для такого здогаду: ледво чи тодї Казимир міг Сяніччину від Дедька виторгувати. Отже можна здогадувати ся (дальше здогадів іти тут не можна), що Сяніччину здобув Казимир під час своєї нової (завсїди де що гіпотетичної) війни, — в 1344-5

рр., і задержав укладаючи ту згоду „з Литвою” 1345 р. Про великість сього здобутка можемо судити з пізнійших границь Сяніцької землї: вона обіймала карпатське Підгірє від польської границї аж до вододіла Ослави й Сяна, поріче верхнього Вислока й околицї на схід від нього, кінчаючи порічем Сяна, а на північ сягала до Сянового колїна (Динів, Дубецько і т. и.). Одним словом се підкарпатський, західнїй клин Галичини 4).

Припускати якісь ще значнійші здобутки Казимира в Галичинї в тім часї, перед 1349 р., трудно. Бачили ми вказівки на те, що в рр. 1345-1349 Любарт володів цїлою спадщиною по Юрию-Болеславі 5), а всї документи, з яких хотїли вивести доказ, що Казимир уже перед 1349 р. володів Галичиною, не витримують критики з сього становища 6). Зрештою виправдання Казимира перед папою за свою угоду з „литовськими схизматиками” зовсїм не звучать тріумфально.

По тім ми не маємо нїяких звісток про відносини Казимира до Галичини, аж до р. 1349, коли став ся якийсь новий, великий і важний своїми наслїдками похід, на жаль — в своїх подробицях нам зовсїм незвісний.

Як бачили ми вже, Ян з Чарнкова каже, що спадщиною по Юрию-Болеславі володів Любарт, аж 1349 р. Казимир, „напавши з сильним військом, забрав усю землю з усїма городами й замками, зіставивши Любарту тільки місто Лучеськ з його округом, і то до волї своєї". Пізнїйшими словами (про литовські напади 1350 р.) Ян дає розуміти, що в 1349 р. Казимир здобув Володимир, Белз, Берестє, et alia minora 7).

Ся звістка знаходить собі потвердженнє в иньших, зрештою ще скупійших звістках. Так Новгородська лїтопись записує під р. 1349: „прииде король краковьскый со многою силою, и взяша лестью землю Волынскую (що се значить взагалї галицько-волинські землї, ми вже знаємо), и много зла крестианом створиша, а церкви святыя претвориша на латыньскоє богумерзъскоє служеніє”. Польська лїтопись Мєховского монастиря (в Краківськім) під тим же роком пише: „під кінець сього року опанував Казимир Руську землю” 8). Нарештї ми маємо й оден документ (5 грудня 1349), де Казимир забезпечає пруським купцям свобідну путь „через нашу землю Руську до міста нашого Володимира” (per terram nostram Rusie transeundi et ad Ladimiriam nostram civitatem veniendi), а в титулї сього документа титулує вже себе „паном Руси” (Dei gratia rex Polonie dominusque terre Russie) 9).

Сю кампанію Казимира пробували звязати з катастрофою, що спіткала литовських князів в р. 1348, в битві над Стравою: мовляв Казимир схотів використати сю катастрофу й ударив на Любарта 10). Сей здогад одначе мало правдоподібний, хоч би вже тому, що між, сею катастрофою й походом Казимира минуло півтора року — так катастроф не використовують. Інтереснійша иньша вказівка — що перед сею кампанією Казимир мав зносини з Татарами: згадана вже літопись Мєховського монастиря записує під тим же 1349 р., що перед походом Казимира, того року, прибули до нього посли від Татар 11). Дуже правдоподібно можна здогадувати ся, що навчений попереднїм досьвідом, Казимир, задумуючи сей похід, постарав ся зневтралїзувати Татар, і дійсно, сей раз Татари не відповідають на його похід і забраннє Руси новими нападами: в пізнійших походах на Польщу чуємо тільки „Литвинів”.

Збераючи до купи наші звістки, можемо собі сю кампанію Казимира представити так: він завчасу завязав зносини з Татарами й забезпечив собі їх невтральність. Потім на осінь 1349 р. з великим війском напав на руські землї. Похід сей заскочив Любарта неприготованим. Без великого опору — судячи з браку звісток про якісь сильнійші битви, Казимир опанував головнійші руські замки, між иньшими Белз, Берестє, Володимир. Любарт задержав тільки Луцьк — не знати, чи за якоюсь угодою, чи по просту відсидів ся тут. Що похід трівав не довго, видко з того, що 1 вересня ми бачимо Казимира в Кракові — перед походом, а в перших днях грудня з'являєть ся він в Сендомирі — уже по поході 12).

Не зовсїм ясно, чи стояла в якім звязку з сею кампанією заява Кейстута й його братів, що вони ладні вихрестити ся на католицьку віру. Про се доносив Казимир папі десь найдальше при кінцї вересня, і папа в відповідь просив Казимира аби своїми впливами постарав ся довести сю справу до кінця 13). Можливо, що Кейстут з иньшими князями хотів сею заявою відвернути польський похід, що тодї як раз міг розпочинати ся. Але могла така фальшива поголоска й не стояти в звязку з сим походом.

Та успіх Казимира, осягнений, очевидно, несподіванністю напада, не був певний. Любарт і його брати зовсім не думали Казимиру тих руських земель дарувати, і слїдом вибрали ся походом самі. На жаль тільки, наші звістки про сю боротьбу ще біднїйші, нїж про Казимирів похід.

Ян, оповівши про успіх Казимира в 1349 р., каже, що наслїдком безбожного вчинка Казимира з Баричкою щастє відступило від нього. Литовські князї кількома наворотами набігали й пустошили „князївство Руське”, відібрали назад Володимир, Белз, Берестє й иньші поменьші замки; спустошили й пополонили землї Луковську, Сендомирську й Радомську, а де приходило до битви, все Поляків за божим допустом бито, так що Казимир нарештї мусїв уложити згоду з литовськими князями. Оповіданнє се обіймає події кількох пізнїйших років, але не може бути сумнїву, що вже в 1350 р., першими нападами, Любарту й його братам удало ся вернути собі волинські округи. Звісна вже нам лїтопись Мєховського монастиря записує, що 1350 р. „коло сьвята св. Бартоломея (24 серпня) Литвини спустошили Русь, богато позаберали в неволю, богато повбивали”. 24 серпня Казимир як раз був у Львові, і се очевидно стояло в звязку з тим литовським походом. Волинь, правдоподібно була вже страчена перед тим, і треба було боронити Галичини 14).

Боротьба була тяжка, й Казидир на всї боки розглядав ся за способами. Важним успіхом для нього було, що Татари зістали ся невтральними: в 1350-1 рр. нічого не чуємо про них. Аж в 1352 р. з'являють ся вони знову в польських землях.

З Людовиком угорським Казимир відновив весною 1350 р. (4/IV) умову, що мав з його батьком в справі Руси. Людовик за порозуміннєм зі своїм братом Стефаном заявляють, що Руське королївство, на котре вони мають дїдичне право, як і їх попередники, угорські королї, відступають вони до живота Казимиру з тим, що коли у Казимира не буде синів, в такім разї разом з Польщею й Русь перейде до Людовика; а коли б у Казимира був син, то чи сам Людовик чи його наступники можуть кождої хвилї собі відібрати Русь від польських королів, виплативши 100.000 фльоренів (очевидно — за ті кошти, які Казимир вложив в свої заходи коло Руси) 15). Ще важнїйше було, що Казимиру удало ся подвигнути Людовика й до активної участи в руських справах, і він в рр. 1351-2 сам ходив на Русь.

Окрім того звернув ся Казимир по поміч і до папи. Він представляв, десь на початку 1351 р., що встиг уже, з великим накладом коштів, підбити собі такі великі землї або князївства невірних Русинів, що в них можна утворити сїм великих епархій з осібною митрополією. Що оден з сильнїйших князів руських уже вихрестив ся на латинство з родом і дружиною (!), за намовою Казимира. Але тепер Татари, роздражнені забраннєм сих країв, над котрими давнїйше панували, сполучивши ся з сусїдами Русинів — Литвинами, тягом нападають на польські землї, і против них треба тримати військо, кріпити замки, і для сього потрібує Казимир помочи.

Ся реляція дуже характеристична взагалї для Казимирових реляцій до Риму. Аби прихилити папу, Казимир безперечно, побільшив в нїй свої успіхи, і дещо попереіначував. І так Галичина, що зіставала ся під Польщею, зовсїм не була відповідним тереном для семи „великих" (diffusi) катедр. Загально стилїзоване оповіданнє про якесь наверненнє руського князя з його родом і дружиною будить сильні підозріння. А вже зовсїм видумана історія з Татарами. Татари займали невтральне, а може навіть більше прихильне становище супроти Казимира; се бачимо з тих жадань, які ставив, по словам угорського самовидця, Кейстут людовикови підчас війни 1351 р.: між иньшим жадав Кейстут, аби королї угорський і польский боронили литовських князїв від Татар!... Отже Татари не стояли по сторонї Литви. Але зручно стилїзована реляція до Риму свою мету осягнула: папа одушевив ся успіхами Казимира й на підмогу його заходів відступив десятину з усїх польських діецезій на чотири роки 16).

Так узброївшись, забирав ся Казимир до нової кампанїї за руські землї — до відібрання утраченого в попереднїм роцї.

Звістки наші про війну 1351 р., хоч богатші від попереднього, таки неповні. Занотуємо насамперед звістку про напад „Литви" на Львів того року: Литва спустошила місто й забрала багато в неволю 17). В сїм можна б бачити продовженнє „литовських" походів попереднього року, що змагали до відібрання Галичини й випередили головну кампанїю, але звістка ся будить деякі непевности. Могли бути зрештою иньші подібні факти в першій половинї сього року, яких ми не знаємо. Так з оповідання про угоду Людовика з Кейстутом, уложену на Успеніє того року, довідуємо ся, що перед тим Казимир був узяв в неволю Любарта, — не знати коли, чи ще в

1350 р., чи може в якійсь нам незвістній війні в першій половині 1351 р.

Звістна нам кампанія відбула ся лїтом 18). Польський і угорський королї з військами зійшли ся в Кракові й відси на початку липня рушили разом на Сендомир і Люблин на Волинь. Похід, очевидно, був звернений на Берестє, волость Кейстута, й тому Кейстут виступає головним героєм сеї війни. Казимир рушив з великими силами, але по дорозї захорував і лишив ся в Люблинї. Людовик з угорським і польським військом рушив далї, але очевидно до війни великої охоти не мав. Угорський самовидець — участник похода, що описав нам його, каже, що прийшовши по двотижневім походї на границю Литви, Людовик вислав послів до Кейстута. Людовикове військо, очевидно, увійшло в Берестейсько-дорогичинську землю, волость Кейстута, і Людовик звернув ся до нього з зазивом до згоди. Кейстут прийняв пропозиції, що зрештою й не виглядають тяжко: здаєть ся, Людовик хотїв спекати ся походу й сею угодою звільнити себе перед Казимиром від дальшої участи в тих війнах. Умови були такі, що Кейстут і Любарт задержували на далї свої волинські волости, тільки укладав ся тїсний союз їх з Угорщиною й Польщею. Кейстут обіцяє бути помічним Людовику, з тим аби Людовик був йому помічним на пруських рицарів і Татар. Окрім того Кейстут обіцяв вихрестити ся на латинство і з тим мав їхати з Людовиком до Пешту, замість Любарта, що мав натомість бути випущеним з неволї. В Литві мала бути заведена латинська єрархія. На сих умовах уложено 15 серпня згоду з ріжними церемонїями: Людовик присяг на хрестї, Кейстут поганським звичаєм — на крови бика, ритуальним способом спеціально для того убитого.

По тім Людовик випустив Любарта, „котрого король польський з великою стратою в людях (per multorum stragem hominum) узяв був у неволю в якімсь замку". Натомість узяв в закладнї Кейстута і пішов назад. Але три днї пізнїйше Кейстут втїк зпід сторожі польського війська, що його доглядало. Сей учинок показував виразно, що уложена Кейстутом згода була тільки викрутом. Людовик і Казимир, як оповідає участник сього похода, „бачучи, що їх здурено, дуже засмутили ся, але поправити вже не могли". Инакше сказавши, Людовик не схотїв вертати ся й подав ся на Угорщину, а сам Казимир (мабуть таки ще хорий) не мав енерґії чи спромоги сам роспочинати війну з литовськими князями.

Але новий похід мабуть таки тодї ж уложено було на весну. В лютім (1352)

Людовик рушив з Буди на Санік і перейшов через Галичину, простуючи до Белза, що, очевидно, вперед був визначений на початок кампанії: під Белзом застав він уже Казимира „з дуже великим військом". Вислали вістників до воєводи (castellanus) белзького, котрого угорське джерело зве Drozge: взивали його, аби піддав ся. Воєвода, аби протягнути час і скріпити свій замок та діждати ся помічних військ від литовських князів, заявив охоту до угоди. Він цілий тиждень тягнув переговори, підчас їх на очах ворожого війська кріпив свій замок, — між иньшим для оборони напустив воду з ріки в рови кріпости, так що вона обтїкала її навколо. Вкінці заявив, що не хоче згоди. Королї пішли здобувати замок, але се показалось неможливим. З рана й до полудня били ся вони, стоячи по горло в холодній, текучій воді, що наповняла рови, і понїсши великі страти, вкінці відступили. Між убитими був племенник Людовика, а й сам Людовик підчас приступу дістав палицею по голові, так що злетів з коня й трохи не пропав. Покалїчено Угрів і Поляків стільки, як каже угорське джерело, що й почислити не можна було. Під вражіннєм сього нещастя Людовик другого ж дня постановив вертати на Угорщину. Але щоб ратувати ся від сорому, деякі дорадники намовили його уложити якусь угоду з белзьким воєводою, бодай про око. Белзький воєвода на тій точці дійсно не робив трудностей і признав над собою якусь зверхність Людовика — повісив на белзьких мурах угорську корогву. Угорське військо, діставши сю сатісфакцію, в перших днях цьвітня пішло собі до дому, а Людовик, аби скорше вернути ся, з близшим окруженнєм перебіг навпростець Галичину на Мункач. Екскурсія була досить небезпечна і король трохи не наложив головою в сїй дорозї, коли підчас нічлїгу Русини запалили хату, де ночував він 19).

Таким чином сей похід скінчив ся властиво ще гірше нїж попереднього року. Казимир опинив ся в дуже трудній ситуації. Сї два походи Людовика мусїли його переконати, що на сього одинокого свого союзника він не може рахувати, як на певного: Людовик помагав йому з нехочу, більше мабуть з тим, щоб не стратити своїх прав на русь, нїж щоб справдї Казимирові пляни підперти.

А тим часом литовські князї здобули знову важного союзника. Їм удало ся відвести Татар від нейтральности супроти Казимира, і коли підчас походу 1351 р. Татари згадують ся як вороги литовських князів, в 1352 р. бачимо їх уже литовськими союзниками. Уже підчас белзької кампанії чуємо про татарські ватаги в Галичинї; вони пустошили її разом з "Литвинами", й

угорський король мусів їх вистерегати ся підчас своєї подорожі на Угорщину. Ся звістка потверджуєть ся запискою одного сучасного німецького хроніста, що в марті того року Татари й Русини напали на польські землї й спустошили їх 20).

Нещасливий кінець белзької кампанії, здаєть ся, дав привід ще до завзятійших татарських нападів. Польські лїтописи записали тільки спустошеннє Татарами Люблинської землї, але безперечно вони захопили далеко більшу територію 21). З мая 1352 р. маємо папську булю, писану в відповідь на лист Казимира: Казимир в кінці цьвітня доносив папі про тяжкі татарські спустошення, а папа поручив польським епископам голосити хрестоносний похід на них — слаба потїха для Казимира. 22)

Лїтом 1352 р. Казимир, позичивши перед тим від краківських міщан тисячу кіп грошей, вибрав ся, здаєть ся, новим походом проти литовських князів: в серпню стрічаємо ми його в Холмській землї „під Щебрешином містом руським” 23). Близших відомостей про сей похід ніяких не маємо, але можна здогадувати ся, що він то привів до укладу перемиря з литовськими князями. Перемирна грамота дати не має, мусїла бути уложена в вереснї 1352 або двох пізнїйших років — завсїди тільки в вереснї, як показує її текст 24). 1352 рік буде найбільше правдоподібним. Окрім Казимира в нїй умовляють ся з литовськими князями ще мазовецькі князї Казимир і Земовит, що мабуть і були участниками того лїтнього похода 1352 р. Згода тою грамотою уставляла ся на два роки від найблизшого сьвята Івана Купала ; в тім часї обі сторони мали задержати свої володїння in statu quo і супроти них держати ся повної нейтральности. В справі Кейстутової утечі мав відбути ся з'їзд на весну і розсудити, чи мав Кейстут моральне право утїкти: литовські князї, очевидно, доводили, що Любарта Поляки зловили підступом (по кривдЂ), отже й Кейстут не винен, що утїк від Людовика.Коли-ж би признано його винним, в такім разї Любарт має бути відданий назад у неволю угорському королеви.

Хоч перемирє се в дійсности не було дотримане, воно інтересне власне тим, що кидає сьвітло на тодїшнї відносини сторін на українській, галицько-волинській територїї. Перемирна грамота признає за Казимиром землю Люблинську і Львівську, себто Галичину цїлу, се — „Русь што короля слушаєть”. За литовськими князями зістають ся землї Володимирська, Луцька, Белзька, Холмська й Берестейська, себто цїла Волинь в своїм

давнїм складі. Тільки Кремінецька волость признаєть ся нейтральною — се натякає на якусь війну за Кремінець: Кремінецьку волость підчас перемиря має держати оден з литовських князїв, Юрий Наримунтович „от князий литовьскыхъ и от короля”.

Підчас перемиря не вільно зачіпати противника. В спірних українських землях не можна анї ставити анї відновляти замків. Поляки не можуть брати участи в походї угорського короля, як би він пішов на Русь, так само й литовські князї не можуть брати участи в походах Татар на „Львівську землю”. Ся обставина, що сторони ручать лише за себе, а не обовязують ся здержати й своїх союзників від походів на спірні території, кидала досить непевне сьвітло на щирість їх угоди і не обіцювала трівкости самому перемирю.

І так в результатї війни 1350-2 рр. литовським князям удало ся вернути собі всї волинські землї, але Галичину таки затримали Поляки. Се був важний успіх з польської сторони — він був початком уже трівкого прилучення Галичини до Польської корони.

Що правда, се володїннє, особливо в східнїх частях Галичини мусїло бути поки що дуже проблєматичне, й опирало ся мабуть головно на кількох залогах в більших містах, та може ще на нечисленних громадах нїмецьких кольонїстів. Оповіданнє про подорож Людовика через східню частину Галичини, по лінїї Белз — Мункач, отже через околицї Львова, Городка, пізнїйшого Стрия, в 1352 р., показує, що польське панованнє тут було зовсїм ілюзоричне. Угри чули себе як на ворожій території; про Поляків анї слуху, чуємо тільки Русинів та татарські ватаги 25). Але при тім усїм литовські князї признавали Галичину Казимиру, і се було, повторяю, важним успіхом його 26).

Примітки

1) Predictis scicmaticis guerras adversus te, sicut habent de more, moventibus — ibid I ч. 604 і 628.

2) Kodeks Małopolski I ч. 218: damus... viam de Sandecz versus Rusiam per Byecz, Smigrod et Sanok aut vbicumque directius et utilius ipsis videbitur pro rebus et mercibus quibuslibet omnimodam transeundi et redeundi in Sandecz facultatem; грамота друкована з оріґінала.

3) Про ще ранїйші часи не може бути мови, бо в 1339 р. Сянік дістав від Юрия-Болеслава свій звісний привилей на нїмецьке право.

4) Про склад Сяніцької землї в XV в. див. Akta grodzkie i ziemskie т. XVI, с. 516. Про запровадженнє польського права в Сяніччинї — вступну розвідку Лїске в XI т. Akta grodz. i ziem. Що до осібного староства, то староста сяніцький виступає вже в однім документї 1352 р. — Akta grodz. i ziem. VIII с. 2, тим часом як по иньших руських землях осібних старост стрічаємо ми доперва в остатній чверти XIV в. Осадчі привилеї з Ясельщини див. в. Kodeks Małop. III с. 68-75; з них Копитова лежить півтори милї від Коросна, що належало до Сяніччини (див. т. III с. 498).

5) Див. т. III 2 с. 141.

6) Див. прим. 8.

7) Monum. Pol. II с. 629 и 630; Філєвич відкидав звістки Яна про волинські замки, забрані Казимиром, і границею його здобутків уважав Кремінець (с. 91-3); але він поглядів своїх не арґументував нїякими поважнїйшими арґументами, і я не бачу причини обмежати здобутків Казимира в 1349 р. самою Галичиною. На Янї опер ся і Длуґош, але оповіданнє його зовсїм фантастичне в подробицях. Памятаючи, що Галичину вже забрано в 1340 р., він каже Казимиру підбивати terras Russiae reliquas (III с. 234), і таким чином показуєть ся консеквентнїйшим від свого джерела. Про те, що Лучеськ задержав Любарт, він чомусь не згадує.

8) І Новг. 350, пор. Полное собр. лѢтоп. IV с. 59, V с. 226, Воскр. I с. 215, Monum. Pol. II с. 885.

9) Caro Geschichte Polens II с. 285. Деякі грамоти ранїйших дат з титулом Казимира dominus Russiae звістні тільки в пізнїйших копіях, і непевні. В кождім разї помиляв ся Лєвіцкий (Jeszcze w sprawie с. 484), мовляв

Казимир перед 1360 р. не титулував ся володарем Руси.

10) Філєвіч ор. с. с. 88. Антонович, датуючи акт тимчасової згоди (див. про нього низше) 1347 роком, толкував, що в 1349 р. скінчив ся її речінець, і тому розпочала ся нова війна — Монографіи I с. 128-9.

11) Nuncii Tartarorum venerunt ad regem Polonie. Monum. Poloniae hist. II с. 885. Порівняти з сим оповіданнє московських лїтописей про неласку, яку стріли Ольгердові посли в Ордї в тім 1349 роцї — Воскр. I с. 215. Хоч лїтописець представляє се результатом, московських інсінуацій, але для ситуації воно таки інтересне. Уже Карамзїн (IV пр. 349) здогадувавсь, що Ольгерд шукав тут помочи у Орди не на Москву; Карамзїн думав, що на Нїмцїв, але коли вже здогадувати ся, то треба думати на Польщу.

12) Kodeks Małopolski III с. 75, Caro II с. 285. Перед 1 вересня похід не міг стати ся: як ми бачили, Меховська лїтопись кладе його на кінець року, і перед 1/IX дійсно ми стрічаємо Казимира в ріжних містах, положених, більше або меньше далеко від театру війни: 15/VIII в Кракові — Cod. Małop. III с. 73, 26/VII в Баранові в Сендомирськім — ib. I с. 271, 19/VI в Берестю куявсьвім — Фойґт III 82, 14/V в Кракові — Cod. Małop. III с. 72, 30/III в Радомі — ib. I с. 270. До річи, справлю одну похибку, аби кого иньшого не збаламутила. Філєвіч (с. 89), не цитуючи джерел, покликуєть ся на грамоту Казимира з 24/VIII в Сендомирі, де він ще не зве Володимира своїм. Але такого документа в дійсности нема: Філєвіч написав се, очевидно, на підставі слів Каро (1.с.), не заглянувши в Codex dipl. Prus. Фойґта, до котрого Каро відкликуєть ся, а там є грамота зі згадкою про Володимир з 19/VI, і єсть грамота з 24/VIII, але без року і без згадки про Володимир.

13) Theiner Monum. Poloniae I с. 525-6 (ч. 691-3).

14) Monum. Poloniae II с. 630 і 885, Codex diplom. Prussiae III с. 88.

15) Ся умова була вперше опублїкована Стаднїцким, але з хибною датою 1352 р.; аж Прохаска опублїкував її з урядової копії 1357 р. з правдивою датою — 1350 р., в додатку до статї W sprawie zajecia Rusi.

16) Theiner Monum Pol. с. 531-4 (ч. 702-3); папська буля датована 27/II, реляція Казимира могла бути вислана уже в січнї, бо не думаю, аби папа так від разу, без намислу, відступив Казимирови десятину за чотири роки.

17) Monum. Poloniae II с. 885 — виписка з львівських записок в нотці. Дату сеї записки (intra octavam...) Бєльовский не відчитав. Можливі підозріння, чи не належить ся записка до иньшого року (1350 або 1353 — пор. записки Меховські), хоч в самім факті нема нічого неправдоподібного.

18) Про джерела до неї див. прим. 9.

19) Про джерела до сеї кампанії див. прим. 10.

20) Про се див. в прим. 11.

21) Monum. Pol. hist. II с. 885 — без близшого означення часу (видавець зовсїм довільно датує її 13/V).

22) Theineri Monum. Poloniae I ч. 713 (с. 539); буля буквально повторяє звістну вже нам булю 1340 р. — Theineri Monum. Hungariae I ч. 958.

23) Akta grodzkie i ziemskie V с. 4 (з оригіналу): actum prope Szczebressyno oppido ruthenicali in vigilia b. Bartholomei. Про Казимирову пожичку див. Kodeks. dyplom. m. Krakowa с. 31.

24) Про неї див. прим. 12.

25) Historiae Hungaricae fontes III с. 165- 6.

26) На нічім не опертий погляд Філєвіча, що Львівську землю перемирна грамота признавала тільки в тимчасовім володїнню Казимира (с. 99, пор. с. 97). Се володїннє не було більше тимчасовим, як і володїннє Володимирською землею Любарта. Філєвіч покликуєть ся як на доказ на грамоту Пакославу на Ряшів, де Казимир каже, що він володіє Русию favente Domino; але сього арґумента я вже зовсїм не розумію.

Боротьба за Галицько-волинські землї: Війна 1353-6 рр.: аґресивні пляни Казимира, звістки про війну 1353-4 р., союз Казимира з Татарами. Кампанія 1366 р. і трактати, сепаратна умова з Любартом. Відповленнє війни, Юрий Наримунтович і Олександр Користович, смерть Казимира, литовські здобутки 1370 р. Дальша війна, заходи Любарта в Галичині, напад литовських князїв, і кампанїя 1377 р. Події 1382 р.

Як я вже сказав, перемирє, коли б воно не було уложене, не уставило згоди між Казимиром і литовськими князями й не перервало боротьби за галицько-володимирські землї. Вона тягнеть ся й далї, що найменьше в рр. 1353-56; дальше всякі звістки гинуть, хоч боротьба мабуть ішла таки далї.

Я підносив уже, що сама стилїзація умови, відкриваючи фіртку для союзників обох сторін, не сьвідчить про щиру охоту їх до згоди. Литовські князї, зіставляючи в сїй угодї Галичину за Казимиром, не могли помирити ся з утратою сеї „полуотчини" Романовичів і далї старали ся вернути її собі. Так само Казимир, очевидно, не залишив плянів на Волинь. Маємо начерки буль без року, з місяця цьвітня, де папа на прошеннє Казимира звільняв його з присяг і обовязань по трактам з ріжними „як вірними так і невірними володарями": він їм повідступав був ріжні князївства й краї, на які Польща мала стародавні права. З адресів буль, що мали бути розіслані на основі того начерку, бачимо що Казимир розумів трактати з королем чеським (про Шлезк), пруськими рицарями (про поморські землї) і з литовськими князями Ольгердом, Кейстутом, Любартом й иньшими про землю Володимирську, Берестейську, й Холмську 1). Обміркуючи всї обставини, не можна датувати сього концепту инакше як р. 1354 2). Він показував би, що Казимир уже скоро по уложенню перемиря 1352 р. носив ся з гадкою його розірвання, ще перше нїж дала до того якийсь привід литовська сторона. Але папа мабуть забарив ся з своїм розгрішеннєм, збираючи від себе відомости про ті обовязання, від яких хотів себе звільнити Казимир, і вже перед висланнєм тих буль розгоріла ся на ново війна з литовськими князями.

З 1353 р. знаємо, що лїтом того року війська Любарта пустошили кількома наворотами Галичину. В маю вони спустошили Львів, в липнї здобули Галич і забрали масу невільників і здобичи. В серпнї напав Любарт на Сендомирську землю й попустошив околицї Завихоста. Правдоподібно, й иньші литовські князї також набігали на польські землї, судячи з звістки, що Казимир того року почав мурувати замок в Плоцку з огляду на литовські напади 3). В осени він пішов походом: маємо його грамоту, видану 23/X. 1353 р. в таборі під Белзом 4); але експедиція ся, очевидно, не мала успіху. Напади йшли далї. З осени 1354 р. маємо булю, де папа відступає Казимиру половину десятини з церковних доходів „на боротьбу з поганами", а кілька місяців пізнїйше, на нові донесення Казимира про брак гроша на боротьбу „з невірними народами Татар і Литвинів, що від

довшого часу (pluribus annis elapsis) нападають на польські землї й чинять великі шкоди", — папа відступив Казимирови цїлу десятину на дальші чотири роки. В 1356 р. заносить Казимир папі скаргу, що пруські рицарі не тільки не помогають йому в війнї, яку він вів перед тим і тепер веде з Литвою, а ще й тримають з нею; так само нарікав і на польських епископів, що вони не досить підперають його в сїй боротьбі 5). З сих листів бачимо виразно, що боротьба з Литвою тягла ся в сих роках далї, хоч і не маємо нїяких подробиць про неї.

Окрім папи, що не тільки помагав Казимиру десятинами, але й позичав йому гроші 6), Казимир старав ся порушити до дїяльнїйшої участи в руській справі угорського короля. З поч. 1355 р. маємо дві грамоти Людовика: з одної довідуємо ся, що Казимир позичив від нього якусь — очевидно значнїйшу суму на руську війну (donec possessionem pacificam obtinere valueritis regni prenotati). В другій грамоті Людовик, в відповідь на прошеннє Казимира, аби взяв участь в задуманім походї на Литву, обіцяє або особисто прибути, або прислати військо більше, нїж він коли небудь посилав 7).

В сих словах можна б бачити натяк, що і в попереднїх роках Людовик посилав якусь поміч Казимиру, тільки не значну. Дїйсно, у сучасного італїйського хронїста Вілянї ми знаходимо оповіданнє про якийсь похід Людовика разом з польським королем на Татар, за Бог, в 1354 р. 8). В оповіданню Вілянї сей похід має зовсїм фабульозний характер: королї ведуть 200.000 кінноти і без бою змушують татарського хана до вихрещення. Але в основі його може дїйсно лежати реальний факт — спільний похід угорсько-польський на Татар в 1354 р.

Чи став ся в р. 1355 якийсь значнїйший похід зі сторони Казимира й Людовика, відповідно до тих обіцянок, зістаєть ся незвісним, і тільки з папської кореспонденції бачимо, що війна тягнула ся дальше.

Вкінцї став ся важний факт, що мусїв рішучо вплинути на ослабленнє литовського натиску. Як довідуємо ся з тої ж папської кореспонденції, в р. 1356 десь, а може й де що скорше Казимиру удало ся знову порозуміти ся з Татарами й відвернути їх від Литви 9). Про се поспішили ся донести папі, відвдячуючись Казимиру за його недавні скарги на них, пруські рицарі, десь в самих початках 1357 р. Вони писали, що Казимир обовязав ся платити Татарам значну річну данину за ту частину Руської землї, яку він

держить у себе 10), і що він грозить пруським рицарям звернути сей союз з Татарами против них 11). Ся звістка про обовязання Казимира супроти Татар вповні відповідає татарським відносинам і тому варта всякого довіря. Для Казимира сей союз з Татарами був дуже цінним набутком, бо ослабив литовські сили.

Ворожі відносини з Литвою тягнули ся дальше 12). На се маємо натяк з поч. 1359 р. і зовсім ясну звістку з 1363 р., коли папа на прошеннє Казимира дає розгрішеннє всім, хто візьме участь в боротьбі Казимира „против Литвинів, Татар і иньших невірних і схизматиків", на 12 літ від того року 13). Але подробиць з сеї боротьби ніяких не маємо.

Аж у 1366 р. Казимир зібрав ся з силами, щоб задати Литві рішучий удар.

Похід, здаєть ся, випередило зближеннє його з пруськими рицарями. Уже перед тим посередничив між ними папа 14), стараючи ся вигладити напруження, які виникли на ґрунті не тільки політичних, а й торговельних відносин 15). Заходи, очевидно, не лишили ся даремні — про се сьвідчать трактати 1366 р., де відновлена була в інтересах Прусії свобода торговлі, і особиста візита Казимира: в осени 1366 р. він їздив сам до Маріенбурґу 16). З огляду на се треба думати, що підчас кампанії 1366 р. на Литву ударили з двох фронтів Поляки й пруські рицарі не припадком, а за обопільним порозуміннєм. Татари також, коли може й не були вже союзниками Казимира, тримали ся в усякім, разї ворожо супроти Литви по недавнїх прилученнях руських земель литовськими князями і конфлїктах Татарської орди з литовськими військами на Поділю. Литва була полишена сама собі й тим поясняєть ся, що по неудачі 1366 р. литовські князї о стільки тратять духа, що пристають на угоду, яка признавала Казимирови його здобутки на Волини.

Одиноким джерелом нашим про похід Казимира 1366 р. зістаєть ся все ще Ян з Чарнкова, а він оповідає тільки от що: „В р. 1366 Казимир, зібравши велике військо, зробив сильний напад на руські землї. Князь Юрий белзький піддав ся йому, але потім показало ся, що ся покора його була фальшива. Король здобув силоміць Володимирську землю, з усїма її замками, що держав Любарт, і віддав її цїлу Олександру, братаничу Ольгерда й Кейстута, князю вірному, що держав її аж до смерти короля й вірно йому служив. Тільки замок Холм король дав князю Юрию" 17).

Се скупе оповіданнє можна доповнити лише небогатьма подробицями, які можемо витягнути з сучасних документів.

І так бачимо, що ще в 20-х днях липня Казимир був у Кракові. З дня 28/VIII маємо грамоту видану ним в Володимирі 18). В другій половині жовтня він уже знову в Кракові. Таким чином похід відбув ся в серпні головно 19), очевидно — був скорий і несподіваний 20). Тим пояснюєть ся, що Казимир так скоро здобув Володимир. Ішов Казимир, судячи з Янового оповідання, на Белз, як і в 1352 році. Юрий Наримунтович, що сидів тут, захоплений сим нападом заявив, що піддасть ся Казимирови, і той не тільки зіставив йому Белз, але додав іще Холм (так би виглядало з Янового оповідання) 21).

Що до результатів сього Казимирового походу, то про них окрім оповідання Яна з Чарнкова можемо судити ще з певнійшого джерела — з трактатів Казимира з литовськими князями 22). Сих трактатів маємо два, вони стоять в очевидній тїсній звязи з собою, а хоч обидва не мають дати, одначе з усякою правдоподібністю мусять бути звязані з Казимировим походом 1366 р. Одна грамота — се угода Казимира з усїми литовськими князями, друга — спеціальна умова з Любартом, що доповняє першу й близше уставляє пограничну лінію нових здобутків Казимира з володіннями Любарта.

Першу грамоту укладають з Казимиром та з його новими Васалями (Юриєм Наримунтовичом і Юриєм та Олександром Кориятовичами) князї Ольгерд, Кейстут, Явнута й Любарт з своїми синами. Має се бути вічна згода, „миръ вѢчный”. Польща дістає Володимирську землю, одначе без східнїх волостей, що лежали за р. Туриєю (Ветли, Льбязь, Чернечгородок, Камінь, Мельниця). Любарту зістаєть ся Луцька земля, одначе без західно-полудневих, пограничних з Галицькою землею волостей, що дістають ся Казимирови (Кремінець, що вже в 1352 р. був у сфері Казимирових претензій, також Олесько, Перемиль). Окрім того під польську зверхність пішла Холмсько-белзька земля Юрия Наримунтовича, з Грабовцем, Щебрешином, Лопатином. Натомість король вирікаєть ся всяких претензій на Дорогочинсько-берестейську землю, що належить до Кейстута, а Кобринська волость — до Ольгерда. Між Ольгердом і Казимиром уставляєть ся союз („коли язъ пойду князь великий с братом своимъ королемъ на войну”). Окрім того близший зачіпно-відпорний союз уставляєть ся між Казимиром і Любартом: „коли королеви надобе на своє

неприятеле, Любартови помогати своими людми, а коли надобе будет Любартови на своє неприятеле, королеви єму помогати”. Давнїйші кривди й недодержання умов (правдоподібно розуміеть ся умова 1352 р.) ідуть в непамять, як і самі давнїйші умови. Для пограничних спорів уставляють ся комісари від обох сторін, що мають відбувати суди під Городлом над Бугом: „судити королевымъ судіямъ Полонина по польскому закону и вины на немъ взяти по польскому, а рускимъ судямъ судити по своєму закону и вину взяти по рускому закону”. Дальші постанови що до обопільних відносин, як би показала ся в них потреба, мали постановляти ся на княжих з'їздах обох сторін.

Друга умова, як уже сказано — сепаратна, з Любартом самим; вона розвиває й доповняє попередню. І так тут докладнїйше уставляєть ся границя між волостями короля й Любарта (по верхівям рр.Стохода, Турії й Луга); розграниченнє таке було неминуче потрібне супроти того, що поділ волостей в 1366 р. розривав старинні границї земель. Далї забезпечувала ся сим трактатом свобода торговельних зносин: виключалось підвисшеннє давнїх мит і так широко розповсюднеиий в тих часах примус — возити товари по певним дорогам, на певні, властию протеґовані міста („а по старымъ дорогамъ гостемъ пойти куда хочеть, а гостя не приневолити, но куда хочеть, туды пойдеть”). В полїтицї роз'ясняла ся дуже важна точка, котрої не могла дотикати попередня „вічна” умова: яке становище має зайняти Любарт, коли б прийшло до конфлїкту литовських князїв з Казимиром. Сепаратна умова постановляє, що Любарт в такім разї має зістати ся нейтральним: „князю Дмитрию (Любарту) помогати королеви на всякого неприятеля, опроче своєЂ братьЂ, — а коли братья княжа пойдуть на короля, князю Дмитрию братьи не помогати”.

При звісній тїсній солїдарности Гедиминовичів ся постанова має особливше значіннє: вона показує, що на підставі умови 1366 р. Любарт з своєю волостию ставав в становище близьке до того, як в 1352 р. Юрий Наримунтович держав Кремінець „отъ князий литовьскыхъ и отъ короля”. В загальній умові литовських князїв з Казимиром ми також знаходимо постанови, що натякають на таке посереднє становище Луцької волости 23).

Як я вже сказав, умови 1366 р. свідчать про сильну моральну депресію, в яку попали Любарт і його брати наслїдком несподїваного нападу Казимира

й його успіхів. Умови укладали ся безпосередно по завойованнях Казимира: сепаратна умова десь мабуть в жовтні 1366 р., в першій його половині, загальна ще скорше, і литовські князї згоджували ся відступити на „вічні часи” Казимиру більшу половину Волини, собі лишаючи тільки Берестейщину й Луцьку землю. Але так траґічно на сю умову литовські князї певно не дивили ся, та й Казимир сам сеї „вічної” умови не брав серіозно, коли укладав з Любартом осібну умову на випадок війни з литовськими князями. Деякі з новійших дослїдників навіть припускають, що ся сепаратна умова уложена вже по розірванню відносин Казимира до литовських князів, та се гадка довільна й не годить ся з солїдарністю Ольгердовичів.

Ворожі відносини між литовськими князями й Казимиром відновили ся досить скоро. Полишаючи на боцї звістку з 1868 р. про напад Кейстута на Мазовше, не обняте умовою 1366 р. 24), ми маємо з мая 1369 р. папську булю до польських епископів, де папа переказує відомости, які дістав недавно від королів угорського й польського про нову війну з Русию й Литвою. Між королем польським і „деякими схизматиками та невірними”, пише папа, до недавна стояла угода, так що польський король себе чув безпечним з сього боку; тим часом тепер сї невірні „з прирожденної своєї злоби й клятої підступности” напали несподївано на його землї, попустошили землї й позаберали людей в неволю. Між иньшими шкодами зруйновали вони „в краківській дієцезії” сильні замки Wrucz, Plonee, Rotemburch і Polcolsko 25). Обидва королї просили отже, аби папа поміг Казимирови грошима для відновлення тих замків і взагалї для боротьби з тими „невірними”, й папа відступив йому десятину всїх церковних доходів на два роки 26).

Не підлягає сумнїву, що тут іде мова про литовських князїв, що, значить, десь в р. 1368 р. уже розірвали угоду з Польщею й попустошили якісь сусїдні — мабуть галицькі землї 27). З сим можна звязати й слова про литовські напади на Львів в наданню Казимира місту Львову на міські ґрунти, виданім лїтом 1368 р. 28).

Про дальший розвій сеї боротьби ми не маємо нїяких звісток. З оповідання Яна з Чарнкова можна здогадувати ся, що Юрий Наримунтович не довго зістав ся в послушности Казимирови, і землї Белзька й Холмська були в рр. 1368-9 знову страчені для Польщі. Натомість Олександр Кориятович, що

дістав від Казимира Володимирську землю, по словам Яна, зіставав ся вірним Казимирови до його смерти, і Володимирська земля до смерти Казимира зіставала ся при Польщі, в тїсній залежности від неї. Олександр титулує себе на печатцї „володимирським князем”, dux vladimiriensis 29), але супроти безпосереднїх роспоряжень Казимира в Володимирі треба думати, що становище його було посереднє між князем і простим намістником. Власне в остатнїх двох роках свого житя (1366-70) Казимир з великим заінтересованнєм, ложачи в то великі гроші, займав ся будовою нового, мурованого замка в Володимирі — може з огляду на той розрив з Литвою.

Супроти того всього можна думати, що війна Литви з Польщею в тих роках (1367-70) великих розмірів не прибрала. Аж смерть Казимира приносить за собою катастрофу, описану досить докладно у Яна.

Казимир умер в падолистї 1370 р. Олександр Кориятович, що правив Володимирською землею, під ту хвилю був також у Кракові. Користаючи з того, що вся увага польських правительственних кругів була зайнята зміною правительства й династиї (корону польську мав дістати на підставі звісної нам умови Людовик угорський), Любарт з Кейстутом приступили під Володимир. Начальник залоги, нїякий Петраш Турский з Ленчицької землї, настрашив ся сього походу й капітулював, іще не дотерпївши нїякої шкоди і не вважаючи, що мав по достатку всякого запасу, а новий володимирський замок, хоч ще недокінчений, був так сильний, що міг безпечно боронити ся. З жалем оповідає Ян, що литовські князї, здобувши Володимир, знищили, не лишивши каміня на камени, сей новий замок, що так займав Казимира й стільки коштував йому. Ян каже, що коло сього замку працювало 300 людей майже два роки, щоденно, а будова його коштувала скарбови більше 3.000 гривен. І ще три днї перед смертию Казимир поручив ксьондзу Вєнц. Тенчиньскому, що наглядав сеї будови, відвезти в Володимир на сї видатки 600 грив. Але Любарт волїв зістати ся при давнїйшім, деревлянім замку 30).

Оповівши так докладно про сю прикру для Поляків пригоду, Ян на тім і уриває своє оповіданнє про сю війну. Він не каже навіть, які землї відірвано тодї від Польщі. З його оповідання про кампанїю 1366 р. виходило, що вже перед 1370 р. була відпала Белзька-Холмська земля; тепер, в 1370 р. страчена була для Польщі земля Володимирська, отже ціла Волинь відійшла до Литви. Се зрештою з оповідання про кампанїю 1377 р. видко

ясно. Натомість Галичина далї зіставала ся при Польщі, чи то тепер при Угорщинї (про угорсько-польський спір за неї буду говорити низше), і в р. 1372 віддав її Людовик в державу Володиславу кн. Опольському.

Ми не маємо нїяких звісток, чи починило польсько-угорське правительство які заходи против відірвання волинських земель. Хоч як зайняте воно було своїми справами, припустити, аби воно зіставало ся зовсїм слїпе й глухе для сеї справи, дуже тяжко. Тим більше, що Любарт і його свояки, вернувши Волинь, тим не задоволили ся й вели напади на сусїднї землї, силкуючи ся вернути собі також і Галичину. Про се, що правда, нема виразної звістки, але на такі напади з боку литовських князїв, зовсїм не двозначно, на мій погляд натякає мотивованнє, яке дає Ян з Чарнкова пізнїйшому переходу Володислава Опольського з Галичини до Добринської землї. Ян каже, що Володислав, бувши великим любителем спокою, знеохотив ся тим, що на Руси не можна було спокійно правити через литовські напади 31). Розумієть ся, в дійсности причини того переходу були иньші, але Ян, сучасник сих подій, не міг мотивувати його фактами такими, яких в дійсности зовсїм не було: коли він так каже, то видко, що Галицька Русь дійсно терпіла литовські напади в тих роках (Володислав правив в р. 1372-9, але Ян його кінець того кладе під р. 1377). На потвердженнє можна ще вказати анальоґічну, тільки загальнїйшу згадку у иньшого сучасника, пруського хронїста Германа де Вартберґе: він згадує за пограничну війну, якою мстили ся Поляки за литовські напади 32). Зрештою тільки в звязку з попередньою пограничною війною можна відповідно зрозуміти велике спустошеннє Сендомирської землї литовськими князями в 1376 р., що розгнївало до крайности Поляків і змусило до походу на Волинь самого Людовика. Коли б литовські князї, задоволені своїми здобутками 1370 року, сидїли тихо в р. 1371-5 й Поляків не зачіпали, а Поляки дали їм також чистий спокій, то такий наглий напад їх на Сендомирську землю був би дурницею на прочуд! В дійсности, очевидно, боротьба тягнула ся далї, тільки не звертала на себе особливої уваги анї польського правительства, анї польських хронїстів, зайнятих своїми близшими, домашнїми справами 33).

Вкінцї що Любарт старав ся вернути собі Галичину, на се маємо й документальний доказ. До нас доховала ся грамота Людовика, звернена до міщан котрогось з важнїйших міст Галичини, найскорше може Львова 34). Він, пише, довідав ся від краківських міщан, що Любарт присилав

післанців до тих галицьких міщан, переказуючи їм, що угорський король умер, і иньші небилиці, та умовляючи їх, аби йому піддали ся. Людовик взиває сих Галичан, аби вони не здавали ся на такі посольства й погрози та зістали ся вірними, як завсїди вірними були, й міщан иньших городів заохотили листами своїми до вірности, а сам запевняє, що він уложив уже з своєю матїрю так: він поведе військо з Польщі, а вона на той самий час з Угорщини, й так за божою помочею вони „вирвуть з рук невірних" їх і цїлу Русь.

Грамота дати не має, але найправдоподібнїйше — на мій погляд, мусить належати до зими 1370-1 р. Вернувши собі Володимирську землю, Любарт тодї міг рушити з військом в Галичину й вислати своїх післанців до важнїйших галицьких міст, стараючись їх перетягнути до себе погрозами й чутками, що Людовик умер. У всякім разї з грамоти видко, що тодї як вона писала ся, Любарт з військом вступив в Галичину й пробував її здобути 35), маємо значить слїд бодай одної кампанїї за Галичину по смерти Казимира. Судячи з того, що ми знаємо, сей похід Любарта своєї мети не осягнув. Правдоподібно, галицькі міста зістали ся вірні, „як завсїди були вірні", а може й якесь військо від Людовика дїйсно наспіло й змусило Любарта забратись (думати, що Людовик сам з матїрю поспішив ся на Русь з угорськими й польськими військами, нема причини).

Ся погранична польсько-литовська війна закінчила ся згаданим нападом литовських князїв на Сендомирську землю. Епізод сей наробив розголосу, й ми маємо про нього кілька оповідань, з ріжних джерел, польських і пруських, що описують його досить докладно.

При кінцї жовтня 1376 р. Любарт, Кейстут і Юрий Наримунтович вибрали ся походом. Хоч поголоски про сей похід прийшли в Польщу завчасу, але нїчого не було зроблено для оборони. Перейшовши потайки Сян під Завихостом, князї почали страшенно пустошити край між Сяном і Вислою, запускаючи ся аж під Тарнів і в околицї Кракова. Перше нїж польське правительство зібрало якусь силу против них, вони безкарно забрали ся назад, починивши несчисленні шкоди, побивши масу людей і забравши великий полон (одна сучасна записка рахує сей полон на 23 тисячі!) 36).

Ся подія викликала в Польщі сильне роздраженнє против угорського правительства, репрезентованого тодї матїрю Людовика Єлисаветою, тим більше, що ходила поголоска, мовляв Сендомиряне упереджували

Єлисавету про сей напад, а вона їх упевняла, надіями на Людовикове військо. Різня між Поляками й Уграми, що стала ся слідом під Краковом, ще більше розярила польську суспільність. Становище угорського правительства ставало небезпечним. Людовик хоч би для самого заспокоєння суспільности бачив себе змушеним до походу на литовських князїв, і заповів похід свій особистий „з цїлою своєю силою”. При тім використуючи загальне подражненнє на Литву, він дістав на сю мету досить значні контрібуції від польського духовенства, й лїтом 1377 р. дійсно рушив на Волинь 37).

Та хоч Людовик обіцяв, як сказано, іти в сей похід „з цїлою силою”, а й оден з сучасників каже, що таки він і пішов з „несчисленою силою” (cum infinita armatorum multitudine), але в тих оповіданнях про похід, які ми маємо, він імпозантного враження зовсїм не робить, і можливо, що та звістка про несчисленну силу Людовика побільшена. Здаєть ся зрештою, що Людовик робив сей похід більше для заспокоєння польської суспільности — аби бачили, що він тою справою серіозно зайняв ся. Таке враженнє робила на нас уже його участь в війнах з литовськими князями в 1350-х рр., а пізнїйша боротьба за Волинь могла хиба знеохотити його до сеї справи ще більше, показавши, як тяжко, навіть по всяких успіхах, задержати волинські землї в своїх руках.

Похід був звернений передовсїм на Юрия Наримунтовича, бо його уважали головним ініціатором нападу 1376 р. 38). Людовик з угорським військом приступив під Белз, тим часом як польські полки з земель Краківської, Сендомирської й Сєрадзької обложили Холм. Здаєть ся, був висланий відділ війська і на Любартову волость. Холм удало ся взяти, й тодї польські полки прилучили ся до Людовика, що стояв усе ще під Белзом: Юрий Наримунтович, видко, добре приготував ся до сеї війни, й облога потягнула ся на довгі часи. Сучасний пруський хронїст Герман з Вартберґе каже, що облога тягла ся сїм тижнїв, і в тім нема побільшення: ми маємо дві грамоти Людовика, видані в таборі під Белзом (ante castrum Belz terre Russie): одна датована 26 липнем, друга — 9 вереснем. Сучасники додають, що Юрий міг би боронити ся й довше, але й він і залога, не дістаючи помочи нї звідки, вкінцї знеохотили ся й постановили піддатись. Такий брак помочи вповнї зрозумілий: Любарт був, здаєть ся, атакований осібним відділом війська, а Кейстут з иньшими князями були зайняті нападом пруських рицарів на Жмудь, що став ся якраз підчас облоги Белза, можливо що й за

порозуміннєм з Людовиком. При тім же взагалї відносини в в. кн. Литовськім були непевні, наслїдком смерти голови держави, в. кн. Ольгерда, що вмер весною того року.

Нарештї, як виходить зі слів Яна, Кейстут взяв на себе посередницво між волинськими князями й Людовиком. Юрий піддав Людовику Белз, а той обсадив замок своєю залогою. Холмсько-белзьку землю цїлу відібрано від Юрия й прилучено до Галичини, під управу Володислава Опольського, а Юрий замість того дістав від Людовика Любачів в державу й річну пенсію 100 гривен з доходів Бохенської жупи. Любарт зістав ся при своїх землях, тільки західня частина Луцької землї — Кремінець, Олесько, Лопатин, як і в 1366 р., відійшли до Галичини (так виходить з оповідання про події 1382 р.). Окрім того він мусїв присягти на згоду й послушність королеви, дати homagium et iuramentum fidelitatis, як висловляєть ся оден з сучасників, і додає, що Людовик для запевнення згоди взяв синів Любарта у закладнї 39).

На тім скінчив ся сей похід. Результат при такім великім розмаху не особливий. Толкувати се можна або тим, що Людовик не чув у себе сил для повного приборкання литовських князїв, або тим, що він, памятаючи давнїйші війни, не хотїв дражнити їх занадто великими жаданнями, аби слїдом не стратити забраного, — або ще й тим, що він взагалї мало цїкавив ся волинськими землями, маючи иньші цїкавійші пляни і справи. Вкінцї могли мати місце і всї ті причини разом.

По війнї 1377 р. на кілька лїт уривають ся відомости про боротьбу за руські землї. Можливо, що литовські князї дїйсно залишили її. Тяжко приходило ся тодї їм. З смертю Ольгерда урвала ся довголїтня солїдарність Гедиминової династиї; між Ольгердовим наступником Ягайлом і старим Кейстутом зарисувала ся ворожнеча, що привела вкінцї до крівавих подій 1382 р.: усобиції й підступного убийства Кейстута. Заразом на півночи приходило ся витримувати тяжку боротьбу з рицарями. Любарт стояв одинокий, та й сам він був не той — приходили останнї лїта його житя, й не диво, коли справдї підупала його енерґія. Коли правдива звістка, що його синів забрано в закладнї при останнїй угодї, то от і ще оден ретязок на старого (хоч про тих закладнів пізнїйше не чуємо, й коли й були вони взяті, то мусїли бути пущені ще перед смертю Людовика). В сьвітлї сих обставин знаходить собі відповідне об'ясненнє грамота Любарта з осени 1379 р. де

він, запевняючи місту Львову його права на склад товарів, що йдуть через Волинь в поганські землї, зве при тім короля Людовика своїм зверхником (unzer Herre der König) 40).

Як бачимо, сей трактат, як і умова Любарта з Казимиром 1366 р., мав на метї утриманнє давнїйших торговельних шляхів і складів.

Рік 1382 принїс важні полїтичні зміни, що відбили ся й на спірних українсько-руських землях.

В вереснї того року умер Людовик, полишивши справу своєї спадщини в великій непевности. Використовуючи сї обставини, старий Любарт постарав ся вернути собі сусїдні руські замки. Ян з Чарнкова, одиноке наше джерело що до сеї події, вичисляє такі замки: "Кремінець, Олесько, Перемишль, Городло, Лопатин, Снятин й иньші" 41). З них Перемишль (Przemisl) і Снятин (Snatin) не можуть означати сих міст: коли б сї міста здобув Любарт, то мав би мабуть і Львів і Галич, а їх Ян не збув би сумаричним означеннєм „иньших" замків. Перемишль мабуть означає Перемиль (він був відібраний від Любарта в р. 1366 і тав само міг бути відібраний і в р. 1377); Снятин значить також мабуть якийсь поблизький волинський замок.

Взагалї Любартові здобутки 1382 р. мабуть не сягали дальше безпосередно сусїднїх з його волостями округів. По всякій правдоподібности, ба й певности, навіть землї Белзька й Холмська в головних своїх частях зістали ся далї під угорськими залогами. Тому й пізнїйше, підчас дипльоматичних спорів з Польщею, в. кн. Литовське не претендувало на сї землї, так як не претендувало й на Галичину, і взагалї його претензії не йшли далї пограничних замків (може як раз всїх тих вернених Любартом в 1382 р.): Олеська, Лопатина, Ратна, Ветель 42).

Ян каже, що ті здобуті Любартом замки були передані йому угорськими воєводами „по зрадницьки", за гроші, які вони дістали від нього (pecuniis receptis), і що королева Єлисавета, розгнївавшись за се, арештувала намістника Руси. Скільки є правди в сїм оповіданню про зраду й запроданнє замків, трудно сказати. Щобількох воєвод разом запродали свої замки, се психольоґічний момент не дуже простий, і дуже можливо, що маємо тут лише відгомін докорів, які ходили в Польщі про сих угорських воєвод, а в дійсности ті воєводи могли бути просто настрашені Любартом,

як настрашив ся був володимирський комендант — Поляк в 1370 р.

Коло того ж часу більше меньше (мабуть кілька тижнів скорше) мазовецькі князї — Кейстутів зять Януш з братом Земовитом, як оповідає Ян з Чарнкова, використовуючи литовську усобицю, впали в Берестейсько-Дорогичинську землю Кейстута, попустошили околиці Берестя, а Дорогичин і Мельник взяли, то значить — забрали землю Дорогичинську. Але вже весною на другий рік „литовські князї", розумій — Ягайло з своїми братами, пішли відберати Дорогичин. Мазовецька залога відважно боронила ся, але Русини, що були в замку, запалили замок і втїкли до литовського війска. Мазовецька залога одначе й по тім піддати ся не схотїла й била ся, доки не забрали останків її у неволю, а иньші наложили головою. Так Дорогичинська земля вернула ся знову під литовську зверхність 43).

Тим на разї закінчила ся оружна боротба за галицько-володимирську спадщину. Спір перейшов на дипльоматичну дорогу, й дальшу історію його оглянемо в дальшім роздїлї. Тепер же кинемо оком на ту стадію боротьби, котру з можливою докладністю, яку лише позволяли джерела, старали ся ми описати, з огляду на величезне значіннє, яке мав сей момент в історії нашого народу.

Примітки

1) Mosbach Wiadomości do dziejów polskich z archiwum prowincyi Szląskiej, с. 43.

2) Концепт має дату: Avinionii XII Kal. maii anno secundo. Отже котрого папи другий ріг панования, не сказано. В тім часї змінило ся троє пап: Климент VI, Інокентий VI і Урбан V, і в рахунку можуть іти отсї роки: 1344, 1354 і 1364. В 1344 Казимир ще з Ольгердом і Кейстутом не мав нїчого до дїла, скільки знаємо, і зрікав ся не Волини тільки, а й цїлої Галичини; перед

1364 р. нема сліду ніякого перемиря. Тому вже Мосбах, видаючи сей концепт викомбінував вірно р. 1354, хоч перемирний трактат з Любартом хибно датував 1340 роком.

3) Monum. Pol. hist. II с. 885; дата: post festum Trinitatis дає розуміти, що се був напад осібний від пізнїйшого нападу на Галич, датованого Длуґошом 7/VII. Длуґош т. III с. 247: джерело незвісне, оповіданнє, очевидно, взяте з якоїсь хронїки й не має в собі нїчого підозрілого.

4) In stacione prope Beldsz in terra Russye. Kodeks Małopolski III ч. 702 (виданнє з ориґіналу). Похід сей досї не завважено.

5) Theiner Monum. Poloniae I ч. 739, 742, 769 і 770 (с. 556, 558, 577-8). Підозрівати, що тут Казимир видумував про свою війну з Литвою; неможливо: польське духовенство, котрому папа наказував давати десятини Казимирови, кождої хвилї могло б виказати брехню, тим більше коли ще Казимир і скаржив ся на нього.

6) Theiner Monum. Pol. I ч. 779, 1357 р. — папа пригадує Казимиру, аби звернув позичені від нунція 5.000 фльоренів.

7) Грамоти у Доґєля Codex diplom. Poloniae I с. 37 (про пожичку) і 38 (про поміч), відти передрукував Fejér Codex diplom. Hungariae IX 2 ч. 178-9 і Милькович дод. IV і V.

8) Віллянї — кн. IV гл. 5: з Людовиком ідуть re d' Appolonia e di quello di Prosclavia; я думаю (пор. прим. 11), що сей другий властиво означав того ж Казимира, через непорозуміннє.

9) Характеристично, що ще в осени 1356 р. (в серпнї чи вереснї?), скаржучись папі на пруських рицарів і на своїх епископів за брак підпори в боротьбі з невірними, Казимир нїчого вже не згадує про Татар, а говорить тільки про Литву. Я думаю, можна майже на певно сказати, що в тім часї союз з Татарами був уже довершеним фактом. Одначе відсувати його значно назад, як робить нпр. Філєвіч (с.99), кладучи сей союз уже на р. 1353, не вважаю можливим супроти Казимирових плянів боротьби з Татарами в другій половинї 1354 р. і оповідання Віляні про похід на Татар 1354 р.; та й пруські рицарі в такім разї, думаю, скорше-б довідали ся про сей союз і донесли про нього папі. Філєвіч вказує на грамоту Казимира Пакославу на Ряшів, де король згадує про посольство Пакослава до Татар

pro communi bono Polonie et Russie — що сей Пакослав pacem et tranquillitatem ordinans ad tartaricas nationes descendere non expavit (Codex dipl. Pol. I, c. 204). Прохаска в недавній своїй замітці (Przyczynek) звязує з сею місією Пакослава поголоску про плян Казимира взяти собі жінку Татарку (про се Вроцлавяне мали звістку в початках марта 1354 р. — Korn с. 171). Але близшої дати місія Пакослава не має. Коли вона мала місце десь в 1353 р., то видно не удалась. Але може бути, що Пакослав їздив до Татар ранїйше, коли укладав ся попереднїй союз Казимира з Татарами, з 1349 р.

10) Quodque iam pro certa parte terre Ruthenorum scitmaticorum, переказував папа їх реляцію Казимирови — quam tibi cum multa Christianorum effusione sanguinis vendicasti, eorundem Tartarorum regi in non modici annui census prestatione tributarium te fecisti.

11) Theiner Monum. Pol. I ч. 776 (с. 581): буля писана 24/I 1357, значить рицарі свою реляцію вислали не пізнійше початку сїчня, а мабуть і скорше: можна думати, що папа не поспішив ся з доріканнями на адресу свого „улюбленого в Христї сина” , а може наперед постарав ся провірити звістку про союз з Татарами.

12) На нїчім не опертий здогад Линниченка (Крит. обзоръ с. 469), що в 1357 р., по блискучій побідї Людовика над Литвою (звістка Віляні), стала ся якась угода з Литвою, „яка мабуть лише відновила умови трактату 1351 р.” — се здогад а silentio, і то не повного. Що Віляні властиво нїчого не говорить про Литву, піднїс уже Губер (ор. с. с. 16), супроти виводів угорських істориків — Салая і Феслєра, що зробили з тої звістки Віляні похід на Литву.

13) Theiner Monum.Poloniae I ч.789 і 833 (с. 588 і 618). В першій з сих грамот папа поручає арцибіскупу пражському постарати ся помирити Казимира з пруськими рицарями, бо через їх незгоду infidelium Letuwinorum cornua, ad que prosternenda iidem rex, magister et fratres sua fidelia consueverunt impendere studia et labores, in christicolarum dispendium eriguntur.

14) Див. попередню нотку.

15) Про сю торговельну полїтику Казимира див. т. VI с.30-2.

16) Про подорож Казимира до Маріенбурґу див. у Германа Вартберґе, Торунського анналїста й Йогана Посільґе — Scriptoros rerum prussicarum II с. 556, III с. 85. Каро хибно клав сю подорож на 1865 р, (II с. 343), і сю помилку повторив Філєвич (с. 103), не цитуючи зовсїм джерел, хоч помилку Каро виказав докладно уже Штрельке — Script. rer. prus. III с. 85. Не вважаючи на хибне датованнє, здогад Каро, що се зближеннє Казимира з пруськими рицарями треба ставити в звязок з спільною акцією против Литви, зістаєть ся вповнї правдоподібним, хоч ми й знаємо тепер, що ся подорож Казимира стала ся вже по походї його на Любарта (див. низше).

17) Monum. Pol. II с. 631. На оповіданню Яна опер своє оповіданнє Длуґош, розмалювавши його своїм звичаєм (III с. 307-8). Одиноке, що дає він нового — се дата походу: post festum sancti Iohannis Baptistae. Ся дата, хоч не зовсїм докладна, як побачимо зараз низше, мусить бути зачерпнена з якоїсь лїтописи, нам незвісної. Семкович (ор. с. с. 378) уважає ще деякі Длуґошеві подробицї самостійними, але всї вони implicite містять ся в Яновім оповіданню.

18) Akta gr. i ziem. III ч. 16. Супроти важности сеї володимирської грамоти для хронольоґії війни я близше застановляв ся над її автентичністю. Ориґінал її не будить нїяких підозрінь; численні підписи сьвідків також вповнї сходять ся з іменами польських сенаторів і урядників того року. Одно що може будити підозріннє — се що в сїй грамотї між маєтностями Януша канцлєра виступає с. Кобилє, а в иньшій грамотї тогож року (Kod. Małop. III ч. 789) с. Кобилє виступає королївщиною. Але сї грамоти належать до двох ріжних осад, як вказано видавцями сих документів.

19) З сим отже сходить ся до певної міри означеннє, подане Длуґошом з незвісного джерела, що Казимирів похід став ся по Іванї Купалу.

20) Грамоти Казимира з 1366 р. взагалї не лишають в сїм роцї иньшого часу для походу аж до серпня-вересня: 7/I бачимо його в Сендомирі (Kod. Małop. III ч. 788), 18/I в Вислицї, 28/I в Опатові (Kod. Małop. l ч. 282-3), 6/III в Сончі (III ч. 789), 20/III в Жарнові, в Краківськім, 31/III в самім Кракові (I ч. 284-5), 25/IV в Сяноцї (Akta grodz. i ziem. III ч. 15), 30/I в Вислицї (К. М. I ч. 191), 25/VI в Кракові. (Kodex m. Krakowa ч. 37), 9/VI в Лєльові, в Краківськім (К. М. III ч. 793), 22/VII в Кракові (I ч. 287), 28/VIII в Володимирі (Akta grodz, i ziem. III ч. 16), 17/X в Опатові, в Сендомирськім — мб. в повороті з походу (К. М. III ч. 794), 19/X в Кракові

(I ч. 288), 21/X в Шидлові, в Краківськім (III ч. 795). Потім не маємо грамот з падолиста-грудня, і на сей час мабуть чи не припадає подорож Казимира до Маріенбурґу. Сї обставини разом з тою грамотою його, виданою в Володимирі, й звісткою Длуґоша не лишають місця непевности, що похід відбув ся в серпнї, зачавши ся може ще в липнї.

21) Про суперечку за сього Юрия див. прим. 13.

22) Про них див. прим. 14.

23) „А коли язъ пойду, князь великий, съ братомъ своимъ королемъ на войну, тогда пойти Любартови исъ всѢми людми своими". Про обопільний обовязок помочи між Казимиром і Любартом говорить ся низше, отже тут треба розуміти щось иньше: або тим зазначуєть ся певна залежність Любарта на обидві сторони — і від Литви і від Польщі, або ограничуєть ся його право помагати литовським князям тільки тими разами, коли вони будуть вести війну в союзї з Казимиром. В обох разах вивід буде однаковий, але при другім толкованню тут буде implicite лежати й умова розвинена в сепаратнім трактатї: Казимир забезпечає себе, щоб Любарт не вдарив на нього, коли б його брати почали якісь ворожі заходи проти Польщі.

24) Monum. Poloniae hist. II с. 631 — пор. толкованнє у Длуґоша III с. 312-8.

25) Трудно відгадати, які то замки розумів Казимир. Rotemburch звучить як німецький переклад Червоногорода; сей замок звісний нам з кінцем XIV в. (наданне Спиткови Поділя 1395 р. — Czerwoni grod); дивно тільки, що він був би тут названий по німецьки. Wrucz пригадує галицький Урич з його загадковим замком (див. вище, т. III 2 с. 470 і прим. 13).

26) Theiner Monum. Poloniae I ч. 882 (с. 653); пор. тамже булю ч. 886, з котрої видко, що не задоволяючись доходами, які папи йому відступали. Казимир ще й на власну руку забирав собі церковні гроші, — папа рахує їх на 6420 фльоренів.

27) На новий рік 1368 р. Юрий белзький пробував у Львові — бачимо його сьвідком на одній грамотї, виданій тодїшнїм старостою руським Отоном Пілецким. Видко, відносини тодї ще були не порвали ся. (Грамота видана Линниченком при студії: Критическій обзоръ і т. д. дод. III).

28) Civitas Lemburgensis per insultus infidelium Lythuanorum — proch dolor — fore noscitur aggravata et praeventa, — Akta grodz. i ziem. III ч. 19. Про автентичність сеї грамоти див. там же с. 41-2.

29) Печатка Олександра, відірвана від грамоти 1375 р. (коли він володимирським князем уже не був) у Дзялиньского таб. 3 і Фосберґа таб. 24, в остатнє у Пєкосїньского ч. 512 (див. низше).

30) Monum. Poloniae hist. II с. 643-4. Длуґош, оповівши за Яном історію про Володимир, додає, що Ольгерд і Кейстут слїдом напали на Сендомирську землю (III с.331). Але се оповіданнє оперте на переказї (мб. місцевім, Лисогорського монастиря) про чудо, яке стало ся з Литвинами при сїм нападї", а сей переказ ледво чи був звязаний в традиції з певною хронольоґічною датою. А що напади Литвинів на Сендомирську землю повторяли ся не раз в XV в., тому й такий напад литовських князїв на Сендомирщину в 1370 р. спеціально лишаєть ся непевним, хоч давнїйші дослїдники, зваблені детайлїчністю Длуґошевого оповідання і сим переказом, уважали його за певний — Стаднїцкий Synowie Gedymina II с. 47, Шараневич Rzady Władysława Opolskiego na Rusi с. 270.

31) Cernens, quod nobile dominium Russiae propter insultus Litwanorum pacifice teneri non possit — Monum. Pol. histor. II с. 680.

32) Scriptores rerum. pruss. II с. 111-2. Герман, оповідаючи про напад литовських князїв на Польщу в 1376 р., поясняє, що Юрий Наримунтович і Любарт були незадоволені тим, що Людовик віддав „сусїднї з ними землї кн. Опольському", і той „почав непокоїти й нападати на їх землї" — очевидно, віддячуючи за їх напади. Тут, очевидно маємо відгомін пограничної війни Волини й Галичини.

33) Філєвич (с. 110-1) представляє події так, що по здобутках Литви 1370 р. боротьба затихла, бо Поляки не дбали про сї східнї землї; натомість Людовик напускав на Литву Нїмців; сї напади невтралїзували Кейстута, а сам Любарт не відважав ся розпочати боротьбу з огляду на сполучені сили держав Польської й Угорської, аж в 1376 р. литовські князї спромогли ся на похід, а перед тим не могли. Все се зовсїм теоретиче розумованнє, що навіть в самім собі містить певні суперечности.

34) Codex epist. Vitoldi с. 959, видано з копії в збірнику празького

університету. Про сю грамоту див. в прим. 15.

35) Vos et totam Russiam de manibus infidelium eruemus, пише Людовик в своїй грамоті — значить Любартове військо стояло в Галичинї.

36) Monum. II c. 674-5 (Ян з Чарнкова), III с. 201 (річн. Малопольський), 211 (річник Куявський), Scriptores rerum prussicarum II c. 111-2 (Герман де Вартберґе).

37) Monum. Poloniae hist. II c. 674-7, 678 (Ян).

38) Qui sceleris auctor fuit, каже про нього лїтопись Куявська (Monum. Pol. h. II c. 212).

39) Див. в прим. 16.

40) Akta gr. i ziem. III ч. 30 == Supplem. ad hist. Russiae mon. ч. 41 Сей Любартів лист виданий з нагоди торговельної умови між ним і містом Львовом, дуже цікавий, а не дуже почитний в його старій нїмеччинї, тому наводжу його в цїлости в перекладї: „В імя боже амінь! Ми з ласки божої в. князь Дмитро володимирський і луцький, заповідаємо поважаним мужам — радї й міщанам і всьому місту Львову, що ми не перепустимо нїякого купця чи то з Польщі чи то з Нїмеччини з його товаром через нашу землю до поганських країв (Татар очевидно), аби так були склади в Володимирі, Луцьку й Львові, як з давна бували. Наколи-б пан наш король силоміць позволив іти якомусь купцеви через вашу землю (з поминеннєм волинських складів), то і ми будемо пускати купців через нашу землю до поганських країв (з поминеннєм Львова), і (в такім разї) уложені між нами трактати — нашу грамоту ви нам, а вашу грамоту ми вам мусимо вернути, без всякої шкоди, без хитрости і перешкоди. На певнїйше сьвідоцтво сього листа причепили ми до нього нашу печатку. Дана грамота в восьмий день св. Мартина епископа в 1379 по рождестві Господа нашого в Луцьку”. Печатка ще недавно була цїла, і мала напись: „печать в. князя Димитрия”.

41) Monumenta Pol. h. II c. 722; Длуґош (III c. 4l5), переказуючи сю звістку, пропустив видко з розмислом Перемишль, але зіставив Снятин.

42) Див. проєкт унїї з 1446 р., що був показчиком найбільших вимог з боку Литви — Codex epistolaris saec. XV т. III ч. 5.

43) Monum. Pol. h. II c. 720, 734-5.

Боротьба за Галицько-волинські землї: Загальний погляд на боротьбу, становище до неї суспільности на Волини і в Галичинї, роля боярства і міст, полїтика Казимира.

Коли переходиш історію сеї сорокліїтньої війни, одна обставина передовсїм ударяє в очі: де були Русини підчас сеї боротьби, що мала таке далекосягле значіннє в історії українських земель, звернувши їх історію зовсїм на новий шлях? Перечитуючи звістки про сї війни, по однім боцї стрічаємо Поляків і Угрів, по другім звичайно фіґурує Литва, часом з Татарами, і зрідка лише згадують ся Русини, так як би війна вела ся зовсїм без Русинів, або з припадковою й другорядною їх участю. Як належить се толкувати — чи пасивністю Руси до сеї боротьби, що рішала їх дальшу долю, чи тільки недокладністю наших джерел?

І одно і друге, скажемо на се. Русь не була такою пасивною, як виглядало б з буквального змісту джерел, але, здаєть ся, її участь не була й так енерґічна, як могли б надіяти ся ми, міряючи ex post значіннє сеї війни її результатами, з котрих деякі вповнї показали себе тільки десятки або й сотки літ пізнїйше.

Не підлягає сумнїву передо всїм, що литовські князї в боротьбі за галицько-волинські землї роспоряджали головно, майже виключно руськими, і то перед усїм таки місцевими силами. З литовської сторони сю боротьбу вели майже виключно місцеві князї: Любарт, Юрий Наримунтович і Кейстут — як володар Берестейсько-дорогичинської землї. Посторонні князї як Ольгерд, Явнута й ин. виступають рідко, й реальна участь їх у війнї зовсїм незначна. Отже Lithuani — се тільки полїтична, властиво — дінастична фірма, в дійсности ж боротьбу ведуть Русини під проводом своїх нових князїв з литовської династиї. Польсько-литовська боротьба за руські землї властиво була українсько-польською боротьбою, боротьбою українських земель, що під проводом литовських князїв хотїли оборонити ся від польського завойовання. Тому й накликаючи пап до помочи, Казимир все говорить про боротьбу з Литвою й Русию, з „невірними й схизматиками" (невірні означають тут Литву й Татар, схизматики — Русь).

Та і в самих тих скупих оповіданнях про війни від часу до часу стрічають ся звістки, що кидають промінчик сьвітла на дійсні відносини. Так серед угорських оповідань про походи Людовика „на Литву", як звуть ся сї походи в угорських урядових грамотах, деякі не видержують сеї термінольоґії й говорять про „невірних Русинів", що воювали вкупі з Литвою 1). В описи подорожі Людовика з під Белза на Угорщину проскакує кілька інтересних подробиць: при повороті довідуєть ся король, що за ним женуть „сїм тисяч Татар і дві тисячі Русинів"; на другу ніч король ледво не згинув в хатї, підпаленій якимсь „Русином". В одній грамотї Казимира згадані галицькі бояре Васько і Яцко Бутвичі, власителї Сулимова, в Львівській землї (в теп. Жовківськім), що втїкши до „Литви", разом з нею (десь мабуть в 1350-х рр.) нападали на Галичину, і за се та маєтність у них була сконфіскована 2). В оповіданню Яна про війну за Дорогичин 1382-3 р., де противниками Поляків виступають тільки Litwani, нагло читаємо подробицю, що підчас облоги Дорогичина сими Литвинами „якісь Русини, бувши в замку, підпалили замок і перескочивши через мури замкові, утїкли до литовського війська", рішивши тим війну, і т. и.

Не піддягає сумнїву, що в боротьбі литовських князїв з Польщею українська людність Волини стояла по сторонї сих князїв против Польщі. Тільки тим можна пояснити собі незвичайну витріналість волинських князїв литовської династиї в боротьбі з Казимиром, їх силу в оборонї своїх волостей (пригадати хоч би ті дві славні облоги Белза 1352 і 1377 р.) і незвичайну легкість, з якою при першій нагоді вертають вони собі назад відібрані від них замки й волости. В усїм сїм відчуваєть ся, що сї князї ведуть боротьбу на своїм, приязнім для них ґрунтї. Повторяєть ся те саме, що бачили ми в відносинах землї до своїх князїв з руської династиї. А хоч се тільки пасивне попертє, то треба памятати, що скільки знаємо, більшої активности не показувала Волинь і давнїйше, в руських часах, коли виступала по сторонї симпатичних їй князїв.

Инакше представляєть ся становище Галичини. Навіть такої пасивної ґравітації до литовських князїв, яку ми спостерігаємо на Волини, нема тут слїдів. По тій орґанїзованій Дедьком в 1340 р. оборонї, що теж виглядає дїлом боярським, а не народнїм, — не стрічаємо нїяких вказівок на якусь власну боротьбу сього краю з польською силою, з польською зверхністю. Се ще не дивно, бо й на Волини не можемо ми сконстатувати ініціативи самого народу в боротьбі з Польщею. Важнїйше те, що в Галичинї Любарт і

иньші русько-литовські князї не знаходили, видко, навіть такого прихильного ґрунту як на Волини. Часами Любартови удаєть ся захопити силою той або иньший галицький замок, але Галичини опановати не удаєть ся так, як то удавалось йому з волинськими землями. Його успіхи переважно кінчили ся тільки на грабівничих походах і спустошеннях. Видко, тут не було анї в боярстві, анї в народнїх масах такого спочутя для нього, як на Волини, хоч не було, розумієть ся, спочутя й для Поляків.

Пояснити се браком національного почутя, або більшою слабкістю його — трудно. Навпаки — Галичина, як я вже підносив, споконвіку була ареною боротьби Польщі й Руси, і тут антітеза сих двох національностей виступає найглубше й найранїйше 3). Причини мусїли бути иньші. Я шукав би їх перед усім в відміннім становищи Любарта, і в ролї боярства.

На Волини Любарт осїдає від разу, може ще за житя Юрия-Болеслава. З тою податливістю для руської культури, руського житя, якою взагалї визначали ся Гедиминовичі, він мусїв уже дуже скоро з'асимілювати ся вповнї з Волинею й волинським житєм, стати тут своїм чоловіком, звязати себе тисячними нитками з землею, з її верствами, з її інтересами. Тому на Волини дивили ся на нього як на свого князя й підтримували його як підтримували своїх князїв з династиї Ігоря, Мстислава або Романа, не більше, але — й не меньше.

Для Галичини Любарт був і зістав ся чужинцем. Його іменем правило тут боярське правительство, правдоподібно з Дедьком на чолї. Супроти того тримати ся Любарта в Галичинї значило — тримати ся сього боярського правительства, що під його номінальною фірмою правило тут всевластно й безконтрольно. Боярська ж управа не тїшила ся популярністю в Галичинї, се ми знаємо ще з часів галицьких замішань XIII в.; а Любарт, що давав їй фірму, повторяю, був для Галичан чужинцем, литовським княжичом, з котрим нїщо людей не вязало, котрого імя нїчого їм не говорило. Ініціатива ж народнїх мас до самоуправи, до роспорядження долею землї була в Галичинї підкопана, атрофірована здавна, за руських часів.

Але галицькі бояре — можна на се сказати — були заінтересовані тим, щоб правити далї землею іменем Любарта; чому ж вони не старали ся помогти Любарту задержати при собі Галичину? Розумієть ся, за браком всяких докладнїйших звісток про Галичину з часів польсько-литовської боротьби за руські землї, в такі більш детайлїчні справи входити трудно, але де що

можна піднести.

Як я вже сказав, перше і здаєть ся — остатнє поважне супротивленнє, яке Галичина дала Казимирови, був ділом боярської реґенції — Дедька з його сторонниками. О скільки при тім Дедькови удало ся подвигнути до боротьби з Казимиром народні маси, джерела наші не кажуть. Головною силою в руках Дедька виступають спроваджені ним Татари. При тім іще Ян з Чарнкова — одинокий хто оповідає щось більше про се, представляє справу так, що заходи Дедька не були навіть акцією цілого боярства. Він каже навіть, що цілу справу вели Дедько з Данилом de Ostrow на власну руку, „без відомости иньших бояр" (etiam aliis nobilibus Russiae id ignorantibus). Деякі історики з сього роблять навіть такий вивід, що мовляв иньші бояре були прихильниками польської зверхности 4). Вивід занадто скорий, бо коли иньші бояре не знали чи не брали участи в акції Дедька, то на се могли бути ріжні причини. Але таки не можна й відкинути з легким серцем звістку Яна про ту частинність боярської акції 1340 р. В нїй мусить бути побільшеннє: Дедько мусів мати великий вплив в боярських кругах, коли міг удержати ся й пізнїйше управителем Галичини; він мусів мати за собою значну партию. Але попри се могли бути між боярством і течії неприхильні Дедькови, й просто безвладні, інертні маси, що в XII-XIII в. без опозиції приймали окупацію угорську, а нарештї могли бути й такі ґрупи, що надіяли ся при змінї управи щось для себе заробити. Особливою солїдарністю галицьке боярство, як знаємо, не грішило нїколи.

Що Дедько звернув ся по татарську поміч, в тім не було нїчого дивного анї нового — се була тактика переказана ще полїтикою Льва й його наступників. Але мовчаннє про сильнїйший народнїй рух може мати своє значіннє. В тім могла відкрити ся ахілева пята галицького боярства — його непопулярність в землї, що підтинала і сю його національну боротьбу з Польщею.

Казимиру в події 1340-1 рр. могли дати науку на будуще в ріжних напрямах. Забравши ся потім до окупації Галичини, він, як уже знаємо, постарав ся зневтралїзувати Татар і тим вибив головну, або й одиноку зброю бояр-опозиционистів. Далї, міг він використати брак солїдарности серед бояр, підтримувати напрями противні тій партиї, що вела полїтику національну, а саму сю партию ослаблювати всякими способами, острійшими й лагіднїйшими. Я навів уже згадку про боярську маєтність

сконфіскованну Казимиром, за те що її власники, бояре Бутвичі брали участь в походах по стороні Любарта. Так поступали з відважнійшими; боязливійші присіли й самі. Се все могло б нам зовсім добре пояснити, чому по р. 1349 ми вже не чуємо в Галичині ніякого серіознійшого опору Польщі.

Внутрішня політика Казимира в Галичині все ще нам звісна досить мало — властиво, знаємо тільки деякі сторони її. Вона робить те вражіннє, що Казимир старав ся жити можливо в згоді з руськими елєментами Галичини, не дражнити, не зражати їх безпотрібно. Але при тім вів безоглядно полїтику: „Галичина для Польщі", Не вяжучи ся своїми обовязаннями до Угорщини, а може — власне супроти угорських претензій на Галичину, старав ся він як міцнійше звязати її з Польщею, ввести в її нутро елєменти прихильні Польщі — польські й німецькі і зробити з сеї української землї провінцію польську. Його торговельна політика — замкненнє доріг на Україну для чужоземельних купців, протекція краківським купцям, що мали користувати ся фактичним монополєм торговлї на Руси характеристична взагалї для його руської полїтики, а його вискази, якими відповідав він на прошеннє шлезьких купців, аби їм відчинено дорогу на Русь, дуже виразисто малюють перед ним його credo: „я здобув Русь своїми власними людьми і дорога (на Русь) має служити тільки моїм людям", „нікому не хочу прияти, тільки своїм людям, бо вони помагали менї на Татар і иньших ворогів" 5). Здержливість Казимира в церковних справах може служити показчиком його відносин до Руського елєменту взагалї. Але його нечисленні надання чи потвердження місцевим боярам (очевидно — добре записаним в книзї живота) тонуть серед надань тутешнїх маєтностей ріжним своїм прислужникам — з ріжних народностей, але natione Polonis, і сї щедрі надання, як також і осадчі привилеї німецького права, показують добре, як пильно він громадив на Руси сили против Руси.

Німецька кольонїзація і німецьке право, що почали защіплювати ся вже за Романовичів і ще сильнїйше ширили ся за Юрия-Болеслава, творили на Руси завязки, що вже при перших початках Казимирової акції на Руси могли йому спочувати, як віщуну ще тіснїйших звязків Руси з Німеччиною і німецько-католицькою культурою. Казимир потім неустанно старав ся про зміцненнє й помноженнє сих німецько-польських острівців, і безперечно, що сї громади німецького права, побіч польських залог, поруч польської шляхти, що посунула на Русь „по хліб насущний", відограли дуже важну

ролю в справі задержання Галичини при Польщі. Згадана вище грамота Людовика до галицьких (львівських?) міщан, де він похваляє їх випробовану вірність 6) — можуть ілюструвати се становище громад німецького права в польсько-литовській боротьбі.

Сї всї причини зложили ся на те, що Галичина властиво вже від Казимирового похода 1349 р. була страчена для Любарта. Умова 1352 р. була виразною познакою сього. Походи Любарта і посиланих ним Татар не могли помогти йому. Навпаки, руїна, котру сї походи з собою несли, могла ще більше відвернути людність від Любарта. Бо хоч ті походи звертали ся против громад, які тримали ся Казимира, чи з огляду на поставлену в них польську залогу, чи наслїдком переваги міщан чужоземців, — але при тім терпіла від тих походів, очевидно, й усяка иньша людність, і се могло тільки знеохочувати її до Любарта. Кінець кінцем Галичина зіставала ся зовсїм індіферентною супроти нього.

При оцїнцї результатів сеї польсько-литовської боротьби не треба спускати з очей і ріжницї між становищем та силами обох сторін. Казимир оперував силами цїлої Польської держави, держави будь що будь великої, хоч і ослабленої попереднїми замішаннями. Окрім того мав він яку не яку поміч Угорщини, і моральну, а також і матеріальну підпору від папи. Окупація Галичини мала для Польщі й Казимира значіннє винагороди по всїх пониженнях, компромісах, виреченнях з споконвічних земель на користь Прусії або Чехії — і він з цїлим запалом добивав ся отсього реванша. Литва ж як раз стояла в стадії великої екстензивности: на північ, на схід, на полудень лежали словянські землї, що легко, без страти сил, без бою прилучали ся до в. кн. Литовського. Супроти того литовська династия могла вважати просто нерозважним завзятєм силкувати ся, висилювати ся на те, аби видерти від Польщі Галичину або Волинь. Тим більше, що супроти неустанної боротьби з нїмецькими рицарями на півночи литовські князї й не могли відтягати своїх сил відти, щоб звернути їх в иньших напрямах. Боротьбу за Волинь вів головно сам Любарт, для котрого се було питаннєм житєвим, бо иньших земель він не мав. Але він роспоряджав тільки силами Волини, то значить — міг стільки бороти ся против Казимира й Людовика, скільки сього хотїли й могли його Волиняне. Сї ж коли підтримували його в обороні Волини, боротьби за Галичину не могли так дуже брати до серця. Поміч литовських князїв, окрім Кейстута, заінтересованого в сїй боротьбі з огляду на свою Берестейсько-

дорогичинську волость, була зовсїм незначна. А поза. тим одиноким союзником Любарта були Татари, але й вони скоро відстали від участи: окрім заходів Казимира, вплинула на се й окупаційна полїтика в. кн. Литовського в иньших українських землях, що стояли під татарською зверхністю. Став ся розрив з Ордою, і Любарт зістав ся майже без союзників.

Тою нерівністю сил поясняєть ся результат боротьби за галицько-волинську спадщину: галицька „півотчина” Романовичів була страчена, і то разом з західнїми волинськими волостями (землї Холмська і Белзька).

Примітки

1) В грамотї 1352 р. про облогу Белза замок займають Lithuanii cum Ruthenis nostris infidelibus (невірних свому „законному”, угорському королеви). Див прим. 10.

2) Hereditas dicta Tulgariter Sulimov ob infidelitatem Vaskonis et Iaczkonis dictorum Butwicz, olim heredum eiusdem hereditatis, ad nos iure devoluta fuisset et nostro dominio confiscata ex eo maxime, quod iidem ad Lituanos, nostros mortales inimicos, fugientes, terris nostris plura mala crudeliter cum eisdem Lituanis multis temporibus intulerunt. Маєтність сю надав Казимир в 1360 р. Поляку-шляхтичу з Велюнської землї (Kodeks Małopolski III ч. 739). Грамота видана 1360 р., але сконфіскована маєтність aliquamdiu належала до короля, отже утеча Бутвичів мусїла стати ся десь може ще перед перемирєм 1352 р.

3) Див. т. II 2 с 414-5.

4) Gróski Połączenie Galicyi c. 26, пор. Терлецький Полїтичні подїї с. 17.

5) Breslaner Urkundenbuch, I c. 170 і 172 (цитати в VI т. сеї Історії с. 31, де

мова про торговельну полїтику Казимира).

6) Sicuti semper fideles reperti fuistis, in eadem fide persistatis — Codex epist. Vitoldi c. 959.

Прилученнє українських земель до в. кн. Литовського в 2-й пол. XIV в.:Загальний погляд, лїтература. Сїверщина — окупація Брянська, литовські князївства в Сїверщинї, верхівські землї, конкуренція Москви й Рязани, нахил сїверських Гедиминовичів до Москви й московські здобутки кінця XIV в., полїтика Литви.

Підчас боротьби за галицько-волинські землї розвивав ся далї процес окупації українських земель князями з литовської династиї. Сорокслїтнїй період боротьби за Волинь і Галичину був як раз часом особливого розширення в. кн. Литовського. Рідко коли в европейській історії можна було бачити такий швидкий і великий териториальний зріст. І розпростореннє се робило ся тепер головно в напрямі українських земель, на полудень і полудневий схід. Сей напрям був подиктований принціпом найменьшого спротивлення або найменьшої трати сил. Бо на нові здобутки в землях північних: білоруських і великоросийських, треба було більших сил і більше енерґії.

На північних і східнїх границях: в землях псковсько-новгородських, тверських, смоленських і рязанських в. кн. Литовське мало також вдячне поле для своєї полїтики, бо зі страху перед полїтичним зростом і територіальними апетитами в. кн. Московського, що грозило полїтичній осібности сих земель, в них проявляв ся нераз досить сильний нахил в сторону в. кн. Литовського. Але претензії в. кн. Московського й деяких иньших сусїдів — нпр. Шведів і ливонських рицарів на землї Псковсько-новгородські, Новгорода на Псков, — вимагали пильної уваги і боротьби з сими суперниками та їх полїтичними впливами, а в. кн. Литовського не ставало на се. При своїй великости дуже слабосиле, бо слабо орґанїзоване, при тім все загрожене само від півночи — від пруських і ливонських рицарів, воно не спромогало ся на таку інтензивну полїтику. Тож з виїмком Смоленської землї, де вкінцї литовська полїтика взяла перевагу, в иньших землях вона скрізь була побита полїтикою московською, наслїдком того, що

литовські князї не показували відповідної витрівалости й інтензивности в своїй полїтицї. Вона все мала характер уривкових проявів, скороминущих поривів, обчислених на здобуток легкий, що не коштував би нїяких зусиль, і нїколи не спромагала ся допильнувати справи.

Тим часом отже як дальше розширеннє територїї в. кн. Литовського в землях білоруських і великоруських, на північно-східнїх пограничах вводило його провідників в тяжкі конфлїкти з сусїднїми державами і вимагало напруженої уваги та завсїди готових сил, — в українських землях подніпрянських, східнїх територіальні здобутки могли робити ся з мінїмальною тратою енергії. Одинокий полїтичний чинник, з котрим можна було увійти в конфлїкт за українські землї — Татарська орда була в другій половинї XIV в. в повнім розстрою й упадку. Тож в сїм напрямі й розвивають ся головно територіальні здобутки в. кн. Литовського в другій половинї XIV в.

На жаль сей процес прилучення українських земель звісний нам незвичайно мало 1). На те зложили ся ріжні причини. Був то найглухійший час в історії подніпрянських земель, наслїдком упадку державного, а з тим і культурного житя 2), і про се життє повний брак всяких звісток в джерелах, не тільки своїх — їх не маємо зовсїм, а й чужих памятках. Сам же процес переходу сих земель під зверхність литовських князїв переходив так тихо й незамітно, що не лишив слїду в джерелах сусїднїх країв. Причина того лежала в характері самої сеї анексації, і про се скажемо трохи низше.

В хронольоґічнім порядку звісток треба почати від Сїверщини. Ми знаємо 3), яким житєм жила вона в XIV в. — розбита на множество дрібних, безсильних князївств, в сильній залежности від Татар. Про житє поодиноких сих князївств давньої Чернигівщини з сих часів дуже мало взагалї знаємо; тільки події голоснїйші або припадком занесені поголоски заходили в лїтописні збірки сусїднїх країв. Знаємо вже, що з сього погляду найбільше пощастило ся Брянському князївству. Завзята боротьба між його князями з смоленської династиї (що захопила Брянськ десь на початку XIV в.), ведена з участию громади, з такими драстичними епізодами, як убийство князїв громадою 4), звертала на себе увагу сусїднїх земель, і в лїтописних збірниках переховало ся кілька звісток про брянські події 1-ої пол. XIV в., хоч і відірваних та розріжних. Сїй обставині завдячуємо і відомість про рух в. кн. Литовського на сїверську територію; вихідною точкою його був, очевидно, перехід Брянська під зверхність литовських князїв.

Ся окупация Брянська литовськими князями, безперечно, стояла в звязку з смоленськими справами. Ольгерд від початків свого панования дбав про те, щоб Смоленську землю привести в повну залежність від в. кн. Литовського. Але Смоленщина вагала ся між Литвою й в. кн. Московським, і московські князї, опираючи ся на прихильні елєменти, також старали ся привести Смоленську землю в залежність від себе. На сїм ґрунтї витворила ся боротьба за Смоленськ між в. кн. Литовським і Московським, що потягнула ся до кінця XIV віку.

Брянське князївство, зайняте смоленськими князями, через се саме також входило в сю гру. Під р. 1356 читаємо в Никонівській компіляції (одинокім джерелї в сїй справі), що в осени того року Ольгерд „воєвалъ Брянескъ и Смоленескъ и у князя Василіа смоленьскаго полонилъ сына” 5). В

Смоленську тоді князем був по всякій правдоподібности Іван Олександрович, отже сей лїтописний Василь названий смоленським, очевидно, тільки по приналежности до смоленської династиї, а був князем брянським; про брянського князя Василя говорить слїдом низше та сама компіляція. Здогадують ся, що сей Василь, званий Івановичом в ґенеальоґіях, був сином смоленського князя 6). В усякім разї звязок сього Ольгердового войовання в Брянськім князївстві з його смоленською полїтикою зазначений в наведеній звістцї зовсїм ясно.

Під тим же 1356 р. Никонівська компіляція оповідає далї, що князь Василь їздив в Орду й привіз звідти ханську грамоту (пожалованіє) на Брянське князївство; оповіданнє неясне: не видно, чи то Василь що йно дістав ся на Брянське князївство, чи тільки дістав собі потвердженнє на нього. „Мало время перебывъ тамо" (на брянськім столї), каже компіляція далї, сей Василь умер, і по його смерти в Брянску почали ся великі замішання й розрухи: „мятежь отъ лихихъ людей, и замятня веліа и опустѢніє града", „и потомъ нача обладати Брянскомъ князь велики литовскій".

Як бачимо, слова досить неяснї. Не сказано, як багато минуло часу до того „потом", і се дало навіть причину до здогаду, що мовляв Ольгерд опанував Брянськ значно пізнійше, десь при кінцї 60-х рр. Привод до такого здогаду давала та обставина, що нам звісний в 70-х рр. XIV в. князь Роман брянський; в декотрих джерелах, він зветь ся також і чернигівським, а походив по всякій правдоподібности з сїверської династиї 7).

Але не можна так толкувати оповіданнє Никонівської компіляції: припускати, що вона забігла тут вперед да кільканадцять лїт, згадуючи про Ольгердову окупацію, й що той „мятежь" і „замятня", так сударично нею згадані, потягнули ся на довгі лїта. Се не відповідало б звичайному способу її оповідання. Згадана нею литовська окупація Брянська мусїла наступити не дуже пізнійше десь в р. 1357-8, що найдальше, мусїла вона стати ся. Припустити хиба, що раз опанувавши Брянськ, Ольгерд потім його стратив чи відступив добровільно тому Роману? Се було б лекше, але дїло в тім, що сей Роман титулуєть ся князем брянським і чернигівським і тодї, коли зовсїм безпечно не був анї князем брянським анї чернигівським, а саме в оповіданнях про його смерть, що наступила 1401 р. Тодї він був, безперечно, князем тільки титулярним; але коли він став таким, і коли дїйсно княжив в Брянську й Чернигові — сього ми не знаємо. В 1370 р.

Брянськ у всякім разї мусїв належати до в. кн. Литовського. Того року, підчас боротьби з Ольгердом, в. кн. московський посилав своє військо на Брянськ, а в перемирній грамоті потім згадуєть ся уже „князь Дмитрий брянський” — Ольгердович, Дмитро Старший 8).

Хоч окупація Брянська, як уже сказано входила властиво в смоленську акцію Ольгерда, але вона таки ввела його в круг сїверських справ і була початком до дальших здобутків в. кн. Литовського в Сїверщинї. Час, обставини і розмір їх зістають ся нам незвісними. Бачимо тільки, що в остатнїй четвертинї XIV в. литовські князї уже держать всї головнїйші столи давньої Чернигівщини: окрім Брянська іще Чернигів і Новгород Сїверський; крім того звісні ще як волости литовських княжат Трубчевськ, Стародуб, Рильськ.

Звичайно приймають, що здобутки сї належать іще до часів Ольгерда († 1377). Се дїйсно можна уважати так як би певним. І з огляду на хронольоґію, бо переважну частину сих волостей бачимо в руках литовських княжат уже в остатнїх сімдесятих і перших вісїмдесятих роках. Стародуб і Трубчевськ виступають як литовські городи вже 1379 р., Новгород 1386 9). І з огляду на те, що сї волости держить цїла маленька ґрупа другорядних членів Гедиминової династиї. На свою руку як би вони могли дістати ся сюди? Очевидно, вони дістали свої волости, бодай головні їх части, уже готовими від якогось сильнїйшого литовського князя, що здобувши, роздав їх в держави. В такім разї очевидно був то Ольгерд. Супроти того окупацію Сїверщини мусимо класти з найбільшою правдоподібністю на шістдесяті-сїмдесяті роки.

Супроти незначних сил посаджених тут литовських княжат трудно припускати й те, щоб вони могли на власну руку значно розширити одержані від Ольгерда волости, — хоч гонорували ся вони дуже. Отже їх волости в тих пізнїйших розмірах, в яких бачимо їх, можна в головнім уважати здобутком Ольгердових часів, На жаль тільки наші відомости про їх волости і пізнїйше дуже неповні. В грамотах Дмитро Ольгердович (оден з старших синів Ольгерда) титулуєть ся князем брянським: з иньших джерел знаємо, що до нього належав іще Трубчевськ. Його меньший брат Корибут, що мав також калєндарне імя Дмитра, титулуєть ся в грамотах князем новгородським, або „новгородським і сїверським”, а в поминальних записках зветь ся „великим князем чернигівським”, так що Чернигів мусїв

також до нього належати. Нарешті третій литовський князь — їх стриєчний брат Патрикий Наримунтович (по християнському імени — Глїбович або Давидович) звісний нам в 80-х рр. як князь стародубський, а до його волости мусів належати також і Рильськ, де бачимо ми в 90-х рр. його сина Василя, а можливо що й більше волостей на Посемю. Можливо, що й іще які небудь литовські княжата окрім них мали тут свої волости — бо, повторяю, відомости наші про литовські волости в Сївернинї в остатній четвертинї XIV в. так припадкові, що про повність їх не може бути й бесїди. Литовські волости, певно, не обмежали ся вичисленими, тільки більше їх не згадують наші скупі джерела 10).

Коли глянемо на мапу, побачимо, що вичислені литовські волости ґрупують ся в західній частинї Чернигівщини. Друга важна обставина, що в сїй частинї ми зовсїм не знаємо тих дрібних самостійних князївств з старої української династиї, які в такім великім числї виступають в східній части Чернигівщини. Се приводить до здогаду, що Ольгерд забрав в безпосередню залежність і роздав своїм своякам в державу всю західню половину чернигівських волостей — поріча Сожи, Снови й Десни, пограничні з минськими волостями, приведеними в залежність від Литви ще в першій половинї XIV в. Східня ж частина чернигівських волостей зістала ся й далї переважно в руках дрібних княжих родів з старої династиї, вичислених у нас уже вище 11).

Сї дрібні князївства в остатнїх десятилїтях XIV в. опинили ся в досить трудній ситуациї. Давнїйший зверхник — Орда ослабла зовсїм, а натомість з ріжних боків простягали до них руку сусїднї князївства в своїх змаганнях до полїтичного зросту й переваги. Від півночи наступало в. кн. Московське, від заходу Литовське, а під проводом талановитого свого князя Олега († 1402) і Рязанське князївство пробувало розширити свою силу й вплив коштом сих „верхівських" князївств. Наслїдком того в остатній четвертинї XIV і в початках XV в. бачимо тут велике ваганнє й боротьбу ріжних полїтичних впливів.

Ольгерд, опанувши західнї чернигівські волости й обсадивши їх своїми свояками, старав ся ріжними способами ширити свій вплив також і в східнїх волостях. Принагідно довідуємось наприклад, що він видав свою доньку за Івана князя новосильського, і в війнї з Москвою московське військо „заїхало" князївство сього литовського союзника. На се Ольгерд

скаржив ся в 1371 р. між иньшими справами царгородському патріарху, а Новосиль вичисляє між волостями собі союзними, чи васальними. Друга донька його Федора була за иньшим верхівських князем — Сьвятославом, князем карачевським 12). Далї, в тім же листї до патріарха Ольгерд згадує, що його присяжник (властиво — слуга, δούλος μου) Іван князь козельський, присягнувши йому з своїми братами й дїтьми, потім покинув свою сїмю й утїк до в. кн. московського.

Між волостями забраними від нього Москвою Ольгерд називає тамже Березуй, Калугу і Мценськ. Можна думати, що ще Ольгерд забрав і Любутеськ над Окою, в сусїдстві Калуги, хоч він виступає литовським городом тільки в р. 1396 13). Отже в руках Литви, в безпосередній залежности бачимо цїлий ряд городів на московській границї. Тримаючи їх в своїх руках, вона, як бачимо, старала ся задержати під своїм впливом і ті дрібні східнї князївства, ріжними способами привязуючи до себе їх князїв.

Але як бачимо з тих згадок Ольгердового листа, вже за часів Ольгерда Москва, як в иньших сферах, так і в Чернигівщинї не без успіху робила конкуренцію Ольгердовим впливам. Ще сильнійшим стає її вплив по смерти Ольгерда, коли в литовській полїтицї показуєть ся певне ослабленнє, аж поки, з девятдесятими роками, не наберає в ній проводу сильна рука Витовта.

Поруч Москви, як я вже сказав, пробував розширити свій вплив в чернигівських волостях також і рязанський князь. Між васалями Олега рязанського бачимо князїв єлецьких і козельських, а в 1396 р. Олег звів війну з Литвою, пробуючи забрати Любутеськ. Але московський князь тодї посередничив і „відвів” Олега, тим більше, що й горожане йому не піддавались, а Витовт слїдом відвдячив ся сильним спустошеннєм Рязанської землї. В 1402 р., після успішної участи в смоленських справах, Олег вислав військо з своїм сином Родославом на Брянськ, але литовські князї — Лугвен мстиславський і Олександр стародубський перестріли його під Любутськом і знищили. Тим і закінчили ся рязанські заходи в Чернигівських волостях 14).

Взагалї успіхи Рязани, навіть за часів Олега, були досить слабі й не дорівнювали московським, а по смерти Олега сама Рязань підпадає під зверхність в. кв. Литовського. Натомість московські впливи і перед управою Витовта і потім були дуже сильні в чернигівських землях, так що

навіть на самих Гедиминовичах сї московські впливи показували свою силу. В р. 1379, підчас розмиря з в. кн. Литовським, Дмитро московський вислав військо на Сіверщину під проводом свого стриєчного брата Володимира і литовського еміґранта Андрія Ольгердовича. Військо се взяло Трубчевськ і Стародуб, попустошило „многія волости и села"; чи зробило які територіальні здобутки — не видко, але інтересно, що сам тодішній князь брянський Дмитро Ольгердович Старший, може — не без впливу свого брата еміґранта, піддав ся Москві і вступив у службу московського князя. Свої сіверські волости, здаєть ся, йому в своїх руках задержати при тім не удало ся, і він від московського князя дістав у державу Переяславль суздальський. В московській службі він зіставав ся до р. 1388, коли вернув ся назад до Литви 15).

Пізнійше в дуже близьких відносинах до Москви стоїть Олександр Патрикиєвич стародубський. Він наїздить до Москви, завязує там родинні відносини (видав доньку за одного з братів в. князя), а в 1406 р., підчас війни Литви з Москвою, як доносили пруським рицарям з Литви — сей Олександр хотів перейти на сторону Москви, і Витовт серед походу казав його арештувати. Випущений з арешту взяв він слїдом участь в громадній еміґрації сіверських князів в Москву (про неї низше), разом з Свитригайлом, тодїшнїм князем сіверським, і своїм батьком Патрикиєм 16).

В сїм нахилї сіверських княжат Гедиминової династиї до Москви не можна не добачати, попри спеціальні, особисті мотиви, впливу тодїшнього загального вагання сіверських волостей між Литвою й Москвою, що дає себе знати ще виразнїйше на поведенню місцевих руських династий. На жаль наші відомости про них взагалї досить бідні, і тільки припадком, від часу до часу одна або друга лїтописна записка кидає на се сьвітло.

Нарікання Ольгерда на те, що Москва відберає від нього верхівські городи й переманює його присяжників, ми вже бачили. Підчас московського походу 1375 р. на литовського союзника — в. князя тверського, в московськім війську бачимо таких князїв чернигівських династий: Романа Михайловича брянського, Романа новосильського, Семена оболенського, Івана торуського. Підчас війни з Мамаєм 1380 р., коли в. кн. литовський і рязанський стояли по стороні Мамая, в рядах московського війська окрім „Дмитра брянського 17) со всею брянською силою" джерела згадують ще й иньших князїв чернигівських волостей: Федора й Мстислава торуських,

Федора єлецького, Степана новосильського 18). Підчас війни Москви з Рязанею 1385 р. брали в ній участь по стороні Москви Роман новосильський і князї торуські.

Торусу (на Оцї, низше Калуги) скоро по тім формально прилучено до в. кн. Московського: в 1392 р. в. кн. московський, виробляючи в Орді собі грамоту, між московські землї включив і Торусу. Десять літ пізнїйше се стало ся і з Козельськом: в 1405 р. в. кн. московський віддав уже його свому стрию „въ в-удѢлъ и въ вотчину", „како было за мною за в. князем". Але що сей здобуток, видко, не уважав ся ще зовсїм певним, то в. кн. заразом означає, яку иньшу волость мав дістати Володимир, „якби якимсь чином відібрано Козельськ від Володимира або від його дїтей" 19). Сї припадково переховані звістки показують виразно, як великі були впливи Московської держави на території давнього Чернигівського князївства, і як повільно, але успішно розширяла ся в сїм напрямі московська територія.

В р. 1408 стала ся, як я вже згадував, громадна еміґрація сїверських князїв до Москви. Московські лїтописи записують сей факт так: „липня 26 приїхав з Брянська до в. князя, служити йому, литовський князь Свитригайло Ольгердович, а з ним владика брянський (властиво чернигівський) Ісакий, Патрикий (Наримунтович) Звенигородський (князь стародубський, чому названий він тут Звенигородським — не ясно), князь Олександер Звенигородський (його син, згаданий уже Олександр стародубський), з Путивля кн. Федор Олександрович, князь Семен перемишльський, князь Михайло хотетівський, князь Урустай менський, і бояре чернигівські, брянські, стародубські любутські й ярославські. В. князь Василь (московський) прийняв Свитригайла з великою честию й дав йому в державу Володимир" з иньшими волостями 20).

Се оповіданнє цїнне для нас і з того боку, що кидає сьвітло на становище обох конкурентів — Литви й Москви в Сїверщинї при кінцї XIV та на початках XV віку. Сї еміґранти — все литовські піддані або присяжники. Отже такими виступають тут, окрім Гедиминовичів, князї східнїх чернигівських волостей: кн. путивльський, кн. хотетівський (одна з лїнїй кн. карачевських, на місце їх „князївства" вказує с. Хотетово за Окою, в теп. Орловськім пов.), кн. перемишльський (Перемишль над Окою, повище Калуги), далї — бояре з Любутська і з смоленсько-чернигівського погранича — з Рославля 21).

Бачимо отже, що як і за Ольгерда, так і тепер, при кінці XIV і на початку XV в. литовське правительство, не обмежаючи ся західньою Чернигівщиною, хотіло держати в своїм впливі й східню. Для того старало ся воно мати свої опорні точки — замки там, серед дрібних княжих волостей, щоб тримати їх в залежности від себе. Але тогож хотіла й Москва, і скоро тільки приходило до розриву між Литвою й Москвою, зараз виявляла ся на сїй точцї емуляція тих двох держав. В 1371 р. Ольгерд нарікав на Москву, що позаберала йому пограничні замки — Мценськ і Калугу. Коли за Витовта, при добрих взагалї відносинах між Москвою й Литвою, прийшло до короткого розмиря в рр. 1406-8, знову виходить теж саме: припадково довідуємо ся, що литовське військо захопило Одоїв, а з другого боку не без впливу, очевидно, московського правительства сїверські князї Гедиминової династиї — Свитригайло й стародубські Наримунтовичі піддають Москві свої волости й замки. Деякі пограничні замки Москва при тім таки задержала при собі — нпр. Любутеськ бачимо потім, в р. 1410 серед волостей московських, і аж пізнїйше Литва вернула його собі 22).

Взагалї на сїм пограничу московські й литовські впливи спирали ся дуже сильно. Тільки з ослабленнєм московської полїтики, по смерти в. кн. Василя Дмитровича († 1425), коли Витовт не тільки підбиває свому впливу рязанських князїв, але і в відносинах до московського князя стає в ролї опікуна, — здобувають литовські впливи перевагу над московськими і в східнїй Чернигівщинї. Але з відродженнєм полїтичної сили Москви й ослабленнєм литовської полїтики за Казимира московська полїтика здобуває собі назад сю утрачену позицію й починає проявляти свої впливи ще інтензивнїйше, користаючи з загального повороту, який довершив ся у внутрішнїй полїтицї Литовської держави в XV в.

Примітки

1) Про прилученнє українських земель до в. кн. Литовського див. Антонович Моноґрафії с. 113-5, 120-8 (більше про Київщину й Поділє), Дашкевич ЗамЂтки с. 42 і далї (тільки про Київщину й Поділє), моноґрафії Голубовського й Багалія про Сіверщину (про литовську окупацію дуже мало й поверховно), Зотова О черниговскихъ князьяхъ по Любецкому синодику (с. 212 і далї, стараннїйше й детальнїйше, найлїпше, що ми мали до тепер для історії окупації Сіверщини). Про Київщину — моя Історія Київщини с. 470 і далї, також див. іще праці що дотикають сеї справи, вказані в прим. 2. До окупації Поділя ще Н. Молчановского Очеркъ извЂстій о Подольской землЂ до 1434 р. Далї, сюди належать згадані вже загальні огляди територіального складу в. кн. Литовського: Любавского Областное дЂленіе и провинціальное управленіе в. кн. Литовского с. 36 і далї (коротко і компілятивно) і Леонтовича Очерки исторіи русско-литовскаго права гл. V, VI, VIII (ширше, але також переважно компілятивно, і богато помилок). Нарештї ґенеальоґічні праці Стаднїцкого і Вольфа дотикають сих питань в біоґрафіях поодиноких членів Гедиминової династиї — Stadnicki. Synowie Gedymina, I (біоґрафії Патрикия Наримунтовича й Коріатовичів) і Bracia Władysława Jagiełły (біоґрафії Корибута, Дмитра й Володимира Ольгердовичів), Wolf Ród Gedymina (біоґрафії тихже князїв). З усїм тим невиясненого й спірного зістаєть ся тут іще дуже богато.

2) Див. в т. III 2 с. 189-191.

3) Т. III 2 с. 175 і далї.

4) Т. III 2 с. 181, 188.

5) Никон. л. II с. 228. Здогади (дуже гіпотетичні) про сю кампанїю у Голубовского Исторія Смоленской земли с. 174 і 318, також у Антоновича ор. с. с. 112.

6) Голубовский ор. с. с. 174; Антонович натомість уважає Василя нїби братом смоленського князя (в текстї його оповідання єсть очевидна помилка).

7) Про сього Романа див. прим. 17.

8) Воскр. II с. 17, Собраніе госуд. грам. I с. 52.

9) Воскр. II с. 34: в. кн. московський посилає „воєвати литовскыхъ городовъ и волостей, они же шедше взяша городъ Трубческъ и Стародубъ и иныя многіа волости и села”. Про Новгород найдавнійша згадка в грамоті Корибута 1386 — Codex epist. Vitoldi ч. 29.

10) Про литовських князів в Сіверщині див. прим. 18.

11) Т. III 2 с. 180.

12) Рус. истор. библ. VI дод. с. 135, Никон. III с. 26.

13) Воскрес. II с. 70.

14) Никон. III с. 5, 86, 184, 187, Воскр. II с. 70, 75.

15) Воскр. II с. 34, Никон. III с. 45 і прим. 18.

16) Карамзін V пр. 254, Воскр. II с. 76 і 82, Codex epist. Vitoldi ч. 352 (тут мабуть мова про Витовтів похід звісний з московських і пруських джерел — Воскр. II с. 78, Scr. rer. prus. II с. 282). Про становище князів чернигівських династий при кінці XIV і на початку XV в. див. у Зотова ор. с. с. 214 і далї, Любавскій ор. с. с. 50 і далї. Про Олександра стародубського спеціально — Wolff Rniaziowie с. 172

17) Се Дмитро Ольгердович Старший, згаданий вище.

18) Воскр. II с. 22, 36, 39. Никон. III с. 54, Карамзін V пр. 71 і 80, Татїщев IV с. 281.

19) Собраніе госуд. грамотъ и дог. I с. 66 (пор. Иловайскій Сочиненія I с. 120 і 70), Воскр. II с. 62. Одного з князів козельських Федора бачимо в московській службі як воєводу в р. 1408 — Воскр. II с. 82.

20) Воскр. II с. 82, пор. Никон. III с. 204.

21) Що до „Урустая менського”, то таких князів зрештою не звісно. Д. Зотов (с. 128) здогадуєть ся, чи не треба розуміти тут місто Мену, недалеко Десни, в сусїдстві Сосницї, але повторяю, таких князів зрештою незвісно. Може се Минськ — але й там таких князів не знаємо.

22) Воскр. II с. 81, Собраніе госуд. грамотъ I с. 76.

Прилученнє українських земель до в. кн. Литовського в 2-й пол. XIV в.:Київщина: звістка Густинської компіляції про окупацію її, вартість її; час і обставини переходу Київа в формальну залежність від Ольгерда; справа київської митрополії. Переяславщина. Поділє — звістки про литовську окупацію і аналїза їх, татарсько-литовські відносини і литовсько-татарський компроміс, татарська дань і тамга; наданнє Тохтамиша й оповіданнє Менґлї-ґерая про Хаджі-ґераєву грамоту на українські землї.

Я забіг дещо вперед, аби дати можливо повний образ полїтичної ситуації в чернигівських волостях і не вертати ся до неї пізнїйше (доля східнїх, верхівських волостей не багато нас й інтересує, бо їх звязок з нашою історією тільки історичний, а лежать вони вже на чужім етноґрафічнім ґрунтї). Тепер вернїмось до иньших Ольгердових здобутків в українсько-руських землях — в Київщинї й на Поділю.

Про Київщину з XIV в. нам звісно до розпуки мало. Бачили ми вже 1), що деякі її части, від північного заходу, були, правдоподібно, ще перед Гедимином відірвані й прилучені до в. кн. Литовського, а за Гедимина, як показує епізод 1331 р., київський князь стояв під певним полїтичним впливом Литви, хоч зіставав ся в формальній безпосередній залежности від Татар (татарський баскак в Київі поруч київського „князя" Федора). Такий стан річей перетягнув ся, очевидно, і в часи Ольгерда, аж нарештї Київщину в цїлости прилучено до земель в. кн. Литовського, то значить — посаджено тут одного з литовських князїв. Про се одиноку відомість подає одно дуже пізнє джерело т. зв. Густинська компіляція, зложена в XVI-XVII вв. на Українї на підставі джерел руських, московських і польських. В нїй читаємо під рр. 1361-2:

„Въ лЂто 6769 (1361). Въ КіевЂ на княженіи Феодоръ. Въ сіе лЂто поставиша во львовЂ перваго бискупа Кристина".

„Въ лЂто 6870 (1362). Димитрый, князь московскій, согна изъ Галича московскаго князя Димитрія, а изъ Стародуба Іоанна. Въ сіе лЂто Ольгердъ побЂди трехъ царковъ татарскихъ и зъ ордами ихъ, си єсть Котлубаха, Качбея, Дмитра, и оттоли отъ Подоля изгна власть татарскую. Сей Олгерд и инныя рускія державы во власть свою пріятъ, и Кіевъ подъ Феодоромъ

княземъ взятъ, и посади въ немъ Володымера сына своєго, и нача надъ сими владѢти, имъже отцы его дань даяху” 2).

При сих звістках маємо на марґінезї цитати на Кромера й Ґванїні, і з них компілятор дійсно взяв звістки про еп. львівського Кристина та про побіду Ольгерда над татарськими „царками” й окупацію Поділя 3), тільки звістка Ґванїні що той Ольгердів похід в ориґіналї дати не має. Звістки про те, як в. кн. московський прогнав князїв галицького й стародубського з їх волостей, взяті з московського джерела — ми маємо сї звістки в Никонівській компіляції (XVI в.), тільки під р. 1363 (6871); компілятор взяв їх, очевидно, думаючи, що мова йде про український Галич і Стародуб. Джерело-ж звісток про Федора київського й відібраннє від нього Київа нам незвісне, тільки на стилїзації бачимо вплив того-ж оповідання Ґванїні про Ольгерда 4). Се одна з „самостійних”, взагалї досить нечислених звісток в сїй компіляції. Кажу — одна, бо очевидно, що й згадка про Федора під р. 1361 і записка про відібраннє від нього Київа Ольгердом зводять ся до одної.

Загальний, принагідний; характер другої звістки — про відібраннє Ольгердом Київа від Федора показує, що се не була якась датована певним роком записка, надибана компілятором. З датою 1362 р. вона не стоїть в ніякім звязку, а входить до загальної замітки про здобутки Ольгерда на Руси. Натомість суха та бідна звістка про Федора під р. 1361 дає здогадувати ся, що вона як раз зачерпнена була з якогось джерела зі своєю датою, себто що в якімсь джерелї компілятор під тим роком знайшов згадку про князя Федора в Київі. Супроти того дуже можливо, що вся звістка про відібраннє Київа від Федора була комбінацію компілятора. Маючи записку під р. 1361 про князя Федора в Київі, а з другого боку — звістку, що Ольгерд надав Київ синови Володимиру, компілятор зовсїм легко міг на підставі сього тільки, додати звістку про відібраннє Київа: говорячи про здобутки Ольгерда на Українї, сказати, що Ольгерд між иньшим (без близшого означення часу) відібрав Київ від кн. Федора й віддав синови Володимиру 5). Звістку, що Ольгерд надав Київ Володимиру, компілятор мав в тій же Никонівській компіляції, звідки (або з її джерела) взяв записки про вигнаннє галицького й стародубського князїв, тільки в нинїшнїх кодексах Никонівської компіляції ся звістка має пропущене імя Володимира 6). А що комбінаційну роботу ми у густинського компілятора мусимо однаково припускати під сим роком з значною правдоподібністю, се побачимо слїдом низше — розбираючи його дату подільської окупації.

Взагалї поки сї звістки Густинської компіляції стоять так одиноко й відокремлено як тепер, їх треба брати з певною обережністю. Що найбільше 7), подану під р. 1361 звістку про кн. Федора треба брати як terminus non ante quem окупації Київщини. Але єсть иньша обставина, яка робить в значній мірі реальним зближеннє окупації Київа з датою 1362 р. (або може 1363), під котрою вона записана в Густинській компіляції, — хоч само се зближеннє у густинського компілятора стало ся може й припадково. Се звістки про похід Ольгерда в полудневу Україну, переказані нам незалежно від себе в давнїйшій русько-литовській лїтописи і в Никонівській компіляції, а в сїй остатнїй при тім і датовані — а се нам в данім разї особливо важно — роком 1363. Можна з значною правдоподібністю здогадувати ся, що й відібраннє Київа та осадженнє тут Володимира стояли в звязку з сим походом і конфлїктом з Татарами, який при тім мав місце — що окупація Київа випередила або стала ся безпосередно по тім поході.

На сю хронольоґію кидає деяке сьвітло тодїшня церковна полїтика Ольгерда й церковні події в київській митрополії. Тому для вияснення хронольоґії київської окупації варто нам коло них на хвилю спинити ся, стільки, розумієть ся, скільки се потрібне для нашої справи 8).

В 50-х рр. XIV в. Ольгерда дуже займала справа заснования осібної митрополії для земель, що належали до в. кн. Литовського. Коли по смерти м. Теоґноста московське правительство вислало до Царгорода свого кандидата на митрополію — Алексія, вислав і Ольгерд свого кандидата-свояка Романа. По ріжних короводах висьвячено їх обох на митрополитів. Алексій, іменований митрополитом „київським і всея Руси”, уважав Київ своєю катедрою. Але тому що Київ стояв тодї в сфері полїтичних впливів Литви, Роман не хотів йому Київа попустити, і між обома митрополитами виникла завзята боротьба за сю катедру. Зараз по сїм посьвященню Роман приїхав до Київа, але тут його не прийняли, мабуть тому, що мали свого митрополита, хоч не канонїчно поставленого — Теодорита. Пізнїйше Київ займав, здаєть ся, нейтральне становище й зарівно приймав і Алексія й Романа. Вкінці справа пішла на суд патріарха, і патріарший синод, докладнїйше означивши границї юрисдикції Романа (за першим разом се могло й не бути зроблене), признав Київ Алексієви (1356). Роман не прийняв сього рішення і не залишив своїх претенсій: з пізнїйшої синодальної постанови довідуємо ся, що він після того таки приїхав у Київ,

тут сповняв митрополичі функції „і називав себе без церемонії митрополитом київським і всеї Руси, а се знову викликало замішаннє й непорядки в епархії митрополита київського і всеї Руси (Алексія), а володаря Литви (Ольгерда) привело до того, що він повстав на християн і починив їм великі страти і розлив крови”, як каже та постанова 9). З свого боку й м. Алексій, щоб не дати Романови закорінити ся в Київі, приїздив сюди й більше як рік перебував тут. Справа знову пішла до патріарха, визначено було слідство на ґрунт (1361, липень) 10). Смерть Романа (1362) перервала його справу, але справа литовської митрополії потягнула ся далї. Пізнїйша синодальна постанова згадує, що коли м. Алексій оден раз поїхав в епархії „Малої Руси”, Ольгерд зловив його, пограбив і ледво не забив; в сїй очевидно прибільшеній реляції, маємо, правдоподібно, якусь дійсну пригоду, звязану з Київом, що мусїла стати ся вже по синоді 1361 р. В 1371 р. Ольгерд поновив прошеннє про осібного митрополита, підносячи ріжні скарги на політичну сторонничість м. Алексія, між иньшим — що він не приїздить нїколи в Київ, і просив, щоб той осібний митрополит був поставлений на землї литовські або з Литвою союзні, між иньшим також „на Київ”. Дійсно се бажаннє, по ріжних протяганнях було сповнено: 1376 р. поставлено було Кипріана митрополитом київським і литовським 11).

В сїй боротьбі за київську катедру є багато хронольоґічних неясностей, але коли, поминаючи їх, виберемо ряд певних фактів, то вони нам потраплять дещо сказати. І так в 1354/5 р, Кияне не приймають до себе протеґованого Ольгердом Романа. Коли потім його рішучо відсуджено в Царгороді від Київа, він сповняв тут — в кінцї 50-х рр. — митрополичі функції. Одначе й м. Алексій, запеклий Ольгердів ворог, перебуває в р. 1358-60 без перешкоди, без всякої пригоди (бо про се мовчать близькі йому джерела) 12). Тільки десь по 1361 р. спіткала його пригода, коли він схотів поїхати в „Малу Русь”, правдоподібно — в Київі. А в 1370-х рр. царгородський патріарх признає литовському митрополиту й Київ, чого ніяк не хотів зробити в р. 1356-1361.

З перегляду сього ряда фактів не тяжко набрати переконання, що до 1361 р., себто до царгородської постанови, що стала ся лїтом того року, Київ, хоч стояв під полїтичним впливом Литви, не був під властию в. кн. литовського. Инакше такі факти як опозиція Киян Романови або пробуваннє в Київі Алексія не могли-б мати місця. Можливо, що на сїм ґрунтї й прийшло до більше рішучого вмішання Ольгерда в київські справи

(прошу порівняти ту синодальну звістку про біди задані Ольгердом християнам з причини митрополії). А закінчилося се відібраннєм київського стола від Федора, що не був досить послушним Ольгерду в церковних справах, й посадженнєм в Київі Володимира Ольгердовича. В початках 1370-х рр., перед номінацією Кипріяна, се вже, очевидно, було довершеним фактом.

З рештою й наведене вище оповіданнє Никонівської компіляції про посадженнє Володимира, противставляючи князюваннє Володимира в Київі тому, що стало ся з Київом по смерти Ольгерда, виключає гадку, аби Володимир дістав Київ десь саме перед смертию Ольгерда.

Отже ріжними дорогами приходимо ми до того самого виводу, що Київщину прилучено безпосередно до земель в. кн. Литовського десь в 1360-х рр. А що кн. Федор був підручником татарським, то, як я сказав, найправдоподібнійше можна звязувати його скиненнє з походом Ольгерда й конфлїктом з Татарами 1363 р. Отже й посадженнє Володимира в Київі, коли б хто хотів се близше датувати, можна класти коло р. 1363. Близших подробиць не можемо дати нїяких, окрім вище вказаної можливости, що се стало ся в звязку з церковними справами: що київський князь не так докладно йшов за церковною полїтикою Ольгерда, як собі бажав сей остатнїй, і се привело до скинення того київського князя й посадження в Київі Ольгердовича.

З Київщиною перейшла в залежність від литовських князїв і давня Переяславщина. Ми знаємо, що вона належала до Київа в XV в., і в сю залежність, очевидно, перейшла ipso facto. Наслїдком повного полїтичного упадку ся територія та її кольонїзація були притягнені найблизшим полїтично-адмінїстраційним центром, яким під литовською зверхністю став Київ. Се могло стати ся тим лекше, що київські волости переходили споконвіка на лївий берег Днїпра 13), важнїйші ж адмінїстраційні центри Сїверщини лежали тепер досить далеко на північ (Новгород, Стародуб), а полудневе пограниче давньої Чернигівщини було в XIV в. ослаблене й дезорґанїзоване під довгою татарського зверхністю. Тим всїм поясньоєть ся, що Переяславщина не була притягнена Сїверщиною, звязаною з нею етноґрафічно, а Київщиною. Та й давнїйше Переяславщина тягнула не до Чернигова, а від нього.

Нїяких звісток чи записок про прилученнє Переяславщини до в. кн.

Литовського не маємо, і се прилученнє мусїло довершити ся само собою, після того як у Київі засїв литовський княжич, а татарська орда, побита Ольгердом, стратила свою власть над переяславською людністю.

Я тепер власне перейду до сього Ольгердового конфлїкту з Татарами й безпосередно звязаної з ним в наших джерелах окупації Поділя.

Клясичний текст давнїйшої русько-литовської лїтописи оповідає се так:

„Коли господарем над Литовською землею був великий князь Ольгерд, він пішов в степи („в поле") з литовським, військом, побив на Синїй водї Татар — трох братів: князя Хачебея, Кутлобуга й Дмитра. Ті три брати — татарські князї були дїдичними володарями (отчичи і дедичи) Подольської землї; від них правили в землї отамани, а баскаки, наїзджаючи, відберали дань від тих отаманів. Брат же в. кн. Ольгерда князь Корьят, що держав Новгородок литовський, мав чотирох синів: то були князї Юрий, Олександер, Константин і Федор; з тих Кориятовичів три (старші) за дозволом в. кн. Ольгерда й помочию литовської землї пішли тодї в Подільську землю, а прийшовши в подільську землю, увійшли в приязнь з отаманами, почали боронити Подільську землю, а баскакам дань давати перестали". 14)

Оповіданнє се, як бачимо, не має дати. Окрім нього маємо ще коротеньку записку в Никонївській лїтописи під р. 1363: „Того же лѢта князь великій литовскій Ольгердъ Гедименовичъ Синюю воду и БѢлобережіє повоєва". 15)

„Синя вода" взагалї місцевість не популярна. Властиво в історії вона лише тут тільки й приходить, і згадка її в обох звістках кидаєть ся сама в очі та робить певним (або — майже певним), що і в записцї русько-литовської лїтописи про побіду Ольгерда над Татарами на Синїй водї і в никонївській записцї про „войованнє Синьої води" ми маємо оден і той сам факт. Здаєть ся, що вже густинський компілятор (або його джерело) порозумів се й звів сї дві звістки до купи, оповідаючи під р. 1362 про побіду Ольгерда над Татарами на Синїй водї: у Ґванїні, на котрого він покликуєть ся, ся звістка не має дати, а дословні виписки з Никонївської компіляції, з під того ж року 1363 під тим же роком густинської компіляції 16) роблять в високій мірі правдоподібним, що історію про побіду Ольгерда над Татарами, взяту від Ґванїні (посередно чи безпосередно), густинський компілятор датував на

підставі Никонівської або якоїсь подібної до неї компіляції 17).

І так ми маємо дві незалежні від себе звістки про ті самі, правдоподібно, події. Одна під 1363 р. каже про похід Литви на Синю воду й Білобереже; друга без дати, — говорить, що підчас сього походу Ольгерд побив татарських „царків", і се було початком окупації Поділя. Ся обставина дуже цінна: оповіданнє давнійшої русько-лит. літописи писане значно пізнійше (правдоподібно в другій четвертині XV в.) і має свою політичну тенденцію — довести виключні права в. кн. Литовського на Поділє. Хоч ся тенденційність в нїй і не іде нїде аж до перекручення фактів 18), але в очах історичної критики дуже важно, що звістка Никонівської компіляції, свобідна від таких закидів, боронить історію Ольгердового похода і звязаних з нею початків окупації Поділя від підозрінь в фантастичности або в повній недокладности.

По сих, може занадто детайлїчних виводах, в які мусїв я запустити ся з огляду на ріжні неясности й спори в лїтературі, перейдемо до самих подій.

Ми знаємо, що Татари, перетягнені литовськими князями в 1352 р., в 1356 знову увійшли в порозуміннє й союз з Казимиром 19). Отже литовські князї від тодї мали супроти них зовсїм вільну руку. А що як раз з кінцем 1350-х рр., зі смертию Бірди-бека (1359), Орда прийшла до повного розстрою й анархії, то й зачіпати ся тодї з Татарами зовсїм не було страшно. Серед вічних перемін ханів на татарськім престолї й ріжних управителїв, що під їх іменем пробували правити Ордою, центральна власть у Татар зійшла на фікцію, й Орда розбила ся на кілька осібних частин. „Було кілька монґольських емірів, оповідає сучасний арабський письменник, що поділили між собою области Сарая (Орди); між ними не було згоди й вони правили своїми землями кождий окремо" 20). Потім, в сїмдесятих роках сї розвалені части стягнув був на якийсь час до купи сильною рукою кримський емір Мамай, але в 60-х рр. анархія панувала. Ольгерд тодї міг собі спокійно легковажити татарські претензії.

Вище висловив я здогад, що церковні справи привели його до відібрання Києва від тутешнього князя Федора, татарського васаля. Тепер додамо другу гадку (розумієть ся — теж тільки як гіпотезу), що за Федора, як татарського підручника, могли обстати сусїдні татарські беки, й се привело до конфлїкту. А той закінчив ся погромом Татар на Синїй водї в 1363 р.

Сю Синю воду звичайно уважають теперішньою Синюхою, лївим притоком Бога; на московській мапі XVI в. вона зветь ся дїйсно Синьою водою 21). Але єсть ще й иньша Синя вода, теперішня Сниводь, на пограничу Київщини, Волини й Поділя, „при шляху Татарськім”, звісна під іменем „Синьої Води” в подільських люстраціях XVI в. 22). Супроти того, що з битвою над Синьою водою звязувала ся окупація Поділя, менї б здавало ся правдоподібнійшим, що битва з Татарами стала ся над Сниводею 23). Білобережем, що виступає в тій же звістцї, звало ся побереже Днїпра понизше Київа й аж до самого устя 24). Отже театром війни була б полуднева Київщина і Браславщина, аж до пізнїйших границь Поділя. Такі подробиці, що Ольгерд при тім побив трох ханів-братів, що сї хани звали ся Кутлубугою, Хаджибеєм і Дмитром, уже меньше певні й можуть бути по просту леґендою; хоч нпр. в грамотах згадуєть ся в 1382 р. Кутлубуга управитель Крима 25). Ще меньше значіннє має оповіданнє Стрийковского, що розбиті Ольгердом Татари перейшли з Поділя в Добруджу, де він мовляв сам бачив їх потомків 26). Кінець кінцем мусимо задоволити ся тим виводом, що в 1363 р. Ольгерд увійшов у конфлїкт з Татарами, ходив походом в полудневу Київщину й погромив там Татар, і що в звязку з сим, по всякій правдоподібности, стояла формальна окупація Київщини й Поділя.

Тим одначе справа татарської зверхности над сими землями не була ще скінчена. Припадково записана в Никонівській компіляції під р. 1374 звістка, що „того року Литва ходила війною на Татар — на Теміреза, і була між ними велика битва” 27) — кидає сьвітло на тодїшні литовсько-татарські відносини. Боротьба з Татарами йшла далї, й сю „татарську справу” в литовській політицї витворило, очевидно, не що иньше як окупація Київщини й Поділя. Але як властиво укладала ся отся боротьба, лишаєть ся не ясним; тому я позволю собі виставити до сього питання деякі здогади.

З оповідженого в тій же Никонівській компіляції під тим же (1374) роком довідуємо ся, що Орду тодї вже тримав у своїх руках давнїйший кримський емір Мамай, і що він стояв в напружених відносинах з Москвою. В. кн. Литовське стояло тодї супроти в. кн. Московського також на воєнній стопі. На сїм ґрунтї потім бачимо Литву союзником Мамая (в кампанїї 1380 р.). Супроти сього звертає на себе увагу, що в поданій вище записцї Литва воює не з Мамаєм, а з якимсь Темірезом, близше нам незвісним еміром.

Насуваєть ся здогад, чи союз Мамая з Литвою не був далеко давнїйший в дійсности — чи не був в. кн. литовський союзником Мамая в боротьбі його з иньшими татарськими емірами, і чи той Темірез не належав до таких самостійних емірів, противників Мамая?

Таку литовську полїтику ми знаємо документально, тільки де що пізнїйше, за Витовта, в остатнїх роках XIV і в XV віці. Литовське правительство підтримувало тоді своїх претендентів і сторонників в Ордї та тим нейтралїзувало претензії Орди на українські землї, колись підвластні Татарам 28). Така полїтика могла практиковати ся і давнїйше. Здогад такий тим більше буде оправданий, що ся сторона литовської дипльоматиї нам дуже мало звісна. В такім разї Ольгерд, підтримуючи Мамая в його змаганнях до зверхництва в Ордї, уже на початках 1370-х рр. міг в справі українських земель уложити з ним компроміс: полишено певні познаки татарської зверхности, але зіставлено сї землї в фактичнім володїнню литовських князїв. На істнуваннє такого компроміса ми маємо натяки з 1370-90-х рр., і часи Мамая (убитого в 1380 р.) з огляду на союз його з Литвою зістають ся єдино правдоподібними для уложення сього компромісу, навіть незалежно від вище виставленого мною здогаду.

Ось факти, що вказують на істнованнє такого компромісу. В грамотах подільських князїв (Кориятовичів і Свитригайла), почавши від 1375 р. ми маємо згадку про контрибуцію, плачену Татарам — ”дань у Татары”, tributa Tartarorum 29). Неперіодичність сеї дани (видна з текстів грамоти), не повинна нас збивати: ми й за давнїйшої татарської зверхности не мали підстави припускати правильну данину в тих землях, що не стояли в безпосереднїй управі Орди. Про данину з українських земель, які давнїйше Ордї належали, упоминаєть ся й Тохтамиш у своїй грамоті до Ягайла 1392 р.: „З підвластних нам волостей зібравши данини, передай через послів до скарбу”. У другій редакції трохи инакше: „з князївств вашої землї, що давали дань до Білої Орди зібравши данини і т. д. 30)”.

Другий факт ще більше виразний, тільки його датованнє й льокалїзація вже більше гіпотетичні. Розумію монети київського князя Володимира Ольгердовича з татарською печаткою.

Дїло в тім, що з ріжних знаходок звісно кілька штук дрібної срібної монети з іменем Володимира, писаним кирилицею, наоколо татарської печатки, т. зв. тамги. Штампи показують, що монети сї бив якийсь князь руський, що

стояв під татарською зверхністю. Татарські монети, знайдені в однім скарбі разом з ними, походять з 1330-1364 рр. і вказують на другу половину XIV в. Та обставина, що знаходять ся сї монети тільки в околицях Київа і його сусїдстві, наводять на дуже правдоподібну, можна навіть сказати — певну гадку, що маємо тут монети Володимира Ольгердовича, князя київського 31). Татарська тамга показує, що сей Володимир (приймаючи, що монети були його), сидячи в Київі, признавав над собою татарську зверхність.

Що справа татарської тамги на монетах литовських князїв дїйсно дебатувала ся й мала вагу при кінцї XIV в., показує оповіданнє про битву на Ворсклї в Никонівській компіляції. Як оповідає вона, Витовт мав поставити ханови Темир-Кутлукови жаданнє, аби на ханських монетах було „знаменіє Витовтово”, а Ідика (Едіґей) натомісь, на глум, зажадав „во всемъ (Витовтовім) княжении на денгахъ литовскихъ моєму ординьскому знамени быти” 32). Полишаючи на боцї формальну сторону сього, дуже белєтристично написаного оповідання, воно ілюструє нам значіннє тієї татарської тамги на київських монетах Володимира Ольгердовича.

Розуміє ть ся, абсолютного спокою компроміс сей не запевняв. Полїтика підтримування своїх союзників і претендентів в Ордї, ведена литовськими князями, приводила до конфлїктів з противниками литовських протеґованців, і сї конфлїкти, чи їх можливість, все таки змушували до пильної уваги й оборонности пограничні з степами землї — бо на них небезпечність в таких разах головно й упадала. Тому Кориятовичі (в лїтописнім оповіданню) й „боронять Подольську землю від Татар”, при істнуванню „дани у Татари”. Такий характер конфлїкту на тлї участи у внутрішнїх справах Орди, як я сказав, могла мати уже згадана боротьба з Темірезом, а найбільше звісний епізод такого рода — се боротьба Витовта з Ідикою (Едіґеєм), в інтересах вигнаного з Орди хана Тохтамиша. Боротьба ся привела до голосного погрому литовських князїв на Ворсклї (1399), а слїдом пішов татарський напад на Київщину й Волинь. В меньших розмірах такі факти й обставини мусїли повторяти ся частїйше — й перед тим і по тім.

Не вважаючи на страшний погром 1399 р. Витовт не признав режіма Ідики і вів свою полїтику далї, висуваючи своїх кандидатів і від часу до часу висаджуючи їх на ханський престол. Нарештї повний упадок Орди в першій половинї XV в. і сформованнє нової держави — Кримського

ханства на її руїнах 33), розвязала для українських земель татарську справу з правно-державного становища. Здаєть ся, що вже нещасливий хан Тохтамиш, а в кождім разї звісний фундатор Кримської держави Хаджи-ґерай, вдячні за поміч і опіку, „великую ласку і честь" Витовта в тяжкі часи — „коли їх конї потні були", зрікли ся на користь в. князя литовського історичних прав татарської Орди на руські землї, що були колись їй підвласні, й видали на те Витовтови грамоти 34).

Про се не раз згадує в своїх грамотах син Хаджи-ґерая Менґлї-ґерай: „Пригадуємо вам, пише він в однїй, найбільше докладнїй з них, — що великий цар, дядько (?) наш, і великий цар Ачжи-ґірей, отець наш, коли їх конї були потні, поїхали в гостину до Литовської землї. Вони бачили там велику ласку й честь, і за те обдарували в. князя Витовта 35) Київом на сам перед, а також і иньшими численними землями. Потім в. кн. литовський Казимир з литовськими князями й панами просили нас, і ми потвердили йому те (прогалина), що дали були великий цар дїд наш і отець наш, а то: Київську „тьму" (землю) з усїми приналежностями ("входы"), з данями, з землями й водами, Володимирську 36) тьму з усїма приналежностями й данями, землями й водами; тьму великого Луцька, з усїма приналежностями, данями землями й водами; Смоленську тьму з усїма приналежностями, данями, землями й водами; Камінецьку тьму 37) з усїма приналежностями, данями, землями й водами: Браславську тьму з усїма приналежностями, данями землями й водами, Сокальську 38) з усїма приналежностями, землями й водами; Звенигород (в полудневій Київщинї) з приналежностями, данями, землями й водами; Черкаси з приналежностями, данями, землями й водами; Хачибеїв 39), Маяк 40) з водами, й землями; землї (на лївім боцї Днїпра) починаючи від Київа Днїпрі до устя: Снепород і Глинськ з усїма їх людьми 41), Жолваж, Путивль з землями й водами, Бирин, Синець 42), Хотин, Лосичі, Хотмишль з усїма їх землями, водами, данями й приналежностями; Чернигівську тьму з усїма приналежностями, данями, землями й водами; Рильськ з приналежностями, данями, землями й водами; Курську тьму з приналежностями, данями, землями й водами; тьму Сараєвого сина Еґалтая 43) — Милолюб, Радогощ, з приналежностями, данями, землями й водами; Мужеч, Оскол, Стародуб і Брянськ з усїма їх приналежностями, данями, землями й водами; Мценськ, Любутеськ, Тулу з усїма їх приналежностями, данями, землями й водами; Берестє й Ратно; Козельськ, Пронськ, Волконськ, Іспас, Донець з усїма їх

приналежностями, данями, землями й водами; Ябу-городок, Балакли 44), Карасун, Дашів, городище Тушин, Немир, Мушач, Ходорів з усіма їх приналежностями, данями, землями й водами”.

Полишаючи на боці ріжні помилки в розміщенню (Татари завсїди були лихі ґеоґрафи) й назви незрозумілі, ми маємо тут вичислені досить повно українські землї 45), що належали до в. кн. Литовського за часів Витовта. Не вважаючи на деякі переборщення, можемо в сїй Менґлї-ґераєвій грамоті бачути досить вірний відгомін якогось листу Хаджі-ґерая, котрим той, як спадкоємець Золотої орди, вирікав ся з всяких прав татарської Орди на українські землї в. кн. Литовського. А може бути, що в основі її лежала ще давнїйша грамота Тохтамиша такого змісту 46).

Примітки

1) Див. стор. 15 і далї.

2) Полное собр. лЂтописей II с. 350. Сїй звістці в Історії прилучення Київа надав рішуче значіннє проф. Антонович (ор. с.) і дату 1362 р. взяв за рік прилучення. Одначе його гадка досить слабо прийняла ся в науковій лїтературі. Про саму дату 1362 р. я зазначив уже в своїй Історії Київщини (с. 492-3), що властиво рік 1362 р. не належить до записки про відібранє Київа, а тепер розвиваю сю тезу трохи близше.

3) У Ґванїні (Стрийковского): (Olgerdus) Tartarorum regulos fratres germanos Kutlubachum, Kaczbeium et Dmeitrum profligavit Podoliaque ejecit — Sarmatiae Europae descriptio ed. 1581 f. 51 v., ed. 1584 — т. I с. 321. З цитат Густинської компіляції (рахунку аркушів) видко, що вона цитує не друковане виданнє Ґванїні, а якийсь скорочений (рукописний) витяг з нього.

4) Ґванїні про Ольгерда: Universam fere Russiam ditioni suae subjugavit, cuius principibus olim Lituani tributa solvere cogebantur.

5) Можна-б зробити здогад і цїлком противний: мовляв з звістки про відібраннє Київа від Федора компілятор вивів, що в 1361 р. в Київі ще княжив Федор. Але такому виводу дещо спротивить ся. Головне, що звістка про відібраннє Київа не має дати і очевидно не мала її — компілятор не каже „въ сіє лѢто”, взагалї нїчим близше не означає час, коли Київ відібрано. По друге — звістка про Федора під р. 1361 така бідна, що ледво аби хтось став її умисно виводити.

6) „БѢ же Олгердъ далъ сынови своєму... славный великій градъ Кіевъ, и потомъ, по смерти ОлгердовѢ отнялъ у него Кіевъ братъ єго Скиригайло” — під р. 1377, т. III с. 26 (деякі кодекси мають для імени Володимира прогалину).

7) Висловляюсь так обережно супроти иньших можливостей. Нпр. можна собі припустити, що під р. 1361 заблукала похибкою згадка про кн. Федора в Київі з-під р. 1331. Не неможливо a priori й таке, що густинський компілятор всї звістки про Ольгерда під р. 1362 вийняв готовими з якоїсь компіляції, але без дати.

8) Специяльно сї церковні справи обговорені в т. V отсеї Історії с. 386 і далї.

9) „Руська хронїка” вид. Даниловича с. 174 — вид. Бєлокурова (Русскіе лѢтописи) с. 45, Рус. истор. библ. VI дод. с. 71-7. Лїтературу див. в т. V, 1. с.

10) Воскрес. II с. 10 і 11 (під р. 1358 і 1360), пор. Никон. II с. 230 і 231, 1 Новг. с. 355: бѢаше бо тогда митрополитъ в КієвѢ (вересень 1359 р.), Рус. ист. библ. VI дод. ч. 13.

11) Никон. III с. 1 (смерть Романа). Рус. ист. библ. дод. с. 167; ibid. с. 139 і 171, пор. Воскр. II с. 35. З того, що про той арешт Алексїя не згадано в синодальній постанові 1361 р., можна з усякою правдоподібністю думати, що сей епізод став ся вже пізнїйше.

12) Чи Алексїй приїздив до Київа по тім побутї Романа, чи перед ним, годї напевно сказати, але се й не має значіння для нашого питання; див. про се ще мою історію Київщини с. 489.

13) Див т. II 2 с. 161.

14) Ученыя записки II отд. академіи I с. 44.

15) Никон. III с. 2. Безпосередно перед сею запискою читаємо: ”Тогоже лЂта Литва взяша Коршеву”. Сю „Коршеву" декотрі поправляли на „Корчеву” і бачили тут Керч або Херсонес (дав. Карамзїна т. V с. 8, Дашкевич ЗамЂтки с. 81, Молчановского Очеркъ с. 194), і таким чином ся звістка звязувала ся також з тим Ольгердовим походом в полудневі степи. Одначе се толкованнє занадто довільне, аби на нїм операти якісь виводи. Що воно таке та Коршева — зістаєть ся неясним. Завважу лише, що в реєстрі „руських городів” є „Коршевъ на СоснЂ” (Воскр. I. с. 240), але і з ним звязувати „Коршеву” 1363 р. можна тільки дуже гіпотетично.

16) В Густинській під р. 1362: „Димитрый, князь московскій, согна изъ Галича московскаго князя Димитрія, а изъ Стародуба Іоанна”.

В Никонівській: „Того же лЂта кн. в. Дмитрей Ивановичъ съгна съ Галичьскаго княженіа князя Дмитреа галичьскаго. Того же лЂта кн. в. Дмитрей Ивановичь съгна съ Стародубьскаго княженіа князя Івана Федоровича стародубскаго”.

В Никонівській сї звістки випереджають звістку про похід над Синю воду, як і в Густинській. Правда в Никонівській се під р. 1363, а в Густинській під р. 1362, але ся ріжниця нїчого не зміняє тут; навіть се важно, що ріжні події 1363 р. Никонівської, в тім і похід над Синю воду, перенесені однаково під р. 1362 в. Густинську. Припускати, як деякі дослїдники роблять, що дату 1362 р. густинський компілятор узяв з якогось русько-литовського джерела, нам незвісного, буде чистим натяганнєм супроти очевидних звязків його з Никонівською компіляцією (або якоюсь анальоґічною з нею).

17) Окрім Густинської лїтописи оповіданнє про побіду Ольгерда над Татарами й окупацію Поділя має дати ще в двох компіляціях XVI в.: в ширшій русько-литовській лїтописи (т. зв. Биховця) се оповіданнє має дату 1351 р. (Pomniki с. 19), а у Стрийковского 1331 (II с. 6 і 104). Остання дата очевидно абсурдна, але й перша не має сама ніякої певности, бо дати, подавані сею лїтописею, визначають ся великою довільністю.

18) Див. прим. 19.

19) Див. вище с. 43.

20) Ібн-Хальдун, _- у Тизенгаузена Сборникъ матеріаловъ относящихся къ исторіи Золотой Орды І с. 389. Про тодішнїй стан Орди див. низше в гл. IV.

21) Книга Большого Чертежа вид. Спаского с. 102. Гадку про Синюху висловив уже Карамзїн (V с. 8).

22) Архивъ Югозап. Россіи ч. VII т. II с. 163: pustinia Ulanow przy slakie thatarskiem nad potokiem Sinowoda.

23) Ще инакше толкував ту Синю воду пок. Брун. Раз добачив тут Днїпровський лиман, бо Сарнїцкий зве його Sina voda (Записки одесск. общества III с. 457); другим разом (Черноморье I с. 172) — р. Дін, бо нїмецькі реляції про битву 1380 р. так його називають (prope Bluewater — Scr. rerum prus. III c. 114).

24) Про Білобереже днїпровське див. т. I 2 с. 425, де вказані місця з джерел.

25) Грамота Тохтамиша в Записках одесск. общества I с. 339.

26) Стрийковский I с. 7. Сю звістку приймав Антонович, I. с. с. 126.

27) Никон. III с. 20. Хто був сей Темірез (очевидно — якийсь емір), близше незвісно. Під р. 1480 згадуєть ся іще „князь Обрагимъ Темирязевъ сынъ” (виписка у Карамзїна V пр. 205) — мабуть син того Теміреза.

28) Див. в гл. IV.

29) „Коли вси бояре и земяне имуть давати дань у Татары, то серебро имають такоже тіи люди дати” — в грам. 1357 р., теж саме в грам. 1392 р.; в грам. 1401 р.: Preter poddancisna et tributis Tartarorum. — Акты Зап. Россіи I ч. 4, Zródła dziejowe V c. 21, Zbiór dokumentów znajdujących się w bibliotece hr. Przezdzieckich c. 11. Пор. моє ”Барское староство” с. 21.

30) Грамота Тохтамиша в двох версіях, уйгурській і руській, видана п. т.: кн. Оболенскій и Григорьевъ Ярлыкъ хана Золотой орды Тохтамыша къ польскому королю Ягайлу отъ 1392-8 г., Москва і Казань, 1850; польський переклад в часоп. Biblioteka Warszawska 1853 т. III.

31) Вперше опублїкував сї монети і вказав на Володимира Ольгердовича д. Антонович в своїм рефераті друкованім в II т. Трудів III археол. з'їзда (О

новонайденныхъ монетахъ съ именемъ Владиміра). Він піднїс, між иншим, також і ту важну подробицю, що геральдична фіґура сих монет пригадує монети в. кн. Литовського. Його гадка не стріла опозиції нї у кого (див. Гуттень-Чапскій УдѢльныя и пр. деньги древней Руси с. 4, Толстой ДревнѢйшія монеты в. кн. Кіевскаго с. 221), але на жаль, по Антоновичу сї монети й не були нїким близше студийовані. В згаданій книзї Толстого (І. с.) була заповіджена спеціальна студія про них, але ся обіцянка, скільки менї було відомо, не була сповнена. Тим часом деякі звязані з ними питання не висьвітлені досї: нпр., скільки знаю, нїхто не пробував відшифрувати самих тих татарських печаток, хоч се мало-б дуже важне значіннє.

Всїх до тепер звісних монет в кннзї Толстого вичислено шість, в тім аж пять ріжних типів! Важать вони від 1/2 до 1 ґрама. Знайдено з них дві в Гвоздові Київського повіта, оден в Никольській слобідцї під Київом, оден коло Путивля.

32) Никон. III с. 173.

33) Про се все мова низше, в гл. IV.

34) В однім з листів Менґлї-Герай так описує історію сих грамот: „Наші батьки царі (хани) і предок наш цар Тохтамиш були з князем Витовтом заприсяжені брати й приятелї. Великий цар Тохтамиш дав великому князю Витовту Київ і Смоленськ й иньші городи, і предок наш цар Тохтамиш дав на все то свої ярлики (грамоти). Після того ваші великі посли, приїхавши до нашого батька царя Ач-Ґірея, взяли ярлик на ті згадані городи. Потім наш старший брат Нурдовлат став царем і також — пан Ян Кучукович і пан Івашенцо приїхавши (в посольстві) взяли від нього ярлик, і міцна присяга між ними стала ся. І до мене (як став ханом) приїхали від брата вашого Казимира короля воєвода троцький Богдан Андрушкович (Сакович) й Івашенцо, щоб узяти (в новім потвердженню) ярлик нашого батька на Київ і Смоленськ і иньші городи, й просили, аби вписати туди рязанські городи й Одоїв, і то в ті наші ярлики вписано. Кажіть собі принести ті ярлики й перед собою прочитати — переконаєте ся в правдї”...

35) В ориґіналї тут прогалина, слова: „в. кн. Витовта” доповняємо з контексту.

36) Володимир волинський.

37) Поділє.

38) Соколець в Браславщині ?.

39) Хаджібей на місці нинїшньої Одеси.

40) Місто на Днїпровім лимані. Тут Хаджибей і Маяк очевидно два осібні місця, не одно, як виглядало б з текста Хачибієв Маяк — пор. реєстр Свитригайлових городів. Skarbiec, ч. 746.

41) Обидва міста в Переяславщині, до котрої очевидно належать і низше вичислені місця.

42) На Сулї.

43) Се мабуть память про якогось темника чи емира, що мав у своїй управі сї чернигівські землї.

44) Балаклея, на устю Чичаклея в Бог, отже знову чорноморська територія, як при вичеслених вище Хаджібею й Маяку.

45) З білоруських згадана тільки Смоленська земля — здобуток самого Витовта. Пронськ заблукав сюди з земель рязанських, про які йде мова в сїй грамоті осібно.

46) Про се ще в прим. 20.

Прилученнє українських земель до в. кн. Литовського в 2-й пол. XIV в.:Дійсний образ подільської окупації; сформованнє Подільської території і становище її в польсько-литовській боротьбі, становище Кориятовичів — відносини до Татар і Польщі.

Прослїдивши таким чином в загальнїйших моментах справу татарської зверхности над українськими землями, вернімось ще до литовської окупації Поділя, полишеної нами на боці.

Ми мусимо тут виходити від наведеного вище оповідання русько-литовської лїтописи. По побідї Ольгерда на Синїй водї 1363 р. три брати Кориятовичі — Юрий, Олександр і Константин, „за дозволом в. кн.

Ольгерда й помочию литовської землї”, осїли ся на Подїлю, й увійшовши „в приязнь” з місцевими отаманами, були признані зверхниками місцевою людністю. Почали боронити землю від Татар, а як головний їх спосіб оборони лїтописець представляє будову замків, котрих на Подїлю, по його словам, перед тим зовсїм не було: поставили замки в Смотричу, Бакотї, Камінцю, „і так всї подільські городи (замки) помурували й усю землю Подольску опановали (осели)” 1).

Се оповіданнє дає вірний, але не повний образ окупації Поділя. Його треба доповнити.

Насамперед Поділє не було якимсь „новим сьвітом” для литовських княжат, відкритим Ольгердовим походом. Боротьба за Галичину й Волинь мусїла від самих початків звернути увагу їх також і на Поділє, так тїсно звязане ґеоґрафічно з Волинею, а з Галичиною звязане ще й полїтично, як її давнїйша провінція. Властиво треба-б дивувати ся, що Поділє, давне Понизє, так якось на узбочи зіставалось підчас сеї боротьби. Але на то були свої причини: воно було в безпосередній залежности від Орди, і поки Орда була сильна, нїхто не хотів з нею зачіпатись.

Як ми вже знаємо, Понизє нїколи не було орґанїчно звязане з Галицьким князївством і жило своїм житєм під властию галицьких князїв, що мусїла бути тут досить слаба. Коли появили ся Татари, сї звязки порвали ся зовсїм. Не може бути сумнїву, що Понизє опинило ся досить скоро в безпосередній залежности від Татар. Вправдї, ми не маємо безпосереднїх вказівок на се, але та обставина, що Побоже в 1250-х рр. уже сидїло „під Татарами”, на мій погляд служить дуже характеристичним симптомом. В 1252-4 рр. Куремса пробував привести в безпосередню залежність від Орди Бакоту й полудневу Волинь; з волинськими городами йому не пощастило, але про Бакоту і взагалї про західнє Понизє від того часу нїчого не чуємо, і зістаєть ся неясним, чи Данило відібрав його собі назад. Але чи тодї, чи пізнїйше — нпр. по смерти Данила, поднїстрянське Понизє таки мусїло перейти під безпосередню власть Татар, подібно як Понизє побожське, що не вважаючи на Данилові походи на „людей татарських” від 1250-х рр. (а властиво ще від 1240-х) зіставало ся все в безпосередній залежности від Татар 2).

Так власне сформувала ся територія пізнїйшого Поділя, по всякій правдоподібности ще в XIII в. Се були землї поднїстрянсько-побожські, що перейшли „під Татар”, добровільно чи недобровільно, і були злучені

одністю своєї політичної долї. Границею їх з Волинею служила більше меньше вододільна лінія Бога й Припети (як подільські замки за Кориятовичів тут звісні Межибоже, Божськ і Винниця). Галицькою границею була лінія що лучила, приблизно взявши, верхівя Бога з устем Стрипи; як подільські замки Кориятовичів знаємо тут Червоногород і Скалу, але є виразний слід, що й Теребовельщина перед тим також належала до Поділя 3). З Київщиною (полудневою) не було ніякої виразної границї, власне тому мабуть, що сї землї, так само як Поділє, стояли в безпосередній залежности від Татар (тим поясняєть ся, що давні київські землї за Росию зачисляли ся до Браславщини, себто східнього Поділя). Так сформована територія дістала й нове, перед тим незвісне імя, що вперше стрічаєть ся в актах з кінця XIV в. 4) — Поділє; імя анальоґічне з давнійшою назвою „Понизя”.

Перші стадиї польсько-литовської боротьби за руські землї не торкнулись Поділя. Хоч Казимира новійша польська історіоґрафія славить за увільненнє руських земель від татарської кормиги, в дійсности він заберав землї, де татарська зверхність була номінальною, але подільських земель, що були під безпосередньою властию Татар, — не дуже зачіпав. Що правда, Длуґош представляє, що Казимир забрав ціле Поділє, і то ще перед 1352 р. Під р. 1352 він записує напад Татарів, з намови Ольгерда, на Подільську землю, regno Poloniae subiectam. Так сам оповідаючи про наданнє Спиткови, називає він Поділє землею, „відібраною Казимиром з татарських рук зброєю й мечем” 5). Але сї принагідні вискази, без всякого докладнійшого означення, коли ся Казимирова окупація Поділя стала ся, роблять таке вражіннє, що батько польської історіоґрафії, бувши сьвідком пізнійших спорів за права Польщі й Литви на Поділє, хотїв піддати читачеви вражіннє, що Поділє належало до Польщі з дуже давнїх часів, але не мав відваги скомпонувати просто з голови історію сеї Казимирової окупації 6).

В сучасних звістках ми ніде не знаходимо найменьшої вказівки, аби Казимир колись ходив на Поділє або забрав його, а пізнійша грамота Ягайла 1595 р., що надавала Поділє Спиткови з Мельштина, вказує дуже докладно, як далеко на схід сягали Казимирові здобутки: Ягайло, віддаючи Поділє Спиткови, вилучає для себе Побоже, а заразом застерігає, що „округи Теребовля й Стінки зістануть ся й далї при тих правах, які мали за часів Казимира й Володислава опольського 7). Се противставленнє сих

двох округів властивому Поділю — округам Камінця, Смотрича, Червоногрода, Скали й Бакоти, вичисленим в тій же грамоті, показує виразно, що тільки ті два округи за часів Казимира й Володислава належали до Польщі й Угорщини. Теребовельщина була стародавньою інтеґральною частиною Галичини, і після того як Казимир прилучив її назад до галицьких земель, вона так при них і зістала ся. Де була „Стінка”, не можна сказати напевно, але очевидно, що десь на західнім пограничу Поділя, найскорше — в безпосереднім сусідстві Теребовля 8). Отже властивого Поділя, як розуміли його в XV в. і пізнійше, Казимирові завойовання не діткнулись.

Литовські князї також мусїли обминати Поділє, поки рахували на поміч Татар або не хотіли з ними зачіпати ся. Тільки повний упадок Татарської держави осьмілив їх, а розрив з Татарами, що в кінці привів до війни 1363 р., розвязав їм руки в відносинах до Поділя. Тому оповіданнє русько-литовської літописи, що литовська окупація Поділя наступила по битві на Синїй воді, не має в собі нічого підозрілого. „За згодою Ольгерда й помочию литовської землї” брати-КорияТовичі ідуть на Поділє й осїдають тут. Пізнїйший компілятор Стрийковский каже їм брати участь в поході Ольгерда на Татар, і Ольгерд за їх заслуги в сїм поході дає їм Поділє та лишає з ними частину свого війська 9). Се розуміє ся, власні здогади Стрийковского; нїчого нема неправдоподібного в тім, що так воно й дійсно було, але як саме — того, розуміє ся, не будемо знати, поки будемо мати в руках тільки коротеньке оповіданнє русько-литовського літописця.

Лїтописець сей, зазначивши, що окупація Поділя стала ся наслїдком побіди над Татарами, „отчичами і дїдичами Подільської землї” (се йому потрібно, аби вивести державні права в. кн. Литовського на Поділє), далї сам підносить, що окупація ся не мала характеру насильного опанowання. По його словам, вона чинила ся на підставі добровільної угоди з місцевою руською людністю: Корияговичі входять „у приязнь” з місцевою старшиною — „отаманами”, і з їх помочию орґанїзують оборону землї від Татар. З огляду що для тенденції лїтописця було-б наручнїйше підчеркувати навпаки, що Поділє було здобуте силою литовського меча, таке представленнє подільської окупації має всяке право на наше довірє. І така добровільність перехода подільської людности під управу литовських князїв не повинна нас дивувати супроти припущення, що в своїм часї ся подільська людність добровільно перейшла була під безпосередню

татарську зверхність. Протягом століття ся татарська зверхність мала час показати свої прикрі сторони, а спеціально часи роскладу й анархії Татарської держави могли давати себе прикро відчувати й таким українським підданим Орди.

Оповідаючи про діяльність Кориятовичів на Поділю, русько-литовський літописець підчеркує їх діяльність звернену против Татар: вони перестають давати дань татарським баскакам, боронять Поділє від Татар і мурують замки для сеї оборони; Олександр Кориятович і головою накладає в якімсь конфлікті з Татарами („Татарове убили"). Хоч що до вірности сього всього не маємо підстави щось закидати, образ одначе виходить односторонній: вище я вказав, що ми маємо виразні вказівки про контрібуцію давану Татарам, хоч і не реґулярно, а тільки від часу до часу, за часів Кориятовичів і пізнійше — ще в початках XV в. Вказав я також, що судячи з сього і з ріжних иньших вказівок, Поділє, як і иньші українсько-руські землї в. кн. Литовського, номінально признавало татарську зверхність над собою аж до кінця XIV в. або ще й дещо пізнїйше. Тож боронити Поділє Кориятовичам приходило ся, правдоподібно, в часи татарської анархії, а також від тих татарських ханів та емірів, що не признавались литовським правительством, чи спеціально — місцевими подільськими князями, та були противні їх татарським союзникам.

З другого боку від коли литовські князї, загорнувши Поділє, зняли з нього те табу в виді татарської власти, що хоронила його давнїйше від претензій і литовських і польських, не могло воно вже діставати ся нетикальним в польсько-литовській боротьбі за українські землї. Литовські князї Поділя мусїли оглядати ся на Польщу.

Русько-литовський лїтописець підчеркує супроти пізнїйших спорів за Поділє, що Кориятовичі зайняли Поділє „со князя великого Ольгирдовимъ прозволениемь и с помочію Литовскои земли", але ся „поміч Литовської землї" була занадто проблематична, аби нею можна було заспокоїтись, а ще на такім далекім, на всякі ворожі заходи виставленім пограничу як Поділє. Я підносив уже вище, говорячи про Волинь, що при загальній екстензивности литовської політики й потребі повсечасної готовости до боротьби з Німцями на північній границі, литовські князї в українських землях не могли числити на поміч литовського правительства й мусїли покладати ся виключно майже на власні сили. А в слабо залюдненім, з усіх

боків загроженім Поділю бути полишеним власним силам було особливо тяжко. Тож і не диво, що до певної міри забезпечивши себе зі сторони Татар компромісом — признаннєм татарської зверхности, литовські князї й супроти Польщі ідуть також на компроміс.

Русько-литовський лїтописець мовчить про се. Він оповідає тільки леґендарний переказ, що Казимир Вел., не маючи синів, закликав до себе „за ґлейтовними листами с великою твердостию” Константина Кориятовича до Кракова й хотїв видати за нього доньку, з тим аби він був по нїм наступником на польськім престолї; але Константин, розглянувши ся на польськім дворі, „не схотїв приступити до їх віри”, й погостивши у короля, вернув ся назад, „до своєго государьства”.

Кориятовичі в дійсности їздили до Кракова не так рідко, як представляє собі русько-литовський лїтописець, у котрого ся подоріж Константина обставлена ріжними „твердостями й ґлейтами” — вони знали туди дорогу дуже добре. Олександра Кориятовича бачимо при боцї Казимира в Польщі в р. 1368; по словам Яна з Чарнкова, Олександр був в Кракові і в часї смерти Казимира, коли литовські князї позаберали волинські замки — може їздив на похорон. Потім маємо його грамоту краківським купцям на свобідну торговлю на Поділю, видану в Кракові весною 1375 р. Маємо грамоту й самого Константина, видану в Кракові весною 1385 р., де він повторяє привілеґії надані його братом краківським купцям 10). До одної з таких подорожей Константина могла бути й привязана леґенда, що польський король хотїв мати його своїм зятем і наступником. Вона виглядає зрештою як іронїчна алюзія до Ягайлового одруження з Ядвіґою: от мовляв иньших князїв також кликали на польський престіл, але ті люди більше себе поважали й на те не звабили ся, віри своєї не змінили.

Уже сї подорожі Кориятовичів до Польщі, припадково нам звісні, а в дійсности може ще й далеко частїйші, вказують на зближеннє Кориятовичів до краківського двору, — зближеннє дуже характеристичне супроти боротьби, яку провадили з Польщею литовські князї. Властивий характер сього зближення виявляє звісний уже нам трактат польсько-литовської згоди з 1366 р. Як ми бачили вже, в нїм Юрий і Олександр Кориятовичі виступають по польській сторонї, як союзники й присяжники Казимира, так само як і Юрий Наримунтович белзький; тільки що той до сього васальства був змушений війною, а для Кориятовичів такого мусу не було.

Ян з Чарнкова з признаннєм підносить, що Олександр Кориятович був завсїди вірним Казимиру й діставши від нього в управу в 1366 р. Володимир, до смерти Казимира вірно служив йому. Я вище висловив також здогад, що й Юрий Кориятович тому згадуєть ся в трактаті 1366 р., бо разом з братом дістав від Казимира якусь державу в українських землях 11). Але як би там не було, се довірє, яке Казимир показує Кориятовичам в 1366 р., і їх роля в сїм трактаті, показує що Кориятовичі скоро йно осїли ся в Подільській землї, постарали ся зблизити ся до Польщі, й зайняли нейтральне становище в польсько-литовській боротьбі.

Уважати таке їх становище результатом якихось спеціальних уподобань чи симпатий до Польщі було-б дуже сьміло. Тут був простий, полїтичний рахунок — забезпечити себе від всяких претензій зі сторони Польщі. Се було тим потрібнїйше, що Кориятовичі, не маючи нї звідки помочи, мали на голові не одну Польщу, як ми вже бачили.

Примітки

1) Ученыя записки II отд. I с. 44.

2) Див. т. III 2 с. 84-5, 155 і далї.

3) В наданню Поділя Спиткови 1395 р. Ягайло виразно зачисляє округи Теребовля й Стїнки до Подільських земель: він застерігаєть ся, що так само як Межибоже, Божський і Винниця виключають ся з подільської держави Спитка, тав само і districtus Trebowliensis et Sczenca... non obstante donacione huiusmodi observentur circa iura et in quibus tempore felicis et eterne recordacionis incliti Kazimiri regis Polonie nostri predecessoris et Ladislai ducis oppoliensis alias tenutarii illarum parcium observabantur (Codex ep. Vitoldi c. 39). Сього застереження инакше не можна розуміти як тільки так, що Теребовль і Стїнка зачисляли ся до Поділя ще в кінці XIV в. і давнїйше до

нього належали, але були відірвані від нього колись за Казимира В., через те не увійшли в наданнє Спиткови, а наслїдком сього злили ся знову з Галичиною. Що то був за districtus Szcenca, Стїнка з округом, не можна сказати — див. низше, с. 90.

4) Перший документ, де ужите слово Поділє — наданнє Спиткови 1395 р. Про термін Поділя — моє „Барское староство” с. 17 і далї (тут взагалї подано коротку історію Поділя).

5) Длуґош III с. 245 і 519.

6) Кромер, опираючи ся на Длуґошу, але не представляючи вже собі ясно тих фактів, які змушували Длуґоша до такої обережности, зовсїм відважно твердить, що Казимир забрав „полудневу Русь і Поділє аж по самий Кремінець”. Він пробує довести се ріжними доказами, але зовсїм, розумієть ся, хибно — їх розібрав уже Стаднїцкий, Synowie Gedymina I с. 136, і тому нема по що нам над ними застановлятись. Та недавно в дусї Кромера, але ще більш рішучо, пробував представити подільську справу др. Прохаска в статї Podole lennem Korony (1352-1410) — Rozprawy wydz. hist. filoz. akademii т. 33. Він пробує довести що Поділє нїколи не було завойоване литовськими князями, анї належало до них, видкидає оповіданнє русько-литовської лїтописи про битву на Синїй водї, про Кориятовичів, про похід Витовта й його володїннє Поділєм перед 1411 р. Кладе натомість в основу своїх виводів Длуґошеву звістку під р. 1352, а проти історії Витовтового похода на Федора Кориятовича вимишляє похід Ягайла на Поділє 1393 р. Сї виводи його по части операють ся на голословних і зовсїм довільних твердженнях, по части на хибних інтерпретаціях і натяганнях, так що найменшої наукової стійности не мають. Детальнїйше розібрав я їх в своїй рецензії в т. XIII Записок наук. тов. ім. Шевченка і туди відсилаю цїкавих, а тут уважаю себе в праві супроти того близше не спиняти ся коло сеї невдалої елюкубрації.

7) Codex epist. Vitoldi с. 39 == Archiwum Sanguszków с. 19.

8) В давнїйших часах можемо вказати тільки одну осаду такого імени — се нинїшнї Стїнки коло Золочева (на них вказували вже видавцї Archiwum Sanguszków I, index). Вони звісні уже в актах XV в., але тільки як villa (Akta grodz. i ziem. XII с. 230, 246), та й лежать де що задалеко. Молчановський з граничного обводу 1546 р. вказував на лїс Stenki на устю Гнїзди в Серет

(ор. с. с. 14 і 188), але се не помагає нїчого — стїнка для лїса в нашій мові nomen appellativum, а не proprium.

9) Stryjkowski II с. 6-7.

10) Akta grodz. i ziem. VII ч. 7, Codex dipl. m. Krakowa ч. 47 і 60, Monum. Poloniae hist. II с. 643.

11) Угода 1366 р. — Kwartalnik hist. 1890 с. 573, Monum. Poloniae hist. II с. 631, пор. вище с. 390.

Прилученнє українських земель до в. кн. Литовського в 2-й пол. XIV в.: Загальні замітки про литовську окупацію на Україні; руські елєменти в в. кн. Литовським, ідея руської державної спадщини в литовській династиї, нахил до в. кн. Литовського на Руси.

Стільки про саме Поділє. Додам лише кілька загальнійших уваг про окупацію українських земель Литвою взагалї.

Оповіданнє русько-литовської лїтописи про литовську окупацію Поділя, виразно зазначаючи брак всякої насильности в сїм акті, дуже цїнне для характеристики литовської окупації в українських землях взагалї.

Я вже вище зазначив дуже слабу інтензивність литовської полїтики в руських землях. По части була вона наслїдком її великої екстензивности, по части — причини її лежали в слабій державній орґанїзації, а ще більше в тім, що сили в. кн. Литовського відтягала й скупляла коло себе боротьба з нїмецькими рицарями, яка разом з тим тягла ся без перерви на північних границях. В. кн. Литовське могло вкладати лише мінїмальну енерґію в окупацію українських і білоруських земель. І коли воно при тій мінїмальній тратї сил і енерґії в середнїх десятолїтях XIV в. так незвичайно розширило свою територію в напрямі України, то се можна толкувати тільки тим, що сї українські землї переходили під литовську зверхність або добровільно, або що найменьше — при пасивности людности. А окрім самої людности тут не було більше нїкому боронити ся. Бо в однїх землях не було зовсїм державної орґанїзації (як на Подїлю або в значній частинї давньої Київщини та в Переяславщинї), в иньших (як у Сїверщинї, або в самім Київі) ся державна орґанїзація хоч і була, але незвичайно слабка. Зверхник же сих земель — Татарська орда була в такім розстрою, що не могла поставити перепони литовській окупації.

Тому так непримітно переходило прилученнє українських земель до в. кн. Литовського. Тому-ж, між иньшим, і такі незначні слїди лишило воно в сучасних джерелах, а що важнїйше — не відбило ся глубше в місцевій

традиції.

Чим же пояснити ту пасивність або добровільність в переході українських земель, підчеркнену взагалі новійшими дослідниками, які займали ся історією сеї окупації? 1). При великій бідности звісток про сю литовську окупацію, де оповіданнє русько-литовської літописи про прилученнє Поділя зістаєть ся властиво одиноким виразним сьвідоцтвом, на се питаннє можна відповісти на підставі більше меньше теоретичних виводів і анальогій.

Насамперед треба з притиском піднести, що литовська зверхність не мала, або дуже мало мала характер етноґрафічно-чужий. В. кн. Литовське й литовська княжа династия в середині XIV в. литовськими були більше з імени тільки. Уже Гедимин, як ми бачили, звав себе „королем литовським і руським”, rex Letwinorum et Rutenorum, або — Letwinorum et multorum Ruthenorum. З його сїмох синів половина напевно були православними: Наримунт-Глїб, Корият-Михайло, Любарт-Дмитро, а здаєть ся й сам Ольгерд, ще в 1342 р. називав перед Псковичами себе християнином: „уже хрещенъ есмь, и христіанинъ есмь, второє крестити ся не хочу” 2), хоч офіціально до смерти зіставав ся поганином. Гедиминові доньки також повиходили за християн.

Але у Гедимина се було тільки телєранцією, признаннєм за руським елєментом відповідного значіння в своїй державі. Сам Гедимин хотїв зістати ся до смерти Литвином і поганином: „нехай мене сам чорт хрестить, коли я заявляв коли небудь охоту вихрестити ся”, казав він з нагоди висланих в його імени заяв про замір охрестити ся. Натомість його сини, виростаючи по ріжних руських містах, оженені з Русинками, обертаючи ся між Русинами, не тільки рахували ся з руськими елєментом, але переважно самі чули себе Русинами. Тільки оден Кейстут між ними репрезентував литовський, поганський елємент. Друге-ж поколїннє Гедиминовичів було вже руське майже без виїмків. З дванадцятьох синів Ольгерда тільки декотрі мають іще литовські імена. З них рахують з десять православних. Про самого Ягайла є традиція, що він був охрещений на православну віру з іменем Якова, і се a priori зовсїм правдоподібно, хоч він і не маніфестував ся своїм хрещеннєм 3). А вже документально звісно, що він свого стриєчного брата Витовта змусив перейти на православну віру після того вже, як той був охрещений на католицьку 4).

Але на вірі не кінчило ся. Руська мова панувала на литовськім дворі. Знаємо певно, що Ягайло з Витовтом кореспондував по руськи і то при кінці житя, по кількадесяти літах польського королювання 5). Призвичаєннє до руської штуки, до руської культури переніс він з собою до Кракова й защепив своїй родині (руські майстри в Кракові й иньших польських містах за Ягайла, „грецькі", властиво руські каплиці на Вавелю) 6).

Але династия була лише показчиком національних відносин в самій державі. Уже при кінці житя Гедимина більшість в. кн. Литовського складала ся з білоруських земель. При кінці XIV в. властиві литовські провінциї не творили й пятої части держави: словянська стихия (білоруська й українська) заливала литовську, що давно перестала бути властивою підставою держави. При тім самий литовський елємент дуже значно підпав уже руській культурі Виїмок становила Жмудь, що міцно тримала ся литовської віри і ще в 1382 р. заявила Ягайлу, що признає його своїм князем тільки в такім разї, коли він зістанеть ся вірним поганській релїґії предків своїх 7). Але через таке своє консервативне становище, Жмудь і стояла осторонь від державного житя. Литовські роди, що правда, займали перші місця в державі (але й то поруч білоруських та українських родів — князївських і декотрих визначнїйших боярських), але в значній части вони були литовськими по імени вже тільки.

„Руська віра" ширила ся між верхнїми верствами Литви. Ширша русько-литовська лїтопись переказує традицію литовських аристократичних кругів, що за Ольгерда „римскоє віри в Литве не было, только руская змешала ся" 8). Росповсюдненнєм її поясняєть ся й досить мале число охрещених на католицтво за Ягайла на Литві. Значно пізнїйше потвердженнє земської грамоти Витебської землї (1504 р.) забезпечає свободу тим, „которыи будуть — Литвинъ або Ляхъ крещены были у Витебску въ рускую вЂру" 9).

Норми державного права, хоч і змінені дальшою державною еволюцією, були перейняті в. кн. Литовським від Руси. Приватне й карне право в. кн. Литовського оперло ся також на руськім, як показує порівняннє Руської Правди з земськими грамотами в. кн. Литовського й Литовським Статутом 10). Руська мова стала урядовою й культурною мовою в. кн. Литовського — мовою великокняжої канцелярії і урядів, праводавства й письменства

взагалї, навіть у чисто-литовських землях; навіть на Жмуди документів писаних по литовськи не маємо зовсїм. Сю ролю задержала вона навіть по сполученню з Польщею, по радикальній перемінї в загальнім напрямі державної полїтики. І ще в першій половинї XVII в. руський патріот дійсно міг би казати:

Полска квитнет лациною,

Литва квитнет русчизною:

Без той въ Польще не пребудеш,

Без сей въ Литве блазном будзеш 11).

Тим поясняєть ся, що самі в. князї литовські дивили ся на себе як на спадкоємців давньої Руської держави. В. кн. Литовське дійсно було таким самим полїтичним і культурним спадкоємцем давньої Руси, як і в. кн. Московське. Дарма що на чолї його стояв нпр. Ольгерд, до смерти уважаний за поганина (в московських кругах його „невірність” навмисно підчеркувано дуже). Він не вважаючи на се сам дивив ся на себе, і на нього дивили ся дійсно, як на спадкоємця Руської держави. Далеко скорше, нїж московські володарі, що тільки в XV в. відкрито виступили з проґрамою „збирання Руси”, — уже в другій половинї XIV в. заявляють в. князї литовські своє переконанє, що всї „руські землї” мають до них належати. Я вже згадував заяву дану Ольгердом в 1358 р. пруським рицарям, що „вся Русь мусить належати до Литви" (omnis Russia ad Letwinos deberet simpliciter pertinere). Згадаю тут іще оповіданнє про битву над Ворсклою: що Витовт обіцяв свому претенденту Тохтамишу (в його інтересї йшов він тодї походом на Орду) посадити його ханом в Ордї, а Тохтамиш його в такім разї мав „посадити на всей Руской земли” 12).

Таким становищем поясняєть ся та сильна конкуренція, яку в. кн. Литовське робило в. кн. Московському в XIV і навіть — силою інерції — ще в першій половинї XV в., і се ваганнє між тими двома полїтичними тїлами стількох земель давньої Руської держави. Вел. князїство Литовське і вел. князївство Московське се були два полїтичні тїла зовсїм анальоґічні, котрих суперництва трудно було вгадати кінець, доки Литва не зійшла зі становища руської держави, спадкоємницї Київа й Галича. Ще в XVI віцї по старій традиції говорять Українцї з вел. князївства Литовського про

„наше государство християнське руське, в. кн. Литовське” 13).

Супроти того всього й окупація українсько-руських земель Литвою в XIV в. мала характер не завойовання, не чужоземної напасти, а прилучення, збирання земель Руської держави, анальоґічного з тим, як збирали колись розсипані части Київської держави її провідники X-XII в.

Се тим більше, що в парі з тим „руським” характером держави ішов іще й консерватизм литовської державної полїтики, з своїм гаслом: „ми старини не рушаєм, а новини не уводим”. Консерватизм сей, що був у своїй основі не тільки полїтичною тактикою, а й неминучим випливом внутрішньої культурної слабости в. кн. Литовського, браку власних, національних скристалїзованих форм державного й суспільного житя, — зовсїм щиро проповідував ся литовським правительством, що дійсно бажало як найдокладнійше приладити ся до питоменного укладу руських земель, — хоч державна еволюція сама, силою факту, неустанно робила ріжні зміни в їх „старинї”. Консерватизм сей заповідав захованнє тих прикмет устрою й житя, які цїнила собі людність певної землї, тим часом як ширша державна орґанїзація подавала надію на поправу тих сторін житя, які встигли дати ся в знаки протягом столїтя упадку державного житя. Се мусїло цїнити ся, навіть там, по тих землях, де колись, сама ж таки людність той давнійший державний устрій руйнувала — річ занадто звісна в „народнїй психольоґії”, аби близше на ній застановлятись. Спеціально перспектива увільнення від татарських мішань і непорядків, що в часах розкладу Орди, в серединї XIV в., як я вже сказав, могли себе давати особливо прикро відчувати, — могла служити в українських землях також не согіршою заохотою до переходу під управу литовських князїв.

Думаю, що сї моменти об'ясняють, принаймнї — в досить значній мірі, незвичайні здобутки литовської полїтики в українських землях XIV в., секрет її успіхів. Але властивим її талїсманом був таки руський характер в. кн. Литовського. Йому завдячувало воно свій незвичайний полїтичний зріст, і він служив йому — доки литовське правительство не згубило його, зломивши свою дотеперішню державну полїтику унїєю з Польщею.

Примітки

1) Антонович (Монографіи) Любавский op. c. і особливо Леонтович — Очерки рус.-лит. права, також Молчановський (op. c. гл. VII), моє „Барское староство” с. 20 і далї.

2) Никон. II с. 215; Ширша рус.-лит. лїтопись (т. зв. Биховця) каже, що Ольгерд „охрестив ся в руську віру”, женячи ся з княжною витебською — с. 20, пор. Густинську компіляцію — с. 349. Про руський елємент в в. кн. Литовськім з давнїйших праць див. Jaroszewicz Obraz Litwy т. I гл. 17, т. II гл. 1 і 11, Козловскій Судьбы русскаго языка въ ЛитвѢ и на Жмуди (ВѢстн. Зап.Рос. 1869, кн.X, Боричевскій Православіе и русская народность в ЛитвѢ, Спб., 1851, Васильевскій Очеркъ г. Вильны, Спб., 1872 (з Памятників старини зап. губ.), з новійших — Антонович Очеркъ ист. в. кн. Литовскаго, passim, Дашкевичъ ЗамѢтки гл. IV.

3) Про традицію православної віри Ягайла див. Narbutt Piśma pomniejsze c. 99; докладнїйше ся справа не була розібрана, і новійшими часами стрічаємо тільки голословні твердження в той чи иньший бік. Давнїйшу лїтературу див. Барбашевъ Витовтъ с. 34-5, новійшими часами сю справу трактував (але досить не мудро) др. Прохаска — Przyczynki krytyczne do dziejów unii, 1896 р. розд. IV.

4) Се каже Витовт сам у своїм меморіалї — Scr. rerum pruss. II с. 703.

5) Quod autem scripsistis in littera ruthenica — пише Витовт Ягайлови; scribit nobis fraternitas vestra in ruthenico — copia littere d. regis Polonie scripte d. magno duci in ruthenico — Codex epist. Vitoldi s. 827, 831, 833, Codex saec. XV т. II с. 243 (bis).

6) Див. Марія Грушевська — Причинки до історії руської штуки в давнїй Польщі (етноґрафічній), Льв., 1903 — з LI тому Записок Н. тов. ім. Шевченка. Також в т. VI гл. 4 сеї Історії.

7) Si velit ritum originis retinere, in omnibus velint ei obedire — Scr. r. prussicarum II с. 619. Відповідь Ягайла не переказана, але додано, що

Жмудь перейшла до Кейстута, значить Ягайло не хотів дати такого приречення — подробиця дуже інтересна для питання про його християнство.

8) Pomniki с. 40.

9) Акты Запад. Россіи I ч. 204.

10) Див. в т. V с. 4-5 і 630-1.

11) Сї вірші писані письмом з початків XVII в. на чистій стороні друкованого статута 1588 р. і видані в факсімілє в I т. Собранія грамотъ Вильна, Ковна, Трок і т. п., 1843. Дальші вірші вже кульгають дуже сильно в ритмі:

Ведзъ же юж Рус(ь), иж тва хвала

По всем свете юж дойзрала,

Весели се ты Русине

Тва слава никгды не згине.

12) Scriptores rerum pruss. II с. 80, Ученыя зап. II отд. I с. 42.

13) Справа Єродіакона Йоакима в Чтеніях московських 1883, I, с. 2.

II. Українські землї під зверхністю Литви й Польщі — на переломі XIV і XV в.

Польсько-угорській спір за Галичину:Угорсько-польський компроміс, претенсії Угорщини, пляни Людовика, Володислав Опольський володарем Галичини, правний титул сього володїння, прикмети державних прав — титул, печать і монети Володислава. Непевність Людовикових плянів в Польщі, Володислав уступає з Галичини, причини і час сього факту, угорські намістники в Галичинї.

Так отже з остатньою четвертиною XIV в. українські землї (з виїмком угорської України) війшли в склад в. кн. Литовського і Польщі й їх дальша

історія розвиваєть ся на тлї історії тих двох держав, в залежности від них та їх обопільних відносин. На дальший розвій історії наших земель в близших двох столїтях вплинуло кілька важних фактів, що стали ся на переломі XIV і XV в. Тож на них насамперед мусимо ми спинити ся — розумієть ся, настільки, наскільки вони відбили ся на історії України. А що факти сї не все стоять в ґенетичнім звязку з собою, то й переходити їх мусимо з-окрема. Факти, чи їх ґрупи розумію такі:

а) Окупована Польщею на підставі угоди з Угорщиною Галичина займала непевне становище між сими двома державами. Розірваннє особистої унїї Угорщини й Польщі в р. 1382 загострило сю непевність. Справа була розвязана на користь Польщі оружною рукою в р. 1387 — походом Ядвиги. В формі дипльоматичних спорів затягнула ся вона на довго, перейшла в XV в. і рішена властиво не була нїколи, але Галичина від кампанїї 1387 р. зістаєть ся при Польщі.

б) Оружна боротьба Литви й Польщі за Галицько-волинські землї була перервана унією Литви й Польщі, що звела сю боротьбу до меньше гострих форм, переважно дипльоматичних переговорів.

в) В початковій своїй формі унія заповідала безпосереднє злученнє всїх, а в тім і українських земель в. князївства Литовського до Польщі; але змагання Витовта до задержання державної осібности в. кн. Литовського розбили сї пляни й потягнули сю справу в довгу проволоку.

г) Діяльність того ж Витовта, перейнята й його наступниками, що довели зачеркнену ним проґраму до кінця, — позбавила державної окремішности поодинокі українські землї в. кн. Литовського. В руках поодиноких литовських династий сї землї стали були майже осібними державами і з часом мусїли відокремити ся зовсїм; але полїтика Витовта зробила з них прості провінції в. кн. Литовського, так що дальша доля їх як найтїснїйше була звязана з долею в. князївства взагалї.

В сїм порядку сї ґрупи фактів тепер перейдемо, щоб потім слїдити, як наслїдком тих подій уложила ся полїтична доля українських земель в дальших столїтях.

Отже почнемо від Галичини 1).

Ми вже знаємо, що в галицькій справі Польща, себ то Казимир Великий —

виступав на підставі порозуміння з Угорщиною 2). В найдавнійшій умові Польщі й Угорщини в руській справі, яку маємо, себто в трактаті 1350 р., знаходимо виразний відклик до якоїсь угоди в сій справі, уложеної ще з Каролем угорським († 1342), і я висловив здогад, що ще підчас вишгородських переговорів 1339 р. між Казимиром і Каролем була уложена умова, де обидві сторони стояли на тім же ґрунті, на якім стоять вони в умові 1350 р., уложеній уже по тому, як Казимир здобув Галичину. У всякім разі умова 1350 р. кидає сьвітло на становище обох держав в галицькій справі і в попереднїх лїтах, і ті великі гарантії угорських прав на Галичину, які в нїй знаходимо, певно, не були новою уступкою, а датували ся давнїйшими роками.

Галичина признавала ся землею угорською, на основі угорських історичних прав, і коли угорський король позволяв Казимиру її зайняти, то тільки з застереженнєм всїх угорських прав. В разї коли б Казимир не мав сина, Галичина разом з цїлою Польщею мала перейти спадщиною до угорського короля, на підставі спадщинної угоди 1339 р. Коли ж би у Казимира був син, і Польща до угорського короля не перейшла, то в такім разї угорський король — Людовик чи його наступник — мав право викупити Галичину кождої хвилї від корони Польської за 100 тисяч фльоренів 3).

Так була стилїзована умова 1350 р., найдавнїйша яку ми маємо в сїй справі. Галичина отже признавала ся власністю Угорщини, а Казимир мав її тільки в доживотній державі. За кошти й труди, вложені Польщею в окупацію Галичини, признавало ся їй право тільки на викупну суму. На сїй підставі угорський король обовязував ся помагати Польщі в справах звязаних з Галичиною, і дійсно, як ми вже знаємо, він кілька разів сам ходив походом разом з Казимиром, хоч особливої енерґії в то не вкладав, бо взагалї заінтересовання Галичиною не показував, а також посилав війська й пожичав гроші Казимиру на воєнні потреби. З р. 1355 маємо грамоту, де Людовик обіцяє Казимиру не вимагати від нього звороту пожички, зробленої у нього Казимиром для окупації Руси, доки він не прийде до спокійного володїння сею землею, „яке мали предки наші” (prout predecessores nostri habuerunt) 4).

Ся остатня фраза інтересна, бо й тут угорський король підчеркує права Угорщини на Галичину, і ся подробиця особливо цїнна супроти здогадів декотрих учених, що Людовик пізнїйше вирік ся своїх прав на Русь 5). В

дійсности було як раз навпаки — в пізнійших трактатах Людовика з Казимиром що до його прав на польську спадщину (рр. 1364 і 1369) повторяєть ся остереженнє, що давнійші умови їх мають силу й на далі 6). Та й трактованнє Людовиком на польськім престолі українських земель як угорської провінції й брак усякої опозиції в польських кругах против такого трактовання показують, що Галичина признавала ся власністю Угорщини не тільки в угорських, а і в польських кругах, для котрих умови в сій справі Казимира з Людовиком, розумієть ся, не були секретом.

Отже справа стояла так, що Галичина, здобута Казимиром, була тільки в його доживотнім володїнню, як угорська власність. По смерти його, чи разом з Польщею, чи осібно від неї, мала вона перейти до угорських королів, а Польща мала право тільки на відшкодованнє — 100 тис. фльоренів.

А хоч з уст Казимира виходили вискази, які сьвідчать, що він дивив ся на Галичину як на провінцію польську, здобуту виключно польськими силами і супроти того призначену служити виключно польським інтересам 7), то се не зміняло формальної, правної сторони справи. Певно, не безінтересно було б здати собі справу, як годили ся такі погляди його з сьвідомістю прав Угорщини, забезпечених тими, стільки разів повторюваними й відновлюваними трактатами. Але чи мислив Казимир собі Польщу й Угорщину як одно тїло в будучности; чи не входячи в будучність, трактував Галичину з сучасного фактичного польського володїння; чи вкінцї надїяв ся, що зобовязання супроти Угорщини можна буде з часом пустити в непамять, — се не касувало угорських прав на Галичину супроти Польщі.

Тим часом рахунки угорських королів на те, що Казимир не буде мати синів, справдили ся. По нїм від чотирох його шлюбів зістали ся тільки доньки, виключені від польської корони умовами з угорськими королями, й Людовик в падолисті 1370 р. став нарешті польським королем. Але до його тріумфу примішувала дуже гірка прикрість: він сам не мав синів, і так довго ждана польська корона готова була з його смертю пропасти знову для його династиї, бо попереднї трактати давали права на польську корону тільки мужеському потомству короля угорського. Супроти того Людовик ставить собі подвійний плян: з одного боку він змагає до того, аби забезпечити польську корону своїм донькам, з другого боку — з огляду на всякі трудности, звязані з сим першим пляном, стараєть ся про всякий

випадок забезпечити Угорщині Галичину.

Проєкт — посадити на польськім троні одну з Людовикових доньок, дійсно, мав дуже непевні вигляди. Тож заміри Людовика що до забезпечення Галичини для Угорщини були зовсїм природні, і коли пізнїйші польські історики, почавши від Длуґоша і до новійших часів, часто обкидають Людовика ріжними закидами за се, то причиною сього було або польське національне почутє, або — нерозуміннє прав Людовика на Галичину.

Але хоч права Угорщини на Галичину були виразно забезпечені давнїйшими трактатами, Людовик не уважав відповідним від разу поставити справу ясно. Його становище як польського короля, його пляни — забезпечити польську корону однїй з своїх доньок, дають сьому зовсїм відповідне обясненнє. І перше, а тим більше друге наказувало йому обминати все, ще могли подражнити польську суспільність, котрої прихильність була так потрібна Людовикови з огляду на ті трудні пляни задержання польської корони в руках своїх доньок. Відірваннє Галичини без всяких приготовань могло б дійсно подражнити Поляків. Бо хоч вони мусїли знати права Угорської корони на Галичину, ще лїпше мусїли памятати, скільки крови, труду й гроша коштувала окупація Галичини Полякам, тим часом як угорські королї — Людовик і його батько — не дуже то вкладали ся в сю справу. Може бути, що був у Людовика й ще оден мотив — бажаннє непримітним прилученнням Галичини до Угорщини обминути ту точку умови, що забезпечила в такім разі Польщі право на досить значну викупну суму. Зрештою досить і того, що полїтика Людовика супроти Галичини нам зовсїм ясна в головнім, а всїх мотивів його поступовання нема й потреби дошукуватись.

Між повірниками Людовика був оден специяльно відповідний до його галицьких плянів. Був то Володислав князь опольський 8). Син Болька кн. опольського, поважаного, але досить незаможного князя з шлезьких Пястовичів, що перевів своє житє в службі цїсаря Кароля IV, Володислав також мусїв шукати службової карієри. Бувши по матери свояком угорського короля Людовика (його бабка була тїточною сестрою Людовика), він удав ся на його двір, ще в 1350-х рр., і тут своєю зручністю в дипльоматичних порученнях і вірністю здобув довірє й приязнь короля. В 1366 р. дістав він високий уряд палятина угорського, себто першого

урядника держави, носив іще й иньші титули й обовязки, а при тім далї уживав ся до ріжних диплсьоматичних пересправ. Коли прийшов час Людовику взяти на себе польську корону, вислав він Володислава як Пястовича перед собою в Польщу, аби приготовив йому ґрунт. Се бажаннє Людовика Володислав задоволив, і за те в день Людовикової коронації дістав від нього багаті маєтности в Польщі. Сього ж талановитого і поважного свого повірника задумав ужити для переведення своїх плянів що до Галичини. В вереснї 1372 р. Володислав зложив з себе уряд палятина угорського, щоб взяти новий обовязок; в перших днях жовтня в Пресбурґу заіменував його Людовик управителем „Руського королївства" (regni Russie).

На жаль, ми не маємо самої грамоти надання, тільки оповіщеннє про се наданнє до всіх достойників і урядників Угорщини й Польщі. Може грамота надання прояснила б нам де що в досить неяснім ролї, яку приділив Людовик Володиславу, хоч я маю те переконаннє, що ся неясність в значній ролї залежала від укритих плянів Людовика, була до певної міри умисною, так що мабуть і та грамота не була на тім пунктї дуже ясна

В згаданім оповіщенню Людовик повідомляє всіх урядників угорських і польських, а спеціально митників, що він „з огляду на чесність, досвідченність і розум поважного й славного князя Володислава, князя опольського й велюньського, свого дорогого свояка й повірного дорадника", надав йому королївство Руське з усїма городами й людністю в управу на вічні часи (perpetue contulerimus gubernandum et conservandum). Тож він поручає згаданим урядникам, аби купців і всяких людей з Руси трактували як королївських підданих (tanquam nostros fideles ac dicioni nostros subiectos), даючи їм свобідний проїзд скрізь і не побераючи з них нїяких поборів понад уставлені оплати 9).

В сїй грамотї Володислав виступає так як би тільки ґубернатором Руси з руки Людовика, дістає Галичину gubernandum et conservandum. Одно тільки слівце perpetue дає натяк, що Володислав не був звичайним ґубернатором, але й його можна б толкувати просто як управу „до живота", бо таке доживотне управительство в тодішнїх порядках не було нїчим незвичайним.

Инакше представляєть ся Володислав в тих грамотах, які маємо від нього самого. Почавши від найпершої, яку маємо (датованої 11/XI 1372), і аж до

свого уступлення, титулує він себе не яким небудь ґубернатором або управителем, а володарем з ласки божої, дідичним паном Руси: Dei gratia dux opoliensis, velunensis terreque Russie dominus et heres — так звучить його повний титул 10), а в одній руській грамоті називає він себе навіть „самодержцем” — старим, традиційним руським титулом, що ним оден з переписувачів Галицько-волинської лїтописи був затитулував „великого Романа” 11). Його численні привилеї мають характер надань княжих, без всяких ограничень, що більше — він відновляє надання Казимира (наданнє грунтів м. Львову). Грамоти його печатані княжою, „маєстатичною” печатию, з княжою фіґурою Володислава на тронї, з мечем, і двома гербами з боків — пястівським фамілїйним орлом і галицьким львом; наоколо ґотицька напись: Ladislavs Dei gracia dux opoliensis, wielvnensis et terre Russie domin(u)s et heres 12). Він бє свою монету для Галичини з іменем угорського короля і своїм, а частїйше тільки своїм. Срібні грошики першої катеґорії мають з одного боку букву L і наоколо Lodvici r(egis) Ungarie, з другого Vladislavus dux і герб Львова — лев опертий на заднїх лапах. Грошики другої катеґорії — з одного боку букву W і напись Wladislaus dux, з другого тойже герб з написею: moneta Russie. Мідяні денарки мають лише букву W 13). Нарештї уступаючи в 1378 р. з Руси, Володислав видав грамоту до панів, земян, воєвод, війтів і всїх людей на Руси, де звільняв їх нею „від присяги, послушности, вірности і всяких иньших обовязків, якими вони були звязані супроти нього як дідичного володаря” та передавав їх безпосередно під власть короля 14).

І так дивив ся не тільки сам Володислав на себе. Сучасник Ян з Чарнкова, Володиславу зовсїм не прихильний особливо, описуючи його уступленнє з Руси, називає його totius Russie dux et dominus і каже, що він проміняв Галичину Людовику за иньші terris et ducatibus 15). З самої Галичини не багато маємо — але от на однім з документів стрічаємо підпись секретаря — „протонотарія” illustrissimi principis domini Ladislai Dei gracia ducis opalvensis et domini Russie. В другім — уже з часів другого панування Володислава на Руси (більше номінального, але тим же титулом, очевидно, наданого що й перше володїннє його) — староста руський Андрій в грамоті перемишльському шевському цеху зве Володислава „нашим ласкавим паном” 16).

Все се показує виразно, що Володислав не був простим ґубернатором Руси, як можна-б толкувати Людовикову грамоту, а володів нею як володарь,

дідичний пан, на княжім праві (jure ducali). Супроти того вирази Людовикової грамоти треба уважати або недокладною стилїзацією, або тим, що Людовик тут навмисно, маючи свої потайні пляни, допускав певну неясність в становищу Володислава. Додати треба, що таке наданнє Руси Володиславу на княжім праві тим меньше може уважати ся чимсь надзвичайним, бо не було одинокими: ще перед тим Людовик надав таким самим способом тому-ж Володиславу землю Велюньську, а Казимиру щетинському землю Добринську 17).

Що до самого факту надання ми маємо ще інтересну пізнїйшу згадку Людовикового зятя Жиґимонта (Сіґізмунда), в р. 1393. Доводячи права Володислава на Добринську землю, дану йому в заміну за Галичину, Жиґимонт, казав, що Людовик дав Галичину Володиславу Опольському в заміну за його маєтности на Угорщинї 18).

Розумієть ся, сю звістку — що Русь була дана Володиславу як заміна його угорських маєтностей, трудно брати серіозно. Вправдї, можна припускати, що того рода контракт міг бути уложений між Людовиком і Володиславом, для того аби підчеркнути, що Володислав дістав Русь як угорську землю, та тільки в такім разї сей контракт міг бути уложений і ex post, „заднїм числом”.

Інтересно було-б відповісти на питаннє, в якій мірі Людовик і сам Володислав дивили ся на се Володиславове пинованнє в Галичинї як на річ переходову, часову. У Людовика прохоплювали ся заяви, які вказували, що се пануваннє Володислава від початку мало служити иньшим цїлям. В такім значінню толкую я неясну, загадкову стилїзацію його грамоти про Володислава з р. 1372. Ягайло пізнїйше (1396) називав Володислава простим „державцем” Руських земель 19). Не вважаючи на пишні титули міг і сам Володислав знати про тимчасовість своєї ролї: думаю, що між двома так близькими людьми як Людовик і Володислав на сїй точцї не повинно було бути секрету. Володислав був занадто вірним слугою й товаришом Людовика і перед тим і по тім, аби припустити, що Людовик його попросту дурив — надавав Галичину нїби на вічність, а сам мав плян її за кілька літ відібрати. Также мало правдоподібним здаєть ся менї і таке обясненнє, що Людовик вивів потім Володислава з Галичини тільки наслїдком зміни обставин, против власних своїх початкових плянів.

Як би там не було, в Володиславі Галичина мала ще раз — і уже в остатнїй

— свого осібного князя, хоч би князюваннє се в основі своїй і було тільки дипльоматичною штукою. Більше як шість літ панував він тут як володар, „на повним княжім праві” (pleno jure ducali), як тодї казали, хоч і під зверхністю угорського короля, як його васаль. Васальну залежність від себе Руси під управою Володислава, як ви бачили, зазначив Людовик виразно уже в своїй грамотї 1372 р., піднїсши, що людність Руси й по наданню Володиславу не перестала бути його підданими (tanquam nostros fideles ac dicioni nostre subiectos) 20); і потім се зазначували і Людовик і Володислав при кождій нагоді. Що Володислав був васалем Людовика як короля угорського, се найвиразнїйше задокументовано описаними вище грошиками Володислава, де імя Людовика читаєть ся з титулом угорського короля.

Може бути одначе, що на разї сеї сторони дуже афішувати не уважали відповідним анї Людовик анї Володислав. Досить було вже й осягненого: що „королївство Руське” фактично вилучено з комплєкса польських земель і віддано чоловіку вірному, в руках котрого воно для Угорщини було зовсїм безпечним.

В польських кругах наданнє Галичини Володиславу, очевидно, не викликало опозиції. Ян з Чарнкова, що згадує про невдоволеннє, викликане в польських кругах наданнями Вєлюньської й Добринської землї Володиславу, промовчує зовсїм наданнє Галичини, а Длуґош як раз підносить, що Поляки не робили нїяких трудностей Людовику в роспорядженню руськими землями 21). Тому дуже непевна гадка деяких новійших дослїдників, що та точка кошицьких постанов, де Людовик обовязуєть ся не давати анї в державу анї в вічність замків в Польщі нїякому князю або особі княжого роду, — була відповідею на наданнє Руси Володиславу 22). Катеґорична заява Длуґоша про брак усякої опозиції з польської сторони має своє значіннє: він не так далекий був від сих подій.

Тим часом забезпечивши про всякий випадок Русь для Угорщини, Людовик енерґічно заходив ся коло другого, далеко важнїйшого для нього пляну — забезпечення польської корони для свого потомства 23). Його мати Єлисавета при помочи своїх повірників між малопольськими панами зручно працювала коло сього, і вже на Кошицькім з'їздї в осени 1373 р. зроблено було в тій справі початки. Документально знаємо, що деякі польські міста тодї вже згодили ся на таку незвичайну в польськім

державнім житю річ — признали права на польську корону по смерти Людовика його старшим донькам Катерині й Марії. Чи дали тоді згоду на се польські стани взагалі, не знати. В кождім разї на новім з'їзді в Кошицях 1374 р. (17/IX), ціною незвичайних уступок, обіцянок і т. и. удало ся вимогти таку заяву від польських станів. Вони обіцяли по смерти Людовика, як би не було у нього сина, признати королевою ту доньку його, котру їм призначить він сам або його мати Єлисавета — реґентка в Польщі, або його жінка Єлисавета т. зв. Молодша.

Згоду вирвано від польських станів, але її сповненнє не було так певне. Неохота до угорського правительства давала себе відчувати занадто часто. Вічна опозиція Великої Польщі, повстання там на користь Пястовича Володислава Білого, різня Угрів в околицях Кракова при кінці 1376 р. — все се й меньше досьвідченому політику, ніж Людовик, показувало виразно, що становище його династиї в Польщі дуже непевне. А то тим більше, що й доньки Людовика, з котрих одна мала-б засїсти на польськім престолї, були ще занадто молоді і в разї смерти батька не дали-б собі ради з польською ситуацією. Отже не вважаючи на кошицьке приреченнє, Людовик мав усї причини не спускати з ока галицької справи. І він дійсно, не задоволяючи ся володїннєм Володислава, постановив прилучити Галичину до Угорщини безпосередно, як її провінцію. З кінцем 1378 р. надав він Володиславу землю Добринську в заміну за Галичину, а Галичину, як угорську провінцію, роздав в управу своїм старостам.

Мотиви сього кроку Людовика, здаєть ся, не були відгадні сучасниками. Оповідаючи про уступленнє Володислава, сучасник Янко з Чарнкова толкує се тим, що Володислав, бувши великим прихильником спокою, знеохотив ся своєю ролею в Галичині з огляду на напади Литви, що не давали йому завести тут порядку, тому й передав він її Людовику в заміну за Добринську землю 24). Се толкованнє, хоч його й пробували піддержати деякі з дослїдників, очевидно, невірне. Як раз тоді Литва була приборкана походом Людовика 1377 р., і коли Володислав не уступив перед тим, тим меньше мав причин робити се тепер. Ще наївнійше толкованнє дав пізнїйший Длуґош. Він каже, що Людовик, підчас свого остатнього походу на Литву побачив багацтво й красу (glebam uberem et situm) Руських земель, котрих давнїйше не знав (наче перед тим не бачив він їх!). Тому схотїв відірвати їх від Польщі та прилучити до Угорщини, і для того відібрав Галичину від Володислава 25).

Ми знаємо, що Людовик трактував Галичину як угорську провінцію уже давнійше, віддаючи Галичину Володиславу. Здогадував ся я, що володіннє Володислава Людовик уважав за форму переходову. Які-ж мотиви мав він, відбераючи її з рук свого повірника, розбиваючи сю комбінацію, що під такою делїкатною формою так добре хоронила Галичину для Угорщини? Деякі новійші дослїдники думають, що Людовик уважав сю справу о стільки вже приготованою, що можна було зробити крок дальше — прилучити Галичину до Угорщини 26). Се можливе, хоч дуже теоретичне. Здаєть ся, близшого мотиву треба шукати в чім иньшім — в іменованню Володислава намісником Польщі, а може і в обставинах, утворених смертию старшої доньки Людовика — Катерини.

Ґубернаторство Володислава в Польщі належить до тих темних питань, якими взагалї богата історія Польщі в сїм часї. З огляду, що великопольська шляхта заложила протест против сього іменовання, Володислав на сїм урядї пробув дуже недовго, і не звісно навіть близше — коли саме він той уряд мав. Здаєть ся, що се було між третїм і четвертим (остатнїм) періодом реґенції Єлисавети, то значить між осенею р. 1378 і осенею 1379 27), і се власне давало-б нам обясненнє, що було причиною відібрання Руси від Володислава: Людовик, постановивши віддати управу Польщі Володиславу, мусїв Галичину від нього відібрати, инакше весь ефект відокремлення Руси з р. 1372 пропав би. Вона злучила ся б знову в одних руках з польськими землями, й її окремішність знову була-б затерта.

Часу смерти королївни Катерини також не знаємо докладно. Остатню звістку про неї як про живу маємо в вереснї 1378 р., при кінцї 1379 р. її в кождім разї не було на сьвітї 28). Смерть її зробила нові трудности Людовику. Великополяне, взагалї супроти Людовика неприхильні, не схотїли присягти другій королївнї на королївство польське, як присягли були Марії, так що вкінцї аж насильством прийшло ся Людовику виривати від них згоду. Отже коли Катерина умерла десь при кінцї 1378 р., то трудности від Великополян також могли вплинути на рішеннє Людовика — забезпечити бодай Галичину, прилучивши її до Угорщини.

Так чи сяк, Людовик постановив винагородити Володислава за утрату Руси иньшим лєном, опорожненим зі смертию Казимира щетинського — землями Добринською, Бидґощською й Ґнєвковською. А Галичину рішив прилучити безпосередно до Угорщини й роздати її в управу звичайним

угорським урядникам. В перших днях грудня 1378 р. видав він в Вишгороді грамоту, де повідомляв урядників і людність Добринської землі, що „за зрілою й здоровою порадою панів наших обох держав — Угорщини й Польщі", він постановив взяти від Володислава „землю нашу Руську з усїма її правами, землями й приналежностями в володїннє своє, своїх дїтей і сьвятої корони нашої" (sacra corona, nostra — звичайний вираз для Угорської корони, виразнійше одначе в документї не названої!). А Володиславу в заміну 29) рішив дати землю Добринську як лєн опорожнений з смертию кн. Каська. 30).

Відповідно до того 13 січня 1379 р. видав Володислав в Вєлюни згадану вже вище свою грамоту до урядників і людности Галичини, де звільняв їх від присяги й послушности що до своєї особи й передавав їх під безпосередню власть короля. З мая сього року маємо вже першу звісну нам грамоту Людовика для Галичини 31). Але в однїй галицькій грамотї з липня того року виступає між сьвідками Ян з Ґлоґови prothonotarius illustrissimi principis domini Ladislai Dei gracia ducis opalvensis et domini Russie, і се може вказувати на те, що реально Галичина вповнї вийшла з під управи Володислава дещо пізнійше. Одначе в тій самій грамотї між сьвідками виступає і новий намістник: Gumparthus capitaneus generalis Russie 32).

Ми не маємо якоїсь грамоти Людовика, де-б виразно проголошувало ся прилученнє Галичини до Угорщини, коли не рахувати тієї досить неясної й побіжної згадки в грамотї Добринській землї. Зовсїм певно, що такого манїфесту й не було. Дражнити польської опінїї Людовик не мав охоти й задоволив ся знову фактичним станом річей — тим що Галичину обсаджено угорськими урядниками, які правили нею як угорською провінцією.

Про се маємо досить докладні вісти. Сучасний угорський хронїст архидиякон Йоан (de Kikullev), згадавши про похід Людовика на Литву 1377 р., додає, що Людовик, прогнавши ворогів і здобувши побіду, іменував для управи Руського королївства воєводами або старостами Петра Баля, потім його братів всечестного Емерика епископа ерлявського і Георгія Zudar, потім Емерика Бебека і Йоана de Capol, і вони успішно й похвально бороначи се королївство, хоронили його під властию святої корони (угорської) й управою згаданого короля 33). Янко з Чарнкова, згадуючи про зраду начальників пограничних, руських замків по смерти Людовика, також

зве їх Уграми 34). Вкінці самі імена деяких управителїв Руси, звісні нам з рр. 1380-1386 вказують виразно на їх угорську приналежність. Так р. 1381 виступає в них Petrus Zudar banus, regni Rusciae wojwoda, в рр. 1384-5 Emericus Bebek tocius regni Russie capitaneus, в 1386 — Joannes de Kapola regni Rusciae woywoda 35).

Що Галичина була прилучена до Угорщини й признавала ся угорською провінцією, на се окрім наведеного оповідання угорського хронїста маємо й иньші, ще документальнїйші вказівки. Так на монетах битих Людовиком для Галичини (moneta Russie, як читаєть ся на нїй) імя Людовика читаєть ся з титулом rex Ungariae 36). З часів по смерти Людовика маємо грамоти доньки Марії, королеви угорської, з рр. 1383-5, де вона титулує себе королевою тільки угорською, не польською, але видає роспорядження для Галичини в цїлім її складі: в грамотах згадують ся повіти Перемишльський і Сяніцький. Вона обовязує галицьких земян службою „нам і нашим наступникам королям угорським”, а тодїшнїй „управитель всеї Руси” (totius regni Russiae capitaneus) Емерик Бебек виконує її роспорядження, яко своєї королеви 37). Вкінці жадання польських станів в Сєрадзи 1383 р. (про них зараз низше), аби Галичину вернено Польщі, показують, що і в Польщі знали про її обернennє на угорську провінцію 38).

Примітки

1) Про відносини Польщі й Угорщини в руській справі й пізнїйший спір див. головно: Stadnicki Synowie Gedymina, II; Матїїв Der polnisch-ungarischer Streit um Galizien und Lodomerien (Jahresbericht des II Obergymn. im Lemberg, 1886); Prochaska W sprawie zajęcia Rusi przez Kazimierza W. — Kwart. hist. 1892; Lewicki Jeszcze w kwestyi zajęcia Rusi Czerwonej przez Kazimierza ib. 1894, Милькович Студия критичні над історією русько-польскою, 1893. Дещо дають також иньші моноґрафії до історії окупації

Галичини, вичислені в прим. 4, а також праці до історії Польщі в тім часї: Szujski Ludwig węgierski i bezkrólewie po iego smierci (Opowiadania i rostrząsania historyczne), Szajnocha — Jadwiga i Jagieło, Caro — Geschichte Polens, II. Спеціальнїйші моноґрафії вкажу низше.

2) Див. т. III 2 129-130 і вище с. і далї.

3) Грамота 1350 р. — найлїпше видана у Прохаски, W sprawie, дод. II.

4) Грамота 1355 р. у Доґеля (Codex diplom. Poloniae) I с. 37, передр. у Fejér-а IX 2 ч. 178, Матїєва с. 45 і Мильковича дод. IV.

5) Stadnicki Synowie II с. 232; пок. історик попав у сю помилку тому, що знав умову 1364 р. в витягу Нарушевича, а в сїм витягу вона уривала ся так, що зміст виходив зовсїм инакший.

6) Умова 1364 р. в цїлости у Прохаски дод. III (з ориґінала), умова 1369 — Dogiel I с. 39, передр. Fejér IX. 4 с. 157. Остереженнє в обох стилїзоване дуже загально, в остатнїм: omnia pacta, conventiones, ligas, confoederationes utrobique primitus habitas, factas, dispositas et firmatas quo ad omnes clausulas et puncta earum irrefragabiliter permanere promittentes.

7) Див. вище с. 61. Недавно се підчеркнув Прохаска (Przyczynek), але не постарав ся розвязати суперечности таких поглядів з угорськими правами на Галичину, котрих виясненню присьвятив свою попередую працю.

8) Лїтературу див. в прим. 21.

9) Грамота в III т. Akta grodz. i ziemskie ч. 20, з ориґіналу львівського мійського архиву.

10) Див. грамоти з 1372 р. — Akta grodz. i ziem. т. V ч. 7, т. III ч. 21, з 1375 — ib. II ч. 5, VIII ч. 9, з 1378 — ib. V ч. 13. Иньші вариягції титула: Dei gracia dux opoliensis, wielunensis et Russie — A. G. Z. II ч. 4 (1375), ч. 7 (1377), 8* (1378), III ч. 23 (1377), 26* (1378), V ч. 12 (1377), VII ч. 10 (1374), VIII ч. 10* (1376), 12 (1378), 13 (1378), IX ч. 1 (1375). Dei g. dux opoliensis, heres welinensis et dominus terre Russie — A. G. Z. III ч. 25, 1378. Dux opoliensis, dominus wielunensis et Russie — A. G. Z. V ч. 8* (1373), 10* (1375), 11 (1376), VII ч. 12* (1375), VIII ч. 11 (1371). Dux Opoliensis, wielunensis et dominus Russie — A. G. Z. II ч. 6* (1375) і VII ч. 11* (1375). Dux opoliensis,

dominus Russie et wielunensis VII ч. 9* (1373). (Звіздкою означив я документи публїковані з копій або пізнійших потверджень). Порівняннє показує, що сї варіації титула уживали ся всуміш отже зміни в титулї не було.

11) Божьєю милостію мы князь Володиславъ ОпольскоѢ земли и ВелунъскоѢ земли и РускоѢ земли господаръ и дѢдичъ вѢчный землямъ тымъ самодержьць”. Факсіміле грамоти з музею Чорторийських видана під ч. 16 в ”Палеографических снимках” петерб. археол. інститута(1903). Перед тим друкована в A. G. Z. VII ч. 13 (1377) — з копії Нарушевича, дуже немудрої,

12) Печать Володислава звісна в трох примірниках: в архиві м. Львова (з документу 1372), львівській колєкції Павлїковских (1378), і в колєкції Фосберґа (1373). Публїкована у Фосберґа (Vossberg) Siegel des Mittelalters von Polen, Lithauen, Schlesien, Pommern und Preussen, Берлїн, 1854, табл. XIX (ґравюра), і у Пекосїньского Pieczęcie polskie wieków średnich (Sprawozdania komisyi do badania hist. sztuki VI) під ч. 500 (фотоґрафічне клїше). Промір її близько 9 цм. Оборотну сторону печати 1873 р. виповняє иньша печатка, з фантастичною головкою й написею: Ladislavs dux opolien. dus (sic) Russie et wielunens. — публїкована у Фосберґа l. c.

13) Монети Володислава, разом з анальоґічними галицькими монетами иньших володарів Галичини — Казимира, Людовика, Ягайла (давнійші дослїдники признавали мідяні денарки також Марії королевій угорській, але новійші дослїдники то відкинули), описані в працях: Stupnicki o monetach halicko-ruskich — Biblioteka Ossolińskich, poczet nowy VII (1865), Stronczyński Dawne monety polskie Piastów i Jagiellonów, III, 1885 с. 30 і далї, Уляницкій Монеты чекaненныя польскими королями для Галицкой Руси въ XIV и XV в. (Труды москов. нумизматическаго общества I. I, 1893), (Болсуновскій) Автономыя монеты Галицкой Руси XIV и XV ст., К., 1905. Давнійші публїкації поминаю.

14) Absolventes et liberantes nichilominus vos et vestrum quemlibet specialiter ab huiusmodi homagio, obediencia, fidelitate et aliis quibusvis promissionibus, quibus nobis bereditarie fuistis subiecti, obligati et astricti, resignantes, reddentes et restituentes nichilominus vos et vestrum quemlibet universaliter et particulariter serenissimo principi domino Ludowico Ungarie, Polonie, Dalmacie etc regi, domino nostro gracioso — A. G. Z. III ч. 27.

15) Monum. Poloniae II c. 680.

16) De gracia illustris principis domini Ladislai ducis opoliensis, welunensis et Russie, domini nostri graciosi. Akta g. i z. V ч. 15, VI ч. l.

17) Monum. Poloniae II o. 645.

18) Terram Russiae cum suo dominio per modum commutationis pro terra Topolczan — Dogiel Codex diplom. Poloniae VI ч. 329.

19) Archiwum Sanguszków I ч. 19.

20) Akta grodz. i ziem. III ч. 20.

21) Polonis necquicquam obstantibus aut improbantibus. Длугош III c. 374.

22) Volumina legum I c. 25. Линниченко Сусп. верстви с. 8. Так само трудно припускати, що иньша точка Кошицької ухвали: про неподільність польських земель, мала на гадці як раз Галичину.

23) Про сї справи й ситуацію в Польщі взагалї окрім курса Каро Geschichte Polens (т. II) іще: Szajnocha — Jadwiga i Jagiello, Stadnicki — Synowie Gedymina II; Szujski — Ludwik węgierski i bezkrólewie po jego śmierci (в збірцї Opowiadania i roztrząsania historyczne, 1882); Smolka — Rok 1386, w pięciowiekową rocznice (вид. 2, 1886); нарештї новійша спеціальна студия Потканьского Daty zjazdów Koszyckich, 1900 (Rozprawy hist.-fil. т. 39), що чимало змінила в попереднїх виводах. Брак новійшого, детальнїйшого, глубше зробленого перегляду цїлого сього часу дає себе відчувати дуже сильно.

24) Inclitus princeps Wladislaus, totius Russiae dux et dominus, pacis sectator, eiusdem indefessus proscutor, cernens, quod mobile dominium Russiae propter insultus Litwanorum pacifice teneri non potest, resignavit etc. — Monum. Pol. II c. 680. Про се обясненнє Яна Брайтер (ор. с.) висловив гадку, що се було урядове толкованнє — ним мотивував уступленнє Володислава Людовик, і сам Володислав; се можливо. З иньших Шуйский, виходячи з звістки Яна, доводив, що Володислав показав свою незручність в оборонї краю, і се було причиною його віддалення — Ludwik Weg. гл. IV. Шараневич знову клав натиск на слово mobile й припускає, що руські бояре, незадоволені шириннєм латинства, робили конспірації, підперали Литву й Татар в їх

нападах, і се знеохотило Володислава — Історія с. 233, Rzady с. 293. Добре збив сей погляд Брайтер ор. с. с. 95-6.

25) Длуґош III с. 374.

26) Breiter ор. с. с. 92-3. Линниченко, не годячи ся з поглядом Брайтера, думав, що Людовик, роблячи Володислава своїм намісником в Польщі, хотїв зняти з нього odium руського князївства („что князь добринскій будетъ пріятнѢе Полякамъ, чѢмъ панъ и дѢдичъ той земли, съ потерей которой никакъ не хотѢли помириться польскіе паны” — Крит. обзоръ с. 138). Але се odium дуже гіпотетичне.

27) Шуйский (ор. с. ч. IV), вказуючи на сей час, пробував ще докладнїйше його означити — між 13/1 і 21/VIII 1379 р. Брайтер (ор. с. с. 111 і далї) виступив против сеї гадки, кладучи ґубернаторство Володислава на кінець 1377 і до 1/X 1378 та покликуючи ся на Яна з Чарнкова. Але Ян не дає зовсїм року; видко тільки, що ґубернаторство Володислава припадало на весну (Monum. Pol. II с. 681-2). Я думаю, що відібраннє Руси від Володислава з кінцем 1378 р. може також служити доказом, що ґубернатором Польщі він став з початком 1379, а не 1378 року. Між сими двома роками зрештою тільки й можливе ваганнє.

28) Се виказав Потканьский в цитованій вище статї Daty zjazdów Koszyckich, с. 262-3. Перед тим смерть королївни Катерини припускали далеко скорше.

29) Titulo veri et legitimi cambii et commutacionis.

30) Akta grodz. i ziem. V ч. 14, з копії XV в. Дата що до дня неясна: tercia die concepcionis b. Marie; може tercia die post, то значить 10/XII?

31) Цїкаво, що в нїй, як і в иньших анальоґічних не згадуєть ся про попереднї анальоґічні роспорядженя Володислава: вони мов умисно іґнорують ся!

32) Akta G. Z. III ч. 27 і 28, V ч. 15 (с. 20).

33) Hist. hungaricae fontes III с. 183-4.

34) Ungari castra fortissima perdiderunt. — Monum. Pol. hist. II с. 722.

35) Fejér IX 5 c. 468 (пор. c. 625), X l c. 314. Окрім вичисленого в текстї ряду, в документах виступають іще: перед Петром Zudar. в 1380-1 pp., Ioannes capitaneus terre Russia (A. G. Z. III ч. 31 і 33). Порівнюючи се з реґестою 1382 р. у Fejér-a, X l c. 44, де виступає Ioannes woywoda Ruscie (de Kapola, як видко з порівняння з цитованим документом X. 1 c. 314), можна думати що се був той же Ioannes de Kapola, що потім іще раз був воєводою руським в 1385 р. Потім, в 1383 виступає ще Andreas tocius regni Russie capitaneus — A. G. Z. II ч. 13, VI ч. l. Виглядає так, що на оден час припадають часом і по два такі урядники: чи було так дійсно, чи то тільки недокладні наші відомости, годї сказати.

36) Лїтературу галицьких монет див. вище с. 107.

37) Грамота кор. Марії з 1383 р. видрук. вперше в Suplementum ad hist. Russiae monumenta c. 505, потім з иньшими двома у Стаднїцкого Synowie II c. 248-54 і нарештї, в числї чотирох в Akta grodz. i ziemskie VII ч. 14, 15, 17 і 18, — остатня вставлена в грамоту воєводи Бебека. З них тільки одна — ч. 15 звісна в ориґіналї.

38) Про жадання сєрадзькі — Monum. Pol. II c. 735.

Польсько-угорськiй спір за Галичину: Події по смерти Людовика, справа польської корони, Ядвіґа польською королевою, похід 1387 р. на Галичину, друге „володїннє" Володислава Опольського в Галичинї, його лист до Галичан, прилученнє Галичини до Польщі, облога Галича й похід литовських князів на Галич. Претенсії Угорщини, пізнійші дипльоматичні спори з Угорщиною і польське statu quo в Галичинї.

Доки жив Людовик, ми не чуємо нїяких протестів против прилучення Галичини до Угорщини. Тільки з смертию його, коли зарисувало ся розірваннє особистої унїї Польщі з Угорщиною, піднесено в Польщі сю справу. А що Поляки уважали тодї для себе можливим торгувати ся з угорським правительством, себто з реґенткою — Єлисаветою Молодшою, Людовиковою вдовою, — тож поставили до неї жаданнє, аби Галичину вернено Польщі. Але жаданнє се не мало нїякого результату, й навіть здаєть ся, самими Поляками в тій хвилї не ставило ся серіозно.

Ми вже знаємо, що кошицькі постанови, забезпечаючи польську корону одній з доньок Людовика, полишали йому, або його матери, або жінці — визначити ту будучу королеву. Людовик з сим рішеннєм не спішив ся. Тільки під натиском обставин, коли обставини в Польщі, на Мазовшу і в Великопольщі, стали занадто грізні, кілька місяців перед смертю, в липні 1382 р., він закликав польських вищих достойників до себе і поручив їм на королеву свою старшу доньку Марію та казав присягти її нареченому Жиґимонтови, як будучому королеви.

Присягу зложено, але висланий в Польщу Жиґимонт не здобув популярности, а й взагалї кандидатура Марії стратила богатьох прихильників, коли її по смерти батька зараз оголошено угорською королевою. Признати Марію, значило прийняти й на далї унїю Польщі з Угорщиною, а на се й між прихильниками Людовикової династиї не богато було охочих. Тож на першім з'їздї панів малопольських і великопольських в Радомску, при кінцї падолиста 1382 р. постановлено признати королевою ту королївну, яка їм буде визначена, але з тим, щоб вона постійно перебувала в Польщі. Відповідею на се була заява королеви-реґентки, що вона увільняє Поляків від присяги Марії, а визначає їм на королеву Ядвіґу, що має прибути на великоднї сьвята до Польщі на коронацію.

Але давши сю заяву, угорське правительство нїяк не могло рішити ся на сей рішучий крок, що мав зірвати унїю. Ядвіґа на час не приїхала. Тодї на з'їздї в Сєрадзи поставлено для приїзду Ядвіґи остатнїй речинець — зелені сьвята, инакше Поляки складали з себе всї обовязаня супроти Людовикової династиї. Заразом поставлено жаданнє, аби вернено Польщі землю Руську 1) й Володиславові лєни — землї Вєлюньську й Добриньську.

Такі катеґоричні жадання поясняють ся тим, що на зїздї було богато прихильників кандидатури Земовита мазовецького, що напирали до зірвання відносин з Угорщиною. Але малопольським панам ся популярна в Великопольщі кандидатура була в високій мірі неприємна; вони робили уступку противникам, приймаючи їх острі жадання на угорську адресу, але в дїйсности хотїли тільки ту обіцяну їм Ядвіґу якось дістати до Кракова й зробити кінець з справою корони. Тому і з тими жаданнями привернення Володиславових земель певно не мали нїякої охоти розшибатись, і тим, думаю, пояснюєть ся, що в дальших переговорах з угорським двором справа Руси нїде вже більше не випливає. Правдоподібно, малопольські

пани, що держали в своїх руках зносини з двором Єлисавети, від разу не трактували серіозно сєрадзьких постулатів, між ними й справи Руси, і з легким седцем зложили їх до архиву ad feliciora tempora 2). Принаймнї, Ян з Чарнкова, оповївши про сєрадзькі постуляти, в оповіданню про дальші переговори з Єлисаветою вже про сї постуляти не згадує анї словечком.

Дійсно, малопольським панам треба було думати над тим, щоб дістати насамперед Ядвіґу й тим, з одного боку, забезпечити ся від унїї з Угорщиною, а з другою — від кандидатури Земовита й иньших можливих. Ядвіґа не прибула анї на зелені сьвята анї на новий речинець — на св. Мартина. Тим часом Земовит перейшов уже до оружних кроків, а угорський двір, як на злість, висував кандидатуру Жиґимонта, що два рази з угорським військом прибував на польські границї. Годї було виступати супроти угорського двору з якимись грізьбами чи постулятами, треба було просити. Постанови радомського з'їзду, з марта 1384 р. не підносять уже нїяких погроз, анї визначають остатнїх термінів, не ставлять нїяких умов чи жадань угорському правительству, — коби лише дістати ту Ядвіґу. І знову минає ще тяжких пів року, аж 13 жовтня приїздить нарештї так довго ждана королївна, а два днї пізнїйше відбуваєть ся її коронація.

В таких обставинах було не до пильновання галицької справи. Доперва як справа корони була полагоджена, як малопольські пани знайшли нову точку опори в Ягайлї, звернули ся вони до справи Галичини. Їх осьмілювало при тім безрадне становище угорського правительства, занятого внутрішньою боротьбою. Там хвилювало повстаннє Кароля неаполитанського, що видирав угорську корону з рук Марії й остатнього дня 1385 р. був дійсно коронований на угорського короля, змусивши Марію зрікти ся корони. Підступне убийство Кароля, в лютім 1386 р.), вернуло корону Марії, але не перервало руху, що привело до увязнення обох королев старої й молодої (липень 1386). Тільки по роцї (червень 1387) удаєть ся Жиґимонтови, коронованному не задовго перед тим на угорського короля, вернути свободу жінцї; Єлисавету-ж удушено в вязницї.

Супроти таких подій на Угорщинї польське правительство могло чути себе вповнї безпечним з угорського боку. Угорському правительству було тодї не до Галичини.

І одначе тільки на початках 1387 р., коли справа польської корони була вповнї полагоджена, й Ягайло, охрещений на латинське й повінчаний з

Ядвіґою, поїхав на Литву — хрестити на латинство поган, польське правительство забрало ся до руської справи. Очевидно, вона його так дуже не пекла серед далеко близших дотеперішнїх клопотів. Досить правдоподібна гадка, що польські правителї крім того ще й навмисно вичекали відїзду Ягайла аби без нього полагодити сю справу. Адже Литва на Галичину мала також старі претензії, а хоч унїя заповідала злученнє до Польщі всїх земель в. кн. Литовського, але се була дальша перспектива, а тим часом добре було обминути по можности всякі небезпечности. І тільки на початку лютого 1387 р. польське військо, ведучи з собою молоду королеву, рушає на Русь 3).

Галичина тоді знову була в опіцї Володислава Опольського. Се друге його „панованнє" на Руси зістаєть ся загадкою. Хронїки мовчать про нього зовсїм; якоїсь грамоти або поручення угорського правительства в сїй справі не маємо теж. Одиноким слїдом сього епізоду лишилось кілька грамот самого Володислава і галицького сучасного ґубернатора Андрія, що признавав Володислава своїм „ласкавим паном", та і з них тільки дві маємо в ориґіналах, а декотрі рішучо непевні 4). Тож до недавна участь Володислава в подіях 1387 р. толковано як „інтриґу" або об'яснювано тим, що мовляв Володислав мав в Галичинї маєтности, тому непокоїв ся її справою. Але сього всього ще не вистане, аби пояснити нам, чому Володислав знову титулує себе володарем Руси (dominus Russiae) й признаєть ся таким тут дійсно.

Найбільше просте й правдоподібне об'ясненнє буде те, що королева угорська, боячи ся за Галичину, по відокремленню Польщі, а не можучи сама зайняти ся її обороною супроти внутрішнього заколоту на Угорщинї, звернула ся до Володислава, яко бувшого володаря Галичини, аби він своїми впливами постарав ся заховати її при Угорщинї. Судячи по титулу Володислава в його грамотах, мусїло се стати ся в такій формі, що Володислав мовляв дістав Галичину на такім самім праві, на якім володїв нею перед 1379 р. 5). Що він „володїв" тоді Галичиною знову на підставі доживотного надання, каже Володислав виразно в своїй грамоті з 1387 р. 6).

Володислав не вирік ся сеї ролї, але й не мав охоти в неї вкладати ся 7). Він чув себе на дуже труднім становищу: на Угорщинї і в Польщі, що були ареною його політичної дїяльности, все рушилось, все хиталось, і він не

знав на яку ступити, де знайти собі опертє. Взявши на себе обовязок угорського адвоката в галицькій справі, він не хотів дуже дразнити й польське правительство, тим більше що над ним самим висїла справа відібрання його польських лєнів. Тим поясняєть ся його дуже диплыоматичне й заразом — анемічне поступованнє в галицькій справі.

Найранїйше до тепер звісне його роспорядженнє в Галичині має дату 2/IX 1385, отже виходило-б, що Володислав перейняв Галичину ще перед тим. Але ся грамота звісна в пізнїйшій реґесті, й покладати ся на її дату трудно. З лїта 1386 р. маємо уже кілька грамот: три надання самого Володислава — з липня і з серпня, і роспорядженнє ґубернатора Руси Андрія (capitaneus regni Russie) для перемишльських шевців, зроблене в імени Володислава 8), так що для сього часу Володиславове „пованнє на Руси" не підлягає вже сумнїву. З них одна Володиславова грамота, 25/VIII, має дату „у Львові", але дата непевна; мусить бути помилка або в часї, або в місцї.

Коли до Володислава дійшла чутка, що польське військо виберáєть ся походом на Русь, він видав 6 лютого 1387 р., в маєтности Ченстохові, дуже характеристичний лист до „всїх наших людей і міст на Руси" (писаний по нїмецьки — з огляду на міщан) 9), Володислав повідомляв їх, що як би королева польська пішла походом на Русь, а в тій війнї галицькі люди або міста мали понести які шкоди, то він обіцяє їм ті шкоди нагородити з тих маєтностей, які йому зістали ся на Руси. Він обіцяє Галичанам за себе й за обох угорських королев, що їм не будуть більше іменувати ґубернатором Угрина без їх відомости й волї. На випадок як би королева польська їх мала намовляти до підданства, то нехай Галичане удадуть ся до рішення одного з тих володарів: або до чеського короля, або маркґрафа мишинського (Meysen), або до палятина райнського, або до одного з герцоґів саксонських; видатки на подоріж до одного з тих князїв Володислав бере на себе. Як такий посередник рішить що до прав польської чи угорської королеви на Русь, так Галичане мають вчинити, а Володислав з свого боку ручить за себе й за угорських королїв, що вони також тому рішенню піддадуть ся. Заразом обіцяє, що він без відомости галицької людности не увійде в нїякі переговори з Ядвіґою, й того-ж жадає від Галичан.

Лист сей, кажу, дуже характеристичний для становища Володислава, що очевидно не мав найменьшої охоти мішати ся до боротьби Польщі й Угорщини за Галичину — пхати свої пальцї між двері, по простому кажучи,

але заразом, виходячи з свого становища, яко угорського васаля на Руси, мусїв щось робити, бодай про око, ut aliquid fecisse videatur. Його дуже неясно стилїзована грамота має виразний характер такого викрута (цікаво, що й титул „руського князя” він уже між своїми титулами упустив!). Ніякого впливу в Галичині не могла вона зробити — бо й була обрахована на те, аби ніякого впливу не зробити, а з Володислава всяку відповідальність скинути.

На закінченнє своєї ролї в галицькій історії Володислав два місяцї пізнійше, вже по роспочатій окупації Галичини, 17 цьвітня 1387 р., видав ще одну грамоту в тім же дусї: в нїй він всї землї й замки, які має в Угорщині, „а також і Руську землю, котрою мав володїти до свого живота”, передавав королю ческому Вячеславу (Венцелю), яко опікуну угорських королїв, з тим щоб той вернув їм їх, як вони того собі зажадають 10).

Супроти такої повної безрадности угорського правительства в Галичинї, польський двір міг рахувати на легкий успіх. Судячи по тім, що знаємо про саму кампанїю, військо з Ядвіґою було вислано невелике — та в тодїшнїм розстрою Польщі не легко було й зібрати велике. Очевидно, рахували головно на моральний вплив походу, не на оружну його силу. Тим поясняти треба й дуже повільне tempo сього похода — старали ся полагодити справу спокійно, не доводячи до конфлїктів. Надії справдили ся: Галичина прийняла зовсїм пасивно зміну свого титулу з провінції угорської на польську, а угорські воєводи, уважаючи справу програною, піддавали ся без бою.

Одиноким джерелом про сей похід служать властиво грамоти, бо оповіданнє Длуґоша (подане під 1390 р.!) самим своїм дуже загальним змістом показує виразно, як мало знав його автор про сей похід 11). Воно не може йти в рахунок, і лишаєть ся витягти, що можна, з грамот.

Похід роспочато в 1-ій пол. лютого. 18 лютого бачимо Ядвіґу в Ярославі, де вона, титулуючи ся вже heres Russie, видає грамоту шляхтї, міщанам і духовенству Перемишльської землї. В нїй потверджує їх привилеї й обіцює, не знати — чи на прошеннє якихось Перемишлян (хиба Поляків або Нїмців-міщан?), чи може, ще скорше, з власної ініціативи, — що нїколи не відлучить Перемишльської землї від польської корони, анї не настановить їм ґубернатором якого небудь князя.

Покінчивши з Перемишльською землею, Ядвіґа вступає в Львівську. 1 марта бачимо її в Городку і звідти вона веде переговори з львівськими панами й міщанством: маємо з того дня два охоронні листи, від Ядвіґи й польських панів, для відпоручників львівських панів і міщанства, аби прибули до неї для переговорів. Кілька день минуло в сих переговорах, і Львів піддав ся, а Ядвіґа видала 8 марта, вже у Львові грамоту на потвердженнє прав і вільностей міста 12).

Покінчивши з північною Галичиною польське військо рушило в Галицьку землю, але тут чекало його розчарованнє. Галицький воєвода Бенедикт не був так податливий, як иньші, і завчасу приготувавши ся до облоги 13), не схотів піддати ся Ядвізї. Не знати, чи пробувало польське військо здобути Галич силою, чи уважало се за твердий горіх для себе, досить що прийшло ся звернути ся по поміч до Литви, хоч її участь, здаєть ся, з гори старали ся оминути.

Ягайло на прошеннє жінки вислав кількох литовських князів з Витовтом на чолї: був з ним Юрий Наримунтович, Федор ратенський, Василь пинський, Федор Любартович, Юрий слуцький і Семен степанський. Але й се на швидку вислане литовське військо, як згадує Ягайло в своїй грамотї Бенедикту, не могло здобути замку і вкінці увійшло в переговори з Бенедиктом. Удало ся намовити його до згоди: він піддав ся, вимовивши собі ласку короля. З дня 11 серпня маємо грамоту, видану литовськими князями Бенедикту, де вони обовязують ся за Ягайла, що він буде мати Бенедикта в ласці, й обіцюють боронити його від всяких закидів. 14) Цікаво, що при тім нїчого не згадуєть ся про Ядвіґу — хто зна чи не було се навмисне у Бенедикта, що він хотів мати діло з королем.

Сам король прибув в Галичину троха згодом — в жовтні. 14 жовтня Ягайло видав в Жидачеві грамоту Бенедикту, потверджуючи за ним його маєтности, які він мав в Галичинї (отже був то чоловік місцевий). 18 і 19 жовтня в Городку потвердив для Львовян грамоти Володислава Опольського, Людовика, Єлисавети і що йно наданий привілей Ядвіґи 15).

Здаєть ся з тим, аби забезпечити Галичину від можливих претенсій з боку Литви, від Ягайла два роки пізнїйше вимогли ще осібну грамоту, що він ніколи не відлучить Львівської землї від Польщі анї дасть її нїякому князю 16). Грамота отже анальоґічна з даною Перемишльській землї Ядвіґою й видана, можливо, також „на прошеннє” місцевої людности, але мабуть була

інспірована польськими панами, з огляду на те, що їм таки не удало ся при окупації Галичини обминути литовських князів.

Так став ся факт многоважний в нашій історії — рішуче прилученнє Галичини до Польщі.

Воно було дійсно рішучим, бо Угорщина в сій справі не пішла дальше дипльоматичних протестів.

Жиґимонт, король угорський, не мав на разї спромоги уступити ся за відірвані провінції. Повстаннє в Угорщині ще не було погашене, турецька туча присувала ся під її границі, а брак гроша паралїзував всї пляни короля.

Здаєть ся за посередництвом папи, уложено в осени 1388 р. перемирє між Жиґимонтом і Ягайлом на оден рік 17). По роцї прикрі обставини Жиґимонта не полїпшились на стільки, аби міг він домагати ся Галичини, і той переходовий стан трівав дальше. Весною 1392 р. король угорський проєктував зложити комісію, з угорських і польських панів, для порішення галицької справи і в тім звертав ся до посередництва пруських рицарів, але потім про сю комісію більше нїчого не чуємо 18). Смерть королеви угорської Марії (весна 1395 р.) поставила Жиґимонта в таке трудне становище, що анї гадати йому було зачіпати ся з Польщею. Бож на підставі кошицької угоди 1383 р., в разї безпотомної смерти котрої небудь доньки Людовика — Марії чи Ядвіґи, друга мала дістати по нїй королївство, й Ядвіґа заявила претензії на угорську корону, а в Угорщинї знайшли ся у неї й прихильники. Справа Галичини відійшла на дальший плян, тим більше, ще се була тодї не одинока утрата Угорщини: під зверхність польского короля перейшов також воєвода Волощини, давнїйший угорський васаль. З претенсій Ядвіґи на угорську корону, правда, не вийшло нїчого, але Жиґимонт цїнив по тім спокійні відносини з Польщею, й 1398 р. згодив ся відсунути всї ті спірні справи до якогось часу: уложено згоду на 16 лїт 19).

Аж підчас тяжкої кампанії Польщі з пруськими рицарями Жиґимонт відважив ся порушити справу Галичини. Вона, очевидно, розуміла ся між иньшими суперечними справами, для котрих в 1411 р. була визначена мішана комісія з польських і угорських панів. Дальшим результатом сих комісій була постанова, прийнята на з'їздї королів в Любовлї 1412 р.: statu quo, себ то володїннє Галичиною, до котрої додано в сїй умові також і Поділє, і зверхність над Волощиною полишено Польщі до житя теперішнїх

участників переговорів — Жиґимонта й Ягайла, а по смерти котрого небудь з них ще на пять літ. Підчас же того пятиліття справа спірних земель має бути рішена спеціальною комісією 20).

Ся постанова, потверджена ще в 1415 і 1423 рр., відсувала такий чином справу Галичини ще далї ad feliciora tempora Угорщини. Але й переживши Ягайла, Жиґимонт не уважав можливим загострити галицьку справу, хоч в однім з листів до пруських рицарів і заявляв, що вважає своїм обовязком вернути спірні землї Угорщинї, як мине вказаний умовами речинець 21).

З його наступником і зятем Альбрехтом відносини заплутали ся ще більше, коли Володислав Ягайлович прийняв кандидатуру на його чеське королївство. Одначе справа несподївано взяла добрий оборот для Польщі, коли по смерти Альбрехта (1439) вибрано на угорський престол Володислава. В його вступній грамоті зазначено, що Галичина й Поділє зістатоть ся в володїнню Польщі, аж доки барони обох країв не розберуть сеї справи на зїздї. До з'їзду такого одначе не прийшло. Вправдї Длуґош оповідає, що при переговорах 1442 р. з Володиславом вдова Альбрехта Єлисавета (в імени свого сина Володислава, пізнїйшого угорського короля), жадаючи від Володислава, аби вирік ся претензій на угорську корону, годила ся натомість, між иньшим, вирікти ся прав Угорщини на Русь, Волощину й Спіш. Одначе умов, на яких сю угоду дїйсно довершено, ми не маємо, і не можна знати чи було там якесь формальне відступленнє від прав Угорщини на Русь 22).

В кождім разї претензії Угорщини на Галичину по тім затихли. аж при першім роздїлї Польщі, по трох столїтях, на ново відогріто сю справу, для услуг австрійської дипльоматиї, й претенсії Угорщини послужили „історичною підставою” для прилучення Галичини до Австрії.

Примітки

1) Et quod eadem domina regina terram. Russiae regno Poloniae reuniat — Monum. Pol. hist. II c. 135 (Ян з Чарнкова).

2) Monum. Pol. II c. 736-. Инакше думав д. Матіїв: він припускав, що Єлисавета прийняла жаданнє привернення Галичини, і що Ядвіґа при своїй коронації до того обовязала ся — ор. с. с. 26. Та все се на вповні гіпотетичних підставах, а головно ш. автор спускає при тім з ока ситуацію.

3) Бачимо 18 лютого Ядвіґу вже в Ярославі — A. G. Z. VII ч. 19. Ягайло поїхав на Литву значно скорше, з початком осени 1386 р. — див. грамоти його в Codex epist. s. XV т. II ч. 9 і Arch. Sanguszków I ч. 5. Що польські пани умисно вичекали відїзду Ягайла, здогадував ся Стаднїцкий (Synowie II с. 120), і гадка його була прийнята й деякими иньшими дослїдниками (нпр. Шуйский Dzieje Polski т. II с. 20, вид. 1894); против неї Милькович с. 122-8, але замітка його не стійна. Натомість не удержав ся иньший здогад Стаднїцкого (с. 119-20), повторений і Шараневичом (Історія с. 260), що польське правительство ще в 1386 р. ладило ся до походу в Галичину. Сей погляд операв ся на грамоті Львову з іменем Ядвіґи й датою 21/III 1386, але сю грамоту признано тепер хибною копією грамоти 1387 р.

4) З них дві опублїковані в A. G. Z. II ч. 14 і 15, перша з ориґіналу, друга з потвердження 1509 р. Другу з них признавав сумнївною Вагилевич з огляду на дату in Lemburga die s. lacobi ap. (25/VII) 1386, тому що маємо дві грамоти Володислава з 20/VII і 22/VI видані в Ополю, а трудно припустити, щоб з Ополя Володислав ставив ся до Львова на 25/VII. Дві иньши грамоти, вказані вже Линиченком (Обзоръ с. 140-1) в реґестах. ревізії прав 1564 р., видрукував я в Записках Наук. тов. ім. Шевченка в т. LI.

5) Такий погляд на справу висловив Матіїв (ор. с. с. 27 і прим.), і потім Линниченко (Обзоръ с. 140-1). Тим часом Стаднїцкий добачав тут тільки добровільну участь Володислава в обороні інтересів Угорщини підчас походу Ядвіґи (с. 123). Шараневич (Історія с. 261) толкував її страхом Володислава, що він стратить землї, надані йому в заміну за Галичину, як Галичину заберуть Поляки. Вагилевич, а за ним Лїске (A. G. Z. II с. 24 і IV с. l) бачили тут просту „інтриґу" Володислава, а Брайтер (с. 160) думав, що Володислав бояв ся за свої маєтности на Руси. Милькович, що писав остатнїй про сї справи, обережно висловив ся, що Єлисавета й Марія, ідучи лїтом 1386 р. до театру повстання в Угорщині, „повірили інтереси свої на Руси" Володиславу (с. 126). Остатня грамота Володислава, де він виразно

згадує про свої доживотні права на Галичину, досі взагалї не була відповідно оцїнена в лїтературі, хоч в сїм питанню має чималу вагу.

6) Des landes zu Reussen, das wir unser lebtage haben sollen.

7) Що до поступовання Володислава, то тільки Брайтер думає, нїби Володислав робив, що тільки міг, аби перешкодити окупації Ядвіґи, — але бракувало йому до того сил; иньші більше або меньше рішучо бачили брак охоти або й нещирість у Володислава.

8) De gracia iliustris principis domini Ladislai ducis opoliensis, welunensis et Russie, domini nostri graciosi — A. G. Z. IV ч. 1 (видана з перґамінової копії з кінця XIV судячи по письму, як каже видавець Лїске).

9) Грамота видана в A. G. Z. III ч. 39, з ориґіналу надворного архиву в Відні. Перед тим вона була публїкована й звісна тільки з польського перекладу XVIII в. (надрукованого тамже), дуже лихого, й без кінця, пущеного в оборот Зубрицьким. Але й по виданню ориґіналу, може — з огляду на деякі неясности його, в лїтературі волїють користати з згаданого перекладу. Його нпр. в цїлости подав Брайтер с. 163, без всяких застережень, а й деякі иньші дослїдники, видно, на нїм опирали ся. Даємо переклад з ориґіналу: Ми Володислав з Божої ласки князь на Ополю, Велюню, Онї, Добриню й ин., обіцяємо в добрій вірі й без хитрости всїм нашим людям і містам на Руси, що як би панї Ядвіґа, королева польська, пішла війною на Русь, і нашим людям або містам стала ся в тій війнї шкода, — обіцяємо нагородити з того, що нам лишило ся на Руси, всїм нашим людям і містам всї шкоди, які-б вони понесли в тій війнї. Також заявляємо ми, що обидві панї наші — панї Єлисавета і панї Марія — обидві королеви угорські, і ми також — не заіменуємо Угрина намісником без їх (Галичан) відомости й волї. А як би панї Ядвіґа, королева польська, намовляла їх піддати ся їй, то повинні люде й міста удати ся до одного з низше писаних володарів: до короля чеського, маркґрафа майсенського, герцоґа гайдльберґського, герцоґа Людвіка або герцоґа Конрада (саксонських), і вони їм мають сказати, що їм треба зробити, щоб було по праву. Се повинні вони зробити за нашою відомостю, аби ми могли також і своїх (післанців) до них післати. А що-б вони на сю подоріж виложили, то ми радо обіцяємо заплатити. І що оден з тих володарів орече що до прав панї Ядвіґи, королеви польської, до Руської землї, тому обидві королеви угорські — панї Єлисавета і панї Марія, і ми також — радо піддамо ся разом з вами й не будемо противити ся. Ми надїємо ся також, що всї без нас не схочете робити нїяких укладів з панею Ядвіґою, королевою польською, і що ви і нас включите в ті уклади, і певні, що ви всї инакше не поступите собі супроти нас. Колиж би, шановні і милі піддані, зі сторони панї Ядвіґи, королеви польської, або її ради не було такої волї, щоб удати ся з нами або з вами перед якогось з више названих і виписаних панів, то, уважайте, вони показують тим супроти нас і вас, що нарушають нашу честь. На сьвідоцтво сього висить наша печатка під сим листом. Дано в Ченстохові в день св.

Доротеї 1387 р. від уродження Христа.

10) Fejér X. 1 c. 392.

11) Длуґош III с. 138. Про нього ще прим. 22.

12) Akta G. Z. VII ч. 19, III ч. 40-42.

13) Castrum non vacuum nec destructum restituit, sed reformatum etålielioratum atque bonis repletum — каже про підданнє Бенедикта Ягайло.

14) Codex epist. Vitoldi ч. 35 (Georgius alias Dobek поправляє на Georgius belsensis уже Inventarium вид. Рикачевским). Прохаска, друкуючи поруку князїв, висловив здогад, що Бенедикт галицький одна особа з Емериком Бебеком, ґубернатором Руси. Сей погляд знаходимо й у декотрих иньших істориків, але окрім того що Бенедикт був ґубернатором Руси (capitaneus terre Russie), а Бенедикт титулуєть ся тільки woyeuoda haliciensis, се неможливо і з инших причин: Бебек покинув Русь ще перед 1386 р. (по нїм був ґубернатором Йоан Каполя і потім Андрій), і на початках 1386 р. бачимо його на Угорщинї — Muratori XV c. 512. Длуґош (1 с.) тільки через незнаннє називає його ґубернатором Руси в р. 1387 (1390 у нього).

15) Codex saeculi XV т. II ч. 11, Akta G. Z. III ч. 43-45.

16) Akta G. Z. III ч. 50.

17) Muratori Scriptores XVII c. 503, Codex epist. saec. XX т. II ч. 16.

18) Codex diplom. Prussiae IV c. 151 i 153.

19) Про звязані з Галичиною польсько-угорські переговори див. Caro Geschichte Polens III і IV, Стаднїцкого Synowie II с. 132 і далї й особливо згадану статю Матїєва, де коротко зібрані головнїйші факти.

20) Любовельський трактат в трох ратифікаціях — Dogiel I c. 45 і 49; Iurium Hungariae in Russiam etc. praevia explicatio, 1772, дод.IV; Caro liber caucellarius St. Ciołek ч. 119 (Archiv, für österr. Geschichte т. 45 с. 522). Його потвердження — Dogiel 1. c. 49 і 52.

21) Raczyński Kodes dypl. Litwy c. 373-4.

22) Вступна грамота Володислава — Catona Hist. critica XIII, I c. 28; умова

1442 р. — Длуґош IV с. 679.

Литовсько-польська унія й справа інкорпорації земель в. кн. Литовського до Польщі: Династична унія Польщі й Литви й її значіннє; ослабленнє полїтичної системи в. кн. Литовського в 1380-х рр.; переговори про шлюб Ягайла й Ядвіґи; Кревський акт, його постанови, справа влучення в. кн. Литовського до Польщі; шлюб Ягайла і його становище в Польші; заходи коло переведення інкорпорації, присяжні грамоти князів.

Довершене 1387 р. прилученнє до Польщі Галичини мусїло здавати ся малопольським панам, що тоді були властивим польським правительством, першим початком дальших успіхів на сїм полю. Перед очима їх стояла перспектива злучення до Польщі всїх українських земель і взагалї всїх земель в. кн. Литовського на підставі унїї, довершеної формально вже 1385 р.

Сучасна історіоґрафія ставить на другім плянї історію чисто-династичних відносин, і взагалї має для того всяку підставу. Але часами чисто-династичні факти так сильно вбивають ся в розвій історичних подій, роблять в нїм такі переломи, що набирають самі першорядного історичного значіння, стають фактами епохальними. До таких належить, безперечно, така чисто династична подія, як шлюб в. кн. литовського Ягайла з королевою польською Ядвіґою. Потягнувши за собою унїю в. кн. Литовського з Польщею, він став вихідною точкою для цїлої довговікової течії в історичній еволюції східньої Европи, яка й досї ще не поконала перетурбацій, пороблених сею унїєю.

Розумієть ся, були обставини, що дали можливість сьому фактови набрати такого значіння. Сороклїтня завзята боротьба Польші й Литви за українські землї, що так несподївано закінчила ся унїєю, була звязана з важним переломом в польській полїтиці. Казимир, пускаючи ся на окупацію Руси, відступив від союза з Литвою, уставленого його батьком. Тим часом союз сей був подиктований дуже важною потребою — боротьбою з спільним, небезпечним ворогом — нїмецькими рицарями, що як рак точили орґанїзм обох сих держав. Ранїйше чи пізнїйше сей розрив треба було направити. Шлюб Ядвіґи з Ягайлом був розумним поворотом Польщі назад до того

старого союзу з Литвою. Але спеціальні обставини остатньої четвертини XIV в. вплинули на те, що обидві сторони в сїм союзї скочили за далеко і уложили не тільки особисту унїю двох держав, а й унїю реальну, і потім цїлї столїтя крутили ся коло сеї нещасливо поставленої точки.

В 1380-х рр. і Литва, з своїм молодим князем на чолї, і Польща з своїм малопольським панством стояли так, що потрібували конче якоїсь точки опертя для своєї захитаної рівноваги. Польська держава прийшла до повного розстрою. Анархія, приготована ще управою Людовика, з його узько-династичною полїтикою, бухнула з усею силою підчас безкоролївя, привівши до оружної усобиці в польських землях. Противність між Великопольщею й Малопольщею виступала з незвичайною силою. Малопольські пани мусїли вести боротьбу на два фронти. З одного боку боронили ся против унїї з Угорщиною, накиданою угорським двором, що досї був їх підпорою. З другого — шукали способів збити кандидатуру Зємовита мазовецького, підпирану Мазовшем і Великопольщею, бо ся кандидатура грозила вибити з рук малопольських панів управу державою. Коли удало ся по стількох короводах дістати собі королеву, справа була зроблена тільки на половину. Королева була, але не було підпори, щоб з нею побороти ворожі напрями в серединї держави й зайняти міцне становище за границею. Ядвіґа вправдї була заручена і навіть звінчана з Вільгельмом австрійським, але як полїтична сила сей Вільгельм — старший син герцоґа Лєопольда, що володів полудневими австрійськими землями, яко молодший брат герцоґа австрійського Альбрехта, — був величиною дуже проблєматичною. Опори він малопольським панам не міг дати. Хотїв оженити ся з Ядвіґою Зємовит мазовецький, навіть силоміць, але сей конкурент з вище згаданих причин — тому що він був кандидатом Великополян, був малопольським панам рішучо неприємним. І їх очі звертають ся вкінцї до молодого в. кн. литовського Ягайла.

Ягайло також оглядав ся тодї за підпорою. Молода, що йно сформована державна орґанїзація в. кн. Литовського захитала ся тодї також сильно. За житя Ольгерда сила й рівновага її операла ся на тїснім союзї й щирій, випробованій солїдарности трох чільнїйших Гедиминовичів — Ольгерда, Кейстута й Любарта. Коли Ольгерд, умираючи, передав великокнязївський стіл у Вильнї Ягайлови, сину від другої своєї жінки, се сильно захитало рівновагу в державі 1).

Насамперед, се Ольгердове роспорядженнє викликало незадоволеннє серед його старших синів від першої жінки. Факт перед тим небувалий — переходять до Москви Ольгердові сини. З початку Андрій кн. полоцький (найстарший), по невдалім повстанню; потім Дмитро сіверський. При ясно зазначеній уже емуляції Литви й Москви на полі збирання спадщини давньої Руської держави сей перехід зрусчених Ольгердовичів до Москви був дуже небезпечною познакою. З другого боку заміна Ольгерда Ягайлом захитала саму підставу — тріумвірат провідників держави. Кейстут взяв на себе ролю опікуна й провідника молодого князя в державній політиці, але ся роля старого князя не подобала ся на виленськім дворі Ягайла. Неохота переходить в потайну ворожнечу. Ягайло входить в тайний союз з німецькими рицарями против стрия. Союз виходить на верх, між Кейстутом і Ягайлом виринає справдешня усобиця, що кінчить ся в р. 1382 смертю Кейстута, підступом удушеного в вязниці за наказом Ягайла 2).

Смерть Кейстута, що заступав литовський етноґрафічний елємент в державі, захитала державні відносини. Жмудь заявила Ягайлу, що буде тримати ся його тільки в тім разї, коли він схоче тримати ся предківської віри, як Кейстут. А з другого боку зарисовував ся той небезпечний, зазначений Ягайловими братами нахил до Москви, з котрою в. кн. Литовське й без того стояло на ворожій стопі, і сей нахил можна було подолїти тільки рішучим перенесеннєм центру тяжкости держави в сторону руського елєменту. Контраст двох елєментів, на котрі опирало ся в. кн. Литовське, — литовського і руського, зарисував ся дуже грізно.

А опори Ягайлови не було. Нїмецькі рицарі, на котрих Ягайло пробував оперти ся в своїм конфлїктї з Кейстутом, не забарили ся показати, що їх ціль — не піддержуваннє Ягайла, а піддержуваннє заколоту в в. князївстві. Користаючи з тої усобиці, вони пробували розширити свої границї на Жмуди, а коли Витовту удало ся утечи з Ягайлової вязниці, рицарі прийняли його й слїдом заповіли війну Ягайлови (лїто 1383) та мовляв в інтересах Витовта почали чинити походи на Ягайлові землї. Взагалї в особі сього Кейстутового сина з'явила ся мара, що потім ціле житє не давала спокою Ягайлови. Ягайло рішучо потрібував якогось попертя, якоїсь сторонньої помочи. І от в тім часї, як оповідає давнїйша русько-литовська лїтопись, „начаша Ляхове с Кракова слати ко князю великому Ягайлу, дабы принялъ крещениє старого Рима и понял бы в нихъ королевну именем Ядвигу себе женою, и сталъ бы в нихъ королемъ у КраковЂ, на всей земли

Лядской" 2).

Перші зносини між Ягайлом і малопольскими панами пропали для нас. Взагалі для історії унії ми дуже мало маємо хронікарських звісток і майже одиноким джерелом служать грамоти, що дають тільки шкелєт, і то не повний, сих зносин.

Не підлягає сумніву, що проєкт шлюбу Ягайла з Ядвіґою, нареченою, потім і обвінчаною жінкою австрійського князя, вийшов від малопольських панів. Безоглядність і енерґія, з яким сї пани потім переводять сей плян, ломлячи супротивленнє Ядвіґи, уживаючи грубих насильств, доказують виразно, що то був їх проєкт. Ягайло їм був дуже наручний, як сусїднїй сильний володар, ще наручнїйший — як півцивілїзований варвар (як собі його уявляли Поляки), що високо цінити ме зроблену йому честь і дасть себе повести куди хоч, — тим часом як угорський двір дивив ся на краківських панів згорда, і так само брав би їх певно й Вільгельм австрийський. Ягайлови знов польська корона була дуже привабна — для піднесення престижу його в Литві. Тїсний союз з Польщею — державою розмірно старою й будь що будь лїпше орґанїзованою — міг йому здавати ся дуже цінним для скріплення такого ще нетвердого й молодого орґанїзму як в. кн. Литовське. Тож пропозиція польських панів знайшла у Ягайла дуже раду згоду.

По перших переговорах, котрих подробиці лишили ся нам незвісними, Ягайло висилає з початком 1385 р. велике посольство до Кракова — просити руки Ядвіґи. На чолї посольства стояв його молодший брат Скиргайло. Ядвіґа, чи властиво малопольські пани, що держали її тепер в своїх впливах, казали за рішучою відповідею удати ся на Угорщину, до королеви-матери. Скиргайло сам не поїхав, вислав туди тільки своїх товаришів, і ті були прихильно прийняті у Єлисавети. Для Вільгельма австрійського на угорськім дворі не було симпатий, а в сватанню Ягайла його малопольські прихильники підносили релїґійну сторону — що від сього залежить охрещеннє на латинство литовського народа, і на сїм пунктї справа знаходила заохоту в духовних кругах. Королева вислала своїх відпоручників з Ягайловими послами для дальших переговорів про шлюб. 3).

Сї відпоручники разом з висланцями малопольских панів ставили ся перед Ягайлом в серпнї в Креві на Литві, і тут він потвердив грамотою ті

з'обовязання, які дані були в його імени його посольством. Грамота ся таким чином служить першим актом унії й містить в собі такі точки:

Ягайло обовязуєть ся вихреститись на латинство сам (ще перед шлюбом очевидно) і вихрестити по своїм шлюбі всїх своїх нехрещених братів, бояр і всїх людей в своїх землях.

Він обовязуєть ся звернути свої засоби на те, аби здобути утрачені землї Польщі й Литви.

Він обовязуеть ся заплатити суму 200 тис. фльоренів, умовлену в шлюбнім контракті Ядвіґи з Вільгельмом австрійським на випадок недодержання того контракту.

Обіцяє своїм заходом і накладом вернути Польщі всї землї, ким небудь забрані.

Обіцяє вернути свободу всїм християнам, взятим у неволю (очевидно — Литвою), особливо з Польщі.

Нарештї Ягайло обіцяє „на вічні часи прилучити свої землї, литовські й руські до корони Польської" 4).

Грамоту сю підписали 15 серпня 1385 р. Ягайло з братами: Скиргайлом, Корибутом, Витовтом і Лугвеном, за себе й за неприсутних князїв литовських 5).

Зістаєть ся невідомим, що в тих заявах, зроблених Ягайловими послами, було вперед подиктовано їм Ягайлом, і скільки вони мусїли до того додати самі від себе на місцї, під натиском обставин. Факт, що посли в Креві зажадали потвердження тих заяв, вказує зовсїм певно, що якоїсь такої заяви на письмі Ягайло своїм послам не давав. Що більше — він дає здогадувати ся, що таки не одно в тих обовязаннях було подиктоване Ягайловим послам в Кракові польськими панами й прийняте тими послами з огляду на ті ріжні трудности, з якими Ягайлова справа була звязана. Та як би там не було, в кождім разї в своїх приреченнях Ягайлові посли пішли дуже далеко, і коли Ягайло потвердив ті їх заяви (чи всї — не знаємо, але можемо припускати, що в головнім таки всї), то се служить тільки доказом, як сильно вабила його польська корона.

Уже перша його обіцянка — охрестити на латинство всїх нехрещених Литвинів 6), брала на себе дуже богато, супроти відрази до християнства деяких більше консервативних литовських країв, як на пр. Жмудь, і Ягайло сю трудність мусїв знати. Далї маємо обовязаннє уживати свої особисті засоби на потреби Польської держави. Обовязаннє виплати превеликої суми, 200 тис. фльоренів, нареченому Ядвіґи 7). І нарештї обіцянка — „прилучити до Польщі на віки всї свої землї, литовські й руські".

Се остатнє обовязаннє особливо многоважне. Стилїзоване воно в Кревськім актї досить загально 8), тому можуть бути непевности, чи обидві сторони розуміли його однаково. Що ся точка була подиктована польськими панами, в тім не може бути сумнїву. Інтерпретація її польською стороною дає нам знати, як розуміли сю обіцянку її ініціатори: се мало бути злученнє всїх земель в. кн. Литовського до Польщі, в повнім значінню того слова. Значить, з коронацією Ягайла на польського короля 9) в. князївство Литовське як державний орґанїзм властиво мало перестати істнувати, бо всї його землї ставали складовими частинами, провінціями Польської держави.

Як бачимо, постулят був дуже далекосяглий, не сповнений в цїлости навіть Люблинською унїєю. А що так розуміли його Поляки, се показують присяжні грамоти, диктовані потім литовсько-руськими князями. Найдавнїйші такі грамоти маємо з жовтня 1386. В них, як побачимо зараз, зовсїм іґнорує ть ся в. князївство Литовське, й князї обовязують ся „належати" (adherere) до корони Польської.

Але при загальній, не дуже ясній стилїзації сього постулята в Кревськім актї (ба і в пізнїйших присяжних грамотах князїв), може бути непевність, чи литовські князї, з Ягайлом разом, розуміли все далекосягле значіннє його. Ми не маємо з сього часу литовських актів принціпіальнїйшого значіння, які-б дали нам спромогу зовсїм певно рішити се питаннє. Безперечно Ягайло пізнїйше, з своїх династичних мотивів, став на становищу польських панів в толкованню сього постулята. Чи значило-б се, що він і в 1385 р., виходячи з такого династичного становища, сьвідомо робив сю уступку Польщі й своїм впливом великого князя, взагалї дуже сильним в в. князївстві, змусив иньших князїв до потвердження сього приречення? Чи може значіннє сього приречення було неясне князям? Чи вони, може по просту легковажили сю обіцянку, уважаючи її вимушеною, а потрібною для осягнення Ягайлової мети — польської корони?

Я кажу, що на сї питання ми не можемо дати катеґоричної відповіди. Але що не все в укладенім трактатї було однаково ясно обом сторонам, се можна уважати певним. Не може на пр. бути сумнїву, що Ягайло, роблячи такі далекосяглі приречення для польської корони, не мав понятя, яку в дійсности ролю буде він мати в Польській державі з тою польською короною.

Але як би не було з литовською стороною, для польської сторони ся постанова Кревського акту стає вихідною точкою в відносинах до в. кн. Литовського, на цїлі столїтя.

Діставши потвердженнє на свої постуляти, польські пани взяли ся до переведення Ягайлової справи. Трудности в нїй зарисували ся не малі. Лєопольд, довідавши ся про заходи Ягайла, сам поспішив ся поїхати на Угорщину й привів до того, що Єлисавета потвердила умову про шлюб доньки з Вільгельмом (27/VII). Вона визначила день успенія на довершеннє супружа його з Ядвиґою і поручила Володиславу Опольському допильнувати сеї справи. На визначений час Вільгельм приїхав до Кракова, і під днем 23 серпня в краківських маґістратських актах записано „довершеннє шлюбу королеви”, nuptiarum domine regine consummationem. Вільгельм дійсно перебував з Ядвиґою на Вавельськім замку. Як пропустили се малопольські пани, зістаєть ся неясним. Але й за пізно похопивши ся, не спинили ся вони перед розірваннєм сього — зовсїм правного шлюбу брутальними насильствами. Вільгельма силою вигнано з замку й видалено з Кракова. Силоміць приборкано Ядвиґу, а краківське духовенство поспішило релїґійними мотивами привести її до покори 10). У папи потім (весна 1388) дістали діспензу і потвердженнє шлюбу Ядвиґи з Ягайлом, а скандал, зроблений в Европі покривдженим Вільгельмом, проминув з часом, як і всякий иньший.

Упоравши ся з Вільгельмом, малопольські пани взяли ся до закінчення Ягайлового шлюбу. В перших днях сїчня 1386 р. перед Ягайлом ставило ся їх посольство з заявою, що вони вибрали його королем польським (pro domino et rege, regni Polonie domino) і згодили ся на його шлюб з Ядвиґою. Але наперед вони запросили його на зїзд польських станів до Люблина, що мав дати остатню санкцію сїй справі, на сьвято стрітення. Як бачимо, з справою спішили ся.

Ягайло ставив ся на час на люблинський зїзд, і там його, як каже пізнїйша

соймова ухвала, „одноголосно вибрали своїм королем і паном”. Звідти 12/II він прибув до Кракова разом з иньшими литовськими князями. Тут зараз, 15/II його охрещено, разом з братом Віґунтом, а 18/II обвінчано з Ядвіґою й короновано на польського короля 11). Литовські князї, що приїхали з ним, мали зістати ся в Кракові. Вони мали бути закладнями, на забезпеченнє Ягайлових обіцянок; коли Михайло Євнутиєвич, Скиргайло, Витовт, Федір Любартович слідом захотїли вертати ся на Литву, мусїли на то просити дозволу Ядвіґи й польських панів, і осібними грамотами обовязали ся далї відповідати за обовязки, прийняті на себе Ягайлом 12).

Так Ягайло осягнув свою мрію — польську корону, для котрої прийняв на себе такі великі обовязки. Але показало ся, що справа з сею короною не така проста, як йому здавало ся. Як показують ріжні факти, Ягайла в дійсности не уважали королем, а тільки мужем польської королеви 13). Уже на першім потвердженню прав польських станів, виданім 18/II 1386, правдоподібно зараз по коронації, титулуєть ся він не королем, а тільки dominus et tutor regni Polonie 14). Але полишаючи на боцї сю грамоту, з огляду на непевність дати коронації (та й по за тим Ягайло таки все титулуєть ся на своїх грамотах королем польським — rex Polonie, princeps supremus Litwanie et heres Russie) 15), ми маємо інтересне оповіданнє Длуґоша, що по безпотомній смерти Ядвіґи Ягайло виберав ся з Польщі назад на Литву, признаючи, що не має більше права на польську корону. По словам Длуґоша, польські стани задержали Ягайла й природили йому для скріплення прав оженити ся, на місце Ядвіґи, з иньшою „дїдичкою польської корони” Анною ґрафянкою цілейською 16).

Супроти таких поглядів на Ягайла, як мужа королеви тільки 17), він опинив ся в дуже непевнім становищу: в разї безпотомної смерти Ядвіґи стани польські могли вимовити йому дальшу послушність. А хоч в оповіданню Длуґоша Ягайло вибераєть ся в такім разї до Литви, але властиво й виберати ся йому не було куди, бо по Кревському акту в. кн. Литовське істнувати перестало — його землї були злучені до Польщі, і властиво Ягайло міг стати хиба одним з дрібних литовських князів, васалем Польщі, — як би тримати ся букви Кревської унїї.

Не знаємо, коли, як пізно Ягайло розібрав, що він властиво осягнув і чим став. Се було б інтересно для осьвітлення того становища, яке займав Ягайло супроти тої точки Кревського акту, що говорила про прилученнє

земель в. кн. Литовського до Польщі. Діло в тім, що не вважаючи на всю небезпечність сеї точки для Ягайла, навіть з чисто династичного погляду — супроти його непевного становища на польськім престолі, він одначе стояв при сій постанові й розвивав її в своїй діяльности. Хоч і тут не можна знати, скільки сьвідомости в тім у нього було, і як він сам ту свою діяльність розумів.

Так розвиває він сю постанову протягом цілого ряду років, 1386-1393, в присяжних грамотах (ті роки обіймає запас грамот, які досі маємо). З сих літ дійшло до наших рук доста велике число грамот, виданих ріжними князями в. кн. Литовського, переважно по латині, уложених в виразах загальних і дуже до себе подібних — очевидно написаних по певному шабльону, диктованому польським двором 18). Такі грамоти в рр. 1386-8 по всякій правдоподібности мусїли видати всі литовські князї, які тоді володіли якоюсь самостійною волостию — тільки ми не всї їх маємо. А при перемінах волости, при нових наданнях, при якихось угодах жадано від них нових грамот, так що декотрим князям доводило ся видавати й по кілька таких грамот 19).

Зміст їх, повторюваний з малими відмінами, а часом і буквально однаковий, в своїй найбільше звичайній формі полягає в тім, що певний князь обіцює за себе й своїх дїтей бути вірним і послушним королю Володиславу, його жінцї Ядвізї (часом додаєть ся — і їх дїтям) і коронї Польській і нїколи від них і від корони Польської не відступати 20). Найбільш для нас інтересна точка — приналежність до Польської корони, не в усїх грамотах однаково виразно підчеркуєть ся. Декотрі грамоти говорять тільки про прихильність і поміч (як у грамотї Федора Любартовича), але звичайно князї обіцюють належати до Корони (або тримати з нею), бути їй вірними й нїколи її не полишати (fidelitatem observare, adherere nec deserere, при корунЂ королевства Польского пристати) 21).

До сього долучають ся часом обіцянки не шукати собі якогось иньшого зверхника або володаря, земель своїх не старати ся відірвати або віддалити якимсь чином від Корони (грамота Скиргайла 1388). В декотрих відносини до корони Польської означають ся виразно як васальство (fidelis або verus omagialis — в грам. Скиргайла й Володимира, „голдовали”, „хочемъ кголдовати” — в руських грамотах Корибута й Дмитра Ольгердовича). Але виразність ся ослаблюєть ся тим, що Корона виступає тут нероздільно з

особою Ягайла, котрого всї сї князї, розумієть ся, й без того своїм зверхником признавали.

Взагалї стилїзація сих грамот не так докладна, аби усунути непевність, чи розуміли ті князї докладно, що їм казали писати чи підписувати, і ті відносини до Польської корони, в які сї грамоти їх ставили. Польська корона в сих грамотах усе виступає придатком тільки до Ягайла і його жінки. І хоч в польських правительственних кругах старанно пильнували того, аби в котрійсь грамотї не поминено Польської корони 22), все таки зістаєть ся дуже можливим, що литовські князї, підписуючи предложені їм польським двором обовязання, не здавали собі ясно справи з своїх відносин до Корони і з того скасовання вел. князївства Литовського, котре в сих грамотах implicite містило ся. За те для полїтики польських кругів сї грамоти вповнї характеристичні: вони показують, що сї круги старанно плели свою дипльоматичну павутину, забезпечаючи себе грамотами, а Ягайло служив їх помічником у сїм.

Той же погляд на землї в. кн. Литовського як інкорпоровані Польщі прозирає і в деяких иньших фактах — на пр. що Ядвіґа, хоч була тільки польською королевою, робить надання в землях в. кн. Литовського. Так маємо її наданнє, а властиво потвердженнє за Федором кн. острозьким його Острозького князївства з обовязком служби „нам, нашим наступникам і коронї Польській", в р. 1390 23). Або той факт, що своїми намісниками в Вильнї Ягайло іменував Поляків — з початку віцеканцлєра коронного Миколая Москожовского, а потім Яшка Олєсніцкого 24). Сї іменовання свого часу, видко, зробили сензацію. Русько-литовський лїтописець мотивує навіть повстаннє Витовта на Ягайла тим, що Ягайло „у Вилни прислав старосту своєго лядскаго" і що Витовту було прикро бачити, що в Литовській землї правлять чужі люде — „иж преж чего не бывало въ Литовъской земли" 25).

Сей порядок, коли землї в. кн. Литовського могли, по букві Кревського акту, уважати ся провінціями Корони, одначе не постояв довго. Не минуло й десяти лїт від часу Кревського акту, як у постанові його про інкорпорацію Польщі земель в. кн. Литовського виразно зарисував ся вже великий вилом.

Примітки

1) Літературу до історії в. кн. Литовського при кінці XIV в і унїю див. в прим. 23.

2) Ученыя зап. II отд. I c. 34, Latopisiec Litwy i Kronika Ruska c. 40.

3) Про посольство Ягайла оповіданнє у Длугоша III с. 450-1; він оповідає тут опираючи ся на актї унії й підмальовуючи подекуди своє оповіданнє з голови. Не безінтересний пізнїйший погляд на сї події — краківського біскупа Паднєвского в дневнику сойму 1564р. (Działyński Zródłopisma do dziejów unii II c. 272). Час вислання й побуту посольства в Польщі й на Угорщинї можна приблизно вивести з дати Кревського акту, але Конечний вказав іще на одну грамоту — папського нунція в Cod. Małop. III ч. 1440, з 7/Ш 1385, і висловляє досить правдоподібний здогад, що грамота ся стояла в звязку з побутом литовсько-польського посольства на Угорщинї — ор. с. с. 32.

4) Навожу сю важну точку з ориґіналу: Demum etiam Jagalo, sepedictus dux, promittit terras suas Lithvanie et Russiae coronae regni Poloniae perpetuo applicare.

5) Найлїпше виданнє текста — Codex epistolaris saec. XV, т. I ч. 3; ориґінал в архиві краківської капітули.

6) Се обовязаннє: d. Jagalo, m. dux, cum omnibus fratribus suis nondum baptisatis, proximis, nobilibus, terrigenis, maioribus et minimis in suis terris existentibus fidem catholicam s. ecclesiae romanae nititur, cupit et desideratur amplexari, не завсїди відповідно коментуєть ся. На пр. Конечний, що останнїй порушив сю справу, толкує се так, що Ягайло обовязав ся вихрестити братів нехрещених, а Литву в етноґрафічнім значінню всю, так що по букві акту Литвин від тепер не міг бути православним (ор. с. с. 35-7). Але се рішуче натяганнє, що опираєть ся на двох хибних припущеннях. По перше слова nondum baptisatis нема причини обмежати тільки на Ягайлових

братів. По друге, Ягайло не говорить зовсїм про етноґрафічну Литву, а про всїх підданих in suis terris. Без nondum baptisatis себ значило, що Ягайло й усю православну Русь обіцяв вихрестити на латинство.

7) Для порівняння досить пригадати, що викупна сума за Галичину, яка мала винагородити Польщу за всї вложені в то наклади й жертви, виносила тільки 100 тисяч фльоренів!

8) Тому то й Длуґош (1. с.) сю точку Кревського акта доповняє в дусї пізнїйших унїонних актів: offert singulas terras suas naturales Lithuaniae et Samagittiae, sed et nonnullas Russiae armis quaesitas regno Poloniae perpetua et irrevocabili unione et invisceratione incorporaturum; пор. с. 460: inscripsit, univit, invisceravit, adiunxit et incorporavit.

9) Яким „королем" він властиво мав бути, про се буде мова зараз низше.

10) Польські історики — Шайноха, Шуйский, Смолька — старали ся довести, що шлюбу не довершено в дїйсности, і що він був справдї неважний. Їх виводи одначе роблять вражіннє натягань супроти катеґоричної сучасної записки краківських актів: in vigilia s. Bartholomei, post nuptiarum domine regine consummationem, commissum et rogatum fuit per eandem dominam reginam... А навіть і прийнявши їх здогади, всеж таки поступованнє малопольських панів було топтаннєм всїх прав „божих і людських". Бо коли канонїчне право уважало вінчаннє нелїтнїх неважним, аж до сьвідомости обвінчаних, то тут шлюб був, очевидно, вповнї важним супроти бажання обох обвінчаних увести його в житє.

11) З тими датами є непевности. Калєндар краківський (Mon. Pol. II с. 913), за ним Длуґош (III с. 460-1) дають днї 14 і 17 марта, але має бути 15 і 18 — див. Smolka R. 1386 с. 121-2. Далї Калєндар містить коронацію Ягайла осібно під днем 4 марта (с. 965), а Длуґош і охрещеннє і коронацію кладе на той самий день 17 марта. Звичайно приймано дату 4/III, аж Пекосїньский (Czy kórl Władysław с. 286) виступив против неї, приймаючи Длуґошеву дату з поправкою на 18/III. Питаннє се має той інтерес, що з сим вяжеть ся иньше: чи Ягайло видав своє потвердженнє польських прав 18/II перед коронацією чи по нїй. Минї арґументи проф. Пєкосїньского на сїй точцї здають ся важними — що Ягайло видав свою грамоту вже по коронації, і значить вже по нїй титулував ся тільки dominus et tutor regni Poloniae.

12) Codex epist. Vitoldi ч. 24 і 25, Codex epist. saec. XV т. I ч. 4 і 5, Supplementum ad hist. Russiae monum. ч. 210.

13) Див. згадану в прим. 23 спеціальну замітку проф. Пекосїньского.

14) Codex epist. saec. XV т. II ч. 7. Сей привилей був потверджений Ягайлом на ново в осени того року з тої причини, що до нього з початку прибив він печать литовську (очевидно не мав ще королївської).

15) Титул tutor et dominus маємо ще в грамотї Михайла Євнутевича з 1/III 1386 — Cod. ep. Vitoldi ч. 24.

16) Длуґош III с. 530.

17) Ними поясняєть ся, що грамоти видані Ягайлом, предкладали ся потім, для певности, для потвердження кор. Ядвізї — маємо таких грамот кілька, хоч маємо й противне — потвердження королевиних грамот Ягайлом. Ягайлові грамоти, потверджені Ядвіґою, вичисляє Пєкосїньский op. c. с. 284.

18) Реєстр сих грамот див. в прим. 24.

19) Так на пр. Скиргайло згадує в своїй грамотї 1388 р., що видав присяжну грамоту королю, королевій й Польській коронї в 1386 р., а нову грамоту видає з нагоди надання йому Полоцької землї. Таку ж згадку маємо в пізнїйшій грамотї Жиґимонта Кейстутєвича. Дмитро-Корибут видав першу грамоту в 1386 р., але наслїдком якихось підозрінь на нього в 1388 р. видали за нього поруку його князї й бояре і він сам дав нову грамоту. Семен-Лугвен дав одну грамоту на початку 1388 р., а при кінцї року видав дві нових здаєть ся з тої нагоди, що став князем в В.-Новгородї: одну за Новгород спеціально, а другу загальну. Від Федора Любартовича першої присяжної грамоти не маємо, але в 1393 р. видає він нову грамоту з нагоди переходу на Сїверську землю.

20) В однїй з руських грамот (взагалї не так реторичних) се стилїзуєть ся так: „велебному господарю Володиславу, королеви польскому литовському и руському и иныхъ земль господареви, брату нашему милому, и тѢжъ велебной госпожи ЯдвизѢ, королици польской и ихъ дѢтемъ и корунѢ польской голдовали єсмо вѢрно и право, неизрушеною вѢрностью слюбили єсмо и слюбуємъ, подъдаваюче ся с людми и с землями и с

городы, и с твержами нашими тому истому Володиславу королеви польскому и ЯдвизѢ и ихъ дѢтемь и корунѢ польской, слюбуємы и обѢчюєми наша присяга и наша вѢра и честью, иже отъ тыхъ мѢстъ с нашими дѢтми чистая вѢрность и полная будемъ держати тому истому королеви и єго королици и ихъ дѢтем и корунѢ польской, а николи ни в одно веремя не отставати ани отступити на вѢки" (грамота Дмитра Корибута, 1388).

21) Виглядає як найбільш підчеркнене воно в грамоті Віґунта: spondemus fidelitatem... cum omnibus terris... ac gente nobis subdita, subiecta et subicienda ad ipsum regnum Polonie pertinendum (се відповідає слову adherere иньших присяжних грамот, вислову меньше виразному).

22) З сього погляду особливо характеристичними здають ся менї грамоти Федора Любартовича: маємо їх дві, писані в 1393 р. в Вислиці, очевидно — в тих самих днях. В одній, руській (без дня) нема згадки про корону Польську, єсть тільки в латинській. Я думаю, що руська грамота, виставлена Федором, через се саме й була відкинена Ягайловою канцелярією, й Федору, казали підписати нову — де була згадана Польська корона.

23) Archiwum Sang. I ч. 16 (перед тим в Zródła-x do dziejów polskich I с. 151 Ґрабовского і Пшездзєцкого і Akta gr. i ziem. V ч. 20); оріґінал в бібл. Осолїньских.

24) Długosz III с. 480, 493.

25) Уч. зап. II отд. т. I с. 36.

Литовсько-польська унїя й справа інкорпорації земель в. кн. Литовського до Польщі: Опозиция інкорпорації; Витовт, його попередня полїтична карієра, боротьба з Ягайлом і Острівська угода, змагання Витовта до незалежности, жадання Ядвіґи, проголошеннє Витовта королем, катастрофа 1399 р. й компроміс, акти 1401 р. Витовт в. князем , вилом в Кревській унїї. Ситуація по р. 1410, дальші записи унїї й компроміс 1413 р., Городельський привилей і запись панів. Справа коронації, Луцький зїзд, союз Витовта з цїсарем, польсько-литовське напруженнє і смерть Витовта; польсько-

литовські відносини в сьвітлї коронацийного епізоду.

Отак Ягайлові пляни — династичні, себ то змагання до польської корони, а також може й політичні — бажаннє скріпити литовські сили силами сполученої Польщі 1), привели до несподіваного обороту в політичних відносинах. Під натиском малопольських панів, котрим вислужував ся для своїх плянів Ягайло, в 1380-90-х рр. скасовано принципіяльно в. князївство Литовське, землї його інкорпоровано Польщі, а князів — між ними й князів наших, українських земель — переведено присяжними грамотами на становище васалів Польської держави й обовязано до вірности й послушности їй.

Переворот в політичних відносинах незвичайний, успіх польської політики нечуваний, факт в історії наших земель першорядний — коли б тільки був прибрав реальнїйше значіннє. В дійсности ж успіхи польської політики були на разї чисто дипльоматичні. Засудити на смерть політичний орґанїзм повний житя, яким було в. князївство Литовське в остатнїй четвертинї XIV в., не підточене пізнїйшою хоробою, — було мало. Щоб виконати сей засуд, треба було сили, а самими дипльомами його не вбити. Поки аспірації польської політики не виходили за границї дипльоматичних актів, і то як ми бачили — стилїзованих дуже обережно, так що й саме значіннє їх, дуже правдоподібно — не представляло ся ясно людям, в польську політику не втаємниченим; поки засуджене на смерть в. князївство Литовське і весь звязаний з ним фактичний стан річей далї істнували без змін — доти сї дипльоматичні елюкубрації не викликали протеста. Поляки, як характеристично висловляли ся їх потомки на соймі 1569 р. про давнїйші унїонні уклади — „досить мали тих шкір (перґаменів) і печаток, але все таки не мали унїї" — в дійсности 2). Коли ж вони попробували на практиці реалїзувати виговорене в дипльомах, протест був неминучий, і всї дипльоматичні здобутки розвіяли ся як мрія.

По словам русько-литовського лїтописця іменованнє польських намістників до Вильна було першим таким фактом, що подражнило впливові круги в. князївства 3). Сучасний нїмецький хронїст надає рішуче значіннє пізнїйшому факту — коли кор. Ядвіґа зажадала дани з руських земель, як з свого віна 4). Се чи те, не робить ріжниці. Перший лїпший реальний замах на політичну самостійність в. князївства мусів викликати реакцію, і перший лїпший енерґічний князь з розмноженої династиї Гедимина міг

стати її речником против податливого на польську політику великого князя.

Силою обставин, чи силою своїх здібностей виразом сеї реакції став син убитого Ягайлом Кейстута — талановитий і енерґічний Витовт. Своєю діяльністю розбиває він, крок за кроком, дипльоматичні успіхи польської політики. Принціпи, вложені в Кревський акт 1385 р., що правда, не зникають — вони й далї служать провідною ниткою для польських політиків. Але реалїзація їх, спеціально інкорпорація земель в. кн. Литовського, відкладаєть ся, проволїкаєть ся на цїлї столїтя, аж поки повне ослабленнє державного орґанїзму в. кн. Литовського не підрізало сили його супротивлення.

Як ідея інкорпорації Польщі українських земель в. кн. Литовського мала своєю вихідною точкою унїю 1385 р. — і тому ми мусїли спинити ся коло неї, так відроченнє сеї інкорпорації мало своєю вихідною точкою діяльність Витовта. Для декотрих з наших земель сею реакцією, розпочатою Витовтом, інкорпорація була відсунена близько на два столїтя, а з тим і здержані були польські впливи в сих землях 5). Супроти такого важного значіння сього моменту мусимо спинити ся на історії сеї реакції, й на її початковій стадії — боротьбі Витовта з Ягайлом, головно на тих її моментах, які мали безпосереднє значіннє для дальшої долї українських земель (справи чисто-литовські або білоруські нам тут непотрібні). Такого значіння для нас діяльність Витовта наберає в 1390-х рр., від другого помирення його з Ягайлом або т. зв. острівської угоди (в 1392 р.).

Полїтична карієра Витовта почала ся від смерти батька. Він тїкає з вязниці на Мазовше, відти до пруських рицарів, і ті супроти такої многонадійної пригоди розбивають свою згоду з Ягайлом та мовляв в інтересах Витовта, роспочинають сильні напади на литовські землї. Хоч сї напади не все були успішні, але союз Витовта з рицарями був завсїди так небезпечний для Ягайла, що він в 1384 р. навязав зносини з Витовтом. Витовт не був теж від угоди, бо союз Нїмців коштував йому досить; тож між Витовтом і Ягайлом лїтом того року прийшло до згоди. Як каже Витовт, Ягайло пообіцяв звернути йому всї землї його батька 6), і Витовт, безцеремонно зрадивши рицарів, вернув ся на Литву.

Але Ягайло обіцянки не додержав, не віддав Витовту головного Кейстутового стола — Троків. А хоч потім замість Троків дав Витовтови Луцьк, то Витовт нїяк не міг допросити ся на се якогось документу. Вкінцї

він довідав ся, що Ягайло умисно не хоче нічим себе звязувати що до сього надання і надав Витовту Луцьк лише „до волї своєї”. Не вважаючи, що Витовт по своїм повороті як міг вислужував ся йому, Ягайло рішучо не мав віри до нього. Се все так знеохотило Витовта, що він рішив на ново розірвати з Ягайлом. Рахуючи на незадоволеннє в Вильнї з причини іменовання польських намістників, він при кінцї 1388 р. попробував несподіваним нападом засїсти Вильно. Се йому не удало ся, але відносини були попсовані, і на початку 1390 р. Витовт знову відновляє свій союз з рицарями 7). Знову піднїмаєть ся війна, і знову по двох роках роспочинає Ягайло зносини з Витовтом. Лїтом 1392 р. переговори приходять до кінця. Витовт знову зрадив рицарів, а 4 серпня в Острові він і його жінка видають грамоти Ягайлу й Ядвізї про довершену угоду.

Умови сеї другої угоди Ягайла з Витовтом не вповнї ясні. Русько-литовська лїтопись каже, що Ягайло пообіцяв Витовту „великоє княжениє у Вилни — столъ дяди своєго великого князя Олкъирда и отца своєго великаго князя Кестутия” (Кейстут сидів у Вильнї в рр. 1381-2, підчас своєї усобицї з Ягайлом). І лїтописець додає, що Витовт дїйсно дістав се „великоє княжениє” 8). Ся звістка офіціозного лїтописця в. князївства Литовського до недавна приймала ся загально. Аж недавно знайдений оригінал острівської грамоти Витовта, де він титулує себе просто „литовським князем” 9), підняв сумнїви в сїй справі 10).

Дїйсно, иньші джерела — окрім русько-литовського лїтописця, не згадують про наданнє Витовту в. князївства в 1392 р. Длуґош, що оповідає особливо докладно про се друге помиреннє Ягайла з Витовтом, каже, що Ягайло, відставивши Яшка Олеснїцкого, поручив Витовту бути його намістником, передавши йому „всю управу земель литовських і руських”. Сучасний пруський хронїст каже тільки, що Ягайло пообіцяв Витовту звернути його батьківщину 11). Так само й Витовт у своїй присяжній грамотї нїчим не натякає на свою великокнязївську гідність. Каже тільки, що Ягайло дав йому „його батьківщину, забрану через попереднї непорозуміння”, і на ново надав деякі володїння. Титулує він себе тільки „володарем троцьким, луцьким і ин.” (dominus trocensis, luczensis etc.). Великим князем же не титулує себе не тільки в сїй, а і в пізнїйших грамотах, — аж по кількох лїтах починає уживати сього титулу, і то спорадично, а в зносинах з Ягайлом і польським правительством титулує себе просто „литовським князем” навіть аж до 1411 р.

Супроти сього найправдоподібнійше буде думати, що в 1392 р. підставою угоди Витовта з Ягайлом було приверненнє його батьківських маєтностей — Трок, Городна, Берестя, до котрих Ягайло додав ще й нові — такою була земля Луцька. Про великокнязївське становище не було мови, але з Вильна відкликано польського намістника й поручено його натомість нагляду Витовта. Заразом Витовт займає взагалї місце Ягайлового відпоручника в справах в. кн. Литовського, більше меньше так само як перед тим ся роля належала Скиргайлови. Се могло бути також умовлено при угодї. Бо хоч ми Скиргайла бачимо в такій ролї ще якийсь час (в р. 1393), але се не противить ся такому припущенню: Ягайло взагалї не хотів сварити ся з Скиргайлом і навіть Троків не відібрав йому відразу для Витовта. Отже могло в умові так само бути застережене, що Витовт займе місце Скиргайла в загальних справах держави, тільки постанови сеї не зреалїзовано відразу 12).

Постанова ся могла стати ся в такій же формі як се було в відносинах Ягайла з Скиргайлом: Скиргайлу Ягайло обіцяв в 1387 р. „держати више всеє нашеє братия", і додатково обовязав ся потім не віддавати Вильна нїкому иньшому з братів своїх 13). Щось подібне могло бути і в грамотї Ягайла Витовтови в 1392 р.; але ми її не маємо і тому мусимо задоволяти ся здогадами, в надії, що може якесь нове архивне відкритє кине сьвітло на се питаннє.

Але чи було се умовлене наперед чи нї, в усякім разї від свого повороту на Литву в 1392 р. Витовт стає господарем в в. кн. Литовськім, і се фактичне становище його, хоч не радо, і з всякими протяганнями, було признано і Ягайлом і польським правительством. Витовта признано управителем в. князївства, а далї й великим князем, з сим самим титулом. Так що руськолитовський лїтописець поспішив ся тільки з офіціальним признаннєм за Витовтом того становища, яке він зайняв по своїм помиренню з Ягайлом.

У володіннє приобіцяного йому при острівській угодї Витовт, як я вже сказав, увійшов теж не від разу. Скиргайло, давнїй ворог Витовта, мусів уступити ся перед ним з своїх становищ — троцького князя й Ягайлового відпоручника в Литві. Ситуація була дуже дражлива, й Ягайло всякими способами старав ся відвернути конфлїкт. Тільки при кінцї 1392 р. він перевів переговори з Витовтом і Скиргайлом в справі уступлення Скиргайла з Троків. Замість того Скиргайло мав дістати Київ і Кремінець.

Витовт обовязав ся здобути йому Київ і згодив ся відступити Кремінець з своєї Луцької волости.

Але Скиргайло, згодивши ся перед Ягайлом, потім спротивив ся знову. В 1393 р. відносини між ним і Витовтом загострили ся так, що Ядвіґа мусіла їх годити на ново: з осени сього року маємо нову угоду Витовта з Скиргайлом, уложену в присутности Ядвіґи 14). Київ для Скиргайла Витовт здобув не скорше як весною 1394 р. і правдоподібно — не скорше-ж засів і в Троках.

Поки тягнули ся сї короводи з Скиргайлом, Витовт все потрібував помочи Ягайла, і тільки десь в р. 1394 почув себе паном на Литві. Побіди його над князями, з котрими він мав конфлікти — Корибутом, Федором Кориятовичом, Володимиром київським, тим часом незмірно підняли його престиж, і Витовт в сьвідомости своєї сили починає виступати з ролї простого виконавця Ягайлових поручень. На його грамотах починаючи від рр. 1395-6 бачимо вже титул „великого князя” 15), а й на практиці він починає собі поступати вже як зверхник земель в. князївства (на пр. у зносинах з Нїмцями).

Розумієть ся, таке становище Витовта мусїло розбудити сильне незадоволеннє на краківськім дворі. Відносини напружують ся й обопільне незадоволеннє незадовго виходить на верх. Нагодою послужив, як каже сучасний нїмецький хронїст, якийсь лист кор. Ядвіґи, де вона жадала від Витовта, аби їй платив річну данину з руських земель, які має під собою. Вимагала сього на тій підставі, що Ягайло подарував їй руські землї на віно 16).

Не маючи самого того листу, не можемо здати собі справи, як те жаданнє Ядвіґи в дійсности виглядало, хоч слова хронїста звучать як переповіданнє буквального змісту того листу. Він каже далї, що Витовт предложив той лист Ядвіґи перед старшиною руських і литовських земель і спитав їх, чи згодять ся вони признати себе підданими Польщі й платити ту данину? Зібрані однодушно заявили, що і вони і їх батьки були все свобідними — иньшій державі не підлягали, і нїякої дани Польщі не платили; тож і вони хочуть і на далї зістати ся незалежними, а нїякої дани платити не хочуть. Результатом подражнення, викликаного листом Ядвіґи, було тїснїйше зближеннє Витовта до нїмецьких рицарів, і воно привело до уложення тайної угоди з ними, весною 1398 р. Потім, в осени, її потверджено вже

явно на зїздї на остр. Салинї. На сїм же зїздї, під впливом попереднього подражнення на польське правительство, а мабуть і не без вплива рицарів, що пильнували розірвати унїю Литви з Польщею, — князї й бояре руські й литовські, як оповідає тойже хронїст, „оголосили Витовта королем литовським і руським — річ, каже він, перед тим нечувана” 17).

Се проголошеннє було заразом проголошеннєм повної самостійности в. кн. Литовського й незалежности його від Польщі. Тим уневажняла ся Кревська унїя, і цїкава ся обставина, що при тім старшина в. князївства Литовського вирікала ся, аби коли небудь що небудь чула про підданство Польщі. Тим часом на підставі Кревського акту вона була вже кільканадцять лїт польськими підданими! Чи означало се повну несьвідомість значіння кревської унїї в литовських кругах, чи умисне іґнорованнє, чи тільки протест против плачення дани? Перше, по моєму, зовсїм не виключене, хоч питаннє про дань зачіпало не тільки справу державної приналежности, а й державної рівноправности. Се остатнє головно й підчеркуєть ся в оповіданню хронїста 18), хоч на повну докладність його оповідання й зрозуміння властивого значіння події ми й не можемо вповнї покласти ся, і не мусимо думати, що на справі самої дани все кінчило ся.

Тодїшні обставини на проголошеннє самостійности в. князївства були так відповідні, що насувають гадку про уложеннє його на перед. Можна думати, що Витовт, уважаючи час для того відповідним, сам постарав ся привести до того проголошення і в сїм напрямі приготував настрій між князями й боярством. Тим можна б пояснити, що ще в лютім 1398 р. до рицарів доходили поголоски про заміри Витовта просити собі корони від папи 19).

Обставини, кажу, були незвичайно добрі для того. Поміч, бодай прихильність Нїмцїв була забезпечена. Видавши доньку за московського князя Василя, забезпечив собі Витовт спокій і нейтральність з сього боку. Він стояв тодї на вершку своєї сили, і можна майже на певно сказати, що коли-б не скрахувала піднята тодї ним в Ордї боротьба з партиєю Ідики, в інтересах прогнаного Тохтамиша, котрого Витовт хотїв висадити назад на татарський престіл, — самостійність в. кн. Литовського була-б довершена, й унїя з Польщею була-б розірвана.

Але страшна неудача 1399 р. спинила розмах Витовтової полїтики. В битві над Ворсклою (12 серпня 1399) поляг цьвіт русько-литовського рицарства;

самих убитих князїв рахують десятками. При такім ослабленню литовських сил і загальній депресії, яку ся неудача викликала, гнати до конфлїкту з Польщею було небезпечно. Коронаційні пляни прийшло ся відложити. Витовт попускає з тону, і краківський двір використовує сю хвилю, аби звязати на ново розірвані нитки унії. Одиноким слїдом сих переговорів зістали ся записки Длуґоша під р. 1399: він записує під сим роком наданнє Витовту „великого князївства Литовського в державу до його живота” 20), а описуючи смерть Ядвіґи, каже, що підчас похорон її приїхав до Кракова Витовт з жінкою 21). Ховали Ядвіґу в середнїх днях серпня, тож Витовт по битві над Ворсклою, під безпосереднїм впливом тяжкої депресії, міг дійсно з'явити ся десь в тих днях у Кракові. Ягайло по тім, як казав Длуґош, виїхав на Русь і заявляв панам, що виберає ся на Литву, не маючи більше прав на польську корону, але дістав запевненнє від польських панів, що вони його й далї хочуть мати польським королем. В сих обставинах могло наступити нове зближеннє Витовта з Ягайлом і краківським двором, і уставлено було компроміс на тім, що Витовт мав дістати великокняжі права в в. кн. Литовськім до свого живота 22).

Але на сей раз польське правительство не схотїло обмежити ся угодою з самим тільки Витовтом. Досьвід поучив, що умови з самими князями мають вартість досить непевну. Пани в. кн. Литовського, з'іґнорувавши кревську унію й проголосивши незалежність в. князївства, змусили польське правительство числити ся з ними. Тому новий modus vivendi в. князївства з Короною рішено було перевести з участю литовських панів.

На різдвяні свята 1400 р. скликано до Вильна визначнїйших панів з Витовтових земель — тих що стояли під безпосередньою властию Витовта 23). З виїмком виленського епископа Якова се були вищі урядники й визначнїйші боярські роди, переважно литовські, з руських не богато. З князїв бачимо тільки Івана Гольшанського з синами; князї-володарі земель і волостей з своїми боярами в сїм акті участи не брали. Результатом нарад і переговорів були уложені тодї грамоти. Одна була видана Витовтом. В нїй він з тої нагоди, що Ягайло „розділив з ним свою управу і надав йому великокняжу власть в землях литовських і иньших володїннях до його живота” 24), відновляє свої приречення, дані ще в 1386 р. Обіцяє вірність, щирість і постійну солїдарність Ягайлу, коронї Польській і її мешканцям. Зазначує що по смерти його великокняжа власть і всї землї, з батьківщиною його вернуть ся назад до Ягайла чи його наступників і корони Польської.

Виїмком мають бути деякі землї, забезпечені Витовтовому брату Жиґимонту і Витовтовій княгинї Аннї до її живота.

В другій грамотї, виданій тогож самого дня, 18/I 1401, „пралати, барони, шляхтичі й земляни земель литовських і руських” (з них кількадесять вичислено поіменно), за себе й за всїх бояр і землян тих земель заявляють, що вони обіцяють завсїди помагати королю, коронї Польській і її обивателям всякими способами, щиро і без підступу, й нїколи їх не покидати. Супроти надання Витовту великого князївства ручать вони, що по його смерти ся великокняжа власть і всї Витовтові землї, разом з його батьківщиною, вернуть ся до короля Ягайла й Корони 25). За себе й за своїх потомків вони обіцяють, що по смерти Витовта будуть послушними й підвласними королю й Коронї та окрім нього й Корони не будуть собі шукати иньших володарів. З тим одначе, що як би Ягайло умер, не лишивши синів, то й пани польські не можуть собі вибрати короля без відомости Витовта 26).

Доповненнєм до сих двох грамот служили присяжні грамоти, що знов мусїли видати Ягайлови князї поодиноких земель в. кн. Литовського. Маємо їх дуже мало, тільки пять 27), хоч мабуть всї значнїйші князї такі грамоти мусїли тодї повидавати. Всї вони писані на оден шабльон: князь обовязуєть ся по смерти Витовта (часом з додатком: коли-б Витовт умер скорше від Ягайла) „не искати иныхъ господаревъ мимо нашего господаря великого короля Володислава и короны ПольскоЂ не отлучати ся никоторымъ временемъ”.

Компроміс 1401 р. супроти проголошеної не давно самостійности в. кн. Литовського був з литовської сторони великою уступкою, а для польської дипльоматії великим тріумфом. Але тільки в такім разї, коли брати його з формального боку, і то з становища й інтерпретації польської. Кревський акт мовляв відновлено і то в стилїзації мов би яснїйшій, докладнїйшій (в порівнянню з ляконїчною фразою Кревського акту). Ще важнїйше, що тепер він мав більші ґарантії, бо сповненнє його забезпечено приреченнєм панів в. князївства (властиво — самих тільки Витовтових земель, але грамоту стилїзовано так, нїби се були пани всього в. князївства). Виїмок зроблено тільки для Витовта, до його житя, а по смерти його інкорпорація в. кн. Литовського мала зараз настати.

Але й тепер, приглядаючи ся близше, знайдемо багато недоговореного. І

тепер ся інкорпорація звязана з особою Ягайла: землї литовські мали вернути ся до Ягайла по смерти Витовта. Про наступників Ягайла на польськім престолї згадано тільки в грамотї Витовта. Грамота панів і приречення князїв їх зовсїм промовчують: все обмежаєть ся відносинами за житя Витовта й Ягайла 28), дальше стани в. кн. Литовського не заглядають.

Не знати, чи було се наслїдком обережности Поляків, що знову не відважили ся яснїйше представити справу інкорпорації, аби не подразнити Литву, чи стани в. кн. Литовського не хотїли себе вязати на будуще. У всякім разї ся неясність і тимчасовість постанов значно зменшала значіннє польських тріумфів. Тою-ж тимчасовістю треба мабуть пояснити й таку податливість литовських станів після салїнського проголошення. Реально взявши, уступали вони не богато: прав Ягайла на в. кн. Литовське нїхто і так не заперечував. Уступки отже, не вважаючи на сильну депресію по катастрофі на Ворсклї, в дійсности так дуже великими не були, як можуть на перший погляд здавати ся. До живота Витовта автономія в. кн. Литовського забезпечена, по смерти його признають ся права Ягайла; що до дальшого — кожда сторона могла собі обіцювати що иньше.

В кождім разї виїмок, зроблений для Витовта, задавав рішучий удар справі інкорпорації. По Кревській унії — в супереч її, Литва ставала знову осібним полїтичним тїлом. Витовт ставав повновластним володарем в в. князївстві: князї в своїх присяжних грамотах звуть його своїм „господарем"; стани в. кн. Литовського обіцяють послушність Ягайлу тільки по смерти Витовта. За житя Витовта Ягайло не мав ніякого права до них і до земель в. кн. Литовського, й за ним зістаєть ся чисто моральна зверхність над Витовтом; тому Ягайло приймає пізнїйше титул „зверхнього князя" (supremus dux), супроти Витовтового титула „великого князя" (magnus dux). Цікаво при тім, що Витовт уважав себе в. князем литовським не з ласки Ягайла, тільки з вибору народа. Підчас пізнїйших спорів про корону, стараючи ся понизити становище Витовта в очах чужих володарів, Ягайло доводив, що Витовт зовсїм не був нїколи самостійним володарем, а тільки його намістником в Литві, бо вона з огляду на своє віддаленнє вимагала такого намістника (gubernator). Се, розумієть ся, було рішучим перекрученнєм компроміса 1401 року. Витовт супроти таких пояснень Ягайла рішучо заявляв тодї, що він „вибраний паном і великим князем сих земель від давна", можливо — розуміючи тут інцидент салїнський 29).

Виїмок, зроблений компромісом 1401 р. виключно тільки для Витовта, розумієть ся, ставав прецедентом і на пізнійше. Тут лежала найбільша небезпечність для унії сього компромісу. Поляки постарали ся запобігти сій небезпечности, обовязавши литовських панів і князїв, що по смерти Витовта їх землї вернуть ся до Корони, а головно — що вони не будуть шукати собі иньшого господаря окрім Ягайла. Се були застереження против вибора нового в. князя по смерти Витовта, але, як я вже сказав, вони затемнені були особою Ягайла, висуненою в них.

Відчуваючи небезпечність зробленої уступки, краківський двір старав ся бодай дипльоматично скріпити угоду 1401 р. Між р. 1401 і 1410 Витовт мусїв ще кілька разів видати грамоти, що стверджували або доповняли його заяву 1401 р. Такий характер мала нпр. грамота видана ним 1404 р., де він потверджував свої попереднї обіцянки, а заразом заявляв, що нїякого свого союзника не буде ставити над польського короля, анї поможе йому на сього остатнього. Тут розуміли ся мабуть нїмецькі рицарі, з котрими уложено згоду не задовго перед тим, весною 1404 р. Друга грамота — видана Витовтом по окупації Смоленщини, розтягала його обовязання й на землї, які йому удало ся вже або удасть ся здобути самому. Звісна нам з пізнїйшої згадки ще й третя подібна грамота, з незвісного року, а могло бути їх і ще більше 30).

Сї заходи польської дипльоматії не задовго одначе знову розбили ся о фактичне становище, здобуте в. кн. Литовським. Мусїла вона зробити йому нову уступку, новий вилом в унїонних пактах.

Вихідною точкою на сей раз послужила кампанїя з Нїмцями 1410 р., т. зв. Велика війна, прославлена голосною битвою під Ґрінвальдом. Витовт відограв першу ролю у сїй війнї, що здавало ся, задавала смертельний удар пруським рицарям; але відступив, коли Ягайло по Ґрінвальдській битві почав добивати Нїмців. Не в інтересах Витовта було дати Польщі зовсїм знищити Прусию, що так часто була йому корисним союзником в його рахунках з самою Польщею 31). Наслїдком такого обороту було не тільки те, що овочі сеї війни зібрало саме в. кн. Литовське, але також і те, що в. князївство знову, як і перед катастрофою на Ворсклї, зайняло супроти Польщі становище дуже сильне й самостійне.

Пруські рицарі й їх союзник — угорський король Жиґимонт (тодїшнїй цїсар), що як знаємо — мав і свої спеціальні рахунки з Польщею, з свого

боку, для ослаблення Польщі, старанно заходили ся коло ослаблення унії. Для того дбали про те, щоб розбудити в Витовті охоту до повної самостійности від Польщі. Чи то дійсно під їх впливами, чи просто в сьвідомости своєї сили, Витовт підносить знову свій тон у відносинах до польського двору. Характеристична подробиця, що як раз тепер зачинає він титуловати себе великим князем в грамотах адресованих до Ягайла, чого не робив ранійше. Краківський двір знову почув захитаними всі свої дипльоматичні ґарантії унїонних звязків та мусів ужити всякої зручности й обережности, щоб не ображаючи розбудженої амбіції литовських кругів знову скріпити сї звязки, хоч би ціною значних уступок. На жаль тільки, відносини краківського й виленського дворів і з сього часу нам звісні дуже мало, так що ми зовсім не можемо відтворити образу переговорів, які йшли між ними, й маємо перед собою знов тільки голі їх результати. Бачимо з них, що Польща, хоч як стояла сильно по тій Великій війнї, мусіла зробити цілий ряд уступок в. кн. Литовському, аби не доводити до конфлїкту, до зірвання унії. Першою такою звісною нам уступкою було вїступленнє Поділя Витовтови (про сю подільську справу буду говорити низше), а закінчили ся вони городельським компромісом.

В вересні 1413 р. став ся зїзд Витовта й Ягайла та панів з Корони і в. князївства в Городлї на Бугу. Тут вели ся між ними переговори, та близше вони нам незвісні, маємо тільки грамоти, виставлені володарями й панами обох держав на сім зїзді, 2 жовтня. Маємо їх три, й вони тісно вяжуть ся з собою, доповняючи себе обопільно 32).

Головне значіннє має привилей, виданий спільно Ягайлом яко королем польським і зверхнїм князем литовським (Lytwanie princeps supremus Russiaeque dominus ex heres) і Витовтом яко великим князем литовським (magnus dux Lyttwaniae nec-non terrarum Russiae dominus et haeres). Привилей сей вяже до купи дуже богато справ. Він уставляє відносини обох держав на будуще, заводить деякі уряди на польський взір у в. кн. Литовськім і обдаровує вищу аристократію в. кн. Литовського — литовсько-католицьку тільки, ріжними привілеґіями на взір Польщі. Таким чином тепер Польща пильнувала, не тільки забезпечити унїонні пакти згодою литовських панів, як у 1401 р., але й спеціально заінтересувати їх унією — звязати з нею певні клясові привилеґії для них.

Самі унїонні відносини обох держав представляють ся так: з огляду на

старання ворогів, а особливо рицарів „знищити землї литовські й польські”, Ягайло й Витовт своєю грамотою поновляють інкорпорацію всїх земель в. кн. Литовського Польщі на вічні часи, в виразах дуже сильних 33), і обовязують литовських панів, аби їм обом — себто і королю й в. князю, та їх наступникам були вони завсїди послушні, до служби готові і всїх ворогів корони Польської мали за своїх ворогів. По смерти Витовта пани в. князївства мають вибрати собі в. князем тільки того, кого вкаже їм Ягайло або його наступник за радою панів коронних і литовських. З другого боку й стани коронні по смерти Ягайла не можуть вибирати короля без відомости й участи Витовта і панів в. князївства. В разї потреби пани обох держав мають порозумівати ся з собою, за згодою своїх володарів, на зїздах в пограничних містах — Люблинї, Парчові або де инде.

Сей княжий привилей доповняють дві обосторонні грамоти панів. Одну видають литовські пани, обдаровані польськими гербами й привілеґіями, та обіцяють іменем „всїх шляхтичів, бояр і всеї людности земель в. кн. Литовського”, що будуть все в сполученню й солїдарности з польськими панами і Короною, будуть послушними і вірними Ягайлу й Витовту та їх наступниками і виповнять виписаний в попередній грамоті порядок вибору вел. князїв по смерти Витовта. З свого боку польські пани заявляють в осібній грамоті також відповідні обовязання.

Як я вже сказав, Городельський привилей має на зверх характер потвердження унїї. Ягайло й Витовт починають мовляв від відновлення кревської унїї, а одна з точок спеціяльно потверджує попередні грамоти. Представляєть ся так, мов би вже кревська унія мала такий самий характер як ся унія 1413 р., але в дійсности Городельський привилей надає їй зовсїм відмінний характер.

В порівнянню з досить неясними, прикритими особистими відносинами до Ягайла виразами попереднїх актів кидаєть ся в очі передовсїм незвичайно виразна й сильна стилїзація, де говорить ся про унїю Литви й Польщі. Землї в. кн. Литовського „інкорпорують ся, втїляють ся, переходять на власність, злучають ся, прилучають ся, конфедерують сї і по вічні часи звязують ся з Польщею”. Але ба, сї вирази, що були б на місцї в Кревськім актї, тепер своїм рішучим, радикальним змістом зовсїм не відповідають тому характеру унїї, який набрала вона по компромісах 1401 і особливо в умовах сього 1413 року. З дальших постанов виходить, що ніякій

інкорпорації не лишаєть ся місця. В. кн. Литовське не тільки за житя Витовта, але й по нїм зістаєть ся осібним полїтичним тїлом. Се була кардинальна уступка городельського компромісу з польської сторони. По смерти Витовта вел. князївство має дістати нового в. князя; привилей застерігає тільки, що се має стати ся за порозуміннєм з королем і польськими панами (тут привилей — можливо таки навмисно, висловляєть ся не ясно, говорячи разом і про вибір князя литовськими панами і про вказаннє його їм з польської сторони). Пани в. кн. Литовського стають на становищі рівноправнім з панами коронними і як репрезентанти двох держав мають полагоджувати важнїйші справи на своїх зїздах (conventiones et parlamenta). Відносини до Польщі не виходять по за те, що між нею і в. кн. Литовським уставляєть ся союз, і король польський має признавати ся зверхником (сюзереном) в. князя й в. князївства. Тому стани в. князївства мають участь в виборі короля.

Характеристично, що в грамоті литовських панів і тепер, як і в 1401 р., нема мови анї згадки про інкорпорацію: вони обовязують ся тільки до солїдарности з Польщею й implicite, посередно, признають права зверхности польського короля над в. кн. Литовським; кажу посередно — бо тут знову справу тушує особа Ягайла, і про ті відносини, які мають уставити ся по смерти Ягайла й Витовта, виразно не говорить ся. Хто зна, чи й тут не було певної reservatio mentalis — з обох боків: пани польські і литовські справу розуміли однаково, але промовчували сї суперечні пункти.

З формального боку треба піднести ту відміну, що в сїм новім уставленню унїонних відносин не беруть зовсїм участи князї. Не бачимо їх імен в унїонних привилеях, анї не маємо від них присяжних грамот таких як з р. 1401. Як я вже сказав, польське правительство виразно йшло до того, аби привілєґіями відлучити католицьке литовське боярство від руського й зробити з католицької литовської аристократії таку привілеґіовану ґвардию унїї. Але чому хоч би присяжними грамотами не обовязано князїв, що всї, хиба з дуже малими виїмками, репрезентували руські елєменти в. князївства? Чи було се наслїдком ослаблення значіння князїв, про яке говоритиму низше? Але так сильно, може, вони не підупали, щоб їх зовсїм легковажити. Чи польське правительство вважало за лїпше зістати ся при їх обовязаннях з 1401 р.? Аби катеґорично рішити се питаннє, бракує підстави.

Таким чином фактична осібність в. кн. Литовського як державного тїла була признана Городельським актом вже формально. Інкорпорація до Польщі була заступлена навіть не персональною унією, а тільки признаннєм зверхности польського короля. Можливо, і навіть правдоподібно, що польські пани, роблячи сї уступки, надїяли ся, що більше прихильні для них обставини дадуть колись змогу відкликати сї уступки 34). Але в полїтиці Витовтови щастило від тодї аж до смерти: васаль Ягайла de jure, він займав властиво рівнорядне з ним становище в полїтиці. Успіхи Витовтової полїтики на сходї, відносини до нього західнїх держав держали високо його престіж, і для уступок польським плянам з його боку не було місця. Навпаки він дуже самостійно держав ся супроти краківського двора й дражливо відзивав ся на всякі натяки на його залежність від польського короля. Се виявило ся і в передсмертнім епізодї його відносин до Польщі — плянї його коронації. Подражнений деякими нетактовними поступками Ягайла, він дуже горячо взяв ся до коронації, що мала зазначити повну емансипацію в. кн. Литовського від Польщі, й мало що не привів сього пляну до кінця.

Сей епізод, інтересний для характеристики полїтичного становища в. кн. Литовського супроти Польщі, тому й вартий нашої уваги, звісний нам в подробицях як рідко і мусить нам послужити ілюстрацією тодїшнїх литовсько-польських відносин. Справа виникла в звязку з тодїшньою західноевропейською полїтикою Литви й Польщі. Полїтика ся у Литви обертала ся з початку около відносин пруських, а в 20-х рр. до них прилучила ся ще нова справа — гуситська.

„Велика війна" і Торунська угода 1411 р. не полагодили відносин з рицарями. Ще два рази (1414 і 1422) приходило до війни, й остання угода в Мельнї (1422) задоволила більше Витовта, нїж Польщу. Польща тільки деякі дрібні уступки, вел. князївство дістало по нїй назад права на Жмудь. Короводи в справі реґуляції границь тягли ся ще довго, й Витовт тут займає посереднє становище між Поляками і рицарями та їх союзником Жиґимонтом. Таке-ж становище займає він і в обставинах, витворених гуситською справою. Чехи, борячи ся з Жиґимонтом, предложили ческу корону Ягайлу, а той відіслав їх з нею до Витовта. Витовт прийняв був ческу корону й вислав від себе до Чехії Жиґимонта Корибутовича. Ґвалт, піднятий з сеї нагоди цїс. Жиґимонтом в Европі, змусив Ягайла вирікти ся від усякої участи в гуситській справі. Витовт брав її меньше траґічно, але

також відкликав Корибутовича; той потім вернув ся до Чехії знову, але вже на власну руку. 35). Не вважаючи на сї прояви малого заінтересовання гуситською справою в польсько-литовських правительственних кругах, становище Ягайла й Витовта в гуситській справі все таки дуже стрівожило Жиґимонта і щоб унеможливити їм діяльнійшу участь в сїй справі, Жиґимонт заходить ся поріжнити Витовта з Ягайлом.

Се було не тяжко супроти дражливости Витовта на всякі натяки на його несамостійність супроти Ягайла. Краківські-ж круги не раз давали йому ріжні поводи дражнити ся 36). Повторяла ся отже ситуація з остатнїх років XIV віка, і от в таких обставинах висунув Жиґимонт справу коронації Витовта.

Справа ся, як знаємо, була не нова: я вже говорив вище про проголошеннє Витовта королем в 1398 р. Коронованнє його на короля значило-б стільки, що повна самостійність в. кн. Литовського, повна рівноправність його з Польщею. Тому не було надії аби краківський двір дав на се згоду, значить — довершеннє коронації мало-б привести до повного розрива Витовта з Ягайлом. На сїм, очевидно, будує Жиґимонт, а в тім же напрямі працюють і пруські рицарі 37).

Длуґош каже, що ще в часах „Великої війни" Жиґимонт заохочував Витовта до корони, але Витовт не послухав його намовлянь. Витовт також згадує про таку пропозицію Жиґимонта й відмову свою — на зїздї в Кесмарку 38). На ново підняв сю справу Жиґимонт на зїздї в Луцьку, в січнї 1429 р. 39).

Се був оден з численної серії диплbоматичних зїздів 1420-х рр., тільки відбував ся з великою парадою. На нїм були Жиґимонт, Ягайло й Витовт з своїми панами. На порядку дня стояли справи пруська, гуситська та волоська, що виплила тодї між Польщею й Угорщиною. Успіхи нарад в сих справах були дуже невеликі. На прикінцї Жиґимонт підняв справу коронації, заохочуючи Витовта коронувати ся. Витовт відіслав його з тою справою до Ягайла, а той заскочений таким несподїваним проєктом, дав на нього свою згоду, і зістав ся при нїй до кінця зїзду, хоч присутні польські пани відразу спротивили ся сьому проєктови. Аж з Польщі, очевидно — уступаючи натиску своєї ради, Ягайло написав Жиґимонтови лист, де заявляв, що против самої коронації Витовта нїчого не має, але не може згодити ся на неї з огляду на відносини в. князївства 40).

„Треба побоюватись, писав він, що між Польщею й Литвою з того вийдуть причини незгоди, війн, спорів і всяких прикростей, які потім дуже буде тяжко утишити. Записи унії й союзу сих земель, нами уложені, можуть бути порушені й зірвані. Пани й обивателї литовські, осьмілені такою честию (короною), можуть набрати сьмілости по смерти нашого брата (котрому сеї й всякої иньшої чести ми щиро-б бажали) вибрати собі нового короля по своїй волї, без порозуміння з польськими панами. А то рішучо-б противило ся записям, бо в них виразно застержено, що коли опорожнить ся престіл в Польщі або в Литві, то пани сеї землї не можуть приступити до вибору короля або в. князя без відомости панів другої землї. Окрім того наш брат держить численні дїдичні землї наші тільки до свого живота, і їх, хоч би як сього не хотїло ся, мусїли-б ми від нього відібрати, бо инакше з коронацією вони-б могли пропасти для нас і для корони Польської” 41).

Жиґимонт переслав сей Ягайлів лист Витовтови, і він в високій мірі розгнївав Витовта. В листї писанім з сього поводу до Ягайла Витовт пригадує йому, що він від разу цїлу справу віддав до рішення Ягайлови. Тільки по тім як Ягайло з усею охотою прийняв проєкт, прийняв його і сам Витовт серіозно; тепер же Ягайло, нїчим не попередивши Витовта, відкинув сю справу й тим скомпромітував його перед посторонніми державами. Окрім того своїм представленнєм відносин між в. князївством і Короною понизив Витовта і панів литовських, виставивши їх нїби підрядними й залежними від Польщі. По словам Витовта, і він і його бояре сильно огірчені таким поступованнєм короля 42).

Подражнений сим усїм, Витовт вповнї зближаєть ся до Жиґимонта, стає по його сторонї в його спорах з Польщею й остерігає Ягайла, що як би прийшло до війни Польщі з Жиґимонтом, то він, Витовт, не міг би Ягайлови помагати, не вважаючи на унїонні умови. Від Ягайла він жадав рішучо аби він відкликав ті обидливі вирази про залежність Литви від Польщі, инакше грозив ся довести йому сю незалежність дїлом 43).

Використовуючи подражненнє Витовта, Жиґимонт обставав при коронації, й заохочений ним Витовт не покидав сього пляна. Лїтом 1429 р. Витовтові посли заявили Ягайлови, що як він не пристане на коронацію, то Витовт коронуєть ся сам. Обидві сторони дражнили ся тим більше, що справа пішла „в Европу”. Відносини загострили ся так, що бояли ся війни. Папський леґат доносив в серпнї, що обидві сторони „про нїщо не думають

окрім оборони своїх прав, і розяреннє так змогло ся, що справа готова рішити ся зброєю й великим розливом крови". Дійсно, в литовсько-польській кореспонденції почали пролїтати згадки про війну: уже в червнї 1429 р. Витовт сповіщав польських панів, що не знаючи, яку цїль мають польські воєнні приготовання, він ладить ся також до війни: відібрав присягу від своїх підданих і наказав твердити замки, а людям зброїти ся до війни 44).

В осени Поляки попробували підійти Витовта на великодушність. В жовтню прибули до Витовта польські посли, повідомляючи, що Ягайло відступає йому польську корону: Ягайло зречеть ся трону й Витовт злучить в своїх руках Польщу з Литвою. Очевидно, Поляки надїяли ся тим розжалити Витовта, але він не піддав ся: польської корони не прийняв, але й своїх плянів на литовську не залишив, і відносини з того взагалї не поправились.

Весною 1430 р. відпоручник Ягайла на зїздї нїмецьких князів в Нїрнберзї заложив протест против Жиґимонтового пляна коронувати Витовта. Ягайло представляв, що Витовт зовсїм не був володарем Литви, а тільки його намістником (gubernator) 45). Відповідею на се було оголошеннє, що коронація Витовта відбудеть ся на другу пречисту — 8/IX 1430 року. Жиґимонт міцно стояв при своїй постанові й підбодряв Витовта, коли той часами вагав ся. Ягайло ще раз поновив свою пропозицію — що він відступить Витовту свою корону, але Витовт не піддававсь. Тодї Поляки завзяли ся не перепустити корон, що Жиґимонт мав прислати Витовтови й його жінцї, і таким чином не допустити до коронації. Розставили сторожі на дорогах, щоб корону переловити, а заразом робили заходи в папській курії, аби та своїм впливом перешкодила справі — відвела цїсаря від коронаційних плянів.

На визначений для коронації день корони дїйсно не прибули, й гостї, згромаджені в Вильну на коронаційну параду, роз'їхали ся нї з чим (між ними був в. кн. московський — Витовтів зять, богато московських князїв, посли царгородські, татарські й ин.). Коронацію перенесено на день сьв. Михайла. Але Ягайло, що особисто прибув до Вильна, встиг захитати рішучість Витовта. Сей написав вкінцї Жиґимонту, що надїєть ся залагодити справу за порозуміннєм з Ягайлом і просить не пробувати силою пробити коронам дорогу до Вильна. Не знати, що з того-б вийшло,

але старий Витовт, провожаючи Ягайла з Вильна, впав з коня й забив ся, та проболївши кілька день, умер 27/Х 1480 р.

Для нас тут, як я сказав уже, сей епізод цікавий з того боку, що кидає ясне сьвітло на становище в. кн. Литовського супроти Польщі і на сьвідомість своєї державної самостійности у Витовта і у станів в. кн. Литовського. Пани в. кн. литовського брали живу участь в сїм цїлім епізодї. Їх також як і Витовта „огірчувало", як писав Витовт, понижуваннє в. кн. Литовського. З ними надумував ся Витовт, „як би скинути з себе сором і закид несвобідности, якими хоче обтяжити нас і землї наші король польський" 46). І коли з польської сторони (хоч би в першім листї Ягайла до Жиґимонта) прохоплювали ся натяки на пляни інкорпорації земель в. кн. Литовського, против унїонних записей, або такі натягнені й вповнї противні тим записям вискази, що мовляв Витовт був тільки звичайним ґубернатором, старостою короля польського, як і всякий иньший 47), — то з литовської сторони проголошувала ся повна самостійність в. князївства. Сучасне нїмецьке джерело так представляє сї суперечні змагання: „Поляки доводили, що через коронацію литовські й руські землї можуть відділити ся від Польщі, тим часом вони по смерти в. князя мають інкорпорувати ся Польщі, з тим щоб нїколи від неї не відлучати ся; пани-ж литовські й руські підносили, що вони споконвіку були свобідними людьми, своїм паном уважають (тільки) вел. князя, а по смерти його мають право вибрати собі нового вел. князя і (тільки) його матимуть своїм паном, а Полякам нїяким їх земля не належала, і вони при такій незалежности хочуть і на дальше зістати ся і нїколи нїчого з неї не хочуть поступити" 48).

Говорячи таке, литовські пани стояли переважно на ґрунтї правди, бо як ми бачили, анї в 1385 р., анї в грамотах 1401 і 1413 р. вони не прилучали ся нїчим до проголошення інкорпорації чи прилучення земель в. кн. Литовського до Польщі. Нїколи не йшли дальше приречень союзу з Польщею й послушности Ягайлу, і то в неясній ролї — не то їх прирожденного вел. князя не то польського короля. Тільки сю точку — зверхність Ягайла, вони іґнорували тепер, проголошуючи повну самостійність в. князївства.

Відповідно до того в коронаційнім актї, виготовленім в цїсарській канцелярії заздалегідь, Литва проголошувала ся на вічні часи королївством, з тим що литовські королї „будуть самостійні, не будучи підвластними або

Васалями анї нашими (цїсаря), анї сьвятої імперії, анї чиїми иньшими, служачи щитом християнства на сїм пограничу — помагаючи против поганських нападів” 49).

Се подражненнє станів вел. князївства Литовського на пунктї самостійности, викликане коронаційним епізодом, змусило Ягайла й його прибічників сховати ad feliciora tempora пляни інкорпорації, які зберігали вони на момент смерти Витовта, й по смерти його згодити ся на вибір нового великого князя.

Примітки

1) Тільки не польсько-месіанїстичні, що піддають ся йому в польській науковій лїтературі — пляни розширення на Литву добродійства польського полїтичного устрою й західньої цивілїзації (котрої монополію для східньої Европи Поляки признають Польщі, як Нїмці Нїмцям). Се оден з проявів тої нещасливої традицийної фразеольоґії, що й досї ще особливим тягаром тяжить на деяких моментах польської історії (між ними й на полїтичній, польсько-литовській унїї) та як куля при нозї спиняє успіхи польської історіоґрафії в раціональнім дослїдї фактів.

2) Дневникъ Люблинскаго сейма вид. Кояловича с. 455.

3) Див. вище с. 136.

4) Про се оповіданнє нїмецького хронїста — Посільґе мова низше — с. 141-2.

5) З зменьшеною силою сї впливи все таки сюди проходять, незалежно від інкорпорації — але про се мова на иньшім місцї (в т. V, гл. 1-4).

6) Меморіал Витовта (коло р. 1390) Scriptores rer. pruss. II с. 713.

7) Меморіал с. 713-4, Давн. рус.-лит. лїтоп. с. 36-7, Codex epist. Vitoldi ч. 63.

8) Уч. записки с. 38.

9) В давнїйше звісній копії сеї грамоти титулував ся Витовт великим князем (додано було се слово).

10) Див. в прим. 25.

11) Давн. рус.-лит. лїтоп. с. 38. Длуґош III с. 500: Jaschkone de Oleschnicza ex capitaneatu lithuanico amoto, Withawdo duci illius demandat regimen et non solum sortem illi paternam et castra adempta restituit, sed et universorum castrorum Lithuanie et Russiae et administrationem plenariam terrarum praedictarum suae tradidit ditioni. Iohann von Posilge (Scriptores rer. pruss. III c. 179): sy (Ягайло з Скиргайлом) welden im alle dy lant yrgebin, dy sinem vatir Kinstotin vor hettin gehort. Окрім того глуха звістка в пізнїйшім пруськім меморіалї — Cod. ep. Vitoldi. c. 1029.

12) Див. іще в прим. 25.

13) Codex epist. saec. XV т. I ч. 9 і 13.

14) Codex epist. saec. XV т. I ч. 19 і 20, т. II дод. 1 (с. 472); пор. Длуґош III с. 502.

15) Витовт з титулом в. князя в грамотї з 1395 р., нїмецькій, звісній в копії — в Cod. ep. Vitoldi ч. 117. З 1396 р. 8/VII, нїмецька копія — Napierski Russisch-livl. Urkunden ч. 121; далї Voigt Codex dipl. Prussiae V ч. 90; 1396 28 VII — Bunge, Liv-, Esth- und Cur-ländisches Urkundenbuch IV ч. 1422. З 1397 р. — Cod. ep. V. z. ч. 140, 179 і т. д.

16) Про се жаданнє ширше див. ще в прим. 26.

17) Und uf die cziit worfin die Littowin und Russin Wytowten eynen Koning uf czu Littowen und czu Russin, das vor ny gehort was. Scripteres rer. pruss. III. 224. Левіцкий, та й не тільки він, толкував сю звістку так, що Витовта проголошено тодї в. князем (op. c. c. 430). Але слова хронїста про нечуванність такого вчинку не мирять ся з таким толкованнєм — очевидно Витовта проголошено таки королем, як каже Посільґе. Се знаходить собі потвердженнє в поголосках про коронацію Витовта, про які пише маґістр пруський іще весною 1398 р. — див. зараз низше.

18) Do sprochen sie gemeinlich, si weren fry gewesin und ir eldern, und hetten den Polan keynen czins gegebin; sie weldin yn ouch nu nicht gebin, und weldin blibin by irre irsten fryheit, dorinne sy weren.

19) Der herre Homeister hat vornomen heymlich, sunder noch nichtvorware, des der konig von Polan dornach stee und Wytawte, das sie die crone obir Littowerland und Ruscheland von unserm heyligen vater dem Pabiste dirwerben wellen: das her die geruche czu lehenen uud czu eym konige bestetigen Wytawten obir die egeschreben lande, des got understee — Codex dipl. prussicus VI c. 66 (писано 26/II 1398). Тут, очевидно, треба відкинути Ягайла: Німці ще не здавали собі справи з розриву між ним і Витовтом, а тому припускали участь Ягайла в тій проєктованій коронації Витовта.

20) Withawdus... cui eodem anno per Wladislaum Poloniae regem magnus ducatus Lithuaniae donatus et ad vitae tempora precario concessus fuerat; precario — тут противставленнє до права власности: в доживотню державу, а не на власність.

21) Длуґош III с. 526 і 537. На сам день похорону Ядвіґи — по Длуґошу 14/VIII (Шайноха приймає 15/VIII), Витовт наспіти не міг, бо битва на Ворсклї була 12/III.

22) Прохаска (Przyczynki с. 105-6) пробував довести, що у Длуґоша звістка про наданнє в. князївства Витовту під р. 1399 стоїть не на місці: він думає, що Длуґош говорить тут про се наданнє на підставі документів з р. 1401, і тільки для звязку оповідання переніс сю звістку під р. 1399. Сьому спротивляєть ся, що Длуґош виразно каже: eodem anno, і оповідає про се без всякого особливого звязку з попереднїм, а і в дійсности умова Ягайла з Витовтом мусїла випередити виленський зїзд, скликаний, очевидно, вже по порозумінню з Витовтом. Мушу також згадати ще про иньший здогад, висловлений проф. Максимейком в книзї Сеймы Литовско-русскаго государства до унії 1569 г. с. 10, що Витовт старав ся зблизити ся з Ягайлом супроти небезпечности від Свитригайла — бо його підтримували руська людність і нїмецькі рицарі. Се виглядає дуже привабно, але розминаєть ся з фактами: симпатиї руської людности до Свитригайла не переходили в якийсь грізний рух, а союз Свитригайла з Німцями, як з його власного оповідання видко (див. низше), обявив ся уже по унії 1401 р.

23) Так треба здогадувати ся супроти незвичайно малого числа руських

бояр і головно — супроти неприсутности князїв-володарів. Тих князїв потім обовязано осібними присяжними грамотами в дусї виленських постанов.

24) Demum quia idem serenissimus princeps dominus Wladislaus rex Polonie prenotatus nos in partem sue solicitudinis assumpsit supremumque principatum terrarum suarum Littwanie et ceterorum dominiorum suorum ducatus de manu sua nobis dedit et contulit ad tempora vite nostre.

25) Predictus suppremus ducatus Litwanie et ceterorum dominiorum suorum ducatus una cum bonis et terris patrimonialibus... post decessum ipsius (Витовта) ad ipsum dominum nostrum Wladislaum regem et ad coronam regni eius Polonie... debent plene et integre devolvi et redire.

26) Обидві грамоти друковані, з копій, в Codex ep. Vitoldi ч. 233 і 234. Обидві грамоти написані в подібних виразах, і чи то через такий паралєлїзм, чи навмисно, аби обійти неприємну для польського правительства точку — признаннє, що Кревська унія обійшла ся без участи литовських панів, вступна часть грамоти литовських панів стилїзована досить не ясно, ба навіть баламутно. Грамоти Ягайла Витовту на в. князївство не маємо, хоч вона мусїла бути.

27) Див. в прим. 24.

28) Се виразно виступає і в остереженнях, що нового короля Поляки не можуть вибрати без відомости Витовта. Поляки признали ся до сього обовязку в радомських постановах в марті того-ж року, потверджуючи там городельські заяви своїх відпоручників — Codex dipl. Pol. I. c. 151.

29) Codex epist. saec. XV т. II c. 238, Codex Vitoldi c. 817. Пок. Лєвіцкий в примітцї до Ягайлового меморіалу висловив гадку, що Ягайло говорить тут про Острівську угоду 1392 р. і навіть припускав можність на сїй підставі реставрувати текст тієї угоди. Таке толкованнє давало-б можливість виправдити Ягайла від рішучого перекручення в представленню своїх відносин до Витовта. Але се не можливо: стилїстичні подібности з грамотою 1401 р. і слова: magnum, ducatum dictarum terrarum suarum ceterorumque dominiorum suorum ducatus Littrwanie dedit виразно вказують на компроміс 1401 року. Ягайло очевидно говорить тут про нього і перекручує його зміст і значіннє.

30) Грамота 1404 р. — Codex ep. Vitoldi ч. 302. Одну недатовану видав з формуляра XV в. Прохаска в статї Nieznany akt homagialny Witolda в Kwart. histor. 1895, висловивши при тім гадки про грамоту, видану Витовтом по окупації Смоленщини. Здогади що до недатованої грамоти розвинув він потім в замітцї O zjazdach na Litwie zwoływanych przez Jagiełłę w 1405 i 1406 r. (Przyczynki krytyczne):недатовану грамоту кладе він тут на 1406, а давнїйше приреченнє з нагоди окупації Смоленщини — на р. 1405. Але сї здогади зістають ся гіпотетичними.

31) Сей погляд на Витовтову полїтику, розвинений між ин. в польській статї Смольки Witold pod Grünwaldem, в нїмецькій розвідцї Тунерта Der grosse Krieg (Danzig 1886), в росийській книжцї Барбашева (другій), — пробував

збити Прохаска в статї O powodach, które skłoniły Witolda do odstąpienia z pod murów Malborga w 1410 r. (Przyczynki krytyczne).

32) Грамоти Ягайла й Витовта в Volumina legum I с. 29 (і у Дзялиньского Zbiór), грамота литовських панів у Дзялиньского Zbiór praw litewskich с. 20, грамоти польських панів — Codex diplom. Poloniae (Жищевского і Мучковского) I с. 236.

33) Quamvis eo tempore, quo almo Spiritu inspirante fidei catholicae recepta et cognita daritate coronam regni Poloniae assumpsimus, pro christiano incremento et bono statu etcommodo terrarum nostrarum Lithvaniae, ipsas praefato regno nostro Poloniae appropriavimus, incorporavimus, coniunximus, univirnus, adiunximus, confaederavimus de consensu unanimi nostro et aliorum fratrum nostrorum, et omnium baronum, nobilium, procerum et boiarorum eiusdem terrae Lithuaniae voluntate accedente et assensu (!), volentes tamen забезпечити їх від ворогів, easdem terras, baronum, nobilium, boiarorum voluntate, ratihabitione et consensu adhibitis, praedicto regno Poloniae iterum incorporamus, invisceramus, appropriamus, coniungimus, adiungimus, confoederamus et perpetuo annectimus, decernentes ipsas cum ominbus earum dominiis, terris, ducatibus, principatibus, districtibus, proprietatibus omnique iure mero et mixto coronae regni Poloniae perpetuis temporibus irrevocabiliter et irrefagibiliter semper esse unitas.

34) З сього лише становища зрозумілі закиди Длуґоша, які чинить він Ягайлови за те, що він по смерти Витовта надав в. князївство Свитригайлови, хоч Ягайло при тім поступав вповнї по мисли Городельських умов.

35) Участь Польщі й Литви в гуситській справі має досить значну лїтературу; окрім вичислених, вище загальнїйших розвідок (з них треба згадати про біоґрафію Корибутовича у Стаднїцкого, Bracia) є ще кілька спеціальних: Tomek Poméry mezi Cechy a Polskem behem wálky husitske (Jahresbericht d. böhrn. Gesellshaft, 1878). Prochaska — Polska a Czechy w czasach hussyckich aż do odwołania Korybuta z Czech, I-II, 1877-8 (Rozprawy hist.-fil. т. VII i VIII) W sprawie polsko-husyckiej (Przew. nauk. 1880), Polska i Husyci po odwołaniu Korybuta z Czech (ib. 1883) і кілька статей в його Szkice: Zawisza Czarny, Husyta polski. Smolka — Polska wobec wybuchu wojen hussyckich — Ateneum 1879 і Szkice. Sutowicz — Stosunek Wład. Jagiełły do hussytów czeskich — Bibl. warsz. 1879. Lewicki — Ein Blick in die

Politik Königs Sigismunds gegen Polen in Bezug auf die Hussitenkriege — Archiv für öster. Geschichte т. 68, 1886. Goll Čechy a Prusy ve sredovéku, 1892. Kaiser Sigismund und Polen, 1420-1436 (Mittheihingen des Jnstituts für österr. Geschichtsforschung, 1894). Lewieki Król Zygmunt Luxemburski a Polska 1420 do 1436 (Kwart. hist. 1896).

36) Див. н.пр. скаргу Витовта на Ягайла, що він післав до пруських рицарів свого відпоручника dominum magnum ducem dehonestando et illibertando, quum idem doctor (відпоручник) m Prussia publice alta voce coram omnibus nullo excluso in maius dedecus domini m. ducis dixit, quomodo m. dux potestatem non habet aliquid dare in patrimonio suo cui vellet, — ipsum quasi illiberum et obnoxium faciendo — Codex Vitoldi c. 728 (1426). Про гнїви Витовта на краківський двір перед тим — н.пр. Длуґош IV с. 318.

37) В лїтературі єсть ріжниця в поглядах на мотиви, якими водив ся Витовт: одні бачать в коронаційнім епізоді прояв давнїйших змагань Витовта до самостійности, иньші — інтриґу ворогів польщі: Жиґимонта й пруських рицарів, що збаламутили Витовта. Перший погляд переважає в російській і німецькій лїтературі, другий — в польській (найбільш характеристично у Прохаски).

38) Длуґош IV с. 7 (про сю звістку див. Prochaska Przyczynki historyczne c. 120), Codex Vitoldi c. 837.

39) Про сей Луцький зїзд і коронацийну справу на нїм, окрім праць вичислених в прим. 23) і на с. 153 (особливо статї Прохаски Ostatnie lata, Барбашева, Сарнеса), іще: Ковальницкій Луцкъ въ 1429 г. и Витольдова корона — Кіевлянинъ 1867. Powidaj Zjazd monarchów w ucku r. 1429 i jego następstwa — Przegląd polski 1869 III. Prochaska Zjazd monarchów w Łucku — Przew. nauk. Suto-wicz Zjazd łucki — Przegląd polski 1875, IV. Таубе Международный конгрессъ на Волыни въ XV в. — Русскій вѢстникъ 1898, V (компілятивна статейка).

40) Історію сього епізода оповідають Жиґимонт і Витовт, Codex Vitoldi тамже c. 811-2, 815-838; пор. іще оповіданнє Длуґоша IV с. 366 і далї. Огляд коронаційної справи найповнїйше у Прохаски Ostatnie lata (деякі замітки до неї, против поглядів Прохаски, у Дашкевича — Политическіе замыслы Витовта. в київських Университетскихъ ИзвѢстіяхъ і у Барбашева ор. с. Том третїй Codex saec. XV, виданий по тім, не принїс для сеї справи

нічого.

41) Codex Vitoldi c. 810.

42) Codex Vitoldi c. 815-8.

43) Nisi vestra serenitas cum prefato domino Romanorum rege mutuo vos avisaveritis... nos sicut illiberos esse diffamastis liberos dimulgantes, cum omnino cum terris et dominiis nostris sive vobis placeat vel displiceat — liberi, faciliter extunc tota christianitas non modica pacietur detrimenta. Ibid. c. 831, пор. 837, 841.

44) Codex Vitoldi c. 838, 842, 856.

45) Cod. Vitoldi c. 868, 912, 924, 945, 947, Codex ep. saec. XV т. II ч. 179, Длуґош IV c. 381.

46) Codex Vitoldi c. 837.

47) Codex saec. XV т. II c. 238, Codex Vitoldi c. 942, пор. Supplementum ad hist. Russiae monum. c. 209 (відзиви вже по смерти Витовта).

48) Script. rer. pruss. III c. 493, в нотці.

49) Codex saec. XV т. II c. 546.

Переміни в устрою в. князївства: Система князївств XIV в. і їх касованнє. Полоцьк, Сїверщина в 1380-х рр. — Дмитро і Корибут, відібраннє Луцька від Федора Любартовича і наданнє Витовту, відібраннє волостей від Скиргайла і Свитригайла. Систематичне нищеннє князївств в 1390-х рр., похід на Корибута, відібраннє Володимира від Федора Любартовича і його дальша доля, похід Витовта на Поділє, відібраннє Київа. Князївства які потім зістали ся; наданнє Поділя Спиткови; опорожненнє Київа; Поділє під Свитригайлом, вертаєть ся до Витовта; володїннє Свитригайла в Сїверщинї.

Разом з тим як уставляли ся й виясняли ся відносини в. князївства Литовського до Польщі й забезпечала ся державна окремішність його, переходили важні зміни в самім його складі.

Державний устрій в. кн. Литовського в XIV в. був дуже подібний до старої Руської держави. Чи то було наслідком анальоґічного державного процесу, чи був тут вплив понять руського державного права, перейнятих литовською династиєю разом з руською культурою — тяжко рішити. Найскорше, що було тут і перше й друге.

Литовська держава складала ся з значного числа князївств, з князями з Гедиминової династиї на чолї, майже або і вповнї самостійними, що титулували себе „князями з божої ласки", або дуже часто й „великими князями". Їх відносини й залежність від вел. князя, що сидів у Вильнї, мали дуже субєктивний характер: залежали від особистих прикмет виленського князя й його спеціальних відносин до поодиноких князїв. До смерти Ольгерда ті відносини опирали ся на тїснім родиннім звязку: по всїх князївствах сидїли або рідні брати або рідні сини Ольгерда. Сила в. князївської власти піддержувала ся не тільки могутністю й талантами Ольгерда, а й тїсним союзом його з двома иньшими братами — Любартом і особливо Кейстутом, котрого Витовт, а за ним і оповіданнє давнїйшої русько-литовської лїтописи представляють мовби соправителем Ольгерда 1).

З смертю Ольгерда урвались оті родинні звязи, а усобиця 1381-2 рр. ще більше причинила ся до ослаблення моральних звязків між князями Гедиминової династиї. Іменованнє в. князем Ягайла з поминеннєм його старших братів — від першої жінки Ольгерда, як я вже зазначив, поставило сих Ольгердовичів в неприязні відносини до нового в. князя. Вел. князївство Литовське стояло перед перспективою роскладу на ґрупу вповнї самостійних князївств і перетворення великокнязївської власти в чисту фікцію, подібно як то стало з Руською державою в XII в. Сам Ольгердів наступник Ягайло дістав окрім Виленської волости ще землю Витебську, Минськ, Мстислав і Новгородок, для себе й заразом для меньших ще не розділених братів. Володїння були не великі і з ними тільки при великій енерґії й талантах можна було тримати в цїлости сей крухий орґанїзм.

А в тій крухости для в. князївства була велика небезпечність. З трьох боків сочили його вороги, маючи око на ріжні його части — Нїмцї на провінції литовські, Поляки — на західнї, а зі сходу зростало й скріпляло ся в. князївство Московське: його князї уважали себе спадкоємцями давньої Руської держави, як і Гедиминовичі, і в їх сторону зараз по смерти

Ольгерда зазначив ся, як уже знаємо, небезпечний нахил в землях вел. кн. Литовського. Загрожене з усїх боків в. князївство Литовське мусїло неминуче згинути з ослабленнєм своєї державної орґанїзації. Тільки міцна вел. князївська власть могла його охоронити.

Побіда Ягайла над Кейстутом і забраннє його волостей — були Пірровою побідою. Ся побіда, як я сказав, розірвала родинні звязи і сотворила Ягайлови небезпечного ворога й претендента на батьківські землї в особі Витовта. Безперечно натомість скріпив сильно ролю Ягайла його вибір польським королем. Хоч як шкідними для в. князївства показали себе дальші наслїдки унїї (про се говоритиму низше), але на разї становище Ягайла як в. князя наслїдком унїї скріпило ся. Та заразом в. князївство зістало ся без господаря, бо Ягайло перебував переважно в Польщі. Іменованнє Витовта управителем в. князївства послужило щасливим доповненнєм до унїї з Польщею (говорю все про моментальні її наслїдки, і то з становища інтересів правительственної власти). Витовт приніс з собою незвичайні здібности, енерґію — й пильне око на справи в. князївства, а міг все рахувати на підпертє польських сил — аж до свого конфлікта з Польщею. Таким чином значіннє й сила в. князївської власти були уратовані.

Але Ягайло й Витовт не заспокоіли ся на сїм. Вони переводять радикальну переміну в будові в. князївства, викидаючи сильнїйших князїв з їх волостей, або переводячи їх на дрібні волости та змушуючи тими кривдами до утечі. Таким чином вони в дуже сильній мірі зменьшують простір князївських володїнь і їх силу та значіннє, а незмірно підносять силу й значіннє вел. князя, бо ті відібрані від князїв волости переходять під його безпосередню власть. Процес сей розвиваєть ся головно в 1390-х рр. і на мій погляд, в сїм часї був вповнї сьвідомим, себто тодї великокняже правительство вповнї сьвідомо змагало до того, аби можливо зменьшити силу князїв і повідберати від них землї. Зістаєть ся тільки неясним — від коли в правительственних кругах зявляєть ся такий сьвідомий плян, і чиїм він був — Витовтовим чи й Ягайловим?

І Витовт і Ягайло беруть в нїм діяльну участь. Витовт відограв в сїм процесї головнїйшу ролю, й можливо, що він був властивим автором його, хоч в тім часї був тільки управителем в. князївства, не володаром, отже про око, мовляв, працював не так для себе як в інтересах Ягайла. Але можливо,

що Витовт з його далекосяглими плянами вже тоді був переконаний, що робить він не для Ягайла, а для себе самого.

Процес сей мав для в. князівства Литовського й для українських земель, що до нього належали, незвичайно важне значіннє, й ми тепер оглянемо його, застановляючи ся ширше над тими моментами, які безпосередно дотикали ся українських земель. Поминути зовсїм події, які виходять за границї української території не уважаю відповідним, бо тільки в звязку з ними виясняєть ся цїлість сеї акції й її значіннє. Для повности зачну від перших конфлїктів з князями по смерти Ольгерда, тим більше що, як сказав я, трудно на певно означити, від коли ся боротьба стає сьвідомою, пляновою.

Першою княжою волостию, за котру розвинула ся боротьба, була Полоцька, але ініціативи Ягайла тут не було. Андрій полоцький, найстарший з Ольгердових синів, правдоподібно — ображений визначеннєм Ягайла на великого князя, вже зараз по смерти батька зайняв супроти Ягайла неприязне становище. Він „прибіг" того року (1377) до Пскова і тут зістав ся якийсь час князем, а на другий рік удав ся до Москви і в 1379 р. брав участь в московськім походї на Сїверщину. Ягайло за таку „державну зраду" хотїв забрати Полоцьку волость собі і в 1380 р. вислав туди Скиргайла, але Полочане не дали ся, і потім Андрій не зступив з свого ворожого становища. Він уложив союз з ливонськими рицарями і з деякими князями — бачимо по тім його союзниками на пр. князїв смоленського й рязанського. На початку 1386 р., підчас побуту Ягайла в Польщі, Андрій розпочав кампанію на Литві. Але вислані з Кракова князї зараз орґанїзували оборону й відбили його напад, а згодом Скиргайло взяв ся до Полоцька й на сей раз здобув його. Андрія взято в неволю й відіслано до Польщі. Там у вязниці перебув він до р. 1394, коли його взяв на поруки Витовт з иньшими князями. Волости він одначе не дістав більше, здаєть ся, нїякої й пішов до Пскова, а наложив головою в битві над Ворсклою. Полоцьку землю Ягайло віддав брату Скиргайлу 2).

В 1379 р., підчас походу московського війська з Андрієм полоцьким на Сїверщину, як ми вже знаємо, перейшов до Москви Дмитро Ольгердович, князь брянський. Своїх волостей йому задержати при тім, здаєть ся, не удало ся — вони зістали ся при Литві. І коли в 1388 р. Дмитро вернув ся назад на Литву та обіцяв бути послушним і вірним Ягайлови, не видко аби дістав він якусь волость; принаймнї в своїй присяжній грамоті він не згадує

нічого про якісь володіння 3). Його сіверські землї, по всякій імовірности, перейшли потім до Федора Любартовича.

В хронольоґічнім порядку треба-б згадати тепер про війну Кейстута з Дмитром-Корибутом в 1382 р., коли Кейстут сидів на великокняжім столї 4). Одначе епізод сей дуже неясний; можливо, що Корибут виступав тут союзником Ягайла, з котрим бачимо його потім в близьких відносинах 5). Похід Кейстута на Корибута, правдоподібно, був перерваний вістю про вороже поступованнє Ягайла, і Коририбут, у всякім разї зістав ся тодї при своїй волости: бачимо на нїй його в 1386 р., коли він видає присяжну грамоту Ягайлу. Потім маємо слїд якогось нового інцидента з ним, в видї не тільки нової його присяжної грамоти, але й поручної записи за нього його бояр, з р. 1388. Корибутові бояре обовязують ся, що наколи б їх князь, „егожь Богъ не дай”, мав відступити від Ягайла, то вони виречуть ся його 6). Єсть в тім „запах” якоїсь „зради”, але за браком всяких близших відомостей годї запускати ся в здогади, що то могло бути. Корибут у всякім разї й тодї зістав ся на своїй волости — до катастрофи 1393 р.

Всї отсї епізоди ще мають вповнї припадковий характер: в них ще не слїдно у великокняжого правительства якогось пляну, зверненого против князїв. Більше значіння мають епізоди звязані з першим помиреннєм Ягайла з Витовтом, але й тут трудно ще сконстатувати сьвідомий плян.

Як ми вже знаємо, Витовт помирив ся в 1384 р. з Ягайлом на тім, що Витовт мав дістати батьківські землї. Головнїйша волость з них — Троки, була в руках Скиргайла, й Ягайло не хотів віддавати її Витовту. Натомість дістав він Волинь, забрану від Любартовича.

Се відібраннє Луцька, а потім і решти Волини від родини Любарта зістаєть ся дуже неясним моментом, і сього треба дуже жалувати. Воно було першим кроком литовського правительства против сих сильних, майже самостійних українських князїв з Гедиминової династиї — і заразом найбільш рішучим ударом їм. Любарт по смерти Кейстута був найсильнїйшим з князїв по великім князю, заразом — найвизначнїйшим репрезентантом давнїх традицій: його права на Волинське князївство, як ми вже знаємо, опирали ся на родинних звязках з руськими князями Волини и на виборі боярськім. Своєю сороклїтньою боротьбою за сю землю він запечатав свої права на сю волость. З в. кн. Литовським і його землями його волость не мала нїяких властиво звязків, була зовсїм осібним сьвітом. При

таких обставинах відібраннє Луцької волости від Любартового сина Федора було з боку Ягайла дуже сьміливим ударом давньому князївскому укладу в. кн. Литовського.

Подробиць ми не маємо ніяких. Сучасні джерела промовчали сей епізод зовсїм, і відомости наші опирають ся тільки на кількох документах. Про Любарта знаємо тільки, що при кінці 1382 р. він іще жив, а в осени 1386 р. згадуєть ся вже як небіжчик; але не було його в живих, очевидно, вже й на початках 1386 р. 7). Його місце заступив син його Федір, що титулує себе на однім документі князем луцьким, на другім — князем володимирським, на третїм — „великим князем” 8): очевидно він перейняв всю спадщину по батькови. Давши таким чином спокійно перейти Волинському князївству від Любарта до Федора без усяких ограничень, Ягайло одначе скоро вмішав ся в волинські справи.

Перший звісний нам удар правам і прероґативам волинського князя Ягайло задав уже в осени 1386 р., вийнявши з під його зверхности найсильніийшого з його васалів — князя Острозького. Ягайло видав кн. Острозькому грамоту на його волости і при тім перевів його в катеґорію безпосереднїх васалів своїх і корони Польської, а Федора Любартовича тоді ж таки, мабуть, обовязав, що він не буде мати ніяких претензій до Острозьких земель 9).

За сим ударом пішов скоро й другий: Ягайло відібрав від Федора Луцьку волость для Витовта й лишив його при самій Володимирській. Чим мотивував він таку конфіскату, тай й чи мотивував взагалї — не знати. Витовт з кінцем 1387 р. правдоподібно вже був у Луцьку; отже наданнє йому Луцька стало ся найдальше — в осени 1387 р. 10). Чи тоді ж відібрано його від Федора, чи дещо скорше — не знати. На те, що Луцьк відібрано скорше, можна бачити натяк у звістцї Длуґоша, що Ягайло дав був держати Луцьк Кшеславу з Курозвонк 11). Може се відібраннє стало ся ще в падолисті 1386 р., зараз по еммансипації Острозького князївства, коли Ягайло сам особисто був у Луцьку? 12). З другого боку мобілїзація литовських і польських сил для окупації Галичини лїтом 1387 р. також давала добрі обставини для такого кроку.

В кождім разї конфіската на разї обмежала ся тільки Луцькою землею, хоч давнійша русько-литовська лїтопись і каже, мов би Ягайло дав Витовтови тоді „всю землю Волынскую”, і на одній грамоті — привилею для Жидів з 1388 р. (очевидно сфальшованім)Витовт і титулуєть ся князем луцьким і

володимирським. В дійсности Володимирська земля зістала ся у Любартовича аж до р. 1393 він тодї в остатнє титулує себе князем володимирським. Третя волиньська волость — земля Белзько-холмська була прилучена до Галичини від р. 1377 й уважала ся польською провінцією від окупації Галичини в 1387 р. На початку 1396 р. Ягайло віддав Белзьку землю Зємовиту кн. мазовецькому, так як перед тим, в р. 1391, віддав був його братови Янушу землю Дорогичинську 13). Земля-ж Холмська зістала ся дальше при Польщі.

Цікаво, що й передавши Луцьку землю Витовтови, Ягайло, як ми вже знаємо, не хотів йому дати грамоти на неї і мав, по словам Витовта, заявити прилюдно, що дав йому Луцьк тільки „до своєї волї", з тим що може його відібрати назад коли схоче. Тим мабуть поясшоєть ся, що Витовт, уже діставши Луцьк, не титулував ся князем луцьким — аж до повного розриву з Ягайлом. Віддаючи коло того ж часу (весною 1387 р.) Свиргайлови Полоцьк, Ягайло дав йому вправдї на те грамоту, але наданнє се, як каже Витовт, тримав натомість у секретї 14). Чи було се наслїдком спеціальних причин: недовіря до Витовта в луцькій справі і певних обовязань супроти нього в полоцькій справі (аби супроти Витовта мати оправданнє того, що Троків йому не дано, бо мовляв нема де подїти Скиргайла)? Чи може тут був уже плян: оминати по можности дальшого роздавання волостей князям, а й даючи їм, коли обставини конче вже змушували до того, — полишати завсїди собі фірточку до відібрання тих волостей назад? Сього остатнього не буду твердити, але воно можливе вповнї.

Ще більший переворот в княжих волостях потягнуло за собою друге помиреннє Ягайла з Витовтом в 1392 р.

Ми вже знаємо, що головними точками їх угоди було: перше — приверненнє Витовту всїх батьківських земель, друге — порученнє йому загального нагляду в великім князївстві, а з тим злучена мала бути також держава Виленської землї. Все се мало скропити ся на Скиргайлї, що володїв Троками й численними волостями в Виленськім князївстві, наданими йому в 1387 р. 15). Але Витовт, здаєть ся, тим не задоволив ся й зажадав ще й Полоцької землї Скиргайла. Принаймнї з наших відомостей про Скиргайла виходить значна правдоподібність, що Полоцьк перейшов до Витовта ще перед переходом Скиргайла до Київа 16). Заплатою Скиргайлови мала служити Кремінецька волость на Волини й Київщина.

Кремінецьку волость Витовт відступав Скиргайлу з своєї Луцької волости (Луцьке князївство він також дістав назад по своїм повороті). Київську ж землю треба було відібрати від Володимира Ольгердовича. Скиргайло дуже противив ся таким комбінаціям що до його особи, але мусїв уступити під натиском краківського двору, супроти сполучених сил Витовта й Ягайла, що дав на те свою згоду. Короводи сї між Скиргайлом і Витовтом одначе перетягнули ся на цілий 1393 р.; знаємо, що ще в жовтні сього року мусїла Ядвіґа посередничити між ними 17).

Про проєкт — відібрати Київщину від Володимира Ольгердовича для Скиргайла, чуємо вперше в переговорах Ягайла й Витовта з Скиргайлом в груднї 1392 р.: 6/XII в Белзї, укладаючи компроміс з Скиргайлом, Витовт обовязав ся дістати для нього Київщину від Володимира. Але приглядаючи ся до дальших подій, переконуємо ся, що сей плян не був викликаний самою тільки потребою знайти нагороду для Скиргайла. Тепер не може вже бути сумнїву, що ми маємо перед собою сьвідомий плян литовсько-польського правительства — звищити силу литовсько-руських князїв.

На Білій Руси знищено одиноке сильне князївство, яке там було — Скиргайлове. А коли коло тогож часу опорожнилось князївство Витебське, з смертию Ягайлової матери, що правила ним, — Ягайло не дав його свому молодшому брату Свитригайлу, що його домагав ся, а посадив там свого намістника. Коли Свитригайло, роздражнений тим, убив того намістника й „засїв” Витебськ, Витовт, з припоручення Ягайла, силою здобув Витебськ, а самого Свитригайла, як оповідає сучасний нїмецький хронїст, в кайданах відіслав до Кракова (десь в початках 1393 р.) 18). По сїм на Білій Руси (разом з Литвою) зістали ся самі другорядні княжата, для Витовта й взагалї великокняжого правительства анї трошки не страшні. Тодї взяли ся до князїв українських.

Протягом 1393-4 р. позабирано волости Корибута, Федора Любартовича, Федора Кориятовича й Володимира — всїх визначнїйших українських князїв. Що правда, Сїверщину віддано Любартовичу, Київщину Скиргайлови, а частину Поділя Спиткови, — але се все було вже не те. Збито з позицій давнїх володарів, що мали вже певну традицію в своїх землях, а їх наступники не були вже такими князями „з божої ласки”, незалежними анї від волї Ягайла анї Витовта. Тай усї ті на ново розсаджені володарі не загріли місця: Скиргайло й Спитко слїдом умерли, Любартович

не схотів навіть сидіти в Сіверщині й утїк. Україну відібрано від князїв.

Се факт незвичайно важний для історії і в. кн. Литовського і наших земель. Він не дав витворити ся самостійним українським князївствам під управою княжат Гедиминової династиї, зробив українські землї простими провінціями вел. князївства Литовського і піддав їх безпосередньм впливам полїтики в. княжого правительства. Але не вважаючи на всю вагу свою, сей переворот якось не був відповідно оцїнений сучасниками, принаймнї коли судити по наших джерелах. Чужі джерела майже зовсїм промовчали його. Давнїйша русько-литовська лїтопись оповіла дещо з сих подій, але не постарала ся дати нїякого ширшого осьвітлення сим фактам. Оповідаючи про походи Витовта на Корибута, на Володимира, на Федора Кориятовича, вона повторяє тільки стереотипово, як причину, при кождім поході, що даний князь „не у послушании нача быти", „не восхотѢ покоры учинити" 19). Сама ся стереотиповість робить підозрілим таке обясненнє. Перегляд же поступовання в. княжого правительства в його цїлости не лишає сумнїву, що воно мало свій плян, і коли може дійсно хапало ся як за поводи якоїсь „непослушности", то хиба шукаючи тільки зачіпки. Але можливо й таке, що лїтописець зробив з якогось одиночного випадку загальну причину всїх сих війн, не вміючи, або — не хотячи відкрити правдивих мотивів правительства.

Хто був властивим ініціатором сього пляну — чи Ягайло, чи Витовт, сього, як я вже сказав, нам джерела не кажуть, як не кажуть нїчого й про самий плян. Виконаннє його припадає на часи, коли Ягайло міг дивити ся на Витовта як на простого свого намістника в Литві, отже Ягайло так само міг бути автором сього пляна, як і Витовт. Взагалї близші мотиви лишають ся нам невідомими. Ті кілька документів, які маємо в поміч оповіданню русько-литовської лїтописи, дуже не богато причиняють ся до вияснення намірів обох репрезентатів великокняжого правительства, хоч богато причиняють ся до висьвітлення самих фактів.

Перейдїм до тих фактів.

Хоч з поміж них найранїйше довідуємо ся про плян відібрання Київа, але на нього прийшла черга вже по иньших українських князївствах. Почало ся від Корибута. Русько-литовська лїтопись каже, що він „нечто нача корати (перечити) и не у послушании нача быти, и нача совокупляти вои свои и поидѢ противу" 20). Як бачимо, оповіданнє таке добре, що про причину сеї

війни ми так як би нічого не знали, бо з сим говоренннєм літописця нема що рахувати ся. Треба памятати при тім, що в 1393 р. Витовт зовсїм не був ще в. князем Литви, як собі літописець представляє, а за тим не міг і жадати такої покори від князїв собі особисто!

Про саму війну літописець оповідає, що Витовт вислав на Корибута військо, й воно побило Корибута під Недокудовим; він зачинив ся в Новгороді, але Витовт, прибувши з усїми силами, здобув місто, а Корибута з родиною узяв „у нятьство”. Подібно, але ще коротше, оповідає сю історію сучасний німецький хроніст. Потім Корибута взяв на поруки його тесть Олег кн. рязанський; маємо його поручну грамоту з 14/XI. 1393 р. Кілька місяців пізнїйше (літом 1394) бачимо Корибута вже разом з Витовтом, участником війни з пруськими рицарями, отже він з своєю долею погодив ся 21). Чи дістав при тім якусь волость, не знати. Пізнїйший Стрийковский каже, що Корибут дістав Браслав, Винницю, і Соколець на Поділю та Кремінець на Волини. Ся звістка одначе опираєть ся на ототожненню Корибутового сина Федора з Федьком кн. Несвизьким, що звав сї волости своєю батьківщиною; а що се ототожненнє дуже непевне, то й ся звістка не може бути трактована серіозно 22). Остатню звістку про Корибута маємо з 1404 р., коли він брав участь у Витовтовім походї на Смоленськ 23).

Відібрані волости Корибута, разом з иньшими сіверськими городами мали послужити винагородженнєм Федору Любартовичу за Волинь: її й решту тепер взяли ся від нього відібрати. Сю подію джерела наші промовчали зовсїм, тому що стала ся вона без оружного конфлїкту. Одиноким її слїдом лишили ся грамоти Любартовича: вони видані ним в маю 1393 р. в Вислиці. Туди покликали, видко, бідолашного князя, щоб прочитати йому засуд над його політичною карієрою й зажадати від нього нових присяжних грамот. Любартович мусів піддатись: видав грамоту одну, потім другу (першу відкинено, як я здогадуюсь, тому, що там не було згадано про вірність Польській коронї). В них мусів він дякувати за наданнє йому Сїверщини й обіцяти послушність і вірність. Про відібраннє від нього Володимирської волости в грамотах не згадуєть ся зовсїм 24).

Але свою нову волость, за котру казали йому так красно дякувати, Федір Любартовит так легковажив, що кинув слїдом (не знати навіть — чи й заглянув до неї). Роздражений заподїяними йому кривдами прилучив ся він до иньшого подібно покривдженого князя — Свитригайла. В 1397 р.

бачимо їх обох на Угорщині; звідти вони пробували війти в зносини з пруськими рицарями 25). На тім звістки про Федора Любартовича уривають ся на довго, і взагалї знаємо про нього дуже мало певного, тим більше, що разом з ним виступає і на краківськім дворі, і в Галичині, де він проживав, його стриєчний брат Федір Ольгердович 26). Любартович мав тут якісь волости. Маємо чимало грамот з його іменем з Жидачівщини (з рр. 1411-1430), але вони всї непевні (новійшими часами проголошені всї за фальсіфікати, але справа їх вимагає ще близшого розслїдження) 27). В однім документї резіденцією його виступає замок Коропець в Галицькій землї. За сей час він, видко, зближив ся до краківського двора, мав тут довірє й сам до нього став щиро прихильним. В 1431 р., як оповідає Длуґош, Ягайло, відібравши Володимир від Свитригайла, вернув сю батьківщину Федору. Але він слїдом умер, відказавши все своє майно тестаментом Ягайлови 28).

Сї події — здобутє Витебська, похід на Корибута, відібраннє Володимирської волости від Федора змістили ся десь в зимі 1392/3 і в першій половині 1393 р. 29). Безпосередно по витебській кампанїї — „тоє же зимы на весну” містить русько-литовська лїтопись похід Витовта на Поділє. Се отже мала б бути весна 1393 р. Лїтопись каже, що підчас сього походу Витовт по дорозї ударив на Володимира Ольгердовича й забрав його поліські волости — Житомир і Овруч, а на осінь „вивів” його з Київа й посадив там Скиргайла, і тодї вже пішов на Поділє. Отже з того б виходило, що Поділє було відібране від Федора Кориятовича в осени-зимі 1393 р., і тодї ж була закінчена окупація Київа, розпочата весною 1393 р.

Для сконтрольовання оповідання лїтописи ми не маємо иньших джерел. Хронольоґія її знаходить собі потвердженнє в записцї двірських рахунків Ягайла, де в жовтнї 1393 р. згадуєть ся про похід на Київ: туди посилали ся королївські стрільцї з Люблина 30). Отже в осени 1393 р. дійсно був, або бодай приготовляв ся якийсь похід на Київ. Але до остаточного відібрання Київа від Володимира тодї, видко, ще не прийшло. Се видко з того, що на однїй грамотї — поручній записи з 18/II. 1394, Володимир виступає ще з титулом князя київського, а Скиргайло з титулом „литовського князя”. Значить закінчена була київська справа не в осени 1393 р., як каже лїтопись, а вже десь в р. 1394, не скорше 31). Чи супроти того треба класти й окупацію Поділя на осінь 1394 р., чи на осінь 1393, віддїливши від окупації Київа, і чи взагалї треба тримати ся сеї „осени” — зістаєть ся

неясним за браком иньших джерел, які могли б потвердити або змінити вказівки літописи.

Похід Витовта на Поділє літописець своїм звичаєм толкує тим, що „Подолская земля не хотела была послушна быти князя великаго Витовта и Литовскои земли, какже предь тымъ послушна была” 32). Витовт тому рушив на тодішнього подільського князя Федора Кориятовича — весною 1393 р., але зачепивши ся з Володимиром київським, відложив похід на Поділє на осінь. Федор обсадив подільські городи Волохами й угорським військом, що прислав йому король Жиґимонт, а сам подав ся на Угорщину — мабуть за новою помочию. Витовт в його неприсутности позаймав оден за другим подільські городи, при тім взяв у неволю й Федорового воєводу Нестака, й обсадив городи своїми старостами.

Так оповідає русько-литовський літописець, супроти пізнїйших польських претенсій на Поділє кладучи: натиск на те, що Витовт здобув Поділє самими лише литовськими силами, без помочи Поляків. Він зістаєть ся досї одиноким джерелом про сей епізод, і на підставі загалом того, що знаємо про fides historica сеї літописи, треба припустити, що в головнім його оповіданнє вірне. Про якийсь конфлїкт з Федором Кориятовичом згадує його грамота з 1403 р., звісна тільки в реґесті XVI в.: тут „Федор кн. подільський і пан Мункача пробачає королю Володиславу й його підданим за своє арештованнє” 33). Але чи йде тут мова про війну 1392 р., чи якийсь пізнїйший конфлїкт — може пробу Федора вернути собі Поділє, не знати. Лїтопись, як ми бачили, не каже, аби він сам попав у неволю 34). Лїтописна дата подільської окупації — осінь 1393 р. посередно знаходить собі потвердженнє в датах подій, які мали по лїтописи її випередити; витебської війни й походу на Київ 35).

Федор Кориятович по сїм забрав ся на Угорщину, з якою уже перед тим його звязували якісь близше нам неясні звязки. Від короля одержав він Мукачів в державу і володів нею до смерти, справляючи часами також уряд бережського наджупана; але при тім не покидав свого титулу „князя подільського” 36). Умер в р. 1414. З його побутом на Угорській Руси звязала ся потім леґенда про руську кольонїзацію угорського підгіря — але про неї не місце тут розводити ся.

Перейдім до окупації Київа.

Русько-литовський літописець представляє так, що вже весною 1393 р. „вибравши ся походом на Поділє, Витовт по дорозї напав на Київщину й забрав Житомир і Овруч — західнї київські волости. Причина знову та сама: Володимир Ольгердович „не восхотѢ покоры учинити и чоломъ ударити в. кн. Витовту”. Коли Витовт забрав у нього ті волости, Володимир „приїхав до Витовта” — очевидно з покорою, але Витовт його покори не прийняв і на осїнь „вивів” Володимира з Київа, давши натомість йому Копиль, а в Київі посадив Скиргайла. Ідучи на Поділє, він заразом поручив Скиргайлу йти на зароські краї — взяти Черкаси й Звенигород; Скиргайло се вчинив, взяв сї городи й вернув ся назад у Київ 37).

Так виглядає лїтописне оповіданнє. З умов Витовта з Скиргайлом знаємо, що відібраннє Київщини від Володимира було рішене ще в груднї 1392 р.; супроти того „непослушність” Володимира була хиба причіпкою Витовта, коли не здогадом автора лїтописи. Супроти того ж і припадковий нїби конфлїкт Витовта з Володимиром підчас походу на Поділє стає підозрілим що до сеї своєї припадковости. Одначе ще через те нема причини заперечувати, що вже перед осїннїм походом на Київ, весною того року дійсно могли бути забрані поліські київські волости. Років означити докладно не можна. Як сказано, про осїннїй похід на Київ згадують цитовані вже двірські записки Ягайла (жовтень 1393), але сам Київ від Володимира забрано не скорше як весною 1394 р., судячи з того, що Володимир ще в лютім 1394 титулує себе князем київським. Трудно думати, аби в грамотї виданій ним спільно з Витовтом і Скиргайлом Володимир став титулувати ся київським князем, коли б Київщину від нього тодї вже відібрано, і в Київі сидів уже Скиргайло. Коли б тримати ся слів лїтописи, що Володимира виведено з Київа в осени, то се могла б бути осїнь хиба 1394 р. 38). У всякім разї з лїтописи виходило б, що Київщину відібрано від Володимира кількома наворотами, і се можливо: прецїнь так відібрано й Волинь Любартовичу. Могла бути в тім спеціальна тактика: „помаленьку різати”, не доводити від разу до розпуки.

Слова лїтописи, що на Черкаси й Звенигород посилав Витовт Скиргайла підчас свого походу на Поділє, треба розуміти очевидно в звязку з фактом, що сї городи, взагалї землї за Росю зачисляли ся тодї до Поділя. На пр. в реєстрі Свитригайлових городів сї городи зачислені до подільських, а і пізнїйше, ще в XVI в. ся теріторія de nomine зачисляла ся до Поділя 39). Чи Скиргайло здобував її від Кориятовита для Витовта, а не для себе, чи

Витовт віддав був їх Скиргайлови, і по його смерти вони вернули ся назад до Поділя — се не можна сказати за недостачою яких небудь иньших звісток.

Володимир, роздражнений вчиненою йому кривдою, здаєть ся подав ся був до Москви. Пізнїйша русько-литовська лїтопись, оповідаючи про відібраннє Київщини по смерти Семена Олельковича, Володимирового внука, толкує се тим, що „дѢдъ ихъ князь Володимиръ бѢгалъ на Москву, и тымъ пробѢгалъ отчизну свою Кіевъ”. Більше нїяких відомостей про сю його еміґрацію не маємо. У всякім разї не задовго вернув ся він назад, і уже в осени 1398 р. бачимо його в товаристві Витовта, при укладї трактату з пруськими рицарями. Титулу він при тім не має нїякого: мабуть уже пізнїйше дістав маленьку Слуцьку волость на Білій Руси, що стала дїдичним князївством його роду 40).

Таким чином протягом яких двох років, кількома ударами розбито княжий устрій на Українї й знищено всїх сильнїйших князїв. Полишили ся тільки другорядні як Федір Ольгердович на князївстві Ратенськім (в північній Волини), як Пинське князївство Василя — сина Михайла Наримунтовича, Чорторийське Василя — сина Константина Ольгердовича, Острозьке Федора Даниловича, Стародубське Патрикия Наримунтовича, і т. и. Їх полишено в спокою, бо не були небезпечні нї трошки. З відібраного, як уже знаємо, віддано Сїверщину Любартовичу, Київщину Скиргайлови. Волинь, а здаєть ся й Поділє узяв собі на разї Витовт: звісна реґеста Ягайлової грамоти з 1394 р., де він надавав Витовтови й його наступникам „Камінець з його округом” лєнним правом 41). Що правда, не маючи в руках самого документу, не можна анї покладати ся на вірність дати, анї бути певним змісту грамоти. Русько-литовська лїтопись теж каже, що Витовт забравши Поділє, взяв його був на себе. Се само в собі не має нїчого неправдоподібного, тільки у всякім разї се Витовтове володїннє цїлим Поділєм було дуже коротке, й не задовго Ягайло роспорядив Поділєм сам.

Про се русько-литовська лїтопись оповідає так, що коли Витовт здобув Поділє, Ягайло попросив Поділя собі, й Витовт відпродав йому західню частину його за 40 тис. (гривен чи кіп), а східню частину (Браслав, Винниця, Соколець) задержав у себе. Ягайло ж заставив те західнє Поділє в 20 тисячах Спитку, а коли Спитко наложив головою, Ягайло віддав його назад Витовтови за зворотом тих 40 тисяч.

З другого боку маємо орігінальну грамоту Ягайла Спиткови з Мельштина, воєводі краківському з 13/VI. 1395, з наданнєм йому Поділя. З неї бачимо, що західнє Поділє Ягайло дав Спиткови не в застав, а на вічність, plene iure ducali. По друге — виходило б з неї, що Ягайло мав тодї не тільки західнє Поділє, а й східнє, і східнє Поділє задержав для себе далї: „округи Межибожа, Божського й Винниці з усїма їх приналежностями й правами задержуємо для себе й для своїх наступників".

Отже оповіданнє лїтописи стоїть нїби в суперечности з документом. На сїй підставі декотрі дослїдники попросту відкидають лїтописне оповіданнє як невірне, але так легко його позбувати ся не можна. Хоч безперечно воно має свою тенденцію, але припустити, що лїтописець виссав з пальця цїлу ту історію про якісь 40 тис., таки не можна, і вона мусить мати якусь, близше нам неясну фактичну основу. Про дїйсний застав Поділя в тих грошах Ягайлови, розумієть ся, в тодїшнїх відносинах Витовта й Ягайла не може бути мови; мусїло бути щось иньше.

Що східнє Поділє лишило ся в роспорядженню Витовта й пізнїйше, се зовсїм не виключене. Ми взагалї занадто мало знаємо історію Поділя між 1393/4 і 1410 рр., аби щось могти рішучо заперечити. Н. пр. Федько несвизький називав (в 30-х рр. XV в.) східнє Поділє (Браслав і Винницю) своєю батьківщиною, значить воно належало колись його батькови, а ми нїчого про се не знаємо, не знаємо навіть і імени сього Федькового батька 42). Слова грамоти, де Ягайло полишає східнє Поділє собі, не виключають такого володїння Витовта, бо він тодї формально лише заступав Ягайла в управі в. кн. Литовським, отже східнє Поділє міг Ягайло назвати своєю провінцією, хочби воно фактично було в роспорядженню Витовта, як і иньші провінції в. князївства.

Як би там не було з тими фазами, які Поділє переходило в тих роках, але лїтом 1395 р., як бачимо з грамоти Спиткови, роспоряджав ним Ягайло. Східнє Поділє — пізнїйшу Браславщину зіставляє він у сїй грамоті за собою й на пізнїйше; грамота не каже, чи воно мало бути в безпосереднїй управі Ягайла, чи в руках Витовта, але се останнє простїйше й правдоподібнїйше. Західнє Поділє — округи Камінця, Смотрича, Бакоти, Червоногорода й Скали, Ягайло віддає Спиткови, а колишнї галицькі аннекси Поділя — округи Теребовля й Стїнки, зістали ся на далї при Галичинї. Цїкаво, супроти пізнїйших спорів за Поділє, що даючи західнє

Поділє Спиткови, Ягайло уважав його провінцією литовською: Спитко діставав його „на взір иньших литовських і руських князїв” 43). На практиці се в тій хвилї не мало значіння, бо Ягайло й його двір тримали ся кревської постанови, що всї землї в. кн. Литовського інкорпоровані Польщі, але теоретичне значіннє воно має й мало 44).

Длуґош пише, що наданнє Поділя Спиткови викликало велике незадоволеннє на краківськім дворі 45). Се кидає сьвітло на полїтику польських кругів. Заміна литовського князя Поляком не задоволяла їх, бо краківський двір стремів до безпосередньої інкорпорації земель в. князївства Польській коронї. Я вже казав, що тут можна бачити й властивий мотив тих систематичних відбирань земель від русько-литовських князїв. Землї відбирали ся, аби бути прилученими безпосередно до Польської корони, і коли їх віддавано на ново якомусь князеви, то се в очах польських полїтиків могла оправдати тільки крайня потреба. Витовт в рахунок не йшов, бо в тім часї уважав ся ще тільки управителем Литви в імени польського короля. Але тільки з потреби віддано Київ Скиргайлови, Сїверщину Любартовичу — аби не скривдити їх занадто вже грубо. До надання Поділя Спиткови, хоч який він був заслужений чоловік, не змушувало ніщо: звідти незадоволеннє краківського двора, на перший погляд таке дивне.

Але щастє ніби приялo плянам краківських полїтиків: нові надання всї були не трівкі. Що Любартович анї схотїв сидїти в Сїверщинї, ми вже знаємо: польське правительство мало її знову в своїм роспорядженню. Скиргайло діставши Київ, не просидїв тут і двох років: він захорував нагло на ловах і вмер у Київі, в сїчнї 1397 р. 46). Толкували, що йому дав отруту митрополичий намістник на пиру 47). Опорожнену на ново Київщину Витовт дав одному з товаришів своєї колишньої недолї Івану Ольгимунтовичу кн. гольшанському, але вже тільки „держати” — не яко княжу волость до володїння, а як простому намістникови до управи.

Подібне слїдом стало ся і з Поділєм. В битві на Ворсклї пропав без слїду Спитко, володар подільський. Повороту його ще надїяли ся, але в руках його жінки лишати Поділє Ягайло тим часом не вважав можливим і взяв Поділє назад, пообіцявши віддати, як би вернув ся Спитко. Разом з деякими иньшими наданнями віддав він Поділє молодшому брату свому Свитригайлу, що по своїм увязненню (по витебській авантурі) подав ся був

на Угорщину й там пробував знайти союзників против Витовта і Ягайла. Ягайлової грамоти, котрою надав він Поділє Свитригайлови, ми не маємо і тільки з реґести Свитригайлової присяжної грамоти довідуємо ся, що Поділє він дістав як лєн, в володіннє дідичне, але з умовою, що як би Спитко вернув ся, то, мусить його назад віддати. Одначе на документах своїх, почавши від серпня 1400 р. пише Свитригайло себе „володарем" Поділя — Dei gratia dux Podolie, dominus et heres Podolie. Аби не стратити Поділє для інкорпораційних плянів польської політики, зобовязали його давати подільські замки в управу тільки Полякам 48).

Та надання, одержані від Ягайла, не задовольнили Свитригайла. Він далї ладив ся до боротьби, вербуючи союзників на Руси і навіть, як каже сучасний німецький хроніст — знаходив їх між польськими панами. Вкінці на початках 1402 р. подав ся він до Прусії й уложив союз з пруськими рицарями. Се було вже оттвертим виступом, і Ягайло постановив відібрати надані Свитригайлови землї. Але коли він зажадав від подільських старост Свитригайла, аби передали йому замки, сї старости, як оповідає Длуґош — не тільки Русини, а й Поляки, відмовили послуху королеви 50).

Дальшого ходу сеї „ребелії", як її зве Длуґош, ми не знаємо. Правдоподібно, прихильники Свитригайла переконали ся не задовго, що його шанси занадто слабі, й вони не можуть числити на енерґічну поміч з боку його й його союзників. Тож вони вислали до Ягайла депутацію з заявою своєї покори. З дня 23/VI 1402 маємо приреченнє подільського старости Свитригайлового — Грицька Кердеєвича, видане в Вислиці королеви, де він обовязуєть ся передати Камінець і иньші подільські замки Ягайловому відпоручнику Конопцї 49). По сїм Ягайло сам виїхав на Поділє, аби своєю присутністю його заспокоїти до решти. В серпнї бачимо його в Камінцї, потім в Червоногородї, де він видає кілька привилеїв для Поділя. Длуґош каже, що начальник камінецької залоги замкнув замок перед королем і піддав його лише після того, як Ягайло видав заяву, що не дасть Поділя й його замків нїякому князю, а тільки польським шляхтичам. По попередній опозиції Ягайлови се виглядає на комедію, задуману краківським двором і поручнену до виконання тому старості (Кердеєвичу?). Як би там не було, Поділє перейшло на ново в руки короля. Супроти того, що Спитко не вертав ся, Спитковій виплачено грошеву сплату 51), й Поділє перейшло в безпосередню управу королївських старост 52) — як не ціле, то принаймнї західнє.

Витовт одначе не мирив ся з таким відірваннєм Поділя від в. князївства, особливо від коли був формально признаний вел. князем всїх земель в. князївства — в р. 1401. На жаль, тодїшня закулїсова боротьба виленського й краківського двора закрита для нас. В 1409 р. доносили з Польщі, що Ягайло заявляє готовість відступити Поділє Витовтови, аби тільки він зробив уступки його полїтиці в відносинах до Нїмцїв. В 1411 р., по Ґрінвальдській битві Поділє дїйсно передано Витовту, і воно до смерти Витовта зіставало ся під управою його старост 53). Про боротьбу, яка далї за кулїсами йшла про нього й нарештї виявила ся по смерти Витовта отвертим конфлїктом, скажемо низше.

Для заспокоєння Свитригайла, коли він по своїй утечі до Прусії знову звернув ся до Ягайла й Витовта з перепросинами (зимою 1403-4 р.), визначена була Сїверщина. В якій великости — не знаємо, бо сїверське князюваннє Свитригайла було такеж ефемерне, як і попереднє подільське. Правдоподібно се були конфіскованї землї Дмитра Ольгердовича й Корибута — Брянськ, Трубчевськ, Чернигів, Новгород, може й Стародуб 54).

Незадоволений своїм становищем, Свитригайло тут розвинув аґітацію за московським в. князем, що стояв тодї на воєннїй стопі з в. кн. Литовським. Ся аґітація стала звісна Витовтови, й він мав замір арештувати Свитригайла. Тодї Свитригайло попалив замки, яких не сподївав ся задержати, і з своїми одномишленниками — сїверськими князями з Гедиминової й київської династиї, з боярами чернигівськими, брянськими, стародубськими, любутськими, рославськими й епископом чернигівським лїтом 1408 р., як ми вже знаємо, подав ся до Москви. В Москві його прийнято з великими гонорами. Але сїверські волости Москві задержати не удало ся. Тільки деякі пограничні замки лишили ся за нею, все иньше зістало ся при в. князївстві Литовськім і було конфісковане від Свитригайла й иньших еміґрантів 55). Аж 1420 р., по кільканадцятьлїтній одисеї Свитригайла, коли Витовт знову з ним помирив ся, вернено йому Сїверщину назад, і вона зістала ся за ним аж до смерти Витовта й переходу Свитригайла на великокняжий стіл 56).

По за сими виїмками, робленими з огляду на інтереси вищої полїтики, що вимагала заспокоєння волостию того чи иньшого князя, — на Українї як і взагалї в в. кн. Литовськім більше не було вже значнїйших князївств в тім

роді як давнїйше. З виїмком Сіверщини та деяких меньших і меньше важних князївств українські землї стали простими провінціями в. кн. Литовського та Польської корони.

Примітки

1) Меморіал Витовта — Script. rerum pruss. II c. 712, Ученыя зап. II от. I c. 27-8.

2) Codex saec. XV т. I ч. 9, Cod. Vitoldi ч. 32 і 109. Ширше див. історію Андрія у Стаднїцкого Bracia Jagiłłey c. 22 і далї, Koneczny op. c. c. 30-1, 42-44, 56 і далї.

3) Див. вище с. 70, Срезневскій СвЂдЂнія о малоизв. пам. ч. 53

4) Давн. рус.-лит. лїтопись с. 31, сей кодекс, як і н. пр. Авраамки мають правильно: „князь пакъ великый Кестутей пойдеть къ северьскому Новугороду на князя Корбута, а своєго сына князя великаго Витовта оставилъ в ЛитвЂ". Натомість н. пр. кодекс виданий Даниловичом (Супрасльский) і деякі иньші мають помилку, що зовсїм зміняє значіннє: „и князь пакь великый Кестутей поидеть ко Северскому Новгородку, а князя Корбутия а сына своєго князя великого Витовта оставилъ в Литве". Також Scriptores rerum pruss. III c. 121 і 602. Коментар до сих звісток у Смольки Kiejstut i Jagiełło c. 67-8.

5) В товаристві Ягайла бачимо Корибута зараз в осени 1382 р. -Baczyński Codex dipl. Lith. c. 57-8.

6) Codex Vitoldi ч. 29, Archiwum Sanguszków I ч. 9 і 10, Палеограф. снимки ч. 5 і 6.

7) Monum. Poloniae hist. II. c. 722 — остатня згадка про Любарта як живого.

Небіжчиком згадує його грамота з 4/XI 1386: illustri principi olim d. Lubardo duci wlodimiriensi — Arch. Sang. I ч. 5. Але з присяжної грамоти Федора 22/V 1386 видно не тільки, що Федор був луцьким князем тоді, але що був таким і в тім часі, коли литовські князї ручили за Ягайла перед польським правительством — в лютім 1386 р., значить тоді батька його вже на сьвіті не було — Arch. Sang. 1 ч. 3.

8) Титули Федора, Любартовича дав. Cod. Vitoldi ч. 35, Arch. Sang. I ч. 3 і 8. Про остатню грамоту див. зараз низше.

9) Грамота Ягайла Федору Острозькому — Arch. Sang. I ч. 5. Другу з тою-ж датою — ч. 6, проголошено фальсіфікатом — Rulikowski i Radzimiński Kniaziowie i szlachta między Sanem i Dnieprem II с. 29. У всякім разї до р. 1386, супроти титулів Ягайла й Витовта, сей документ не може належати, як справедливо вже завважив Лєвіцкий — Kiedy Witold с. 429. Обовязаннє Любартовича — Arch. Sang. I ч. 8; воно не має ніяких близших вказівок, і князь називає себе не Федором, а Федотом, але грамота мусить таки належати до Федора Любартовича, бо иньшого „великого князя Федота”, що мав би якусь притоку до Федора Острозького, не можна собі видумати. Найвідповіднїйший час до її написання — се емансипація Острозького князївства з власти Любартовича, бо від коли Любартович зістав ся при самім тільки Володимирськім князївстві, не мав він уже й притоки до Острозького князївства.

10) Про час і деякі обставини переходу Луцька до Витовта див. прим. 27.

11) Arch. Sangusz. I ч. 5.

12) Див. в тійже прим. 27.

13) Kodeks dypl. ks. Mazowieckiego ч. 120, 128, 129; про се ще буду говорити низше.

14) Script. rer. pruss. II с. 713.

15) Codex saec. XV т. I ч. 9. Про умову Витовта з Ягайлом див. вище с. 139-40.

16) Див. прим. 28.

17) Codex ep. saec. XV т. I ч. 19, 20, т. II дод. 1.

18) Про сей епізод Давн. рус.-литов. лїт. с. 39, Script. rer. pruss. II с. 243-4. Дата смерти Ягайлової матери — Воскр. II с. 62 (1392). Про побут Свитригайла в Кракові лїтом 1393 р. — Rationes curiae Vladislai Jagiellonis с. 161, 275, 562.

19) Давн. рус.-лит. лїт. с. 38, 39, 45.

20) Давн. русько-лит. лїт. — текст Авраамка с. 202: тут він не має пропуска, який бачимо н. пр. в кодексах виданих Даниловичом і Поповим, і читаєть ся так: „Князь Корбутъ Ольгирдовичь начя в непослушенствѢ быти у великаго князя Витовта, и начать збирати вои свои, и поиде противу. Князь же великий Витовтъ посла вои свои (Ва)силья Боренковича (мб. Борейковича) и Кгинивила протіву єму. И ступиша ся вои”.

21) Script. rerum pruss. III с. 185, 195. Arch. Sang. I ч. 17 (теж в Cod. ep. saec. XV т. I ч. 22 з хибно розвязаною датою — 1/V 93).

22) Stryjkowski II с. 101. Грамота Федька Несвизького — Собраніе грамотъ Круповича с. 16. Коцебу, Стаднїцкий уважали сього Федька Корибутовичом, а наслїдком того приймала ся й звістка Стрийковского про Корибутову волость (див. ще Барбашева Витовтъ с. 148). Хибне мішаннє Федька Несвизького з Корибутовичем (і Федором Острозьким) виказав одначе основно Вольф Kniaziowie с. 175 і 275-6; головна підстава до розріжнення їх що Федька Корибутовича ґенеальоґія зве безпотомним (Воскр. I с. 255), тим часом у Федька Несвизького сини були. На сїм, хибнім по всякій імовірности (хиба-б припускати, що в ґенеальоґії маємо похибку що до безпотомности Федора Корибутовича) ототожненню опирав ся вивід князїв Збаразьких і Вишновецьких від Корибута.

23) Воскр. II с. 76.

24) Arch. Sang. I ч. 14 і 15, пор. вище с. 135; див. ще записку в Rationes curiae Vladislai с. 165 (вересень 1393).

25) Voigt Codex dip. prussicus VI ч. 57.

26) Найновійша проба розділити між ними звістки — Radzimiński Monografia xx. Sanguszków, I с. 141 і далї, але він при тім вимишляє ще третього Федька, сина Федька Ольгердовича.

27) Жидачівські грамоти Любартовича переважно зібрані в книзї Kronika domowa Dzieduszyckich, Льв. 1860, також Akta grodz. i ziem. III ч. 84, Przegląd archeologiczny 1882, I. Про них критичні замітки Ж. Козіцкого в книжцї: Z. Radzimiński, B. Gorczak i Z. D.-Kozicki Sprawa początków rodu Sanguszków, Льв., 1901, і осібно W sprawie rodowodu xx. Sanguszków, розд. V, та Радзімінского Monografia xx. Sanguszków, I c. 19 і далї.

28) Длуґош IV с. 446, 454. Радзімінский (1. с.) виступив против сього погляду, вказуючи, що у Длуґоша Ягайло дає Володимир nepoti germano; він прикладає сей факт до того гіпотетичного Федька, Федькового сина, але підстав до того нема властиво.

29) Судячи з записки Посільґе, походи на Витебськ і на Новгородок мали місце зимою 1392/3 р. — Scr. rer. pruss. III с. 185: похід на Корибута десь в січнї, а похід на Витебськ нїби перед тим, хоч русько-лит. лїтопись оповідає історію з Витебськом по походї на Корибута.

30) Item Sbroschconi pixidario dni regis, qum (sic) ad expedicionem versus Kyoviam ipsum dnum regem (читати dnus rex?) direxit, ad mandatum dni regis pro balista l marc. l gr. Item pro balista Arnoldo socio ipsius Sbroschconis ad predictam expedicionem ad mandatum dni regis l marc. l gr. — Rationes curiae Vladislai c. 167-168.

31) Codex Vitoldi ч. 109. Стаднїцкий (Bracia c. 117-8) клав окупацію Київа навіть на 1395 р., і його датованнє прийняв і я в Історії Київщини (с. 499), й дехто иньший, от як Вольф (Ród c. 100, Kniaziowie c. 337). Стаднїцкий опирав ся на тім, що мовляв в р. 1393 і 1394, аж до січня 1395 р. Скиргайло переважно перебував на королївськім дворі. Тепер коли завдяки пок. Пєкосїньскому ми маємо польські двірські записки в далеко повнїйшій формі, я сконтролював висловлене Стаднїцким спостереженнє й переконав ся, що покійний історик помилив ся.

32) Ученыя зап. с. 45: в кодексї вид. Поповим читаєть ся „какъ ж и предь тымь послушна не была”, в кодексї вид. Даниловичом „какже предъ тымъ послушна была”. Безперечно, не тут безпотрібне. Цїле оповіданнє лїтописи про похід Витовта на Федора Корятовича, як я вже згадував (с. 90), пробував викинути за вікно др. Прохаска в своїй статї Podole lennem korony гл. II; критика його арґументів в згаданій моїй рецензії — Записка .т. XIII.

33) Theodorus dux Podoliae et dominus de Munkacs ignoscit Vladislavo regi et subditis eius offensam arrestationis anno 1403 — цитата з інв. Кромера у Стаднїцкого Synowie I с. 179.

34) Тільки Стрийковский, переповідаючи лїтопись, додав, що Витовт взяв в неволю й самого Федора й відіслав його до Вильна. По словам Стрийковского, за його часів в околицях Камінця була традиція про Витовтову облогу (mogiły, urocysca i szańce Witołdowe), але й тут не знати, чи не додав чогось Стрийковский від себе.

35) Давнїйше до уставлення хрональоґії притягала ся ще грамота Витовта Василю Карачевському на селище Княжу Луку на Поділю, що в однїй відписи має дату 5/V 1393. (Виданнє її в Актах Зап. Россіи I ч. 6 і Codex Vitoldi ч. 205, новійше факсімілє в Палеограф. снимках ч. 17), Але ся грамота і перед тим будила великі сумнїви (див. про неї моє Барское староство с. 53-4, Прохаска Podole с. 6), тепер же, по виданню її факсімілє (з датою 1383 р.) не лишаєть ся нїякого сумнїву в її фальшивости: крім всього иньшого й палєоґрафічні прикмети вказують на се рішучо.

36) Про його побут на Угорщинї новійші праці Lehoczky Beregvármegye monographiája, 1881, Петровъ і Холоднякъ Матеріалы по історіи Угорской Руси, III: О подложности грамоти кн. Федора Коріатовича 1360 г. (1906), Ся остання праця усуває грамоту, на якій опирала ся гадка, що Федір ще перед своїм конфлїктом з Витовтом володів Мукачовом. Документальні звістки про се володїннє починають ся тільки від р. 1398.

37) Давн. рус.-лит. лїтоп. с. 40 і 45.

38) Див. іще до сеї хронольоґії прим. 28.

39) Даниловича Skarbiec ч. 746. мої Акты Барскаго староства I с. 264-5.

40) Давн. русько-лит. лїтоп. с. 39, Pomniki do dziejów litewskich c. 61, Raczyński Kodes dypl. Litwy с. 256.

41) Даниловича Skarbiec ч. 649, з інвентара Варшевіцкого. Любавский (Обл. дѢленіе с. 16), потім Прохаска (Podole с. 8) прикладають се до Камінця литовського, але таке обясненнє неможливе. Перед усїм той Камінець сам по собі грав тодї занадто малу ролю, аби служити предметам такого осібного надання, а головно — що Берестейська земля вже перед

тим мусїла цїла належати до Витовта як його батьківщина; Любавский, твердячи противне, попав в похибку, хибно покомбінувавши відомости з Starożytnej Polski. Зрештою Кромер, що бачив сю грамоту in extenso, не вагав ся її прикласти до Поділя — Хронїка вид. Туровского с. 739.

42) Давн. русько-лит. лїтопись с. 46, грамота Спиткови — Codex Vit. ч. 115 і Arch. Sang. I ч. 19, грамота Федька — Собраніе Круповича ч. 16. На сїй Федьковій грамоті опираєть ся звістка Стрийковского, що східнїм Поділєм володїв Корибут; про неї див. вище с. 168.

43) Pleno iure ducali, quo ceteri nostri duces Lithuanie et Russie frui soliti sunt... regibus Polonie prout alii nostri duces Lithuanie et Russie servire teneantur... ipsum Spithconem prout ceteros duces nostros Lithuanie et Russie defendemus.

44) Про се див ще прим. 29.

45) Quae quidem donatio Hedvigi reginae et toti consilio gravis, iniuriosa et onerosa ab omnibus etiam odio et ludibrio habita est — Длуґош III, с. 519.

46) Про дату смерти див. прим. 28.

47) До давньої поголоски про строєннє Скиргайла новійшими часами попробувано пришити нову: що постарав ся про се отроєннє не хто як Витовт — Барбашева Витовтъ с. 71, за ним Kochanowski Witold с. 99. Розумієть ся, на такі здогади історик не має найменьшого права.

48) Див. прим. 30.

49) Codex ep. saec. XV т. II ч. 26.

50) Voigt Codex dipl. Prussiae V ч. 124 і 125, Codex Vitoldi ч. 249, Dlugosz III с. 354-5.

51) Длуґош каже, що Спитковій було виплачено по умові 5000 гривен чеських грошей. З дня 9/V 1403 р. маємо поквітованнє Спиткової на 3000 кіп, „одержаних за Поділє від п. Рафала, старости подільського", — Starodawne pomniki prawa polskiego т. II. Може се була тільки частина умовленої суми — перша рата.

52) Про відібраннє Поділя Ягайлом Посільґе (Scr. rer. pruss. III с. 260) — під р. 1402 і Длуґош III с. 360 — під р. 1405. Див. ще Codex Vitoldi с. 966 —

звідси видко, що в 1403 р. з Поділя прибували в Прусію до Свитригайла вістники — значить були у нього там партизани. 6 серпня надає він францїшканам камінецьким грамоту в Камінцю. 9 серпня надає Камінецьке війтівство в Червоногороді — Akta gr. i ziem. т. X. і мої Матеріали до історії західньої України ч. 11

53) Codex Vitoldi ч. 402, Длуґош IV с. 136.

54) На склад Свитригайлової волости вказують передовсїм ті бояре „чернигівські, брянські, стародубські, любутські й рославські", що разом з ним еміґрували в Москву. Але тут можна б подумати, що декотрі з сих міст не належали до волости Свитригайла, тільки пішли за його аґітацією. Посільґе, оповідаючи про перехід Свитригайла до Москви, каже, що він володїв тодї „маленькою волостию і замками близько московської границї (с. 291), але на сей же час треба перенести його ранїйшу згадку, що Свитригайло дістав Новгород (Сїверський) — с. 244. Длуґош (III. 571) називає Свитригайловими Брянськ і Стародуб (castris Bransko et Starodub, quae ex Wladislai Poloniae regis et Alexandri m. g. Lithuaniae donatione in Lithuania obtinebat, succensis). З Стародубом не зовсїм ясно — чи належав він ще до Патрикия, чи може Витовт сконфіскував його, арештуючи Олександра за зраду не задовго перед тим (див. вище с. 70); в такім разї Свитригайло міг його дїйсно дістати. Чернигів і Трубчевськ правдоподібно також належали до нього, судячи з того, що він мав сї замки, коли йому вернено Сїверщину в 1420 р.

55) Посільґе с. 291, Воскр. лїт. II с. 82, Длуґош III с. 571.

56) Codex Vitoldi ч. 889 і 890, Длуґош IV с. 219. На однім документї з р. 1422 Свитригайло титулує себе: Dei gratia dux Littwanie et terrarum Czirneow, Szewor et Trubeczensis dominus — Cod. Vitoldi ч. 1034; Брянськ тут опущений, але його вичисляє Длуґош.

III. Українські землї під зверхністю Литви й Польщі — від середини XV віка до початків XVI-го.

Національний розлом в в. кн. литовськім: Інкорпораційні змагання Польщі і опозиція руських і литовських маґнатів, упривілеґіованнє литовської

аристократії, розлом Руси й Литви і руська іредента.

Справа інкопорації Польській державі — се головне питаннє в політичних обставинах українсько-руських земель протягом всього XV і потім — XVI віка. Польська політика, від коли поставила собі се завданнє — в Кревській унії, змагала до сеї мети неустанно, не вважаючи на вилом, зроблений діяльністю Витовта. З одного боку стараєть ся вона при кождій нагоді скасувати політичну окремішність в. князївства Литовського, уставлену Витовтом. З другого боку, не будучи певна, чи сю проґраму так скоро осягне, ставить вона собі близшу мету — відірвати від в. кн. Литовського й інкорпорувати Польщі бодай українські землї. На першім плянї стояли тут ті волости, що входили давнїйше в склад Галицько-волинської держави: Волинь, Поділє, земля Берейстейсько-дорогичинська. Щасливо забравши Галичину, Польща простягала руки по решту сих земель: прецїнь за Казимира вела вона оружну боротьбу за цїлу галицько-волинську спадщину!

Сї змагання польської полїтики, піддержувані Ягайлом і його наступниками на польськім престолї, стрічали опозицію і в Русинах, і в правительственних кругах в. кн. Литовського. Для руських маґнатів і князїв, яких було ще богато, й вони творили ще силу, хоч найсильнїйші князївства знищено, — прилученнє до Польщі несло з собою утрату їх першенства, пониженнє до рівеня звичайної польської шляхти, а до того ся польська шляхта мала б зараз відтиснути їх на другий плян в управі землею, в посадах і впливах, як то діяло ся на їх очах у Галичинї. Для руського загалу се також значило признати на своїй землї панами Поляків, „польську віру" й культуру, малїти й заникати в упослїдженню, як то знов на їх очах чинило ся на Галицькій Руси.

Маґнати литовські мали також всяку причину боронити полїтичної окремішности в. князївства Литовського. З упадком її вони стратили б своє впливове становище, а не могли не спротивляти ся також і плянам Поляків на українські землї, бо відірваннє їх ослабило б вел. князївство й підорвало б його відпорну силу супроти змагань польської полїтики до інкорпорації вел. князївства.

Але опозиція Руси й Литви не була вже такою однодушною, якою могла б бути давнїйше. Між литовськими й руськими елєментами забито клин, і розколина між ними зарисовувала ся все глубше, ослабляючи енергію

супротивлення й підтинаючи взагалї сили в. кн. Литовського в самім коренї. Зробило се охрещеннє Литви на латинство й наданнє Литвинам-католикам спеціальних привілеґій в порівнянню з православною Русю. Наслїдком сього був етноґрафічний розділ і руська іредента в вел. князївстві Литовськім.

В XIV в. такого роздїлу не було. Хоч історично звязане з литовськими племенами, в. князївство давно перенесло свій центр ваги на Русь, і наслїдком того що литовські племена дуже скоро піддавали ся культурним впливам Руси, се не робило поважних трудностей. В. кн. Литовське йшло до того, щоб стати вповнї руською державою, й литовські князї проголошують себе спадкоємцями давньої Руської держави 1). Русь в в. князївстві Литовськім чула себе дома, і тим поясню́ть ся, що білоруські та українські землї тягли до нього. Супроти чисельної й культурної переваги руських елєментів над литовськими тільки в руськім напрямі й міг розвивати ся сей державний орґанїзм.

Але все змінив Кревський акт 1385 року. Ягайло обовязав ся вихрестити всю Литву на католицтво, і сповнив се. Так став ся перший розлом між елєментами руськими й литовським: ті були православні, сї стали католицькими, і разом з латинством і від культури руської стали відчужати ся, а тїснійше зближати ся до культури польської. Заразом Ягайло сотворив для латинників привілєґіоване становище: литовські бояре-латинники зрівнювали ся в правах з польською шляхтою, звільняли ся від ріжних державних обовязків та діставали деякі спеціальні права, в родї свобідного роспорядження шлюбами своїх своячок 2). Правда, зрівняннє з польською шляхтою було поки що зовсїм теоретичне, і виключеннє православних бояр від тих шляхетських: привілєґій также досить ілюзоричне. Але важний був принціп привілєґіованости католиків і нерівноправности католиків і православних, або — що було майже то само, нерівноправности народностей — Литви й Руси. Принціп сей послужив провідною гадкою для пізнїйшого законодавства й практики в. кн. Литовського та поглубляв далї розділ між обома етноґрафічними елєментами в. князївства.

Ягайло сьвідомо чи не сьвідомо був тут, як і взагалї в справах унїї, тільки знарядєм в руках польської полїтики. Фатальнїйше було, що й Витовт, бувши речником і оборонцем автономії й самостійности в. князівства, стояв на тім же становищі протеґовання латинства й литовського елєменту. Чи не

розумів він сеї небезпечности, чи легковажив такі „ідеольоґічні" моменти, як то часто буває у таких державних людей у відносинах до питань культурних, релігійних і всякої иньшої ідеольоґії? Чи по просту не бачив способу направити помилку, зроблену Ягайлом, і йшов далї раз витиченою дорогою, по принціпу — сказало ся а, треба сказати й б?

Здаєть ся, одначе що Витовт сьвідомо хотів опирати ся на литовських елєментах, і тому протеґував їх супроти Руси, не розуміючи, яку небезпечність тим приготовляє на пізнійші часи. Шукаючи опертя в литовських елєментах, він ішов по части за традицією свого батька, по части може робив се і з опозиції Ягайлови, що як раз не хотїв його пускати між Литву, боячи ся тої родинної традиції Кейстутовичів. А що Литва, підчас коли Витовт узяв в свої руки управу в. князївства, була вже католицькою, тож він іде за полїтикою Ягайла — дає протекцію латинству перед православєм. До того могли тут впливати ще й иньші мотиви. Н. пр. Витовт міг не бажати, аби Поляки зробили з того колись зброї против нього, коли-б він давав протекцію православним, або показував навіть толєрантність до них. Так чи инакше, досить того, що Витовт виразно стоїть на тім становищу — протекції Литві й латинству против Руси й православія. Акти унії 1401 і 1413 р., як ми вже бачили по части, а ще побачимо пізнійше, стоять на сїм виключнім литовсько-католицькім становищу; акти 1413 р. обдаровують литовсько-католицьку аристократію спеціальними прероґативами. В самостійній своїй діяльности Витовт також дає всяку протекцію латинству. Поляки, хоч як неприхильні Витовту, признавали за ним велику прихильність до латинства. Завзятий ворог його автономічної полїтики Збіґнєв Олєснїцкий з признаннєм Витовту і в докір Свитригайлу підносив потім, що за Витовтових часів Русини не діставали ніяких впливових посад, „як то й виразно застережене в умові Польської корони з князївством Литовським, що схизматики-Русини не можуть держати замків в в. кн. Литовськім анї не мають бути допущені до участи до нарад над державними справами" 3).

Незадоволеннє руських елєментів з такого порядку річей проявляло ся в союзї їх з Свитригайлом против Витовта; але доки жив Витовт, під його престижем і сильною рукою сей розлом не давав себе знати так виразно. „Русини-схизматики" мовчки корили ся в його „зелїзних оковах", які так мило згадували потім Поляки 4). За те після його смерти розлом зарисував ся дуже скоро: коли Свитригайло шукав опертя в руських князях і панах,

Литва стала по стороні Жиґимонта Кейстутовича. Але тут не обійшло ся без польської участи, що по акушерськи улекшила народженнє сього литовського сепаратизму, приготовивши його цілою своєю політикою.

Від сього часу двоістість в. кн. Литовського стає річею всїм звісною й загально-признаною. Коли нове литовське правительство — Казимира Ягайловича стає по стороні литовсько-католицькій, руський елємент — передо всїм князї й маґнати, шукають собі також опертя, і в противставленню до Польщі, що підтримувала католицькі елєменти, починають хилити ся до православної Москви. В останнїх роках сам Казимир констатував істнованнє такого нахилу до Москви серед руської аристократиї, й з сього погляду остерігав литовських панів від усяких конфлїктів з Москвою. На переломі XV і XVI в. істнованнє такого нахилу виступило вже зовсїм ясно.

Супроти сеї руської іреденти литовсько-католицькі елєменти шукали опертя в Польщі й горнули ся до неї, не вважаючи на свої страхи за литовську автономію. Се ставило їх в фатальне положеннє. Бо в інтересах державної самостійности в. кн. Литовського вони повинні були ослабляти всякі звязки з Короною, але для задержання свого привілеґіованого становища в в. князївстві вони підримували сї звязки й не відважали ся їх рішучо зірвати. Така двоістість, посередність полїтики литовських кругів, так само як і той етноґрафічно-культурний розлом в серединї в. кн. Литовського, розумієть ся, мусїли дуже сильно ослаблювати силу супротивлення против польських окупаційних плянів, і взагалї підтинали сили орґанїзму в. князївства, саму житєвість його. Можна сказати, що від унїї в. кн. Литовське переходить в стадію аґонії. З кінцем XV в. сей хоробливий, безвихідний стан його стає вже зовсїм ясним, але перші симптоми прокинули ся виразно зараз таки по смерти Витовта.

Примітки

1) Див. вище с. 98.

2) Działyński Zbiór praw litew. ч. l. Про сї справи говоримо ширше ще в дальшім томі (т. V гл. 2).

3) Codex ep. saec. XV т. II с. 290 пор. 271. З самостійних актів Витовта найбільше проречисті з погляду його протекції латинникам перед Русинами — його фундаційні привилеї нїмецького права, де Русини виключають ся звичайно з сього привілєґіованого права — див. т. V с. 238-9; хоч тут до певної міри се можно положити на рахунок релїгійної виключности самого нїмецького права. Див. зрештою факти зібрані у Лєвіцкого Powstanie Świdrygiełły с. 29 (хоч не без помилок).

4) Constat enim toti orbi et a vestra sanctitate alienum non extat, quam late et longe sunt terro Rutenorum scismaticorum, quos nisi rex prefatus (Ягайло) cum fratre suo duce Vytoldo bone memorie in virga ferrea direxissent, maior ipsis in Christi fidelibus aditus seviendi patuisset, sicut iam, proh dolor, effrenacio ipsorum patenter incipit christiano ponulo malignare, казали польські посли перед папою, нарікаючи на союз рицарів з Русинами Свитригайла — Codex saec. XV т. II, 273.

Свитригайло й змагання українських і білоруських елєментів вел. кн. Литовськаго: Пляни Польщі на Литву по смерти Витовта. Свитригайло — його давнїйше житє, союз з Русинами, надії Русинів на нього. Обставини вибору Свитригайла на в. князя. Пляни Польщі на Поділє, польські заходи і подільська конспірація; окупація подільских замків в 1430 р.

Витовт умер серед самого розпалу боротьби за повну самостійність в. кн. Литовського. Ся ситуація мала свій важний вплив на справу великокняжого престолу 1).

Безперечно, на краківськім дворі був від давна плян зробити кінець з окремішністю в. князївства зараз з смертию Витовта, хоч городельський акт виразно признавав станам в. князївства право вибрати по смерти Витовта нового великого князя. Ягайло потім твердив, що Витовт перед смертю

передав йому велике князївство з усїма своїми землями, і по всякій правдоподібности Ягайло в момент смерти Витовта, бувши в Вильнї, не залишив дійсно спробувати взяти велике князївство безпосередно в свої руки. Але при тім по подражненню правительственних кругів в. князївства на точцї своєї полїтичної самостійности, яке викликав коронаційний епізод, про се не можна було анї мовити в вел. кн. Литовськім. Литовські й руські пани однодушно виставили кандидатуру Свитригайла на великого князя, й Ягайло мусїв уступити.

З Свитригайлом ми стрічали ся вже не раз. По всякій правдоподібности, він був наймолодшим з синів Ольгерда й зіставав ся під доглядом своєї матери до її смерти (1392). Разом з Ягайлом він був охрещений в Кракові на латинство й дістав імя Болеслава. В латинстві зіставав ся він, очевидно, до кінця віку, хоч був проводирем руського елєменту. Першим виступом його був звісний уже нам витебський його бунт: коли Ягайло по смерти матери, що проживала з Свитригайлом у Витебську, захотїв узяти Витебськ собі, Свитригайло, вважаючи волость своєю, вбив присланого Ягайлом намістника й опанував Витебськ. Ся справа скінчила ся тим, що Витовт, здобувши Витебськ, в кайданах вислав Свитригайла до Кракова.

Пущений на волю, Свитригайло виїздить на Угорщину й починає оглядати ся за союзниками до боротьби з Ягайлом і Витовтом. Але не встигши орґанїзувати якогось поважнїйшого союзу, помирив ся в 1400 р. з Ягайлом, діставши від нього Поділє й деякі маєтности в Галичинї й Малопольщі. Се одначе не задовольнило його. З пізнїйших заяв його бачимо, що він уважав собі кривдою наданнє великого князївства Витовту: на його гадку воно повинно було припасти йому — Свитригайлу 2). Тож коли на поч. 1401 р. прийшло до формального признання Витовта вел. князем, Свитригайло, як оповідає нїмецький хронїст, повісив фальшиву печатку на грамоті 3), яку при тім мусїв видати, і зараз почав укладати пляни нової боротьби 4).

З початком 1402 р., не пробувши й двох лїт на Подїлю, він тїкає до Прусії, з плянами нової боротьби. Та не встигши й сим разом нїчого зробити, він знову годить ся з Ягайлом і Витовтом, дістає Сїверщину, але звідси розпочинає слїдом нові конспірації, закінчені утечею до Москви (1408). Звідти, не знати вже близше — яким способом, опинив ся він, рік пізнїйше на дворі Витовта 5). Тут знову веде він зносини з Нїмцями, але ся конспірація кінчить ся тим, що Витовт, викривши її, казав відрубати голови

двом князям, прихильникам Свитригайла, а його самого всадив до вязниції.

Близько девять літ пересидів Свитригайло у вязниції, під пильним доглядом, аж в 1418 р. удало ся його прихильникам, під проводом Дашка кн. Острозького, викрасти його з кремінецького замку. Свитригайло удав ся тоді до цїсаря Жиґимонта, і за його посередництвом знову помирено його з Ягайлом. Але Витовт мав більше завзятя. Тільки два роки пізнїйше, лїтом 1420 р., за прошеннєм польських станів, що вислали з Свитригайлом своїх делєґатів і ручили за нього, перепросив ся з ним Витовт і вернув йому Сїверщину.

Для Свитригайла остатня наука не минула дурно. Від сього помирення він тихо сидів у своїй волости аж до смерти Витовта, задушивши в собі ненависть до нього, хоч не залишав своїх зносин з ріжними можливими союзниками (Прусією, цїсарем і т. и.). Заразом по всякій правдоподібности заздалегідь ладив ся він з своєю кандидатурою на вел. князївство і вербував собі прихильників в самім вел. князївстві.

В описаних авантурах Свитригайла для нас особливо інтересне те, що в своїх пробах боротьби з Витовтом і Ягайлом він усе опираєть ся на українських і білоруських силах. Його моральні звязки з руськими елєментами просьвічують на кождім кроці, почавши від витебського епізоду, коли Витебляне як могли боронили його від Витовта. По повороті його на Русь в 1400 р., як каже сучасний німецький хроніст — „Русини оголосили його своїм паном”, і Поділє тримаєть ся його й по утечі до Прусії в 1402 р. та не хоче піддавати ся Ягайлови. З Сїверщини Свитригайло удаєть ся до Москви на чолї місцевих князів і сїверського боярства. „Князї” — значить знову українські та білоруські, беруть участь в конспіраціях його по повороті на Литву й головою платять за се. Своє увільненнє з вязниці завдячує він знову своїм українським прихильникам (кн. Дашку Острозькому й Олександру Носу). Сидячи в Сїверщині, перед смертю Витовта, він, по словам Олеснїцкого, „притягнув до себе потайки майже всїх православних (scismaticos) князів і бояр та привязав їх до себе як найтїснїйше всякими ласками, а особливо обіцянками, що коли він дійде свого теперішнього становища (вел. князївства), то піднесе їх віру й за їх радою буде правити”. Провідником Русинів „всього руського язика” 6) уважає його й иньший сучасник — ливонський маґістр Рутенберґ 7).

Таке привязаннє Русинів до Свитригайла треба тим більше цїнити, що він був католиком, а вдача його була досить тяжка. Що правда, ми маємо характеристики Свитригайла тільки з ворожого йому польського табору, і коли тут представляють його піяком, нездатним до якоїсь розумної гадки дурнем і легкодухом 8), то се безперечно крайности, які мусимо толкувати ворожою пристрастю. Але судячи з самих учинків Свитригайла, треба признати, що сей чоловік при незвичайній енерґії, рухливости й витрівалости, не визначав ся анї здібностями, анї консеквентістю, а його несподївані й часом дикі вчинки (в тім родї як спаленнє митр. Герасима) кажуть підозрівати в нїм псіхопата, по теперішньому кажучи. Певні привабні прикмети в кождім разї мусїли в нїм бути, але ними ще не можна б витолкувати привязання й симпатії до нього Русинів, що несли за нього голову під ворожий меч і катівську сокіру.

Причини мусїли лежати глубше, і їх вказують нам уже сучасники. Русини цїнили в Свитригайлу свого вірного прихильника й союзника; його побіда мала бути побідою руського елєменту в вел. князївстві. За се йшли

українські й білоруські князї й бояре за Свитригайлом за весь час його політичної карієри. Найбільше докладно висловляє се Олєсніцкий в своїм, цитованім уже листї з 1432 р.: Русини тримали ся Свитригайла тому, що він обіцяв дати перевагу їх релїґії (розумій — взагалї руському елєменту) й опирати ся на них в своїй полїтицї; Русини не давали пізнїйше йому помирити ся з Ягайлом, аби знову в вел. князївстві не взяли перевагу елєменти литовсько-католицькі, відповідно до унїонних умов.

І дійсно, Свитригайло не дурив сих надій: „зявдяки прихильности Свитригайла і його підмозї, пише Олєсніцкий в тім же листї, характеризуючи обставини 1432 р., Русини взяли (в вел. князївстві) перевагу над Литвинами: вони мають в своїх руках майже всї важнїйші городи й уряди, чого не бувало за небіжчика Витовта” 9). Свитригайло дійсно окружав себе Русинами і давав широке місце їх впливам в своїй полїтицї, се можемо ствердити на підставі Свитригайлових грамот — в його прибічній радї фіґурують майже самі Русини 10).

Але хоч Свитригайло був признаним проводирем Руси, він, яко завзятий противник Витовта й унїї з Польщею, знаходив собі прихильників і між Литвою. Так коли в 1419 р. підняло ся на Жмуди повстаннє против Витовта, Жмудини — сї найбільші литовські націоналїсти, хотіли висадити великим князем Свитригайла. Пізнїйше також доносили з Литви, що простий народ, незадоволений на Витовта за великі тягарі, хотїв би Свитригайла 11). Тим пояснюєть ся, що по смерти Витовта не тільки Русь виставила своїм кандидатом на вел. князївство Свитригайла, а й Литва також прилучила ся до нього.

Обставини, серед яких Свитригайло дістав вел. князївство, мають деякі неясні точки, бо не тільки реляції сторонників і противників Свитригайла, але навіть і звістки самих сих остатнїх сильно розходять ся між собою.

Одну крайність сторонничости представляє Длуґош, оповідаючи так, що тим часом як пани в. кн. Литовського зайняли зовсїм пасивне становище по смерти Витовта, чекаючи рішення Ягайла — чи схоче він взяти вел. князївство собі, чи уставить їм нового вел. князя, Ягайло з особливих симпатий до Свитригайла дав йому вел. князївство з власної охоти, против сподївань, і навіть против волї панів вел. князївства. Другу й противну крайність маємо в оповіданню Ягайла, що промовчує зовсїм вибір Свитригайла й свою згоду на се, натомість кладе натиск на те, що Витовт

передав перед смертю вел. князївство йому, Ягайлови. У нього отже Свитригайло силоміць опановує вел. князївство, а самого Ягайла арештує й змушує, аби його потвердив. В дійсности правда лежала по середині: Свитригайло став вел. князем зовсїм леґально, за згодою Ягайла, але згода ся не була вповні добровільна, а дана під натиском обставин.

Як я підніс уже вище, Ягайло й польські пани, очевидно, носили ся з гадкою не допустити до вибору нового вел. князя — пруські рицарі писали навіть, що Ягайло пробував силоміць забрати собі землї, але скільки не йде мова про Поділє, тут очевидне побільшеннє. Одначе супроти рішучої опозиції станів вел. князївства Ягайло з своїм двором мусїв відступити від своїх плянів. Литовські й руські пани однодушно заявили ся за вибором великим князем Свитригайла, й Ягайло не уважав можливим противити ся їх вибору 12). „Литовські пани”, оповідає сучасна нїмецька записка, „скоро тільки умер їх володар — вел. князь, зібрали ся з руськими панами разом і за згодою, відомістю й участю короля польського, що зіставав ся на Литві, вибрали великим князем Болеслава-Свитригайла, рідною брата короля”.

Що вибір Свитригайла був однодушний, се певно. Що Ягайло дав свою згоду на вибір, Свитригайла, також не підлягає сумнїву. Свитригайло, устами свого відпоручника на базельськім соборі, заявляв, що Ягайло признав його вибір і на знак передання вел. князївства надів Свитригайлови на руку перстень. Про сю церемонїю інвеститури згадує також і Длуґош. Для уневажнення вибору польські пани підняли потім иньшу обставину — що вибір сей став ся без відомости станів коронних, умовленої в Городельськім актї 13). Неволя Ягайла у Свитригайла, коли в дійсности мала місце, не стояла в нїякім звязку з самим вибором Свитригайла. Доперва пізнїйше, коли вийшов конфлїкт з Свитригайлом за Поділє, сей епізод з арештом Ягайла розкричали польські пани, аби кинути підозріннє на добровільний і свобідний характер згоди Ягайла на вибір Свитригайла 14).

І так знести автономію в. князївства Литовського з нагоди смерти Витовта польським полїтикам не удалось. Та числячи ся з опозицією на Литві, вони мусїли й наперед припускати можливість такого неуспіху; тому разом з сею, щоб так сказати — максімальною проґрамою, мали й мінїмальну, а було нею відірваннє від в. князївства Поділя, приготовлене уже здавна.

Ягайло вернув західнє Поділє Витовту в 1411 р. тільки під натиском

обставин, і польські політики постарали ся заздалегідь забезпечити поворот сеї землї до Польщі. Вони опирали ся при тім на польських елєментах, що встигли поосїдати в сїй землї за часи приналежности до Польщі, а може й перед тим іще, а тягнули, зовсїм природно, до прилучення Поділя до Корони. Хоч Посільґе й каже, що Свитригайла тримали ся підчас його подільського повстання не тільки Русини, а й „богато Поляків”, але за показчик загального настрою подільської польської шляхти сього в ніякім разї не можна брати.

На жаль одинокі слїди польських заходів в подільській справі можемо шукати по документах. З них можемо здогадуватись, що подільська (польська) шляхта відмовила присяги Витовту, коли Поділє йому віддане було; в 1414 р. Ягайло вислав грамоту до неї, взиваючи, аби зложила присягу Витовту, одначе не уневажняючи тих обовязань, які зложила вона польському королеви. Сю грамоту маємо тільки в реґестї. З датою р. 1418 маємо зовсїм подібну грамоту в цїлости, але вона також коротка і мало що дає понад ту реґесту 15). Можливо, що реґеста з р. 1414 іде від сеї ж самої грамоти, тільки з помилкою в датї; але як нї — то виходило б, що по першій королївській грамотї подільська шляхта таки короля не послухала, й присяги не зложила. У всякім разї чи не зложила її до 1414 чи до 1418 р., і Витовт мусїв до Ягайла в сїй справі звертати ся раз чи два, — се однаково дуже характеристично для тутешнїх обставин. Польське правительство про чуже око взиваючи шляхту до послушности Витовту, могло само по тиху підогрівати таку її опозицію против вел. князївства. В обох грамотах воно не залишає пригадати подільській шляхтї її обовязки супроти Польщі, а в грамотї 1418 р. підчеркує, що приналежність Поділя до вел. князївства тільки тимчасова — має трівати до живота Витовта. Видаючи весною 1430 р., за житя Витовта, привилей для руської шляхти Польської корони, Ягайло розтягає його й на подільську шляхту: для неї був виданий осібний привилей, такого ж змісту 16). Се могло мати двояку цїль: наданими в нїм свободами привязати подільську шляхту тїснїйше до Польщі, і заразом — пригадати їй, що Подільська земля то провінція коронна.

Що до тих обовязків супроти Польщі, які пригадують подільській шляхтї королївські грамоти, то їх поясняв Длуґош, переказуючи промову Олєсніцкого на парчовськім соймі 1451 р. Він каже, що передаючи Поділє Витовтови, польське правительство обовязало присягою всїх подільських старост, урядників і шляхтичів, аби передали подільські замки по смерти

Витовта королю й короні Польській 17). Се вповні правдоподібно, і щось в тім роді маємо ми в однім документі 1427 р., виданім в Кракові. В нім четверо шляхтичів обовязують ся, відобравши камінецький замок від якогось Мартина, передати його до шести тижнїв королеви або його відпоручнику 18). Нарештї сама історія окупації західнього Поділя по смерти Витовта виразно показує, що ми дійсно маємо до діла з орґанїзованою конспірацією.

Скоро тільки Витовт умер, польські пани, що були з Ягайлом, вислали вістника до Камінця, з вістею про його смерть. Тодї подільські шляхтичі, на чолї котрих, по словам Длуґоша, стояв камінецький біскуп Павел, колишнїй камінецький староста Грицько Кердеєвич і звісні в пізнїйшій історії Поділя шляхтичі Бучацкі, викликали до себе камінецького намістника Довґірда, що ще нїчого про смерть Витовта не знав, увязнили його й захопили камінецький замок. Захопили також і иньші замки західнього Поділя (Смотрич, Скалу, Червоногород) 19).

Коли про се дійшла вість до Свитригайла, він зробив сцену Ягайлови й польським панам, що ще зіставали ся на Литві, а нарештї заявив Ягайлу, що не пустить його, доки йому не вернуть Поділя. Про сю неволю Поляки оповідали рідні страхи, счинивши великий крик з поводу її й розіславши візвання до заграничних дворів, аби жадали від Свитригайла увільнення Ягайла. Але скільки правди в їх оповіданнях про Свитригайлові знущання над Ягайлом, се трудно зміркувати. Досить, що Ягайло, аби увільнити ся з Свитригайлових рук, дав згоду вернути йому Поділє 20). В Троках 7 падолиста уложено таку угоду, що Поляки вернуть Поділє Свитригайлови зараз, але в сїй і в иньших спірних справах відбудеть ся литовсько-польський зїзд на Пречисту (15/VIII), і як би в справі Поділя не прийшло до згоди на сїм зїздї, то Свитригайло має вернути назад Польщі ті подільські замки (Камінець, Смотрич, Скалу й Червоногород), задержуючи за собою право далї доходити їх. В тім поручили ся за Свитригайла литовські бояре. Так кажуть про се старі реґести сих документів 21).

Ягайло по сїм вислав до Камінця наказ, аби замки передано Свитригайловому відпоручнику, й Свитригайло, задоволений тим, щедро обдарував Ягайла на перепросини. Але його радість була передчасна: польські панове нїяк не хотїли випустити з рук подільських замків і остерігли нового камінецького старосту Михайла Бучацкого, аби

королївського наказу не слухав і замку Свитригайловому відпоручнику не віддавав. Той так і учинив, і нї король, нї польські пани нїчого не зробили, аби се поправити або бодай покарати Бучацкого за сей непослух 22).

Через се прийшло до повного розриву між Свитригайлом і Ягайлом, уже з кінцем 1430 р., і зараз же почала ся оружна боротьба. Прихильники Свитригайла обложили Смотрич на Поділю й пробували взяти, але по кількаденній облозї їх відогнали польські шляхтичі, зібравши ся на підмогу. Боротьба між Русинами й Поляками йшла також взагалї на пограничу Поділя й Волини з Галичиною — в Теребовельщинї в землї Львівській і Белзькій, як скаржив ся Ягайло: „його (Свитригайлові) прихильники й наші бунтівники, писав він, силоміць опанували Збараж, Кремінець, Олесько, нападають на наших підданих, грабують і чинять всякі кривди” 23).

Се були перші вістники війни — довгої і многозначної війни, що мала рішити, чи будуть мати перевагу в Литві елєменти литовсько-католицькі чи русько-православні; чи зістанеть ся в. князївство в унїї з Польщею, чи розірве її; чи будуть влучені українські землї до Польщі, чи нї. Такою вагою сеї боротьби поясняєть ся незвичайне заінтересованнє нею українських і білоруських елєментів в. кн. Литовського, передовсїм князїв і панів, що на чолї їх стояли, і їх жива участь в сїй війнї. Тим самим вона має право й на особливу нашу увагу.

Примітки

1) Лїтературу див. в прим. 31.

2) Див. заяву його відпоручника на базельськім соборі: patrem ipsorum (Ольгерд), quatuor filias habentem, disposuisse, quod et ipse Ladislaus iuramento firmarat, ut si contigeret eum aliquod regnum adipisci, ducatus ipse Lithuanie in personam veniret Witrigaldi (Свитригайла — Iob. de Segovia

Historia gestorum synodi Basilensis (Monumenta conciliorum generalium вид. віденською акад., Consilium Basileense, Scriptores II с. 619). Се, розумієть ся, неправдиве, але характеризує погляди Свитригайла.

3) Мусїла то хиба бути якась осібна грамота, — може обіцянка послушности Витовтови, бо на звісних нам грамотах унії 1401 р. нема імени Свитригайла, як і иньші князї не беруть в них участи.

4) Scr. rer. prus. III с. 244.

5) Лєвіцкий (Powstanie с. 59) здогадуєть ся, що підчас нападу Ідики на Московщину Свитригайло попав у неволю до Татар і звідти дістав його до своїх рук Витовт. Але можна було-б сподїватись, що московські джерела в такім разї згадали-б про сю неволю Свитригайла. Про побут його між Татарами Codex Vitoldi с. 184.

6) Och is sich zum besorgen ville men dem fürsten (Свитригайлу) entgegen, der alle Rusche zcunge mit im unsirm Ordin eutkegen sien wuerde.

7) Див. вище с. 72, Scr. rer. prus. III с. 244, Codex Vitoldi ч. 434 (на жаль тільки реґеста), Давн. рус. лит. лїтоп. с. 13-4, пор. Полн. собр. лЂтоп. V с. 260, Длуґош IV с. 217, Codex ep. saec. XV т. II с. 290, Liv est und kurländisches Urkundenbuch VIII 398.

8) Длуґош так характеризує його: „він був відданий пяньству й забавам, вдачу мав великодушну (liberalis — властиво щедру), але змінчиву й навіжену; розумом і здібністю не визначав ся, розсудливости й поваги в нїм не було, натомість піддавав ся він безгранично гнїву; настрій міняв ся у нього як би подувом вітру, мов у нїм вічно боролися ріжні й противні собі напрями. Не вважаючи на те, великою щедрістю й участю в піятиках він здобув собі приязнь богатьох, особливо Русинів, бо хоч був сам католиком, показував більшу прихильність до їх віри” — IV. 417. Подібно характеризує Свитригайла й Длуґошів патрон Збіґнєв Олєснїцкий: „князь сей не поводить ся розумними мотивами, бо й розумом не визначаєть ся, але чинить те, до чого тягнуть його слїпі пориви (sed quo sensualitas impellit, hoc credit sibi licite expedire), як то зрештою показують його недоладні (incompositi) вчинки й звичаї” — Codex ep. saec. XV, т. II с. 291.

9) Codex ep. saec. XV т. II с. 290, пор. Длуґош IV с. 418.

10) Грамоти Свитригайла з часів перед 1430 р. — Zbiór dokumentów hr. Przezdzieckich ч. 6 (1401), Акты Южной и Зап. Р. II. ч. 69 (= Головацкій ч.26), по р. 1430 н. пр. Акты Южной и Зап. Р. I ч. 18 (1431), Arch. Sang. I ч. 35 (1437), 36 (1438), 38 (1442), 31 (дата 1429 неможлива), 41 (1444), 44 (1446), 48 (1450), Архивъ Югозап. Рос. VIII т. IV ч. 3 і т. и.

11) Codex Vitoldi ч. 822 (знову тільки реґеста), 844, 999.

12) Див. ширше в прим. 32.

13) Лист Ягайла — Codex ep. saec. XV т. II с. 258-9, меморіал пруський — ibid. с. 300-1, німецька записка Scr. rer. prus. III с. 494. Оповіданнє Свитригайлового відпоручника — Ioh. de Segovia Monum. conciliorum II с. 616. Длуґош IV с. 417-8.

14) Сю верзію, що Свитригайла вибрали без відомости Ягайла, повторено потім в реляції папі, коли треба було уневажнити присягу, зложену станами в. кн. Литовського Свитригайлови — Arch. Sanguszków I ч. 32.

15) Codex ep. saec. XV т. II передм. с. XXII, Codex Vitoldi ч. 805 (з копії).

16) Codex ep. saec. XV т. II ч. 177, див. варіанти на с. 232 й обяснення на с. 233-4.

17) Длуґош V с. 96. Ваповский, переказуючи туж промову Олєсніцкого, цитує в ній ніби якийсь документ, виданий Витовтом в 1418 р., де він признавав, що дістав від Ягайла землї Волинську, Дорогичинську й Подільську в доживотє, і по його смерти сї землї мають відійти до Польщі (Wapowski Dzieje korony Polskiej III с. 165). Та уже Малїновский, видаючи Ваповсвого, висловив сумнїв що до істнования такого документу, на тій підставі, що Длуґош, переказуючи зміст тоїж промови Олєсніцкого (1. с.), не згадує про сей документ, хоч він для арґументації його був би дуже потрібним. Хоч др. Прохаска в своїй статї Podole lenem Korony (с. 20) взяв автентичність сього документу в оборону, трудно сумнїватись, що в нім маємо фальсіфікат з другої половини XV в., незвісний ще Олєсніцкому, а втягнений Ваповским в його промову. Фальсіфікат сей уложений був підчас спорів за Волинь, бо нею головно займаєть ся. Стилїзація сьвідків з формального боку сьвідчить против його автентичности, а що до змісту самого, то дуже неправдоподібно, аби такий документ, коли-б дійсно був, замовчаний був в полєміці про Поділє в 30-х рр. XV в.

18) Codex ep. saec. XV т. I ч. 68. З тексту виходило б, що той Мартин був намісником в Камінці, й що він сам належав до конспірації. Він при сьвідках поручає свому бурґрабію передати тим шляхтичам Камінець; не сказано, коли се мало стати ся, але мабуть — на першу вість про смерть Витовта. Стилїзація цїлого документа одначе дуже неясна, може навмисно притемнена.

19) Длуґош IV с. 422-3, Scr. rer. pruss. III с. 494, Давн. рус.-лит. лїтоп. с. 46. В Ширшій русько-лит. лїтоп. (Биховця, с. 45) иньша верзія — що Ягайло забрав Поділє яко опікун „подільської княгинї Софії Жедивідівни" — див. про неї Молчановський ор. с. с. 351-2, Wolff Kniaziowie с. 57. Як зложилась отся баламутна ґенеальоґічна леґенда, лишаєть ся неясним.

20) Длуґош IV с. 418-422, Scr. rer. pruss. III с. 494. Увязненнє Ягайла у Свитригайла триває у Длуґоша (с. 418-422) аж до Різдва, і тільки збори Поляків до походу змушують Свитригайла пустити Ягайла. Навпаки нїмецька записка каже, що Свитригайло пустив Ягайла зараз по угодї (троцькій), і що хоч Поляки писали до вел. маґістра про увязненнє Ягайла, се не була правда. Розвязати сю справу не легко. З одного боку не дуже правдоподібно, аби прибічники Ягайла, переступивши угоду, не перестерігли Ягайла, аби заберав ся з Литви, поки можна. З другого боку ще в сїчнї 1431 р. писали з Ливонїї до Прусії, що Ягайло сидить у Свитригайла в неволї — Liv- Est- und Kurländisches Ukundenbuch VIII ч.398. Лєвіцкий н. пр. припускав, що Ягайло по троцькій умові лишив ся в Литві, й Свитригайло, довідавши ся про зраду, в друге його арештував (ор, с. с. 75). Може бути, що супроти пошести в Польщі Ягайло зістав ся в Литві.

21) Грамоти Ягайла й Свитригайла, зовсїм однакові — Codex Vitoldi ч. 1461 і Записки Н. т. Шевченка т. LXXVI с. 130. Реґести Свитригайлової грамоти що до звернення подільських замків і порука бояр за нього в Inventarium вид. Рикачевского с. 380-1: не підлягає сумнїву, що вони належать до сеї самої угоди.

22) Длуґош IV с. 422-5,

23) Cedex. ep. saec. XV т. II с. 259-60. Що се не була властива війна з боку Свитригайла, як приймають дослїдники, а місцева боротьба, на мій погляд видко з дальшого поступовання Свитригайла, що зовсїм не спішить ся з

війною.

Свитригайло й змагання українських і білоруських елєментів вел. кн. Литовськаго: Конфлїкт Свитригайла з Ягайлом, початки війни. Становище Свитригайла, похід Ягайла, облога Луцька і дрібна війна, перемирє 1431 р. Переговори, завзятє Свитригайла. Конспірація на Свитригайла, її національний підклад і головні участники, проголошеннє в. князем Жиґимонта Кейстутовича; суспільна полїтика Жиґимонта, Свитригайло як провідник аристократиї.

Свитригайло не спішив ся з війною. Він пильнує наперед зміцнити своє становище, придбати союзників, і в сїм напрямі розпочинає дипльоматичні зносини. Готового союзника мав він в цїсарі Жиґимонтї, що веде дальше полїтику відокремлення в. кн. Литовського від Польщі й переносить на Свитригайла плян коронації й перетворення вел. князївства Литовського на королївство 1). Тяжше йшло з нїмецькими рицарями, що бояли ся рискувати війною з Польщею й відтягали ся від участи в польсько-литовськім конфлїктї. Тільки під сильними наляганнями Свитригайла, що грозивсь помирити ся з Поляками, а також і під намовами цїсаря, рішили ся вони, і в червнї 1431 р. списали з Свитригайлом і з иньшими русько-литовськими князями акт оборонного й зачіпного союзу 2). Крім того Свитригайло мав союзниками Татарську орду й волоського господаря — з ними уложив ся ще перед тим. В дуже живих зносинах стояв він також з чеськими гуситами, хоч з сього нїчого позитивного для нього не вийшло 3).

В Польщі, як оповідає Длуґош, війна з Свитригайлом була рішена вже на запусти, на зїздї в Сендомирі. Пани польські мали бути розгнївані зневагою, якої дізнав Ягайло від Свитригайла, і пограничною війною на Поділю і в Галичинї. Але в дійсности, заохочені окупацією Поділя, вони хотїли скористати з сеї нагоди для нових здобутків — обмежити автономію в. кн. Литовського й відірвати від нього ще й Волинь. Посольство, вислане до Свитригайла з Сендомирського зїзду, по словам Длуґоша, зажадало, аби Свитригайло відступив Волинь і віддав забрані на Поділю замки; в справі вел. князївства, яке Свитригайло мовляв опанував не правно, без волї польських станів, він має піддати ся рішенню короля і станів польських і литовських. Се був ультиматум; хоч може поставлений в дійсности не тодї,

а дещо пізнійше, він добре характеризує польську політику 4).

Поляки сподївали ся успіху тим певнійше, що до останньої хвилї не підозрівали нїчого про союз Свитригайла з рицарями й сподївали ся, що ті зістануть ся нейтральними, хоч Свитригайло сам поспішивсь уже похвалити ся сим союзом перед Ягайлом. Свитригайло взагалї не охотив ся до війни й не від того був, аби справу полагодити. Навпаки Поляки рвали ся до неї, покладаючи, очевидно, на сю війну великі надїї.

Переговори між Свитригайлом і Ягайлом, що тягнули ся цїлу першу половину 1431 р., скінчили ся на тім, що Свитригайло, розлючений жаданнями Ягайлового посла, чи його поводженнєм, вдарив його лице й казав вкинути до вязницї. Се був casus belli й він послужив знаком до походу польського війська. Метою походу була Волинь. По словам Длуґоша, похід був туди визначений ще по великоднї. Король рушив 25 червня з Перемишля, а 9 липня був уже над Бугом в Городлї, на волинській границї. Звідси вислав він листи з оповіщеннєм про війну до Свитригайла, пруських рицарів і цїсаря, й без малого два тижнї стояв тут табором, чекаючи полків з Польщі.

Свитригайла сей похід, видко, застав неприготованим: він твердив навіть, що Поляки підступом, серед переговорів, напали на його землї. Вісти про похід Поляків на Волинь застали його в Вильнї, й він зараз дав знати до своїх союзників Нїмців, закликаючи їх до нападу на Польщу, а сам почвалав на Волинь 5).

Погранична війна тим часом ярила ся з обох боків. Уже 25/VI писав Свитригайло Нїмцям, що Поляки в трох місцях напали на його землї й спалили Городло. Перед зближеннєм польського війська Свитригайлові залоги спалили й покинули Збараж і Володимир, і польські передові полки приступили під Луцьк, а Свитригайло писав Нїмцям, що то вже сам король рушив під Луцьк, — хотів сею звісткою принаглити їх похід.

В дїйстности Ягайло не спішив ся. Може бути, що він не подїляв воєвничого запалу Поляків, а може по просту протягав час, чекаючи полків. Длуґош каже, що по виповідженню війни Ягайло вислав іще раз послів до Свитригайла, взиваючи до згоди й покори. З повільности Ягайла, яку він у сїй війнї показував, виросли закиди, переказані Длуґошом, що Ягайло з особливих симпатий до Свитригайла відтягав ся з війною, упустив час, не

дбав при облозї Луцька про успіх; а навіть казали, що то він накликав Нїмцїв на Польщу, аби виратувати сею діверсією Свитригайла. Се, розумієть ся, все дурницї, але можна припускати з усякою правдоподібністю, що крівавий конфлїкт між Польщею й Литвою не був милий Ягайлови. А в тім самої повільности польських полків вистане на обяснненнє повільности Ягайла, що дійсно дала можливість Свитригайлови хоч до певної міри приготуватись.

Діждавши ся полків малопольських, Ягайло рушив з Городла на Володимир, полишений Русинами, і надав тут Володимирське князївство його колишньому володареви Федору Любартовичу, або Федюшкови, як його звуть 6). Не довго одначе той потїшив ся своїм давнїм князївством, бо кілька тижнїв пізнїйш умер.

Попаливши околицї Володимира й пограбивши людей, кого змогли віднайти в їх захистках, польське військо рушило поволї далї. Нарештї діждавши ся великопольських полків, Ягайло, ще ведучи переговори з Свитригайлом, рушив під Луцьк. Свитригайло, що перед тим стояв в північній Волини, наспів туди також.

Над Стиром, під Луцьком, прийшло вперше до поважнїйшої битви, 31 липня. Польські полки збили русько-литовсьве військо, що боронило переходу через Стир, і Свитригайло, обсадивши залогою луцький замок, сам відступив, чи утїк, як кажуть польські реляції, представляючи сю битву дуже сильною побідою над Свитригайлом. Навпаки Свитригайло доносив своїм союзникам, що не потерпів нїякої особливої шкоди, противно — задав сильні утрати Полякам, і обсадив луцький замок сильною залогою. Самий напад Поляків представляв він підступним і наглим, підчас коли Свитригайло їхав на зїзд з Ягайлом. Розумієть ся, в сих Свитригайлових оповіданнях богато побільшення й неправди, але так само очевидно, значно побільшені й польські тріумфи в оповіданнях Поляків 7).

Приступивши під Луцьк, Поляки розпочали облогу. Луцьке місто спалено, обсаджено тільки замок. Залогу свою Свитригайло рахував на 4.000. На чолї її стояв Юрша, оден з визначнїйших Свитригайлових вождів. Поляки обложили Луцьк на около, щоб перервати довіз запасів, і обстрілювали замок. 13/VIII пішли приступом до замку, але приступ відбито. Юрша по тім зажадав перемиря й дістав його, але поправивши замок, зараз же вирік ся дальших переговорів. В польськім таборі складали вину на Ягайла, що

облога йде так лихо — що він жалує Луцька і т. п. Через те Ягайло нарештї поручив заступати себе Земовиту мазовецькому з комісією польських панів.

Але облога по сім приступі пішла ще слабше, тим більше що Свитригайло розпочав переговори. Уложено одно перемирє — на кілька день, по тім друге. Сам Свитригайло, як казали, стояв над Горинею, в Степани, й нїчого не робив, щоб увільнити Луцьк від облоги — видко не міг орґанїзувати якогось поряднїйшого війська. Поляки попробували були підчас перемиря захопити Луцьк несподїваним нападом, але се не удало ся. Потім поставили якийсь дуже сильний „порок” (машину до кидання) і покладали на нього велику надію. Але надія ся не мала часу справдити ся, бо Юрша попросив зараз перемиря, й Ягайло знов дав, на великий жаль і огірченнє Поляків.

Підчас сеї анемічної облоги Луцька йшла дрібна війна в сусіднїх землях. В Белзькій землї руські ватаги спалили Бужськ і грабували Поляків. Висланий туди ще з під Володимира польський 6-тисячний полк погромив сї ватаги. При тім він пробував взяти Олесько, але се йому не удало ся: державець сього замку Богдан Рогатинський, Русин з Галичини, властитель Рогатина, перейшов ще з початку війни до Свитригайла і тепер не вважаючи, що йому грозила конфіскація маєтностей, не схотїв піддатись. Здобути Олеського замку Полякам не удало ся, й вони мусїли задоволити ся обіцянкою Богдана, що він піддасть замок, коли піддасть ся Луцьк. За те маєтности його, розуміє ся, сконфісковано.

Подібний рух був також і в Холмщинї. Початком було спаленнє Ратненського замка, що піддали самі осадники, і потім руські ватаги ходили по Холмщинї. Але їх погромила холмська залога 8).

Тим часом головне польське військо під Луцьком починало вже сильно нудити ся такою довгою й безуспішною облогою. Лїто кінчило ся, надходили осїнні слоти. Було загальне невдоволеннє, підозріння зрад, упадок духу. До того прилучила ся сильна утрата в конях: маса їх здихала від непривичної паші. Тому вість, що переговори з Свитригайлом готові привести до якоїсь тривкійшої згоди, стрічені були з великою радістю в польськім таборі.

Полякам така згода була дуже на руку тим більше, що обставини Свитригайла починали рішучо поправляти ся. Йому самому, видко, не удало ся таки зібрати якогось поряднїйшого війська, але за те нарештї

починали рушати ся його союзники. Воєвода волоський Олександр вислав військо й спустошив зайняте Поляками Поділє та сусїдні галицькі землї — на Покутю і в Галицькій землї. Вправдї брати Бучацкі, вислані королем против Волохів, розбили Олександрове військо, але діверсія ся мала свою цїну, й її ще можна було використати. Татари, що перед тим вислали якусь поміч Свитригайлу (вони згадують ся в битві над Стиром, але мабуть се була незначна поміч), тепер зближали ся з новими силами. А що найважнїйше — хрестоносні рицарі, на котрих нейтральність так числили Поляки, зовсїм несподївано для них виповіли війну й разом з сим, в 20-х днях серпня, трома полками напали на, польські землї 9). Обставини були незвичайно користні для Свитригайла, і от саме коли наставав нарештї його час — він укладає з Ягайлом перемирє на два роки, розтягаючи його й на своїх союзників — Нїмцїв і Волохів 10).

Коли прийняти, що Свитригайло тодї знав уже про нїмецькі пляни походу на Польщу, то його угода з Ягайлом була остатнею дурницею, яку собі тільки можна уявити, а Свитригайла треба б признати дурнем чистої води. Можливо одначе, що укладаючи угоди, він ще не чув нїчого про похід Нїмцїв і не мав надії, що рицарі, котрих він так довго всякими способами закликав до війни, рушать дійсно. Акт угоди підписаний Ягайлом 26/VIII, коли ще вісти про сам нїмецький напад не могли прийти. Можливо, що вісти про неудачу Волохів на Подїлю знеохотили Свитригайла, й він не мав енерґії чекати діверсії Нїмцїв довше. Иньша справа, чому він не зірвав переговорів підчас ратифікації, що затягла ся до 2 вересня, коли він мусїв уже мати відомости про нїмецький похід?! Чи так стратив енерґію, що не хотів уже й підтримати рицарів?

У всякім разї, навіть припускаючи, що Свитригайло укладав угоду ще не знаючи про нїмецькі пляни, його роля в Луцькій війнї дуже непоказна. Він не показав здібностей анї орґанїзатора, анї вожда, анї полїтика, й не зміркувавши в ситуації, підтяв свою справу в самих початках. Вона потім уже таки й не встала.

Згоду уложено на два роки — до Івана Купала 1432 р., на підставі стану володїння. За Поляками зіставало ся західнє Поділє — Камінець, Смотрич, Скала і Червоногород з своїми округами. Бакоту з її округом лишено нейтральною; на східнїй границї крайнїми замками з польського боку виступають Голчедаїв і Йолтушків, з литовського — Летичів. Волинь,

розумієть ся, ціла зістаєть ся за Свитригайлом, і про неї навіть згадки нема в трактаті — Поляки мовчки вирікли ся претензій до неї. Так само нема мови вже про якісь сумнїви що до правности великокняжого титулу Свитригайла: на сих двох точках він узяв гору. Підчас перемиря мали відбувати ся зїзди комісарів польських і литовських, що по можности ще перед скінченнєм перемиря мали полагодити спірні питання, а передо всїм мали рішити, кому має належати Поділє. Перший такий зїзд визначено на Стрітеннє 1432 р. З Свитригайлового боку підписали сю умову князї: Жиґимонт Кейстутович, Олелько й Іван Володимировичі, Юрий Лугвенович, Семен Гольшанський й иньші, всїх вісїм, і 22 визначнїйші панове, преважно Литвини, й деякі Русини.

Несподїваний напад нїмецьких рицарів на Польщу, хоч не мав великих успіхів, страшно розгнївав Поляків тому, що вони не сподївали ся звідси ворожих учинків. Завзявши ся на Нїмців, вони роспочинають дуже живі зносини з усїми ворогами рицарів, а заразом силкують ся всякими способами прийти до порозуміння з Свитригайлом. Але Свитригайло міцно тримав ся при союзї з рицарями, дуже богато по нїм сподіваючись, і не хотїв мирити ся з Поляками. Він хандричив ся з ними за границї, жадав відступлення пограничних замків, що давнїйше належали до Волини (Ветли, Ратно, Городло, Лопатин). А доносячи рицарям про заходи Поляків, щоб розбити його союз з рицарями, запевняє, що й цїлий сьвіт його не розлучить з рицарями. На Ягайла ж мав такий завзяток, як доносили нїмецькі аґенти, що навіть підозрівав його в плянах на своє житє 11).

Литовсько-польський зїзд, визначений на 2/II 1432 р., не відбув ся наслїдком того, що Свитригайло зажадав, аби в нїм брали відпоручники й його союзників — Волохів і нїмецьких рицарів. Нїмецькі аґенти доносили також ще иньше: Свитригайло був ображений тим, що в охороннїм листї потитуловано його просто „князем литовським", не „великим". Поляки все таки силкували ся якось прийти до порозуміння з ним. Маємо звістку, що на зїздї станів польських в Сєрадзи (цьвітень 1432 р.), де ухвалено війну з Нїмцями, постановлено також шукати згоди з Свитригайлом на тім, що він буде великим князем на тих самих умовах і в тих самих границях, як Витовт, і з тим вислано до нього посольство. Коли б покладати ся на докладність сеї звістки, се значило б відступленнє Поділя. Але Свитригайло на те не здавав ся. Навіть проєкт, що ще перед тим виник був у польських кругах — дати йому реґенцію в Польщі з огляду на упадок сил

Ягайла, не звабляв його. Зрештою сей проєкт уложено поза плечима старого короля, й Ягайло не мав до нього ніякої охоти 12).

Відповідею на сєрадзькі ухвали був зїзд Свитригайлових союзників — пруських і ливонських рицарів, з Свитригайлом і відпоручником воєводичів молдавських Ілї й Стефана. На сїм зїздї, 15 мая 1432 р. відновлено торічний союз на ново. Окрім сих союзників Свитригайло числив далї на поміч татарського хана, на тверського князя, з котрим незадовго перед тим посвоячив ся, на московського в. князя. Новгород і Псков також піддали ся як раз тоді під його зверхність; заносило ся також якийсь час на союз з Свитригайлом ще й мазовецьких князїв 13). Супроти того Свитригайло міг себе уважати дуже сильним і не хотів польської ласки.

Поляки мусїли нарештї переконати ся, що не дійдуть з Свитригайлом до кінця. Тодї вони постарали ся знищити його — таки на ґрунтї.

На жаль, закулїсова сторона сеї інтриґи від нас в значній мірі закрита. Одинокий Длуґош оповідав нам про се — і то досить загально й не дуже докладно. Головним махером називає він сєрадзького каштеляна Зарембу: король і пани польські, довідавши ся, що на Литві є незадоволеннє на Свитригайла, поручило Зарембі заохотити сих незадоволених до повстання против Свитригайла й вибору на його місце Жиґимонта Кейстутовича, запевнивши їм при тім поміч Польщі. Заремба був одним з послів висланих до Свитригайла ще з сєрадзького зїзду й перебував на Литві в маю 1432 р.; потім знову бачимо його у Свитригайла десь в липню 14). Він був здавна близьким чоловіком до родини Жиґимонта Кейстутовича — до його сина Михайла 15), і через них міг війти в ближші зносини з литовськими верховодами. Можливо, що він уже підчас свого першого посольства звернув увагу на литовських невдоволенців, або й увійшов у зносини з ними, та піддав польському правительству плян використати се незадоволеннє, — тому й вислано його знову на Литву, уже з сими секретними порученнями 16). При його участи орґанїзовано вже формальну конспірацію против Свитригайла, й та конспірація вчинила переворот при кінцї серпня.

Головним матеріялом для тої орґанїзації послужили литовські пани; головним ферментом — незадоволеннє на особливу прихильність Свитригайла до Русинів, на протекцію їм і впливи Русинів в державі. Се

виступає і з оповідання Длуґоша, і з загальної ситуації. Поголоски про те, що Русь взяла гору над Литвою в вел. князївстві, ходили в Польщі ще з початком року, як показує звісний нам лист Олєсніцкого 17), і очевидно, що такі нарікання ходили й по Литві, хоч в дійсности становище Литви зовсїм не було так траґічне. Нпр. підписи на трактатї з Польщею 1431 р. показують виразно, яке важне становище займали литовські пани в державнім житю в. князївства: трактат підписало без малого двадцять литовських панів — все вищі достойники, а з Русинів бачимо тільки сїм князїв і кількох панів (вищих урядників Русинів чомусь тут нема, хоч і між ними Русини були). Навіть між найблизшими улюбленцями й повірниками Свитригайла бачимо Литвинів (як Ґедиґольда, Івашка Монивидовича і т. и.). Але литовським панам, призвичаєним за Витовта до виключного розпоряджування вищими становищами й справами держави, уже саме трактованнє Русинів на рівнї з ними могло показати ся кривдою, виломом в їх станї володїння 18).

Така була головна підстава сього перевороту, що наслїдком того й характеризував ся як переворот національний, литовський, звернений против переваги Русинів. Але до того примішували ся й особисті незадоволення й змагання, а також певні суспільні мотиви (про них низше), так що виключно національним він не був. Між прихильниками Свитригайла й пізнїйше ми бачимо деяких Литвинів; натомість в конспірації брали участь декотрі руські князї. Сам Свитригайло називав головним автором конспірації Семена Гольшанського, князя з роду вправдї литовського, але давно зрусченого; він то, по словам Свитригайла, „підбунтовав Жиґимонта й підучив" 19). Таке становище Семена можна пояснити його родинними звязками. Він був близько звязаний з родиною Кейстута, як син вірного Витовтового товариша кн. Івана Ольгимунтовича і Витовтів шваґер; з другого боку, як стрий Ягайлової жінки Соньки він міг стояти в близьких зносинах з краківським двором, і тому його міг Ягайло ужити за орґанїзатора конспірації 20).

Самому Жиґимонтови, як ми бачили, Свитригайло, признає в перевороті досить пасивну ролю. Взагалї про нього сучасники були не високої гадки. Длуґош, оповідаючи про обставини по смерти Витовта, каже, що кандидатура Жиґимонта на вел. князївство нїкому не приходила до голови, бо він за Витовта вів нїчим не замітне житє й не дав нїяких доказів своєї здібности 21). Се мабуть справедливо: не визначив ся він зовсїм нїчим 22),

а додати треба, що пізнійші нелюдські ексцеси Жиґимонта дають дорозумівати ся, що сьому чоловіку бракувало й психічної рівноваги 23). Володіння Жиґимонта теж були не визначні: володів він якоюсь частиною (мабуть половиною) в Новгородській волости (Новгородка литовського), де мали свої части Кейстутовичі, потім дістав натомість Стародуб — так що і з становища політичної сили роля його була зовсім незначна 24). З Свитригайлом він тримав ся з початку солідарно, і його підпись виднїє на важнїйших Свитригайлових актах 1431 р., але вже на відновленім трактатї союзу з Нїмцями, уложенім в маю 1432 р., саме перед тим як почала орґанїзувати ся конспірація, — імени Жиґимонта не бачимо; чи стало ся се припадком, чи умисно він почав отягати ся, не можемо сказати.

Конспірація вибухнула 31 серпня 1432 р.; на Свитригайла, що в дорозї ночував в Ошмянах, недалеко Вильна, напав в ночи Жиґимонт Кейстутович з своїми прихильниками і мало що не зловив: Свитригайло ледво з душею утїк до Полоцька, полишивши в руках Жиґимонта свою жінку. Жиґимонта оголошено великим князем, і по його сторонї стали від разу всї литовські землї: Вильно, Троки, Ковно, Жмудь, також Городно — давня волость Кейстута, а Берестє Жиґимонт здобув силоміць. Натомість по сторонї Свитригайла зістали ся майже всї руські землї — Полоцька, Витебська, Смоленська, Сїверщина, Київщина, Волинь, східне Поділє 25). З руських князїв окрім Семена Гольшанського між Жиґимоитовими прихильниками бачимо ще тільки Олелька й Івана Володимировичів та Федора Корибутовича; були се виїмки — княжата держались Свитригайла.

„Литва посадиша великого князя Жиґимонта Кестутовича на великоє княжениє на Вилни и на Троцех, и князи рустии и бояре посадиша князя Швитригайла на великоє княженьє Рускоє” — характеризує сей розлом сучасник, русько-литовський лїтописець. Подібно зрозуміли значіннє його й чужинцї — Поляки й Нїмцї однаково характеризують його як подїл вел. князївства Литовського на часть литовську й руську 26). Ся сторона розлому передовсїм кидала ся в очі, не вважаючи на деякі виїмки в обох партиях, на ваганнє деяких елєментів і домішку мотивів соціальних. Жиґимонт дїйсно став фактично вел. князем Литви, а Свитригайло Руси литовської, хоч обидва претендували на цїле велике князївство й виключали один одного в своїх претенсїях.

Пізнїйша русько-литовська хронїка (т. зв. Биховця, XVI в.) робить цїкаву

замітку, що надає ще инакше осьвітленнє сьому розломови. Вона каже про Жиґимонта, що він „сильныє окрутенства чинилъ подданымъ своимъ, а звлаща надъ рожаємъ шляхецкимъ, немилостиве ихъ awaitималъ и тяжкіє окрутенства надъ ними чинилъ, невинне ихъ каралъ и мордерства надъ ними чинилъ, якіє вымыслити моглъ, надъ всими княжеты и панеты и рожаємъ шляхецкимъ всихъ земель литовскихъ, рускихъ и жомоитскихъ, и былъ тому рожаю шляхецкому велми окрутвый и велми учынки своими злыми прировнаный єсть ко Антиоху сирскому и Ироду єрусалимскому и къ предку своєму в. кн. Тройдену. И тыє подданыи єго — вся шляхта, тому терпели, як вѢрныи рабы пану своєму и ничого злого ему не учынили ани мыслили, и онъ же окаянникъ князь великій Жыґимонтъ не насытилъ ся злосты своєй и мыслилъ въ серцу своємъ по діаволю наученію, како бы весь рожай шляхецкій погубити и кровъ ихъ розлити, а поднести рожай хлопскій псю кровъ”. Оповівши про арештовання князїв, лїтописець каже далї: „и еще на томъ мало маючи, и на остатокъ раду и умыслъ свой злый на томъ зоставилъ: сеймъ великій вчинити, а на томъ сеймѢ всю шляхту выстынаты и выкоренити, а хлопскій рожай поднести”. Кн. Чорторийському перед убийством Жиґимонта лїтописець каже вичитувати „єго злые учинки, што онъ чинилъ надъ всею шляхтою великаго княства, а к тому што єще вымыслилъ былъ на останокъ на томъ сеймѢ всихъ князей и пановъ и весь рожай шляхецкій выкоренити и кровъ ихъ розлити, а псю кровъ хлопскую поднести” 27).

Сей одинокий в своїй характеристичности відзив показує, що в панських кругах уважали Жиґимонта противником аристократії. Тим толкували його сурові нагінки за репрезентантами сеї аристократії, а з другого боку — аристократичні конспірації на Жиґимонта, з котрих одна й закінчила ся його смертю. В тій пізнїйшій традиції мусить бути реальний підклад. Розуміє ть ся, такий радикалїзм і такі крайнї пляни, які признає Жиґимонтови лїтописець, се побільшеннє (може відгомін конспіративних аґітацій). Ми повинні тямити, що репутація Жиґимонта як такого „демократа” в дійсности витворила ся в значній мірі під вражіннєм його суворих розправ з литовськими аристократами, а сї розправи були викликані не принціпіальною ворожнечою до аристократичного елєменту, а нахилом аристократії до Свитригайла, її конспіраціями й підозріннями таких конспірацій. Але нема нїчого неправдоподібного, що тим часом як аристократія тягла переважно до Свитригайла, Жиґимонт шукав опертя в

середній верстві — дрібно-шляхетській, а може навіть і не-шляхетській.

Ся антітеза додає сьвітла становищу Свитригайла. Його тїсні звязки з аристократією — князями й маґнатами не підлягають сумнїву. Він давав їм широкий вплив на державні справи — від нього починаєть ся полїтичний зріст „ради вел. князя” як правного інститута в вел. князївстві. Його прихильністю до аристократії поясняєть ся, що він мав прихильників і поза руськими аристократичними кругами — на Литві і в Польщі. Про його польських прихильників ми чули ще від Посільґе в перших роках XV в.; потім польські маґнати змушують Витовта до амнестії Свитригайлови в 1420 р., а й пізнїйше стрітимо ся ще з доказами їх прихильности до Свитригайла. Що до литовських маґнатів, то полишаючи на боцї тих, що від разу зістали ся при Свитригайлї, ми слїдом уже чуємо про конспірацію уложену литовськими панами на Жиґимонта з метою — вернути литовські землї Свитригайлови 28).

Отже Свитригайло був не тільки проводирем Руси, але заразом — проводирем аристократії. Тїснїйше взявши — він був речником не так руського народа як руської аристократії, князїв і можних панів. Тому боротьба руських елєментів під проводом Свитригайла була справою українських і білоруських князїв і панів. Народною війною в властивім значінню того слова вона не була нїколи. Тим поясняєть ся, що хоч ся війна вела ся під окликом піднесення руської народности й руської віри, властивого народнього руху — зовсїм не викликала, вона не рушила широких кругів українських та білоруських, не кажучи вже за народнї маси. Тому й мала вона досить слабосилий, анемічний характер, не вважаючи на житєвість голошеного нею руського національного оклику.

Примітки

1) Codex Vitoldi ч. 1464, LEKUrkundenbuch VIII ч. 407, пор. Лєвіцкий op. c.

с. 314 нотка 31.

2) Історію переговорів описує маґістр пруський в своїм меморіалї — Codex ep. saec. XV т. II с. 301-2. Для ситуації див. ще лист в LEKUrkundenbuch VIII ч. 398. Акт умови найновійше ibid. ч. 462; в умові окрім Свитригайла беруть участь: кн. Лугвен, Жиґимонт Кейстутович. Олелько Володимирович. Федор Корибутович, Семен і Михайло Гольшанські й ин.

3) Codex saec. XV т. II с. 256, 290-l.

4) Длуґош V с. 433-5, пор. Ягайлів меморіал в Codex saec. XV т. II с. 260-1, нїмецьку записку в Scr. rer. pruss. III с. 494-5 і реляції Свитригайла про переговори з Ягайлом ibid. ч. 189 і 190, Даниловича Skarbiec ч. 1542 (оріґін. текст в теках Онацевича, бібл. Осолїньских рук. 2937 ч. 435); лист його до Ягайла — LEKUrkundenbuch VIII ч. 463.

5) Длуґош IV с. 443-4. Його оповіданнє про луцьку війну дуже детайлїчне і в головнім потверджуєть ся сучасними документами; мусить воно опирати ся на якімсь дневнику похода. Документи: Codex ep. saec XV т. II с. 191 і 192, Даниловича Skarbiec ч. 1548-52.

6) Про нову гіпотезу, що се був Федюшко син Федора Ольгердовича, див. вище с. 169-170. Нема причин одначе видумуваги ad hoc такого нового князя.

7) Оповіданнє Длуґоша — IV с. 445 і 448, і дві реляції Ягайла, до вел. маґістра й до якоїсь духовної особи, писані другого дня по битві, дуже подібні змістом — Codex ep. saec. XV т. II ч. 194 і III дод. 6. З першої з них користав Длуґош в своїм оповіданню. Див. ще Monum. Pol. hist. II с. 895 і III с. 86. З становища Свитригайла описують кампанїю джерела нїмецькі, як лист пруського відпоручника до кн. саксонських — Codex ep. saec. XV т. III дод. 8, пруський меморіал ib. II с. 303-4, хронїка Бітшіна Scr. rer. pruss. III с. 494-6, і Свитригайлів відпоручник на соборі — loh. de Segovia с. 620.

8) Головним джерелом служить і тут Длуґош (IV с. 449-55). Звістки його дуже детайлїчні, але завсїди осьвітлені з прихильного для Поляків становища; в фактах вони знаходять собі потвердженнє там, де ми маємо иньші джерела. Так про приступ до Луцька й переговори оповідає Ягайло в листї до вел. маґістра — Kodeks dypl. Litwy Рачиньского с. 353; про дальші переговори — охоронний лист Ягайла, Skarbiec Даниловича ч. 1561; про

смерть Федюшка й ролю Зємовита мазовецького при облозї — грамота Ягайла в Materyały archiwalne Прохаски ч. 75. Наданнє Рогатина по Івашку Богданї Мик. Параві — ibid. ч. 90.

9) Длуґош IV с. 471-2 про Волохів; про Татар — згадка в трактатах. Відповідь пруських рицарів — Codex ep. saec. XV т. II ч. 195, також лист вел. маґістра до Свитригайла в LEKUrkundb. VIII ч. 500.

10) Трактати перемиря — Ягайлів прелїмінарний з 26/VIII, з нїмецького перекладу королевецького архива виданий у Kotzebue Gesch. Preussens III с. 477, відти у Нарбута Dzieje nar.liew.VII дод. 4 і Даниловича Skarbiec ч. 562 (в перекладї); Свитригайлів в ориґіналї в архиві Чорторийских, виданий з неповної копії в Supplem. ad hist. Russiae mon. с. 303, в повнім текстї в Записках Н. тов. ім. Шевч. т. LXXVI с. 131, з коментарем Бучинського.

11) Про сї відносини див. Codex saec. XV т. II ч. 197, 198, 202, 203, т. III дод. 10, LEKUrkb. VIII ч. 512, 580, 532, Skarbiec ч. 1578. Про пограничні суперечки й конфлїкти Codex saec. XV т. II ч. 197 198, 201, 202(завважу, що видавець, пок. Лєвіцкий, на с. 269 хибно думає тут про с. Лопатин в пов. Пинськім).

12) Длуґош IV с. 469-70, Codex saec. XV т. II с. 203, т. III дод. 10 і 13, Codex Vitoldi с. 1063, Skarbiec ч. 1584, 1589, також нотка у Лєвіцкого — ор. с. с. 323 нотка 55.

13) Трактати угоди з Нїмцями — Napierski Russisch-livl. Urkunden ч. 231 а і 231 b, теж LEKUrkb. VIII ч. 589. Про иньші зносини: 1 Новг. с. 414, 2 Псковська в Полн. собр. лѢтоп. V с. 27, LEKUrkb. VIII ч. 596, 606, 632, Raczyński Kodeks с. 366, Skarbiec ч. 1596, 1608, 1613-4. Про шлюб Свитригайла Wolff Ród с. 165.

14) Длуґош IV с. 479, про посольства Заремби пор. Raczyński Kodeks dypl. Litwy с. 368 і LEKUrkb. VIII ч. 606. Що тут мова йде про два осібні посольства Заремби, справедливо піднїс Лєвіцкий ор. с. с. 327-8 нотка 29.

15) Див. цікавий з сього погляду епізод у Caro Liber cancellariae St. Ciołek ч. 94.

16) У Длуґоша не ясно говорить ся про ролю Заремби. Раз сказано, що король знав про литовську конспірацію й поручив Зарембі увійти в зносини

з нею, другий — що литовські князї й бояре мали тільки охоту до повстання, властиво — тільки незадоволеннє на Свитригайла, і Заремба їх animos opportune accendit. Зістаєть ся не вияснением, в якій мірі дозріла була справа сама, й на скільки причинило ся до сеї конспірації польське привительство. Сам Свитригайло, в своїй реляції про сей переворот, нїчого не каже про участь в сїй справі Заремби і взагалї Поляків.

17) Див. вище с. 187-8.

18) Про ролю литовського елємента в конспірації — Длуґош IV с. 479 (Lithuania тут в етноґрафічнім значінню, як видко з контексту) також Scr. rer. pruss. III с. 498.

19) Fraudulentus ac perfidus Sumeon dux de Olschani, instigator suus (Жиґимонта) ad ea mala et instructor.

20) Про провідників конспірації Свитригайло в LEKUrkundb. VIII ч. 624. В лїтературі про Семена Гольшанського — Pułaski Książęta Holszańscy с. 272 (Szkice i poszukiwania historyczne, I) і Wolff Kniaziowie с. 97. Другим провідником повстання Лєвіцкий уважав (с. 147) біскупа виленського Матвія на підставі листу Свитригайла з 1435 р. — Raczyński Kodeks с. 364, але Свитригайло мав із сим біскупом пізнїйші рахунки, тож з тих пізнїйших слів його не можна вивести чогось про ролю біскупа в 1432 р. На звязки Заремби з родиною Жиґимонта звернув не давно увагу Копистяньский (с. 76). Про самого Жиґимонта Кейстутовича окрім новійших статей Барвінського і Копистяньского давнїйша статя Бартошевича — Encyklopedya Powszechna XXVIII с. 827 і далї, і коротенькі біоґрафійки у Вольфа ród с. 61 і Kniaziowie с. 161.

21) Длуґош IV с. 417.

22) Барвінський в своїй новійшій біоґрафії Жиґимонта силкуєть ся ослабити сю характеристику Жиґимонта, але кінець кінцем зібраний матеріал про Жиґимонта до 1430 р. переконує його, що житє Жиґимонта дїйсно не було визначне нїчим, хоч і не можна його зовсїм назвати незамітним — то значить настільки, що Жиґимонт часами фіґурує в сучасних актах.

23) Під впливом сих ексцесів в 1433 р. ходили поголоски, що він збожеволїв — у Коцебу с. 103 == Skarbiec ч. 1661.

24) Волости Жиґимонта останнїми часами стали предметом пильного обговорення (в статях Барвінського, рец. Прохаски й Бучинського). Першу вказівку про них дає акт унії 1401 р. (Codex Vitoldi с. 72), де Витовт забезпечує Жиґимонтови по своїй смерти володіннє половиною Новгородка, що перед тим належала його братам Войдату й Товтивилу (друга половина перейшла на самого Витовта — їх з Жиґимонтом було тодї тілько двох братів). В однім документї 1412 р. (Kodex Małop. IV ч. 1531) виступає procurator ill. principis d. Sygysmundi D. gr. ducis de Nowogrodek. Але в 1420-х рр. цїлий Новгородок належав до Витовта, що записав його в 1428 р. своїй жінцї (Codex Vitoldi с. 793-4). Натомість Жиґимонт на трактатї 1422 р. підписаний як Sigismundus dux sterodubensis (Dogiel Codex diplom. Poloniae IV с. 115). Очевидно, переміна ся сталась перед наданнєм Сїверщини Свитригайлови в 1420 р. (див. с. вище 179). З тою Стародубською волостию зістав ся Жиґимонт і по смерти Витовта. Лєвіцкий уважав Жиґимонтовою волостию Троки (Powst. Swidrygiełły с. 149), але підписи троцьких воєвод і каштеляна на умові 1431 р. (LEKUrkb. VIII с. 273) не лишають місця сумнїву, що Троки належали до Свитригайла; тому Длуґош в оповіданню про конспірацію і зве Жиґимонта тільки „князем стародубським”. Натомість мусїв він мати якісь дрібнїйші держави й маєтности і в Литві, і в Коронї — на коронні вказує згаданий документ з 1412 р.

25) Про переворот — Свитригайло в LEKUrkb. VIII ч. 624, аґент пруський Ребенїц Коцебу с. 83 і в Skarbiec ч. 1621 (також по горячим слїдам подій), далї Длуґош IV с. 479-80, Бітшін — Scr. rer. pruss. III с. 497-8 і анальоґічна записка ibid. с. 497-8. Давнїйша русько-лит. лїтопись с. 50, Тверська лїтоп. с. 489.

26) Dux Sigismundus omnia castra Lithuaniae, videlicet Vilnam, Trokky, Grodno iu suam redegit potestatem, terrae vero Russiae: Smolensko, Vitepsko ducis Switrigal fidem sequebantur — Длуґош. Жиґимонту dye Lyttauwen alle dirgoben unde auch nemliche rewschen herczogen als Semeon, Allexender unde noch andere — Scr. rer. pruss. III 498.

27) Pomniki do dziejów litew. с. 48-9.

28) LEKUrkb. VIII ч. 636.

Свитригайло й змагання українських і білоруських елєментів вел. кн. Литовськаго: Уставленнє відносин Литви до Польщі, акт унії, Ягайлів привилей для Руси, його непевність. Боротьба Свитригайла — подільска кампанія 1432 р., перехід Волини до Ягайла й поворот назад, походи Свитригайла на Литву 1432-3 рр., боротьба на Україні. Акти унії 1433 і 1434 р. Смерть Ягайла. Ваганнє в партиї Свитригайла.

Конспірація Жиґимонта й розлом в вел. князївстві сотворили незвичайно користні обставини для польської політики. Тільки огляди на Свитригайла, до котрого литовські автономісти, як би їх занадто дражнити, могли б знову звернути ся й знайти в нім підпору, наказували польським політикам бути обережними в використуванню свого тріумфу.

Коли Жиґимонт дав знати королеви про своє оголошеннє вел. князем і просив потвердження сього вибору, визначено зїзд в Городнї, й туди король вислав своїх повномочників для потвердження Жиґимонта й уставлення відносин між вел. князївством і Польщею. Переговори, що вели ся тут, закінчили ся, розумієть ся, потвердженнєм Жиґимонта на в. князївстві. За зломаннє присяги Свитригайлови випрошено від папи розгрішеннє — мовляв вибір Свитригайла був неправний, бо зроблений против обіцянок даних Ягайлови: без його відомости був вчинений 1).

Жиґимонт з свого боку за те все мусів прийняти на себе ріжні обовязання. Їх виложив він в грамотї, датованій 15/X. 1432 і ствердженій підписами князїв і панів — прихильників Жиґимонта. Грамоту уложено на взір Витовтової грамоти 1401 р., але з ріжними відмінами. Жиґимонт, приймаючи вел. князївство від Ягайла, признавав за ними і його наступниками зверхність над вел. князївством (supremus principatus Lithuaniae), обовязував ся помагати йому, не жадаючи нїякої винагороди — виключаючи тільки виживленнє для війська; за себе й своїх наступників прирікав, що нї за чиєю намовою не буде хотїти коронувати ся против волї короля польського. Вел. князївство діставав він в тих границях, в яких володів ним Витовт, але відступав Польщі Подільську землю „з усїма містами, замками й округами”, вирікаючи ся за себе й за своїх наступників усяких претенсій до неї. Признавав також Польщі спірні волинські пограничні округи: Олесько, Ратно, Ветли, Лопатин 2). Натомість Волинь, хоч би її зайняли коронні війська, мала зістати ся в володїнню Жиґимонта

до його живота. По смерти його вел. князївство з усїми землями мало відійти до короля й корони Польської, тільки Троцька земля зіставала ся в руках Жиґимонтових синів. Одначе з того не випливала інкорпорація сих земель Коронї — виключала ся тільки дїдичність в. князївської гідности. Про наступство на вел. князївстві говорить ся хоч принагідно, але зовсїм виразно: наступники Жиґимонта на вел. князївстві мають „вибирати ся обома сторонами" (Поляками й Литвинами 3).

Князї й визначнїйші пани литовські ручили за дотриманнє сих умов. Осібною грамотою прилучав ся до них син Жиґимонтів Михайло, чи Михайлушко, як його звали. Ягайло потвердив сї уклади грамотою (3/I 1433), де повторюючи умови висловлені в Жиґимонтовій грамотї, спеціально обіцяв йому поміч на Свитригайла 4),

Таким чином Поляки зробили оден важний зривок — вимовили собі Поділє. Натомість зреалїзувати свої претензії на Волинь вони не відважили ся 5). Так само не відважили ся вони й скрутити карк полїтичній осібности вел. князївства Литовського: справу обсади великокнязївського трону не обговорено спеціально (очевидно — умисно), але мовчки признано, що й по Жиґимонтї вел. князївство може мати своїх великих князїв 6). Тільки участь Корони в обсадї великокняжого стола забезпечувано тою постановою, що землї в. кн. Литовського по смерти Жиґимонта вернуть ся до Корони. Але могла при тім бути укрита думка, що може тодї удасть ся зробити те, що не удало ся по смерти Витовта — не обсаджувати в. князївського стола й обернути його землї в провінції корони 7).

Уважали потрібним зробити щось і для Русинів, аби ослабити їх нахил до Свитригайла. Королївські відпоручники, разом з тим актом унїї, видали в імени Ягайла привилей для Русинів. Привилей сей, потверджуючи вільности дані Литвинам (католикам), заразом усї „надання, свободи, привілєгії і вигоди", які надані були князям, шляхтї й боярам литовським розтягав на Русинів чи властиво на „руських князїв, бояр і шляхту руську", що досї „як здавало ся — була виключена" від попереднїх надань. Русини можуть уживати рицарських гербів й клейнотів на взір литовсько-польських, і литовські роди можуть приймати Русинів до своїх гербів" 8).

Одначе добродїйства, признані сим привилеєм Русинам, були досить непевні. Перед усїм Ягайлові відпоручники хоч мали дуже широку повновласть від короля, видають сю грамоту за своїми підписами і

печатками тільки тимчасово — до приложення королївської печати. З тим підривала ся правосильність сього привилею — вповні правосильним мав він, очевидно, стати по королївськім потвердженню, чи привішенню королївської печати. Далї, незалежно від сього застереження кидаєть ся в очі, що в такім важнім актї, при направі великої національної кривди православній Руси, зовсїм промовчано релїґійну ріжницю: говорить ся тільки про національности, тим часом як ті давнїйші привилеї, що „як здавало ся виключали Русинів" (се „здавало ся" также може своє значіннє мати!) і тепер мали дістати поправку в сїм новім привилею, як раз стояли на становищі не національнім, а релїґійнім: не національну, а релїґійну ріжницю підносили. Се промовчаннє, розумієть ся, може бути толковане так, що відпоручники, на чолї котрих стояв сам краківський біскуп Збіґнєв Олєсніцкий, хотїли можливо невинно представити сю дражливу для їх католицького сумлїня справу — обминали її релїґійну сторону. Але може бути й так, що тут наданнє навмисно давало ся так, аби не трудно було його потім признати неважним, або пізнїйшим толкованнєм звести на нїщо (мовляв, мова тут іде про русинів католиків, а не схизматиків). В звязку з тим може мати значіннє й та обставина, що Ягайлового потвердження сеї грамоти не маємо: може він і дійсно не вважав потрібним її потверджувати. Та коли й так, то сього надання, видко, не було можна потім взяти назад: признану в нїй рівноправність Русинів з Литвинами повторив Жиґимонт в своїм привилею шляхтї в. кн. Литовського, виданім півтора року пізнїйше 9), і тим самим сю справу запечатано, — хоч і Жиґимонтів привилей повної рівноправности Русинам не давав. Навпаки, можна думати, що значіннє його було в дійсности більше формальне нїж реальне, або й зовсїм ілюзоричне: Русинам признавав він те, чого вони не були й перед тим позбавлені, а не давав того, в чім вони дійсно були покривджені в порівняннюю з католицькою шляхтою — як у правах на уряди 10).

Підчас сих переговорів і дипльоматичних актів польське правительство, не гаячи часу, заходило ся оружною рукою позаберати собі землї, на які розтягали ся його претензії. З проголошеннєм великим князем Жиґимонта воно уважало перемирє з Свитригайлом неважним, всї умови з ним так само, і його самого — неправним володарем земель в. князївства. Був се софізм, але і все поступованнє польского правительства против Свитригайла — ся орґанїзація конспірації против нього підчас перемиря, що признавало його вел. князем, було одним безправєм і віроломством.

Насамперед, на вість про проголошеннє Жиґимонта в. князем, Ягайло забрав свої двірські полки 11) й вислав їх на Олесько, аби відібрати від Свитригайла. Богдан Рогатинський боронив ся, але облогою змушено його піддати ся 12).

По сїм першім, хоч і дрібнім успіху, Ягайло вислав нові полки в поміч олеській експедиції й виправив їх на Поділє — відберати східне Поділє від Свитригайлового намістника Федька князя несвизького, що виступає тут уже від р. 1431 й по словам неприхильного Длуґоша „з поміж усїх князїв Литви й Руси визначав ся великою відвагою й воєнною славою". Уже зараз по перемирю 1431 р. польське правительство нарікало на нього, що він не віддав пограничних замків Голчедаєва й Єлтушкова, відступлених Польщі трактатом. Чи уступив ся він з них потім, не знаємо, бо пізнїйше про них не чуємо, але Длуґош, оповідаючи про кампанїю 1432 р., каже, що Федько з своїми Русинами і з помічними полками Волохів і Татар чинив напади на зайняті Поляками округи 13).

Сили Федька в дїйсности одначе не були, видко, великі, і коли польське військо (десь в жовтнї-падолистї 1432) рушило на східне Поділє, він не відважив ся виступити против нього, тільки нищив дрібною війною. Польське військо позаберало кілька замків в східнїм Поділю, тодї Федько сам спалив свою резіденцію — Браслав, разом з замком, і Поляки зайняли й його. Але Федько тим часом дістав помочи від Татар і Волохів і підстеріг польське військо в дуже невигідній, болотнистій і лїсистій околиці Копистерина, недалеко Морахви, де польське військо мало сю ріку переходити, вертаючи з під Браслава. 30 падолиста 1432 р. він ударив тут на нього, коли воно переходило гатями. Настало велике змішаннє, й польське військо трохи не погинуло до останку. Федькові ватаги кинули ся вже грабувати польський обоз. Але несподїваний прихід малого відділу, висланого на провянтованнє, підбодрив Поляків і перестрашив Федькових вояків, зайнятих грабованнєм. Честь польського війська була виратована. Поляки навіть представляли сю битву великою своєю побідою, оповідали про великі тисячі побитих Татар, Волохів і Русинів, і на доказ привезли дванадцять ворожих корогов; але сї оповідання досить підозрілі. Навпаки, Федько доносив Свитригайлови, що він побив Поляків і задав їм великі страти 14).

У всякім разї, коли навіть битва скінчила ся з честю для Поляків, окрім

гонору вони не здобули нїчого: результати походу по сїй битві пропали, й східнє Поділє опанував Федько на ново 15).

Тим часом воєвничий запал Поляків, разом з загальною депресією, викликаною у партизанів Свитригайла проголошеннєм Жиґимонта, зробили були вражіннє на Волини. З грамоти Ягайла довідуємо ся, що коли він перебував у Львові, слїдячи за кроками подільської експедиції, з кінцем жовтня (1432 р.) прибула до нього депутація князїв і шляхти Луцької землї й заявила, що вони піддають ся королеви й коронї Польській. Ягайло видав їм грамоту, де признавав ріжні благодати. Князям, шляхтї й духовенству — латинському й православному, Нїмцям, Жидам і Вірменам надавав він ті самі права, якими користають ті верстви й народности в Польщі. Православні церкви не мали руйновати ся або зміняти ся на латинські, православні всяких верств не мали бути приневолювані до латинства. Селяне звільняли ся від старостинських поборів (стацій). Спеціально приобіцює король, що не відлучить нїколи Луцької землї від Польської корони анї кому чужому (alicui extraneo) не дасть у державу 16).

Ся остатня обіцянка піддає гадку — чи Ягайло, користаючи з такої привабної нагоди, не задумував задержати Луцьку землю в своїх руках, хоч відпоручники його відступили права на Волинь Жиґимонтови, і се мусїло бути королеви звісне 17). Але справа ся вияснити ся не встигла: серіозного нахилу до Польщі в Луцькій землї не було нїякого, нї перед тим нї по тім. Длуґош оповідає навпаки, що по Луцькій війнї 1431 р. тут проявило ся сильне роздражненнє на Поляків: палили й нищили костели й т. и. Луцька депутація була проявом тільки хвилевої депресії: під зверхністю Ягайла й Жиґимонта Луцька земля зістала ся лише кілька місяців. Коли показало ся, що справа Свитригайла зовсїм ще не програна, тодїшнїй намістник луцький кн. Олександр Ніс, давнїй прихильник Свитригайла, прилучив ся знову до нього, десь в цьвітнї 1433 р. 18), і Волинь знову тримала ся Свитригайла 19).

Свитригайло сам анї хвилї не уважав своєї справи програною; його незвичайна енерґія не зраджує йому й тепер. Утїкши від наглого нападу Жиґимонта до Полоцька, він висилає зараз лист до ливонського маґістра й сповіщаючи його про катастрофу, заразом заявляє, що числить ще на значну підпору в землях в. князївства, й просить бути готовим йому в поміч для боротьби з Жиґимонтом. Иньшим разом доносив він, що числить на

поміч Татар і Волохів, що хан прислав йому 20.000 війська, а з Волощини сподіваєть ся він 50.000, і т. и. Се розумієть ся цифри побільшені — для заохоти Німців. Ливонський маґістр і без того тримав ся вірно Свитригайла, але пруський крутив, хотячи дочекати — хто в кінці візьме гору на Литві, Свитригайло чи Жиґимонт, і вів зносини з обома 20).

В падолисті (1432 р.) Свитригайло розпочав окупацію відірваних Жиґимонтом земель і закликав пруського маґістра, аби разом з тим ударив на Польщу. Початки походу були щасливі, й Свитригайло під Вильном задумував злучити ся з ливонським військом для дальшої кампанії. Але перше ніж надійшло ливонське військо, під тоюж нещасливою для Свитригайла Ошманою напав на нього Жиґимонт з польськими полками, і по завзятій битві, 9 грудня Свитригайла побито, так що він з значними стратами знову мусів вернути ся до свого Полоцька 21).

І ся неудача не ослабила завзятя ані Свитригайла ані його союзників. Ливонський маґістр вибрав ся сам на війну. Волохи мали урядити похід на Польщу. Рахували також на діверсію пруського маґістра. Свитригайло збирав коло себе великі сили, щоб злучити ся з ливонським військом для окупації Литви. Але сей скомбінований плян не удав ся: ливонське військо ударило не діждавши ся Свитригайла; той рушив, не діждавши ся головних сил татарських, і кампанія (січень-лютий 1433 р.) скінчила ся тільки на спустошенню Жиґимонтових земель 22).

Свитригайло збирав ся слїдом поновити свій похід, але що обіцяне татарське військо не наспіло, відложив сей плян, тільки ливонські рицарі повторили грабівничий напад на Литву 23).

На весну закликав Свитригайла до великої кампанії на Польщу й Литву сам вел. маґістр, що стратив нарештї надію помирити ся через Жиґимонта з Польщею. На Зелені сьвята пляновано велику війну. Свитригайло призначав сили Поділя й Волини до діверсії на Польщу, на котру мав ударити й вел. маґістр, тим часом як маґістр ливонський з Свитригайлом мали зайняти ся Литвою. Але з кінцем луцького перемиря заатакували Поляки з чеськими гуситами Прусію так, що з задуманого пруського походу на Польщу не вийшло нїчого. Мало се тільки той користний для Свитригайла наслїдок, що Поляки, зайняті сею війною, не могли помогти Жиґимонту против Свитригайла й ливонських рицарів, що в липню рушили на Литву разом з тверською помічю.

Жиґимонт, полишений своїм силам, переважно обмежав ся тільки дрібною війною, і його проби відпору не були щасливі. Свитригайло з союзниками страшно знищили Литву. Цілий ряд городів в східній частині Жиґимонтових волостей опановані були Свитригайлом. Як би не пошість в людях і конях в союзних військах, Жиґимонта може удало ся б зовсїм знищити, тим більше, що серед литовських бояр, як доносили Німцям, знову зазначив ся дуже небезпечний для Жиґимонта рух. Але пошість чи брак поживи змусили союзників перервати війну, а слїдом Поляки, змусивши пруських рицарів до перемиря, прислали поміч Жиґимонту, й він кінець кінцем коли не в цілости, то бодай в части вернув собі утрачене (про сей його похід маємо лише побіжну звістку).

Свитригайло потім зимою знову висилав свої полки на Литву, але вони тільки попустошили землю. Таким чином й ся кампанїя, найщасливійша ще для Свитригайла, не привела до ніяких важнїйших результатів 24).

Війна, що разом з тим вела ся на Україні, також не довела до ніяких важнїйших результатів. Вихідною точкою війни тут, здаєть ся, був перехід Носа до Свитригайла. Як оповідає Длуґош, по сїм переході до Луцька настягало ся пребагато Русинів. Звідти українські ватаги нападали на землї Польської корони. Длуґош згадує про їх походи в Холмську землю, котру одначе щасливо боронив звісний уже нам Грицько Кердеєвич і зробив сим нападам кінець побивши самого Носа на чолї одної такої експедиції 25). В другий бік повстаннє ширило ся на північ: Русини по части попустошили, по части опанували Берестейщину, Чорну Русь, околиції Слуцька й Клечська. Одначе само Берестє польському війську, надісланому Ягайлом, удало ся виратувати 26).

На Поділю Федько кн. несвизький з Татарами вів далї пограничну війну з Поляками, без значнїйших результатів; голоснїйшим епізодом було, що він захопив в неволю несподіваним нападом самого камінецького старосту Фридриха (Теодорика) Бучацкого. Але сили Федька були ослаблені: страчена була для нього поміч з Волощини, бо оден з молдавських господаричів Іля, вигнавши свого брата, зложив лїтом 1433 р. присягу на вірність Польщі. Татари також були досить непевними союзниками: Длуґош оповідає, що пообіцявши Свитригайлови поміч, вони натомість попустошили землю Київську та Чернигівську й від Днїпра вернули ся назад 27).

Кінець 1433 р. приніс з собою згоду Польщі з Прусією, уложену на 12 літ. Вона мала обіймати також Литву й Свитригайла, але так само як і попереднє перемирє, не була в дійсности переведена в литовських відносинах. Ливонські рицарі її не приняли й зістали ся союзниками Свитригайла, а й в. маґістр пруський, згодившись на неї під натиском обставин, не залишав обіцянок своєї помочи Свитригайлу: до такої помочи заохочував маґістра по давньому цїсар 28). Отже в дійсности згода та нїчого не змінила, бо реальної помочи пруські рицарі Свитригайлови й перед тим не давали. Ріжниця була тільки та, що Польща, полагодивши відносини з Прусією, могла звернути свої сили на Свитригайла; але й на се не заносило ся.

На початку 1434 р. прибув на Литву Ягайло; Длуґош каже, що просив його приїхати Жиґимонт, бо сподївав ся, що така гостина Ягайла піднесе його значіннє в очах людности 29). Він ще раз, власною особою, потвердив Жиґимонта на вел. князївстві, а той за те ще раз (в лютім 1434 р.) мусїв відновити акт унїї 1432 р., відновлений уже раз на початку 1433 р. 30). Заразом — очевидно за згодою Жиґимонта, Ягайло вислав до Свитригайла запросини на зїзд, аби уложити з ним згоду від Польщі й Жиґимонта. З запросин сих нїчого не вийшло, бо Свитригайло збув їх відповідю, що без згоди союзників не може до таких переговорів приступити. Але вони характеристичні, бо показують, що й польсько-литовським кругам ся безконечна війна з Свитригайлом встигла наскучити 31).

Слїдом умер старий Ягайло, перестудивши ся в Медицї, в лїсї, де засидїв ся слухаючи соловейка. Безкоролївє зайняло всї уваги в Польщі, відвернувши їх зовсїм від Свитригайла.

Се було дуже на руку Свитригайлу, але сеї ситуації використати йому не вдало ся Похід на Литву, розпочатий ним з кінцем лїта 1434 р., спільно з ливонськими рицарями, зійшов нї на що Русько-литовський лїтописець каже, що перешкодили йому великі дощі, але ще скорше — спинили Свитригайла вісти про ваганнє серед самих його прихильників та змусили його залишити на разї кампанію в Литві 32).

Коли в польських кругах ми могли помітити з початком сього року прояви знудження з сеї безконечної війни, то тепер приходить ся сконстатувати утомленнє від сих безплодних напружень і серед Свитригайлових

прихильників — руських княжат і панів. В ріжних місцях української й білоруської території прокидала ся охота покінчити з сею війною й кинути Свитригайла.

Уже на початку вересня 1434 р., підчас Свитригайлового походу, доносив ливонський аґент, що йому казали на дворі Жиґимонта: Олександр Ніс піддав Жиґимонтови Луцьк, вислав до нього підданську грамоту через якогось монаха, і Жиґимонт виправив туди Гаштовта, щоб Луцьку землю на себе відібрати. Так само мав звернути ся до Жиґимонта й Київ, і Жиґимонт вислав туди кн. Олелька Володимирича, київського княжича, аби Київ перейняти на себе. Але в Київі Свитригайло упередив його: день скорше прибув туди його прихильник Івашко Монивидович і задержав Київ 33). На дворі Жиґимонта сподївали ся, що Івашко не утримаєть ся супроти того неприхильного Свитригайлови настрою в Київі — так та неохота до Свитригайла мала бути сильна. Але в дійсности Київ зістав ся при Свитригайлї; Жиґимонтові прихильники, видко, помилялися що до сили того київського руху. За те Луцьк на якийсь час зістав ся при Жиґимонтї.

Сей же перехід Носа, очевидно, відізвав ся ще на иньшім визначнім прихильнику Свитригайла — Федьку кн. несвизькім, що ще весною 1434 р. щасливо вів дрібну війну з Поляками на Поділю. Окрім східнього Поділя він тримав Кремінецький повіт на Волини, і от більше меньше разом з переходом Носа з Луцьком до Жиґимонта, Федько піддає Кремінець Полякам. Довідавши ся про се, Свитригайло казав його взяти, й Федькови, як він каже в своїй грамоті, грозила смерть разом з його родиною. Але його визволили з неволї сусїднї польські старости — староста руський Вінц. Шамотульський і камінецький Мих. Бучацкий. Увільнений Федько 14/IX. 1434 записав королеви й коронї Польській свої держави — Поділє й Кремінеччину, з тою умовою, що сї землї зістануть ся й далї в його державі. Запись Поділя не мала реального значіння, бо його завчасу зайняли відпоручники Свитригайла, — аж в 1435 р., як оповідає Длуґош, захопив Браслав для Поляків їх союзник воєвода волоський. Кремінеччину ж Поляки опанували зараз по зрадї Федька 34).

Всї сї польсько-литовські здобутки не були трівкі. Весною 1436 р. Свитригайло писав уже, що Луцьк, Кремінець і майже вся Подільська земля знову в його власти, і він посадив на місце Федька Івашка Монивидовича 35). Факти сї головно цікаві як симптоми.

Кілька місяців пізнійше викрила ся зрада в Смоленську. Провідником конспірації мав бути митр. Герасим, що завдячав своє становище Свитригайлу. Він приготовив був уже передачу Смоленська Жиґимонтови, але в остатній хвилї намісник смоленський викрив зраду. Герасима увязнено, а кілька місяців пізнійше спалено на стосї за наказом Свитригайла 36).

Ся хиткість прихильників, сї конспірації й зради показували Свитригайлови виразно, що довше протягати боротьбу не можна 37). Треба було або повалити противника одним ударом, або самому йти на капітуляцію. Свитригайло порозумів се й напружив усї свої сили до остатньої боротьби. З своїм вірним союзником, ливонським маґістром він уложив спільний похід на Литву на липень 1435 р. Стягнув кого міг з своїх земель і поміч від Татар. Цїсаря й вел. маґістра просив ударити на Польщу, аби звідти не було Жиґимонтови помочи.

Але цїсар, хоч обіцяв, та здурений Поляками дав протягнути час в переговорах. Без нього й в. маґістр пруський, хоч як хотїв, не відважив ся розірвати угоду та напасти на Польщу, і тільки своєю оружною манїфестацію на границї змусив Поляків здержати ся від висилки більших помочей на Литву. Але все таки Жиґимонту була післана з Польщі значна поміч (оден сучасний польський кореспондент рахує її на 12.000), і Жиґимонт з нею виступив против Свитригайла, що злучивши ся з ливонським військом коло Браслава литовського, впав в землї завилейські 38).

Не далеко Вилькомира, коло р. Сьвятої зійшли ся ворожі війська, в позиції дуже невигідній для Свитригайла. Свитригайло постановив перенести табор назад під Вилькомир, але підчас переходу польсько-литовське військо Жиґимонта ударило на нього і в короткій битві, 1 вересня 1435 р. страшно знищило його. Майже ціле ливонське військо пропало; з Свитригайлових русько-литовських полків лїтописець числить самих князїв взятих у неволю 42, і богато побитих.

Свитригайло ледво втїк у свій Полоцьк 39). Се був рішучий удар Свитригайлу, рішучий тріумф його ворогів. По всїй Польщі дзвонили в дзвони, сьпівали Te Deum! Навіть нинїшнї польські історики попадають в ту ж тріумфальну ноту, оповідаючи про сю побіду. Русь розбито, справу унії уратовано — вона могла тепер дозрівати дальше, щоб дозрівши —

тягаром своїх здобутків задавити саму Польщу.

Примітки

1) Длуґош IV с. 480 і далї, Scr. rer. pruss. III с. 498, Cod. ep. saec. XV т. II ч. 206, Archiwum Sanguszków I ч. 32, Skarbiec ч. 1627.

2) Додатково, осібною грамотою, Жиґимонт признав права Польщі на Городно (грамота у Длуґоша IV с. 486). Не бачу підстави для здогаду, що таких грамот про поодинокі спірні території було ще більше.

3) Seu duci magno, per utramque partem pro tempore eligendo.

4) Тексти грамоти Жиґимонта і Михайла у Длуґоша 1. с., в Supplem. ad hist. Russiae mon. ч. 217, в Codex ep. saec. XV I ч. 81. З оригіналу видані на ново у Барвінського, док. 1 і 2. Грамота Ягайла — Rzyszczewski Codex dupl. Pol. I ч. 175.

5) Навіть про вилученнє Волини з комплекса земель в. кн. литовського й прилученнє до Польщі по смерти Жиґимонта не говорить ся виразно; але стилїзація така, що в нїй можна б добачати такий зміст.

6) Лєвіцкий в своїй остатнїй працї (Przymierze с. 293) здогадував ся, що спосіб вибора в. князя в будучности був описаний разом з сим актом в осібній грамотї, але се зовсїм неправдоподібно, і слова, на котрих свою гадку Лєвіцкий опирає, належать мб. до Городельського акту.

7) Копистяньский в своїй недавнїй працї (с. 82-4) висловляє гіпотезу, що вага акту 1432 р. лежала в тім, що родину Жиґимонта виключено на будуще від великокняжого престолу й забезпечено його самим Ягайловичам. Але в дїйсности вага його лежала нїяк не в династичній, а в польській державній ідеї, в забезпеченню участи Корони в обсаді великокняжого престолу, що

мала діяти ся через вибір, а не спадком. Кейстутовичі зрікають ся дідичних прав, але не тратять можливости бути вибраними. Ягайловичі можуть дістати ся на великокняжий престіл також тільки через вибір.

8) Codex ep. saec. XV т. III с. 523. Про сей привилей див. прим. 33.

9) Codex ep. saec. XV т. III с. 529.

10) Див. в т. V с. 452-3.

11) Exercitum de curiensibus suis.

12) Длуґош IV с. 481, пор. 484-5.

13) Длуґош IV с. 487. Лєвіцкий (ор. с. с. 162) представляв собі справу сеї кампанії так, що польський похід був викликаний нападом Федька, а сей знову входив в плян падодистової кампанії Свитригайла. В дійсности польський похід на Поділє значно випередив сю кампанію і був вчинений Поляками proprio motu.

14) Длуґош IV с 487-491, LEKUrb. VIII ч. 651, 661 (==Scr. rer. pruss. III 499), Skarbiec ч. 1644. Реляцію Длуґоша про Копистеринську битву з певним скептицизмом брали й иньші дослїдники, що близше застановляли ся над сим епізодом: Молчановський ор. с. 367, Лєвіцкий ор с. с. 163.

15) Що Федько зістав ся паном східнього Поділя, а не стратив його, як думав Лєвіцкий (с. 165), се виходить з усього. Федько представляв Копистеринську битву побідою. Длуґош мовчить про результати окупації. Поділє слїдом (весною 1433 р.) бачимо в руках Федька. Лєвіцкий бачить доказ утрати Федьком Поділя в тім, що Свитригайло закликав Федька до себе до походу (LEKUrkb. VIII ч. 662), але в сїм скорше треба доказ, що його становище на Поділю було зовсїм безпечне. Лєвіцкий думав (ор. с. с. 201), що Федько вернув собі Браславщину весною 1433 р., але текст Длуґоша (IV с. 515), на який він покликуєть ся, каже тільки, що Федько тоді держав Браслав.

16) Codex eqist. saec. XV т. I ч. 82 (з пізнїйшої досить лихої копії). Се наданнє, очевидно, має на гадці записка Густин. літ. під 1432 р. — див. прим. 33.

17) Лєвіцкий в своїй першій праці (Powstanie с. 330) тушував сю справу, але

в новійшій (Przymierze с. 295) признав, що тут виступає плян прилучення Волини Польщі. Одначе з того, що кн. Ніс, покинувши Свитригайла, виступає серед Жиґимонтового двору на акті унії 20/I 1433 р. (як низше), виходило б, що Луцьк в тих місцях в реальнім володінню Поляків мабуть не був. Вольф (Ród Gedymina с. 22), щоправда, думав, що кн. Ніс був тоді без уряду, але його ввела в помилку хибна дата реляції в Skarbiec ч. 1623.

18) Вольф, як вище, здогадувавсь, що кн. Ніс відстав від Жиґимонта тому, що він відібрав від нього Волинь, але сей здогад, як сказано, опираєть ся на хибній даті.

19) Про перехід Луцької землі до Свитригайла див. листи у Карамзїна V пр. 264 (тогочасний нїмецький переклад в LEKUrkb. VIII ч. 681), Skarbiec ч. 1661, також Длуґош IV с. 499.

20) LEKUrkb. VIII ч. 624, 632, 636, 639, 646.

21) LEKUrhb. VIII ч. 642, 645, 646, 647, 649, Давн. рус.-лит. лїтоп. с. 50-1, псковські — Пол. собр. лѢт. IV с. 206, V с. 27, Тверськ. с. 489, Длуґош IV с. 491-2 (сильно побільшено).

22) LEKUrkb. VIII ч. 650, 657, 661, 662, 663, Давн. русько-лит. лїтоп. с. 51, Cod. ep. saec. XV т. III дод. 18.

23) LEKUrkb. VIII ч. 661 (с. 392-3, пор. 404), 664, 667, 669, 673.

24) LEKUrkb. VIII ч. 677, 681, 685, 693, 701, 703, 724, 797. Лист Свитригайла з ориґіналу у Карамзїна V пр. 254. Давн. рус. лит. лїтоп. с. 51-2. Псковська в Пол. соб. лѢт. IV с.207. Длуґош IV с. 519-20.

25) Длуґош с. 499. З сим епізодом досить правдоподібно звязуєть ся реляція якогось польського старости (мабуть Кердеєвича) про погоню за Носом (звісна тільки з польського перекладу Пшездзєцкого, друкованого в старій польській ґазеті Gazeta Codzienna, 1854, а недавно передрукованого Радзїмінским Monografia xx. Sanguszków I с. 81; згаданий тут кн. Казимир може й не помилка, як думав Вольф, а кн. Казимир белзький, з мазовецької династиї). Взята при тім в неволю кн. Гуркова обіцяла намовити свого свата кн. Носа до служби королеви, а Луцьк до підданства.

26) Длуґош IV с. 499 і 520-1, лист Жиґимонта до Ягайла з 25/IX 1433 у Ґолембіовского Dzieje pan. Władysława Jagiełły I с. 551 (лихо виданий), пор. Skarbiec ч. 1661. Сей лист Жиґимонта має в собі деякі неясности, і їх не можна розвязати, не маючи перед очима певнїйшого тексту. Питаннє головно в тім, чи вихідною точкою повстання на півночи був також Луцьк, чи Слуцьк — з теперішнього текста годї вгадати на певно. Непевна звістка про напад Носа і побіду над Поляками під Самбором у Коцебу, за ним у Вольфа Ród с. 22. Що до Холмщини, то Лєвіцкий представляє собі Кердеєвича якимсь спеціальним Grenzverweser-ом супроти Носа (ор. с. с. 186), але без всякої підстави. Кердеєвич в ролї старости тільки боронив собі звичайним способом своєї землї від волинських нападів.

27) Длуґош IV с. 520. Присяжні грамоти волоського господаря — Матеріалы для истории Россіи. Польши и Молдавіи Уляницкого ч. 29-30, Codex ep. saec. XV т. II ч. 216, пор. Длуґош IV 513-4.

28) LEKUrkb. VIII ч. 781, 797, 828.

29) Длуґош IV с. 521-2.

30) Сї потвердження, інтересні тільки підписами сьвідків (зміст повторяють

вони незмінно з акту 1432 р.), видані недавно у Барвінського, док. 3 і 4. Грамота Ягайла з 1434 р. — Rzyszczewski Codex d Pol. I ч. 176.

31) LEKUrkb. VIII ч. 789 (на жаль, тільки реґеста). Подібні поголоски про замір Ягайла завести компроміс мім Жиґимонтом і Свитригайлом ходили ще зараз про проголошенню Жиґимонта — Skarbiec ч. 1629; але на сей раз ми маємо документ.

32) LEKUrkb. VIII ч. 781, 816, 849, 854, 855, 856, Skarbiec ч. 1686, Давн. русько-лит. літоп. с. 52.

33) З весни 1434 р. маємо листи Свитригайла, де він пише про заміри Поляків забрати у нього Луцьк і Кремінець і про успіхи Федька на Поділю — Skarbiec ч. 1684 і 1686. Про зраду в Луцьку й Київі — лист Ганса Бальґа з 6/IX 1434 р. LEKUrkb. VIII ч. 855 (с. 501). Бальґ обережно додає до сих новинок: was nu an dessen dingen al wores ist, das kan ich nicht gesagen. Звістку про Київ не маємо нічим провірити. Але в тій формі, що там готовила ся зрада, але Свитригайло запобіг їй, нема в сій звістції нічого неправдоподібного. Звістка про Луцьк оповіджена з великими детайлями, й подверджуєть ся згаданим донесеннєм Свитригайла, що Луцьк вернув ся до нього — Golebiowski Dzieje Polski za Jagiełły II с. 37.

34) Про сей епізод див. прим. 34.

35) Про Кремінець і „майже всю Подільську землю” (очевидно, треба розуміти східнє Поділє) як свої волости пише Свитригайло 1/IV 1436 — Skarbiec ч. 1783.

36) Про сю конспірацію читаємо в листах Свитригайла — Raczyński Kodeks dypl. Litwy с. 364 і 367. Про спаленнє м. Герасима Давн. русько-лит. літоп. с. 52, псковські в Пол. собр. лѢт. IV с. 209 (тут похибка, що зміняє зміст) і V с. 28 (тут добре).

37) Лєвіцкий (Powstanie с. 240 і далї) пробував звязати всї сї вагання в одну велику конспірацію, що обіймала „як здаєть ся всю західню Русь”; її мотивом мало бути змаганнє до церковної унїї, а проводирем м. Герасим, котрого д. Лєвіцкий пропонував при тій нагоді на канонїзацію яко першого мученика церковної унїї. Все се одначе зовсїм фантастичне. Припускати, що київські пани, Федько, Ніс і Герасим були участниками одної конспірації, на сам перед трудно через хронольоґічну ріжницю. Не вже ж

по тім, як Федько й Ніс відкрили свої карти вже в серпні, Герасим ще пів року тягнув свої переговори (сї переговори й розпочаті мабуть були пізнїйше). По друге, неоднакова у них полїтична тактика: Федько піддаєть ся Польщі, Ніс і Герасим тягнуть до Литви. Що до унїонного мотиву — то се чиста фантазія, для якої бракує всякої підстави, хоч би тому що сам Свитригайло був прихильником церковної унії, і зовсїм не за унїю спалив Герасима.

38) LEKUrkb. VIII ч. 906, 936, 969, 970, 976, 983, 1006, Codex ep. saec. XV т. III дод. 24, 27, 29, 32.

39) Про саму битву — Давн. руськ.-лит. лїтоп. с. 52-3, псковські в Пол. собр. лЂт, IV с. 209-210 і V с. 28, Длуґош IV с. 562-5, LEKUrkb. VIII ч. 985, 986 і 994.

Свитригайло й змагання українських і білоруських елєментів вел. кн. Литовськаго: Війна 1435, Свитригайло на Українї, утрата Білоруси, переговори Свитригайла з Польщею в 1436 р., політика галицької шляхти, союз з нею Свитригайла, заходи Жиґимонта коло Київщини й Волини, польське правительство вирікаєть ся Свитригайла, упадок Свитригайла.

Жиґимонт по сїй побідї почув себе вповнї паном ситуації. Справу з Свитригайлом уважав він покінченою. Настав час звернути фронт в другий бік — против польських інкорпораційних апетитів, против яких він заздалегідь, ще від самих початків свого панования пильнував зміцнити свою позицію. Потрібні були союзники против Польщі, і тому Жиґимонт не схотїв іти з Поляками на Ливонїю по вилькомирській побідї. Як Витовт під Ґрінвальдом, так і Жиґимонт, що взагалї силував ся йти слїдами свого славного брата, хотїв собі зберігти в рицарях союзника для обрахунку з Поляками, що тепер виходив на чергу.

Замість походу на Нїмцїв, вислав він сина з військом заберати руські землї Свитригайла. Але тут так гладко не пішло. Тільки Смоленськ, приготований недавнею конспірацію, піддав ся Жиґимонтови, натомість Полочане й Витебляне не віддали ся й побідно витримали облогу литовських військ. Сам Свитригайло також не думав капітулювати й стягав

недобитків своїх прихильників, та татарську поміч. Відсидївши ся в Витебську від литовського війська, він з кінцем року подав ся на полудень, як казали Нїмцям — аби стягнути Татар та за їх помічю вернути собі Смоленськ і оборонити иньші руські землї 1).

Під весну, дійсно, бачимо Свитригайла в Київі. На Українї справдї треба було його присутности. Там рознесла ся була чутка, що Свитригайла нема вже на сьвітї, й як він сам каже, се було причиною, що намістник сїверський був піддав ся — кому, не знаємо, Жиґимонту чи Москві. Але коли Свитригайло зявив ся тут, сїверські городи вернули ся до нього. З татарською помічю рушив він на Поділє й вернув собі Браславщину. Волинь — земля Луцька й Кремінеччина також вернули ся до нього. 1 цьвітня він писав до вел. маґістра, що вернув собі вже всї руські землї, з виїмком Смоленська, до котрого думав тепер забрати ся. Він планував похід і на Литву з Татарами, та просив вел. маґістра ударити разом на Польщу. Але рицарі — й пруські, й навіть ливонські, уложивши під натиском обставин угоду з Польщею (31/XII 1435) і пообіцявши в нїй розірвати з Свитригайлом, не відважали ся вже нарушити сеї умови й мовчаннєм збували Свитригайлові листи 2).

Лїто принесло новий, ще тяжший удар, нїж ся утрата нїмецьких союзників: Полочане й Витебляне піддали ся Жиґимонту, „не чуя собѢ помочи ни отколе” 3). Вся Біла Русь отже була страчена. Се було особливо тяжко: і з становища литовської державної традиції і для Свитригайлових рахунків. На українські землї, хоч як вони були великі, в Литві все дивили ся як на провінції анектовані, властивою ж державою були землї литовські й білоруські. Тепер і ті й сї були для Свитригайла страчені. Тому то русько-литовський лїтописець, записавши підданнє Полоцька й Витебська, додає: „и нача князь великий Жедимонтъ княжити на великом княжении на Литовськомь и на Рускомь” — з Свитригайлом лїтописець від сього часу не рахуєть ся. Та й сильнїйшої опори українські землї не могли Свитригайлови дати: ми знаємо, що він операв ся на князївсько-панську верству, тим часом на Поднїпровю, так само і в Браславщинї ся верства була дуже слабка, а Волинь займала тепер досить непевне становище супроти Свитригайла.

По кількох лїтах боротьби Свитригайлу приходило ся думати про покору. Але старий дипльомат все ще шукав якоїсь штуки. Союз Польщі з

Жиґимонтом знищив його — сей союз задумав він доконче розлучити. Притягнути до себе Жиґимонта не було надії; значить приходило ся пошукати ласки у Поляків, хоч би ціною крайніх уступок.

Поляки, як ми знаємо, захоочували Свитригайла до компромісу на початку 1434 р. Потім чуємо про якусь пропозицію переговорів від них на початку 1436 р. Та тут — з весною 1436 р. починають нас полишати джерела, перед тим розмірно богаті, так що ми тільки в деякій части можемо слідити за політикою Свитригайла. При кінці падолиста він писав вел. маґістру, що недавно уложив перемирє з Поляками, як той йому радив, — до дня св. Миколая (9 мая!). По тім, як оповідає Длуґош, він цілу весну й літо бомбардував своїми посольствами кор. Володислава, стараючи ся прихилити його до повного помирення й союзу. Але Жиґимонт дуже жалкував і нарікав на сї зносини Поляків з Свитригайлом та уложене з ним перемирє й рішучо противив ся всяким компромісам з ним. Тому польське правительство дуже здержливо приймало всї сї залицяння Свитригайла. Тодї Свитригайло сам 13 серпня зявив ся в Кракові, з великими дарунками королеви й його сенаторам. Але дарунки не помогли, й Свитригайлу пообіцяли тільки, що на зїздї польських станів в Сєрадзи, в жовтнї, візмуть його справу під розвагу 4).

Відповідь ся обіцювала так мало, що Свитригайло махнув рукою на польське правительство й звернув ся до панів з українських земель Польської корони і з ними уложив сепаратну умову.

Щоб порозуміти сей факт, що так противить ся сучасній ідеї держави, мусимо сказати де що про становище сього українсько-польського панства. Галичина, хоч прилучена до Польщі ще 1387 р., аж до 1434 р. не була зрівняна з иньшими польськими провінціями. Її устрій і адміністрація відрізняли ся від иньших польських провінций, маючи деякі останки з руських часів, а що найважнійше — її шляхта була обтяжена спеціальними податками й обовязками, яких не знала шляхта иньших польських земель 5). Се звязувало місцеву шляхту, без ріжниці її національности — польську й українську, певними спільними інтересами й веліло їй, так само без ріжниці, добивати ся повного зрівняння з иньшими польськими провінціями. З нею солідарно тримала ся також і шляхта Белзької землї, хоч та належала до мазовецьких князїв, а з окупацією Поділя 1430 р. прибув союзник також і в шляхтї подільській. Не давно видана конфедерація

руської шляхти 1436 р. кидає сьвітло на сей шляхотський союз всїх українських земель Польської корони: в нїм беруть участь маґнати й шляхта земель Львівської, Галицької, Перемишльської, Сяніцької, Холмської, Белзької й Подільської, грозячи знищеннєм майна кождому шляхтичови або урядникови, котрий би не піддав ся постановам сеї конфедерації, а в иньшій, пізнїйшій грамоті (1438 р.) заповідає навіть боротьбу королеви, як би він мав спротивити ся її постановам 6).

Вихідним мотивом для сеї орґанїзації була справа зрівняння шляхти руських земель з польською. Таке зрівняннє заповідав уже Єдлинський привилей Ягайла з 1430 р.: він задержав до смерти Ягайла тільки вівсяну данину в землях „руських" (галицьких) і подільських, а зрештою зрівнював сї землї з иньшими польськими, і се було повторене потім краківським привилеєм 1433 р. На практиці одначе се зрівняннє не було мабуть вповнї переведене, бо коли по смерти Ягайла його син Володислав оголосив повне зрівняннє Руси й Поділя з иньшими провінціями, се, як оповідає Длуґош, викликало сильне незадоволеннє в польських кругах, хоч з формального боку се був тільки наслїдок, що сам собою випливав з Ягайлових грамот. У всякім разї в р. 1434, з запанованнєм Володислава, проголошено було повне зрівняннє Галицької Руси й Поділя з иньшими провінціями; тут переводить ся тепер польська адмінїстраційна й судова схема — се було закінченнєм інкорпорації сих земель Польщі 7).

Переведеннє в житє сього зрівняння, зреформованнє українських земель в дусї польської шляхетської свободи, оборона здобутих прав, поставлена метою конфедерації 1436 р. — були тільки одною стороною в змаганнях шляхотського союза. Другою був, щоб так сказати — шляхотський імперіалїзм. Галицька Русь була першою стацією в поході польської шляхти на українські землї; тут утворили ся перші кадри нової польської маґнатерії, й сї успіхи тільки розпалили її охоту до дальших здобутків. Поділє було здобуте галицькими панами, против наказу, хоч і не против волї польського правительства. Се удало ся, й завистне око галицьких панів звертаєть ся до иньшої сусїдньої землї, на котру заявило претензії польське правительство, але не відважило ся зреалїзувати — до Волини.

Претензії на Волинь були піднесені зараз по смерти Витовта, а як я вище підносив, грамота Ягайла Лучанам 1432 р. будить підозріння, що польське правительство й потім мало гадку забрати Волинь. Але мотив обережности

супроти унії взяв гору, й польське правительство відложило сю справу до ліпших часів. Се не задоволило русько-польських конквістадорів, і обставини, в яких опинив ся Свитригайло в 1436 р., давали їм охоту використати їх для окупації Волини. Правда, у Свитригайла, як казав Посільґе, були ще й незалежно від того приятелї між українсько-польським панством. Але що переговори галицьких панів з Свитригайлом стали ся не на ґрунтї якихось особистих симпатий, а власне таких окупаційних апетитів, в тім трудно мати які небудь непевности, маючи перед очима умову галицької шляхти з Свитригайлом.

На жаль, нїяких подробиць сих цїкавих переговорів ми не маємо — саму тільки умову 8). З неї бачимо, що по своїй невдалій візитї до Кракова Свитригайло розпочав переговори з галицькими панами, і між ними в перших днях вересня (1436) прийшло до такої умови:

Між Свитригайлом й панами з Галицької Руси й Поділя уставляєть ся союз против усїх ворогів, аж до повнолїтности короля. Свитригайло має панам помагати „вірними радами й помічю", а вони йому. Свитригайло віддає Полякам Луцьк з повітами 9), а галицькі пани мають на сєрадзькім зїздї вистарати ся йому від короля заплату за Луцьк иньшими маєтностями. Наколи ж би на тім зїздї не вдало ся виторгувати нїчого для Свитригайла, в такім разї відпоручники Свитригайла й панів самі мають щось постановити в справі тої заплати йому. По смерти Свитригайла всї його володїння мають перейти до Корони, і в сїм напрямі мав він обовязати своїх намістників. Що до Київщини, бояре Свитригайла, які були при нїм, тут же зложили таку грамоту: обіцяли бути помічними й прихильними королеви й панам його, а спеціально панам з Руси, і по смерти Свитригайла тримати ся тільки короля 10). Можливо, що теж було зроблене й для Браславщини, тільки сеї грамоти ми не маємо.

Значіннє сеї умови ясне: за відступленнє Польщі Волини галицькі пани забезпечали Свитригайлу володїннє иньшими землями — Київщиною, Браславщиною, Сїверщиною, й обіцяли йому за себе й за короля поміч против Жиґимонта. Инакше сказавши — Свитригайло ставив їм жаданнє, аби змусили короля розірвати союз з Жиґимонтом. Се, очевидно, було його головне жаданнє, а наскільки щиро при тім заміряв він передати Луцьк Полякам, се вже иньша справа. Правда, полки галицькі й мазовецькі (се очевидна вказівка на участь в сїй справі також панів бельзьких),

прилучивши ся до війська Свитригайла, були впущені ним в Луцьку землю. Але се ще щиростии Свитригайлового заміру не доводить: в тій хвилї для Свитригайлового престіжа ся польська залога була дуже користна, а більшого не питаймо.

Справдї, здаєть ся, се панське військо — властиво вість про його прихід зробила Свитригайлови дїйсну прислугу. Підчас його подорожі в Польщу Жиґимонт задумав зробити з Свитригайлом кінець. Правдоподібно, сим хотїв він запобігти можливому компромісу з Свитригайлом. Як довідуємо ся з Свитригайлового листу до вел. маґістра, вислав Жиґимонт разом два війська на Свитригайлові волости: одно на Луцьк, друге на Київ. Перше, прийшовши під Луцьк, пішло на приступ, хотячи спалити місто, але Свитригайлова залога їх відбила. Потім прийшла звістка, що Свитригайло „уложив союз з королем" — не знати, чи значило се звістку про ту Свитригайлову угоду з панами, чи про вислане ними військо, — скорше може остатнє. Тодї Жиґимонтові вояки кинули облогу й пустили ся швиденько назад. До Київа же встиг надтягнути Юрша, тодїшнїй київський воєвода, що був з Свитригайлом у Львові. Получивши ся з Татарами, що прийшли в поміч, він задав битву Жиґимонтовому війську, побив його сильно, і тим ся кампанїя скінчила ся. Дїяло ся се в середнїх днях вересня 11).

Тим часом галицьким панам на сєрадськім зїздї, видко, не вдало ся перевести своїх плянів. Длуґош каже, що дебати над сею справою були дуже завзяті. Галицькі пани вказували на те, що се справа вже зроблена й не може бути змінена: Свитригайло уже передав луцький замок відпоручникам панів — старостї руському Шамотульському й Яну з Сєнна старостї олеському. Дїйсно, в актах Свитригайлових і його союзників сї пани звуть ся навіть луцькими старостами, то оден то другий, хоч в дїйсности Луцька земля зіставала ся в володїнню Свитригайла, й тї пани були властиво тільки комісарами галицької шляхти. Але з противного боку вказувано на обовязки прийняті на себе супроти Жиґимонта, на його рішучу опозицію всяким компромісам з Свитригайлом і домагання, аби Луцьк передано йому, Жиґимонтови, відповідно до трактату 1432 р.

Очевидно, серед польських панів були два напрями. Один змагав до як найскоршого прилучення українських земель до Польщі. Другий за лїпше вважав пильнувати унїї й сею дорогою зближати по волї інкорпорацію

цілого вел. князівства Литовського. Зрештою такі два напрями були взагалі в польській політиці, від самого початку майже, й часом перехрещували ся з собою. Перевагу в Сєрадзи взяв, очевидно, другий погляд, хоч ми й не знаємо близше постанов сього зїзда. Длуґош каже, що з Сєрадзи вислано послів до Жиґимонта, аби конче помирити його з Свитригайлом і намовити його на те, аби згодив ся, щоб Свитригайлу дати якусь винагороду в коронних землях 12). Се все оповіджене дуже коротко й не ясно; очевидно тільки, що правительство не хотіло розривати з Жиґимонтом, як бажав собі Свитригайло й галицькі пани. Але як воно хотіло обернути компроміс з Свитригайлом і справу його земель, се не ясно.

Супроти рішучої опозиції Жиґимонта, вислані з сєрадзького зїзду польські посли вкінці вирікли ся зовсїм Свитригайла й задоволили ся тільки скріпленнєм унії: Жиґимонт потвердив ще раз акт 1432 р., додавши нові ґарантії на те, що по його смерти всї землї перейдуть до короля, з виїмком Троцької волости його сина. Натомість польські посли обовязали ся перервати всякі відносини між Свитригайлом і Польщею. Всї Поляки, які були в Луцькій землї або взагалї в службі Свитригайла, мали бути відкликані й виведені звідти до 25 січня, й потім нікому не вільно буде чи з Польщі чи з Мазовша іти до Свитригайла, везти до нього припаси, зброю й т.и., під страхом кари 13).

Таким чином польське правительство вповні вирікало ся Свитригайла, хоч і не обіцяло Жиґимонтови активної помочи против нього. Се була, щоб так сказати, офіціальна польська політика. Але в дійсности ті обіцянки не були сповнені: відносини галицької шляхти з Свитригайлом не були розірвані. Одного з її комісарів Яна з Сєнна бачимо ми при боцї Свитригайла в лютім 1438 р., з титулом луцького старости; в акті конфедерації галицької шляхти з жовтня 1438 р. на чолї її стоїть Шамотульський ґенеральний староста руський, з титулом луцького старости. Сама конфедерація, завязана „для загального добра земель руських і подільських”, хоч в акті говорить тільки про збираннє й шафованнє королївськими доходами, могла в дійсности стояти в звязку з окупаційними плянами шляхти: не дурно ж вона манїфестувала ся титулом луцького старости для Шамотульського. В звязку з сим могла стояти й нова подорож Свитригайла в Галичину з кінцем року: звідти, з Перемишля висилав він свого аґента до Прусії 14).

Жиґимонт тим часом, як оповідає Длуґош, майже на кождий зїзд польських

станів присилав свої скарги й нарікання на те, що умову про передачу йому Луцька не додержано: держать Луцьк далї в імени Корони згадані старости — Шамотульский і Сєненьский. Длуґош додає, що значна частина польських сенаторів не могла рішити ся на передачу Луцька, і тим дає розуміти, що гадки в сій справі були поділені, і що польське правительство, зробивши формальну уступку Жиґимонту, все ще не рішало ся вирiктя ся плянів прилучення Волини. На нові домагання Жиґимонта поручено було тим волинським комісарам (десь в осени 1438 р., як виглядало б з Длуґошевого оповідання), аби з певними застереженнями передали Жиґимонтови Луцьк. Але порученнє се не було сповнене. Аж самі луцькі бояри, бачучи безвихідне становище Свитригайла й поставлені перед альтернативою — вибирати між підданством Коронї або вел. князївству, прихилили ся до сього остатнього. В сїчні 1439 р., — писав Жиґимонт до пруського маґістра, — „Луцьк, що Поляки були забрали против своїх записей і присяг та при собі задержали (!), піддав ся нам сам, і Лучане зажадали, аби ми їм прислали свого намісника, і ми їм зараз післали" 15).

Се був остатнїй удар Свитригайлу — по нїм він уже не встав. Всякі звістки про нього уривають ся й пізнїйша леґенда про нього оповідає, що він сїм лїт пас вівцї на Волощинї, поки не дістав назад Луцька 16).

Судячи з того, що в момент смерти Жиґимонта ми не бачимо в руках Свитригайла ніяких волостей в в. кн. Литовськім, треба припускати, як то й роблять звичайно, що Жиґимонт по переході Луцька до нього, вибив Свитригайла геть зовсїм з земель вел. князївства Литовського. Се й зрозуміло — Свитригайло був зовсїм обезсилений, і навіть галицька шляхта не мала причини ним опікувати ся, коли втїк від неї предмет її бажань — Волинь. Він дістав одначе „винагородженнє в коронних землях", про яке пактовано ще 1437 р.: йому дано в державу деякі маєтности в Галичинї, що й зіставали ся за ним аж до кінця його житя 17).

Пасти вівцї отже Свитригайло не мав потреби, а й саме вигнаннє його не трівало довго: в мартї 1440 р. під ножами конспірації згинув його ворог Жиґимонт, і перед очима Свитригайла на хвилю блиснула знову перспектива великокнязївського престолу.

Примітки

1) Давн. рус.-лит. лїтоп. с. 53, LEKUrkb. VIII ч. 979, 981, 998, IX ч. 2.

2) Skarbiec ч. 1731, 1732, 1733, LEKUrkb. IX ч. 39. Давн. русько-лит. лїтоп. с. 53. З Луцька маємо лист Свитригайла з падолиста 1436 р. — Skarbiec ч. 1739.

3) Давн. рус.-лїтоп. 1 с.

4) Skarbiec ч. 1730 і 1739, Длуґош IV с. 579-80.

5) Див. т. V гл. II.

6) Codex saec. XV т. II ч. 250, т. III дод. 39.

7) Див. т. V с. 86-8.

8) Codex saec. XV т. I ч. 250, т. III дод. 39.

9) Ся точка про відданє Луцька тільки implicite містить ся в сїй умові; може була ще иньша грамота, яка говорила виразнїйше про се.

10) Ibid. ч. 92.

11) Реляція Свитригайла в LEKUrkb. VIII ч. 227.

12) Длуґош IV с. 580-1.

13) Codex epist. saec. XV т. I ч. 93, пор. 90 (з ориґиналів у Барвінського док. 5 і 6). Rzyszczewski. Codex dipl. Pol. I ч. 177.

14) Акти Зап. Россіи I ч. 36, Codex saec. XV т. II ч. 250, Kotzebue Switrigail ч. 139 (реґеста, з датою 6/XII 1438), звідти Skarbiec ч. 1758.

15) Длуґош IV с. 601-2. LEKUrkb. VIII ч. 414. Остання грамота Свитригайла з Волини — надднє Стреченовичу з 2/IX 1438 (богато разів

видаване, остатнє вид. в Archiwum Sang. I ч. 36). З грамоти сеї видко, що Свитригайло тодї ще володів і Волинею й Браславщиною: між його радою згадані еп. луцький Теодосий і Монивид староста подільський й кремінецький.

16) Лїтопись т. зв. Биховця с. 56. Сї сїм год, коли вони не епічне кругле число, могли зявити ся наслїдком того, що лїтописець кладе поворот Свитригайла десь на р. 1446.

17) Про державп Свитригайла в Галичинї див. Длуґош V с. 104. Головна держава — Городок, в його держанню в судових записках львівських виступає від початку р. 1441 тільки — Akta gr. i z. т. XIV ч. 3737, також 301, але дістав він її, очевидно, скорше. Ми маємо грамоту його для городецької церкви ще з 1403 р. (Головацкій ч. 26), але питаннє, чи дата певна. Стадніцкий (Bracia Jagiełły с. 364) зачисляє і Жидачів Свитригайла до галицьких держав, але документ, на який покликуєть ся він, належить до ранїйших часів — 1415 р. (див. Akta gr. i ziem. X ч. 46).

Справа унїї і влучення українських земель до Польщі за Казимира і Олександра:Полїтика Жиґимонта Кейстутовича, польсько-литовське напруженнє, смерть Жиґимонта. Кандидатура Свитригайла; кандидатура Казимира, пляни Польщі, проголошеннє в. князем Казимира, уступки Русинам — відступленнє Волини Свитригайлу й наданнє Київа, пограничні спори і розрив з Польщею.

Мусимо вернути ся до відносин вел. князївства до Корони, аби прослїдити дальшу історію унїї й тїсно звязану з нею справу прилучення українських земель до Польщі.

Ми бачили, що унїя була розірвана Свитригайлом і звязана на ново по проголошенню Жиґимонта. Аби уратувати загрожену унїю, Поляки не спинили ся перед державним переворотом в Литві й сотвореннєм власними руками вел. князя з прероґативами Витовтових часів. Відступили навіть від претензій на Волинь і тільки всї старання робили коло того, аби забезпечити перехід вел. князївства по смерти Жиґимонта до рук короля.

Жиґимонт, хотячи запобігти порозумінню між Поляками и Свитригайлом,

послушно видавав ті приречення, яких вимагали від нього Поляки. Акт унії 1432 р., потверджений 1433 і 1434 р., був загострений при кінці 1437 р. ріжними додатками, що мали на меті не дати місця дідиченню великокняжого престолу, — переходови його від Жиґимонта до його сина Михайлушка: всї намісники й старости мали зложити присягу й письменне обовязаннє, що по смерти Жиґимонта передадуть свою державу королеви й т. и. Нарештї в осени 1439 р., може занепокоєні заходами Жиґимонта коло союзу з цїсарем (чи властиво „королем римським") Альбрехтом, Поляки казали Жиґимонтови ще раз потвердити акт унії 1432 р. 1).

Жиґимонт чинив їх волю, але тільки до часу. Його відносини до Корони не були та й не могли бути щирі. Відібраннє від його сина спадщинних прав до великокняжого престола, правдоподібність, що при „виборі" в. князя сей син і в дійсности буде відсунений від того престолу, щоб не скріпити тим принціпу дідичности, зовсім природно, мусїло Жиґимонта в високій мірі дражнити. А і взагалї таке залежне становище від Польщі, в яке поставило його польське правительство, йому не могло подобати ся. З самого початку старав ся він знайти собі опору супроти польської полїтики, її далекосяглих інкорпораційних змагань.

Від початків Жиґимонт пробує увійти в близші відносини з нїмецькими рицарями, і як ми бачили, в 1435 р. навіть здержав похід на Ливонїю, аби ощадити собі союзника в будучности. Пізнїйше (1438 р.) навязує він зносини з Альбрехтом австрійським, зятем і наступником цїс. Жиґимонта на престолах угорськім і ческім, що супроти тодїшнїх польських плянів на Чехію мусїв дуже цїнити такого союзника як вел. князь литовський. У в. князя являють ся пляни лїґи против Польщі, зложеної з цїсаря, нїмецьких рицарів, Литви й Татар. А коли Поляки, силкуючи ся розбити сей союз Жиґимонта з Альбрехтом, повторяли стару пісню, що в. князь литовський не може входити в такі союзи, бо він не самостійний володар, а польський підвладний, — в. кн. Жиґимонт відповідав на се вповнї Витовтовим язиком: „Нїколи ми не були нїчиїми підданими, і велике князївство наше, скільки сягає людська память, нїколи не було нїкому підвласне, і ми держимо його не з рук Поляків, а займаємо престіл його від Бога дідичним правом по наших попередниках. По смерти нашого брата вічної памяти Витовта воно правно перейшло на нас, як на правдивого спадкоємця і ми на сїм престолї за божиєю помочию нїкого окрім Бога не боїмо ся" 2).

Як бачимо, справа унії знову була в великій небезпечности, тим більше, що як раз тоді Жиґимонт скрутив карк Свитригайлу, отже не потрібував польської ласки, а двозначним поступованнєм Поляків в Свитригайловій справі був сильно роздражений. Але його пляни стрітили ся з ріжними перешкодами. Вел. маґістр, по недавнїх прикрих досьвідах, не вважаючи на всї налягання цїсаря, не хотїв розривати з Польщею. Сам Альбрехт умер восени 1439 р. Між литовськими панами, як каже нїмецький аґент, була певна опозиція против розриву з Польщею, а навіть Жиґимонтів син Михайлушко держав себе невповнї солїдарно з батьковими плянами 3).

А найбільша біда була в тім, що взагалї против Жиґимонта було сильне незадоволеннє в державі 4). Через те Поляки, як би він рішив ся против них виступити, ще лекше потрапили б його зашахувати, нїж в своїм часї Свитригайла. Та сього мабуть Жиґимонт не відчував.

Нагла смерть перебила його плян. В вербну недїлю 1440 р. Жиґимонт згинув від конспірації. Перекази й піснї оповили скоро подробицї сього факту густою сїткою леґенди — аристократія в. князївства тріумфувала смерть свого гонителя, що здавав ся її страшнїйшим від всїх ославлених сьвітових гонителїв і тиранів і наложив головою серед плянів нових кар і нелюдських нагінок на нещасливих панів. Польський хронїст Мєховский (поч. XVI в.) згадує про сумну пісню сьпівану на Литві: „хоробрі князї руські забили Жиґимонта князя литовського” 5). Оповідали ріжні історії, що цїлий полк конспіратів був штучно проведений в княжий замок — в возах з сїном, де сидїли поховані узброєні вояки; що вони вкрали ся до покою, перекупивши найблизшого слугу княжого Киянина Скобейка; що князь сам відчинив їм двері, бо конспіратори піддурили його: пошкробали двері, як то мала звичай робити домашня медведиця, яку держав Жиґимонт при собі, і т. и. Але не вважаючи на сей леґендарний туман, характер конспірації переданий нам вповнї виразно і згідно не тільки з собою, а із усею історичною обстановою 6). Як ми бачили ся традиція литовська — литовсько-руської аристократії докладнїйше кажучи, вважала конспірацію за реакцію панства против переслїдувань, якими Жиґимонт мучив „рожай шляхецький” 7). Русько-литовська лїтопись середньої редакції 8) підносить, що хоч проводирем конспірації „був один з дому князей Чорторыских”, але була вона дїлом і виразом настрою всеї аристократії — „з волею всихъ панов и князей литовскихъ”. І раз се було дїлом аристократії, а головну ролю в сїм руху грали елєменти „руські” 9) — „руські князї” тої піснї,

згаданої Меховским — бо й справді, на чолї конспірації стояв князь Іван Черторийський з братом Олександром 10), — то можемо повірити тій же ширшій русько-литовскій лїтописи, що конспірація, усуваючи Жиґимонта, мала на метї проголошеннє традиційного русько-панського кандидата — Свитригайла 11). Дійсно, на вість про смерть Жиґимонта до Свитригайла поспішили вістники, він прибув на Волинь, і в Луцьку його прийняли з великою честию. Правдоподібно, старий сам мав надії, що прийшов час йому бути великим князем: в грамоті виданій ним на початку червня він називає себе supremus dux Lithvaniae.

Грамота ся, датована в Товмачі, була видана, правдоподібно, наслїдком переговорів з його давнїйшими союзниками — галицькими панами. У них передовсїм шукав попертя Свитригайло. Він обіцяв в ній бути прихильним Польщі й нїчого не робити без ради короля й його сенаторів. З свого боку мусїли йому галицькі пани також пообіцяти поміч по давньому 12).

Але литовським панам кандидатура Свитригайла не могла особливо усьміхатись. Декотрі з них, як каже Длуґош, були за проголошеннєм вел. князем короля Володислава, себто за найтїснїйшим звязком з Польщею. Він називає поіменно сих прихильників Польщі з поміж найвизначнїйших литовських панів, так що сеї його звістки не можна відкидати, хоч можна мати сумніви, чи сей напрям був щирий, і тим більше — чи був сильний 13). Далї були прихильники у Жиґимонтового сина Михайлушка; як каже Длуґош — мав він сторонників між панами новійшої дати, вивисшеними Жиґимонтом, а також симпатиї на Жмуди. Але сї кандидатури мусїли уступити ся на другий плян перед иньшою, висуненою слїдом: кандидатурою молодшого Ягайловича — молодого королевича Казимира (він мав тільки 13 рік тодї).

На сїй точцї ріжні традициї розходять ся. Русько-литовська традиція представляє так, що Казимира спровадили з Польщі литовські пани против бажання польського правительства — мовляв навіть викрали його. Традиція польська, в особі Длуґоша, ставить дїло так, що Казимира вислало польське правительство з власної ініціативи 14). Одначе така ініціатива з становища польської унії була б такою похибкою, що трудно її у тодїшнїх польських полїтиків по стількох досьвідах припустити. Правдоподібно, кандидатура Казимира була піднесена таки в литовських кругах, і литовським панам удало ся переконати польське правительство,

що ся кандидатура, бувши компромісом між крайніми льоялїстами і радикальними автономістами або руськими прихильниками Свитригайла, ще найлїпша для Польщі супроти всїх иньших можливих.

Взагалї польське правительство, не приготоване зовсїм до таких перемін на Литві і зайняте справою угорської корони, предложеної кор. Володиславу, литовським справам не дало відповідної уваги й взагалї не потрапило їх взяти в свої руки. Польська полїтика мала властиво дуже добрі обставини для переведення своїх плянів що до в. кн. Литовського: відповідно до акту 1432 р., що йно перед кількома місяцями потвердженого, король Володислав мав взяти в свої руки в. князївство, міг при тім перевести інкорпорацію Волини до Польщі й взагалї поставити в як найтїснійшу залежність від неї в. князївство. І се супроти браку якогось пляну, одностайности й рішучости в зверхнїх кругах в. князївства, при істнованню кількох кандидатур і партий, ледво чи й стріло б дуже сильні перешкоди.

Длуґош каже, що згадані литовські льоялїсти кілька разів присилали до Володислава запрошення до Литви, але Володислав і його сенатори (котрих олїґархічним цїлям перспектива угорської корони була дуже наручна) за лїпше вважали пильнувати угорської справи, й Володислав на Литву не поїхав. Коли ж висунула ся кандидатура Казимира, в польських правительственних кругах рішено вислати його на Литву, але як каже Длуґош, не в ролї вел. князя, а в ролї тимчасового намістника, поки Володислав остаточно полагодить литовські справи. Одначе виряжаючи Казимира, Володислав у Длуґоша поручає Казимирови, аби без дозволу Володислава не зачинав нїяких війн, пильнував унїї й памятав добродійства Корони польської та усе мав на оці її добро й користь 15). Отже самі сї інструкції представляють справу так, що Казимира висилали не на тимчасового заступника, а на довші часи, хоч і ограничували його права.

Пізнійше Длуґош згадує, що Володислав мав таки „спасенні заміри" що до Литви: забрати до Польщі Волинь і Берестейщину 16), лишити в руках Болєслава мазовецького Дорогичинську землю, захоплену ним по смерти Жиґимонта, далї — зіставити Михайлушку Жиґимонтовичу його землї (Троки, а може й Городно), і доперва так обкроєне вел. князївство дати Казимиру, „аби воно шукало собі розширення в займанщинах 17), і в такій зменшеній великости не відважало ся брикати проти Польщі". Такі пляни можна прийняти й для того моменту, коли Казимира висилано на Литву.

Тільки ж відложивши їх до пізнійших роспоряджень Володислава, польське правительство тим самим стратило можливість переведення сих плянів. Що найдивнійше, навіть не забрано до Польщі Волини, що вже стільки разів була так як у руках Поляків. На сей раз, здаєть ся, на перешкоді став Свитригайло з своїм союзом з галицькими панами, відновленим по смерти Жиґимонта. Як я вже казав, Свитригайло при тім мав ширші пляни, і в сї пляни мусів вводити своїх галицьких союзників. Але на разї він сїв на Волини, і звідти сї союзники не хотїли його рухати.

Та найважнійшою таки помилкою польських полїтиків було висланнє на Литву Казимира, перше нїж відповідно використано обставини в інтересах Польщі. Попереднї досьвіди аж надто добре поучували, що коли на чолї вел. князївства ставав хтось з Гедиминової династії, утримати його в границях самого тільки намісникования, взагалї в границях польської програми — було не можливо. Висилаючи Казимира на Литву, перше нїж переведено ті „спасенні заміри" польської полїтики, польське правительство, мабуть не сьвідомо, але зовсїм певно закидало свої пляни що до Литви, приготовлювані цїлими десятолїтями, отже справдї жертвувало, хоч не сьвідомо, литовську полїтику угорським плянам.

Дїйсно, скоро тілько польські пани з Казимиром приїхали до Вильна, литовські пани заявили їм, що хочуть оголосити Казимира великим князем, і арґументовали се тим, що з сею справою не можна проволїкати з огляду на партию Михайлушка Жиґимонтовича.

Польські пани спротивляли ся тому. Тодї стани в. кн. Литовського проголосили Казимира вел. князем без їх згоди. Длуґош оповідає, що се було зроблено потайки, поки Поляки спали, але ся анекдотична подробиця не конче була потрібна в дїйсности. Заразом литовські правителї потрапили взяти Казимира в свій вплив, а польські пани „з малими дарунками" були відправлені назад; тих же кілька, що лишили ся далї при Казимирі, не мали нїякого впливу серед литовського окруження 18).

До Володислава Казимир і стани в. кн. Литовського вислали посольство, просячи, аби потвердив Казимира на вел. князївстві. Але Володислав його не потвердив, і пізнїйші посольства й прохання литовські не привели до нїчого. Польське правительство не признало Казимиру великокняжого титулу, називало його тільки dux Lithuaniae. Володислав збував справу, кажучи, що полагодить її по своїм повороті до Польщі, а тим часом чинив

такі роспорядження, наче в Литві ніякого в. князя не було — по просту іґнорував Казимира 19). Тільки та біда, що на Литві його не слухали.

Таким чином по стількох заходах і всяких хитромудрих ґарантіях — унія фактично була розірвана.

Правда, могли Поляки сподївати ся, що як то кажуть, прийде коза до воза — Казимир і литовські пани будуть іще їх потрібувати. Дійсно, обставини, в яких Казимир засїв на великокняжий стіл, не були веселі. Претензії Михайлушка Жиґимонтовича й Свитригайла, розлом між Русию й Литвою, і до того ще повстаннє на Жмуди й Смоленську, а на Підляшу мазовецька окупація. Але литовська реґенція, на чолї котрої стояв Ян Гаштовт, воєвода троцький, потім виленський, вміла справи повести й міцною рукою підтримати значіннє вел. князївства.

Свитригайлу полишено зайняту ним Волинь, і він задоволив ся тим, що до кінця житя титуловав себе великим князем. На реальне ж велике князївство претензій не заявляв і Казимира, яко в. князя, признавав своїм зверхником. Казимир в додатку до Волини дав йому ще Гомель і Туров 20).

Се признаннє Волини Свитригайлу було заразом уступкою руській партії. Другу зроблено також зараз по проголошенню Казимира — надано Київщину Олельку Володимировичу, сину Володимира київського. Се був оден з визначнійших руських князїв зять московського в. князя 21), а при тім займав супроти Литви й унії прихильне становище 22). По проголошенню Жиґимонта вел. князем він, разом з своїм братом Іваном, прилучив ся до нього й стояв по сторонї Жиґимонта до кінця, що не перешкодило йому одначе бути увязненим Жиґимонтом не задовго перед його убийством. Коли зявив ся Казимир в Литві, Олелько зараз же ставив ся до нього з поклоном. Отже сьому „умірковavому” князеви надано його отчину Київщину, мабуть зараз же по проголошенню Казимира вел. князем: уже з початком 1441 р. маємо від Олелька документи в новій ролї київського „государя-отчича”. Разом з Київщиною він дістав також заднїпрянські простори давньої Переяславщини, а можливо що й Браславщину 23). Таким чином переважна частина українських земель вел. князївства Литовського (з виїмком Сївервщини й Побужа) опинила ся в руках князїв — репрезентантів руського елємента. Сим литовські пани, що в своїх руках держали Казимира, до певної міри задоволяли руську аристократію в. князївства.

З иньших трудностей реґенція вийшла також добре. Повстання загашено. Михайлушко, хоч заздалегідь ладив ся на великокняжий престіл 24) і справді проголошений був вел. князем по смерти батька, не відважив ся тепер повстати рішучо й зложив присягу Казимиру. Поводив ся він, що правда, двозначно, а його намістники не піддавали ся Казимирови. Але реґенція позабирала тоді Михайлушкові землї силою, і сам він мусїв утїкти. Відносини до сусїднїх земель — нїмецьких рицарів і північних републїк Новгорода й Пскова уставлено приятельські. Супроти того правительство Казимира не потрібувало польської ласки й зовсїм рішучо ставило ся супроти Польщі і в пограничних справах і коли польське правительство вмішало ся в справу Дорогочинської землї.

Про пограничні спори ми довідуємо ся тільки припадком, з документів. В маю 1441 р. кор. Володислав пише в одній грамотї, що кн. Сангушко, сидячи в Кошерській волости на Волини, протягом довшого часу нападав на землї Польської корони, вкінцї захопив Ратно і при тім забив польського державця та иньших Поляків. За се король згаданою грамотою відберає йому Кошерську волость і надає її холмському старостї Дерславу з Ритвян. Чи Дерславу дїйсно вдало ся відібрати ту волость, не знаємо, але за те маємо з весни 1443 р, грамоту Казимира, де він надає тому Сангушкови Ратно й Ветли яко отчину його й поручає Ратнянам нїкого иньшого не слухати 25). З сього бачимо, що за спірну Ратенську волость, признану в остатнє Польщі Жиґимонтом в 1432 р., ішла формальна боротьба, і Казимир в нїй зовсїм рішучо поставив ся супроти Польщі.

Далеко голоснїйша й важнїйша була справа, Дорогичинської землї. Сю землю в 1391 р. дав був Ягайло Янушу кн. мазовецькому на вічність. Але се була батьківщина Витовта, і вернувши ся на Литву в 1392 р., Витовт відібрав її назад. Потім Жиґимонт, оженивши сина Михайлушка з унучкою сього Януша, Офкою, надав брату її Болеславу Дорогичинську землю, з тим щоб він узяв її по його смерти доперва; про таку його грамоту згадує Длуґош, але ми її не маємо 26). На сїй підставі Болеслав по смерти Жиґимонта забрав Дорогичинську землю собі. Литовське правительство зараз запротестувало. Справа загострила ся ще тим, що до Болеслава удав ся й Михайлушко і звідти заявив претенсії на Казимира за відібрані від нього землї, а сторону Болеслава узяло польське правительство.

Зложений в сїй справі зїзд польських і литовських панів в Парчові в осени

1441 р. не привів до нїчого, тільки подражнив обидві сторони, тим більше, що підчас сих переговорів польські пани виступали також і в обороні інтересів Михайлушка, і також, розумієть ся, нїчого тим не осягнули. На сї часи кладе Длуґош вище згаданий плян обкроєння в. князївства; мовляв він виник під впливом того огірчення в Польщі на Литву. Пізнїйші переговори в дорогочинській справі не помогли також нїчого, і з кінцем 1443 р. литовське правительство почало ладити ся до війни. Спроваджено Татар і з ними попустошено мазовецькі землї, а при тім влетїло й Галичинї. Дорогичин взято в облогу. Болеслав також стягнув свої сили, а Володислав на сї вісти поручив польським панам, зібраним в Пьотркові на зїздї, вислати поміч Болеславу. Сенатори дїйсно вирядили шляхту Ленчицької, Куявської й Добринської земель против литовського війська, але не мали воєвничого запалу свого короля. Вони розуміли, що такий оружний конфлїкт знищив би унїю до решти, тому старали ся здержати короля в його запалї й запропонували Казимиру перемирє аж до повороту Володислава, що мав рішити справу. Перемирє прийнято дїйсно, а слїдом Болеслав згодив ся продати свої претензії на Дорогичинську землю за 6.000 кіп грошей, і на тім стала умова. Але в Литві завзятє було так велике, що навіть виленський епископ виступав против купна Дорогичинської землї, і Литвини роздражнені сею справою захопили сусїднїй мазовецький замок Венґров 27). Все таки справа дорогичинська була убита.

Сей дорогичинський епізод виразно показав, в якій мірі в. князївство Литовське еманціпувало ся з під всякого впливу Корони й перейшло супроти неї на самостійну ролю. Всякі слїди унії зникали. Вел. князївство Литовське здобуло собі фактично вповні суверенне, незалежне становище.

Примітки

1) Див. вище с. 207 і 225. Потвердженнє р. 1439 — Cod. ep. saec.XV т. II 262

(воно потверджує властиво акт з 1434 р., але той був тільки відписом акту 1432 р.). Лєвіцкий (Przymierze с. 295) нарахував навіть пять потверджень акту 1432 р., але се за богато: в дійсности їх було тільки чотири.

2) Cod. ep. saec. XV т. II ч. 261, пор. III ч. 44. Матеріал про зносини Жиґимонта з Альбрехтом зібраний в згаданій (прим. 31) статї пок. Лєвіцкого Przymierze, де подано й кілька невиданих документів в додатках. Питаннє, чи союз з Альбрехтом був довершений, чи тільки був в плянах, які не дійшли кінця через смерть Альбрехта, рішало ся Лєвіцким не однаково. Прохаска в своїй рецензії підтримав давнїйший погляд Лєвіцкого, що фактично союз істнував уже, і сю гадку приймають і новійші дослїдники сього часу.

3) Реляція бранденбурського комтура в додатках до розвідки Лєвіцкого Powstanie ч. 8, с. 319. Копистяньский в своїй недавнїй розвідці пробує толкувати се так, що Михайлушко тільки в подробицях полїтики розминав ся з батьком, а в основі був з нею солїдарним (с. 97 і далї).

4) Нпр. LEKUrkb. IX ч. 133 (про Полочан і Витеблян).

5) Chronicon Polonorum с. 309. По контрасту, припускають, що в тій сумній піснї народ оплакував Жиґимонта, як свого приятеля, але се можна говорити хиба в формі здогаду. Старі „думи”, що оспівували подібні події, взагалї мали елєґічний характер (див. в т. VI гл. IV). Тим меньше можна на підставі сеї згадки робити виводи про прихильну для народа полїтику Жиґимонта, як то чинять декотрі.

6) Крім русько-литовської лїтописи такеж осьвітленнє дає сїй конспірації Длуґош (IV с. 619), взагалї дуже близький в своїм оповіданню і в характеристиці Жиґимонта з лїтописною традицією (хто на кого впливав тут, було б інтересно прослїдити), а певне значіннє має й оповіданнє Стрийковского (II с. 202-4) з огляду на його близкість до аристократичних кругів в. кн. Литовського.

7) Див. вище с. 205.

8) З т. зв. познанського кодексу бібл. Рачиньских, Пол. собр. лЂт. XVII с. 337 . Тамже проба аналїзи оповідання ширшої лїтописи.

9) Пізнїйший о два поколїння Ольбр. Гаштовт в своїм мемуарі (1525)

представляє конспірацію 1440 р. навіть вповнї руським рухом, зверненим против литовських панів, і ставить її в одну лінію з конспірацією 1481 р. і рухом Глинського: Duces Czartoryscy... Rutheni magnum ducem Sigismundum, patruum olim Casimiri in Troki ex conjuratione simili interficere, contra quos conspiratos, tota terra tumultuante, vix ipsum Casimirum minorennem avus meus incolumem conservavit et contra eorum voluntatem potenter sublimavit, cum omnem genealogiam nostrorum dominorum tunc ipsi Ruthenorum duces voluerunt delere et soli ambiebant dominationem occupare (Acta Tomiciana VII с. 269). Але Гаштовт в сїм своїм мемуарі взагалї показує таку неперебирчівість в обвинуваченнях і комбінаціях, що треба бути досить обережним і не спішити ся брати його слова за відгомін якоїсь дійсної традиції або загальнїйших поглядів.

10) До давнїйших сучасних звісток, що називають Івана, а не Олександра Чорторийського „убійником Жиґимонта” див. ще в новім томі LEKUrkb. XI ч. 159.

11) Pomniki с. 49.

12) Codex epist. saec. XV т. I ч. 113. Що ся Свитригайлова грамота була видана наслїдком переговорів з галицькими панами, вказують слова: commissariis regni totius Poloniae et Russiae. Подібно як в давнїйшій умові Свитригайла — ibid. ч. 91, так і тут, я думаю, король і commissarii regni приплетені для більшої поваги тільки, а властива вага в Russia — в галицьких панах.

13) Що така польська партія, яка противила ся антипольській політиці Жиґимонта, дійсно була, се писав і пруський аґент на кілька місяців пред конспірацією (видане у Лєвіцького Przymierze, дод. 8): „між панами і в краю литовськім нема одностайности — частина прихильна до Польщі, частина по сторонї вел. князя”.

14) Лїтопись Биховця с. 50-1, Длуґош IV с. 621-3. Лїтературу сього моменту див. в прим. 36.

15) Длуґош IV с. 622-3, 626-7, 657.

16) Certis castris — Brzescze et Krzemyeniecz, каже Длуґош (с. 657), але Волинь, очевидно, саму собою тут треба розуміти. Кремінець чи не означає туг східнього Поділя, що за Свитригайла належало до кремінецького

старости ?

17) Acciperet in his terris, quae nondum cultae sunt, augmentum — властиво отже з земель нерозроблених. Чи розумів тут Длуґош господарську культуру, чи казав се метафорично — про розширеннє полїтичних границь, трудно сказати.

18) Длуґош IV с. 657-9.

19) Длуґош IV с. 657, лист польських панів до Володислава — Wiszniewski Historia literatury polskiej V с. 353, 355, див. ще низше с. 235-6.

20) Лїтопись Биховця с. 51 і 56. Документы архива юстиціи I с. 14, 6. Archiwum Sanguszków I ч. 47. Фойґт Geschichte Preussens VIII с. 91 — про заяву Свитригайла з р. 1446.

21) Стрийковский (II с. 177) каже навіть, що по смерти Витовта були голоси за його кандидатурою на в. князївство, але се досить непевна традиція — мабуть самої родини Олельковичів, до якої близько стояв Стрийковский. Тому у нього так часто Олельковичі кандидують на великокняжий стіл.

22) Про попередню карієру Олелька див. у Вольфа Kniaziowie с. 327-8 (у Стаднїцкого коротко). Треба поправити тільки помилку, нїби Олелько від Жиґимонта був перейшов до Свитригайла (тим Вольф толкує й арештованнє Олелька). Вольф опираєть ся в сїм здогадї на обговоренїй уже київській грамотї Свитригайла 1442 р., друкованїй в Актах Южной и Зап. Россіи I ч, 21: в сїм виданню її на чолї сьвідків стоїть „князь Олеко", але порівняннє з виданнєм тоїж грамоти в Arch. Sanguszków I ч. 38, показує, що кореспондент археоґрафічної комісії (що копію сеї грамоти надіслав) зле прочитав слова: князь Олександръ (Ніс), і зробив звідти князя Олька й Андрія Носа.

23) Про наданнє Олелькови Київа — Лїтопись Биховця с. 56; перша київська грамота Олелька — Акты историческіе изд. археогр. комиссіею I с. 488. Що до Київа за Олелька й Семена Олельковича могла належати й Браславщина, бачу на те натяк в обводї границь учиненім Семеном Олельковичем. — Акты Зап. Россіи II ч. 199: нащо б Семен Ол. посилав свого черкаського намістника обводити границю з Польщею в Браславщинї, коли б ся територія мала иньших литовських намістників ?

24) Длуґош каже (IV с. 656), що литовські пани ще за житя Жиґимонта, змушені ним, зложили присягу Михайлушку як будучому вел. князеви. Маємо й грамоту його з титулом вел. князя (Arch. Sanguszków III ч. 2), тільки в пізнійшій копії й без року. Копистяньский вповні правдоподібно виводить дату 1440 (5/IV) і боронить її автентичности (с. 98-9).

25) Archiwum Sanguszków I ч. 37 і 39. Новійша Monografia xx. Sanguszków (I с. 110) не дала до сього нічого цікавого.

26) Пробує її відтворити Копистяньский ор. с. с. 115.

27) Kodeks dypl. ks. Mazowieckiego ч. 120 і 186, Длуґош IV с. 622, 670, 711-3, Codex ep. saec. XV т. I ч. 125 (лист писаний перед перемирєм, в 1444 р, а не в 1443, як датує видавець), Wiszniewski Historia literatury polskiej V с. 356. Про сї події Caro op. c. IV с. 272. Прохаска Uchwały walnego zjazdu Piotrkowskiego (Ateneum 1887) і найновійше у Копистяньского, ор. с. Зовсїм хибно у Любавского Обл. дѢленіе с. 16 і 19.

Справа унії і влучення українських земель до Польщі за Казимира і Олександра: Смерть Володислава, переговори Поляків з Казимиром, „угода Литвинів з Короною" 1446 р., Казимир королем, польсько-литовські спори, справа Волини, смерть Свитригайла й пляни війни.

Та все помішала подія, якої годі було собі вгадати на перед: 10 падолиста 1444 р. в битві під Варною пропав безвісно король Володислав. Його наступником, розумієть ся, мав бути Казимир, і супроти напружених відносин до нього польські пани опинили ся в досить трудній позиції. На першім зїзді вони попробували іґнорувати все попереднє, й саме великокняже становище Казимира, та покликали його просто яко престолонаслїдника, аби взяв на себе реґенцію в Польщі, поки прийдуть докладнїйші вісти за Володислава. Але Казимир збув се ріжними вимівками. Тоді прийшло нове посольство, що просило його вже на королївство — коронуватись на польського короля. Казимир знову вимовляв ся; заявляв, що він задоволений великим князївством, при тім підчеркував, що він був не намісником польським в Литві, а правдивим вел. князем. Але заразом давав зрозуміти, що він не позволить на польського

короля вибрати кого иньшого, а не його.

Польські пани, збентежені катастрофою, мусїли формально випрошувати Казимира у Литвинів, й сї, видко, того й чекали. Розумієть ся, з державного становища вел. князївства було б лїпше, як би Казимир зовсїм вирік ся польської корони й справдї задоволив ся вел. князївством. В такім разї з вибором иньшого польського короля, з иньшої династиї, самостійність вел. князївства була б забезпечена від польських претензій. Але так радикально поставити справу в литовських кругах не відважились. Може сам Казимир особисто не хотїв упустити польської корони, і литовські пани не мали сумлїння впливати на нього в сїм напрямі, а найважнїйше те, що литовські правителї самі не хотїли розривати звязку Польщі й Литви, хотїли тільки забезпечити литовську автономію й полагодити польсько-литовські спори по своїй мисли, користаючи з сеї нагоди. Тому вони не противили ся коронації Казимира на польського короля, тільки при сїй нагодї хотїли дещо виторгувати від польських панів, і для того протягали, впливаючи в сїм напрямі на Казимира. Не забудьмо, що Казимира окружали пани литовські, котрим, яко католикам, унїя з Польщею давала привілеґіоване становище в в. кн. Литовськім і перевагу над руськими князями; тому розривати з Польщею було не в їх інтересах. Виховавши ж Казимира під своїми впливами, вони могли тїшити себе надією, що він і на польськім престолї зістанеть ся під їх впливами, і вони через його впливатимуть і на польську полїтику. Се може вповнї витолкувати їх полїтику, дарма, що з державного становища в. кн. Литовського вона мала як найгірші наслїдки 1).

Ще кілька місяців прийшло в безплодних пореговорах — Казимир відтягав ся. Польські пани, щоб настрашити Казимира, виступили з вибором на короля Болеслава мазовецького. Ся кандидатура загрожувала й відносинам литовським, би Болеслав, ставши польським королем, без сумнїву підтримав би претензії свого свояка Михайлушка на литовський престіл. Тому довершений весною 1446 р. умовний вибір Болеслава — на випадок, як би не згодив ся Казимир, мусїв зробити, своє вражіннє в Литві, не тільки на самого вел. князя. На зїздї в Берестю, в вереснї 1446 р. литовські пани виступили нарештї з своїми вимогами. Вони жадали привернення до в. князївства Поділя й забезпечення йому Волини, разом з спірними територіями (Олесько, Лопатин, Ратно, Ветли). Другим постулятом було перетворенє унїонного звязку в простий зачіпно-відпорний союз в. князївства з Короною, то значить — признаннє обом державам рівного

значіння, скасованнє всякої залежности вел. князївства від Корони, всякої державної опіки Польщі над Литвою 2).

Що з тими постулатами стало ся, лишаєть ся неясним. Длуґош оповідає, що польські відпоручники мали порученнє, або не брали на себе ніяких обовязків перед станами в. кн. Литовського, і підчас сього зїзду встигли намовити Казимира поки що не ставити гостро справи з тими литовськими постулятами, а прийняти насамперед корону. Мовляв потім він сам, будучи королем, зможе помисли своїй порішити сї справи, — як Ягайло то робив. І Казимир згодив ся на се. Так каже Длуґош, що до недавна був одиноким джерелом в сїй справі. Та новійшими часами віднайшов ся фраґмент, чи властиво витяг з грамоти, з титулом: „Угода Литвинів з Польською короною, уложена кор. Казимиром у Парчові”. Тут Казимир, титулуючи себе уже польським королем, уставляє відносини Литви й Польщі по мисли литовських жадань і признає в. князївству ті спірні териториї. З тої нагоди висловлена була гадка, що маємо тут правосильний акт, виставлений Казимиром за згодою польських відпоручників і ними контрасіґнований, а по просту замовчаний Длуґошем. На підставі, мовляв, сього акту згодив ся Казимир прийняти польську корону, — отже литовські пани пустили Казимира, тільки діставши від польських відпоручників формальне забезпеченнє своїх бажань 3).

Одначе так катеґорично того сказати не можна, і при сучаснім станї наших джерел справа лишаєть ся неясною. Безперечно, Длуґош, як сучасник тих завзятих спорів, що вели ся на сїм ґрунтї потім між панами литовськими й польськими, в сїй справі тенденційний. Він міг не одно осьвітити в користь своєї партії, так що на повність і докладність його оповідання не можна покластись. Але й робити якісь певні виводи на підставі згаданого документу, в тій формі якій його маємо, не можливо: приходить ся вірити на слово тій надписи над фраґментом, не знати ким і коли зробленій. Тим часом в дійсности міг се бути тільки плян грамоти, або проєкт предложений до підписи польськими відпоручниками, а ними не прийнятий 4). Міг сю грамоту видати Литвинам і сам Казимир, як своє обовязаннє супроти них, без участи Поляків.

Інтересний сей документ в усякім разї з того погляду, що показує дезідерати литовських панів, і з сього боку він згоджуєть ся зовсїм зі звістками Длуґоша про діскусиї на пізнїйших литовсько-польських соймах.

Можна на певно прийняти ще й те, що Казимир сам в усякім разї прийняв на себе обовязки в сїм напрямі перед литовськими панами. Обовязаннє привернути Литві границї з Витовтових часів було внесено і в загальний привилей станам в. князївства, виданий Казимиром весною 1447 р. 5).

Але сповнити сї обіцянки вийшло далеко тяжше нїж дати. Скінчило ся на тім, що Казимир, звязаний тими своїми обіцянками, даними литовським панам, не схотів потвердити привилеїв станів польських, поясняючи, що не може сього зробити, поки не будуть сповнені бажання в. князївства. На більш активну ролю він не здобув ся. Навіть коли Фридр. Бучацкий, тодїшний подільський староста, саме на початках панування Казимира в Польщі захопив сусїдню частину литовського Поділя (Межибож, Хмельник, Караул) — Казимир не здобув ся на якийсь енерґічний виступ, хоч се було по просту провокацією супроти литовських жадань і даних Казимиром обіцянок. Він тільки „гнївав ся" на Бучацкого 6).

Правда не більше енерґії показали й стани в. кн. Литовського.

З своїми жаданнями виступили вони перед Поляками уже на першім спільнім зїздї станів коронних і в. князївства в Люблинї в маю 1448 р. Домагання свої поставили вони в дусї тої берестейської грамоти; аби формула унїї була змінена в значінню рівноправного союзу 7), і аби в. князївству було вернене Поділє та спірні волинські округи (Олесько, Лопатин і ин.). Але на се Поляки, як каже Длуґош, винайшли дуже простий і делїкатний вихід в дусї унїї 1385 р.: нехай всї землї вел. князївства прилучать ся вповнї до Польщі, тодї, мовляв, усякі спори й рахунки зникнуть. Се було, розумієть ся, цинїчною іронїєю, але на неї литовські пани, як каже Длуґош, відповіли тільки проханнями, аби сповнено їх бажання, бо вони не годять ся на скасованнє державного становища вел. князївства. Польські пани відкинули їх прошення: вказали на акт унїї 1385 р. та доводили, що Поділє від часів Казимира В. все належало до Польщі. Були се арґументи важні більше для Длуґоша, як для литовських панів: акту 1385 р. литовські пани не вважали для себе обовязковим, як то зазначив і Длуґош, оповідаючи про переговори в 1451 р., а вартість другого арґументу — про стару приналежність Поділя до Польщі ми теж знаємо. Але Поляки мали переконаннє, що забили баки Литві основно. „Бояре литовські, вислухавши се й переконавши ся, що бракує їм правди, перестали говорити й допоминати ся Поділя", наівно кінчить своє

оповіданнє Длуґош 8).

Сї перші пересправи були взірцем для всїх пізнїйших. Вони відновили ся на зїздї 1451 р., де Литвини між иньшим доводили, що унїонні акти, видані самими великими князями, не важні й не обовязують їх, бо видані без участи станів в. князївства. Потім переговори вели ся знову на зїздї 1453 р. 9). Сторони дебатували, а Поляки лишали ся beati possidentes. Коли вірити Длуґошеви, то вже по першім зїздї всї розважнїйші литовські сенатори прийшли до переконання, що з тих жадань нїчого не буде і більше для принціпу поновляли сї переговори. І се не виглядає неправдоподібним.

Таку податливість литовських панів треба перед усїм толкувати тою загальною вище вказаною нерішучістю литовських сенаторів в справі унїї — що вони вважали звязок з Польщею потрібним в своїх інтересах. Мали своє значіннє також і впливи Казимира. Длуґош оповідає, як Казимир заспокоював польських сенаторів, запевняючи їх, що стоїть по їх сторонї, але просить бути можливо толєрантними з Литвою, аби не загостряти відносин 10). По тім можемо міркувати, як лагодив він литовських панів. Тільки та було ріжниця, що на польських панів, з їх більшим призвичаєннєм до конституційних форм, Казимирові умовляння не мали ніякого впливу (та в дійсности Поляки й не мали причин гарячитись, маючи в своїх руках спірні землї). А у Литви династичне почутє було ще сильне, престіж особи володаря великий, його особистий вплив майже не обмежений 11). Тому на Литву Казимирові накликування до лагідности, терпеливости мали рішучий вплив. Поляки ж, зміркувавши, з ким мають дїло, і супроти Казимира і супроти литовських панів ставили ся тепер рішучо й безоглядно.

До сих відносин підлила ще олїю справа Волини, виникши з нагоди смерти Свитригайла. Поляки, не зробивши для прилучення Волини нїчого по смерти Жиґимонта, тепер дуже заметушили ся, коли рознесла ся звістка про хоробу Свитригайла, й треба було чекати його скорої смерти. Волинь вони уважали своєю. Длуґош каже, що Свитригайло видав Полякам запись, де обовязав ся держати Луцьк в імени Корони й при смерти своїй передати його Польщі: тим мовляв титулом він мав до своєї смерти маєтности в Галичинї. Провірити правдивість сеї звістки не можемо, але, видко, в усякім разї польські пани на певність таких обіцянок Свитригайла не покладались. В вереснї 1451 р. перед Казимиром ставили ся відпоручники

польських сенаторів і поручали йому, аби зайняв ся волинською справою та допильнував прилучення Волини. Инакше вони грозили конфедерацією: шляхта польська сама збереть ся й силою забере Волинь. Длуґош, що сам був між тими відпоручниками, додає, що сенатори брали то на себе, що піддержать сю справу оружно, а від короля тільки жадали щирого поступовання (pura mens) 12).

Але в тім то й була трудність для Казимира. Як ми знаємо, Свитригайло давно вже признав себе васальом в. князївства, і в вел. кн. Литовськім нїхто й гадки не мав, щоб по його смерти відступити Волинь Коронї. Коли тепер Поляки зажадали від короля, аби допильнував інкорпорації Волини, Казимир вибрехав ся, збувши їх запевненнями, що в волинській справі прияє Коронї, але просить нїчого не зачинати в сїй справі, аби не дражнити Литви, щоб не збунтовалась 13)

Відповідно до сеї рецепти польські пани не рушають волинської справи на литовсько-польськім зїздї в Парчові, в осени 1451 р. Але за кілька місяців Свитригайло умирає, і Волинь переходить до вел. князївства. Длуґош оповідає, що Литва закупила Свитригайла дарунками і обіцянками (не знати, що вже могла вона обіцяти чоловіку на смертельнім ложі!) і він перед смертю наказав передати Луцьк Литві. Ще за житя його прибув на Волинь кн. Юрий пинський, Радивил і Юрша з військом, аби обсадити волинські замки, й перейняли Волинь на вел. князївство з смертию Свитригайла, що стала ся 10 лютого 1452 р. 14). Старий провідник автономістів вел. князївства лишив ся в тім вірним собі до смерти!..

Вість про прилученнє Волини до в. кн. Литовського, як треба було й сподївати ся, незвичайно подражнила Поляків. Особливо ярила ся малопольська шляхта, з своїм провідником еп. краківським Зб. Олєсніцким. Скликано було в сїй справі кілька зїздів — в Кракові, Сендомирі, Львові. Загал стояв за тим, аби зараз іти походом і відберати Луцьк оружно. Казимир пробував лагодити сей запал, але його поводженнє в сїй справі було за надто двозначне, аби його намови могли заспокоїти когось в Польщі. На закиди шляхти йому приходило ся толкуватись тим, що литовські пани його не слухають і роблять на перекір! Ухвалено було вже, аби шляхта земель Сендомирської, Люблинської й Галицької Руси рушила для оружної окупації Волини. В в. кн. Литовськім також ладили ся до оружної оборони своїх прав. Та загамували війну польські пани, що шукали

ласки у короля для своїх особистих справ — так толкує се Длуґош. Вони потрапили здержати похід 15).

За всїм тим роздражненнє на короля було дуже велике. Приходило до прикрих сцен від провідників шляхетської опозиції. Нарештї справа скропила ся на потвердженню коронних привилеїв, яке Казимир стільки лїт протягав, покликуючи ся на свою присягу станам в. кн. Литовського. Справа ся вже й перед тим дуже дражнила шляхту, тепер же зібрала громи на голову Казимира. На колїнах випрошував ся він перед панами від потвердження. Нарештї мусїв пообіцяти, що потвердить на другий рік, бо заносило ся на формальне повстаннє 16).

Примітки

1) Про сей епізод чимала лїтература вказана в прим. 36.

2) Длуґош V с. 26-7, 141. Codex epist. saec. XV т. III ч. 5.

3) Таку гадку про ексцерпт висловив пок. Лєвіцкий в згаданій розвідцї. В історіоґрафії вона була одначе прийнята досить скептично (див. нпр. Dobrzyński Dzieje Polski I с. 58). Дїйсно Лєвіцкий в своїй арґументації дещо пересолив; так він задає Длуґошеви брехню на тій підставі, що польські відпоручники в своїм salvus conductus для Казимира згадують про свою plena et omnimoda potestas, тим часом як Длуґош каже, що польські пани не позволили їм приймати ніяких обовязань: арґумент contra, розумієть ся, зовсїм слабкий. В оцїнцї обставин перецїнює Лєвіцкий шанси Литви в берестейських переговорах: Поляки мали вже на Казимира дуже сильну погрозу — вибір Болеслава. Слова акту 1499 р. (Działyński Zbiór praw. litewskich с. 76), де Лєвіцкий бачив натяки на акт 1446 р., треба скорше розуміти про давнїйші акти, де йшла мова про інкорпорацію й залежність вел. князївства від Корони. Уважаючи виводи Лєвіцкого занадто

катеґоричними, одначе не можемо безоглядно опирати ся й на самім оповіданню Длуґоша, як зробив Любавский, відкидаючи виводи Лєвіцкого в своїй роботї про литовський сойм (с. 114-5): в сучаснім станї науки се був би рішучо — крок на зад.

4) Сей погляд прийняв і Прохаска в своїй розвідцї.

5) Codex ep. saec. XV т. III с. 12 § 13 (—).

6) Длуґош V с. 38.

7) Gravarentur, ex his praesertim verbis, ubi Wladislaus rex P. et Alexander m. Lith. dux omnes terras Lithvaniae et Russiae regno Poloniae perpetuo scribunt se incorporasse, univisse, et appropriasse, — petentes, ut verba huiusmodi ex literis inscriptionum tollerentur, ne praelatos, principes et barones Lithuaniae declararent regno Poloniae perpetuo esse obnoxios et quodammodo inferiores et subiectos (Длуґош). Порівняти слова грамоти 1446 р.: in fraterna caritate... confederamus, complicamus, componimus et liga perpetua colligamus, ut qui amicus esset Polonis, erit et Lythvanis et e contra.

8) Длуґош V с. 46-8. Арґументацію польських панів з 1448 р. в справі Поділя пробував недавїми часами відживити др. Прохаска в своїй розвідцї Podole lennem korony; але що можна дарувати полїтикам XV в., тяжко переносити в науку в наших часах.

9) Длуґош V с. 80, 95, 135. Кореспонденція про сї зїзди (меньше інтересна) в Codex ep. saec. XV т. I 2, ч. 107, 109 і 125.

10) Длуґош V с. 46, 91, 96.

11) Прояви сих прикмет будемо ще далї стрічати аж надто виразні.

12) Длуґош V с. 90-1.

13) Приймають навіть, що Казимир ще в 1450 р. забезпечив Волинь в. кн. Литовському, прийнявши присягу від луцького старости Шиловича, що він буде держати Луцьк „къ великому княжьству Литовскому” — Stadnicki Synowie II с. 202, Caro IV с. 441, пор. Любавскій Обл. дѣленіе с. 42. Присяжна грамота Шиловича (видана в Актах Зап. Р. I ч. 53) не має дати, але тому що вона прилучена до надання Шиловичу маєтностей на Волини з 24/VII 1450, кладуть і її на тойже час. Але в 1451-2 рр. луцьким старостою

був не Шилович, а Немира. Він підписаний з сим титулом на грамотах Свитригайла 1451-2 рр. — Arch. Sang. I ч. 47, 48, 49. З тої причини, очевидно, наділяє його Казимир наданнями на початку 1452 р., щоб до себе прихилити (Arch. Sang. I ч. 50). І він дійсно передав Луцьк литовським панам — Длуґош V ч. 104. Натомість Шилович був старостою володимирським в 1460-х рр., потім маршалком Волинської землї, й на уряд луцького старости міг поступити хиба пізнїйше. Його присяжна грамота з луцького староства належить до остатнїх лїт Казимира, як то вказує й обовязаннє — передати Луцьк тому з Казимирових синів, який буде в. князем литовським. Вольф (Senatorowie с. 22) кладе її на р. 1480, але близших мотивів не подає.

14) Длуґош V с. 104-5.

15) Ibid с. 106-7.

16) Ibid. с. 107,109-112,115. Про попередні переговори про потвердженнє коронних привилеїв — ibid. 38, 70, 86. Первісний проєкт потвердження, виладжений ще 1447 р, див. Codex ep. saec. XV т. III ч. 13.

Справа унїї і влучення українських земель до Польщі за Казимира і Олександра: Ослабленнє напруження, литовське фрондованнє на Казимира, жаданнє осібного вел. князя, Казимир утихомирює литовських автономистів, становище Литви в Пруській війнї і литовські претенсії до Польщі, польско-литовські відносини в останніх лїтах Казимира, розірваннє унїї.

Ся буря, викликана волинською справою, як то часто буває, прочистила атмосферу й спожила нагромаджену електричність. Щоб не протягти далї справи з потвердженнєм привилеїв, Поляки на спільнім литовсько-польськім зїздї в Парчові, в червнї 1453 р., розмірно здержливо виступали в волинській справі. Вони жадали полюбовного суду перед Казимиром, папою або котримсь европейським володарем, инакше грозили, що відберуть Волинь оружно при першій нагоді (tempore opportuno). Відпоручники в. кн. Литовського запропонували на судю татарського хана, але Поляки на нього не пристали. З свого боку й Литвини, маючи против

себе польські претензії на Волинь, ще слабше, ніж давнійше, виступали з своїми дезідератами в справі Поділя й змінення формули унії. Роздражненнє було велике, але обопільні претензії, стрівши ся, до певної міри знейтралїзували себе 1).

Казимир по остатнїй бурі рішучо капітулює перед Поляками: потверджує коронні привилеї, з деякими дрібними застереженнями, пускає в непамять свої приречення панам в. князївства, й від сього часу іде вповнї за польською полїтикою. Чи був се у нього сьвідомий полїтичний плян, як припускають часто новійші історики, чи простий брак витрівалости й характеру, се трудно осудити. Нема сумнїву в кождім разї, що на ослабленнє напруження в Польщі й зближеннє Казимира до польської суспільности дуже сильно вплинули тодї пруські справи: повстаннє пруських міст і станів против рицарів, підтримане Польщею, й війна, що виникла наслїдком того, а мала характер національної боротьби Поляків з німецькими рицарями й закінчила ся підданством рицарів Польщі та прилученнєм західньої Прусії до Корони.

Напруженнє між Литвою й Польщею одначе тільки ослабло, а не зникло. Наскільки не вірно дивили ся на себе обидві сторони, показують такі факти, як обвинувачення Литвинів у Польщі, що вони напускають Татар на коронні землї, а з литовського боку нпр. жадання поруки безпечности для литовських відпоручників, коли вони виберали ся на польсько-литовські зїзди, або поголоски, що Поляки хочуть Литвинів порізати на такім зїздї 2). Довга й тяжка пруська війна (1454-1466) як з одного боку зблизила польську суспільність до короля й ослабила її претензії на Волинь, так з другого боку додала духу станам вел. князївства Литовського. Вел. князївство лишило ся нейтральним в сїй польській національній війнї й фрондувало против Корони й Казимира. Але фронда ся йшла дуже слабко й анемічно, й Казимирови удавало ся своїми особистими впливами без трудностей її гамувати.

Фронда ся перед усїм обертала ся коло давнїх двох точок — Поділя й формули унії. Але до них прибула тепер ще й третя — іменованнє осібного вел. князя для Литви. Поки литовські пани рахували на свої впливи у Казимира й за його помічю сподївали ся осягнути ріжні здобутки в Польщі, доти їм не приходила в голову серіозна гадка про уставленнє осібного вел. князя. Литовські маґнати, що держали в своїх руках управу краю, могли як

раз собі хвалити такий стан річей, що Казимир тільки зрідка заглядав до Вильна, лишаючи їм майже безконтрольну управу.

Та й кандидата такого, щоб для нього варто було міняти statum quo не було зовсїм. Претендентом був Михайлушко Жиґимонтович, але Казимир мав на нього завзятє після кількох атентатів на його житє, а пани литовські були йому неприхильні. Бо хоч в Литві і на Жмуди Михайлушко мав прихильників, не мав він загалом популярности між панами: для Русинів він був репрезентантом литовського елємента; литовські пани бояли ся, що він буде мстити ся за зраду його батькови і йому. До того пани руські й литовські однаково могли бояти ся від нього нових переслїдувань на панів, як за його батька. В 1447 р. попробував він перепросити Казимира, й випросив авдієнцію у нього, але Казимир і пани литовські не пішли на згоду 3). І Михайлушко далї тиняв ся по чужих дворах, шукав помочи, та пробував щось захопити в вел. князївстві. Так в 1449 р. удалося йому з татарською помічю захопити Сїверщину: Новгород Сїверський, Стародуб, Брянськ і иньші городи, але Казимир зараз їх відібрав 4). В пізнїйшій русько-литовській лїтописи є звістка, що Михайлушко з московською помічю захопив був раз також Київ, але се досить сумнївно 5). Але з кінцем 40-х рр. Михайлушко таки сильно доїхав Казимирови завдяки союзу з Ордою. Його союзники Татари кілька разів нападали на землї в. кн. Литовського й Польщі і в 1449 р. становище Казимира було досить небезпечне. Михайлушко з Татарами погромив його військо, страшенно попустошив землї вел. князївства й захопив ряд пограничних замків. Але кінець кінцем трівких здобутків йому не удало ся осягнути. Взагалї в вел. князївстві останнїми часами він, очевидно, нїякого значнїйшого опертя не мав, навпаки уступали ся за ним польські маґнати 6). Нарештї несподївана смерть перервала його заходи: в 1451 р. він умер на Московщинї — від отрути, як казали 7).

Як оповідає Длуґош, польські пани з початку, бажаючи вирвати Казимира з під впливу литовських панів і литовської полїтики, самі намовляли його, аби передав вел. князївство в управу якомусь князеви, „прихильному до нього й до Корони”; але Казимир не схотїв упускати з своїх рук велике князївство 8). Коли показало ся потім, що Казимир перейшов на дорогу польської полїтики, Поляки, розумієть ся, не мали потреби поновляти сеї пропозиції. Натомість се жаданнє почали підіймати литовські пани, від коли переконали ся, що Казимир забув свої обіцянки й перейшов у службу

Польщі. Провідником сих автономистів став той самий Гаштовт, колишнїй шеф литовської реґенції за малолїтности Казимира.

Уже з 1453 р. маємо звістки про змагання в вел. князївстві до вибору нового великого князя. Литовські пани скаржили ся перед вел. маґістром пруським на Казимира, що тримає з Поляками; ходили поголоски про союз литовських панів з Татарами, щоб скинути Казимира, відірвати ся й висадити вел. князем Радивила; маємо, якусь глуху звістку про повстаннє против Казимира підчас його побуту на Литві 9). Потім знову такі звістки маємо з 1455 р.; на весну того року, каже Длуґош, Казимир удав ся на Литву і там „загамував неспокій (plures motus), піднятий Гаштовтом, і відвернув Литвинів від переміни відносин, яку вони задумували” 10).

Лїтом 1456 р. рада в. князївства вислала своїх послів в Ленчицу до Казимира з такими жаданнями „панів і всього вел. князївства”. По перше — аби Казимир вернув вел. князївству Поділє, як присягав їм, приймаючи польську корону; инакше вони оружно постарають ся вернути собі сю й иньші відірвані від в. князївства землї. По друге — аби Казимир вернув ся на Литву й там перебував. Жаданнє се, що мало метою знову взяти Казимира під литовські впливи, укрито було в форму турботи про безпечність короля. Льоґічного виводу з сього жадання не зроблено, але він сам собою ясний: инакше стани вел. князївства виберуть собі осібного великого князя. Такий кандидат тодї вже був — в особі Семена Олельковича, що не задовго перед тим (1454 чи 1455) дістав Київське князївство по батькови. Він був репрезентантом руського елєменту, а оженивши ся з донькою Яна Гаштовта, став у близькі відносини з литовськими панами, і тепер був спільним кандидатом і литовських панів і руських князїв на великого князя 11).

В Польщі розуміли сї жадання так, що литовські пани хочуть використати тодїшні трудні для Казимира обставини — пруську війну. Говорено навіть про союз Литви з Прусією. Можливість оружної боротьби Поляки брали зовсїм серіозно: на Поділє вислано комісарів, щоб на ново відібрати від державців присягу коронї Польській і приготувати тутешні замки до боротьби з Литвою. Казимир одначе лїпше знав сю литовську фронду і в відповідь на сї литовські петиції сам поїхав на Литву, не вважаючи на велике незадоволеннє й спротивленнє польських сенаторів. Вони бояли ся, очевидно, аби Литвини знову не перетягнули Казимира на свій бік.

Відїзджаючи з Польщі в жовтні тогож року й беручи з собою коронну печатку, Казимир мусів навіть видати письменне приреченнє польським сенаторам, що не видасть, нї під чиїми намаганнями, якогось акту на некористь Польщі або її земель. Заразом обіцяв, що він не нарушить і не скасує якимсь актом унїонних умов з часів Ягайла й Витовта, і як би якийсь акт в такім напрямі був ним виданий, то він вперед оголошує його неважним. Тільки так звязавши, пустили польські сенатори Казимира з Польщі 12).

Не вважаючи на пруську війну, що ярила ся тодї. Казимир зістав ся на Литві цїлу зиму, лагодячи литовську опозицію. Опираючи ся на своїй партії — себ то таких панах, що з ріжних особистих мотивів бажали, аби Казимир і далї лишив ся великим князем, він почав обробляти й иньших, і осягнув зовсїм несподївані результати. Коли на загальнім зїздї панів вел. князївства, на Різдво, Казимир став дорікати панам за жадання, переказані через те лїтнє посольство, присутні вирікли ся всякої участи й відомости. Вони зложили всю справу на Гаштовта й навіть жадали укарання ініціаторів сього посольства. Від карання Казимир, розумієть, ся здержав ся. Навпаки він старав ся придбати собі прихильність панів щедрими наданнями й ласкавим поводженнєм, та приглушити тим всяку опозицію, і дійсно в значній мірі осягнув свою мету 13).

З польського боку підносили докори, що Казимир такими знаками прихильности підливав тільки оливу в огонь литовських претензій: на соймі 1459 р. навіть прийшло ся йому наслухати ся від Поляків гірких докорів за його надмірну ніби прихильність до Литви 14). Але Казимир розумів сю справу ліпше. Одинокою формальною уступкою Литвинам з його боку, скільки знаємо, було потвердженнє в 1457 р. земського привилею 1447 р., що містив в собі, як знаємо, обіцянку держати в. князївство в границях часів Витовта: стани вел. князївства могли се толкувати як обіцянку постарати ся про приверненнє Поділя 15). Та обіцянок Казимир взагалї не більше жалував, певне, перед литовськими панами як і перед Поляками.

Сї особисті заходи Казимира на кілька років приспали аґітацію литовських автономістів, тим більше, що головний провідник її, Ян Гаштовт умер слїдом (1458). Але далї почала вона знову відзивати ся. Литовські пани знову носили ся з пляном оружної окупації Поділя, з огляду на пруську війну, що займала Поляків, і кримський хан Хаджи-ґерай хвалив ся Полякам, що литовські пани кілька разів накликали його до походу на Камінець. Казимир скликав весною 1460 р. литовський сойм до Берестя, щоб на нїм заспокоїти сей воєвничий запал Литви, і се очевидно до певної міри йому знов удало ся — бодай на якийсь час. За те справа осібного вел. князя виникла слїдом знову. На великоднїм литовськім соймі в Вильнї 1461 р. присутні князї й пани однодушно (uniformi sententia) просили Казимира, аби він або сам постійно перебував на Литві або іменував великим князем Семена Олельковича. Казимиру одначе удало ся ту справу знову пустити в проволоку 16).

На січневий польський сойм в Пйотркові 1463 р. прибули знову литовські посли; вони жадали вже не тільки Поділя й пограничних з Волинею округів, а й Белзької землї, инакше грозили війною — „розливом християнської крови”. Жаданнє звучало як ультиматум, тому Казимир на здогін за висланими від сойму послами сам поспішив ся на Литву. Йому вдало ся насамперед осягнути те, що справу пущено знову на обради спільних литовсько-польських зїздів. Перший з них був визначений на осінь, найдальше на початок 1464 р. Але Казимир, що зимою 1463/4 р. знову поїхав на Литву, „гамувати збунтованих литовських панів”, бояв ся, аби пересправи на такім зїздї не подражнили литовських панів іще гірше.

Тому відложив зїзд, а сам тим часом лишив ся на Литві до великодня, стараючи ся відвернути Литвинів від плянів війни з Польщею 17).

Поляки тодї хотїли конче притягнути Литву до участи в пруській війнї й обіцяли віддати Литвинам сусїднї з Жмудю пруські землї, аби їм лише помогли. Але вел. князївство тримало ся нейтральности й хотїло використати сю війну для своїх рахунків з Польщею. Впливами Казимира сї пляни одначе знову відсунено. Осїннїй зїзд 1464 р., в с. Ломазах (між Берестєм і Парчовим), був знову відложений; на нїм були порушені справи Поділя, Волини й реформи унїї, але через ріжні недогоди сї наради відложено на рік. Чи відбув ся сей новий зїзд, не знаємо, бо Длуґош, що служив нам майже одиноким джерелом до історії литовсько-польських відносини за Казимира, перестає ними займати ся від сього часу. Він запримічає тільки, що покінченнє пруської війни в 1466 р. було дуже немиле литовським панам, бо від коли Польща мала свобідні руки, вони вже не відважали ся думати про оружну боротьбу з нею 18).

Ся обставина мусїла дійсно вплинути на прохолодженнє литовського запалу, тим більше що він, як ми бачили, і без того був не дуже гарячий. Але й Поляки, перебувши стільки лїт на становищі відпорнім супроти Литви, не мали завзятя до аґресивних виступів. Що правда, маємо припадкову звістку, що малопольські пани на пйотрковськім соймі 1470 р., коли Казимир жадав ухвалення податку, жадали від нього, аби при новім потвердженню привилеїв зазначив, що Поділє й Волинь належать до Корони 19). Але видко, що ся справа, хоч порушувала ся (се мусїло бути), вже не викликала давнїйшого напруження. Маємо другу, але пізнїйшу, і не зовсїм певну звістку, що справа реформи унїї піднесена була ще на зїздї в Парчові в 1473 р. 20). Взагалї хоч відносин Литви й Польщі не полагоджено, і обопільне недовірє лишало ся далї (знаємо таку поголоску, що страшний напад на Польщу Татар в 1474 р. накликали литовські пани!), — але давнїйше напруженнє значно ослабло. Вел. князївство Литовське напр. брало участь в заходах Казимира коло чеської корони — ухвалило для сеї справи податок і посилало військо 21).

Справа іменовання осібного вел. князя тим часом не сходила з порядку дня. Давнїйший кандидат — Семен Олелькович умер 1470 р., але тим часом почали підростати у Казимира сини, й стани вел. князївства жадали, аби дав їм вел. князем котрого небудь з них.

Так припадком довідуємо ся, що на литовськім соймі в марті 1478 р. литовські пани дуже просили Казимира 22), аби дав їм вел. князем котрогось з синів, що були з ним тоді на соймі: або старшого — Казимира (родженого 1458 р.) або другого — Ольбрахта (родженого 1459 р.). Ольбрахт мав при тім також зі слїзми просити батька, аби дав його на вел. князя, але Казимир рішучо заявив, що до своєї смерти нікому не дасть вел. князїства. Те ж саме чуємо підчас побуту Казимира в Литві весною 1480 р.: прошено його, аби лишив ся сам на Литві, або дав вел. князем котрогось з синів, але Казимир не годив ся анї на одне анї на друге 23). По тім аж до смерти його (1492 р.) не маємо нїяких звісток з литовсько-польських відносин.

Таким чином за цїле піввікове панованнє Казимира відносини вел. князївства до Корони були в високій мірі неясні. Унїя формально була розірвана. Литовські стани виразно заявили, що всї давнїйші акти унїї признають вони неважними й для них образливими. Поляки ж не хотїли уложити нового унїонного акту відповідно до їх бажань. Вони хотїли тримати ся давнїйших актів, і як ми бачили, змусили й Казимира, що обіцяв їм не видавати нових унїонних привилеїв в дусї литовських жадань. Одначе й видати якогось потвердження давнїйших унїонних актів він не відважив ся, та й не мало б воно значіння супроти того погляду, який мали стани в. кн. Литовського на акти унїї — розуміючи її як свобідну умову народів, а не самих володарів. Та й самі Поляки ще від р. 1401 зійшли на таке становише супроти унїї.

Реально беручи, унїя не істновала. Навіть союз Польщі й Литви був зірваний, не істнував, як то доказували вічні погрози війною, з початку з боку Польщі (дорогичинський інцидент), потім з боку вел. князївства, не кажучи вже нпр. про становище вел. князївства супроти пруської війни. Тільки своєю особою звязував сї дві держави Казимир, звязком непевним і невиясненим, та особистими впливами лагодив конфлїкти. З його смертию увірвав ся й сей звязок.

Примітки

1) Длуґош V с. 135-7. Інтересна реляція (з грудня 1453 р.) в LEKUrkb. XI ч. 321.

2) Длуґош V с. 56-7, 95, 136, 609, Лїтопись Биховця с. 57-8

3) Длуґош V с. 35. Підчас першого видання сього мого тому одинока наукова біоґрафія Михайлушка була у Вольфа Ród Gedymina с. 62 і далї, і я тодї вказав, якими новими, або лїпше виданими документами треба її доповнити (LEKUrkb. IX ч. 925 і 926, X ч. 28, 186, 192, 336, 379, 389, 597, 623, 642, 665, Cod. ep. saec. XV T. III ч. 10). Не давно з'явила ся біоґрафічна праця Копистяньского, де сей матеріал вже використаний (за багато віри дано одначе ширшій русько-литовській лїтописи). Не використані в нїй зістали ся деякі звістки в LEKUrkb. т. XI (він вийшов, мабуть, за пізно для того) — ч. 15, 58, 157 (поголоски про посольство Казимира до Михайлушка і помиреннє їх, перед самою смертию Михайлушка).

4) Про окупацію Сїверщини Михайлушком — Длуґош V с. 61 і LEKUrkb. X. 491 нотка 2, Skarbiec ч. 1883 і 1884.

5) Лїтопись Биховця с. 56. Цїла обстанова сеї події того рода, що ми її анї руш не можемо сконтролювати иньшими джерелами, бо те що знаємо про Михайлушка з иньших джерел, не знаходить ся в лїтописи, і навпаки, так що всї її оповідання про Михайлушка вимагають великої обережности, а між ними й історія про київську окупацію підозріла досить, хоч її й приймали дослїдники: нпр. Caro IV с. 268, Любавскій Сейм с. 106-7; новійший біоґраф Михайлушка Копистяньский теж прихиляєть ся до неї (с. 152). В кождім разї хронольоґічне означеннє сього епізода в лїтописи неможливе: в нїй Михайлушко, по своїм повороті з Мазовша (значить 1444) і нещасливій конспірації на Казимира тїкає до Брянська, там збирає військо і з немалою московською помічю опановує Київ. Казимир посилає Гаштовта, той відберає Київ назад, і тодї Казимир дає Київ Олелькови. А в дійсности Олелько дістав Київ ще 1440 р.! Любавский, кладучи на підставі Стрийковского (!) сей епізод на р. 1442-3, робить крок назад навіть в порівняннюю з Каро, що клав його на рр. 1449-51. Дійсно, коли приймати сей

епізод, то його треба класти на кінець, а не початок 1440-х років.

6) Длуґош V с. 87-8.

7) Длуґош V с. 105, Лїтоп. Биховця с. 56. Новійший біоґраф Михайлушка Копистяньский кидає тїнь сеї смерти Михайлушка на м. Йону, до котрого тодї піддобрював ся Казимир (ор. с. 163).

8) Длуґош V с. 141.

9) LEKUrkb. XI ч. 296, Skarbiec ч. 1904, 1907-9.

10) Длуґош V с. 198, пор. 203.

11) Перед тим такої загально прийнятої кандидатури, видко, не було — див. нпр. реляцію про кандидатуру Радивила в LEKUrkb. XI ч. 296.

12) Длуґош V с. 227-8,234- 235. Codex ep. saec. XV т. I 2 с. 157.

13) Длуґош V с. 240.

14) Ibid. с. 294-5.

15) Działyński Zbiór praw litewskich с. 28.

16) Длуґош V с. 304, 314, 331.

17) Ibid. с. 366, 372.

18) Длуґош V с. 385-6, 402, 464, Дневник Люблин, сойму 1569 р. с. 79 (текст Дзялиньского). Каро (V с. 511), опираючи ся на тім, що звістки про спір за Волинь і Поділє у Длуґоша уривають ся з зїздом в Ломазах, думає що справа була полагоджена десь слїдом на принципі uti possidetis. Але згадка Длуґоша про вражіннє на Литву від згоди 1466 р. такому припущенню рішучо противить ся. Так само Любавский (Сейм с. 125) робить за надто катеґоричний вивід з мовчання Длуґоша, кажучи, що литовські пани „вже не рушали справи Поділя й Волини й обмежали ся тільки тим, що від часу до часу просили Казимира дати їм великим князем когось з синів”. В дїйсности тільки звістки наші уривають ся тут, а не самі спори.

19) Bielski Kronika вид. Туровского с. 834.

20) Про зїзд в Парчові 1473 р. — Дневникъ Люблин. сейма ч. 79 (текст Дзялиньского): се одинока згадка про такий зїзд, і може бути що тут помилка в датї.

21) Про Татар — Длуґош V c. 609. Чеська справа — ibid. c. 578 і Бельский ib. c. 851.

22) Magno studio et conatu — Длуґош V c. 669. Папе пробує доглянути в сїм литовськім жаданню спеціальних мотивів: мовляв з огляду на переспективу боротьби з Москвою й Кримом литовські пани вважали потрібним мати в. князя на місцї (с. 46-7). Але й сьвідомість такої перспективи й вплив її на жаданнє литовських панів — все се річи дуже непевні.

23) Длуґош V c. 698.

Справа унїї і влучення українських земель до Польщі за Казимира і Олександра: Смерть Казимира. Вибір в. князем Олександра, ослабленнє звязи з Польщею, заходи Поляків коло відновлення унїї, справа потвердження Городельського акту; акт 1499 р. Олександр королем польським, акт 1501 р.; акту 1501 р. не признають в Литві. Смерть Олександра, становище литовських панів при виборі в. кн. Жиґимонта.

Казимир умер в вел. князївстві, в Городнї, 7 червня 1492 р., окружений панами вел. князївства, в присутности своїх молодших синів Олександра й Жиґимонта. Дуже скоро появила ся верзія, що Казимир сам перед смертю призначив на польський престіл Ольбрахта, а на вел. князївство Олександра. Ся традиція стала потім офіціальною. Але що в найперших листах ради вел. князївства й самого Олександра про сей тестамент нема згадки, дуже можливо, що ся історія з тестаментом була пущена литовськими кругами пізнїйше, для оправдання вибору Олександра на великого князя 1).

Навчена попереднїми трудностями, коли треба було дістати осібного вел. князя для в. кн. Литовського, рада вел. князївства зараз по смерти Казимира поспішила ся лишити у себе Олександра. Він мав бути тимчасовим управителем вел. князївства, „для нѢкоторыхъ пригодъ и нагабаней непріятелскихъ на отчину нашу”, а вже на день Ілї, 20/VII визначено сойм

вел. князївства для вибору вел. князя. Зроблено се без порозуміння з польськими сенаторами, як того вимагали давні унїонні акти і як то пригадували литовським панам польські на першу вість про смерть чи хоробу Казимира 2). Правда, в попереднїх часах унїонні акти дійсно стратили своє значіннє, й сама унія властиво не істнувала; але виразно зазначити се в своїм поступованню рада в. кн. Литовського також не хотїла, й поступаючи против тих постанов унїї, заразом старала ся злагодити можливо своє поводженнє. Вона з великою готовістю відкликала ся на візвання Поляків до солїдарного поступовання, обіцювала, що візьме участь в проєктованім поляками спільнім соймі для полагодження відносин обох держав — „што бы было отпущено а любо омешкано с обусторонъ, раднымъ а справедливымъ обычаемъ оправити”. Тим усїм силкувала ся вона огладити вражіннє від свого самовільного поступовання в виборі Олександра. Для сього послужила й історія з тестаментом Казимира. Посольством висланим до польських сенаторів, рада повідомила їх про тестамент Казимира 3) і свій замір вибрати Олександра. Про сей вибір говорила вона як про річ уже рішену, не згадуючи нїчого про участь в нїм Поляків. За те з свого боку усильно поручала польським сенаторам вибрати собі королем Ольбрахта, відповідно до того тестаменту. Теж саме поручав її Олександр, покликуючи ся на сьвідоцтво литовських панів про Казимирів тестамент 4). Тут у перше чуємо про той тестамент, і як сказав я вже, дуже правдоподібно, що рада вел. князївства й пустила сю історію для того, аби оправдати своє самостійне поступованнє в виборі в. князя.

Вибираючи Олександра, одного з молодших королевичів, литовські пани забезпечали вел. князївство від персональної унїї з Польщою. Здаєть ся, для того-ж вони, з самим Олександром разом, так усильно поручали Полякам вибрати королем Ольбрахта. По їх мислї й стало ся: Ольбрахта вибрано королем, а ще перед тим вибраний був вел. князем Олександр, на загальнім зїздї земель в. кн. Литовського.

Се перший раз, скільки знаємо, вибір вел. князя переведено на соймі всїх земель. З канцелярської записки довідуємо ся, що запрошення на зїзд були вислані в усї землї вел. князївства: до Київа, до Смоленська, до Витебська, до Полоцька, до Луцька... Заховані в цїлости листи на Волинь адресовані до „всїх князїв, панів і земян Волинської землї”, осібно від Олександра й осібно від ради вел. князївства. Подаючи до відомости смерть Казимира, сї грамоти пригадують присягу, що нею Казимир „обовязалъ и запечаталъ

всихъ насъ душы, и вашоє милости братьи нашоє” — вибрати по смерти його одного з синів. Тут отже про тестамент мови не було ще в його пізнійшій формі, гадки про нього ще не вияснили ся. Пани ради поясняють, що задержаннє Олександра в вел. князївстві не ставить ніяких перешкод свобідному вибору в. князя, заохочують аристократію провінцій до солїдарности з вел. князївством Литовським, і просять для участи в виборі вислати на сойм „старшихъ васъ десять або двадцать, або колко ся вамъ увидить”. Крім вибору в. князя сойм мав також обсудити ріжні справи „для доброго и посполитого земьского” 5).

Подробиць самого вибору маємо досить мало. У Стрийковского знов згадуєть ся, що була кандидатура на вел. князївство братанича звісного нам претендента Семена Олельковича — Семена Михайловича, кн. слуцького, і що у нього були прихильники, але вел. князем згідно вибрано Олександра 6). Ся кандидатура Семена не дуже певна, але що вибір Олександра не стрів ніякої поважнійшої опозиції і пішов гладко, се можна уважати певним 7). Подробиці коронаційної церемонії оповідає, на підставі того що чув потім в Польщі, дещо пізнійший хронїст Децій (Діц) 8), але брати їх серіозно не можна. Натомість земський привилей, виданий Олександром зараз по виборі, 6/VIII, зовсім уже певно вказує на цїлий ряд ограничень великокняжої пласти, переведених при сим виборі: вел. князь обіцяє приймати ухвали ради вел. князївства й не перемінювати своєю властю того, що ухвалить рада; без її згоди в. князь не може відберати урядів, роздавати воєводств і пограничних замків, тратити доходи вел. князївства 9). Се й була, очевидно, та друга точка соймових нарад — „для доброго посполитого земьского”, згадана в запрошеннях на сойм 10).

Вибір Олександра ослабив і без того слабку звязь вел. князївства з Короною, можна сказати — зовсім перервав її 11).

Олександр поздоровив брата з коронацією на короля, але скільки знаємо, не робив ніяких старань бути признаним або потвердженим на вел. князївстві польським правительством, як свого часу робив то його батько. Вел. князївство стало на становищу повної самостійности; унія була розірвана. Але трудні політичні обставини пригадували на кождім кроці обом державам потребу помочи, солїдарности, союзу, й з тим виринала все справа унїї. Цікаво одначе, що підношено її передовсїм з польського боку.

Уже на перші вісти про смерть чи смертельну хоробу Казимира польські

сенатори, взиваючи литовських панів до солїдарного й приятельського поступовання, як ми бачили, проєктували спільний сойм для доповнень „опущеного й омешканого”. Мова йшла очевидно про дипльоматичне сконстатованнє унії, тільки польські сенатори не вважали потрібним називати справу по імени. Литовські пани заявили свою повну готовість „оправити опущене”, але близше в справу ще меньше мали охоти входити, і з того проєкту спільного сойму не вийшло зовсїм нїчого. Рада в. князївства й в. кн. Олександр тільки при кождій нагоді заохочували Поляків до солїдарности против усїх ворогів, в інтересах обох держав 12). Та Поляки не хотїли такої солїдарности инакше як „під одним дахом”, і при першій нагоді коли в. кн. Литовське серіозно попросили їх помочи, заявили, що без унії просять на них не рахувати.

Вел. кн. Литовське стояло вже за Казимира в напружених відносинах з Москвою, що допікала йому нападами свого союзника — кримського хана 13). По смерти Казимира Москва почала зачіпати Литву ще сильнїйше; виглядало се на добру війну, й супроти того весною 1493 р. Олександр і рада вел. князївства просили помочи у Корони, людьми й грошима, відповідно до проголошеної солїдарности 14). Відповіди довго не було, аж з кінцем року польське правительство відізвало ся і в відповідь на прошення Литви витягнуло справу відновлення давнїх „записів” унії. Король заявляв в. князеви, що він як брат, готов помогати, але між державами істнували записи, що докладно означили обовязки одної держави супроти другої і їх треба тримати ся: „от которых жо записов справне не слушаєть отступити, и овшеки в них от котороє стороны в чом коли выступено або вмешкани єстъ, жадаєть маєстатъ королевский, абы было оправлено с обусторонъ, в чомъ потребизва єстъ оновити, абы были оновены”. Литовські пани тодї, як згадують потім в своїм посольстві польські сенатори, заявили були охоту на ревізію актів унії 15). Але видно, Полякам здало ся слїдом, що обставини для Литви за надто тяжкі, й її можна притиснути до стїни та змусити до простого признання давнїх актів унії, уневажнюваних Литвою в попереднїх спорах. Вони почали доводити литовським панам, що старі акти унії так добре уложені, що лїпше їх тримати незмінно 16). Та на се литовські пани згодити ся нїяк не могли, а що тим часом кріза в московських відносинах проминула, тож справу унії вони вкінцї замовчали, й тільки подякували ладно Полякам за їх плятонїчну охоту до помочи 17).

Потім Поляки не задовго знову підняли справу унії, але в иньшій ситуації. Було се під татарською грозою, після того як Татари в осени 1494 р. страшно спустошили Поділє й побили Поляків під Вишневцем. Ян Ольбрахт через свого посла Филипа Калїмаха кликав Литву до спільної боротьби з Татарами, а щоб прихилити її до участи, запроєктував уложити нові „записи" „слушнымъ а раднымъ обычаємъ, безъ ображеня чти и безъ шкоды обоєго панства". Отже в біді Поляки показували охоту зійти з того становища, на якім стояли пів століття: що унїя має операти ся на давнїйших актах. Вони готові були відступити від стилїзації давнїх "записів" і виробити нову формулу унії, чого так довго й даремно добивали ся від них пани литовські за Казимира. В литовських кругах сю гадку про уложеннє нового унїонного акту, розумієть ся, прийнято й тепер прихильно. Олександр повідомив короля (1496 р.), що рада на се годить ся, й просив його прислати свій начерк унії: „волю свою вказати, которымъ обычаємъ мелъ тотъ записъ вделанъ быти" 18).

На се прибуло поважне посольство, зложене з двох воєвод — сєрадзького Поповского й белзького Тенчиньского. Король через них накликав в. князя до спільної боротьби з Татарами й Турками та підносив потребу тїсного союзу Корони з в. князївством, а для того — відновлення актів унії. „Предки наші, казав він, злучені союзом крови, пануючи в тій державі, розуміли, що одна без другої (Корона без в. князївства) не може добре усьпівати — „не могло добре быти ражоно ани стати". Тому урадили й підданих своїх прихилити до умов, потверджених „записами", аби против всїх неприятелїв боронити ся спільною радою та помічю й таким чином бути страшними всїм своїм ворогам. Сих умов (въступы) й записей тримали ся вони аж до часу смерти отця нашого 19), і поки них держали ся ("радили ся"), — в якім покою і в якім добрім станї були ті держави, добре то знає ваша ясність. А коли перестали їх держати ся, які шкоди й спустошення стали ся з тими державами, на велику ганьбу нашу й дому нашого, — всїм то явно. Тому король просить в. князя вплинути на своїх підданих, аби „давныи ступы и записы, обапол вделаны, захованы и держаны были", хоч би з певними змінами, — на се Поляки вповнї готові пристати 20),

Як підставу для такого відновлення, чи евентуальних змін в формулї унії посли привезли котрийсь з актів унії. Мусїв се бути городельський акт, судячи з того прихильного становища, яке зайняла супроти нього рада вел.

князївства. В. кн. Олександр заявив польським послам своє переконаннє, що рада в. князївства нїчого не буде мати против відновлення привезеного ними акта унїї. Дїйсно, рада висловила послам свою готовість потвердити привезену ними й передану в. князеви копію 21). Але заразом вона заявила, що всї иньші записи; старші чи пізнїйші від сього акту, противні їх чести, вони не признають важними, так як і їх предки не признавали, й сподївають ся, що й Поляки се приймуть до відомости 22). Ся заява дуже заїхала польським послам. Вони, очевидно, мусїли знати, що польські сенатори, пристаючи на зміну формули унїї, зовсїм не мають охоти через те вирікти ся інкорпорацийних актів, тільки відкладають їх до лїпших часів. Тож у відповідь на заяву литовських панів польські пани відказали, що вони не мають нїякого поручення від короля й сенату трактувати про иньші акти унїї окрім привезеного ними. І не докінчивши переговорів і не прийнявши виладженого литовськими панами проєкту потвердження привезеного їм акту унїї, та не пояснивши причин 23), воєводи відїхали 24).

Тодї литовська рада вислала своїх послів (Яна біскупа луцького і старосту берестейського Сенька Олизаровича) до Польщі з своїм проєктом 25). Але й тут його не прийнято, й переговори про унїю на тім урвали ся. Супроти того, що литовські пани новим актом унїї хотїли уневажнити давнїйші записи, Поляки, очевидно, кинули гадку про новий акт унїї, аби не підірвати ним значіння давнїйших 26).

За те коли польське правительство, по турецькім нападї 1498 р. на руські землї, що навів перестрах на цїлу Польщу, закликало Литву до спільної боротьби, — рада вел. князївства відплатила тоюж монетою як Поляки в 1493 р. Вел. князь відповів брату, що він готов іти йому в поміч особисто з своїм військом, але не може прихилити свою раду до помочи: вона займає неприхильне становище й не хоче Полякам помагати, поки нема між обома державами „справедливої й рівної умови". Теж саме, хоч в делїкатнїйшій формі заявили польським сенаторам: і самі пани вел. князївства через послів, висланих на початку 1499 р. Пригадуючи зірвані переговори 1496 р., вони радили королеви нахилити польських сенаторів до умови в дусї тих переговорів 27).

Можливо, що король дїйсно вплинув у сїм напрямі на своїх сенаторів, і на сей раз прийшло таки до „справедливої й рівної умови". Переговорів в подробицях не знаємо, але 6 мая польські стани й король прийняли

литовський проєкт з деякими змінами 28), і на загальнім соймі литовськім в Вильні, 24 липня 1499 р. його формально принято й потверджено 29).

Сей новий акт уложено в формі потвердження Городельського акту, в стилїзації дуже близькій до згаданого вище литовського проєкту. Потверджуючи Городельський акт литовські пани поясняють тільки докладнїйше точку про порядок вибору вел. князїв і королїв, також в напрямі повної рівности обох держав: вел. князя не можна вибрати без участи польських панів, а короля — без участи литовських. Всї ж иньші унїонні акти окрім того Городельського акту, виданого литовськими панами, вони уневажняють яко такі, що „нарушали честь обох сторін, і тому їх наші попередники не признавали” 30).

Таким чином литовським панам удало ся зреформувати унїю по своїй мисли, як свобідний союз двох рівноправних держав. Тільки титул ”supremus dux Lithuaniae в титулї короля лишав ся знаком супремата Польщі. Але Поляки згодили ся на сю уступку, очевидно, тільки під натиском обставин і певно, що не щиро. Можливо, що вони умисно не помагали по тім вел. князївству в незвичайно тяжкій для нього боротьбі з Москвою 1500-1 рр., аби змусити Литву до тїснїйшої унїї. Правда, що вони мали й свої клопоти на голові — з Турками й Татарами. Вкінцї ж смерть Ольбрахта й кандидатура Олександра на польську корону дали їм можливість повернути справу унїї в зовсїм иньший бік.

По смерти Ольбрахта (1501 р.) Олександр дуже енерґічно старав ся дістати ся на польський трон — хотів навіть оружно підперти свою кандидатуру. Але до сього не дійшло — його партия й так перемогла партизанів старшого Казимировича Володислава, угорського короля. Офіціальним, щоб так сказати, мотивом вибору Олександра була унія — потреба тїснїйше злучити обидві держави. Сей мотив підносив з великим натиском сам Олександр 31) і на сїй точцї мусїв зробити уступки. Що правда, від коли він переходив на польський престіл, се переведеннє тїснїйшої унїї не противило ся й його власним інтересам.

Поляки при тій нагоді хотїли довести до того, щоб — кажучи словами сучасника Мєховского, з Литви й Корони утворила ся „одна держава, оден народ, і в них оден король і одно право” 32). Але Олександрові відпоручники (з Ольбрахтом еп. виленським, каштеляном виленським кн. Олександром Гольшанським і воєводою троцьким Яном Заберезинським на

чолї) так далеко піти не могли, хоч і починили великі уступки жаданням Поляків. Компромісовий прелімінар, уложений ними 3 жовтня на елєкції в Пйотркові, слїдом, 23 жовтня, без всяких змін, потвердив Олександр з кількома присутними панами й обовязав ся привести „всїх прелатів, князїв, панів, земян і важнїйші громади вел. князївства” до того, що вони сей акт вповнї приймуть, потвердять, і на се видадуть Польській коронї грамоту 33).

Компромісовий характер сього акту видно ясно з самого його змісту. Вихідним принціпом його була унїя реальна: „корона Польська й вел. князївство Литовське злучають ся в одно неподїльне й одностайне тїло, аби був оден народ, одна нація, одно брацтво, спільна рада, одна голова, оден король і пан”. Одначе в близшім переведенню ся спільність обмежуєть ся тільки отсим: король від сього часу все має бути заразом вел. князем; він вибираєть ся спільно вищими урядниками обох держав; монета має бути спільна; урядники вел. князївства мають складати присягу королеви й унїї. По за тим є тільки фрази про спільну раду й поміч, солїдарність в добрім і в злім і т. и., так що кінець кінцем унїя виходить властиво тільки персональна. Очевидно, Поляки жадали реальної унїї, але мусїли задоволити ся проголошеннєм сього принціпу в актї, без дальшого його переведення.

За всїм тим, і в такій формі акт сей стає в рішучій суперечности з недавнїм актом 1499 р. і піввіковими автономічними змаганнями Литви. Новійші дослїдники пробували толкувати се тим, що самі литовські пани в тих трудних хвилях московської війни порозуміли потребу тїснїйшого зближення до Польщі 34). Але в дійсности стани вел. кн. Литовського по просту не признавали ся до акту 1501 р. Ми маємо виразну таку заяву з часів виленського сойму 1566 р. 35), а на соймі 1569 р. литовські пани перед Поляками поясняли, що відпоручники в. кн. Литовського не мали повновласти до такої рішучої зміни унїонного акту, що Олександр тих кількох панів, підписаних під актом 1501 р. попросту змусив підписати сей новий акт, але стани вел. князївства його не прийняли. „За Олександра, протягом чотирох лїт, казали вони, — досить було часу, аби наші предки потвердили сей акт своїми печатками й грамотами (як то обіцяв Олександр польським станам), але коли вони не признали сих постанов, прийнятих їх послами против інтересів держави і їх інструкції, то чого ми маємо признавати їх” ? 36).

Дійсно, акт унії 1501 р. при його потвердженню Олександром окрім тих послів, що його укладали в Пйотркові, підписали тільки нечисленні (числом дванадцять), переважно другорядні урядники, тим часом як найважнійших членів ради бракує. Тих грамот, що мали на потвердженнє сього акту краї, пани й визначнійші міста, не видано зовсїм. Коли зажадали їх польські пани в 1505 р., рада в. князївства пояснила, що вел. князь жадав тих „реверсалів" від панів і земель в. князївства, але „тыи которыи при тыхъ записехъ не были, и тежъ многыи земли, которыи жъ прислухаютъ къ великому князству, тыхъ реверсаловъ послати не хотѢли для некоторыхъ причинъ, въ которыхъ же ся ихъ милости трудно видело" 37). Ясно, що сього акту унії в литовських кругах справдї не признано правосильним 38).

Але, з другого боку, й на виразний протест стани вел. кн. Литовського не здобули ся, хоч би в що йно наведеній відповіди: вони замовчують справу, може не хотячи компромітувати вел. князя, а може — й боячи ся дражнити Поляків.

Таким способом справа унії лишила ся неясною. Поляки мали в руках акт унії 1501 р. і ними хотїли нормувати відносини Польщі до вел. князївства. Але в очах станів вел. князївства сї відносини мали нормувати ся актом 1499 р., акту ж 1501 року вони не признавали правосильним, хоч і не опротестовували отверто.

Треба додати, що вони не подбали забезпечити й осібність вел. князївства, хоч мали в тих часах дуже добру нагоду. Молодший брат Олександра Жиґимонт, що ще за житя Ольбрахта просив собі якоїсь волости в вел. князївстві, поновив свої прошення, й за ним вставляв ся Володислав угорський 39). Литовські пани могли б наперти на Олександра й дістати осібного вел. князя. Але то їм було не в голові: тяжкі обставини, видко, відстрашували їх від гадки зірвати, чи ослабити звязки з Польщею, дарма що звідти вони так як і не мали ніякої помочи в боротьбі з Москвою й Татарами.

В повнім сьвітлі се здержливо й малодушне поступованнє литовських панів в справі унії виявило ся при першій справдешнїй пробі унїонних відносин — по смерти Олександра.

Олександр умер 29 серпня 1506 р., на Литві. Знову є звістка про тестамент його: він мовляв поручив литовським панам вибрати на його місце

молодшого брата Жиґимонта. Так казала навіть Олександрова вдова Олена. Одначе в тім тестаменті Олександра, який маємо, йде мова тільки про приватні справи 40).

Як би з тим тестаментом не було, литовські пани ще за житя Олександра послали по Жиґимонта, і той поспішив ся поїхати, але Олександра не застав уже живим. Забрали ся до виборів — їх росписали на 20 жовтня. Польські пани на першу вість про се звернули ся до Жиґимонта, просячи його, аби своїм впливом причинив ся до заховання унїї. Потім вислали свого посла, щоб пригадати Литвинам умови 1501 р., аби не виберали вел. князя на власну руку. Але литовські пани з'іґнорували се прошеннє, й 20 жовтня „паны и княжата со всимы землями прислухаючими къ великому князству" оголосили вел. князем Жиґимонта 41).

Повідомляючи про се панів польських, литовські пани толкували свій учинок тим, що грізне становище Татар і Москви супроти вел. князївства не давало часу для протягань, та поручали станам коронним вибрати королем тогож Жиґимонта 42). Але не підлагає сумнїву, що вони поспішили ся оголосити Жиґимонта вел. князем власне для того, аби зазначити свою самостійність, в противність акту 1501 р. (а навіть і 1499 р.). Одначе против сього самого акту вони знов таки не запротестували при тім, а вибераючи Жиґимонта, що був мав майже зовсїм певним кандидатом на короля, та навіть поручаючи його станам коронним, самі сьвідомо йшли до удержання тїснїйшої звязи в. кн. Литовського з Короною 43). І тут отже середня дорога — змаганнє задержати фактичну звязь з Польщею, тільки з зазначеннєм, бодай формальним, самостійности вел. князївства Литовського.

Примітки

1) Див. про се ще в прим. 37.

2) На се є натяк в литовськім посольстві до Польщі, скоро по смерти Казимира (Яна біскупа луцького й Солтана Олександровича) — Лит. Метрика, Записи, кн. V л. 131 (я користав з копії сих актів, в теках Онацевича — Інст. Осолїнських. ч. 2938).

3) „Єго милость будучи доброє памяти передъ часомъ сконанья своєго поведилъ намъ слугамъ своимъ волю и умыслу своєго, естьли бы єго милость Богъ милый не вховалъ, теды єго милость наменилъ паномъ коруны Польськоє по своємъ животе наяснейшоє княжа Яна Олбрахта сына єго милости (якожъ домниками, ижъ вашой милости єсть ведомо черезъ некотороє всказаньє єго милости господара нашого), а намъ єго милость слугамъ своимъ наменилъ господаремъ наяснейшого княжати сына єго милости Олександра".

4) Посольство біскупа луцького — Акты Западной Россіи т. I ч. 101. Нове припімненнє, аби Поляки вибрали Яна Ольбрахта, — в посольстві Станїслава Петрашковича й Войтєха Нарбутовича Лит. Метрика Зап. V л. 131.

5) Листи до волинських панів — Акты 3. Россіи I ч. 100-1, записка про розсиланнє листів подана у Любавского Сеймъ с. 135.

6) В катеґоричнім тонї повторив сю звістку про кандидатуру Олельковича не давно Любавский, Сеймъ с. 135. Він іде за Кояловичем (Historia Litvana, II с. 59), але той тільки розвинув ширше коротеньку згадку Стрийковского (II с. 292): acz też Siemion Ołelkowic Michalowic xiążę Słuckie z strony swoich przyjacioł miał vota na się. У Стрийковского се вже не перша самостійна звістка про кандидованнє Олельковичів (т. II с. 177, 206). Вище я сказав, що він міг користати з якоїсь фамілійної традиції кн. Слуцьких, але розумієть ся, традиція все таки зістанеть ся дуже сумнївною.

7) Про свій вибір вел. князем згадує Олександр в листї до хана з 27 липня — 3. Россіи I ч. 162.

8) De Jagellonum familia — у Пісторія Polonicae historiae corpus II с. 293-4; звідси оповіданнє Деція повторяють Стрийковский і Бєльский. Серіозно бере його Любавский — 1. с., але без всякої потреби.

9) Земський привилей Олександра виданий в перше у Дзялиньского — Zbiór praw с. 58, з копії Литовської Метрики, з дипльоматаря кор: Бони (про

сю копію у Якубовского Земскіе привилеи в. кн. Литовскаго, Ж. М. Н. П. 1903, IV с. 249 і далї), потім — з ориґінала в Codex dipl. Poloniae Жищевского, і ще раз — з копії Нарушевича у Броєль-Плятера Zbiór pamiętników do dziejów polskich I c. 16.

10) Попри Олександра мав на вел. князївство претенсії ще молодший брат його Жиґимонт, пізнійший король: він просив від Олександра собі волости, але Олександр не приставав на се. Ольбрахт радив Олександрови згодити ся на річну пенсію Жиґимонтови, але Олександр і на то не пристав. При тім Олександр покликав ся знову на тестамент, оповідаючи про нього докладнійше й як до сьвідка відзивав ся до матери своєї, Казимирової вдови, але цікаво, як я то піднїс на иньшім місцї (прим. 37), що в відповіди Ольбрахта про той тестамент анї згадки — Акты Зап. Р. I ч. 135 і 136.

11) Цїкаву звістку подає Ваповский (с. 15), що в Польщі декотрі були за вибором Олександра на короля, для задержання унії з Литвою. Але иньші джерела мовчать про се.

12) Див. Лит. Метрику, Записи V л. 135 (посольство крайчого Миколая Миколаєвича). Через пізнійше посольство Поповского й Тенчиньского, сенатори польські пригадували литовським панам, що два рази посилали послів в справі відновлення актів унії, і хоч „ваша милость на тыє посольства о поправлене тихъ поступов досыть слушне и почестне отказали, а ведже ничого у концу не стало ся”. — Лит. Метр. зап. V л. 173.

13) Про се буде мова низше в гл. IV.

14) „Якожъ ваша милость нам прирекли через перъвыи посли: кого бы перъвей потреба вперединла”.

15) „Ваша милость зъявили, ...аби звезанья и запыси были бы захованы слушне, (котрі) для доброго стоянья обоих панствъ черезъ первыи паны нашы и королевъ и княжат вчынены суть и вмоцнены; а єстьли бы в тых записахъ и тежъ зъвязаньях змешкано и пущено, а любо вмнейшано єсть, тежъ слушнымъ обычаємъ и братъскою приязьнью по обема сторонамъ направити не отмавляютъ”.

16) „В которых досыть широко и розумне выписано, которымъ обычаемъ собе посполитыи панъства мели бы се вспомагати; отъ которых записовъ отойти неслушно, а лепей черезъзо все и всемъ мают быти захованы; бо

єстлы бы што хотели ваша милость отновити а любо прыдаючы а любо вомнейшаючы, нешто пременяючы межи собою без обоє стороны прызволенья, и въставенье нешто чынячы, — то не могло бы быти без ламанья и зквалтованья старых запасов".

17) Лит. Метрика, Записи V л. 140 і 150-2. Деякі звістки про сї переговори, хоч досить короткі й не зовсїм повні, подав д. Любавский в своїй остатнїй працї (Сеймъ с. 138). З огляду, що документи сї лишають ся невидані, а також і з огляду на самий інтерес сих переговорів (сеж перший раз маємо ми якісь автентичні подробицї з переговорів про унїю), подав я деякі виписки з сих актів (з згаданих копій).

18) Інструкція литовському послови Стан. Петрашкевичу — Лит. Метрика Зап. V л. 161, з копії тек Нарушевича друкована в Codex ep. saec. XV т. III ч. 421 (в теках має дату 1500 р.).

19) Тут, як бачимо, рішуче натяганнє, бо за часів Казимира ті трактати власне стратили всяку силу.

20) „А єстли в чомъ вступено єсть, то бы нехай было поправено, бо безъ правленья и без держанья посполитоє порозуменьє и панъствъ наших оборона никако не може(т) быти зведена. На штожъ корол єго милост со всими радами и со всими поддаными готовъ єсть, єстли в чомъ противность и выступъ стал ся, тоє поправити". Лит. Метр. Записи V л. 171-3. Звістки про се посольство з сих актів подав і Любавский op. c. с. 139-140.

21) „Которогожъ запису и копию пану нашому милостившому ваша милость єсте дали, єго милость пан нашъ намилостившый тую копию намъ вказалъ, ино в той копии ничого не єсть шкодного их милости пановъ брати нашоє наймилейшоє, ани тежъ нашой єсть што шкодъноє, ани нарушане, ани понижене чсти з обу сторонъ... прелати и панове не отмавляют их милости брати своєй того запису дати и потвердити, который ж былъ вделанъ за предковъ нашых радным а слушным обычаємъ".

22) „И далей их милость прелати и панове старшии казали ми то вашей милости поведити, казав в імени ради троцький воєвода Петро Янович, — єстли бы были которыи записи перъвей того и потом за предковъ нашыхъ вделаны будуть нераднымъ а неслушным обычаєм, чсти вніжаючы а чсти нарушаючы одноє стороны, якожъ веле одваляны были на велю соймовъ и

не одеръжаны отъ предковъ нашых, — тыхъ и мы записов держати их не хочемъ, а верымы в то их милости паном и брати нашой милой, иж их милость не мней будуть важити нашу почестност нижли ровно братским обычаемъ такъ яко и сами свою”.

23) „Не вемы для чого”, як казали литовські пани через своїх послів.

24) Лит. Метрика Записи V д. 174-5.

25) Сим проєктом чи не був видрукований в Codex saec. XV т. III, ч. 422? У всякім разї він інтересний для характеристики литовських змагань. По короткій і досить побіжній згадці про потвердженнє давнїйших унїонних трактатів тут уставляєть ся між обома державами союз, з тим застереженнєм, що як би котра сторона через перешкоди не могла дати помочи другій, то се ще унії не нищить. В разї безпотомної смерти вел. князя литовські пани мають вибрати собі нового — з польської династії, і навпаки. Таким чином унія обмежала ся тільки союзом, так як ми бачили в фраґментї з 1446 р. Проєкт унії, видрукований в Codex ep. saec. XV т. III ч. 423, що містить в собі потвердженнє Городельського акту, був предложений польським послам Поповскому й Тенчиньскому при переговорах з ними, отже він мабуть старший від проекту надрукованого тамже під ч. 422. Одначе й сей остатнїй, безперечно, належить також до сеї стадії переговорів, бо імена сьвідків не можуть вказувати анї на час давнїйший від 1496, анї пізнїйший від 1497/8 рр. — див. уряди воєводи троцького й намістника полоцького — Wolff Senatorowie i dignitarze w. ks. Litewskiego.

26) Лит. Метрика V л. 176, пор. Codex ep. saec. XV т. III. с. 491-2 (Записки V л. 323).

27) Інструкції литовським послам 1499 р. — Лит. Метрика Записи V л. 322-4, в старім польськім перекладї друковані в Codex. ep. saec. XV т. III ч. 441-4.

28) Як виглядав предложений литовськими послами проєкт, не знаємо, але порівнюючи акт 1499 р. з проєктом 1496 р. (Codex ч. 423), можна думати, що вони предложили той проєкт 1496 р., і Поляки прийняли його з деякими змінами — властиво з одною: про вибір вел. князя. Грамота польських панів ib. ч. 449 натякає на якісь спеціальні переговори про текст давнїйших актів, що мали бути вставлені в акт 1499р. Зміст тих переговорів лишаєть

ся неясним: чи йшла мова про ориґінальний текст Городельського акту, якого не могли відшукати Поляки, чи вони наставали, аби й тексти деяких иньших актів вложити туди.

29) Не знаю на якій підставі Любавский (Сеймъ с. 142) каже, що унїю прийнято за згодою своїх земель в. князївства — нї з чого сього не видко, а імена панів в актї навіть противили ся-б такій гадцї.

30) Codex ep. saec. XV т. III ч. 448-9, акт унїї — Działyński Zbiór c. 72.

31) Див. його лист до брата Фридриха кардинала, з кінця червня (тека Нарушевича 24 ч. 64).

32) Про унїонні мотиви при виборі Олександра — у Мєховского вид. 2 с. 248, Ваповский с. 45. Але у Мєховского унїонний мотив розвинено тільки в другім виданню, а в конфіскованім першім ініціатори кандидатури Олександра ведуть ся еґоістичними мотивами, і автор досить неприхильно ставить ся до неї — див. виїмки з першого вид. в Scr. rer. polon. II c. 273.

33) Прелїмінар унїї 1501 р. — Rzyszczewski Codex dipl. Pol. I ч. 196-7. Акт унїї — Działyński Zbiór c. 77, Volumina legum I c. 131.

34) Толковання про тенденцію самих Литвинів до тїснїйшої унїї у Каро V. 2 с. 856. Любавского Сеймъ с. 143-4.

35) В замітках до унїї 1501 р., роблених підчас сойму 1566 р., котримсь з литовських сенаторів (може біскупом виленським Протасевичом, або кимсь для нього) читаємо: czo sie dotycze thego articulu, czo panovie coroni obowiązali posłow v. x. Alexandra, aby to wszysthko oni, czokolviek s nimi namovily, za pana swego, tho iesth za v. x. Alexandra, y za wssythkie yne stany v. xiestwa opisaly y przysięgamy swymi poczvierdzily chovacz y dzierzecz tho viecznemi czasy, tedy tho podobno na on czas czy panovie poslovie lithewssczy tak y uczynily, ale gdzieby potnym wssysthka ziemya na takove ych articułi poselskie takim obyczaiem namovione pozwoliła abo przysięgami swymi poczwierdzyła, na tho sie zadne zapisy ani listy od ziemie v. x. Lithewskiego nigdzie nie pokazuyą, ani u samych panow Poliakow, i owssem czo sie kolviek tham na on czas za crola Alexandra około uniey w Piotrcowie stanoviło, thego nigdy s strony v. x. Litewskiego nie chovano ani dzierzono asz do dzisieyssego czasu, przetho then pryviley i unia Alexandrowska nie może tak dalecze dzisieyszych czasow obyvathely [t]uthecznich do wssysthkiego tak uprzeymie

ciągnącz ani obowiazovacz, iedno czo sie daly Bog teraz dobrego y gruntownego — Dziennik Warszawski 1826 т. V (ч. 14) с. 174-5.

36) Дневник Люблин. сейма с. 80 (текст Дзялиньского).

37) Про се подав звістку з Литов. метрики Любавский Сейм с. 147. Він думає, що в сїй справі скликувано литовський сойм в Берестю на початку 1505 р., судячи з того, що на сїм соймі був і польський посол Лаский.

38) В теках Нарушевича (24 ч. 83) єсть грамота Олександра де він посьвідчує, що ряд панів обовязали ся додержувати записи унїї. Але се теж переважно люде невизначні і по більшій части тіж, що підписали ся на актї унїї. Видко, більше не можна було стягнути.

39) Лит. Метрика, Записи V л. 167-8, 170, про се див. у Каро V, 2 с. 873-5.

40) Тестамент Олександра — Acta Tomiciana I дод. 6; про порученнє вибрати Жиґимонта вел. князем — Ваповский с. 68-9, у Мєховского про се нема, так само і у Деция. В. кн. Олена писала брату в. кн. московському Василю, в відповідь на його кандидатуру на вел. князя литовського, що Олександр „государство своє поступился брату своєму короловичу Жиґимонту" — Сборник истор. общества т. XXXV с. 482. Але може сеї версії ужила вона тільки щоб викрутити ся від прикрого поручення брата? Про вибір Жиґимонта: Pułaski Przyczynek do elekcyi Zygmunta I w Litwie i v Połsce (Szkice i poszukiwania historyczne I) с. 79-80, і новійше L. Kolankowski Elekcya Zygmunta (Przewodnik naukowy i literacki, 1906).

41) Листи польських панів на Литву — Acta Tomiciana I ч. 5-7. Подробиць вибору Жиґимонта на вел. князя не маємо, д. Любавский пробує використати звістку Стрийковского (ор. с. с. 149), але зовсїм безпотрібно. Про дорікання польських панів литовським за довершений вибір — Ваповский с. 71. Повновласть литовським відпоручникам до участи в елєкції короля — Codex dipl. Pol. I с. 363.

42) Відповідь литовських панів Полякам в перше видрукована була у Пулаского, в згаданій вище моноґрафії, новійше і ліпше у Максимейка Сеймы дод. 2; у Пулаского-ж посольство Жиґимонта з Литви до польських панів с. 81-2.

43) Цїкаво, що в своїй відповіди Полякам литовські пани навіть згадують

про їх відклик до акту 1501 р. і не мають відваги заявити, що не признають ся до того акту.

Становище руських елєментів в в. кн. Литовськім і українсько-білоруська іредента: Двоїстість і посередність політики литовських панів супроти унії, їх національно-клясова виключність; становище Русинів в в. князївстві, справа Київського князївства, конспірація князїв 1481 р., її причини, її цїли, нахил до Москви.

Се була перед усїм спеціальна полїтика литовських панів-католиків. З кінцем XV в., коли в. кн. Литовське було дуже сильно загрожене і з боку Москви, і з боку Татар, таку полїтику тїсного звязку з Польщею до певної міри, бодай на побіжний погляд, диктували державні інтереси вел. князївства — коли воно вже не чуло в собі сил і енерґії завернути ся на своїй хибній дорозї. Але та ж полїтика, як ми вже підносили, характеризує становище литовських панів і за лїпших часів вел. князївства Литовського, коли воно займало вповні безпечне, про око навіть дуже імпозантне становище. Тодї ся полїтика в державних мотивах не могла знайти собі ніякого оправдання. Отже властива причина її мусїла бути иньша.

На сю дорогу литовська аристократія звернула, очевидно, зовсїм сьвідомо. Зробила вона се, коли руська реакція під проводом Свитригайла загрозила литовським католицьким панам утратою того виїмкового, привілєґіованого становища, яке завдячали вони виключно унїї з Польщею і нерозлучно звязаній з нею протекції і підтримуванню католицтва.

В противність державним інтересам, що казали вел. князївству операти ся на руськім елєментї, як сильнїйшім і культурнїйшім, ся полїтика диктувала ся еґоістичними клясовими мотивами верстви beati possidentes. І свою клясову мету осягала. Проголошена в 1432 р., з чисто полїтичних мотивів тодїшньої ситуації, рівноправність Русинів-православних, незалежно від того що була неповна, лишила ся чисто теоретичною. Часи Жиґимонта Кейстутовича, що правда, не принесли щастя литовській аристократії, бо сей князь, хоч тягнув безперечно в сторону литовських елєментів і католицтва, заразом був ворогом аристократії взагалї. За те з проголошеннєм Казимира литовська аристократія взяла міцно в свої руки

управу держави й пильнувала, щоб не дати себе збити з сеї позиції.

З початку реґенція, потім майже така сама повновластна рада вел. князївства, що правила Литвою в імени неприсутного Казимира, була в руках Литвинів. Досить тільки переглянути реєстри вищих достойників, що в склад сеї ради входили, аби в тім вповні переконати ся.

Полишаємо на боці, що тим часом як латинські епископи невідмінно майже виступають в раді й грають тут визначну ролю, православних не стрічаємо там нїколи. Поминаємо те явище, що на таких чисто литовських посадах як нпр. жмудське староство ми нїколи не стрічаємо Русинів, але Литвини-католики часто виступають на урядах в чисто білоруських або українських землях, з Литвою навіть слабко звязаних, як Київщина й Волинь. Але в реєстрах вищих урядів взагалї Русини стрічають ся в рішучій меньшости, хоч мали всякі підстави на те, аби бути в більшости. Нпр. на чотирох найвищих урядах — виленськім і троцькім воєводстві і каштелянстві за весь час від 1452 до 1500 р. ми стрічаємо тільки три рази руські імена: князя Олександра Гольшанського на каштелянстві виленськім (1492-1511), та Івашка Івашевича (коло р. 1460) і Богдана Саковича (1486-1490) на воєводстві троцькім. Виленським воєводою не був Русин ні разу. Так само не знайдемо анї одного Русина на урядї канцлєра. Оден тільки раз стрічаємо — звісного вже нам Богдана Саковича, на урядї маршалка і т. и. 1).

Забераючи в свої руки управу іменем Казимира, литовські пани, як вище зазначив я, зробили уступку руському елєменту, утворивши два руських князївства — Волиньське під управою Свитригайла, й Київське під управою Олельковичів. Уступка, безперечно, для руського елєменту була приємна, хоч з боку литовського не вимагала особливого самовідречення. Свитригайлу, як давнїйшому вел. князю й претенденту, однаково треба було зробити якусь уступку в інтересах спокою держави, а Олельковичі стояли в дуже близьких і приязних відносинах з литовською аристократією й тримали ся по її сторонї ще від проголошення Жиґимонта. Родинні звязки Семена Олельковича з родиною Гаштовта були причиною, що його кандидатура на вел. князя була в 50-70-х рр. ставлена спільно литовськими й руськими панами. Отже коли ті князївства і та кандидатура Олельковича робили вражіннє солїдарности Литви й Руси та вирозумілости Литви для руського елєменту, давали ілюзію національної гармонїї, то в основі того

всього лежали тільки припадкові династичні або політичні комбінації.

Сї виїмкові причини й комбінації одначе скоро минули, а з тим руському елєменту прийшло ся відчути вповні своє упослїдженнє в вел. князївстві. При кінці 1470 р. умер Семен Олелькович, відіславши перед смертю, як оповідає Длуґош, Казимирови в дарунку свого коня й свій лук, з котрими він виїздив у свої щасливі походи на Татар, та поручивши ласції вел. князя своє князївство й свою родину. По нїм лишив ся син Василь, але Казимир не дав Київа анї йому, анї Семеновому брату Михайлу. „Бо литовські пани дуже хотїли, аби се князївство знову повернено на звичайну провінцію вел. князївства, як і иньші руські князївства, і вимогли то від короля, що він туди іменував намістником Мартина Гаштовта. Киянам се було дуже прикро й гірко, бо вони бажали собі по Семенї його брата Михайла, що тодї був намістником Казимира в Новгородї, а Гаштовта не хотїли, бо він був иньшої віри й їм рівний (не князь). Через те вони двічи не пускали його до міста, кажучи, що або всї до одного наложать головами, або иньшого собі князя добудуть, а таки не будуть слухати Литвина і голови свої перед ним не хилити муть. Вони просили короля, аби посадив у них якогось князя грецької віри, як нї — то хоч латинської, або — як хоче, то щоб посадив у них котрогось з своїх синів. Але вкінцї Кияне, побоявшись оружного походу на них королївського війська, таки прийняли за намісника Гаштовта” 2).

Так оповідає Длуґош, додаючи, що ся справа тодї задержала Казимира довший час на Литві. Він бояв ся їхати звідти не полагодивши справи, супроти сього нового розлому між Русинами й Литвинами, що ворогували між собою з причини релїґійної ріжницї, і через те ще, що Русини уважали Литвинів низшими від себе походженнєм, бо Литвини колись Киянам 3) дань давали, а тепер ними правили. 4).

Се оповіданнє Длуґоша дає дуже інтересну характеристику національних відносин в вел. князївстві — боротьби за власть, і огірчення руського елємента за своє упослїдженнє. Ініціативу відібрання Київщини від Олельковичів Длуґош признає не Казимирови, що міг мати гнїв на Олельковичів по тій кандидатурі Семена на вел. князївство, а литовським панам, що змагають до можливої нївеляції й централїзації та підпорядкування руських земель своїй управі. Русько-литовська лїтопись — речник литовської аристократії, мотивом до відібрання Київа називає ту

обставину, що Володимир в своїм часї ”бЂгалъ на Москву и тымъ пробЂгалъ отчину свою Кіевъ”. Та очевидно, що се говорило ся тільки про око. Родині Семена Казимир надав князївство Слуцьке, а в Київ, як ми знаємо, післано воєводою Мартина Гаштовта, Семенового шваґра (брата його жінки).

Може бути, що рада в. князївства вибрала Гаштовта власне з огляду на се свояцтво його з покійним київським князем; але Кияне, як ми бачили, взяли таке іменованнє Литвина-католика за провокацію. Рада вел. князївства одначе не схотіла уступити, й Гаштовт зістав ся воєводою в Київі (до р. 1480). По нїм іменовано туди Киянина Івана Ходкевича, але по нїм знову Литвина-католика Юрия Паца, і тільки в 1492 р. Кияне нарештї діждали ся православного князя, одного з дрібних князїв друцьких — Дмитра Путятича. Очевидно, якогось князя, особливо значнїйшого навмисно не хотіли давати, щоб не відроджувати традиції київського князївства.

Так само й на Волини по смерти Свитригайла іменовано на вищі уряди луцького старости та маршалка Волинської землї всуміш то Русинів то Литвинів (Монтовт, Петро Монтгирдович) 5), щоб не підтримувати її окремішности.

Відібраннє Київа від Олельковичів і накиненнє Киянам силоміць Гаштовта показувало виразно, що литовські пани не вважали вже потрібним числити ся з руським елєментом. Вони, видко, чули себе досить сильними, аби правити не тільки без Русинів, а й против Русинів. Се було, очевидно, відчуто в українських і білоруських кругах, і характеристика національних відносин Длуґоша малює нам сї відносини. Проявом сих же відносин була конспірація руських князїв 1481 р., інтересна, але на жаль дуже мало нам звісна.

Найбільше докладна звістка, яку ми маємо про неї з сторони прихильної конспірації — в московській компіляції XVI в. (т. зв. 2 Софійській лїтописи), каже, що князї Іван Юриєвич Гольшанський, Федір Більський і Михайло Олелькович змовили ся, хотячи „відірвати землї по р. Березину й прилучити до вел. князївства Московского”. Але змову викрито ще перше, нїж вона проявила ся: князїв хтось обмовив. Більському пощастило ся утечи до Москви, і там він лишив ся. Олельковича й Гольшанського зловлено і стято 30 серпня 1481 р., „вина ихъ Богу єдиному свЂдущу”, додає київський лїтописець в короткій, але повній здержаного чутя записці

6). Лист хелминського воєводи, писаний до Ґданська по горячим слідам події, переказуючи вісти, які ходили про се в польських кругах, каже, що змову викрито перед самим Великоднем, отже в середині цьвітня 1481 р. ”Князї” задумали вбити Казимира, коли він з своїми синами виїде на лови, а його жінку арештувати; але Казимира остерегли ”добрі люде”, він на лови не поїхав, і участників конспірації арештовано 7). Сю поголоску про замір на житє Казимира переказують потім і иньші автори, що черпали з прусько-польських джерел 8). Нарештї дуже романтичні подробиці про змову й її викритє оповідав ще Нарбут, нїби з рукописи XVI в.: на весїлю Федора Більського з донькою Ол. Черторийського був в гостях Казимир, і тут конспіратори мали намір його убити, але припадком викрито в тім дворі склад всїлякої бронї й донесено про се потайки королеви; почало ся слїдство, й оден з дворян на муках, відкрив змову 9). Але автентичність сього оповідання дуже не певна, бо Нарбут на тім полї взагалї не має доброї репутації.

Внук Більського в листї писанім з Москви до в. кн. Жиґимонта Августа (1567 р.) закидав Казимирови смерть Михайла так: „відомо всїм, як зрадливо убив твій дїд Казимир нашого свояка Михайла Олельковича і загорнув його вітчину!” 10). Тут Більський мабуть каже про Київщину, як близшу „отчину” Олельковичів. Але отчиною їх уважає він також і вел. князївство, признаючи більші права на нього своїй лїнїї — Володимира Ольгердовича, яко старшій від Ягайлової, а панованнє сеї остатньої уважає узурпацією: „Ино наша была отчизна великое княжество Литовское, заньже прапрадѢдъ нашъ князь Володимеръ великого князя сынъ Олгердовъ, и какъ князь великій Олгердъ понялъ другую жену Тверянку, и тоє для другой своєй жены прадѢда нашего отставилъ, а далъ тотъ столецъ, великоє княжество Литовскоє, другой своей жены дѢтемъ, сыну Ягайлу” 11). Сї погляди кидають нам сьвітло і на мотиви та пляни конспірації 1481 р. Близшим мотивом її могло бути відібраннє Київщини від Олельковичів, дальшою метою конспіраторів — винести Олельковича на великокняжий престіл. Такий плян не повинний нас дуже дивувати по кандидатурі Семена Олельковича, проголошеній в вищих кругах вел. князївства 12).

Що Михайло сподївав ся київського стана, й відібраннє його мусїло його прикро образити, се не підлягає сумнїву. Він кинув своє намісництво в Новгороді на першу вість про смерть брата Семена й поспішив ся в Київ, щоб там сїсти 13) — отже розчарованнє мусїло бути гірке, коли довідав ся

він про роспорядженнє Казимира. На якусь звязь його конспірації з Київом може вказувати також глуха звістка в листї Ів. Більського до Ходкевича (1567 р.), що предки Ходкевича (а ними були київські бояре, як каже Більський в сїм листї, й иньші еміґранти також) „зрадили Михайла Олельковича в київській справі й виступили з свого підданства” 14).

В реєстрі київських воєвод з р. 1480-3 є прогалина, — не знаємо коли іменовано київським воєводою Ходкевича, і можливо, що ся номінація київського боярина київським воєводою стояла в якімсь звязку з тою „зрадою” Олельковичам 15). Але за браком всяких відомостей, не хочу бавити ся в здогади 16).

Що конечною цілею сеї змови в Литві вважали дійсно великокняжий престіл, потверджує оповіданнє про сю конспірацію сучасного нїмецького компілятора Альб. Кранца († 1517). Він каже, що в Литві були князї (властиво пани — proceres), які признавали собі права на вел. князївство, і надїяли ся, що воно могло б прийти до них, як би вдало ся убити короля. Вони увійшли в порозуміннє з вел. князем московським і приготовили конспірацію, вибравши місце й час, коли сподївали ся мати в своїх руках короля з королевою йількома синами. Але змову викрито, й головні участники заплатили головою; в. кн. же московський, коли замисел пропав, удавав, що нїчого не знав про нього 17).

На звістки про змову на житє Казимира не дуже можна покладатись, хоч вісти про се носили ся по горячим вчинкам події. Знаємо, як то виростають леґенди про страшні заміри конспіраторів, і коли їх не прихоплено на горячім учинку, для таких чуток треба все мати певну дозу скептицизму 18). Тут же для таких замірів не було властиво й поводів: мотивів особистої пімсти досить трудно доглянути, а убивати Казимира для політичних плянів не було великої потреби. За те цїнним уважаю сей погляд, що змова вела до здобутя великокняжого стола, бо він потверджує висловлений уже вище здогад, опертий на листї внука Хв. Більського, та поясняє нам і династично-родинний характер конспірації. Всї провідники змови, названі нашими джерелами, близькі свояки: Більський стриєчний брат Олельковича, син молодшого брата Олелькового, Івана Володимирича, а Гольшанський — тїточний брат Більського (його мати і його жінка, на весїлю котрої нїби то захопила його катастрофа, були з кн. Гольшанських). Московська династия стояла теж в тїсних родинних звязках з

Олельковичами: Михайло Олелькович був тїточний брат вел. князя Івана (його мати була рідною сестрою в. князя Василя) і як раз підчас конспірації шваґер Михайла воєвода молдавський Стефан завів переговори з вел. кн. московським про шлюб своєї доньки з його сином, а посередниками в сїм були кн. Михайло й його сестра Федька, по мужу кн. Пронська: весною 1480 р. в тій справі був післанець кн. Федьки у вел. кн. московського 19). Як бачимо, обстанова була того рода, що в нїй такий плян — вивести на вел. кн. Литовське князя Михайла Олельковича за помічю вел. кн. московського — а може й воєводи молдавського, зовсїм не виглядав фантастично. В сьвітлї ж такого розуміння — що конспіратори мали пляни на велике князївство, знаходять собі відповідне обясненнє й звістка про їх замір — віддати вел. князеви московському землї по р. Березину, себ то східнє пограниче вел. князївства Литовського. Ті східні землї мали бути заплатою вел. князеви московському за його поміч. І переговори про шлюб московського престолонаслїдника могли служити доброю нагодою для переговорів в справі задуманого перевороту.

На иньший ґрунт — релїґійно-полїтичної іреденти переносить цїлий епізод пізнїйше офіціальне представленнє його, яке знаходимо в пізнїйшій диплььоматичній кореспонденциі. В. кн. Олександр, заохочуючи брата свого Володислава до участи в боротьбі против Москви в імя інтересів католицтва, загрожного мовляв руською іредентою, давав таке освітленнє й змові князїв 1481 р. 20). Але се очевидне перенесеннє пізнїйших мотивів, пізнїйшого кольориту на епізод 1481 р.; щоб прийняти таке осьвітленнє, на се, не бачимо нїякої підстави.

Отже в цїлій сій, як бачимо — досить неяснїй справі 21), важні для нас два моменти. Одно — се незадоволеннє руських князїв з сучасного стану річей в вел. князївстві. Друге — їх надії на поміч від Москви і нахил в сей бік. Не була се річ нова, і не була вона, певно, особистою річею тих трох князїв-свояків, провідників змови. Литовсько-руський антаґонїзм обіймав широкі круги. Характеристика московського аґента з часів пізнїйшої релїґійної іреденти: „наша Русь (литовська) велми ся съ Литвою не люблятъ” 22), констатує безперечно явище далеко старше й загальне. Се розуміли і в правительственних кругах польсько-литовських. Длуґош, оповідаючи, як Казимир гамував литовських панів, що поривали ся до війни з Москвою, роздражнені успіхами її та зривками з території вел. князївства, вкладає в його уста таку раду 23); нехай Литва не поривається ся до війни з сим князем,

бо він сильний, зміг ся великими побідами й богацтвами, а вони не можуть покладати ся на Русинів вел. князївства. „Бо прецїнь знають сами, що вони (Русини) на них (Литвинів) ворогують з причини релїґійної ріжницї, і як дійде до війни з Москвою, вони постарають ся здобути Литвинам не побіду, а погибель” 24). Отже вже за Длуґошевих часів, то значить в 1470-х рр. (Длуґош умер 1480 р.) сей русько-литовський антаґонїзм і нахил руських елєментів до Москви був у двірських кругах фактом ясним і знаним.

Примітки

1) Wolff Senatorowie i dignitarze w. ks. Litewskiego с. 55 і далї, с. 71 і далї, с. 159 і далї.

2) Длуґош V с. 547.

3) Се може значити або Русинів з київських часів, або таки снеціально Киян — в сїм разї маємо тут мабуть таки дійсно відгомін спеціальних нарікань з причини іменовання Гаштовта.

4) l. c.

5) Длуґош V с. 547, Лїтопись Биховця с. 61, 1 Псковська — Пол. Собр. IV с. 236. Wolff Senatorowie с. 19, 21-2.

6) Софійська — Полное собр. рус. лЂтописей VI с. 233; пор. Воскресенська VIII с. 214, Софійск Врем. II с. 223, Latopisiec Litwy i Kronika ruska Даниловича с. 263. Супрасльская рукоп. вид. Оболєнского с. 138.

7) Codex epist. saec. XV т. III ч. 296.

8) Вандалія Кранца — як низше, про змову згадують ще Script. rerum prussicarum III с. 687 і 743, Любецька хронїка — продовженнє Детмара

(Grantoff Die lübeckischen Chroniken, II).

9) Narbutt Dzieje narodu Litewskiego VIII дод. X с. 44-5.

10) „И то єсть всЂмъ людемъ вЂдомо было народу христіанскому — и якимъ же обычаемъ дЂдъ твой Казимеръ сродича нашего князя Михайла Олелковича зраднымъ обычаємъ убилъ, и отчизну єго за собя взялъ, и у собя въ в. кн. Литовскомъ въ урядъ поставилъ”.

11) Лист був друкований зпочатку в старій колекції Древняя россійская вивліотика вид. 2, 1790 т. XV ч. 6, l с. 25, відти переклад у Даниловича Skarbiec ч. 2373, дуже дрантивий. Новійше виданнє в Сборнику истор. общества т. 71 с. 501.

12) Пригадую ще анальоґічний погляд молодшого о одно поколїннє від конспірації Ольбрахта Гаштовта: duo proavi eiusdem Slucki rutheni duces eadem de causa per divum Casimirum... iudicialiter sunt detruncati, quia conspiraverunt in necет regis et mg. ducis predicti domini Casimiri ex condicto volentes soli occupare mg. ducatum (Acta Tomiciana VII с. 269). Гаштовт в своїх осудах і сьвідоцтвах односторонній дуже, але тут його погляди про пляни конспіраторів на вел. князївство сходяться з иньшими звістками.

13) Полное собр. лЂтоп. IV с. 237: выЂха изъ Новагорода князь Михайло кіевскій, а поЂха на Кіевъ, на свою вотчину; див. ще т. VI с. 191, Лїтопись Биховця с. 61. В однім київськім документї з 1470 р. (ще за житя Семена Олельковича, з місяця червня) Михайло титулуєть ся „князем київським” — Описаніе архива западно-русскихъ митрополитовъ I ч. 1.

14) „Якъ же предкове твои зраднымъ обычаємъ сродника нашего князя Михайла Олелковича на КіевЂ зрадили, и отъ нашего подданства єсте отлучили ся”. Др. рос. вивлітеика с. 20 — Skarbiec ч. 2376 (дуже лихий переклад). Реєстри київських воєвод — Wolff Senatorowie с. 19, Boniecki Poczet rodów litewskich с. LXIII.

15) Ріжні здогади у Папе 1. с.

16) Цікаво, що в супрасльськім помяннику Ходкевичів (Археограф. сборник т. VI) на першім місцї вписано „князя Михаила” — щось так як в помяннику Сагайдачного — Бородавку.

17) Krantz Wandalia кн. XIII гл. 21.

18) Може се відгомін обвинувачення конспіраторів в такій змові на житє Казимира на суді ?

19) Див. Сборникъ истор. общества т. 41, інструкція чоловікови княгинї Федьки до воєводи Стефана, з 16 цвітня 1480 р. — вел. князь згадує про посольство воєводи „къ моему брату по князю Михайлу Александровичю" в справі того шлюбу. Може в інтересах конспірації вважали за ліпше післати післанця в Москву не від самого кн. Михайла, а від його сестри.

20) „Яко часу щастноЂ памети отца вашоє милости, короля Казимера, на єго милость не для иного нижь для веры светой повстати умыслили, такъ и на вашу милость, сыновъ єго милости, пановъ нашихъ, милостивыхъ (натяк на ту змову на житє Казимира і його синів); о которыхъ же єго милость своєю мудростью и опатрностью то поразумЂлъ и нЂкоторыхъ зъ нихъ за то скаралъ, а иныє для того къ томужъ Москвитину збЂгли", і тодї Московський вел. князь, покладаючи ся на релїґійний антаґонїзм в вел. князївстві, розпочав війну з в. кн. Литовським „посполъ зъ оными княжаты, которыи же отъ доброЂ памети отца вашего короля є. м. и тежъ отъ нашого пана. къ нему повтекали". Акты Зап. Рос. I ч. 188.

21) Див. ще в прим.

22) Акты Зап. Рос. I ч. 156.

23) Упускаю початок сих слів, де Казимир дає литовським панам, яко новикам (tyrones) в воєннім дїлї, раду — не поривати ся до війни, не запевнивши собі помочи Поляків; се може бути мотивом не Казимировим, а Длуґошевим, взагалї польським мотивованнєм.

24) Длуґош V с. 698.

Становище руських елєментів в в. кн. Литовськім і українсько-білоруська ірредента: Конкуренція Литви з Москвою в руських землях, сфери впливів їх в серед. XV в., утрати литовської полїтики в 2-ій пол. XV в. Новгород, Твер і Рязань, верхівські князї — їх переходи до Москви, московські походи на

Литву й угода 1494 р., нові переходи князів, справа релїґійних переслідувань православних, перемирє 1503 р. і пляни Москви по смерти Олександра.

Таке іредентське становище Русинів супроти Литви й їх оглядуваннє на Москву було для в. князївства тодї дуже небезпечне. По столїтю більш або меньш спокійних відносин, вел. князївство Московське знову ставало міряти ся силами з вел. князївством Литовським, і тепер доперва показувало ся, як змінили ся протягом сього столїтя сили й шанси противників.

Перед тим сього не можна було так виразно спостерегти. За Витовта Литва тримала ся імпозантно, і вел. князь московський не тільки наслїдком родинних відносин, а і в почутю індівідуальної висшости над собою литовського володаря давав йому перше місце перед собою, приїздив до нього на поклін і перед смертю зробив Витовта опікуном своєї родини. Прилученнє Смоленської землї, довершене в 1404 р. не вважаючи на сильне противленнє місцевої людности і проби боротьби з боку остатнього претендента з смоленської династиї — Юрия Святославича, та ріжні иньші успіхи литовської полїтики в тім нейтральнім поясї, що ще дїлив вел. князївства Московське й Литовське, — могли піддавати гадку, що в. кн. Литовське ще не стратило своєї аґресивної сили на сходї й може успішно витримувати конкуренцію з Москвою на сїм полї. Землї Рязанська й Тверська при кінцї панования Витовта стояли під виразним впливом Витовта: тутешні князї обовязали ся Витовту служити і бути з ним „за одно” 1). В північній Сїверщинї, що була найбільше чутливим показчиком полїтичних виливів обох сусїдів, цїлий ряд „верхівських” князївств переходить тодї під литовську зверхність. Так Витовт в 1427 р. писав до вел. маґістра, що йому зложили васальну присягу князї Новосильські, Одоєвські, Воротинські; до них також треба додати кн. Білевських. В реєстрі Свитригайлових городів, списанім десь з р. 1432, вичислені такі городи вел. князївства Литовського в північній Чернигівщинї: Трубчевськ, Брянськ, Тула, Любутськ, Мещовськ, Серпейськ (обидва між Угрою й Окою, в теперішнїй Калузькій губернїї) 2).

Замішання в Литві по смерти Витовта не захитали становища в. кн. Литовського супроти Москви, бо вел. кн. Московське ще скорше попало в період ослаблення, наслїдком усобиць, що потягнули ся до 1447, ба навіть

до 1453 р. Коли вел. князївство Литовське злучило ся з кінцем 1430-х рр. в руках Жиґимонта, а ще більше в часах Казимира — воно все ще виглядало імпозантнїйше від свого східнього конкурента і його сила притягання ще нїби проявляла ся. Чимало князїв підчас московських усобиць переходило в в. кн. Литовське, і тому укладаючи в 1447 р. умову з Москвою, правительство вел. кн. Литовського не застерегало ся против перехода від одної сторони до другої князїв з їх волостями, хоч таке застереженнє здавна істнувало в умовах Литви з Тверию. Литва уважала свою позицію користнїйшою від Москви й не хотїла перешкод для своєї атракційної сили.

Ся умова 1447 р. взагалї дуже докладно ілюструє становище обох держав. Виходить, що в дїйсности впливи Литви пішли за останнї десятилїтя не вперед, а назад. Тверь признаєть ся в сфері полїтичних впливів Литви, Новгород і Псков — в сфері впливів Москви; перевага московського впливу признаєть ся також над Рязанею 3). Таким чином вел. князївство Литовське, не вважаючи на лїпші шанси, в дїйсности понесло вже деякі страти на користь Москви.

Але повне збанкротованнє східньої полїтики в. кн. Литовського і взагалї повне ослабленнє його державного орґанїзму виявило ся допервa кількадесять лїт пізнїйше, коли в. кн. Московське, відпочавши по усобицях і ослабленню, з подвоєною енерґією перейшло до аґресії під проводом талановитого нового вел. князя Івана III Василевича.

На сам перед вел. кн. Литовське понесло цїлий ряд нещасть в тім нейтральнім поясї, що дїлив обидві держави. Новгород, притиснений московськими князями й шукаючи, під проводом родини Борецких, опори против них, звернув ся по поміч до Литви й піддав ся Казимирови. Казимир обовязав ся обороняти його від Москви й посадив тут своїм намістником Михайла Олельковича (1470). Олелькович одначе виїхав звідти слїдом, на вість про смерть брата Семена, а коли прийшло до війни Новгорода з Москвою, Казимир не прислав нїякої помочи 4). Іван двома заворотами погромив Новгородцїв і прилучив сю північну републїку до своєї держави (1478).

Ще нужденнїйше видала Литва Москві свого иньшого союзника-васаля, тверського князя. Коли Москва пішла війною на тверського князя за те, що він відновив свій давнїй союз з Литвою, Казимир не поміг йому зовсїм, і 1484 р. Твер мусїла покорити ся Москві й вирікти ся союзу з Литвою.

Колиж потім, під впливом роздражнення на московські утиски, тверський князь сю умову нарушив, — се привело слїдом до формального прилучення Тверської землї до Москви (1485 р.). Рязанська земля в 1480-х рр. теж перейшла під фактичну управу московського князя (а формально прилучена була в 1506-1521 рр.).

Таким чином в остатнїй четвертинї XV в. Московська держава присунула ся під саму литовську границю. Всї посередні землї були притягнені Москвою. Сей факт, в порівняннію з колишньою атракційною силою в. кн. Литовського на сходї, в землях давньої Руської держави, сам уже давав розуміти, що в становищі в. кн. Литовського стала ся якась дуже важна й небезпечна для нього переміна. Нею було, як ми вже знаємо, перенесеннє центра ваги в державі з руського елєменту на литовсько-католицький і нахил сього литовсько-католицького елєменту в сторону Польщі. Наслїдком того був внутрішнїй розлом. Литовські пани тратять зрозуміннє й інтерес для східньої полїтики; для них, в їх боротьбі з руським елєментом навіть не зовсїм безпечним було розширеннє держави в сїм напрямі та зріст руських провінцїй вел. князївства. Знов же руський елємент, в своїй боротьбі з литовським і в своїм огірченню на нього, починає звертати очі в московський бік, подумуючи над можливістю помочи звідти. Се ми бачили в змові 1481 р., побачимо знову, ще виразнїйше в повстанню Глинського. І силою своєї державної переваги та завдяки тому розломови в вел. кн. Литовськім, що полекшав її роботу, Москва починає притягати до себе сусїдні землї самого в. кн. Литовського.

І тут показчиком явила ся Чернигівщина — її північні, „верхівські" князївства. Сї князї й переходячи під зверхність в. князя литовського не зривали вповні своєї залежности від Москви, "служили на обидві сторони". В остатнїй четвертинї XV в. вони зривають з Литвою і з своїми князївствами піддають ся Москві. Коли сей поворот почав ся, трудно означити. Вже в 1470-х рр. бачимо деяких князїв Одоївських в підданстві Москви, тим часом як иньші Одоївські зіставали ся при Литві. В 1480-х рр. оден по другім починають переходити під московську зверхність князї Воротинські, Білевські, далї, уже в 1490-х рр., Мезецькі, Трубецькі, Мосальські і т. и. 5).

Правительство в. кн. Литовського не хотїло приймати до відомости сих переходів, не звільняло сих князїв від присяги, і се вже одно приготовляло матеріал до конфлїкту з Москвою. Окрім того сї переходи одних князїв з даної родини й волости до Москви, тим часом як иньші князї сеї родини й волости лишали ся при Литві, приводили до великої замотанини, спорів і дрібної війни. За житя Казимира московське правительство не відважало ся брати в сїй пограничній війнї безпосередню участь, тільки напускало на в. кн. Литовське Кримську орду, а Казимир з свого боку старав ся відвдячити ся заволзькою Золотою ордою, — тільки та в тім часї уже зовсїм підупала. По смерти Казимира Москва виступає вже більше виразно й починає брати участь в сих пограничних війнах, хоч війни не проголошує. Уже на самім вступі Олександрового князювання (1492 р.) московські війська зруйновали пограничні городи в. кн. Литовського: Любутськ, Мценськ, Мосальськ, Хлїпень і Рогачів. Зимою 1493/4 р. московські воєводи „съ многою силою знову ходили на чернигівські й смоленські границї", на Мезочськ, Серпейськ, Опаків, „гради взяша, а села повоєваша", а на смоленськім пограничу взяли Вязьму 6).

Значіннє сих кроків московське правительство не забарило ся пояснити. Висилаючи на початку 1493 р. посольство до Олександра, Іван в перше для зносин з вел. кн. Литовським ужив собі титулу „государь всея Руси". А коли литовське правительство закидало йому таке виступленнє від „старини", московське правительство заявило, що в. кн. московський „новины никоторое не вставилъ: чѢмъ єго Богъ подаровалъ, отъ дѢдъ и отъ прадѢдъ и отъ начала правой єсь уроженой государь всея Руси" 7).

Таке рішуче й многозначне виступленнє настрашило литовське правительство. Щоб обминути конфлїкт, виступило воно з проєктом оженити Олександра з Івановою донькою. Іван заявив на се свою згоду, але зажадав наперед уложення трактата між обома державами. Його дійсно уложено, з початком 1494 року. Литва признала підданими в. кн. Московського тих князїв, що перейшли до нього з волостями: кн. Новосильських, Одоєвських, Воротинських, Перемишльських і Білевських, Мезоцьких і Говдиревських; але на далї обидві сторони обовязували ся не приймати до себе служебних князїв другої сторони з їх волостями. За в. кн. Литовським лишив ся Любутськ, Мценськ, Серпейськ, Мосальськ, а Вязьма, Мезочськ, Серенськ, Козельськ лишили ся за Москвою. За нею ж

признані її здобутки в сфері колишнього литовського впливу — Новгород, Псков, Твер, також і князївство Рязанське. Признано вел. князеви московському і його далекосяглий новий титул „всея Руси” 8).

По сїм Іван видав за Олександра свою доньку Олену, але сей шлюб не причинив ся до полагодження відносин обох держав. Навпаки, справа Олени привела до ще більшого роздражнення обидві сторони. Безконечні комплїкації виникли з релїґійної ріжниці супругів. Олену видано з тим, що вона мала задержати свою православну релїґію, і се викликало безконечні трудности на католицькім дворі Олександра, а за сї дрібниці раз у раз чіпляли ся загальнїйші справи: справа становища православної релїґії в вел. князївстві Литовськім взагалї, упослїдження руських елєментів, і т. и.

В 1500 р. переходить знову цїлий ряд князїв з вел. кн. Литовського до Москви, переважно з своїми державами й волостями. В литовських кругах толковано, що московське правительство само завязало зносини з ними й заохотило до переходу; в московських кругах пояснювано сї переходи релїґійними утисками, які мовляв дали ся в знаки й самій вел. княгинї Оленї. Початок зробив кн. Семен Більський, брат звісного нам Федора, з початком 1500 р.. Він прислав свого посла в Москву з скаргами на приневолюваннє православних до латинства в вел. кн. Литовськім 9) і з прошеннєм — прийняти його під московську зверхність з його „вотчиною” — князївством Більським (Біла, на смоленськім пограничу). Сей релїґійний повод (хто зна чи не інспірований самою Москвою) московське правительство признало за доста важний для порушення умови 1494 р.: кн. Семена прийнято під московську зверхність „съ отчиною”. Се було сіґналом: слїдом переходять кн. Хотетовські, Мосальські, бояре мценські з Мценськом, серпейські з Серпейськом, і також приймають ся московським правительством з того ж релїґійного поводу: „коли на нихъ такова нужа отъ нашего брата о греческомъ законѢ, и намъ ихъ какъ не пріимати?” 10).

Се була виразна й дуже небезпечна заповідь на дальше. Й дїйсно, се були тільки початки! Потомки московських еміґрантів князь Семен Можайський і Василь Шемячич з тих же релїґійних мотивів заявили свій перехід до Москви з своїми державами, які дістали їх батьки від Казимира: кн. Семен піддав Чернигів, Стародуб, Гомель і Любеч, кн. Василь — Новгород Сїверський, Рильськ „и со многими волостями”. Князї Трубецькі зголосили ся з Трубчевськом. Отже цїла Чернигівщина переходила до Москви. Іван

постановив клепати зелїзо поки тепле — виповів війну Литві, мотивуючи все тим же релїґійним мотивом — „за християнство стояти, колко Богъ поможетъ”. Зараз вислано воєвод, і вони докінчили прилученнє Сїверщини: взяли Брянськ, Почеп, Радогощ, Путивль, приводячи людей до присяги; потім звернули ся на Смоленщину, взяли Дорогобуж і погромили литовське військо, приведене гетьманом кн. Конст. Острозьким.

Литовські круги огорнула панїка. Зараз розпочато переговори,- в них взяло участь також польське правительство, король угорський (Олександрів брат) і папа 11). Але в міру як зростав перестрах в литовських кругах, тим отвертїйше і рішучійше виступав Іван. Те, на що натякав його титул „всея Руси”, розвиває він уже зовсїм недвозначно. Відповідаючи папі на його посередництво, він писав: „надїємо ся, папі добре відомо, що королї Володислав і Олександр мають дїдичні права від своїх предків на Польське королївство і Литовські землї, а Руська земля від наших предків, здавна наша отчина”; від претенсій на неї він, Іван, відступив був тільки на якийсь час, через шлюб доньки, а тепер хоче „за свою отчину стояти”. Підчас переговорів московські бояре, в відповідь на жаданнє литовських послів, аби Литві звернено забрані городи, заявили на останку, що про ті забрані міста не може бути й мови, а як в. кн. Литовське хоче прийти до добрих відносин з Москвою, то нехай віддасть і ті руські городи, які ще має! Се розумієть ся була тільки manière de parler, але вона дуже характеристична для ситуації 12).

Вкінцї стало на тім, що уложено перемирє на 6 лїт (1503-1509), на основі status possidendi. За Москвою зістав ся Чернигів, Новгород Сїверський, Путивль, Стародуб, Брянськ, Гомель, Мценськ, Дорогобуж — превелика територія з 319 містами й 70 волостями, в тім цїла давня Чернигівщина. Олександр вправдї сподївав ся, що принагідна хвиля дасть йому можливість вернути сї страшні втрати, але московське правительство навпаки страхало його ще дальшими претенсиями. Коли він весною 1504 р. намовляв Івана, аби вернув йому забране, бо йому шкода своєї „отчини”, Іван відповів на се, що і йому шкода своєї отчини, — тої що ще лишала ся при Литві: „не тільки то наша отчина — ті городи, що тепер у нас, а і вся Руська земля: Київ, Смоленськ і иньші городи, які він (Олександр) має у себе з Литовською землею, то за божею волею наша отчина — від наших предків”, а Олександрова отчина — Польща й Литва; Іван радить відступити Москві решту руських земель, а инакше, дає розуміти, між

Москвою й Литвою не буде певної згоди 13).

Смерть Олександра дала привід до инакшого пляну. Новий вел. князь московський Василь Іванович писав до своєї сестри Олени, Олександрової вдови, аби рекомендувала його литовським панам на вел. князя й поручила ся за нього, що від нього не буде ніяких кривд латинській вірі, а ласка їм буде від нього ще більша як за Олександра. Проєкт сей був спізнений: Олена відповіла, що Олександр „поступив ся" вел. князївством Жиґимонту; але та згадка про латинську віру в пропозиціях Василя нам все таки інтересна: вона показує, як мало щирости було в тім запалї московських вел. князів до православя, яким вони маніфестували ся, підпераючи руську іреденту в. кн. Литовського: православєм вони лише воювали на політичнім полї 14).

Жиґимонт на початках свого panовання думав скористати з того, що Москва була тодї сильно занята в східнїх (казанських) справах, і на початках 1507 р. проєктував війну з Московою та шукав з нею зачіпки. Але Москва встигла упорати ся з своїми східнїми справами, а тим часом повстаннє Глинського змусило Жиґимонта залишити всякі аґресивні пляни й думати над обороною.

Примітки

1) Умови сих князїв — Акты Зап. Рос. I ч. 33, Акты Археограф. экспед. I ч. 25, 26, див. також лист Витовта — Codex Vitoldi ч. 1298.

2) Codex Vitoldi ч. 1298, Skarbiec ч. 746, пор. Акты Зап. Р. I ч. 58.

3) Акты Зап. Рос. I ч. 50.

4) Новійший дослїдник, др. Папе, оправдуючи взагалї полїтику Казимира, старав ся довести, що Казимир не приняв на себе ніяких обовязків супроти

Новгорода: звісна умова Новгорода з ним, мовляв, були тільки новгородським проєктом (Polska i Litwa гл. II). Але критика його поглядів вказали зовсїм поважні обставини, які промовляють против такого розуміння річи.

5) Воскр, лїтоп. II с. 178, 219, 225, 227, Памятники сношеній Москов. государства съ Польско-литов.-Сборникъ истор.общ. т. XXXV с. 3, 5, 40, 58, 81. Памятники снош. съ Крымомъ- Сборникъ т. XLI с. 318. Про сї переходи верхівських князїв і взагалї литовсько-московські відносини з загальних курсів — Соловйов т. V гл. 4, також Карповъ Історія боротьби Московского государства съ Литовско-польскимъ, 1462-1508, Мва, 1867, Владимірскій-Будановъ Государство Московское и Литовское (київ. Универс. Изв. 1882), Papée Polska i Litwa, гл. VI i VII, Любавскій Областное дЂленіе с. 51 і далї.

6) Сборникъ т. XXXV с. 76-7, 104, 106-7, Воскр, лїтоп. II с. 225.

7) Сборникъ т. XXXV с. 80, 82, 106-7.

8) Сборникъ т. XXXV с. 125-133. Про шлюб Олександра з московською княжою спеціальна (більш компілятивна) праця: Е. Церетели Елена Ивановна в. кн. литовская, Спб., 1898.

9) „Что на нихъ пришла великая нужа о греческомъ законЂ: посылалъ деи князь велики Александръ къ своей великой княгини ЕленЂ о томь отметника православныа вЂры греческаго закона Іосифа владыку смоленскаго, да бискупа своєго виленского и чернцовъ бернединовъ, чтобы приступала къ римскому закону, да и къ княземъ рускимъ и къ виленскимъ мЂстичемъ и къ, всей Руси, которыє держать греческой законъ, а нудятъ ихъ приступати къ римскому закону" — Воскр. с. 238.

10) Воскр. лїт. (с. 239) розвиває се в таку відповідь Олександрови: „чтобы дочери єго Єлены... да и всей бы Руси, которыє єму служатъ, къ римскому закону не нудилъ, а учнешь нудити, а отъ той нужи пойдутъ къ намъ, и намъ ихъ пріимати и съ вотчинами, и стояти сколько намъ Богъ поможетъ" — Воскр. с. 239.

11) Характеристично, що так як Іван, і Олександр надавав сїй боротьбі характер релїґійний, з свого становища: він просив від Володислава помочи „для вЂры светоє христіанскоЂ", насадженої на Литві за Ягайла: „тако бо

отъ оныхъ лѢть ажъ до нынѢшнихъ часовъ Русь покушають ся єє сказити и згладити, — не только Москва, але и отъ подданыхъ княжатъ земли нашого милост. пана (Олександра) нѢкоторые, яко часу щастноѢ памети отца вашоє милости кор. Казимера на єго милость не для иного нижъ для веры светой повстати умыслили" (і далї як вище с. 272). Як я вказав, конспірацію 1481р. тут осьвітлено з релїґійного становища ретроспективно. За те вповнї справедлива гадка — звязати сю конспірацію з пізнїйшими переходами князів під Москву і аспіраціями московського вел. князя, як фактами анальоґічними. Цікаво ще, що з сими представленнями угорському королеви був висланий — Михайло Глинський, проводир руської партиї в вел. князївстві Литовськім. Се найлїпше характеризує безвихідне становище, в якім опинило ся литовське правительство з своєю католицькою ідеєю й ворожим становищем супроти Руси: прецїнь таки тої Руси, що тепер уже вважала ся внутрішнїм ворогом, не можна було виключити зовсїм з державного житя великого князївства Литовського!

12) Воскрес. лїт. II с. 238-40, Сборникъ т. XXXV с. 297, 299-300, 301-2, 358, 385, т. XLI с. 318, Акты Зап. Россіи I ч. 180, 188, 192 с. 260, LEKUrkb. серія II т. 1 с. 808. Про сю війну Москви з Литвою згадана вище моноґрафія Карпова — Исторія борьбы Москов. госуд. съ литовско-польскимъ, 1867 (не мудра).

13) Сборникъ т. XXXV с. 398-402, 457, 460.

14) Ibid. с. 481-2.

Становище руських елєментів в в. кн. Литовськім і українсько-білоруська іредента: Повстаннє Глинського: рід Глинських, його попередня роля, конфлїкт з литовськими панами, поголоски про пляни на велике князївство, конфлїкт з Жиґимонтом, повстаннє, союз з Москвою, похід Жиґимонта й упадок повстання, Смоленська війна, крах руської аристократії.

Повстаннє Глинського було останнїм пароксизмом боротьби руського елєменту, властиво руських князїв і панів, з ворожою їм системою в вел. кн. Литовськім, тому на нїм треба застановити ся близше. Явище се анальоґічне з конспірацією 1481 р., тільки придбало більші розміри й лїпше

нам звісне, хоч завсїди сї звістки наші не так богаті, як би могли ми собі бажати 1)

Героєм його був князь Михайло Львович Глинський. Рід Глинських не належав до значнїйших. Виводили вони себе від якогось малозвісного татарського виходня (буцїм Мамаєвого сина), що прийшов в вел. князївство Литовське за Витовта й охрестивши ся, дістав маєтности в давнїй Переяславщинї, м. и. Глинськ на Ворсклї — звідти й пішло їх імя 2). Протягом цїлого XV ст. рід сей нїчим не визначав ся, й тільки завдяки Михайлови, одному з молодших синів кн. Льва, здобули Глинські значіннє: вийшовши на ширшу арену, сей Михайло повитягав на визначні посади й своїх братів, і надав блеск і значіннє перед тим незначному родови 3).

Всї звістки, які ми маємо про Михайла, ідуть з джерел йому неприхильних, але й вони признають, що була се талановита й взагалї визначна індивідуальність. „Князь Глинський, чоловік сьміливий, визначних здібностей, тїлом кріпкий і в небезпечностях відважний” — характеризує його оден сучасник — Поляк. „Великих здібностей і високої вдачі чоловік”, пише про нього другий 4). Такі похвали ворогів щось значать!

За молоду виїхав він на Захід на науку, і там перейшов на латинство. Перебував довго на дворі цїсаря Максимілїяна, що звав його потім своїм вихованцем і просив за нього, коли Глинський сидїв у московській вязницї. Потім служив на дворі курфірста саксонського Альбрехта, з його військом ходив підчас війни в Фризії; побував в Італїї й Гіспанїї, і по тій довгій европейській школї з славою знавця воєнної штуки і вишколеного европейця прибув в остатнїх роках XV в. на двір Олександра 5).

Тут Глинський скоро став улюбленцем в. князя й найблизшим йому чоловіком. В осени 1500 р. він уже дістає недовго перед тим заснований важний уряд „маршалка дворного” — мінїстра двору й начальника двірської ґвардії, на місце взятого в московську неволю Гр. Остиковича. Така швидка карієра й двірські впливи звернули на нього увагу руських панів. Глинський, не вважаючи на своє европейство й зміну релїґії, лишив ся вірним своїй руській народности 6), і тепер руська партія, упослїджена й розбита, побачила в нїм свого вожда — впливового, талановитого, енерґічного. Глинський дїйсно користав з своїх впливів у Олександра, аби виносити на гору Русинів 7), і сим, а також і иньшими причинами здобув велику популярність серед Руси. Найблизшою підпорою служили йому

свояки, котрим він здобув визначні посади: так брат його Іван дістав маршалківство, а в 1505 р. став київським воєводою; другий брат Василь дістає староство Берестейське, і т. и. 8). Пізнійше казали, що Глинський держав „трохи не половину Литви” (очевидно — з своїми свояками й прихильниками). Се було, розумієть ся побільшеннє, але воно віддає нам память про незвичайну силу Глинського й його фамілії.

Серед старших панів блискуча карієра Глинського та його впливи на в. князя мусїли, розумієть ся, розбудити заздрість, а його роля провідника руського елємента мусїла підняти проти нього все литовське панство. На чолї його ворогів стає Ян Заберезинский, маршалок земський і воєвода троцький, оден з найстарших панів. Уже в 1503 р. Глинський обжаловував Заберезинского перед судом, що він насилав на нього убійників; але процес скінчив ся на нїчім.

На другий рік розгоріла ся між ними нова справа, що прибрала загальнїйший характер. За намовою Глинського Олександр відібрав намісництво лїдське від Ілїнича, зятя Заберезинского, й дав свояку Глинського Дрождж. За Ілїничом обстала цїла рада вел. Князївства й покликуючись на приреченнє Олександрового привилею 1492 р., що в. князь не відберати ме урядів без рішення ради, скасувала се роспорядженнє Олександра. Прийшло до конфлїкту між королем і радою. Олександр таки віддав Лїду Дрождж, дав кілька нових держав Глинському, а від Заберезинского відібрав троцьке воєводство.

Коли на поч. 1505 р. скликано сойм до Берестя, рознесла ся чутка, що на сїм соймі приготована засідка на чільнїйших литовських панів — ворогів Глинського; мовляв мали їх поскидати в воду з мосту на Бугу. Пани ті наслїдком тої поголоски на сойм не прибули, і се дало привід до нового роздражнення короля: він заборонив сим панам приїздити на двір без спеціального покликання. Усїм сим рада, розумієть ся, була в високій мірі роздражнена на Олександра й ще більше на Глинського 9).

Тим часом Олександр почав сильно хорувати. В литовських кругах пущено поголоску, що Глинський за помічю Русинів сподіваєть ся по смерти Олександра захопити вел. князївство. Друга поголоска обвинувачувала Глинського в хоробі Олександра й її нещасливім кінцї. Дїло в тім, що Глинський з свого маршалківського уряду й особистої близькости до в. князя доглядав його лїчення. Коли лїкарі не помагали, спроваджено до в.

князя якогось знахоря, „пророка балинського” з під Олькуша, і тому що Глинський обставав за ним против лікарів, виросла поголоска, що Глинський в змові з сим пророком позбавив Олександра віку. Розумієть ся, з становища Глинського, що все завдячав ласці Олександра, се був би крайній абсурд — бажати собі смерти Олександра, і сї поголоски на Глинського мусимо відкинути без вагання, хоч не вагав ся висловити се обвинуваченнє сам вел. князь Жиґимонт. Але не більше певна й та поголоска про пляни Глинського на великокняжий стіл 10). Вона по всякій правдоподібности була навіяна обставинами в момент смерти Олександра. Але Глинський в них нічим не показав, що він дійсно хотів з сих обставин скористати для того, щоб стати самому великим князем. Той факт, що його пізнійше повстаннє толковано не якимись такими плянами, а простим роздражненнєм на інтриґи ворогів, що позбавляли його всяких впливів і значіння, показує, як не глубоко в дійсности сиділи в самій суспільности ті підозріння Глинського в плянах на великокняжий престіл.

Перед смертию Олександра велике татарське військо впало в землї в. кн. Литовського, заганяючи ся аж на Литву. Сам Олександр вибрав ся против нього, але що хороба погіршала ся, мусів вернути ся з дороги й вислав військо під проводом гетьмана Кишка й Глинського. Кишка одначе захорував підчас походу, й провід перейшов до Глинського. Йому пощастило під Клецьком сильно погромити Татар і зробити кінець їх походу. Два тижнї по тім Олександр умер. Глинський був героєм дня і маючи в своїх руках військо, був фактичним паном Литви. Дуже можливо, що литовські пани побоювали ся з його боку якогось рішучого виступу, може й плянів на великокняжий стіл. Кажу навіть і тут: можливо, бо те що ми знаємо про се, все або писало ся пізнійше, під впливом пізнійших обвинувачень на Глинського, або могло бути подиктоване иньшими мотивами в дійсности — як виправдування литовських панів перед польськими панами, коли вони свій спішний вибір Жиґимонта на вел. князя толкували своїм страхом перед Глинським. Не можна отже навіть на певно сказати, що сучасники дійсно серіозно бояли ся з сторони Глинського плянів на великокнязївство. Сам же Глинський з своєї сторони не допустив ніякої нельояльности: він перший повитав Жиґимонта, виїхавши йому на зустріч з своїм двором, коли той переїхав литовську границю і між першими зложив йому присягу по проголошенню вел. князем. Ся льояльність одначе не виратувала Глинського — його днї були пораховані

11).

Не вважаючи на всї старання, Глинському не удало ся придбати прихильности Жиґимонта. Той відібрав йому маршалківський уряд, толкуючись тим, що того уряду не можна було йому надати за житя Остиковича; відібрав і держави, а брата його Івана переніс на низше ранґою воєводство новгородське. Заберезинский побачив відповідний час відплатити ся Глинському й обвинуватив його в державній зрадї та в стараннях здобути великокняжий стіл. Глинський жадав суду в сїй справі, кликав Заберезинского до поєдинку — дарма. Жиґимонт протягав, відкладоючи суд з часу на час. Даремно Глинський удавав ся по протекцію і до Менґлї-ґерая, з котрим стояв у давнїх і близьких зносинах, і до Жиґимонтового брата Володислава, короля угорського — їх прошення у Жиґимонта нїчого не помагали. Переконавши ся в сторонничости в. князя, Глинський рішив ся перейти на иньшу дорогу. Герберштайн вкладає йому в уста таку грізьбу, коли він відїздив з великокняжого двору, весною 1507 р.: „підійму ся ж я такої справи, що й тобі, королю й минї потім буде її жаль!” 12).

Відїхавши в свої Туровські маєтности, починає тут Глинський орґанїзувати повстаннє і входить в порозуміннє з Москвою й Кримом. В. кн. московський, пишучи до в. кн. Олени лїтом 1507 р. (червень), у відповідь на якусь згадку про зносини з ним Глинського, казав, що до нього присилав „бити челомъ” не сам тільки Глинський, але й богато руських князїв і людей гречеської віри, скаржачи ся, що на них прийшла „нужа велика о греческомъ законЂ” — приневолюють їх до латинства, тож вони „били чолом” московському князю — „чтобы намъ пожаловати ихъ, за нихъ стати и боронити ихъ” 13). Не ясно, чи тут іде мова про одномишленників Глинського, чи про посольства в Москву руських князїв і бояр анальоґічні з тими, які ми знаємо в попереднїх лїтах. В кождім разі зносини Глинського з вел. князем московським були вже розпочаті — і гаслом виставлено інтереси православної віри. Небезпека православним від литовського правительства служила Глинському і аґітаційним мотивом для ширших мас вел. кн. Литовського. Припадком довідуємо ся, що Глинський в Новгородку, „созвавши многих людей”, казав їм, що підняв повстаннє з огляду на релїґію: мовляв йому казав якийсь Колонтай, зі слів маршалка Сопіги, що на найблизшім соймі в Вильнї, ”о громницях”, будуть Русинів силоміць хрестити ”в лядську віру”, а хто б не схотів, того будуть стинати 14).

Орґанїзація конспірації припадає очевидно на лїто 1507 р. 15), але про неї ми нїчого близше не знаємо. З пізнїйшого бачимо тільки, що головними участниками її були свояки Глинського, особливо брат Василь, староста берестейський 16).

На осінь 1507 р. вел. кн. московський вислав своє військо на литовські землї. Похід його не мав особливого значіння, і моськовське військо слїдом відступило, але для Глинського сей похід був сиґналом до відкритого виступлення. Коли Жиґимонт слїдом виїхав з Литви до Кракова, Глинський напав з своїми людьми в ночи під 2 лютого на двір свого ворога Заберезинского під Городном, вхопив його й казав забити. Се було початком повстання. В Новгородку, як оповідає Гаштовт, була нарада Глинського з його партизанами і там рішено було спробувати захопити Вильну і в нїй скарб великого князївства, але литовські пани встигли вже обсадити Вильну, і сей плян прийшло ся закинути 17). Попробувано ще наглим нападом вихопити з ковенського замку увязненого там хана Золотої орди Ших-Ахмата, Менґлї-ґераєвого ворога: очевидно Глинський хотїв мати його в своїх руках з огляду на Менґлї-ґерая, аби змусити його до помочи 18). Але ковенська залога оборонилась. Так почало ся повстаннє 19).

Який властиво плян мав Глинський, лишаєть ся не зовсїм ясним. Ваповский каже, що він оголосив себе вел. князем 20). В сучаснїй кореспонденції ми, що правда, не знаходимо про се нїякої згадки, але сього не вистане, аби відкинути сю звістку. Звести поступованнє Глинського до самого бажання пімсти трудно, так само тяжко обмежати його до пляну — відірвати пограничні землї від Литви й прилучити їх до Москви. Театр повстанських заходів вказує на зовсїм иньші пляни. Скорше й тут, як при змові 1481 р., треба припустити у повстанців надію за помічю Москви й Татар здобути собі власть — коли не над цїлим вел. князївством, то принаймнї над його руськими землями, хоч би й під зверхністю вел. князя московського. Але брак відомостей не позволяв нам близше сього прослїдити.

Глинський почав ширити повстаннє з своєї Туровщини в лютім 1508 року. Сусїднїй Мозир піддав ся йому, й як оповідає Ваповский, тутешнї Русини „показували йому божеські почести, наче володареви: православне духовенство й монахи вийшли йому на зустріч зі сьвятощами”. Потім він попробував приєднати або здобути Слуцьк — замок Олельковичів. Близький до Олельковичів Стрийковский се толкує так, що Глинський

сватав ся до тодішньої властительки Слуцька, вдови кн. Семена Михайловича, аби з її рукою дістати скарби Олельковичів і дідичні права на Київщину. Скільки тут дійсної правди, се друге діло 21). Але здобути Слуцька Глинському не удало ся, так само не піддав ся й Минськ, лише кілька другорядних міст на Білій Руси.

Брат Глинського Василь разом з тим орудував в Київщині — обложив Житомир і Овруч. Стрийковский оповідає, що Василь Глинський „намовляв руську шляхту й бояр, аби добровільно пристали до його брата, що постановив — і в тім йому поможе Бог, що на те його подвигнув! — відібрати в. князївство з рук Литви й вернути Руси, як перед тим бувало з поконвіку, та відновити Київську державу; тими обіцянками він звів дуже багато київських бояр, так що декотрі йому й присягали". Але значнійших успіхів повстаннє не мало й тут; навіть Овруча й Житомира, видно, здобути не удало ся.

Головну вагу Глинський покладав на поміч заграничну. В. кн. Василь дійсно прислав до нього в Мозир свого дядька Ґубу-Моклокова, і тут стала ся якась близше нам незвісна умова між ними. Жиґимонт писав Менґлі-ґераєви, що Глинський зложив московському князеви служебну присягу й обіцяв здобути йому „Київ і иньші граничні замки". Можна прийняти на певно, що московський князь приобіцяв Глинському свою поміч, і він дійсно прислав йому якесь військо, але видно — досить невелике 22). Воно брало участь в походах Глинського на Білій Руси, де він нищив те, чого не надіяв ся здобути, роспускаючи свої ватаги аж в околиці Вильна. Але для якихось важнійших кроків сили його були за слабі. Головне московське військо, вислане на весну, мало йти двома дорогами — одно на Смоленську землю, друге на Полоцьку, отже зовсїм в иньші, інтересні для Москви землї, де повстання не було. До того ще воно й не спішило ся, і Глинський даремно просив в. кн. Василя наказати своїм воєводам, „аби на одному мѢстцу безь потребы не лежали", та використали принагідний час, поки ще Литва була безборонною. В. кн. Василь не показав потрібної енерґії, щоб піддержати Глинського, й відповідний час був опущений.

Не удало ся Глинському подвигнути й Менґлї-ґерая, що уложивши перед тим перемирє з Литвою, не рішав ся на якийсь відкритий виступ. З свого боку Жиґимонт просив його напасти на московську Сіверщину; Менґлї натомість казав, що вишле військо в Київщину, — мовляв боронити її від

Москви; в дійсности, мабуть, се татарське військо посилало ся з тим, аби стати по тій стороні, яка буде мати більше щастя. Але поки се татарське військо вибрало ся, справа Глинського була програна 23).

Жиґимонт від кінця 1507 р. був у Кракові. Коли прийшли вісти про повстаннє, він з одного боку старав ся дипльоматичною дорогою ослабити Глинського — в Москві і в Кримській орді, а заразом почав ладити військо. На Литву він, видно, не покладав ся: мабуть не здавав собі справи, як глубоко захопило її повстаннє. З кінцем цьвітня він вислав 5.000 кінноти під проводом люблинського воєводи Фірлея на Берестє, а в перших днях мая рушив за ним слїдом з своїм двірським полком. Сей прихід в. князя з військом вплинув від разу на ослабленнє повстання. В Новгородку до Жиґимонта прилучило ся литовське військо під проводом гетьмана Конст. Острозького, і вони разом рушили на Глинського. Той покинувши облогу Минська, відступив до московського війська, що стало над Днїпром під Оршею. Коли зблизило ся польсько-литовське військо, московські воєводи з Глинським відступили за Днїпро, але Жиґимонтове військо пішло за ними, розбило за Днїпром, і змусило до утечі, Глинський разом з своїми одномишленниками утїк до Москви (липень 1508 р.) 24).

Тим властиво повстаннє й скінчило ся. В жовтнї (1508) уложено між Москвою й Литвою вічну угоду. Москва зрікла ся претензій на руські землї в. кн. Литовського (спеціально вичислені тут місця, що були театром повстання: Овруч, Житомир, Туров, Мозирь і т. и.); Жиґимонт признав право свобідного виходу до Москви сторонникам Глинського 25). Тодї окрім його роду еміґрувало кілька княжих і панських родин — кн. Друцькі, Одинцевичі, Жижемські, Козловські, Дрождж̌і, й т. и. По їх виходї роспочали ся в вел. князївстві слїдства про участь в повстанню 26). Цїлий ряд визначних аристократів арештовано з початком 1509 р. по ратифікації московської згоди. Між ними були воєвода новгородський Ольбрахт Гаштовт, великокняжий конюший Мартин Хребтович — шваґер Глинського, його брат Федько, підскарбій вел. князївства, маршалок Олександр Ходкевич і и. Їх тримали до весни 1511 р. В якій мірі дійсно були вони скомпромітовані, годї сказати 27).

Епільоґом повстання була московська війна, роспочата 1511р. — вона таки, здаєть ся, стала ся не без впливу Глинського. Метою її був Смоленськ, і Герберштайн каже, що Василь прирік, як би удало ся Смоленськ здобути,

віддати його Глинському. По тих походах Москві в 1514 р. удало ся дійсно здобути Смоленськ, і задержати в своїх руках, не вважаючи на страшну катастрофу московського війська під Оршею, де побив його тогож року (1514) Константин Острозький. Але Глинський Смоленська не дістав.

Ся невірність московського князя так роздражнила Глинського, що він розпочав зносини з Жиґимонтом. Але в Москві про се довідали ся, арештовали Глинського й засудили на смерть. Його спасла тільки заява, що він хоче назад вернути ся на православну віру. Але з вязниці його таки не випустили. Не помогло й посольство цїсаря Максимілїяна 1517 р., що уступав ся за своїм вихованцем і просив віддати йому Глинського, аби міг його придати свому внукови Каролеви — в. кн. московський Глинського не пустив 28). Аж щаслива пригода вивела Глинського з вязниці: в. князь Василь закохав ся в його братаниці Оленї (доньцї кн. Василя) і з нею оженив ся (1527 р.).

Нові перспективи відкрили ся тепер перед Глинським. По смерти в. кн. Василя (1530 р.) за часів реґенства своєї братанниці, Глинський грав першу ролю в управі. Але скінчив він житє таки в вязниці. Його впливове становище викликало інтриґу з боку фаворита Олени кн. Овчини-Оболенського. Глинському закинули, що він отруїв вел. князя Василя (якась лиха доля тяжіла над ним з тими обвинуваченнями!). В серпнї 1534 р. його арештовано й всаджено до тоїж вязниці, де він сидів давнїйше, і по кількох тижнях (15/IX) там він і умер 29).

Повстаннє Глинського, як я вже сказав, було остатньою конвульзією українсько-білоруської аристократії в вел. князївстві Литовськім. Що се повстаннє мало національний характер, що метою його було — видвигнути руський елємент на перший плян, се виразно вказують джерела. Але з них же видко, як слабкий був сей рух: він мав характер скорше фамілїйної справи, ніж народньої. Звістки про еміґрантів показують, як мало було замішаних людей в се повстаннє. Та й то се люде з родів меньших, другорядних; з властивої руської аристократії нема там нікого, хиба між арештованими в 1509 р., і то не богато. Що в ширших масах сей рух не знайшов відгомону, про се й казати нема що. Була се панська справа, як і попередні повстання й конспірації. Розумієть ся, як би вел. князь московський взяв більш енерґічну участь, як би Менґлї-ґерай прислав був своє військо завчасу, такого фіаско Глинський би не мав. Але факт, що в

самім вел. князївстві він не знаходив сильного опертя, зістаєть ся фактом. Глиньский головно рахував на заграничні держави.

Показало ся, що недобитки руських княжих і панських родів помирили ся з своєю другорядною ролею в вел. князївстві й не мали анї відваги анї енерґії бороти ся з литовською аристократією: піввікове панованнє литовських родів не минуло дурно. В дальшім сей процес мусїв розвивати ся в тім же напрямі. Литовська аристократія, державчи керму в своїх руках і маючи опертє в великих князях, що тримали з нею, як близшою по вірі та більше льояльною, — зміцняла далї своє становище й перевагу. Руська — тратила свої впливи ще більше й переставала творити навіть якусь одноцільну полїтичну ґрупу.

Галицьке боярство упустило з рук національну справу з Казимировим походом 1349 р., в серединї XIV в., і перестало від тодї бути полїтичною силою. Руська аристократія вел. князївства зробила теж, можна сказати — уже з упадком Свитригайла, 1439 р. Такі факти як змова 1481 р. й повстаннє Глиньского — були тільки безнадїйними конвульзіями. Характерно, що Волинь — ся княжо-панська українсько-руська земля par excellence, не бере участи анї в конспірації 1481 р., анї в повстанню 1507 р.: тутешня аристократія жила своїм осібним житєм, задоволена і з того, що полишала їй литовська оліґархія. І коли не бракувало з обох боків недоброго настрою 30): глухої злоби з сторони руської за упослїдженнє і пониженнє своє в державі, що на зверх далї носила ще прикмети руської стихії (в мові, письмі, культурі), а підозрінь і ворожнечі, наслїдком тих підозрінь з боку литовсько-католицького — то не було нї сил нї енерґії, щоб проявити своє невдоволеннє побідженим, анї серіознїйших поводів, щоб заманїфестувати свою силу й перевагу панам держави, її beati possidentes.

Руську національну справу в Польсько-литовській державі мали двигнути нові суспільні елєменти. Але тодї, коли догорала руська панська фронда, про них ще не було й передчутя.

Примітки

1) Лїтературу див. в прим. 39.

2) В Полтавщинї є два Глинськи, оден на Сулї (місто), друге на Ворсклї (село); супроти того як описують ся маєтности Глинських (Дворцовые разряды II с. 900), треба думати тут про Глинськ на Ворсклї.

3) Про рід Глинських: Родословная книга — Временникъ моск. общества исторіи и древностей X с. 84, Дворцовые разряды II с. 900.

4) Децій — вид. Чермака с. 22-3, відси характеристику Глинського повторяє Ґурский — Acta Tomiciana I с. 15. Ваповский с. 54. Кромер вид. Туровського с. 1362. Стрийковский II с. 322 — Бєльский вид. Туровского с. 922.

5) Сборникъ истор. общества XXXV с. 544-6, Герберштайн вид. Старчевского (Historiae rutenicae scriptores exteri saec. I с. 72, 73).

6) Тому пізнїйші хронїсти — Ґурский, Стрийковский, Бєльский — звуть його „чоловіком грецької віри”, хоч він був католик.

7) Між причинами ненависти до Глинського литовських панів Гурский наводить таку: quod rex possessiones et praefecturas preteritis ceteris optimatibus ad unum Michaelem ac ad consanguineos eius Russios deferebat.

8) Див. у Вольфа Kniaziowie с. 80-l, 185-6.

9) Мєховский — при Ваповскім с. 276, повнїйше в Другім вид. (1521) с. 364-5, Ваповский с. 54-5, Ґурский с. 16-7, Лїтопись Биховця с. 74 і Познанський кодекс л. 277.

10) Її також повторяв Жиґимонт: „а намъ то гараздо было свЂдомо, ижъ онъ отчину нашу великоє князство Литовскоє по смерти брата нашого безъ бытности нашоє, первЂй нижьли до нашого господарства приЂхали, хотЂлъ подступивши подъ нами подсЂсти, ино панъ Заберезинский зъ иншими... пановъ раду нашу въ томъ осмотрЂлъ” — лист до Менґлї-ґерая з 11/VI 1508 р. Але Жиґимонт взагалї дуже легко і несеріозно робив такі

обвинувачення; в листї до вел. кн. Василя з 21/VI він не тільки закидає Глинському, що він „Александра короля съ того свѢта своими чары сослалъ”, і за то мав бути стятий, „судом справедливого доводу” (!), — але й таке, що він посварив Олександра з вел. кн. Іваном і „в. кн. ЕленѢ много прикрости починилъ” — А. 3. Р. II. с. 39 і 43. Далеко обережнїйше висловляєть ся про злочини Глинського пізнійше стилїзоване урядове виданнє Мєховского (1521 р.): quippe qui occulto pectore seditiosum quiddam pro imperio et gubernatione eiusdem ducatus gestare consveverat, quod ipsi domini contra eum affirmarunt (с. 364); тільки на марґінезї приписка: M. Glinski m. ducatum Lithuaniae affectat.

11) Мєховский — 2 вид. с. 368-371, 372-3, Децій вид. Чермака с. 22, Бєльский с. 941, Познанський кодекс рус.-лит. лїтописи. Про додатки другого видання Мєховского про участь Глинського в спровадженню „балинського пророка” і цїлий сей епізод див. замітки у Каро — V. 2 с. 995. Під впливом Мєховского, очевидно, стоїть оповіданнє Познанського кодекса: Король Александро росхоровалъ ся иж єго повѢтріє душыло, в которой хоробе нѢякійсь Балинский от Олькуша славный лѢкар в Коруне польской был прыпроважон до Вилни и тамже королю лѢкарства чынечы горшъ здоровє єго псовалъ, яко нѢкоторыя розумели, ижъ то чынил з направы Михайла Глинского”.

12) Герберштайн 1. с. (с. 72), Мєховский l. с., Децій с. 22-3, Ваповский с. 74-5, Стрийковский с. 343, 349. Відложеннє справи Глинського з Заберезинским з 16/VII 1507 — Литовская Метрика I с .559.

13) Акты Зап. Р. II с. 25.

14) Акты Южной и Зап. Рос. II ч. 46.

15) Вольф припускав, що конспірація Глинського була звісна уже в осени 1507 р. Жиґимонтови — він виводить се з того, що тодї відібрано уряди В. Глинському й Дрожджі. Але се могло стати й незалежно від конспірації, як стало ся з відібраннєм урядів і держав Мих. Глинського. Той факт, що Жиґимонт виїхав з Литви на зиму до Польщі й тільки на вісти про повстаннє Глинського весною 1508 р. спішно вернув ся, на мій погляд, показує ясно, ще перед тим литовське правительство не мало понятя про конспірацію.

16) Здогади Вольфа, що Іван Глинський мовляв пізнійше пристав до конспірації, не мають підстави. Василеви визначну ролю в повстанню дає Ваповский.

17) Оповіданнє Гаштовта, де він росписує свої подвиги і злочини своїх ворогів, треба приймати з великою обережністю; він представляє себе одиноким спасителем держави, що виратував тодї Вильно, і т. д. Але самим підкладом його оповідання про сю нараду Глинського в Новгородку й його пляни на Вильно, мабуть, не треба помітувати.

18) Глинський навіть запевняв Менглї-ґерая, що таки має Ших-Ахмета у себе, й Жиґимонт навіть показував Ших-Ахмета Менґлї-ґераєвому послови, аби переконати, що то неправда.

19) Децій с. 28, Ґурский с. 22, Познанський кодекс рус.-лит. лїтописи, записки Гаштовта в Acta Tomiciana VII с. 263, листи Жиґимонта у Пулаского Stosunki ч. 99 і Актах Зап. Р. II ч. 33.

20) Pro magno Lituaniae duce se gerere, nominare et scribere coepit, і трохи низше: plerosque proceres et nobiles Lituanos (себ то з вел. князївства, бо пише се Поляк) iuramento fidelitatis ac subiectionis sibi obstrinxit et pro magno Lituaniae duce se coli iussit. За Ваповским повторяє се друге місце Стрийковский і Бєльский: kilko panów litewskich i szlachty ruskiej na swoje stronę obietnicami, darami i nadzieją opanowania w. xiętwa przyciągnął.

21) Про „ориґінальні" звістки Стрийковского див. прим. 39.

22) Сильно побільшене, навіть рахуючи з головним московським військом, мусить бути означеннє Гаштовта (1. с. 263): що московського війська, присланого в поміч Глинському, було „близько 100 тис. коней".

23) Хронїки й мемуари: Децій с.28-9,Ваповський с. 76-9,Ґурский — Acta Tomiciana I с. 22-3, Герберштайн с. 12, Русько-лит. лїтоп. — познанська рукопись с. 279, Стрийковский II с. 346-8, Бєльский с. 943-6, Густинська лїтоп. с. 365, Воскр. II с. 249. 2 Соф. — Пол. соб. л. VI с. 247, Русскій Временникъ II с. 219-20, Памятники диплом. сношеній с. 151-3, Разряды як вище. З них московські звістки дуже короткі й для самого повстання не дають нїчого. З польських Ґурский опираєть ся на Децію й не дає майже нїчого, Бєльський повторяє Стрийковского. На Стрийковскім же — безпосередно або посередно, через Бєльского, опираєть ся Густинська

лїтопись. Познанський кодекс в значній мірі опираєть ся на Ваповскім і дає мало свого.

24) Лист Жиґимонта з під Орші — Archiwum Sanguszkow III ч. 19.

25) Акты Зап. Р. II ч. 43.

26) „И была у Литве после Глинского замятня велми великая, и пановъ тых имали, которыє з Глинскимъ мешкали гораздъ, а нѢкоторых шляхту и мучоно". каже русько-литовська лїтопись (Познанська рукопись).

27) Про еміґрантів див. у Вольфа Kniaziowie с. 84, про арештовання ще Ваповский с. 84, Ґурский — Acta Tomiciana I с. 31, 135 і 136, Гаштовт ibid. VII с. 262; Вольф в сих арештах бачив доказ, що Глинський вів з Москви зносини з литовськими панами, але джерела не дають на се ніякої вказівки — вони кажуть, що арештовано тих панів по підозрінням участи в повстанню.

28) Герберштайн с. 72-3, його посольство — Сборникъ ист. общ. т. XXXV с. 544-6.

29) Про карьєру останнїх лїт Глинського — у Соловйова т. VI, дата смерти Глинського у Карамзїна VIII пр. 12.

30) Цїкавий вираз тим поглядам, які мали на Русинів їх конкуренти пани литовські й польські, дає не раз згадуваний меморіал Ольбрахта Гаштовта. Виливаючи свою злобу на свого ворога кн. Конст. Острозького, він представляв його репрезентантом всяких злих „руських" прикмет: per calumniam, quam assuevit laborare, uti omnes fere natura suapte Rutheni facere sciunt... Visum etiam erat ruthenico eius ingenio, ad omnem nequitiae inveutionem callidissimo... Duplex, perversum, simulatum et non rectum ac natura et more ruthenico olens... superbia et astutia ruthenica sibi dominante (Acta Tomiciana VII с. 262, 263, 264, 268). І щоб не було підозріня, що се його субєктивний погляд наводить Гаштовт слова повірника королеви, біскупа камінецького Мєдзилевского, як той відраджував литовським панам не давати Острозькому троцького воєводства: Non licet vobis, per fractionem sancitorum patrum vestrorum et iuramentorum, Ruthenum etiam quantumcunque meritum in palatinum eligere, presertim eum Constantinum, cuius tota physionomia est mihi suspecta, quia etsi videatur sue apparentie inesse vestis ovina, procul tamen dubio intus latet grossicies lupina... habent modum suum

Rutheni, quo decipiunt homines (ib. c. 268).

IV. Зміни в українських степах і на Чорноморю. Сформованнє Кримської орди й татарські пустошення.

Чорноморські степи і Крим в XIII-XV в.: Загальний погляд, розклад Золотої Орди, початки Кримської орди. Крим в XIII в., ослабленнє власти Візантиї й грецького елєменту, італійські кольонії — Кафа, Судак, Пізанський порт і иньші кольонії. Тана; розвій ґенуезької держави в Криму, прикрости від Татар і Турків, турецька окупація.

Крім дальшого розвою полїтичних відносин під зверхністю Польщі й Литви, яких еволюцію оглянули ми в попереднім роздїлї, XV вік приніс з собою нову важну зміну — новий чинник, який дуже сильно заважив не тільки на полїтичнім, а й на культурнім житю України. Було то сформованнє Кримської орди, що припадає на саму середину XV віка. Осївши ся в близшім сусїдстві, по части — на самих колишнїх українських займанщинах, вона в сїм періодї упадку й ослаблення українського житя, паралїзованого всякими чинниками польсько-литовської зверхности, стає незвичайно грізним і небезпечним сусїдом для українських земель. Поки відроджені сили українського народу здолали поставити границю її руїнним впливам, ся Кримська орда, завдяки безтолковій полїтиці польсько-литовського правительства, його повній безрадности й безсильности в оборонї своїх полудневих границь, встигла зробити страшні шкоди українській кольонїзації, українському економічному й культурному житю. Протягом більше як цїлого столїтя, поки український народ здобув ся на власні сили для самооборони, ся нова Орда висїла чорною хмарою над Україною, нищучи своїми руїнними набігами всяке житє, ще раз зганяючи українську кольонїзацію з степів і передстепових просторів в глубину Полїся. З сього погляду мусимо спинити ся над історією сформовання сього нового полїтичного тїла, на сїм місцї, в близшім звязку з полїтичними подіями XV віка, які впливали так само на полїтичну еволюцію Українських земель, як і їх нового сусїда 1).

Ми полишили чорноморські степи зараз по походї Бату, коли татарські орди, витиснувши звідти Половцїв, розложили ся тут самі. Карпіні, що

переїздив з Київа до Сараю в 1246 р., рахує чотири головні татарські орди на просторони між Уралом і Дністром. Найбільша орда, з самим Бату кочувала над нижньою Волгою, друга на Подоню, третя на лївім боці Днїпра, четверта на правім боцї Днїпра 2). Як далеко на захід сягали татарські кочовища, він не каже. У всякім разї коли не від разу, то згодом вони мусїли сягнути до крайньої стації всїх чорноморських кочовників — задунайських степів Добруджі 3). Про Подунавє як границю татарських кочовищ і татарської держави маємо згадки з пол. XIV в. 4). Взагалї-ж близших відомостей про розміщеннє татарських орд в степах і переміни в нїм ми не маємо, бо всї відомости наші про внутрішнє житє степів в сих столїтях дуже бідні.

Поки державала ся первісна, міцно сконсолїдована орґанїзація „Золотої орди”, поодинокі чорноморські орди були не більше як розміщеними відділами татарського війська, що стояли в повній залежности від роспоряджень і волї хана. Карпінї каже, що в ті часи нїхто з татарських воєвод не міг пробувати в певній місцевости без велїння хана; він сам визначав місце кочовищ для вождів орд (темників, емірів), як ті знову визначали місця для меньших вождів 5). Кождий з сих вождів був властиво не більше як тільки офіцером в армії хана.

Але така сильна орґанїзація трівала не довго. Уже в другій половинї XIII в., з смертю Берке (1266 р.), упадає сила й престіж ханів, а з тим ставало все більше самостійним становище начальників головнїйших орд (арабські письменники звуть їх емірами, у самих Татар звали ся вони беками або беями). Таких головних орд в Золотій ордї було чотири: стільки бачимо їх у Карпінї, і з сим сходять ся звістки арабських письменників, починаючи уже від 2-ої пол. XIII в.; тільки їх розміщення вони не поясняють. Начальників сих орд звуть вони „улусними емірами” 6). Сї еміри мали свої землї й городи, звідки побирали великі доходи, тримали свої полки, й опираючи ся на них забирали в свої руки управу в Ордї, коли підупадала власть хана. Такий розклад її орґанїзації тягнув ся, поки котрийсь бек не встиг забрати в свої руки управу й привести ослаблену орґанїзацію Орди до якогось порядку. Опираючи ся на емірів з одного боку, а з другого — на яку небудь податливу креатуру з ханської родини, котру він висаджував на ханський престіл, уживаючи собі для фірми ставав бек фактичним володарем держави і правив нею під фіктивною фірмою своїх ставлеників-ханів, зміняючи їх без церемоній, коли вони ставали йому ненаручні. Таким

всемогучим майордомом був Ногай при кінці XIII в., Мамай в третій четвертині XIV в., Ідика (Едигей) на переломі XIV-XV в.

Але такі майордоми по якімсь часї упадали, звязь слабла, й поодинокі орди знову ставали de facto самостійними. Наставали відносини, які так характеризує оден арабський письменник (Ібн-Хальдун), оповідаючи про обставини по смерти Бірди-бека, в серединї XIV в.: „було тоді кілька емірів, що поділили між собою землї Сарая, між ними не було згоди, й кождий правив самостійно" 7).

В міру ослаблення звязку між поодинокими ордами, слабла й звязь західнїх орд з старим центром Татарської держави — Сараєм, положеним на східнїм краю її території. Утворяєть ся поволї новий полїтичний центр для них — у Кримі.

Ми полишили Крим під візантийською властию 8). В X-XI в. їй прийшло ся тут витримати боротьбу з Руською державою, що від Днїпра й Дону, від Олешя й Тмуторокани простягала руки на самий півостров. Турецький потоп, заливши степи й відтявши побереже від центрів руського державного житя, підтяв сї руські претензії в XII в. Але увільнивши ся від сього конкурента, візантийська зверхність сама ледво дотягла до XIII столїтя. Брак всякої згадки про кримські городи при подїлї Візантийської держави між західнїми князями в 1204 р. 9) дає розуміти, як слабо звязані вже тоді були сї городи з державою й яку слабку ролю грали в тодїшнїм візантийськім полїтичнім житю. Погром 1204 р. мусїв також причинити ся до ще більшого їх відокремлення, але приготоване було се відокремленнє, правдоподібно, самими тодїшнїми напрямами кримської торговлї, які можемо бачити вже в першій половинї XIII в. — власне сильно розвиненими зносинами Крима з противним малоазійським берегом Чорного моря і взагалї зі Сходом 10). Сим же поясняють ся, чому дещо пізнїйше бачимо ми кримські городи (ἡ Περάτεια) в залежности від грецького Трапезунтського царства 11). Звістки такі маємо з 20-х рр. XIII в., але початок того міг бути значно скорший. Залежність ся була, очевидно, добровільна і вповнї свобідна, і коли вірити одному панеґірику XV в., то така залежність, або бодай певна звязь Трапезунта з останками кримських грецьких кольоній істнувала навіть тоді, в XV в. Але з сформованнєм Золотої орди ся залежність кримського побережа чи то від Трапезунта чи то від Візантиї 12) мусїла комбінувати ся вже з иньшою зверхністю —

татарською: про неї будемо говорити далї.

З ослабленнєм полїтичної сили Візантиї ішло в парі й ослабленнє грецького елєменту в Криму. Уже попереднї кольонїзаційні перевороти принесли сюди осадників ґотських, алянських, хозарських, руських, половецьких. Татарський похід принїс за собою в кримську людність елєменти татарські й турецькі, що з часом все значнїйше збільшають ся 13). На сей же час припадає кольонїзація вірменська, інтересна й для нас спеціально, бо від сеї кримської Вірменії пішли потім вірменські кольонії України. В Криму вона була так значна, що Крим XIII-XIV зветь ся Armenia Magna або Armenia Maritima; її головними осїдками були Кафа, Судак і Солхат. Нарештї в тім же часї стають тут міцною ногою італїйські кольонїсти, забераючи в свої руки кримську експортову торговлю. Ся італїйська кольонїзація мала в культурній історії східньої Европи взагалї чимале значіннє і тому на нїй мусимо трохи спинитись 14).

Візантийське правительство до певної міри само йшло на зустріч напливу італїйських купців в візантийські землї. Полїтика Комненів в Італії й трівога їх перед хрестоносними походами приводила їх до змагань знайти собі союзників поміж італїйськими морськими републїками, а заплатою за союз і поміч мали їм служити торговельні привілєґії. Першим таким союзником була Венеция, і вона вже в останнїй четвертинї XI в., трактатом 1082 р. здобуває собі широку участь в візантийській торговлї. За нею пішла Піза (умова 1111 р.), вкінцї Ґенуя (умови 1155 і 1169-70 рр.) 15). Наслїдком того, що венецькі купцї, пустивши ся перші, встигли опанувати важнїйші торговельні центри Візантиї 16), Пізанцям, а ще більше Ґенуезцям приходило ся шукати таких місць, де їм меньше заваджала венецька конкуренция. Правдоподібно, се й було причиною, що вони звертають особливу увагу на кримські й азовські краї. На се маємо натяк уже в умовах 1169-70 р., коли Мануїл застерігав від ґенуезьких купців торговлю на Азовськім морі — не позволяв їм торгувати в Тмуторокани й Руськім портї 17). Але особливо звертають ся сюди вони в XIII в., по упадку Царгорода, коли Венеціане зовсїм витиснули їх з Латинського цїсарства.

Пізнїйше, помігши Михайлу Палєольоґови відбудувати Візантийське цїсарство, Ґенуезцї навіть здобули собі від нього монополь морської торговлї на Чорнім морі. Трактатом 1261 р. обовязав ся Палєольоґ не перепускати через Царгородську протоку нїяких італїйських кораблїв у

Чорне море окрім ґенуезьких і пізанських. Се застереженнє звернене було против Венеції й показувало, як тоді уже високо цінила Ґенуя свою чорноморську торговлю, що пізнійше стає головною її силою. Венеціане, що правда, дуже скоро — уже умовою 1265 р. здобули собі також право свобідної торговлї на Чорнім морі, але таки головну ролю в кримсько-азовській торговлї й потім, в XIII-XV в. грають Ґенуезцї 18). Вони витиснули майже зовсїм з сеї торговлї Греків і в свої руки забрали навіть доставу припасів з Чорного моря до Царгорода.

Головним огнищем чорноморської торговлї Ґенуезцїв стала їх кольонїя Кафа, заснована на місцї давньої Теодосії 19), десь в 2-ій пол. XIII в., вперше виступає вона, як вповнї орґанїзована вже громада, в р. 1289 20). Вона підлягала зверхности татарських ханів і їх кримських намісників: зверхнїм знаком сього був герб Кафи — була ним татарська тамга, а реальним проявом її — осібний поборець, що побирав тут мито на хана з товарів. Але заразом Кафа стояла в тїсній залежности від своєї метрополїї, що звертала пильну увагу на неї. Зруйнована 1308 р. ханом Токтою, Кафа була відновлена зараз заходом ґенуезького правительства, що рядом протекційних і заборонних роспоряджень постарала ся зробити з неї центр ґенуезької торговлї на Чорноморю.

Управа її залежала від морської колеґії, орґанїзовані в Ґенуї 1214 р. і від сорокових років званої officium Gazariae, себ то урядом для Хозарії — кримського й азовського побережа. Звідси присилали що року намістника — „консуля” в Кафу, що правив з участю тїйснїйшої й ширшої ради, вибираної кафинськими горожанами. Людність була дуже ріжнородна: Італїйцї, Греки, Русини, Вірмени, мусульмани ріжних народностей; коло р. 1318 тут засновано католицьку епіскопію, котрій папи надавали велике місіонерське значіннє 21). Торговельне значіннє сеї кольонії було дуже важне: окрім місцевої торговлї й заморської — з полуденним берегом М. Азиї, Кафа була портом для сухопутної, караванної азійської торговлї, що оживила ся на ново з заснованнєм великої монгольської держави XIII в. Близшим ринком сеї азийської торговлї була татарська столиця Криму — Солхат або Крим (тепер Старий Крим на дорозї з Судаку до Теодосії); тут починала ся сухопутна караванна дорога, що вела далї татарськими степами на Сарай, в Туркестан, на Каспійське побереже і т. и.

Другим портом італїйської торговлї був старий Сурож — Суґдея, Soldaia,

теперішній Судак, таке ж ріжноплеменне місто, з живою торговлею, як і Кафа. Як Кафа для Ґенуезців, так Судак був головною торговельною стацією для Венеціян в 2-ій пол. XIII і в першій пол. XIV в., з тою тільки ріжницею, що Венеціане не були тут такими панами, як Ґенуезці в своїй Кафі, а тільки кольонією в чужім місті. Бо Судак стояв в безпосередній залежности від Татар, і часто терпів від них, а се зле відбивало ся й на його торговлі. Венецькі торговельні доми в Судаку звісні нам уже в середині XIII в. як славний дім Польо 22). Правдоподібно, вже тоді Судак був центром венецької торговлі в Криму, що була досить значна: коли трактатом 1261 р. Венеція була виключена від чорноморської торговлї венецькі купці відплили з Криму до дому аж на чотирох кораблях (на дорозї сї кораблї забрала ґенуезька фльота). Вернувши собі приступ до Чорного моря, Венеція відновила свою кольонїю в Судаку: в 1289 р. чуємо про венецького консуля Сольдаї, що був заразом конзулем цїлої Ґазарії, а сучасний арабський письменник каже, що тодїшня торговля Судака дорівнювала Кафі 23). З кінцем XIII в. Венеціане так чули себе сильними на Чорнім морі, що пробували витиснути звідти й Ґенуезців, і в 1296 р. венецька фльота несподїваним нападом захопила Кафу, але Ґенуезці вернули її слїдом, і умовою 1299 р. війну закінчено 24).

При сих двох сильних конкурентах малозначну вже ролю грали Пізанцї, допущені й трактатом 1261 р.; памяткою по них лишив ся „Пізанський порт”, porto Pisano, в сусїдстві устя Дона, звісний в початках XIV в. 25). Грецька торговля пропала зовсїм, грецький центр — Херсонес упадає, підтятий конкуренцією Судака й Кафи, та і в нїм, судячи з заснования католицької катедри 1333 р., мусїла засїсти якась західня кольонїя 26). Досить важним торговельним містом була ще давня Пантікапея, тепер звана у західнїх купців Vosporo (Боспор), де також 1332 р. засновано латинську місіонерську катедру. Тут Татари радили осїсти ся венецьким купцям по вигнанню з Тани, і тут дійсно була венецька торговельна кольонїя. На противнім боцї азовської протоки поруч старої Матреґи (Тмуторокань) зявляєть ся нова Копа (Copa, пор. теп. Кубань), звісна торговлею рибою й кавярем 27). В обох — Воспорі й Копі потім знаємо ґенуезькі конзульства — значить були й кольонїї, а в XV в. Матреґу бачимо в володїнню ґенуезької родини Ґвізольфо, в залежности від якихось місцевих династів, може черкеських князїв. На захід від Криму на нашій території ґенуезькі кольонїї знаємо в Монкастро (Акерманї) і Олешю

(castrum Illicis) 28).

В другій четвертині XIV в. особливе значіннє в орієнтальній торговлї здобула Тана — по татарськи Азак, потім Азов, в дельтї Дону. Ґенуезцї з початку торгували там з Кафи, і в інтересах піднесення й зміцнення Кафи ґенуезьке правительство навіть не дозволяло своїм підданим селити ся анї в Танї, анї в Солхатї, а тільки доїздити туди. Але десь коло 20-х рр. XIV в. засновують вони в Танї свою постійну кольонію, а за ними (в 1332 р.) осідає й кольонія венецька. Тана доходить раптом до сьвітового значіння як першорядна стація в орієнтальній торговлї Західньої Европи. Відси виходили торговельні дороги на Каспійське побереже, в Персію, в Туркестан, середню Азію й Китай: в сїм часї власне прослїдили західнї купцї сю дорогу в глубоку Азію. Яке важне значіннє мала Тана в тодїшнїй орієнтальній торговлї, показує звістка, що коли закрито її для італїйських купцїв, цїни на шовк і коріннє в Італїї піднесли ся о два рази, а в Візантиї заразом відчуто недостачу риби й хлїба, що здавна довозили ся з Азовського моря, і тепер ся торговля також була зконцентрувала ся в Танї 29).

Але таке значіннє Тани в західнїй торговлї не трівало довго в цїлости. Бійка між Татарами й Венеціанами в Танї 1343 р. привела до зруйновання тутешнїх італїйських кольонїй і до татарського походу на кримські кольонїї. Тільки Кафа удержала ся підчас сеї бурі: двічи оборонила ся вона від татарського війська (1344 і 1345 рр.). Венеціане ж на кілька лїт стратили приступ до кримсько-азовської торговлї, а навіть і Ґенуезцї разом з ними, щоб зробити натиск на татарського хана, розірвали торговлю з Кіпчаком. Відновлено потім згоду з Ордою в 1347 р. Венеціане вернули ся в кримські порти й Тану, але значіннє Тани від сього часу не дорівнювало давнїйшому: Ґенуезцї, навчені досьвідом 1343 р., вернули ся до полїтики концентровання торговлї в Кафі й тільки для конкуренції Венеції відновили свою кольонію в Танї. Вони хотїли навіть намовити Венеціан, аби закинули Тану, але до того не прийшло, і тільки переривано сю торговлю по умові від часу до часу. З другого боку італїйські кольонїї в Танї кілька разів потерпіли страшні погроми від Татар (1395, 1410, 1418). Караванна дорога в Середню Азію підчас татарських замішань при кінцї XIV в. також потерпіла богато — все се відбило ся і на торговельнім значінню Тани 30).

Всї сї пригоди головно відбили ся на венецькій торговлї. Ґенуезцям їх

успішна боротьба з Татарами, навпаки, ще додала духу. Вони побільшають фортифікації Кафи — сї ґенуезькі стїни й вежі заховали ся досить добре й досї. Заразом переходять до аґресії, до підбивання сусїдньої територїї. Протягом 1360-70 рр., користаючи з повного розстрою в Ордї, Ґенуезцї підбивають собі цїле полудневе побереже Крима: Судак з побережною Ґотією, Алушту, Ґурзуф, Ялту, аж до Чембало, нинїшньої Балаклави (давн. бухта Символів) 31). Мамай, забравши в свої руки Орду, вправдї вибрав ся на Ґенуезцїв походом, але попалив тільки деякі дрібнїйші осади, а зараз по смерти Мамая, на поч. 1381 р. прийшло до угоди з Татарами: Ґенуезцї, признаючи на далї зверхню власть Орди, задержували свої нові здобутки — цїле побереже, кінчаючи Балаклавою 32).

Головою сеї кольонїяльної держави став кафинський конзуль, що титулуєть ся тепер також „конзулем цїлої Ґазарії”. В залежности від нього стояли й ті урядники, що іменували ся безпосередно ґенуезьким правительством — не тільки в Криму, а і взагалї в чорноморських ґенуезьких кольонїях (навіть малоазійських). В Криму такими були конзулї в Судаку й Балаклаві, тимчасом як конзулїв в Алуштї, Партенїтї, Ґурзуфі й Ялтї іменував від себе кафинський конзуль. Судак і Балаклаву сильно укріплено — останки сих ґенуезьких замків задержали ся тут також досї. Грецькій людности, аби прихилити її до нового правительства, дано рівноправність з Ґенуезцями. Се не перешкодило одначе тутешнїм Грекам тягнути більше до сусїднїх грецьких князїв Ґотії.

Для ґенуезької торговлї се опанованнє кримського побережа було незвичайно важним успіхом. Головний конкурент Кафи — Судак був тепер в ґенуезьких руках, і цїла кримська торговля, майже без виїмків, перейшла до них. Ще перед тим, під впливом своїх успіхів 1340-х рр. Ґенуезцї вертають ся до свого давнього пляну — зробити з чорноморської торговлї свою монополїю: силоміць обсадили вони в 1348 р. своїми залогами Царгородську протоку (давнїй Гієрон), побирали мита з усїх кораблїв і хотїли поставити під свою контролю всю чорноморську торговлю. З сього вийшла війна з Венецїанами й Візантиєю, і вкінцї Ґенуезцї мусїли признати Венецїї свобідну торговлю на Чорнім морі, тільки торговлю з Таною ухвалено перервати на 3 роки (угода 1355 р.). Тана тепер стала майже одинокою венецькою торговельною стацією на нашім побережу. Як я вже сказав, Ґенуезцї хотїли тому зовсїм замкнути сю стацію, і ще в 1381 р. намовляли Венецїан, аби перенесли свою торговлю до Кафи. Венецїане на

се не згодили ся; але все таки з третьою четвертиною XIV в. їх чорноморська торговля сходить на другий плян перед Ґенуезцями, що стають правдивими панами Чорного моря.

На остатню четвертину XIV і першу XV в. припадає найвищий розцьвіт сеї торговлї. Але вже в 1430-х рр., з першим сформованнєм Кримської орди, почав допікати Ґенуезцям Хаджі-ґерай 33). Потім (в 1450-х рр.) відносини сї поправили ся, але страшним ударом Ґенуезцям було опанованнє Царгорода султаном Магометом в 1453 р. Царгородська протока, а з нею вся чорноморська торговля тим самим опинили ся в його руках, що більше — султан не крив ся і з плянами опановання чорноморського побережа. Вже в липню 1454 р. стала турецька фльота перед Кафою, а разом з тим приступив до неї суходолом кримський хан з кінним військом. На сей раз Кафа відкупила ся, обовязавши ся платити ханови річну данину в високости 1500 дукатів, турецька ж фльота сама не розпочала бльокади. Але небезпечне становище Ґенуезців зарисувало ся вповнї ясно.

Дуже зле було, що зносини з метрополїєю були перетяті, або принаймнї сильно утруднені: Ґенуезці в сїм часї заходять ся коло уставлення дороги сухопутної, через Галичину, але ся далека й тяжка дорога не могла заступити морської 34) Ще гірше — що сама Ґенуя була знищена війною з своїми европейськими ворогами й не могла прийти своїм кольонїям з значнїйшою помочію. Тому уже з кінцем 1453 р. ґенуезьке правительство продало свої чорноморські кольонїї на вічну власність ґенуезькому банкови св. Ґеорґія — корпорації кредиторів Ґенуезької держави. Надія була на те, що може ся богата й сильна фінансова інституція потрапить удержати кольонїї. Але се тільки протягнуло аґонію ґенуезьких кольонїй. Вони висїли на ласцї султана, без дозволу котрого не можна було провести сюди навіть запасів. Правда, новий кримський хан Менґлї-ґерай чув себе обовязаним перед Ґенуезцями й тримав з ними, але обставини були незвичайно грізні. До того в самих кольонїях показував ся повний упадок духа, деморалїзація адмінїстрації. Банк бояв ся рискувати дуже своїми грошима, щоб не понести занадто великих страт. В кольонїях прокидала ся панїка, богато кидало їх, торговля упадала. Тому ті двадцять лїт, що минули від здобутя Царгорода до повного упадку сих кольонїй, були справдї тільки аґонїєю: тільки високими річними данями султану й хану протягали вони своє істнованнє.

Нарештї підкупність кафинських урядників — їх надужитя при обсадї уряда татарського аґента, „тудуна”, привели до того, що з кінцем 1474 р. татарські беки підняли ся й против Кафи й против Менґлї-ґерая й закликали султана на Ґенуезцїв. Лїтом 1475 р. зявила ся дїйсно сильна турецька фльота перед Кафою й почала бомбардованнє. Майже не пробувавши оборонити ся, Кафа піддала ся. Пішла страшна розправа. Масу народу порізано, забрано в неволю, а вкінцї всїх Італїйцїв забрано звідти до Царгорода. Так само знищено й иньші італїйські кольонїї чорноморського побережа. Упало князївство Манґупське й васальна держава ґенуезька в Матрезї. Крим цїлий став залежним від Турків, і від ґенуезьких кольонїй позіставали ся ледви поодинокі родини. Так закінчила ся історія італїйської кольонїзації нашого Чорноморя 35).

Примітки

1) Лїтературу див. в прим. 40.

2) Див. т. III 2 сеї Історії с. 163.

3) Про турецькі осади й кочовища в Добруджі оповідаєть ся в історії міґрації Із-еддіна до Криму, в другій половинї XIII в., але ся звістка взагалї досить неясна — див. Сеід Лукмана в Оґуз-наме, вид. Ляґусом; оповіданнє се наведене у Смірнова ор. с. с. 13, і він толкує його так, що тут іде мова властне про еміґрантів Із-еддіна. Але Брун (Черноморье II с. 833) нпр. розумів се так, що Із-еддін уже застав в Добруджі Турків, і се толкованнє, по моєму, зовсїм можливе.

4) Див. у Тізенгаузена Матеріалы для исторіи Золотой орды I с. 117, 161, пор. 197, 236-7, 378. Але в декотрих з сих звісток не можна зміркувати, чи йде мова про Зелїзні ворота дунайські чи дербентські.

5) Див. в т. III 2 сеї Історії 1. с.

6) Тизенгаузенъ Матеріалы для исторіи Золотой орды I с. 195, 348, 411-2, пор. Смірнов ор. с. с. 98, 99-7.

7) Тизенгаузенъ ор. с. с. 389.

8) Див. т. I с. 70, 74, т. II с. 510-3.

9) Трактат у Тафеля Urkundenbuch zur Handelsgeschicchte Venedigs I с. 452. Пок. Брун вправдї бачив в нїй згадку про Судак — Суґдею — Sagudai (Mémoires do l' acad. des sciences de S. Petersbourg Série VII т. X ч. 9), але Гайд довів йому помилку (Bulletin de l' acad. de S. Petersbourg, 1869, т. XIII с. 269 і далї), і Брун відступив від своєї гадки — Черноморье I с. 196.

10) Про торговельні зносини Крима з Малою Азією особливо Рубрук — Recueil des voyages IV с. 215, ібн-ель-Атир — у Defrémery Fragments de géogr. et d' histor. arabes, Journal asiatique серія IV т. XIV с. 461 і далї, також в Ученых Зап. петерб. акад. I и III отд. т. II с. 660, 662 і у Тізенгаузена с. 26-7; див. також у мене т. I 2 с. 253.

11) Факт сей піднїс ще Фальмераєр — Originalfragmente, Chroniken, Inschriften zur Geschichte des Kaiserthums Trapezunt (Abhandlungen der historischen Classe der Bayerischen Akademie т. III, 1841 ст. 110 і 144), але в лїтературі сей факт тодї якось не прийняв ся. Потім піднїс його Гайд (Geschichte des Levantehandels) і Кунїк (О запискѢ Готскаго топарха). З сього становища пояснив Ф. титул трапезунтських цїсарів XIII-XIV в. — αύτοκράτωρ Περατείας, Περατίας άναξ — див. тексти Фальмераєра с. 87, 92, 103. Залежність кримських міст від Трапезунта потверджуєть ся виданою у Фальмераєра біоґрафією Трапезунтського героя Евґенїя, де причиною війни Трапезунта з іконїйським султаном стає пограбленнє в Синопі в 1223 р. корабля, що віз трапезунтському цїсареви річні податки з кримських провінций (ναύς τις πεφορτισμενη μετα τών δημοσιακών τελεσματων τής Χερσώνοστων καί τών έκείσε κλιμάτων Γοτσιας, καί δημοσιακού άρχντος αλεξίου τού πακτιαρη καί αρχοντων τινών χερσονιτών, έρχομένη ένταύσα συγκομισαι τώ βασιλεί Γιδώ (андронїк Ґід, тодїшнїй трапезунтський цїсар) τα έπετεια τελη — с.72. Уривок з панеґірика византийського номофїляка Евґенїка, де Трапезунт зветь ся столицею ήδη δε καί τών άντίπεραν ένίοις, όσοις κοσμος το άπο Χριστού καλείσδαι тамже с. 145.

12) Як тут в дійсности комбінувались чи мінялись впливи царгородські й трапезунтські за Палєольоґів, се зістаєть ся незвісним. Натяки на залежність Крима від Палєольоґів зібрав Брун в своїй мо

ноґрафії про Судак (Черноморье II с. 134); особливо важна тут звістка Дуки, що ціс. Мануіл II дав свому сину в державу чорноморські землї сусїдні з Хозарією — ed. Bonn. p. 134.

13) Татар-християн в Судаку вичисляють записки Судацького синаксаря XIII-XIV в. — Записки одеського істор. товариства т. V (Арх. Антонинъ, ЗамѢтки XII-XV в., относящіяся къ крымскому городу СугдеѢ, приписанныя на греческомъ синаксарѢ, — важне джерело до історії Судака). Про турецьку кольонїзацію — Смірнов ор. с. с. 6 і далї, про вірменську Гайд ор. с. II с. 174, Брун Чорноморье II с. 139.

14) Лїтература її в прим. 41.

15) Про се у Гайда Geschichte des Levantehandels I с. 208 і далї.

16) Як великий був наплив венецьких купців в Візантиї, показує нпр. звістка, що підчас розриву з Венецією в 1171 р. в самім Царгородї арештовано 10.000 Венеціан. Сучасник Евстатій під кінець житя Мануіла Комнена († 1180) рахує в Царгородї на 60.000 Латинян — переважно се були італїйські купці, і між ними головно венецькі.

17) Див. про се у мене т. II 2 с. 512.

18) Трактат 1261 і 1265 рр. — Liber jurium reipublicae Genuensis (Historiae patriae monumenta VII) I 1350, Тафель і Томас Urkundenbuch Venedigs III 70.

19) Сама назва Кафи (ό Καφάς) на місцї Теодосії приходить у перве в De administr. imperio Константина, гл. 53. Ласкін, в своїх примітках до сього тексту (Сочиненія Константина Багрянороднаго „О θемахъ” и „О народахъ”, Москва, 1899, ст. 197) висловляє підозріннє, що ся назва тут інтерпольована. Дійсно, ми не стрічаємо її потім аж до ґенуезьких часів (у Едрізї нпр. її нема).

20) Перша згадка ґенуезької кольонїї тут належить до війни султана Кіляуна, коли на поміч Ґенуезькій кольонїї в Триполїсї вислав воєнний корабель кафинський конзуль Паолїно Доріа — Annales Januenses с. 324.

1290 р. був уже зладжений статут сеї кольонії, з тою ж орґанїзацією, яка звісна пізнїйше — Canale I с. 227. Про час і обставини заснования кафинської кольонії каже Никифор Ґріґора, що писав в 50-х рр. XIV в (II 683 ed. Bonn.), але його оповіданнє дуже загальне; одинокі реальні вказівки — що кольонїю сю засновано не дуже давно, ου πολλοίς τισι έτεσι за позволеннєм якогось του τών Σκυδών ήγέμονος (татарського хана?). Італїйський хронїст Stella, що писав коло 1400 р., також каже, що ґенуезька кольонїя в Кафі заснована не так давно — Muratori, Scriptores XVII с. 1095. Сї вказівки не позволяють дуже відсувати час її заснования від останньої четвертини XIII в. На значно ранїйші часи клали її заснованнє давнїйше з огляду на Мономахову леґенду, звязану з Кафою у Герберштайна — див. у мене т. I 2 с. 450. Про заснованнє Кафи див. іще Heyd Geschichte II с. 159-166.

21) Про кольонїзацію Кафи див. у Гайда II с. 174-5, Бруна II с. 138-140, Юрґевича в Записках одеських V с. 828.

22) Про торговлю Польо в Судаку у Гайда I с. 331-2.

23) Про виїзд Венеціян з Чорного моря — annales Januenses с. 244, про судацьке консульство — Canale II с. 441, про торговлю Geographie d' Aboulfeda par Reinaud II с. 319.

24) Про війну 1296 р. Гайд II с. 171 нїм. вид.

25) Про нього Гайд II с. 168-170, Брун I с. 140.

26) Див. у мене в т. I 2 с. 70.

27) Про них Гайд II с. 193-4, 378-9, Брун II с. 322-3, пор. II 2 с. 517-8.

28) Див. звістки у Бруна Черноморье I с. 222-3 і Гайда ор. с. II с. 397-8.

29) Звістки зібрані у Гайда II с. 180-192 , і Ковалевского Изъ исторіи Азова.

30) Стан торговельних відносин Тани по тих пригодах малює подорож в Тану 1436 р. Йосафата Барбаро (особливо гл. XII); видана з перекладом в книзї Библіотека иностранныхъ писателей о Россіи, I (1836).

31) Натомість Ґотія гірська разом з деякими сусїднїми округами творила в XV в., а може й ранїйше, осібне князївство під зверхністю Орди, а часом і

Ґенуезців. Її князї звали ся domini Gothiae, або signori de la Tedoro, по імени своєї столиці — Теодоро, инакше Манґуп, не далеко Бакчісарая. Се князївство істнувало до р. 1475, коли забрали його Турки. Про нього особливо у Бруна II с. 229-232 і Васїлєвского Житіе Іоанна готскаго в Ж.М.Н.П. 1878, I; иньшу лїтературу див. у мене в т. I 2 прим. 21.

32) Маємо два однакові тексти сеї умови, як тепер звичайно розуміють — проєкт з кінця 1380 р. і текст формально прийнятий, з лютого 1381 р. — Silv. de Sasy Notices et extraits XI с. 52 і далї, Olivieri Garte e chronache manoscr. с. 72. Про них Гайд II с. 208-9, Брун I с. 224-226, Смірнов op. c. с. 132-7.

33) Про се зараз низше.

34) Див. про се в т. VI с. 22 і 44,пор. Akta gr. i ziem. VI ч. 67.

35) Історія її упадка у Гайда II с. 381 і далї, нїм. вид. (тільки використані там джерела належить доповнитиількома реляціями, виданими в VII ч. II Atti della soc. Ligure — вони лише в части використані і в французькім виданню). Також Смірнов с. 259 і далї. Про заходи Кафи знайти поміч і опору в Польсько-литовській державі див. Hubert Pamiętniki historyczne, ч. I, Длуґош V с. 372.

Сформованнє Кримської орди: Татари в Криму, полїтичне відокремленнє Крима, Хаджі-ґерай — його походженнє й перші стадії діяльности, Ґераєва лєґенда, Девлєт-бірди й його правдоподібна тотожність з Хаджі-ґераєм, утеча Хаджі-ґерая на Литву, остання фаза діяльности й смерть Хаджі-ґерая, зазначена ним полїтика Кримської орди.

Вернїмось до сформовання Кримської орди. Татари навістили Крим уже підчас свого першого приходу і тодї, на початку 1223 р., взяли й пограбили Суґдею. Потім вони повторили свою візиту при другім походї, в 1239 р., а лишивши ся панувати в Кіпчаку, розтягали свою власть і на Крим, побираючи звідси ріжні данини і на задокументованнє своєї власти від часу до часу чинячи погром то в тім то в иньшім містї 1). Морське побереже одначе цікавило їх меньше, натомість в степах Криму і на північнім його згірю осїдають вони з часом в значнїйших масах, і тут лежить властиве

огнище татарської кольонїзації Криму. Резіденцією татарського намістника в Криму, як ми вже знаємо, в XIII-XIV в. був Солхат. Пізнійше, від 2-ої пол. XV віку татарський центр переходить на захід, в околиці Манґупа й иньшого, загадкового, стародавнього кримського гнїзда — Киркйора або Чуфуткале — „Жидівського городу”, викованого в скалї 2).

Завдяки віддаленню від Сарая, складним етноґрафічним і полїтичним відносинам Криму та його ґеоґрафічному відокремленню, татарські намістники Криму здобувають з часом все більше незалежне й сильне становище. Уже за першого звісного узурпатора Ногая († 1300) Крим до певної міри служить його опорною базою 3). А вповнї ясно виступає таке значіннє Криму за анальоґічного еміра XIV в. Мамая: на се виразно вказують східні письменники, називаючи Мамая управителем Криму в 1370-х р., підчас найбільшої його сили. Упавши в боротьбі з своїм ворогом Тохтамишом, Мамай шукав і захисту в Криму, і тут наложив головою (1380 р.), як каже леґенда — наслїдком зради Кафинцїв 4).

В 1390-х рр., підчас ординських замішань, бачимо в Криму якихось узурпаторів Бек-пулада і Таш-тімура, що вже тримали ся як самостійні від Золотої орди хани Криму. В Криму-ж загнїздив ся проголошений Ідикою хан Тімур-кутлук (1397-8 р.), перше нїж реально опанував Золоту орду. Подібне повторяєть ся з Тімур-ханом, що кілька лїт панував в Кримі (1406-1410), перше нїж дістав ся на ханство Золотої орди 5).

Таким чином з кінцем XIV в., разом з ослабленнєм волзької орди й упадком татарської державної орґанїзації, Крим, скріплений уже тодї значною татарською кольонїзацією, здобуває дуже важне місце в полїтичнім житю Татар, стає осібним центром їх державного житя. І тим часом як однї хани, опанувавши Крим, переходять потім на загальний престіл Золотої орди, иньші зістають ся в ролї самостійних ханів Криму. Але все се були поки що ефемеричні узурпатори, володарі, що зникали слїдом, по тім, як появляли ся. Доперва в другій четвертинї XV в. удало ся тут одному з татарських династів, звісному в пізнїйшій традиції під іменем Хаджі-ґерая, пустити корень і положити початок полїтичній окремішности Криму під панованнєм його династиї.

Рід і перші стадії діяльности сеї визначної в історії Східньої Европи особи майже незвісні. Що до ґенеальоґії його, то самі пізнїйші Ґераї не знали про неї нїчого певного, і у східнїх письменників на сїй точцї велика

заплутанина. І для ранійшої частини власного житя Хаджі-ґерая, далеко більшої від пізнійшої, маємо самі пізнійші перекази, не в однім очевидно прикрашені й змінені.

Одначе всі отсї перекази, при своїй леґендарности, дають певні точки опертя для виводів про дійсне його походженнє й перші стадії діяльности. Так в ґенеальоґіях замітна звязь Хаджі-ґерая з Таш-тімуром, звісним уже нам кримським ханом 1390-х рр.: ґенеальоґії звуть Хаджі-ґерая сином або внуком Таш-тімура. Дуже можливо, що він був дійсно Таш-тімуровим сином: се поясняло-б його звязи з Кримом, а з другого боку також і його звязи з Литвою 6).

Популярний татарський переказ про молоді літа Хаджі-ґерая каже, що він, тїкаючи від ворогів свого батька, удав ся в руські землї й там пробував, поки обставини на вітчинї не змінили ся на його користь. В русько-литовській традиції також маємо перекази про побут і навіть уродженнє Хаджі-ґерая на Литві. Що в сих переказах єсть фактична підстава — що Хаджі-ґерай дійсно пробував в землях в. кн. Литовського за часів Витовта, про се найліпше сьвідчить звісна уже нам грамота Менґлї-ґерая, де згадуєть ся про те як „великій царь Ачъжи-кгирей, отецъ нашъ, коли ихъ потны кони были, до в. кн. Витовта, до ЛитовскоѢ земли въ гостиноє поѢхали” 7). Отже супроти сих звісток звертає на себе увагу та обставина, що в традиції татарських кольоністів Литви (з XVI в.) їх перехід в Литву звязуєть ся з іменем і часами якогось ”еміра Тімура”. Дуже можливо, що се як раз той Таш-тімур 8). Його панованнє в Криму в 1390-х рр. 9) хронольоґічно припадає на час найбільшої енерґії татарської політики Витовта, його участи в боротьбі Тохтамиша з Тімурленком і далеких походів в степи (1398 і 1399). Коли на сей час з найбільшою правдоподібністю приходить ся взагалї класти першу татарську міґрацію на Литву 10), то звязавши її з особою Таш-тімура, обяснимо і те, чому всякий слїд про нього гине нагло по тім його панованню в Криму, і ту татарську традицію про еміра Тімура в Литві, й династичні звязки родини Хаджі-ґерая з в. кн. Литовським.

Леґенди, зложені з тим, аби обяснити, звідки взяло ся у Хаджі-ґерая отеє його подвійне імя, наводять на гадку, що се було пізнійше імя його, і що перед тим виступав він під иньшим іменем. Висловлена була дуже правдоподібна, на мій погляд, гадка, що в перших стадіях своєї діяльности

Хаджі-ґерай виступав під іменем Девлєт-бірди, і наслідком нещасть, які його спіткали, змінив імя при новім виступі 11). Попри деякі меньше важні натяки (як те що в леґенді пістун Хаджі-ґерая зветь ся Девлєтом, з племени Ґераїв, а Стрийковський, говорячи про Хаджі-ґерая, зве його на однім місці Девлєт-ґераєм), головне значіннє має тут та, справді немаловажна обставина, що монети Девлєт-бірди, кримського хана з рр. 1426-7, дуже подібні до пізнійших монет Хаджі-ґерая, і що найважнійше — мають той самий герб (тамгу)! З другого боку русько-литовська літопись вичисляє Девлєт-бірди (Давладъ-бердия) між ханами, ставленими Витовтом, і се також вповні відповідає фамілійним звязкам Хаджі-ґерая з в кн. Литовським.

Про Девлєт-бірди маємо найранійшу звістку в листі писанім до Витовта з Кафи весною (2/V) 1426 р., від якогось францішкана. З сього листа виходить, що Девлєт-бірди, прибувши незадовго в Солхат, через сього францішкана хотів назад вернути собі ласку Витовта, виправдуючись впливом на нього ”злих людей” і покликуючись на свою ґречність, зроблену з поручення Витовта якомусь Сарацену Ібрагиму. З листу отже виходить, що відносини Девлєт-бірди до Витовта сягали давнійших часів, і що сама політична карієра сього хана була також не вчорайша. Се був час, коли в Кіпчаку йшла боротьба кількох претендентів за ханський престіл. Девлєт-бірди, видко, програв справу в боротьбі з иньшим претендентом Улу-Мухамедом і уступив ся в Крим. Звідси потім, на початку 1427 р. висилає він посольство до єгипетського султана, яко володар кримський. Рік пізнійше маємо його монету, биту в Астрахани — отже він знову боров ся не без успіху за загально-татарський престіл (єсть також його монети биті в Новім Сараю і в Орді, але не знати чи з сього часу, чи з попереднього). Але потім слід про нього гине, і той самий арабський письменник, що під р. 1427 записав посольство Девлєт-бірди до єгипетського султана, під 1428/9 р. записує, що Кіпчаком і Кримом володів Мухамед, і весною 1429 р. прислав свого посла в Єгипет.

Коли Девлєт-бірди справді одна особа з Хаджі-ґераєм (бо се все ж таки поки що тільки гіпотеза, хоч і правдоподібна), то на сей час — рр. 1428-30 треба покласти його утечу до Витовта, „коли його коні потні були”. Потім, 1434 р. уперше маємо згадку про Хаджі-ґерая під сим його іменем: на тім році ґенуезьке правительство, висилаючи свою фльоту в Чорне море, між иньшим поручило їй змусити Хаджі-ґерая, аби залишив свої прикрости, які

чинив він Кафі та взагалі ґенуезьким землям. Шеститисячне ґенуезьке військо, під проводом Короля Льомеліна, пішло походом на Солхат, але на дорозі несподівано напали на нього Татари й погромили 12). З сеї звістки треба здогадувати ся, що Хаджі-ґерай загнїздив ся в Кримі дещо скорше, коли встиг уже так наприкрити ся Кафі. Але по тім знову маємо довгу перерву в звістках про нього. Чи се прогалина в наших відомостях, чи знову прийшла на нього пригода, й він мусїв тїкати з Криму?

В ширшій русько-литовській лїтописи є про се оповіданнє дуже докладне. Вона каже, що за Жиґимонта Кейстутовича приїхав на Литву Хаджі-ґерай і дістав від Жиґимонта в державу Лїду. Потім, в рік повороту на Волинь Свитригайла (значить в 1440 р., але лїтопись хибно датує сей факт кілька лїт пізнїйше) кримські мурзи й улани „от всеє орди Перекопскоє" вислали посольство до Казимира, аби пустив до них Хаджі-ґерая на царство. Казимир послав його з великою честию, в проводі свого маршалка Радивила до Криму, „і там його Радивил іменем вел. князя Казимира посадив на царстві перекопськім", а з вдячности Хаджі-ґерая, „що в Литві хлїб-сіль їдав" і Казимиром на царстві був посаджений, — „за його царства нї одна нога поганська татарська безбожних Ізмаілтян в Литві і в Ляхах не ступила" 13).

В головній основі ся звістка знаходить собі документальне потвердженнє в пізнїйшій кореспонденції в. кн. Олександра з Менґлї-ґераєм: докоряючи йому за його напади на землї в. кн. Литовського, Олександр пригадує, як то його батько Хаджі-ґерай „їв хлїб і сіль" у Казимира, на Литві, і відти дістав ся „на царство" 14). Припустити, що тут іде мова про той перший побут Хаджі-ґерая на Литві за часів Витовта, не можна, бо в перерві між часами Витовта й Казимира бачили ми Хаджі-ґерая в Криму на ханстві. Припустити помилку або вигадку в словах Олександра также не можливо. Отже виходить, що Хаджі-ґерай пробував на Литві і вдруге наслїдком якихось кримських завірюх. Може бути, що справді так, як оповідає лїтопись: він прибіг туди за Жиґимонта і в початках панування Казимира вернув ся до Криму. Довгого побуту Хаджі-ґерая в Литві не можна припускати, бо вже з початками 1450-х рр. він так сильно виступає в Криму, що трудно припускати якийсь дуже недавнїй його упадок.

Наново зачуваємо про Хаджі-ґерая в Криму в 1452 р., коли він погромив хана Золотої орди Сеід-Ахмета, коли той вертався з Поділя. Ся боротьба

Хаджі-ґерая з Золотою ордою скінчила ся повною побідою: він знищив Сеід-Ахмета, так що той мусів тікати на Литву 15). З другого боку чуємо про Хаджі-ґерая в кримсько-ґенуезьких відносинах: він довго надокучав кафинському правительству, жадаючи собі контрібуцій чи дарунків, а під час коли появила ся під Кафою літом 1454 р. турецька фльота, й собі притягнув під Кафу з 6.000 кінноти. Ґенуезці бачили в тім умову Хаджі-ґерая з султаном Магометом. Але чи була така умова, або взагалі якесь порозуміннє між ними, се дуже сумнївно: можливо, ба навіть і правдоподібнїйше, що Хаджі-ґерай задумав тільки використати турецьку манїфестацію, щоб нагнати більшого холоду Ґенуезцям. Дійсно, він зробив з них при тій нагоді добрий зривок: щоб відчепити ся від нього, як уже знаємо, прирекли вони платити йому річно 1500 дукатів 16).

Почавши відси аж до смерти Хаджі-ґерая, що наступила літом 1466 р., ми можемо слїдити його правлїннє в Криму без значнїйших перерв. Бачимо його в дальшій боротьбі з Золотою ордою: незадовго перед смертю знищив він тодїшнього хана Золотої орди Кучук-Ахмета. Відносини його до Ґенуезців в сім остатнїм періодї були більше прихильні 17).

Таким чином остаточне сформованнє Кримського ханства, під рукою Хаджі-ґерая, припало на середні десятолїтя XV в. Почавши від претензій на ханство в цїлій Золотій ордї — сам Хаджі-ґерай (коли він дійсно одна особа з Девлєт-бірди) чи його родина — приходить по ріжних пригодах до переконання, що сї широкі пляни треба закинути й натомість скупити всю енерґію й увагу на скріпленню й відокремленню своєї близшої волости — Кримської орди. Се був, щоб так сказати, полїтичний заповіт Хаджі-ґерая свому потомству, і воно його, дійсно, сьвято додержало. Воно залишає всякі претензії на Золоту орду, приймає герб Хаджі-ґерая намість кіпчацької тамги й імя Ґераїв для своєї династиї.

Але вирікати ся претензій на Золоту орду було не досить, треба було оборонити ся від її претензій на Крим, як на частину кіпчацьких земель, — бо в очах Золотої орди Ґераї були тільки узурпаторами Криму. Відси друга точка політичної проґрами Ґераїв, другий політичний тестамент Хаджі-ґерая кримським ханам — традиційна боротьба з ханами Золотої орди, що перестала тільки з повним упадком Золотої орди, чи властиво — її наступниці Астраханської орди, в 20-х рр. XVI в.

Моральну підпору в такім своїм становищі знайшла собі Кримська орда в зверхности турецького султана. Се признаннє залежности від Туреччини завершило політичну еволюцію сеї орди, але наступило воно трохи пізнійше, по Хаджі-ґераю вже. За Хаджі-ґерая відносини до Туреччини не були уладжені: звістка про його союз з Магометом в 1454 р., як сказано, не певна, так само як і звістка одного пізнійшого кримського хроніста, що Хаджі-ґерай звертав ся до Магомета за помічю на Ґенуезців. Навпаки, з пізнійшої грамоти Магомета виходило-б, що до остатнього підданства йому Кримської орди, за Менглі-ґерая, Магомет уважав Крим землею золотоординською 18). За Хаджі-ґерая властиво одиноким союзником Криму була Литва.

Примітки

1) Так в 1299 р. Ногай погромив Кафу й Судак, Керч, Киркйор й ин.; 1308 погромлено Кафу; В 1322, 1327 і 1338 р. Судак; в 1395 попустошив Крим, а між иньшим і Кафу Тімурленк, і т. и. Про иньші городи не маємо таких докладних відомостей, але очевидно, що Судаком і Кафою подібні татарські погроми не обмежали ся.

2) Найдавнійшу звістку про татарського намістника Криму маємо з 1263 р. — Тизенгаузенъ I с. 63. Ряд сих намістників пробує уставити Смірнов ор. с.

с. 47 і далї, 123 і д.; одначе при тім він ототожнює їх з кафинськими татарськими аґентами, т. зв. тудунами, titano, titanus (с. 39-47 і 91), а тотожність ся менї здаєть ся дуже непевною — той тудун був спеціальним аґентом для Кафи й її території тільки.

3) Тізенгаузен I с. 111-112, Смірнов с. 123.

4) Про се у Тізенгаузена I с. 389-391, Смірнова с. 131 і далї. В діяльности кримського намістника 1340-х рр. Кутлук-тімура Смірнов також бачить сепаратистичні прояви — ор. с. с. 128-9.

5) Савельевъ Монеты джучидскія 133-5, 301 і далї, 324, 301, Блау Восточныя монеты ч. 581, Березинъ Ханскіе ярлыки II с. 36 і далї, Тизенгаузенъ I с. 393, 533-4, Смирновъ ор. с. с. 138-144, 166-181.

6) Ґенеальоґічні виводи Ґераїв, зведені у турецького хронїста Мюнеджім-баші, див. у Смірнова с. 209-211. Сином Таш-тімура уважають Хаджі-ґерая новійші дослїдники — Велямінов-Зернов ор. с. I 95, Говорз ор. с. с. 449, Смірнов ор. с. с. 218.

7) Леґенда про молоді лїта Хаджі-ґерая в передачі анонїмного турецького автора, „в простій, але найповнійшій редакції”, досі неопублїкованій, у Смірнова ор. с. с 213-7. Русько-литовські верзії про побут Хаджі-ґерая в Литві: Лїтоп. Биховця с. 56, Михайло Литвин De moribus Tartarorum, базельське вид. 1615 с. 3 (Мемуары къ исторіи Юж. Руси під ред. Антоновича I с. 9); Стрийковский II с. 212-3. З оповіданнєм Михайла Литвина, що Хаджі-ґерай родив ся в Троках, др. Прохаска пробував звязати звістку про сина якогось утїкача-хана в сучаснім листї — Codex Vitoldi с. 352, але анї сей син, анї той хан-батько не названі тут. Листи Менґлї-ґерая — Акты Зап. Р. II ч. 6 і у Пулаского Stosunki z Mendli girejem с. 90 (про них вище с. 405-9.

8) „Еміра Тімура” литовських Татар з Таш-Тімуром звязав Смірнов ор. с. с. 153-9. Традиція про нього — в мемуарі про литовських Татар „Рісале-і-Татарі-Лех” — Teka wileńska 1858 кн. IV-VI (польський переклад Мухлїньского, є й российське, але тільки лїтоґрафоване виданнє, виїмки у Смірнова — с. 153-6).

9) Маємо його кримські монети з 1394/5 рр., тим часом як у 1397-8 рр. бачимо в Криму вже Тімур-кутлука.

10) Перші ширші звістки про литовських Татар (у Троках) маємо в подорожі Ґільбера де Ляноа, з поч. 1414 р. — Voyages et ambassades de messire Guillebert de Lannoy, Mons, 1840 (Société des bibliophiles de Mons, N 10 des Publications) — виданнє дуже рідке; найбільш приступні виїмки в Scriptores rerum prussicarom III с. 448. Також у Лєлєвеля й ин., як низше с. 315.

11) Див. про се і про Девлєт-бірди взагалї в прим. 43.

12) Ляонїк Хальконди́ль ed. Bonn. p. 284 sq. Стелля (Stella) — Rerum italicarum scriptores XV c. 1312-3. Джустіняні Castigatissimi annali della rep. di Genova (1539) л. 192 (у Гайда на с. 381 нїм. вид. похибка в цитатї) й ин.

13) Лїтопись Биховця с. 56, скорочено повторене у Стрийковского с. 212-3. Сестренцевич-Богуш клав першу утечу Хаджі-ґерая до Витовта, на р. 1428, другу — до Жиґимонта — на р. 1437-1442 (рос. вид. II с. 238, 242-3). Смірнов (ор. с. с. 226-8), переказавши його оповіданнє й звістку Стрийковского, висловляє гадку, що звістку Сестренцевича про другий побут Хаджі-ґерая на Литві треба посунути на десять літ наперед (1447-1452)!

14) „Також и тобѢ вѢдомо, ижъ отецъ твой царъ Ачи-кгирей въ отца нашого хлѢбъ и соль Ѣлъ, и оттоль и стольца царского досталъ".

15) Длуґош V с. 119, 216.

16) Atti della societa Ligure VI ч. 33 (про попереднї зривки Хаджі-ґерая тамже ч. 22).

17) Длуґош V с. 422, Воскрес. II с. 151, про приязні відносини з Хаджі-ґераєм Ґенуезцїв див. Atti della societa Ligure т. VII ч. II. нпр. с. 371-2, 401, 443. Перші звістки про смерть його — ib. с. 463-4 (хронольоґічний вивід видавця Amedeo Vigna тамже с. 516-7).

18) Див. у Смірнова с. 261, также с. 270-1 про лист Магомета, друкований в збірнику грамот Ферідун-бея.

Відносини до Татар Литви і Польщі в XIV і XV в. і татарські пустошення

на переломі XV-XVI вв.: Становище Татар в польско-литовській боротьбі; Мамай і Тохтамиш; Витовт — його пляни й заходи на Чорноморю, битва на Ворсклї, дальші заходи Витовта і участь в татарських справах; татарські клїєнти Витовта. Союз з Татарами Свитригайла; відносини Литви до Хаджі-ґерая; Нур-давлєт і Менґлї ґерай, союз Менґлї з Москвою, повстаннє в Криму, Менґлї-ґерай турецьким васалєм.

Я кілька разів принагідно зачіпав відносини вел. князївства Литовського й Польщі до Татар взагалї й до Кримської орди спеціально. Тепер мушу спинити ся трохи на сїм, аби зібрати до купи головнїйші моменти в сїй полїтиці — на скільки вона важна для історії наших земель 1).

Вел. князївство Литовське дістало свої відносини до Татар, можна сказати, в спадщині з українськими землями разом. Вище я казав уже, що Любарт, переймаючи спадщину Юрия-Болєслава, мусїв заразом упорядкувати свої відносини до Татарської орди, що признавала за собою певні права зверхности на галицько-волинські землї. Мусїв оплачувати ся певними контрібуціями, як оплачували ся й иньші литовські князї з тих українських земель, які Татари уважали собі підвластними, і як оплачувало ся також і польське правительство — Казимир наприклад, коли хотїв бути в згоді з Татарами 2).

В перших стадіях литовсько-польської боротьби Татари переважно стоять по сторонї литовських князїв, а навіть помагають їм на Поляків, як на напастників, хоч від часу до часу Полякам дипльоматичною дорогою удавало ся перетягнути Татар на свій бік. Тільки окупація українсько-руських земель литовськими князями в 1360-х рр., привівши до конфлїкту з Татарами, розбила сї переважно дружні відносини 3). Незвичайно скупі відомости — майже самі загальні згадки про „Татар”, не дають нам одначе спромоги вислїдити, на скільки тут у гру входила сама Золота орда і на скільки проявляли себе дрібнїйші, місцеві орди та поодинокі татарські „еміри” в часї розкладу Орди, в середнїх десятолїтях XIV в. Мусимо задоволити ся сим загальним представленнєм — відносин до „Татар” взагалї.

В 1370-х рр. наступає важний поворот в литовсько-татарських відносинах: литовсько-польське полїтичне суперництво тратить своє дотеперішнє значіннє в відносинах до Татар, натомість першорядне значіннє набуває в них суперництво литовсько-московське. Змагання Москви до незалежности

від Орди приводить при кінці 1370-х рр. тодішнього шефа татарської політики Мамая до союзу з в. кн. Ягайлом, зверненого против Москви. Але хоч як важне значіннє могла мати ся комбінація, вона такого значіння в дійсности не набрала: Ягайло бояв ся рискувати й зістав ся пасивним сьвідком боротьби Мамая з Москвою (битва на Куликовім полї 1380 р.) 4). Слїдом Мамай гине в боротьбі з новим претендентом — Тохтамишом (1380 р.), а Ягайло входить в круг нових інтересів, звязаних з унїєю Литовсько-польською й випускає з очей. східні справи. Тохтамиш незадовго сам удаєть ся до Ягайла, шукаючи його помочи в своїх трудних обставинах. Він завдячував свою побіду помочи Тімур-ленка (Тамерляна), але не вмів запанувати над обставинами, і з поміж емірів виступає новий верховод — Ідика, що формує сильну партию і вкінцї напускає на Тохтамиша Тімура, аби позбути ся Тохтамиша. З 1392/3 р. маємо лист Тохтамиша до Ягайла, де він згадує про посольства, якими обміняли ся він і Ягайло в початках панований, повідомляє про повстаннє емірів і похід Тімур-ленка., про свою побіду над ворогами, пригадує за дань з колишнїх татарських улусів, заявляє свою готовість до помочи Ягайлови на ворогів та просить, аби й він йому дав поміч 5).

Але Ягайло зістав ся пасивним сьвідком татарських замішань. Натомість Витовт, вернувши ся в 1393 р. на Литву в ролї управителя вел. князївства, звернув пильну увагу на татарські справи, і в нїм Тохтамиш знайшов діяльного союзника. Уже з 1395 р. маємо натяк на участь Витовта в війнї Тохтамиша з Тімур-ленком: ідучи походом в осени того року, Витовт пустив поголоску, що йде на Тімур-ленка, отже в оборонї Тохтамиша, але в дійсности мав метою Смоленськ, і напав на нього несподївано. Очевидно, поголоска не могла б бути пущена, як би не було в полїтицї Витовта таких фактів, що робили її правдоподібною — значить, в татарських справах брав він діяльну участь. Потім під рр. 1397 і 1398 в пруських лїтописях маємо дві записки, про походи Витовта в степи, на чорноморське побереже. Під 1397 р. оповідає одна пруська хронїка (продовженнє Детмара), що до Витовта утїк татарський цар, наслїдком повстання своїх васалїв (в иньшій верзії він зветь ся на імя, але покрученим якимсь іменем Mosathan). Витовт, жалуючи його, зібрав сильне військо і з тими Татарами, що лишили ся вірними тому цареви, ходив походом у Татарію, аж до Кафи, спустошив татарські землї й підбив багато Татар Литві, або як иньша верзія каже: наново піддав їх тому ханови. У иньшого хронїста (Посільґе) читаємо під

1398 р., що літом того року Витовт ходив на Татар, з великим військом, де було також дещо й пруських рицарів. Пройшов за 200 миль від Волини, підбив собі околиці Днїпра (нижнього — очевидно), й поставив там камяний замок, назвавши його городом св. Івана.

Сї дві звістки звичайно ототожнюють, але се не так легко зробити, і далеко правдоподібнїйше, що маємо тут таки два осібні походи. Біда тільки, що в самих татарських відносинах багато неясного. Так про утечу Тохтамиша до Витовта північні джерела, що правда, кажуть під р. 1398, але арабські оповідають про утечу його на Русь під 1395 р., і тут також не ясно — чи йде мова про оден факт, чи про дві осібні утечі 6). Безперечно в усякім разї, що в інтересах Тохтамиша вчинений був новий похід — голосний похід 1399 р. Північні джерела кажуть, що Тохтамиш утік до Київа з останками своїх вірних і родиною, і тут пробував, маючи удержаннє від Витовта, поки Витовт не зібрав ся йти добувати йому назад утрачене царство. Московський лїтописець оповідав, що Витовт умовив ся з Тохтамишом, обіцюючи його посадити в Ордї, а за те Тохтамиш мав посадити його „на Москві на вел. князївстві і на всїй Руській землї”. Похід привів Витовта до стрічи на Ворсклї з полками Темір-кутлука, креатури Ідики, і Тімур-кутлук, як оповідає лїтописець, настрашений великими силами Витовта, годив ся на його жадання — обіцяв давати дань з Орди. Але наспів Ідика, відкинув Витовтові жадання, і в страшній битві, 12 серпня, Витовтове військо страшно погромлено. Цїлий ряд князїв лишив ся на побойовищі. Військо Тімур-кутлука гнало ся далеко за Витовтом і спустошило Київщину та Волинь 7).

Ся битва закінчила першу стадію в татарській полїтиці Витовта — більше активну й аґресивну. Річ очевидна, що підтримуючи так діяльно Тохтамиша, Витовт хотів використати татарську усобицю в інтересах вел. князївства Литовського. Метою його було не тільки забезпеченнє вел. князївства на далї від татарських претензій на українські землї. Такий характер вже мала грамота Тохтамиша, де той, в формі надання, потверджував за вел. князївством Литовським його волости — давнїйші улуси татарські 8). Але не вдоволяючи ся сим Витовт, видко, хотів розширити свою власть коштом Орди. Можна бути ріжних гадок що до правдивости оповідань Никонівського лїтописця про Витовтові пляни про те, щоб поставити саму Орду з залежність від себе — про його жаданнє від Тімур-кутлука річної данини, про бажаннє Витовта, аби на татарських

монетах бито Витовтів герб і т. и., — тим більше, що сї подробицї не конче годять ся з пляном походу — посадити в Ордї Тохтамиша. Але не підлягають сумнїву иньші Витовтові пляни: користаючи з татарських замішань роспросторити границї вел. князївства на полудень і полудневий схід, відчинити туди дороги для кольонїзації й стати міцною ногою на чорноморськім побережу.

Ми бачили вже вище звістку пруського хронїста, що Витовт під час походу 1398 р. підбив собі околицї нижнього Днїпра й для оборони їх поставив на Днїпрі город св. Івана. Оповіданнє се варте всякого довіря, бо в поході брали участь також деякі пруські рицарі, і хронїст міг дістати відомости з доброго джерела. І звістки сї не стоять одиноко — маємо цїлий ряд иньших на потвердженнє їх. Так подорожник Ґільбер де Ляноа, що переїздив Чорноморєм в 1421 р., каже, що татарська людність на побережу нижнього Днїпра признавала зверхність Витовта 9). Подорожники XVI в. переказують місцеві традиції про Витовтові укріплення й заведення: на нижнїм Днїпрі, коло о. Тавани памятали Витовтову митницю на Днїпровім бродї й останки камяного будинка звали „Витовтовою банею" (Vitovdinum balneum). Иньший подорожник згадує Витовтів камінний міст і теж „баню" на нижнїм Богу, де й тепер ще є село „Витовтів брід" 10).

Сьому дїйсно відповідає те, що ми знаємо про заходи Витовта коло укріплення західнього Чорноморя. Тойже Ляноа оповідає, як на його очах подільський староста Ґедиґольд поставив за наказом Витовта під Білгородом (Акерманом) камяний замок. В першій половині XV в. звісні нам замки — Чорний город на Днїстровім лиманї (може той власне Ґедиґольдом збудований замок), Каравул на нижнїм Днїстрі (коло теп. Рашкова), й Качибеїв (Хаджібей) — на місцї нинїшньої Одеси, де був і порт — відси Ягайло висилав збіже в Візантию в 1415 р. 11). Сї звістки, хоч як уривкові й припадкові, не лишають сумнїву що до властивих цїлей Витовта в його татарській полїтицї.

Катастрофа на Ворсклї поучила Витовта не легковажити занадто татарські сили. Від тепер він не вмішує свої війська в татарські усобицї, а тримаєть ся більше дипльоматичних способів. Він має своїх клїєнтів між татарськими династами, що бороли ся за власть в Ордї, та підпераєїх в боротьбі з противниками, головно з Ідикою, що до самої своєї смерти (в 1419-20 р.) силкуєть ся держати Орду в своїх руках і против Витовтових

креатур виставляє своїх, щоб фактично правити їх іменем. Але в більші походи, в особисту участь в сій боротьбі Витовт більше не вдається ся 12). Та мета сеї Витовтової політики зістаєть ся, очевидно, та ж сама і результати свої вона осягає. Сучасна руська „Похвала Витовту” що правда, іде за далеко, представляючи сих його кліємтів на ординськім столї простими васалями Витовта 13). Але сильні впливи його в татарських кругах і певна залежність від нього тих його клієнтів не підлягає сумніву. Згаданий Ляноа лишив ся сьвідком того незвичайного поважання, яке мали для Витовта татарські беки в Криму. З другого боку факт нам звісний, що Витовтові партизани з ханства посилали йому воєнну поміч. Пруські рицарі, закидаючи Витовту, а з ним і Ягайлу (але сьому вже через Витовта, посередно) його близькі відносини до Татар, мовляв не відповідні для християнського володаря, зістали ся сьвідками сього. Вони підносять Витовтову „приязнь з Татарами, таку що вони до якого небудь похода присилають добровільно стільки тисяч, скільки вони (Витовт і Ягайло) схочуть і зажадають, як поучив досьвід двох остатнїх війн (писано 1416 р.), і як то можна бачити з одного листу, де Витовт недавно писав, що по смерти остатнього татарського хана двох синів його, спорячи за власть і не можучи погодити ся, зложили справу в його руки й прибули до нього до Київа, і він там, як хвалить ся, казав коронувати старшого на хана, на що й молодший пристав...” 14).

Близше в історію сих Витовтових клієнтів не маємо потреби входити, та й звістки наші про се досить неясні і баламутні. Переберу їх з-дебільшого. По упадку Тохтамиша, що по катастрофі 1399 р. утїк в Кирґизькі степи, й там його убито 1406 р., Витовт підтримував його старшого сина Джелаль-ед-діна. Той кілька разів пробував захопити ханство, і дійсно засїв на столї в 1412 р., але слїдом упав і згинув у боротьбі з братами. Чи брав Витовт яку участь в боротьбі Джелаль-ед-дінових братів по його смерти, на певно не знаємо. Длуґош згадує нїби з сих часів Витовтового поставленника Бетсубулана, потім Керімбердієвого брата Єремферді як вірного союзника Витовта, але Длуґошеві звістки з сих татарських відносин взагалї дуже баламутні 15). По сучасним актам дуже діяльну участь Витовта в татарських справах бачимо в 1415-6 рр.; до нього звертали ся татарські претенденти з своїми спорами, й Витовт „коронував” котрогось із них у Київі, як він писав рицарям 16). Відповідею на се зі сторони його ворога Ідики був напад на Київщину, коли й самий Київ попалено. Потім в 1420-х

рр., як ми вже знаємо, підтримував Витовт Девлєт-бірди 17); можливо, що в звязку з сим стояла нова масова еміґрація Татар в Витовтові землї — про неї пише він весною 1427 р. 18). Похвала в. кн. Витовту зве Витовтовим поставленником хана Магомета — очевидно Улу-Мухаммеда, що заступив місце Девлєт-бірди. Але звістка ся стоїть одиноко, так що годі на неї спуститись, тим більше, що в орієнтальних джерелах Улу-Магомет виступає скорше як противник Девлєт-бірди.

Свитригайло, заступивши на в. княжім столї Витовта, піддержує далї дуже діяльні зносини з Ордою. Що Татари були постійними союзниками в його боротьбі з Ягайлом і Жиґимонтом, ми вже знаємо. На жаль, сї звістки про Татар, хоч численні, так загальні, що з них не можна довідати ся щось більше про політику Свитригайла супроти тодішньої ситуації в Ордї. Припадком довідуємо ся, що підчас катастрофи 1432 р. з ним було трох татарських ханів, з них по імени називає він Сеід-Ахмета (Sydachmet), одного з тодішнїх претендентів, пізнїйшого хана, і якогось Bexubowitz — може Бетсабулу чи його сина. Взагалї Свитригайло, скільки можна судити, головно шукав і мав союзників в головній, Золотій ордї. Може бути, тому то й Хаджі-ґерай утїк в трудні часи не до нього, а до Жиґимонта Кейстутовича, як оповідає ширша русько-литовська лїтопись 19).

З остатнїм сформованнєм Кримського ханства, воно стало далеко важнїйшим для литовсько-польської політики нїж Золота орда. За Хаджі-ґерая Кримське ханство було союзником Литви. Чи був Хаджі-ґерай одною особою з Витовтовим союзников Девлєт-бірди, чи нї, він у всякім разї був звязаний династичними звязками з Литвою, сам чув себе обовязаним для неї, потвердив, як оповідає Менґлї-ґерай, Тохтамишову грамоту на руські землї в. князївства Литовського і при кождій нагоді заявляв свою прихильність до Литви й Польщі. Діяльної помочи він вправді не давав — далї обіцянок справа не йшла, бо сам Хаджі-ґерай занадто богато мав роботи в своїх татарських відносинах, аби запускати ся в чужі. Але користний він був, здержуючи свої орди від нападів на землї Корони і вел. князївства та нейтралїзуючи своєю боротьбою сили Золотої орди. Знаємо, як в р. 1452 він погромив орди Сеід-Ахмета, коли той вертав ся з Поділя. В 1453 р. ходили поголоски, що коли литовські пани хотїли притягнути Татар до помочи проти Польщі й Казимира, щоб скинути його й поставити собі осібного великаго князя, то сї пляни розбив „цар татарський” — очевидно Хаджі-ґерай 20). З нагоди смерти Хаджі-ґерая Длуґош не знаходить слів

похвали для нього: підносить, що Хаджі-ґерай хоронив спокій руських земель, здержував своїх Татар від розбійничих нападів, заохочував до хліборобства, промислу й торговлї, і вірить навіть, що Хаджі-ґерай готовий був взяти участь в боротьбі християнських держав против Туреччини, як би Казимир закликав його до сього!

З свого боку польсько-литовське правительство пильнувало сих добрих відносин, і коли побитий Хаджі-ґераєм хан Сеід-Ахмет утїк до Київа з своєю родиною й прихильниками, воно безпардонно арештувало його й до смерти притримало так, „аби в тим певнїйшій приязнї держати його ворога Хаджі-ґерая". Цїкаво, що при тім істнувала певна конкуренція супроти сього союзу між Литвою й Польщею. Принаймнї Поляки вірили, що литовські пани старають ся перетягнути Хаджі-ґерая на свій бік, і Длуґош записуючи під р. 1461 кримське посольство до Польщі, каже, що Хаджі-ґерай обіцяв нїколи не нападати на Поділє, „до чого Литвини часто намовляли його через своїх послів" 21).

Ся — так важна для польсько-литовського правительства й для українських земель приязнь з Кримом одначе не довго пережила Хаджі-ґерая. По нїм лишило ся кілька синів, між ними розпочала ся боротьба за власть, і в сїй боротьбі польсько-литовське правительство не вміло знайти ся: зайняло супроти неї зовсїм пасивне становище. Ся зрада традиціям Витовта була сильним сьвідоцтвом убожества полїтики Казимира й принесла Польській і Литовській державі, а спеціально українським землям як найнещасливші наслїдки.

На перший плян з поміж синів Хаджі-ґерая з початку виступає старший, чи оден з старших — Нур-девлєт і відновляє батьківський союз з Казимиром. Весною 1467 р. вислав він до Казимира свого посла, повідомляючи, що Хаджі-ґерай вмер, що на ханство з поміж братів, „за однодушною згодою всїх мурз і уланів", вибрано його — Нур-девлєта, і що він хоче за прикладом батька задержати тїсний союз з Польщею й Литвою. Казимир з ним по сїм розміняв ся посольствами, з усякими запевненнями приязни та комплїментами 22). Але показало ся незабаром, що становище Нур-девлєта на ханстві не було певне і вибір його, очевидно, зовсїм не був так однодушний: поруч його виступає молодший його брат, талановитий і енерґічний Менґлї-ґерай. Від нього вже з рр. 1467-8 маємо надання, з ханським титулом, для його прихильників 23), а слїдом, по якійсь усобиці,

про яку можемо лише здогадувати ся, Менглї-ґерай встиг взяти гору над своїм братом; з початком 1469 р. прибули вже до Казимира його посли, повідомляючи, що Нур-девлєта скинено, „бо показав себе нездалим”, і на його місце вибрано Менґлї-ґерая. Подробиці перевороту не звісні. Нур-девлєта з иньшими чотирма братами і їх прихильниками Ґенуезці на бажанн Менґлї-ґерая держали потім в неволї: з початку сиділи в Кафі, потім, по невдалій пробі їх увільнитись з неволї переведено їх до Судака 24).

Поконавши Нур-девлєта, Менґлї-ґерай також заявив свою приязнь Казимирови, і польсько-литовське правительство прийняло до відомости сю переміну на ханстві, не попробувавши анї підтримати свого недавнього союзника Нур-девлєта, анї постаравши ся певнїйше привязати до себе його щасливого противника 25). Що більше, приймаючи від синів Хаджі-ґерая запевнення їх приязни й союзу. Казимир заразом накладав з традиційним ворогом їх — ханом Золотої орди, Ахматом, підбиваючи його на Москву: про одно з таких посольств його маємо звістку з 1470 р. 26).

Правдоподібно, таке пасивне й непевне становище Казимира було причиною, що Менґлї-ґерай став розглядати ся за иньшими союзниками. У себе, в Криму він мав уже такого союзника в правителях Кафи. Супроти зносин Казимира з Ахматом против Москви, Менґлї-ґерай звертаєть ся до московського в. князя, що за посередництвом одного кафинського Жида постарав ся навязати з ним зносини і запропонував йому союз. На початку 1474 р, мало місце перше посольство Менґлї-ґерая до в. кн. Івана; Менґлї-ґерай називав в. князя своїм братом і другом і взивав до союзу. Що до самого етікету, то для в. князя, васаля Золотої орди, було таке братаннє зі сторони кримського хана великою честю, й не диво, що в. кн. Іван в дуже сервілїстичнім тонї дякував за се ханови. Але по за тим в. кн. московський умів оцінити й усю вагу сього союзу, і за навязані Менґлї-ґераєм зносини ухопив ся обома руками. Він обіцював Менґлї-ґераєви давати такіж „поминки”, які той має від Казимира, та заохочував до зачіпно-відпорного союзу против Казимира й Ахмата. Менґлї ще не охотив ся розірвати традиційну приязнь з Литвою, відогріту новійшими зносинами 27), тому клав натиск головно на потребу спільної боротьби з Ахматом, що був також небезпечним ворогом і для Москви, бо бажав відновити в давній силї захитану вже власть Орди над Москвою 28). Але в. кн. Іван свого не дарував, і використовуючи страх Менґлї-ґерая перед Ахматом, не инакше

годив ся на союз против Ахмата, як тільки щоб з тим був злучений і союз против Казимира; як ми вже знаємо, Москва, не входячи ще в виразний конфлікт з Литвою, борола ся тоді з її впливами на цілій лінії й старалась підкопувати її силу де могла 29).

Але перше ніж сї нові зносини показали свої результати, в Криму стала ся якась нова, в подробицях своїх не зовсїм ясна катастрофа. В звісну вже нам історію з іменованнєм кафинського тудуна, що послужила близшим поводом упадку Кафи, був замішаний і Менґлї-ґерай. Сучасні ґенуезькі джерела оповідають що Менґлї-ґерай був стероризований кафинськими властями, бо вони грозили ся випустити з неволї його братів. Через те він відібрав тудунський уряд від одного з визначнїйших татарських беків, Емінека, аби віддати його ґенуезькому протеґованцю, що закупив був кафинських властей. Се привело Татар до бунту против Менґлї-ґерая та до посольства до турецького султана. Супроти сього повстання Менґлї-ґерай, очевидно, шукав захисту у своїх приятелїв Ґенуезцїв, та під час турецької облоги разом у усею Кафою попав у руки Турків і був відвезений до Царгороду.

На ханство винесли бунтівники якогось Джанї-бека, особу близше нам незвісну. Але поруч нього, видко, відновив претензії свої Нур-девлєт, опинившись на свободї. Він якийсь час сидїв був на ханстві знову: весною 1478 р., як оповідає Длуґош, прийшов посол Нур-девлєта разом з послами турецького султата, щоб посередничити коло союзу Порти з Казимиром. Отже видко, сам Нур-девлєт стояв у якихось зносинах з Туреччиною. Та Менґлї-ґерай виплив незадовго знову і перебіг дорогу братови на султанськім дворі. Чи сам він, пробуваючи в Царгородї, під час сеї усобиці умів знайти дорогу до султанських кругів, чи нагадали їм про нього його кримські прихильники, досить що виник в султанських кругах проєкт — осадити Менґлї-ґерая в Криму на ханстві турецькою помічю, яко турецького васаля.

Подробиці сього, незвичайно важного факту нам незвісні. Досить, що з початком 1479 р. Менґлї-ґерай знову являєть ся в Криму, на ханстві, як турецький васаль. Иньші претенденти мусїли забирати ся відти. Джанї-бек удав ся до в. кн. московського — він наперед уже замовив собі там схоронище, на випадок якоїсь біди. Нур-девлєт з братом Хайдером утїкли на Литву, до Київа, але дуже скоро звідти перебрали ся теж до Москви —

чи де знайшли у Казимира того чого шукали, чи може й зваблені в. кн. Іваном: знаємо, що Менґлї-ґерай просив Івана переманити їх до себе й Іван потім доносив йому про сповненнє сього 30).

І се ще не була остатня завірюха, пережита Менґлї-ґераєм, але вкінці він засїв таки на ханстві сильно і міцно. Васальна залежність від Порти, хоч не була йому мила, давала всеж таки певну опору. Турецькі залоги, розложені по важнїйших містах кримського побережа, в Кафі передовсїм, були для нього опертєм. Менґлї-ґерай зістав ся вірним васальству. Від сього часу аж до свого кінця Кримське ханство стояло в залежности від турецьких султанів, що іменували й скидали ханів, жадали від них воєнної помочи в своїх справах і давали їм інструкції в заграничній полїтицї. У внутрішній управі хани були свобідні — доки незадоволені їх управою елєменти не підіймали гадки — звернути ся до султана, аби їм перемінив хана. Такі прошення, убрані в відповідну форму, дуже часто кінчили ся скиненнєм хана. Взагалї більш або меньш самостійне становище хана супроти турецького двору залежало від його особистих прикмет і від моментальної полїтичної ситуації, що робила хана більш або меньш цїнним помічником для Порти. Безпосередну контролю над ханом мали начальники згаданих турецьких залог кримського побережа; вони були незалежні від хана й творили осібне намісництво, а на чолї його стояв кафинський паша 31).

Примітки

1) Про лїтературу див. прим. 42.

2) Див. вище с. 43.

3) Див. вище с. 81 і далї.

4) Смолька здогадував ся, що Ягайло не відважав ся ударити разом з

Мамаєм на Москву, боячи ся зради своїх Русинів (Kiejstut i Jagiełło c. 36). Але тут, як і де инде, він, на мій погляд, грішить нерозуміннєм тодішнїх руських відносин.

5) Кн. Оболенскій і Григорьевъ Ярлыкъ хана Золотой орды Тохтамыша къ польскому королю Ягайлу отъ1392-3 г., як вище (с. 84).

6) Никон. III с. 162, 167, Воскр. II с. 71, Scriptores rerum pruss. IIIc. 216 (і примітка 2), 222, Длуґош III с. 523, Тізенгаузен I с. 330 (пор. 363, 448), 393-4, 454. Оповіданнє Длуґоша виглядає на самостійне, а що має дату 1397 р., то се в моїх очах служить немаловажним доказом против ототожнення нїмецьких звісток про походи Витовта 1397 і 1398 рр. і зведення їх до одної події. Друга обставина — що подробиці походів ріжнять ся зовсїм у обох нїмецьких хронїстів. Повна нерозробленність татарських відносин сих часів не позволяє минї близше рішати сю справу. Дослїдники, що ототожняли походи 1397 і 1398 р., або властиво — iґнорували звістку про похід 1397 р., робили се без всяких мотивів — див. Caro III с. 201, Барбашев Витовтъ до Грюнвальд. битвы с. 95, Молчановскій Очеркъ изв. о Подол. земли с. 288.

7) Найд. литов. лїт. с. 42, Воскр. II с. 72-3. Никон. л. III с. 172-4,

8) Див. вище с. 85-7 і прим. 20.

9) Guillebert de Lannoy Voyages et ambassades, витяги в Script. rerum pruss. III (с. 450), у Лєлєвеля Rozbiór dzieł obejmujących albo dzieje albo rzeczy polskie (1844) і в III т. Записок одеського історичного товариства.

10) Михайло Литвин с. 34 Мемуари вид. Антоновичом I с. 51. Броньовского Tartariae descriptio кельнське вид. 1595, виїмки в Записках одеськ. іст. тов. т. VI. Про с. Витовтів брід — Труди подольск. истор.-стат. комитета IX с. 69-70. Досить популярна в науцї ще звістка Нарбута — він вичисляє цїлий ряд замків збудованих Витовтом в степах, де стояли литовські залоги: „Krzemienczuk to jest syn Krzemieńca, osada Krzemieniecka, Upsk, Herberdejow rog, Missuryn, Koczkos (Koczybej?), Barhuń, Tiahinia” (Dzieje narodu litewskiego VI c. 564). Проф. Антонович (Монографіи I с. 245, пор. К. Старина 1896, X с. 10) і за ним В.-Буданов (Архивъ Юго-зап. Рос. VII. I с. 56-7) без застережень приймають сю звістку. Але се одна з тих „ориґінальних” Нарбутових звісток, які в самім сумнім сьвітлї

представляють достовірність тих його оригінальних відомостей. Взяв він сей реєстр імен з Михайла Литвина — тільки там вони нічого не мають до Витовта. Михайло Литвин описуючи переправи через Дніпро, висловляє гадку, як би можна загородити дорогу татарським нападам, поставивши там якусь річну сторожу, і вичисляє ті місця де можна переправити ся через Дніпро: ea apellantur Kermeczik, Upsk, Hierbedeiow rog, Massurin, Koczkos, Towany, Burhun, Tyachinia, Oczakow (с. 341. Нарбут виписав, як бачимо, сей ряд імеу і ex propria diligentia додав те, що пропонував Михайло: замки й залоги в часах Витовта. І так пішли по науковій літературі гуляти сї Витовтові замки.

11) Ляноа — як вище; наданнє Чорного города, Каравула й Качибея Бучацкому 1442 р. — в моїй книзї Барское староство с. 25; звістки про спір за границї Качибея у Чацкого O litewskich i polskich prawach, вид. Туровского II с. 200; про Качибейський порт — Длуґош IV с. 189; про Каравул див. примітки до мапи в сїм томі. Про се все ще в т. VI прим. 2.

12) Похвала Витовту, вичисляючи його кандидатів на ханстві, нїде не каже про значнїйші сили, посилані Витовтом разом із сими кандидатами, навпаки — кладе натиск на незвичайне поважаннє Татар до Витовта: що вони вже на саму вість про Витовтове попертє піддавали ся його кандидату. Длуґош, оповідаючи про посадженнє Бетсубулана на ханство, каже тільки, що Витовт в поміч йому послав своїх Татар (gentibus, quae illum sequebantur, alias suas gentes thartaricas adiungens). Тому Бартошевич (op. c. с. 15) зовсїм безпідставно здогадував ся, що Витовт по Тохтамишу najmniej z pięć razy odbywał wyprawy do hordy nad Wołgę. Так само фантастична у нього (перейнята від Свідзїньского) історія про Витовтові герби на монетах Золотої орди.

13) „Салтан седе на царство повелениємъ великаго государя Витовта, а служаше єму с великою боязнию... Сему ж малому Салдану седшу на царство никакож не сме ослушати славнаго государя: где коли єму повелить, и онъ туда кочуєть", і т. и.

14) Ляноа — як вище; Codex Vitoldi с. 1031-2.

15) Див. в примітцї 44.

16) Codex Vitoldi с. 321, 352-3, 398, 1030-31 (рр. 1415-1417), Scriptores

rerum pruss. III с. 364, 369, Длуґош IV с. 197.

17) Про живі зносини Витовта з Татарами в тих часах сьвідчить згаданий вже нераз Ляноа.

18) Codex Vitoldi с. 721, 759, і вище — с. 308.

19) LEKUrkb. VIII ч. 624, пор. 661, і вище — с. 194 і далї.

20) LEKUrkb. XI ч. 296.

21) Длуґош V с. 119, 198, 216. 305, 331, 422, 470, Pułaski ч. 78, 88 і 90.

22) Длуґош V с. 478, Codex epist. saec. XV т. I 2 с. 213 — нове посольство Нур-девлєта, з 17/IX 1467 р. Див. про нього ще Сборникъ рус. истор. общ. XLI с. 76. Про боротьбу синів Хаджі-ґерея див. Atti della soc. Ligure VII, I с. 464, 487, 490, 495.

23) Березинъ Тарханные ярлыки — Записки одеського історич. товариства VII с. 5, 11.

24) Длуґош V с. 519. Atti della societa Ligure VII, 1 с. 562, 628-9, 674, 730, 797-9; з першого з сих листів виходить, що в липнї 1468 р. повна побіда Менґлї-ґерая над Нур-девлєтом була завершеним фактом. Зауважу, що Смірнов (с. 252-3), не знаючи сих звісток, не довіряв навіть звісткам про поміч, подану Кафою Менґлї-ґераю в його боротьбі з братом: незнаннє европейських джерел і тут на нїм пімстило ся.

25) Про відносини Менґлї-ґерая до Литви й Польщі маємо спеціальну моноґрафію Пулаского, при його книжці: Stosunki Mendli-giereja (див. в прим. 42). Простора ся розвідка зроблена досить старанно, але в значній мірі перестаріла тепер, по виході дипльоматичних актів кримсько-московських в XLI т. Сборника русскаго истор. общества (Памятники дипломат. сношеній Московского госуд, съ Крымскою и Ногайскою ордою и Турціею т. I), та й давнїйшого матеріялу цїлого не опанувала. Їх використовує, хоч епізодично, Папе в своїй моноґрафії про рр. 1480-92; заразом поправляв помилки в датованню актів в збірцї Пулаского. Про події по смерти Хаджі-ґерая ще Vigna — Atti т. VII. 1 с. 517 і далї.

26) Воскрес. л. II с. 158. Судячи з того, що посол Казимира пробув цїлий рік в Ордї, висланий він мабуть був ще в 1470 р., а може навіть 1469 р. При

тім з записок виходить, що се посольство було одним з кількох.

27) Не довго перед тим Менґлї-ґерай відновив і Хаджі-ґераєве „наданнє” українських земель Польщі й Литві.

28) Сборникъ русскаго истор. общ. т. XLI с. 1-12 Див. акти до зносин Менґлї з Казимиром — Ґолембіовский Dzieje III с. 234 і далї, і Пулаский ч. 1-3.

29) Супроти того, що ще зимою 1475 р. Менґлї-ґерай, не вважаючи на намагання Івана, як видко з інструкції московському посольству, не годив ся зірвати союза з Казимиром, виходить, що нїяк не можна класти на рахунок Менґлї напад Татар, на Поділє й Галичину, вчинений лїтом 11474р., як то робить і Пулаский і Папе. І в сучасній Польщі, видко, не ставили сього нападу в вину Менґлї: Длуґош виразно каже, що Татаре напали iniussu sui caesaris, sub duce Aydor, filii Eczigirei — V с. 608. Так само треба счеркнути й дальші два напади, зачислені у Пулаского (с. 15-7) на рахунок Менґлї-ґерая — на Поділє й Сїверщину: похід на Поділє був вчинений з кінцем 1478р., коли Менґлї хто зна чи вернув ся вже до Криму (скорше що нї), і був то мабуть, як можна здогадувати ся з оповіданя Длуґоша (V с. 717-8), якийсь дрібний напад. Що до нападу на Сїверщину, то такого джерела зовсїм не знають; Пулаский свого джерела не цитує, але здогадую ся, що звістка виросла з оповідання про кампанію 1480 р., коли військо литовського союзника Ахмата ішло поуз Мценськ, Любутськ, Одоїв і Воротинськ (Воскрес. II с. 206) — подробицю сю потім повторив і Пулаский на відповіднім місцї (с. 22). Таким чином все сказане у Пулаского про підступ і віроломство Менґлї-ґерая супроти Литви в 1474-9 рр. має відпасти: зміну становища Менґлї супроти Литви треба датувати 1480 роком.

30) Atti della soc. Ligure VII, 2 с. 286 і далї, иньші італїянські джерела у Гайда франц. вид. II с. 400-4; Длуґош V с. 629, 670; Воскрес. II с. 181, 205. Турецько-татарські звістки у Смірнова с. 275 й далї. Переміни в Криму комбіную з тих звісток, які маємо, бо джерела про них безпосередно зовсїм нїчого не кажуть. Як тут багато ще й досї неясностий і баламуцтв, можна бачити, прочитавши для порівняння відповідні уступи у Смірнова (с. 263 і далї), що деяких порушених тут питань навіть і не зачіпає. Пулаский вивязав ся ще лекше, збувши цїлу історію в кількох рядках (с. 13). Див. іще Велямінова-Зєрнова О касимовскихъ царяхъ и царевичахъ I с. 99-110.

31) Про кафинське намістництво у Смірнова с. 333 6, тамже про відносини хана до Порти (вибірка з турецько-татарських джерел — с. 294 і далї).

Відносини до Татар Литви і Польщі в XIV і XV в. і татарські пустошення на переломі XV-XVI вв.: Союз Литви з Золотою ордою, ворожнеча Менґлї. Напади Менґлї на українські землї — напад на Київ, намови Москви, напади Татар 1485-8 рр.,Татари й Войлохи в 1489-1490 рр., татарські пустошення 1434 р., турецькі походи на Галичину, татарські напади 1499-1500 і 1501-5 рр. Україна пустіє, безрадність польско-литовського правительства, плян дани Татарам; Українська самооборона і неприхильність до неї правительства.

Васальство Туреччинї закінчило, можна сказати, процес утворення Кримського ханства. Удар заданий слїдом Золотій ордї остаточно зміцнив його становище.

Сї відносини до Золотої орди дуже сильно заважили на пізнїйшім становищі Криму супроти Литви й Польщі, тому мусимо на них трохи спинитись.

Ми вже знаємо, що Казимир був в союзї з тодїшнїм ханом Золотої орди Ахматом. Він мав надію використати сього союзника против Москви й неустанно його против неї намовляв. Супроти сього союзу в 1474 р. уложив ся тїсний союз Москви з Менґлї-ґераєм. Поки що союз сей був звернений тільки против Золотої орди, бо Менґлї-ґерай не хотїв розірвати своїх традицийних відносин до Литви. Але супроти союзу Казимира з Ахматом союз Менґлї-ґерая з Іваном самим розвоєм подій мусїв перейти в обосторонній — звернути ся і против Ахмата і проти Казимира. Не знати, чи правительство Казимира не рахувало ся з такою будучністю, покладаючи ся на традицийну прихильність Ґераїв чи може по тих кримських завірюхах легковажило собі значіннє Менґлї-ґерая, супроти користей, які обіцювало собі від союза з Ахматом. Але попекло ся воно на тим сильно.

Довго намовлюваний до походу на Москву, Ахмат нарештї з усїми силами своїми вибрав ся лїтом 1480 року. Казимир разом з тим мав з свого боку

ударити на Москву. Щоб злучити ся з ним, Ахмат пройшов на литовську границю Московщини, на верховські городи. Супроти сеї грізної коаліції стояв союз Московщини й Кримської орди. З огляду на спільну кампанїю Казимира й свого традицийного ворога — Ахмата, Менґлї-ґерай нарештї рішив ся розірвати. свій союз з Литвою. Вплинули на се й иньші обставини: як раз тодї в руках Івана опинили ся вже всї претенденти кримські — Джанї-бек, Нур-девлєт, Хайдер: Іван позбирав їх на бажаннє свого союзника й забезпечав йому спокій з сього боку. Для такого ґречного і в своїй ґречности не перебірчивого союзника варто було потрудити ся і відкинути на бік сентіменти! Менґлї-ґерай згодив ся на проханнє Івана бути з ним „за одинъ на Ахмата царя и на вопчего нашого недруга короля”, і під час Ахматового похода зробив діверсію — ударив на Поділє, щоб здержати Казимира від походу.

Не знати, скільки сей напад заважив на долї сеї кампанїї 1). Казимир, здаєть ся, й без того не спішив ся до помочи свому союзникови, полишивши йому самому давати собі раду. Ахмат постоявши над р. Угрою та не діждавши ся помочи з Литви, вкінцї завернув ся назад з огляду на страшні, раннї морози, і з пересердя шарпнув по дорозї литовські волости. Та коли розложив ся він на зимівку в донських степах ударила на нього несподївана шібанська (сибірська) орда, нічним нападом розбила його орду, і сам Ахмат наложив при тім головою 2).

Ся кампанїя мала важне значіннє для Московщини, зробивши кінець залежности її від Орди. Для нас вона була важна тим, що рішучо вплинула на полїтику Менґлї-ґерая. Відкинувши свої сентіменти до Литви, він від тепер веде полїтику вповнї ”реальну” — побирає „поминки” і від Литви, й від Москви, запевняє свою прихильність Казимиру, але при тім, на жаданнє Івана, зачинає немилосердно лупити литовсько-польські України. Поступав так по части тому, що Іван лїпше вмів походити коло свого союзника, а ще більше з огляду на те, що Казимир далї підтримував зносини з Золотою ордою — з синами Ахмата 3). Сими зносинами арґументував Іван, намовлюючи Менґлї на Казимира, але й без тих намовлювань сї зносини з Ахматовичами мусїли дражнити Менґлї-ґерая, бо Ахматові сини все ще зіставали ся небезпечними ворогами для нього. Вони не залишали плянів загорнути в свої руки Крим, і 1484: р. оден з Ахматовичів Муртоза дійсно був вибив Менґлї-ґерая та на якийсь час захопив Крим. Менґлї-ґерай, що правда, скоро вернув собі ханство, за помічю Турків, але ся пригода мусїла

побільшити його роздражненнє на Ахматовичів і їх союзника Казимира 4).

Весною 1482 р. в. кн. Іван, запевняючи Менґлї-ґерая, що не пустить від себе Нур-девлєта, заразом допевняв ся, аби Менґлї-ґерай напав на землї Казимира, „на Подольскую землю или на кіевскіе мЂста”. Сьому послови він наказав сидїти й не уступати ся з Криму й так довго докучати Менґлї-ґераєви, поки той не тільки розірве свої відносини з Казимиром — „шерть зложить” (скинеть ся присяги), а й справдї вишле військo на Литву 5). Намови, підкріплювані, розумієть ся, богатими дарунками, своє осягнули. Сповняючи бажанє московського князя, Менґлї-ґерай з кінцем лїта вибрав ся походом на Київ. Хоч вість про се прийшла за кілька день, і воєвода приготовив замок до оборони, стала ся біда — приступивши під Київ, 1 вересня, Татаре запалили місто, здобули замок, взяли в неволю силу людей, разом з самим воєводою й його родиною, пограбили церкви, попустошили околиції і з превеликою здобичею спокійно вернули ся до дому. З забраних церковних річей Менґлї-ґерай післав Івану, як трофеї, золоту чашу й діскос (таріль) з Софійської катедри 6).

Сей київський погром зробив в польсько-литовських правительственних кругах великий пополох. Казимир змобілїзував ціле вел. князївство, щоб відбудувати Київ і задемонструвати свої сили на полудневій границї супроти Криму. Визначено загальний похід сюди, під проводом вел. маршалка Богдана Саковича; з усього в. князївства, від Берестя до верховських князївств, до Витебська і Полоцька вирушило військо і маса селян ”на роботу київську” — з волостей поднїпрянських і задвинських. Пізнїйша записка каже, що до Київа змобілїзовано 40 тисяч війська і 20 тис. „топорів” 7). Щоб розжити ся на гроші, випрошено у папи позволеннє на спеціальні відпусти 8). Але по за хвилеву, хоч і імпозантну демонстрацію, на щось більше правительство литовсько-польське не спромогло ся й зараз вернуло ся на стару утоптану стежку переговорів, задобрювань і підкупів кримського двора. Київський погром воно складало на боже попущеннє і за цїну приязни в будучности готово було вважати сей погром за річ маловажну: „што ся тоє дЂло межи нами стало — над Києвом, ино то стало ся божий гнЂвъ за грехъ, хотябы и ты, цару, к тому помочником не былъ — однакъ было тому городу гореть, и тымъ людемъ погынуть, коли на нихъ божий гнЂвъ пришолъ. А з божои ласки у насъ єсть городовъ и волостей и людей досить. Ты пакъ прислалъ посла и усказалъ речи свои, што с нами хочеш жить по тому какъ и отець твой и хочешъ намъ прислать сына своєго

— ино коли твой сынъ будетъ у насъ, тогды будемъ за одно" 9). Але Менґлі-ґерай, раз розірвавши з традицією фамілійної приязни з вел. кн. Литовським, уже не кидав своєї фальшивої політики, і малодушна нерішучість та огидна податливість литовсько-польського двору могли тільки підтримувати варвара-азіата в його цинічнім поступуванню супроти Литви-Польщі. Тим більше що понижаючи ся перед Менґлі-ґераєм, литовсько-польське правительство само провожувало його й піддавало підозріння нещирости, далі ведучи зносини з його ворогами, Ахматовими синами. Менґлі-ґерай заспокоював Казимира до часу обіцянками приязни, але далеко більше послуху давав неустанним намовленням Москви до походів на українські землі.

Дякуючи Менґлі-ґераєви за київський погром, в. кн. Іван пильно просив його не мирити ся з королем, инакше сказавши — вести далі свої напади. Про се неустанно пригадував він йому й потім через свої численні посольства. В тім часі Іван все ще не хотів сам виразно виступити против Литви — навіть посилаючи свого посла до Менґлі-ґерая, поручив йому по можности не прилучати ся до татарського походу на Литву. За те плів сітку на Литву, з усіх боків напускаючи своїх союзників — окрім Менґлі-ґерая ще Стефана молдавського й Матвія Корвина короля угорського. Сам він приготовляв свою справу в Сіверщині й сюди не хотів Менглі-ґераєвих походів: як би Менґлі-ґерай схотів посилати своїх Татар „в Путивлю або на Сїверу", то Іванів посол мав відмовляти його від того й радити йти на Поділє або на Київщину 10).

І Менґлі-ґерай, хоч не переривав нїби приятельських зносин з Литвою й неустанно вів переговори про згоду, слухав Івана. Справджуючи слова Казимира, що у нього крім Київщини ще з ласки божої городів і волостей і людей є досить, він звертаєть ся на Поділє. В 1485-7 Орда що року пустошить Поділє своїми нападами. Не повезло їй в 1487 р.: королевич Ян-Ольбрахт вибирав ся походом на Волощину і на вість про татарський напад звернув ся против Кримців та погромив їх ватаги під Копестерином, на східнім Поділю 11). Але ся побіда королевича тільки викликала велику радість в Польщі, а не знищила розбійничих нападів Кримців. Навпаки, по невеличкій павзї, в 1488 р., ще густійші хмари зібрали ся над Україною. Нерішуча політика Казимира, його сидженнє на двох стільцях — підтримуваннє зносин і з Ордою Кримською, і з Золотою, мало кінець кінцем той результат, що обі Орди звертають ся на нього. Під впливом

Порти, а мабуть і Москви, наступає якесь зближеннє Кримської орди з Золотою. Золотоординські Татари, що в тім часї прикочували під самі границї вел. кн. Литовського, в лївобічній Українї 12), перейшовши за Днїпро, починають пустошити українські землї. Султан поступав тут, очевидно, по бажанням і інструкціям свого кримського васаля 13), а сей знов в значній мірі чинив волю московського вел. князя, що вмів його і обдарувати в потреби і пострашити претендентами, яких держав в руках.

Зимою 1488 р. доносили з королївського двору до Прусії про грізну небезпеку від Татар: орда заволзька і кримська закочували на Поділю (очевидно полудневім, на пограничу оселої кольонїзації), й на лїто виберають ся походом на Україну разом з Турками 14). Казимир силкував ся добути потрібні кредити, а тим часом вислав сина знову, з шляхетським ополченнєм. Воно загородило дорогу Татарам до Галичини, але мабуть не змусило вийти з України 15). Ще в вереснї 1489 р. чуємо про Татар, що вони підкріплені Турками, кочують „в королївських землях”, з своїми родинами і господарством, і не хочуть уступати ся — орють і сїють. Ґданський хронїст записує, що лїтом Татари напали на Київщину, в числї ста тисяч, попустошили Київ і посунули далї 16). Близших відомостей одначе про сю кампанїю не знаходимо. Зимою 1490 р. Татаре пустошили Волинь, заганяючи ся в Галичину, доходячи до Люблина. Волинська записка називає їх заволзькими і очевидно були то знову подвиги обох орд: кримської й заволзької. Вони страшно знищили Волинь, спалили Володимир і иньші міста, але щасливо їм не уйшло. Коли вони вже вертали ся з великим полоном, волинське військо з польським, що наспіло сюди, напали на Орду під Заславом і погромило — відібрали полон і страшно побили Татар, так що мало що їх і утїкло 17). Разом з тим грозив Польщі иньший васаль турецький Стефан воєвода волоський — не виступаючи поки що сам виразно, він підстроїв звістне повстаннє на Покутю під проводом Мухи, що захопило цїлу країну під Галич і Рогатин (1490), та висував якихось претендентів, що за помічю Турків мали опанувати західню Україну 18).

Підхована Іваном, підтримана союзом Казимира з Ахматовими синами, — ворожа полїтика до Литви й Польщі в Криму ставала, щоб так сказати, вже полїтичним принціпом. Менґлї-ґерай, як він сам каже — „оманкою молвячи свої добрі речи” польсько-литовському правительству, запевняв Москву в своїх воєнних замірах і вже самому Івану закидав його пасивність „З тим

королем коли брати неприязнь, то сильно, мала неприязнь — то нїчого", писав він Івану. Заохочуючи його до походу, він обіцяв йому взяти Київ, а навіть тїшив його перспективою здобутя Волини й Кракова (червень 1492 р.) 19). Його, до річи сказавши, подражнила тодї ще нова обставина: Казимир прийняв до себе двох еміґрантів, братів Менґлї-ґерая. Щоб утворити собі операційну підставу супроти литовської Руси, Менґлї-ґерай тодї задумав собі побудувати кріпость на устю Днїпра. Ранїйше він просив на се у Казимира дозволу і навіть грошей на будову сього замка; тепер просив підмоги на те у Івана — рахував тих коштів на 133 тис. алтин. Сей замок — пізнїйший Очаків 20).

Серед сих приготовань приспіла смерть Казимира і ще більше оживила енерґію коалїції. Іван зберав ся безпосередно виступити против Литви й старав ся привести до повного розриву у Менґлї-ґерая з Олександром. Менґлї-ґерай на се не здавав ся — зносин не зривав, але обіцював неустанно пустошити литовські землї. На весну 1493 р. уложена була спільна кампанїя на Литву, і Менґлї-ґерай рушив на Київ, але сильний розлив Днїпра перепиняв сей похід. Незалежно від того дрібнїйші татарські віддїли неустанно трівожили пограничні литовські землї — київські, браславські й чернигівські; сам хан ще два рази того року „сїдав на коня" 21). Зимою 1493/4 р., як знаємо, Іван помирив ся з Олександром, але не спішив ся повідомляти про се Менґлї-ґерая, мабуть навмисно: для того він довший час не пускав від себе кримських послів і своїх до Татар не посилав, аби не довідали ся про згоду. А й повідомивши, давав до розуміння ханови, що нїчого не має против його дальших походів на Литву 22). І Менґлї-ґерай, дїйсно, не перервав їх.

На осінь 1494 р. Татари впали на Подїлє, звідти на Волинь, забрали силу здобичи й полону. Вкінцї стягнули ся польські та волинські війська і напали під Вишневцем на Татар, але ті відбили ся й вийшли зі здобичею. На другий рік повторив ся татарський набіг на Волинь, але Татари прийшли, очевидно, не в великім числї, й староста луцький кн. Гольшанський прогнав їх з під Корца. За те тяжкий удар задали татари в р. 1496 — прийшли сини Менґлї-ґерая „со всею ордою Перекопскою", як каже руський лїтописець, і сильно спустошили Волинь; між иньшим спалили славний Жидичинський монастир під Луцьком. Староста луцький Гольшанський, володимерський Хребтович, з кн. Острозьким і волинським боярством. замкнули ся в Ровнї й звідти безрадно дивили ся на руїну.

Пробували вони виступити против Татар, але сили їх показали ся за малі. Татари приступали, спалили місто, а залога відкупила ся від них!

Зимою тогож року татарський набіг повторив ся знову: Татари „плениша усю Волынскую землю мало не до конца, и Лядскои земли немало”, і з великим полоном спокійно „возвратиша ся во свояси”. Не так пощастило їм, коли прибули на весну 1497 р. знову на Волинь, під Кремінець: при повороті нагнав їх кн. Михайло Острозький й відібрав полон. Другий їх напад також не удав ся: їх ватаги погромлено і в київськім Полїсю і в Браславщинї. Замітною подією було, що під час сього нападу Татари недалеко Мозира стріли київського митрополита Макарія Чорта й убили; митрополита сього з того приводу оголошено мучеником і святим 23).

1498 р. приніс нову бурю. Нещасливий похід короля Яна-Ольбрахта на Буковину викликав пімсту з боку воєводи Стефана. Він спровадив на Польщу Турків, і ті разом з волоським військом весною 1498 р. впали в Галичину й не стрінувши ніде значнїйшого опору, страшенно спустошили її цїлу: знищили Перемишль, Ярослав, Переворськ; Львів відсидїв ся — тільки передмістя спалено. Страшна паніка розійшла ся по цїлій Польщі. Про боротьбу нїхто не думав, і турецьке військо свобідно вивело свій полон, що сучасники Поляки числять, може й не побільшаючи — на 100 тисяч. Тільки по виходї їх прибуло до Львова незначне шляхецьке військо, стягнене королем. Та що йно встигло воно розійти ся, як на Поділє й Галичину впала татарська орда, і також безкарно попустошивши, що могла, забрала ся до дому. А під зиму прибули знову великі маси Турків — 70 тисяч, як рахує сучасник, і страшно спустошили околиці Галича й Підгірє. Сей раз вправдї потерпіли вони дуже, тільки не від польського війська, а від морозів 24).

1499 рік був заповнений дрібними татарськими наїздами. Тільки припадком знаємо їх з сучасної кореспонденції, бо того рода дрібнїйші напади стали вже так звичайним явищем, що хронїсти їх зовсїм не згадують. І так лїтом Татари набігали на Белзьку землю, кілька разів на Поділє й Браславщину, навідали околиці Житомира. Тягом ходили чутки про Турків і чекали їх на Руси, але вони не з'явились 25).

1500 р. приніс зірваннє відносин Москви з в. кн. Литовським, а з тим Іван знову починає усильно намовляти Менґлї-ґерая до неустанних походів. Він при тім бажав собі нападів в околиці Припети — на Слуцьк, Туров, Пинськ,

Минськ, по близу московських операцій, але просив не воєвати Сїверщини, „бо за ласкою божою ті городи й земля тепер наша”. Намовляв і поодиноких царевичів та беків, аби неустанно ходили на литовські землї 26). Весною 1500 р. сини Менґлї-ґерая ходили на Київщину й Волинь, загони їх відси заходили в Белзщину й Холмщину, аж до Висли. Король Ян вибрав ся на них, але вони встигли спокійно забрати ся. На осїнь хан збирав ся з московським військом воювати Київ і приладив орди 15 тис., але не дїставши вісти від Івана, післав її на литовську Русь без себе з синами. На сей раз вони ходили до кінця року, спустошили Браславщину, Волинь, Берестейщину, землї Львівську, Белзьку, Холмську, Люблинську й Сендомирську. Татари оповідали в Криму, що спалили під час сього походу Хмельник, Кремінець, Белз, Львів, Холм, Красностав, Люблин, й ин., та вивели полону пятьдесять тисяч. Шляхецьке військо знову зібрало ся тодї, як Татари вже забрали ся 27).

1501 р. Менґлї-ґерай, на прощеннє Івана, виберав ся походом на Київ, але похід Шах-Ахмата, тодїшнього хана Золотої Орди, спинив його й зайняв потім на цїлу зиму. Сей Шах-Ахматів похід став ся наслїдком намов Олександра й був звернений против обох членів коалїції — Менґлї-ґерая й Івана. Шах-Ахмат просив Олександра вислати свої війська, щоб ударити разом на ворогів, але той дурив його обіцянками й зіставив на жертву ворогам. Стрівши ся по дорозї з Менґлї-ґераєм над Доном і відбившись, Шах-Ахмат пройшов над Днїпро, та даремно чекав помочи від Олександра. Сам на Москву ударити він не відважав ся, маючи з тилу Менґлї-ґерая, а тим часом зима і голод страшно нищили його орду. Вкінцї Шах-Ахматові Татари почали тїкати до Менґлї-ґерая, а той на весну ударив з сьвіжими силами на Шах-Ахматових недобитків і знищив останки Золотої орди. Сам Шах-Ахмат утїк у Київ, але там його арештовано, бо розпочав зносини з турецьким султаном, і в Литві бояли ся, щоб він не схотїв з турецькою помічю пімстити ся на Литві за своє нещастє і її нещирість 28).

Упоравши ся з Олександровим союзником, Менґлї-ґерай знову взяв ся до наїздів на польські й литовські землї. З кінцем лїта 1502 р. вислав він двох своїх меньших синів з 30.000 орди, як рахували в Польщі (сам Менґлї-ґерай писав Івану, що пішло 90.000, але мабуть побільшував). Іван все пригадував йому той свій маршрут — воювати Припетські сторони, й Менґлї-ґерай писав йому, що поручив синам іти на Київ і на Волинь, аж до Вильна й Троків, та наказав їм умовити ся близше з провідниками московського

війська. Але Татарам, видко, похід в поліські краї не подобав ся, й вони ударили на Галичину, відти пішли в Люблинщину й за Вислу в Сендомирщину, страшно спустошили й безкарно вийшли 29). Иньші татарські ватаги воювали околиці Київа, кількома наворотами, „без перестани”, цілу зиму й до весни, запускаючи ся за Припеть 30).

Нарешті ходив ще на Покутє Стефан волоський, повоював землї до Днїстра, й по тих містах посадовив своїх людей 31).

На другий рік Татари пустошили землї вел. кн. Литовського: напали були на Чернигівщину, але звідти московські воєводи спровадили їх за Днїпро, „в Литовську землю”. Їх загони чуємо по тому знову на Полїсю, під Слуцьком і Новгородом литовським, а польські хронїсти згадують під сим роком также напад Татар на Поділє й похід Стефана на Покутє 32).

Перемирє в. кн. московського з Литвою не перервало нападів і тепер: в. князь, повідомляючи Менґлї-ґерая про се перемирє, казав не брати його серіозно й не мирити ся з Литвою, що найбільше — уложити перемирє на чотири роки 33). Але Татари не зробили навіть такої перерви. З 1504 р., що правда, не маємо згадок про значнїйші татарські напади 34), за те 1505 р. приніс нові страхи татарських спустошень: зимою впали татарські орди і з незбувалою ще сьміливістю загнали ся в Білу Русь, пустошачи околиці Минська і Новгородка, загоняючи ся під Полоцьк і Витебськ, як каже лїтописець. Заохочені удачею, на другий рік, весною, вона не тільки повторили свій наїзд за Припеть, але запустили ся за Німан, в Литву. Сей раз їм вправдї тут не пощастило: Мих. Глинський, заступаючи гетьмана, сильно тодї погромив їх під Клецьком. Але се нїчого не змінило в дальших відносинах. Иньші татарські загони таки того ж року пустошили Поділє й Галичину 35).

Таким чином з кінцем XV в. прийшло ся українським землям, завдяки дурній полїтицї і безрадности польсько-литовського правительства — Казимира й його синів, випити чашу, якої ще на памяти історії вони не знали. Нї печенїзький погром, нї половецька гроза XI в., анї походи Бату не обіймали такої величезної території анї дорівнювали інтензивністю своєю руїнним наслїдкам сеї нової грози, приспореної як раз тими чинниками, що в представленню новійшої польської історіоґрафії виступають оборонцями українських земель від „татарської дичи”, її цивілїзаторами й культіваторами.

Трудно собі навіть представити всю глубину нещастя, в яке впали українські землї, і всю соромотність безрадности державних чинників супроти нього. Вся Україна з виїмком хиба зайнятої Москвою північної Чернигівщини стала театром страшних спустошень татарських, турецьких, волоських. Періодично, майже щорічно 36) набігали на них більшими або меньшими відділами Татари, забераючи, що могли понести їх конї, і забиваючи або нищачи решту. Перешкоди їм в тім нїколи не було. Як і зберало ся на них військо й встигало їх ще захопити (а се трапляло ся рідко), а навіть погромити (се ще рідше), то відберало воно тільки полон і здобич, але заподіяна руїна таки зіставала ся руїною — спаленого, забитого, знищеного нїщо вже не в силї було вернути. Здобуток кольонїзації й культури кількох столїть страчено як в огнї. Вся країна степова, весь полуднево-східнїй пояс аж до лїнії лїсів — Переяславщина, полуднева Чернигівщина, полуднева й центральна Київщина, Браславщива й віднє Поділє — перетворили ся в пустиню, де тільки в рідких державних замках, а що найбільше — в безпосередній їх близькости тримали ся малі ґрупи людности.

Дальші околиці жили також в неустаннім страху татарських нападів. Володимирські міщане скаржили ся в 1495 р. королю, що зовсїм знищені татарським нападом, і у них великий голод. Волинське боярство доносило, що маєтности їх страшно знищені й розграблені Татарами. Кремінецька околиця кількадесять лїт лежала цїлком порожньою й наново кольонїзувала в середині XVI в. Людність знову мусїла перейти на воєнну стопу, вічно приготована до відпору Татарам. „Чи єсть чи нема перемиря з Татарами, рідко коли злазимо з коня”, скаржило ся волинське боярство в 1545 р. 37). Всї вищі культурні інтереси мусїли відступити перед сею елєментарною справою — охорони своїхший від татарського аркану.

Щож супроти сього правительство? Казимир, потім Олександр неустанно пересилали ся з Менґлї-ґераєм; серіозно слухали запевнень про згоду, які хитрий Татарин торочив їм неустанно „оманкою”; умовляли ся що до часу і способу уложення трактатів, які не доходили до кінця, а й дійшовши зараз же зривали ся Татарами. І супроти сеї злобної татарської хитрости литовське правительство не здобувало ся нї на що иньше окрім легких закидів або сентіментальних пригадувань обопільної приязни за часів Хаджі-ґерая.

Кожду скаргу Татар на пограничні зачіпки та напади литовсько-польське правительство спішило ся задоволити, а страшні спустошення татарські зіставали ся без кари. Але стараючи ся обминути всяку причину до скарг зі сторони Менґлї-ґерая, воно заразом неустанно дражнило його зносинами з Золотою ордою, що, розумієть ся, секретом для Криму не зіставали ся. А покладаючи в своїй безрадности супроти Москви й Криму всю надію на Золоту Орду, не здобувало ся навіть на те, аби підтримати сього свого союзника в його походах, викликаних литовськими намовами і запевненнями. Так підвело воно під погибель в 1480 р. Ахмата. Так пропав в 1502 р. його син Шах-Ахмат, понадіявши ся на обіцянки Олександра й загнавши ся під Київ, тим часом як Олександр формально дурив його, зайнятий своєю коронацією, а на прохання вислати помічне військо відповідав, що сам війська не мав в тій хвилї, а радить ханови удати ся до гетьмана литовського 38). За те як розбитий хан утїк до Київа, арештовано його й тримано в неволї — на пострах Менґлї-ґераю, аби тим зробити його податливійшим для Литви...

Володарі великих новочасних держав, провідники й оборонцї культури й цивілїзації, славлені новійшими польськими істориками, автори прославлених плянів боротьби зі Сходом — не здобували ся навіть на таку боротьбу з степовими варварами, яку вели дрібні й скромні руські князї XI-XII в.!

Польське правительство по буковинськім погромі залишило всяку аґресію й тільки по страшних спустошеннях 1498 р. взяло ся до орґанїзації оборони Галицької Руси: іменовано для того начальником оборони Петра Мишковского, воєводу белзького, під власть його віддано пограничних старост, поручено в потребі скликати шляхетський похід, а на видатки дано йому львівське старіство й 1300 зол. річної платнї. Се був уряд тимчасовий — до угоди з Турками, а результати всеї сеї орґанїзациї були зовсїм ніякі: шляхта й старости того начальника не слухають; наємне військо, не дістаючи на час платнї, виходить з карности, бунтуєть ся й грабує людність; сили того війська за малі, аби від Татар оборонитись, а з шляхетським походом годі на час поспіти, й т. и. Тому сю организацию залишено слїдом 39).

Литовське правительство навіть і таких проб не робило. Всї його заходи властиво обмежали ся будовою, чи то відновлюваннєм зруйнованих

українських замків. А поза тим тільки шукали ріжних способів уласкавити Менґлі-ґерая. Висилаючи по страшних спустошеннях 1498-1500 р. послом до Менґлі-ґерая київського воєводу Дмитра Путятича, Олександр навіть зробив таку пропозицію, що в. кн. буде платити з кождого чоловіка в землях Київській, Волинській і Подільській (Браславській) ханови річно по три деньги, аби тільки він не нападав на землї в. князївства й був його союзником на в. кн. московського! 40) Що правда, ся пропозиція до Менґлі-ґерая не дійшла, бо кн. Дмитро умер перше, ніж до Криму вибрав ся; але для Олександра й його правительства вона через те не перестає бути в високій мірі характеристичною. Зрештою дещо подібне було таки запропоноване ханови иньшим разом: в. кн. Олександр по погромі Шах-Ахмата годив ся платити кримському ханови вічну дань під делїкатнїйшою назвою „поминків" і відступити ханови ті землї, на які він претендував 41). Розумієть ся, така податливість і безрадність, як я вже сказав, в очах степового дикуна, що вмів шанувати тільки силу і оборотність, викликали легкованиженнє, і вони дійсно на завсїди закорінили в Татарах зневагу й погорду до Польсько-литовської держави, до її сил і поваги.

Супроти такої безрадности правительств, про оборону мусїли думати самі безпосередно інтересовані — людність українських земель і начальники пограничних провінций і замків. На сїм ґрунтї, під сим примусом обставин розвинуло ся українське козакованнє, а з нього сформувало ся козацтво як суспільна верства. Про се будемо говорити пізнїйше, тепер же тільки зазначимо, що перші документальні згадки про козакованнє стрічаємо слїдом по перших погромах Менґлі-ґерая; найдавнїйша до тепер звісна згадка належить до р. 1492. З 1493 р. маємо перший більший похід в стилї пізнїйших козацьких: черкаський староста, якийсь Богдан, як зве його татарська реляція, напав на Очаків, поруйнував, забрав залогу й усяку здобичу 42). Правительство сього козаковання анї думало підтримувати, навпаки бояло ся його, щоб воно не розгнївало Менґлі-ґерая. На скарги Менґлї воно поручило відшукувати заграблені річи, й т. и., а що до Очакова — то замість думати про зруйнованнє його, воліло пропонувати ханови відступного: в 1492 р. Олександр обіцяв заплатити Менґлі-ґераю кошти будови Очакова, аби вивів звідти свою залогу 43). Менґлі-ґерай, розумієть ся, на се не пристав. На другий рік по тому, став ся той Богданів напад, але правительство литовське використати його не постарало ся й нічого не зробило, аби перешкодити Менґлі-ґераю відбудувати Очаків.

Українська народня самооборона не стрічала ні помочи ні спочутя в правительственних сферах.

Примітки

1) Папе, взагалї силкуючи ся виправдати полїтику Казимира, щоб оборонити його й витолкувати його пасивність під час кампанїї 1480 р., яка дає ще одно сьвідоцтво убожества його східнїй полїтиці, пробував обяснити сю пасивнїсть його викритєм змови князїв. Про неправдоподібність сього сказано в прим. 38. Се обясненнє також мало витолковує пасивність Казимира, як і давнїйше толкованнє — що його спаралїзувала діверсія Кримців.

2) Воскрес. II с. 205-7; вибірки з иньших лїтописей у Карамзїна VI с. 91-9, їх доповнює і упорядковує Папе ор. с. Записки Воскресен. л. під р. 1481 про напад Менґлї на Поділє — очевидний дублєт до звістки під р. 1480 (с. 206).

3) Документи зносин Казимира з Ахматовичами, в текстах і реґестах, у Пулаского під ч. 17 і 22. Папе доводить, що Казимир відновив свої зносини з Ахматовичами тільки в 1483 р. (с. 86). Але не легко припустити, щоб Іван дурив Менґлї-ґерая, вказуючи на зносини Казимира з Ахматовичами, коли їх не було в дійсности. В московських актах найранїйшу згадку про зносини Казимира з Ахматовичами маємо в інструкції з марта 1482 р. — Памятники (Сборникъ ист. общ. т. 41) с. 29, потім про послів Казимира в Золотій ордї ibid. с. 43.

4) Про напади Ахматовичів на Менґлї-ґерая — Воскрес. II с. 216. Чи належать сюди й турецько-татарські звістки, наведені у Смірнова с. 290-2, чи може говорять вони, як сам Смірнов думає, про боротьбу з Ахматовими синами, що йшла зимою 1490 р. трудно сказати; про ту пізнїйшу боротьбу

див. Памятники с. 105, III.

5) Памятники с. 33.

6) Памятники с. 34 і буля папська — уривок у Папе с. 90; лїтописи: 2 Софійська с. 234., Воскрес. II с. 215, Никон. VIII с. 118, Супрасл. с. 129 і 147 і виписка з лїтописи у Карамзїна VI прим. 268. Monum. Poloniae III с. 236. Пізнїйші згадки в наданню Жиґимонта 1511 р., наведенім у Бонєцкого Poczet rodów с. 20) і записка в печерськім помяннику — Чтенія київські VI с. 1-2. Докладну дату погрому дає Супрасльська лїтопись 1483 р. індикта 1, 1 вересня, по нашому численню се дасть 1/IX. 1482 р. В Воскресенській рік 1484 — очевидно хибний, бо в московській інструкциї 1483 р. (19/III) можна виразно вичитати, що писана вона по київськім погромі („и ты какъ молвилъ свое крЂпкое слово, по тому то дЂло и полнишь... а съ королемъ бы еси не кончивалъ" — Памятн. с. 35). Підношу се тому, що хоч уже Карамзїн вивів правдиву дату, в деяких новійших польських працях фіґурувала дата 1483 р., що має свій початок в похибцї Даниловичевого Скарбця (ч. 2028): нпр. у Пулаского ор. с. с. 25, Вольфа Senatorowie с. 19, Бонєцкого ор. с. с. 21.

7) Записка київської депутації до вел. князя коло р. 1520 — Zrózdla dziejowe Грабовского і Пшездєцкого II с. 120.

8) Уривок з булї у Папе 1. с.

9) Пулаский ч. 4 (з фальшивою датою). Реєстр актів до зносин Казимира з Менґлї-ґераєм з сих років (1483-5) у Папе с. 96.

10) Памятники с. 50; про Казимира зрештою майже в кождім посольстві — ibid. а. 9, 10, 13, 14, 15, 17 й т. и.

11) Codex epist. III ч. 322, Monumenta Poloniae hist. III с. 238, Ваповский (Scriptores rerum polonicarum, II) с. 5-7, Scriptores rerum pruss. IV с. 766. Кілька документальних вказівок про пляни походу на Волощину у Папе ор. с. с. 221-2.

12) Див. Памятники с. 53.

13) Про його заходи див. Памятники с. 53, 108.

14) Codex. epist. III ч. 329.

15) Про сю експедицію Ольбрахта Мєховський IV гл. 64, Scriptores rerum pruss. IV с. 766, пор. Helcel Starod. prawa polskiego pomniki II ч. 43-60, Prochaska Materiały archiwalne ч. 210, деякі подробиці з невиданих джерел у Папе с. 225-6.

16) Codex. epist. I 2 ч. 250 і III ч. 357, Scriptores rerum pruss. l. c. Папе відкидає сю звістку про Київ, вважаючи її відгомоном погрому 1482 р. бо инакше, мовляв, ми б про се знали з иньших джерел (с. 226). Але на повноту иньших джерел ніяк не можна так дуже покладати ся, особливо коли в 1489 р. спалено тільки місто київське, а замок лишив ся.

17) Scriptores rerum prus. IV с. 781, Супрасльська л. с. 139, Monum. Poloniae III с. 239, Codex epist. III ч. 368.

18) Про повстаннє Мухи і претендента на „Русь” Андрія Барула див. в т. VI гл. 3 (с. 243, 270).

19) Памятники с. 152-3.

20) У Пулаского ч. 4, 18 Памятники 159, 167. З початку Менґлї-ґерай хотїв поставити замок в Тягинцї, але поставив в сусїдстві — що се був Очаків, виходить з інструкції в Памятниках с. 261.

21) Памятники с. 171, 181, 190, 191, 193, 196, 200, 208, 209, Пулаский ч. 25.

22) Особливо характеристична інструкція московському послови в 1498 р. Олександр жадав тодї від тестя, аби він закликав і Менґлї-ґерая до згоди з Литвою; Іван поручив свому послови явно заохочувати його до згоди, але тайно, „без Литвина”, запевнити Менґлї-ґерая, що Іван готов бути його союзником на всїх його ворогів — і на в. кн. литовського, і на Ахматових синів. — Памятники ч. 57.

23) Ваповский с. 21, Супрасльська лїт. с. 141, 142, 143, 144-5.

24) Мєховский — Script. rerum. polon. II с. 202-3, Ваповский с. 33-5, Сенковского Collectanea I I с. 72-85, Зубрицький Kronika. m. Lwowa (дещо з міських актів) с. 128. Перегляд нападів 1498-9 рр. у Каро Geschichte Polens V 2 с. 741 і далї, Лєвіцкого — в передмові до видання: Listy i akty P. Myszkowskiego (як низше), і особливо в розвідцї С. Рудницького Руські землї Польської корони при кінцї XV в. — ворожі напади й орґанїзация

оборони (Записки Наук. тов. ім. Шевченка т. XXXI) с. 9 і далї — перегляд матеріалу й критичні замітки.

25) Listy i akty P. Myszkowskiego (Archiwum komisyi historycznej VIII, обіймають головно час 1499-1504 pp.) ч. 26, 29, 30, 50, 53, 58, 59, 67, 69.

26) Памятники с. 317, 326-7, 339, 243, 348-9.

27) Памятники с. 323, 329-30, 337, 363, Ваповский с. 37-8.

28) Пулаский ч. 51, 53, 58, Памятники ч. 72, 74, 75, 76, 78, 82, 83, 84, Максимейка Сеймы, дод. с. 16-7, 32, Ваповский с. 47-8, Лїтопись Биховдя с. 71-2, виїмки з листів у Ґолембіовского III с. 509.

29) Памятники с. 423 (теж 426, 432), 430, 432, 445-5, 466, Ваповский с. 50, Мєховский (вид. 1521 р.) с. 364, Лїтопись т. зв. Биховця с. 72-3.

30) Памятники с. 469.

31) Ibid. 466 і 469,

32) Памятники 487, 529, Ваповский с. 52, лїт. Биховця с. 73, Бєльский с. 919-20. Оповіданнє Ваповского про напад Стефана дуже подібне до того, що оповідають московські акти з попереднього року, але сї остатнї до р. 1503 не можуть належати, хиба би припустити, що Ваповский помилив ся? Лїтоп. т. зв. Биховця тут помиляєть ся в датах посольств московських і литовських — дає р. 1502 замість 1503, і на тій підставі Стрийковский і Бєльский, з ними й Пулаский переносять всї чи декотрі напади татарські з під р. 1502 під 1503. Але ми тут у Стрийковского маємо, здаєть ся, й місцеві, слуцькі записки, і поправляти їх дати не випадає.

33) Памятники с. 492-3, 528.

34) Може бути одначе, що до сього року належить напад на околицї Київа, згаданій в листї в. кн. Олександра до Менґлї-ґерая — у Пулаского ч. 67.

35) Лїтоп. Биховця с. 74, 75-8, Ваповский с. 60, 64-8.

36) Tartari Tauricani, anniversarii pene hostes, називає їх сучасник Ваповский (с. 64). Про пізнїйші напади в т. VII гл. 1.

37) Акти Зап. Рос. I ч. 124, 201, Zródła dziejowe VI с. 29, 101.

38) Пулаский ч. 54 (с. 257).

39) Матеріал про сю орґанїзацію — в згаданім збірнику коресподенції Мишковского. Спеціальна розвідка Рудницького про сю орґанїзацию цитована вище (с. 381).

40) „А єго милость господарь нашъ про тебе брата своєго хотетъ то вчинити: съ своихъ людей и съ князьскихъ и съ панскимъ и съ боярскихъ въ земли Кіевской и въ Волынской и въ Подольской съ каждого человѢка головы велитъ тобѢ по три деньги дати в каждый годъ, одно бы вже твоя милость вѢрно а правдиво помогъ господару нашому на того непрыятеля єго милости и єго милости земель, и самъ бы єси постерегъ отъ своихъ людей, ажъ бы людемъ єго милости шкоды не дѢлали" — Пулаский с. 247 (Акты Зап. Рос. I ч. 183).

41) Памятники с. 448 і 450.

42) Пулаский ч. 24, 63, 64, Памятники с. 196.

43) Памятники с. 166.

V. Полїтичні обставини в XVI в. — влученнє українських земель до Польщі.

Справа унії за Жиґимонта: Руська іредента, полїтика литовської аристократії супроти Польщі, становище шляхти й в. князїв XVI в. до унії. Ситуація в перших роках Жиґимонта Старого, заходи Поляків коло унії, переговори 1512-3 рр., відпорність литовських панів; вибір на литовський престіл Жиґимонта-Авґуста і проєкт коронації його на литовського короля, настолованнє його, вартність окремішности вел. Князївства з династичного погляду.

Події з кінця XV і початку XVI в. досить виразно змалювали нам державні змагання польські, литовські й руські. Польща далї змагала до здійснення пляну, поставленого ще Кревською унією — перетворення Польщі й Литви в одноцільну державу, в „одно неподільне й одностайне тіло, оден нарід, одну націю" (акт 1501 р.). Литовські маґнати, що в своїх руках держали

управу вел. князївства, бажали унії з Польщею, але тільки в значінню тїсного полїтичного союзу обох держав, з задержаннєм полїтичної самостійности вел. князївства непорушно. Нарештї українські та білоруські маґнати в. князївства, цураючи ся зближення з Польщею, до певної міри тягнули до вел. кн. Московського. Иньші верстви й народнї маси українські та білоруські свого голосу в полїтичнім житю поки що не підносили.

Нахил руських маґнатів в. кн. Литовського до Москви був наслїдком їх суперництва за власть і впливи в вел. князївстві з маґнатством литовським. Супроти нахилу до Польщі маґнатів литовських, українські та білоруські князї й пани шукали опертя в Московській державі, близькій їм релїґією, історичними традиціями (бо ж вона представляла себе спадкоємницею давньої Руської держави) й сильно розвиненим аристократичним устроєм — князївської аристократії переважно, хоч і під деспотичною формою. Але ті самі події, що виказали сей нахил, виказали й полїтичну слабкість сього руського маґнатства — пасивний характер сеї іреденти, її частковість, недостачу солїдарности, енерґії й здатности до боротьби, та брак впливів в широких верствах українських та білоруських. Показало ся, що сей руський князївсько-панський елємент може заважити в полїтичній ситуації своєю інертною, безвладною силою, але як з активним чинником з ним нема що рахувати ся.

Конкуренція з руським елєментом попихала литовське маґнатство далї до тїсного союзу з Польщею, і так замикав ся той небезпечний круг, з котрого не здужало вилабудити ся вел. князївство. Зближеннє з Польщею запевняло литовському елєментови привілеґіоване становище в в. князївстві. Туди ж гнала литовських маґнатів і державна потреба. Загроженє становище вел. князївства супроти Москви й Кримської орди, його слабосильність, так несподївано й страшно задокументована подіями кінця XV і перших років XVI в., в очах литовських полїтиків робила тїсний союз з Польщею доконче потрібним. Се й задокументували вони актом 1499 р. і вибором Жиґимонта на великого князя. Але з другого боку їх литовсько-державний патріотизм спротивляв ся гадцї про повну інкорпорацію вел. князївства Польщі, і ще більше в тім же напрямі впливали їх узші, клясові інтереси. Окремішність вел. князївства запевняла литовським маґнатам їх становище фактичних правителїв сеї держави, вироблене практикою XV в. Вона ж забезпечала їх від конкуренції польської шляхти при іменованнях на уряди, роздаванню маєтностей і держав в вел. князївстві. Безперечно — змаганнє

до литовських урядів, до ґрунтів в. князївства було, поруч державних мотивів, сильним мотором, що гнав польську шляхту до інкорпорації Литви, й на сїй точцї інтереси польської шляхти й литовського маґнатства спирали ся в рішучій противности. Се аж надто виразно показують вічні протести литовської шляхти против напливу Поляків на литовські уряди й маєтности, протягом цїлого XVI в. І через се литовські маґнати тим більше мусїли цїнити свою державну окремність.

При такій рішучій суперечности клясових інтересів литовських і польських верховодів, вигляди на переведеннє якоїсь тїснїйшої унїї, по мисли польських полїтиків, були дуже малі, хоч державна потреба, ratio reipublicae, протягом XVI в. не сходила з овида польсько-литовської полїтики, в видї хронїчної, дуже тяжкої війни з Москвою, такої ж хронїчної грози з Криму, й т. и. Але в гру входили ще иньші чинники, що перехиляли шанси в сторону польської полїтики.

Насамперед з розвоєм литовського парляментаризму здобуває собі голос в полїтичних справах новий елємент — рядова шляхта. Дїставши ся в першій половинї XVI в. до постійної й правильної участи в соймах, вона поволї визволяєть ся з під впливу панів-рад — маґнатів литовських і руських, та починає трактувати державні справи з становища інтересів своєї верстви. З становища сих інтересів вона прихильно оцїнювала влученнє вел. князївства до Польщі. Що до державних потреб, то з інкорпорації шляхта обіцювала собі полекшеннє оборони в. князївства й дуже прикрих воєнних тягарів, з нею сполучених. Але окрім того інкорпорація приносила з собою кінець переваги маґнатства над рядовою шляхтою та розширеннє шляхецьких прав до обсягу прав польського шляхтича. Се був мотив незвичайно важний, просто житєвий для шляхти. І от під впливом сих мотивів рядова шляхта литовсько-руська в 1560-х рр. підносить рішучий голос за переведеннєм тїснїйшої унїї.

Другим чинником була особа в. князя і короля. Ми знаємо вже силу його особистих впливів серед панів в. князївства. Супроти того його особисте становище в справі унїї мало дуже важне значіннє. Жиґимонт Старий в сїй справі показував рівнодушність — майже неприхильність до тїснїйшої унїї. В сїм бачили вплив його жінки Бони, а її неприхильність до унїї толкували фінансовими мотивами: страхом, що з інкорпорацією Литви прийшло ся б їй поносити великі видатки з своїх просторих литовських маєтностей на

державні потреби. Але в очах самого Жиґимонта політична окремішність в. князївства Литовського мала велике значіннє, а то з династичного становища: усьвячена віками дїдичність його роду на вел. князївстві ґарантувала його потомкам польську корону, не вважаючи на вільну елєкцію в Польщі, бо польські стани не допустили б розлуки в. князївства від Польщі. Завдяки тому без всяких спорів дістав ся на польський престіл з в. князївського стола Жиґимонтів батько й брат, сею дорогою пішов, при забезпеченню польської корони для свого сина сам Жиґимонт, і се значіннє осібного в. князівського стола для інтересів його роду він мусїв добре тямити.

Так чи сяк, досить того, що тїснїйшої сполуки в. князївства з Короною Жиґимонт Старий собі не брав до серця. Так само індіферентно ставить ся до сього в початках і його син Жиґимонт-Авґуст. Тільки в 1560-х рр. — чи то під впливом трудних полїтичних обставин в. князївства, чи стративши надію на мужеське потомство й тому вже не цїнячи осібности в. князївства з династичного становища — схиляєть ся він в справі унїї рішучо до полїтики своїх польських дорадників та усильно заходить ся коло переведення унїї.

Впливами сих чинників поясняєть ся, чому справа унії, після повної, можна сказати, застої за тридцять пять літнє панованння в вел. князівстві Жиґимонта Старого й перші десятоліття панування його сина, переходить в таке приспішене, горячкове tempo в 1560-х рр., поки не знаходить собі наглого й досить несподіваного розвязання — чи скорше розрублення, як заплутаний вузел, на славнім Люблинськім соймі 1569 р.

В момент, коли на королївськім польськім столї засїдав вел. князь литовський Жиґимонт, відносини в. князївства до Польщі стояли дуже неясно. Октройований Олександром акт унії 1501 р. не був прийнятий станами вел. князївства, а своїм вибором Жиґимонта на вел. князя без участи польських панів вони переступили постанови не тільки його, але й акту унії 1499 р. — так як би признавали й його уневажненим пізнїйшими вчинками польської полїтики. Що правда, литовські стани виправдували се перед польськими станами виїмковими обставинами, отже не відважали ся надати свому поступованню принціпіального значіння; але для сучасників було ясно, що був то тільки викрут. Так само стало ся і з участю литовських панів в виборі польського короля: їх посли, вислані для участи в виборі короля і для спільних постанов в потребах обох держав, прибули за пізно. Підозрівано не без правдоподібности, що спізнили ся вони умисно 1). Таким чином відносини Литви й Польщі прийшли знову в неясність.

Акту 1501 р. Литва мала всяке право не признавати: самі стани польські, знаючи, як він був уложений, не відважали ся на нїм наставати; тільки піввіка пізнїйше, поколїннє нове, тих обставин не сьвідоме, почало sans facons до нього відкликувати ся. Але іґнорованнє акту 1499 р. литовськими панами було значним нетактом з їх боку. Супроти польських змагань їм як раз треба як найпильнїйше триматись постанов акту 1499 р., уложеного відповідно до литовських бажань, та всюди його підчеркувати. Та литовським панам хотїло ся фрондувати. Задоволені вповнї тим, що з вибором Жиґимонта на польського короля уставив ся фактичний звязок Литви й Польщі, не проминали вони нагоди зазначити політичну окремішність вел. князївства та зовсїм не журили ся сформулованнєм сих відносин і взагалї справою унії.

Такий стан річей дуже непокоїв Поляків. Як ми бачили, ще перед вибором Жиґимонта на польського короля сенатори польські клали йому на серце, аби він постарав ся своїми впливами заховати унію в. князївства з

Польщею, „вчинену вашими предками з важних причин і потверджену актами” 2). По всякій правдоподібности ся справа мусіла бути порушувана й на коронаційнім соймі, під сьвіжим вражіннєм литовської маніфестациї, але ми не маємо про се відомостей. За те в постановах Пьотрковського сойму з початку 1510 р. на першім місці читаємо приреченнє короля, що він постараєть ся привести „до унії вел. князївство Литовське, Прусію й иньші землї в границях Корони”, і в сій справі зложить сойм з відпоручників Польщі й Литви 3).

Коронні стани мусіли з тим добре наставати на короля, коли витягнули від нього таке приреченнє: Жиґимонт, аж надто обережний і неохочий до колїзій, видячи неприхильний настрій литовських станів до унії, не мав ніякої охоти дражнити їх сею справою. Та позбувши польські стани сею обіцянкою, він і не думав заходити ся коло унії, й того приобіцяного спільного сойму не скликав. Даремно звертали ся також польські пани в сій справі до панів литовських. В своїм меморіалї 1512 р. вони пригадували литовським панам, що через тих сенаторів, які їздили з Жиґимонтом до вел. князївства, вони не раз намовляли литовських панів, аби зібрали ся на спільну нараду й перевели унїю, але даремно 4). З нагоди нарад над орґанїзацією оборони против Татар спільними силами обох держав, з спільною платою „упоминків” кримському хану, що вели ся в 1511 р. на соймах в Польщі і на зїздї панів в. кн. Литовського в Берестю, сенатори польські через своїх відпоручників порушили ще раз потребу відновлення унії. Але литовські пани знову збули їх відповідею, що вони зібрані в малім числї і в неприсутности иньших панів-рад не можуть сеї справи трактувати, отже її треба відложити на загальний, „вальний сойм” в. князївства 5)

Польські пани рішили сього допильнувати. Коли в. князь скликав потім до Вильна вальний сойм на сїчень 1512 р. для орґанїзациї оборони, вони вислали туди своїх відпоручників. В грамоті, посланій з ними, вони взивали литовських панів, аби з справою оборони звязали також справу унії, бо тільки вона може запевнити успішну спільну роботу коло оборони. Вони пригадували, які страти вже понесло в. князївство через те, що справа унії була занедбана, й радили, не проволїкаючи, з сього ж сойма вислати кількох відпоручників для унїонних переговорів, в присутности короля, „щоб те від давна уложене брацтво, стверджене давнїми й новими актами, було наново поправлене тими панами і обопільно держане відповідно, аби при тім брацтві така була орґанїзована оборона, що могла б обидві держави

забезпечити від нещасть”. Цікаво одначе, що король, по тих недавнїх обіцянках, з свого боку — в своїм листї до литовських панів, вказуючи на ті питання, що мають бути предметом обрад сойму, анї словечком не згадав про унїю. Обережний Жиґимонт як бачимо, не хотїв пхати пальцї межи двери — в литовсько-польські спори 6).

Дійсно, литовські пани не хотїли нїчого чути про унїю, й виленський сойм 1512 р. поминув справу унїї зовсїм. Замість росправляти про унїю, литовські стани через своїх відпоручників прислали Полякам тільки начерк орґанїзацїї спільної оборони; в додатку ще й відпоручники їх спізнили ся, своїм звичаєм, і не поспіли на коронаційний сойм, на котрий їх чекали, так що справа була убита основно і всесторонно. В своїм проєктї, переданім сенаторам польським, литовські пани проєктували таке: коли ворог нападе на одну державу, стани другої мають їй всїми силами помагати; на потреби спільної оборони обидві держави мають ставити рівні контінґенти — 2 до 4 тисячі; упоминки й контрібуциї союзникам і ворогам мають вони платити на рівно, й т. и. Польські сенатори були дуже сим невдоволені й відповіли, що про орґанїзацію оборони трактувати не будуть, бо то річ короля, а в справі унїї все таки ще раз просять вислати литовських відпоручників до Польщі на новий сойм, до Кракова 7). На се прошеннє литовські пани, здаєть ся, вже зовсїм нїчого не відповіли — принаймнї нема тому слїду нїякого. Тому і польські пани трактуючи з литовськими панами в липнї того року про дальше поступованнє супроти Татар, по погромі їх спільними литовськими й польськими силами під Вишневцем, вже не зачіпали унїї 8).

Та грізна московська війна, що розпочала ся з кінцем 1513 р., облога Смоленська, брак всякого приготовання до відпору у Литви, все се змусило литовських панів з початком 1513 р. звернути ся до польських панів з прошеннєм, аби пустили до них короля, що вже довгий час пробував в Польщі, і аби вчинили їм „братську поміч”. Се дало польським сенаторам пожадану нагоду заговорити знову про унїю. Вони підносили, що унїя потрібна для успішної оборони, і „рицарство Польської корони дуже на то уважає, що та добра й славна річ не приходить до кінця між Короною й вел. князївством”, та висловляли надію, що литовські пани тепер уже справою унїї займуть ся 9).

Так повторяли ся обставини з часів московської війни за в. кн. Олександра, коли польські сенатори казали литовським, щоб без унїї не рахували на

якусь поміч з Польщі. Але литовські пани показували й тепер не меньше завзятє на сій точці, як і за Олександрових часів, і не хотіли куповати польської помочи ціною унії. Зрештою давнійший досьвід навчив їх, що ніяких реальних благодатей їм нема чого чекати від унії: ніякої позитивної помочи з Польщі вона їм не приносила. Тому в відповіди на той польський меморіал литовські пани, пригадуючи, як стани в. кн. Литовського бували помічні Короні „своими перьсунами”, просять вчинити їм „помоцъ безумешканую безъ жадноє вымовы”, а справу унії в таких воєнних обставинах не вважають можливим трактувати. „Але коли будет того час а покой, ихъ милость (литовські пани), порозумене земши с княжати и паняты и з землями, которыи суть привлащоны ку в. князству Литовскому, хочють з вашою милостью тыхъ записовъ и слушного зраженя вчинити и потвердити, какъ бы было на обе стороне ровно безъ пониженя чти обоихъ паньствъ, какъ коруны Полскоє, такъ великого князьства Литовского” 10).

По такій рішучій відповіди литовських панів польські сенатори мусіли зміркувати, що годі їм далї чогось добиватись. Вони відповіли сухо й холодно, що замір литовських панів — в спокійнійшім часі упорядкувати справу унії, вони похваляють і сподївають ся, що тїснійше сполученнє обох держав зробить пострах на їх ворогів. В надії, що унія буде дійсно переведена, вони дають до роспорядження короля свобідні наємні сили, які є в Польщі, а на випадок як би король був у крайнїй потребі, богато сенаторів і шляхти заявили готовість служити йому „своими парсунами”. Литовським панам вони обіцюють показувати всяку жичливість по своїй братнїй любови (omnem benevolentiam pro suo affectu fraterno) 11). Инакше сказавши Поляки відповіли знову таки, що коли що зроблять, то тільки для особи короля, а литовські пани, поки унії не переведуть, від них реальної помочи нехай не надіють ся.

Литовські пани прийняли се до відомости, але таки з становища свого не зступили. Навіть найбільший удар, який зазнали вони за ціле столїтє — утрата Смоленська, не зломила їх упору й не привела до переговорів про унію. Але треба запримітити, що й польські сенатори не попробували, скільки знаємо, використати се тяжке становище в. кн. Литовського й не зачинали про унію. Чи не мали духу використовувати таке нещастє, чи може скорше — стративши по стількох нещасливих пробах надію вимогти щось від литовських панів для унії під натиском обставин, не хотіли більше компромітувати себе даремними пропозиціями. Литовські пани з свого

боку також як забиті мовчали про унію, і таким чином справа ся, по тих пробах польських, на довший час затихає. Обидві держави зістають ся тільки в персональнім звязку, й навіть спільна акція їх супроти заграничних ворогів, що мала місце від часу до часу, не мала в собі нічого постійного або орґанізованого.

Такий стан річей — повну окремішність в. князївства Литовського, використав Жиґимонт для того, аби забезпечити свому сину литовський престіл, а з ним і польську корону по собі. Як довідуємо ся з меморіалу одного з головних участників сеї справи, виленського воєводи Ольбр. Гаштовта, ініціаторкою її була королева Бона, що від самого майже уродження свого одинака неустанно кували йому ріжні шанси на будуще. Через своїх повірників вона поручила Гаштовтови — найбільш впливовому тоді з литовських маґнатів, зайняти ся сею справою, і той зачав обробляти в сїм напрямі литовську маґнатерію, а й король, взагалї тяжкий і не підприємчивий, по словам Гаштовта — діяльнїйше й сьміливійше зайняв ся сим проєктом, коли почув його від Гаштовта 12). Опозиції з боку литовських панів сьому проєктови з рештою не було чого сподївати ся, й робота Гаштовта не мусїла бути тяжка. Проєкт Бони додав їм добру нагоду ще раз заманїфестувати політичну окремішність і самостійність вел. князївства Литовського, а ініціатива, яку мав взяти на себе на зверх сам Жиґимонт, мала характер офіціального признання сеї окремішности й самостійности з боку вел. князя і короля. На виленськім соймі 1522 р. він офіціально просив зібраних прелатів, князїв і земян, щоб вони на випадок його смерти, при малолїтности його сина (що родив ся 1520 р.), не шукали собі иньшого володаря окрім сього його сина, Жиґимонта-Авґуста. Присутні, як доносив Жиґимонт жінцї, однодушно згодили ся на се й зложили присягу, що володарем собі візьмуть Жиґимонтового сина, а кождого сїй постанові противного уважати муть ворогом вітчини. Як довідуємо ся з записки Гаштовта, опозиція одначе була, і зробили її Русини. Кн. Острозький з иньшими руським маґнатами, своїми однодумцями, на засїданню ради на колїнах просив Жиґимонта, аби відступив від свого пляну; але Жиґимонт, мовляв, різкою заміткою закрив йому рота, і опозиція затихла. Гаштовт толкує її тим, що кн. Острозький ішов дорогою Глинського і задумував собі захопити великокняжий стіл 13). Але се, розумієть ся, була байка 14), і сам Гаштовт дає можність дорозумівати ся властивих причин: було то суперництво Острозьких і Радивилів з

Гаштовтами. Вважали одначе потрібним зробити якусь приємність старому князеви, й на тім же соймі в. кн. надав йому троцьке воєводство (спорожнене з переходом Гаштовта на виленське) і перше місце в раді, хоч і з усякими застереженнями, що такий виїмок для схизматика робить ся не в прецедент, а зовсїм виїмково 15).

Зійшовши ся раз в своїх заходах коло забезпечення окремішности вел. князївства з династичними плянами королївської пари, і особливо королеви, литовські верховоди старали ся й далї використати їх в інтересах скріплення тої окремішности. Коли в 1526 р. на Литві розійшла ся поголоска, що папа хоче післати корону в. князю московському, стани в. князївства в тайнім посольстві до Жиґимонта звертали його увагу на неприхильність до них Поляків. Мовляв, вони в своїм часї не пускали корони Витовту, як її посилав йому „отецъ святый папежъ и цесаръ хрестіяньскій", уважаючи на славні вчинки Витовта, „а къ тому на зацность панства того вашоє милости в. кн. Литовского", тепер же свобідно пропускають папського леґата з короною московському князю. З того, кажуть вони, показуєть ся властива полїтика польських панів, — що вони хочуть, аби в. князївство Литовське „было въ пониженью, а жебы втѢлено имъ въ КорунѢ, о штожъ ся они давно працують, хотячи дѢдитство вашоє милости привлащити ту — къ князству коруны ПольскоѢ". Стани в. князївства просять Жиґимонта, аби він противив ся сим інкорпораційним змаганням Поляків, бо і для його потомків буде завжди лїпше й користнїйше, коли в. князївство буде „подъ особнымъ тытуломъ и правомъ отъ коруны ПольскоѢ", як ся осібність уже й придала ся для Жиґимонта-Авґуста: пани-рада в. князївства „з добровольством и охотнѢ" признали його своїм в. князем і зложили йому присягу, а польські пани й досї того не хочуть вчинити. Як би в. кн. Литовське було інкорпороване Польщі, то воно не могло б зробити такої прислуги Жиґимонтовому сину. Щоб запобігти польським плянам інкорпорації, було б дуже добре дати титул королївства вел. князївству Литовському і коронувати Жиґимонта-Авґуста литовським королем: інкорпорація тодї стала б неможлива, „бо коруна въ коруну втѢлена быти не може". Тодї б і „панове Поляцы не мѢли тоє жадости, аби тоє паньство вашое милости отчизноє (в. кн. Литовське) было унижено и привлащено къ нимъ, але ровноє братство и пріязнь стала бы зъ одного напротивъ кождому непріятелеви". Супроти того пани-рада просять короля, аби він наказав польським сенаторам видати Жиґимонту-Авґусту

Витовтову корону, що вони були перехопили, аби його коронувати ще за житя батька литовським королем. Колиж би польські сенатори не дали тої корони, в такім разї пани-рада просять короля удати ся до папи й цїсаря та прохати, аби вони прислали нову корону для королевича. Пани-рада не пожалують потрібних на то видатків і сподївають ся, що коли папа заявив охоту дати корону тому „отщепеньцови костела святого римского — Москвитинови", то ще скорше дасть її королевичу, „за важныи и знаменитыи учинки вашоє милости и предковъ вашоє милости, в. князей литовскихъ, которыи тую землю къ вѢрѢ хрестіяньской направили и вставичнѢ ся напротивку непріятелемь вѢры святоѢ застановляли" 16).

Ми не можемо оцїнити, на скілько самостійно виступали в сїй справі литовські верховоди. Разом із сею справою корони вони давали пораду королеви також у справі мазовецької спадщини, і ся порада так близько сходила ся з тодїшнїми заходами Бони 17), що се наводить підозріннє, чи і сим разом, як в справі вибору Жиґимонта-Авґуста на в. князївство литовське, не виступали литовські пани перед Жиґимонтом тільки речниками бажань Бони. Але чи робили вони се за порозуміннєм з нею, чи нї, в кождім разї очевидно, що се бажаннє королївського титулу для великого князївства — старе, сокровенне бажаннє литовських автономістів, висловляло ся тепер в надїї, що воно відповідає династичним плянам королївської пари; забезпечити малому синови всї шанси на польську корону.

На такий сьміливий крок Жиґимонт одначе не відважив ся — се могло б накликати занадто велику бурю з польської сторони, і для нас сей епізод зістав ся тільки інтересним показчиком змагань тодїшнїх литовських правительственних кругів до осібности в. кн. Литовського. Їх представленнє, як бачимо, малює дуже виразно роздражненнє литовських панів на інкорпорацийні змагання Поляків, їх дражливість на точцї полїтичної самостійности вел. князївства й рівноправности його з Польщею, але заразом відкриває перед нами й короткозорість литовських патріотів, що надїяли ся забезпечити сю самостійність папською короною. Вони не розуміли, що польських заходів не відперла б нїяка корона, а тільки внутрішня сила вел. князївства Литовського, бо їх апетити живив не низший титул вел. князївства, а його внутрішня слабість і двоїстіть полїтики литовських панів, що самі ж шукали опертя в Польщі супроти внутрішнього, національного роздвоєння в вел. князївстві.

Коли Жиґимонт не рішив ся скористати для своїх династичних плянів з литовського проєкту коронації, королева рішила підогнати справу признання Жиґимонта-Авґуста спадкоємцем королївського престолу в Польщі инакше: формальним настолованнєм його в в. князївстві Литовськім — проголошеннєм його не тільки престолонаслїдником, по смерти батька (як то було зроблено в 1522 р.), а дійсним великим князем. В 1528 р. король з королевою виїздять в сїй справі до Литви. В литовських кругах, розумієть ся, проєкт сей знайшов повне співчутє: се ж була нова манїфестація окремішности й самостійности вел. князївства Литовського. На соймі виленськім в осени 1529 р., проголошено Жиґимонта-Аґуста великим князем: в присутности батька й матери зібрані на соймі стани з церемонїєю посадили молодого княжича на столї, а старий Жиґимонт потвердив всї права і привілеґії обивателїв в. кн. Литовського й приобіцяв за сина, що дійшовши повних лїт він зложить присягу й видасть грамоту на додержаннє тих прав і привілеґій 18).

Се проголошеннє Жиґимонта-Авґуста в. князем дійсно змусило нарештї й Поляків проголосити його престолонаслїдником: зараз по проголошенню його вел. князем в Литві, проголошено його королем і наступником батька в Польщі, а з початком 1530 р. короновано, тільки застережено, що сей факт не може служити прецедентом на будуще — в обмеженнє вільної елєкції 19). Таким чином полїтика Бони й Жиґимонта удала ся вповнї, й полїтична окремішність вел. князївства віддала його родинї важну прислугу. Заманїфестовано ще раз рядом актів полїтичну самостійність вел. кн. Литовського, і в двірських кругах мусїли собі запамятати, як цїнна може бути, з династичних мотивів, щоб обминути польської „вільну елєкцію”, ся окремішність Литви, з її сильними династичними традиціями. І можемо собі представити, як холодно приймали ся в сих двірських кругах пригадки про потребу переведення унії з Польщею, що від часу до часу давали себе чути з польської сторони 20).

Примітки

1) Rzyszezewski i Muczkowski Kodex dypl. Polski I ч. 363-4, Хронїка Ґурского — Acta Tomiciana I с. 11.

2) Acta Tomiciana I ч. 5 (с. 8).

3) Volumina legum I с. 166.

4) Deinde regnante hoc moderno serenissimo rege nostro domini consiliarii regis sepius per fratres suos, qui cum maiestate regia in Luthuaniam profiscebantur, admonebant dominos Lithuanos, ut super ista unione secum concordarent et ordinem rebus ponerent — Acta Tomiciana II с. 47.

5) Ibid., порівняти Документы архива министерства юстиціи I с. 506.

6) Acta Tomiciana I с. 235-7, пор. II с. 47; лист Жиґимонта — Документы арх. юст. I с. 506.

7) Acta Tomiciana II с. 45, 47. Завважу, що ся литовська пропозиція 1512 р. (в Томіціанах вона має зовсїм докладну дату) в актах московського архиву мінїстерства заграничних справах трапилась Довнару-Запольскому з датою 1532 р., і на сїм опер він в своїй статї виводи про оборонний союз, уложений в тім році між Литвою й Польщею (Польско-литовская унія с. 6-7). На жаль, Любавский, що зауважив також сю помилку (ор. с. с. 262), не подає близших відомостей про сю копію московського архива, і з якої нагоди вона там під тим роком виступає.

8) Acta Tomiciana II с. 109-110.

9) Acta Tomiciana II с. 177-8, пор. додаток 1 до статї Довнара-Запольского Польско-литовская унія (с. 24-5).

10) Д.-Запольский Польско-литовская унія, дод. I (с. 24-7).

11) Відповідь Поляків — Acta Tomiciana III с. 50-1, і в тогочаснім руськім перекладї — у Д.-Запольского ор. с. с. 26-7.

12) Меморіал Гаштовта в Acta Tomiciana VII (на жаль досить лихо виданий), с. 259.

13) Quorum exemplo (Глинського і Мих. Радивила) idem hostis meus dux Constantinusingrediens... vellet hoc ipsum dominium, hereditatem domini nostri clementissimi Sigismundi vi Ruthenorum occupare (с. 260).

14) Приходить ся згадати характеристику сучасника — Поляка, з нагоди пізнїйших обвинувачень Гаштовтових приятелїв против Сопіги: tanta hic est criminandi licentia, quanta nusquam gentium, ita ut laesae maieatatis crimen iam levissimum esse videatur (Замбоцкий до Томіцкого Acta Tomiciana ? с. 253, 1528).

15) Archiwum kom. prawn. VII с. 273.

16) Акты Западной Россіи II с, 174-6.

17) Про мазовецьку справу й династичні заходи Бони новійша статя: L. Kolankowski Elekcya Zygmunta Augusta (Kwart. histor. 1905).

18) Archiwum kom. prawn. VII с. 275. Ваповский с. 229, Бєльский вид. Туровского с. 1045-6. Рус. лит. лїтопись — кодекс Євреінова — Пол. собр. л. XVII с. 405-6. Стрийковский II с. 395.

19) Archiwum Sanguszków V ч. 200.

20) Див. Acta Tomiciana, XI с. 2.

Справа унії за Жиґимонта-Авґуста: Оживленнє справи унії в 1540-х рр., неприхильність Жиґимонта Старого; Жиґимонт-Авґуст в. князем. Становище Жиґимонта-Авґуста в справі унії. Унія на соймі 1548 р. Переговори Поляків з Литвою 1551 р., дебати на короннім соймі 1553 р., погляди Поляків на унію, історична арґументация, запросини до Литви на сойм 1555 р., коронні сойми 1557-8 рр., ливонська справа, московська війна і змагання до унії шляхти.

Затихнувши на довший час супроти такої виразної неохоти у литовських панів і браку спочутя у короля, справа унії вийшла знову на порядок дня доперва в 1540-х рр.

Привід дала буря, що ярила ся в сусїднїй Угорщині — турецька окупация її.

Настрашена сим грізним турецким сусїдством, польська шляхта починає наставати на короля, аби для сильнійшої оборони перевів тїснійше сполученнє Польщі з ріжними анектованими землями — в. кн. Литовським, Прусією й ще деякими дрібнійшими. Першу таку звістку маємо в ухвалах коронного сойму з 1539 р. Жиґимонт тодї пообіцяв, але ледво чи робив які старання в тім напрямі. На соймі 1541 р. коронні стани, настрашені турецькою окупацією Угорщини, ухвалили податок на потреби оборони й заразом удали ся до короля, що пробував тодї на Литві, з новим прошеннєм, аби постарав ся привести в. князївство Литовське до унїї з Польщею, „як для боротьби з спільним ворогом так і для иньших справ, для сусїдської приязни й брацтва”. Жиґимонт їм і на се приобіцяв постаратись 1), але, як сам каже, потім обмежив ся тільки справою орґанїзації оборони: коли польскі стани на найблизшім соймі в Кракові, з кінцем 1543 р. ухвалили податок на потреби оборони на оден рік, то король їм обіцяв привести й стани вел. князївства до того, щоб і вони вчинили відповідні постанови й таку ж орґанїзацію оборони у себе перевели. На запитання ж в справі унїї відповів, що не може обіцяти нїчого певного що до уложення якихось унїонних актів, анї навіть не підіймаєть ся зложити для сього спільного сойму, бо не мав нагоди порозуміти ся з литовськими сенаторами, і взагалї не підіймаєть ся нїчого більшого, як тільки прихилити стани в. князївства до таких же ухвал в справах оборони, які ухвалить польський сойм 2).

Се, розумієть ся, було найбільш рішучою відмовою, яку тільки міг дати обережний і аж занадто лагідний Жиґимонт. В польських двірських кругах таку його неохоту толковано тодї, як я вже згадував, впливом королеви Бони, що мовляв тому противить ся унїї, бо боїть ся спільних воєнних заходів обох держав: тодї вона мусїла б нести всякі тягарі з своїх великих держав у Литві, а тепер тих тягарів не несе й то їй уходить 3). Але ми знаємо, що в гру входили й династичні мотиви, які подїляв і Жиґимонт. І давнїйше він був неприхильний до справи унїї, а тепер як раз мав спеціальний плян — віддати в. кн. Литовське синови ще за свого житя. Сей плян звісний був в двірських кругах уже в початках 1544 р., його тольковано тим, що старий король хотїв увільнити королевича від шкідних впливів матери та її мішань в його фамілїйне житє 4). З тих чи иньших мотивів Жиґимонт такий плян — передати, синови в. кн. Литовське, дїйсно мав, і через се саме мусів противити ся інкорпораційним плянам польських панів. Тому не диво, що на литовськім соймі в Берестю, лїтом 1544 р.,

нїчого не чуємо про унїю, хоч в польських кругах сподївали ся, що Жиґимонт буде старати ся про неї 5). Сойм застановляв ся тільки над пропозицією в справі спільної з Поляками оборони й згодив ся взяти участь в обороні против Турків, з тим одначе, щоб Поляки підняли ся так само помагати в. кн. Литовському против його ворогів, а особливо против Москви. Взагалї стани в. кн. Литовського, так само як Поляки в 1513 р., зазначували, з усею силою, що роблять такі уступки тільки з огляду на особу короля, і не жалували закидів Полякам, що вони не квапили ся з помічю в. кн. Литовському в його пригодах 6).

При закінченню сього сойму Жиґимонт передав вел. князївство Литовське синови, 8 жовтня 1544 р. 7). Ще перед тим проголошений вел. князем, Жиґимонт — Авґуст від сього часу став фактичним володарем в. князївства Литовського, так що близько чотири роки — до смерти Жиґимонта (що вмер на великдень 1548 р., 1 цьвітня) Литовська держава мала свого осібного великого князя.

Правда, се не було повним зірваннєм персональної унїї з Польщею, бо великий князь литовський був коронованим королем польським, і старий Жиґимонт передавав поволї сину й ріжні справи з кругу управи Польської корони. Але все таки се хвилеве відлученнє ще раз підчеркувало полїтичну окремішність вел. князївства Литовського, було отже новим тріумфом литовських автономістів. Що правда — й остатнїм заразом 8).

Польській шляхтї кожде таке зазначеннє полїтичної окремішности вел. князївства, розумієть ся, було в високій мірі немиле, але, на жаль, не маємо близших відомостей про те, як прийнято в її кругах передачу в. кн. Литовського Жиґимонту-Авґусту. Можемо тільки сконстатувати, що справи унїї Поляки від сього часу не спускають з ока на своїх соймах 9).

Так на краківськім соймі при кінцї 1545 р. посли в своїх постулатах особливо займали ся справою інкорпорації Литви й иньших земель (Прусії, князївства Заторського й Освенцїмського), „і про се як на попереднїх соймах, так і на сїм пильно просили короля” 10). Теж саме повторило ся на пйотрковськім соймі 1547 р. — остатнїм соймі, відправленім за Жиґимонта Старого. На чолї посольських постулятів і тут стоїть справа інкорпорації, або як висловляють ся вони — приведення Литви й Польщі „до одностайних соймів, воєнної служби однакової з иньшими воєводствами, і сполучення” 11).

На першім соймі скликанім за нового короля — в Пйотркові, в осени 1548 р., посли шляхецькі знову піднесли справу унії. Дебати про неї прибрали на нім незвичайно гострий тон наслідком загального роздражнення, яке панувало на сім соймі. Ферментом служив шлюб короля з Радивилівною — посли його хотіли розірвати, а король опирав ся, й відповідею на його відмову були революційні жадання з боку послів. З великим натиском жадали вони, аби король в найскоршім часі зложив для того сойм, десь на східній границі, й туди закликав литовських відпоручників, щоб справа унії була вже раз закінчена. Щоб принаглити справу, проєктовано застановити королївські права — чи то в суді, чи в збиранню війська, доки не буде скликаний той спільний сойм. Таке революційне жаданнє було підтримане навіть деякими сенаторами. Але король, підтриманий більшістю сенаторів, рішучо не згодив ся на таке обмеженнє своїх прав і пообіцяв тільки, що буде старатись скликати сойм коло литовської границі 12). На закиди, що він досі не постарав ся коло унії і не прикликав на сей сойм литовських відпоручників, король відповів, що не міг їм сього наказати, бо то противне їх правам. Щоб привести до спільного сойму, він сам мусить наперед поїхати на Литву, скликати там сойм і там намовити литовські стани добрим способом, аби вислали своїх відпоручників на спільний сойм на пограничу. Так він, король, і має замір учинити, бо не вважає ніякої справи важнійшою над унію і скільки буде то від нього залежати, постарається ся коло неї 13). Так представляв справу король в своїм маніфесті (т. зв рецесі), виданім по зірванню сойма. Часть сенаторів і посли зробили сецесію і сойм мусів розійти ні з чим.

Як прикмету характеристичну для всеї дальшої історії унії треба піднести, що справу унії підносила головно посольська палата. Вона то неустанно пригадувала сю справу в ряді иньших постулатів, звернених до короля й сенату, й заохочувала їх до найбільше рішучого й безоглядного поступовання. На жаль, її речники не пояснили нам мотивів, які викликали таке заінтересованнє сею справою серед шляхти. Можна здогадувати ся, що через притягненнє в. кн. Литовського й иньших земель до тих воєнних тягарів, які несла польська шляхта, сподівала ся вона полекші для себе. З другого боку шляхта могла тїшити себе надією, що коли б посольська палата збільшила ся послами в. кн. Литовського й Прусії, і між ними увійшло б богато дісидентів, що між тодішньою шляхтою були елєментом радикальним, то се скріпило б її в тодішній боротьбі з сенаторами і

спеціально — з духовними, в спорі про церковні імунїтети й привілєгії 14). Більший же радикалїзм в постулятах взагалї характеризує посольську палату — по части тому, що їй незнані були перепони в практичнім переведенню тих постулятів, лїпше звістні сенаторам, по части тому, що вона взагалї меньше чула себе звязаною супроти короля.

Сам новий король в 1540-х і 1550-х рр. показував не більше охоти до унїї, як і його батько. Окрім тих династичних мотивів, які ми сконстатували у його батьків, у Жиґимонта-Авґуста були ще й иньші причини, по перше — його приязнь з литовськими маґнатами, близькими свояками його жінки Барбари, по друге — ся обставина, що з унїї зробила мов би свою справу ся польська шляхта, що так зражувала короля своїм гострим тоном.

Огірчений її гострою опозицією, король довго не хотїв зовсїм скликати сойму. Його завзятє вплинуло на шляхту, так що вона спустила з тону. На соймі 1550 р. цїла увага звернула ся на т. зв. екзекуцію прав (заходи против нарушень законів в Польщі); але справа унїї все таки фіґурує невідмінно серед постулятів шляхецьких послів. Вони жадали, аби ще на сїм соймі був визначений день для спільного сойму і на нього покликані не відпоручники в. кн. Литовского й иньших земель, що мають підлягти унїї, але сенатори й шляхецькі посли від повітів, безпосередно. Таке жаданнє не могло одначе прийти до здійснення вже через те, що на сїм соймі взагалї не прийшло до ніяких рішень 15). Але Жиґимонт-Авґуст, сповняючи жадання шляхти, на найпершім литовськім соймі, скликанім у Вильні в осени 1551 р., предложив устами присутного підканцлєра коронного жадання польських станів około złączenya y wczielienya tego panstwa s koroną Polską і про зложеннє в тій справі спільного сойма обох держав на пограничу. Маємо звістку, що на сей сойм приїхало з королем чимало польських сенаторів, що з свого боку старали ся намовити литовських панів до унїї 16). Мотивом знову служила потреба спільної оборони против Турків. Коли ж стани литовські відкликували ся до ухвали Берестейського сойма 1544 р. в сїй справі, король і коронні сенатори пояснили, що польські стани не можуть задоволити ся нею.

Тодї литовські стани, устами панів-рад дали їм дуже рішучу відправу. В своїй відповіди, зложеній на руки короля і недавно в цїлости віднайденій 17), заявляють пани-рада, що стани в. кн. Литовського, застановивши ся над справою унїї, рішучо не згоджують ся на таку унїю, якої жадають

Поляки — себ то інкорпорацію, влученнє в. кн. Литовського в польську Корону 18). Що до справи оборони против Турків, то вони нічого більше не можуть зробити, окрім того, що ухвалили на соймі 1544 р. На пограничний сойм з польськими станами зїздити ся вони не мають чого, бо всї справи полагодили вже на нинїшнім соймі. Взагалї на такі сойми не пристають і сподівають ся, що король їм не схоче причиняти видатків тяганиною на такі зїзди.

Відповідь, як бачимо, дуже рішуча, а додати треба, що супроти змагання польської шляхти доконче втягнути в унїонні пересправи безпосередно литовську шляхту, пани-рада особливий натиск клали на неприхильність до унїї як раз литовської шляхти. З польського боку се зовсїм виразно було зазначене в жаданню, поставленім на остатнїм соймі, аби на спільний сойм прибули посли від повітової литовської шляхти. Отже окрім спільної відповіди литовських станів, наведеної вище, відпоручники литовської шляхти осібно заявили королю prozbi y wolią swą w they tho rzeczy, в тімже дусї, що й відмова панів-ради, щоб розсїяти всякі надїї польської шляхти на поміч з боку шляхти литовської. Шляхта литовська не була ще на стільки сильна й полїтично дозріла, аби виломити ся з під впливу маґнатів і піти на зустріч покликам польскої шляхти, і вчинила волю своїх панів. Польським послам треба було ще потерпіти.

Немила ся відповідь литовських станів, як і взагалї справа унїї не була, видко, зовсїм трактована на найблизшім короннім соймі (на початку 1552 р. 19). Так можна здогадувати ся майже певно з того, що король, як знаємо з дневнику і його листу до Мик. Радивила 20 тільки на соймі 1553 р. росповів свою подоріж на Литву й відповідь литовських панів. Не було з чим спішити ся, щоб похвалитись, зрештою увагу польської посольської палати на соймі 1552 р. захопила горяча справа церковного суду над єретиками.

За те на соймі 1553 р. унїя була предметом дуже живої діскусії. Оден з проводирів шляхецької опозиції краківський посол Єронїм Осолїньский, закидаючи від посольської палати королеви ріжні упущення, між иньшим закинув і те, що король досї не скликав спільного сойму, з литовськими й иньшими послами й сенаторами. В відповідь на се король оповів про свої переговори з станами в. кн. Литовського, в своїм представленню даючи можливо мягку форму їх рішучій відмові. Стани в. кн. Литовського, казав

він, прихильно (!) прийняли його пропозиції 21) й ухвалили взяти участь в боротьбі Польщі з Турками (тут король повторив, як щось нове, ухвалу 1544 р.). „А що дотикає права, то з огляду що воно ріжнить ся від польського й инакшу має практику, трудно б прийшло злучатись, бо й вони не призвичаєні до вашого, й ви не пристали б на їх право; тому мусить зістатись так як бувало” 22).

Таке поясненнє не могло, розумієть ся, задоволити польських уніонистів, і другий проводир посольської палати Мик. Сєніцкий, розтягаючи на унію загальний оклик executio iurium, заявив, що помічю від Литви в справах оборони задоволити ся не можна. Має бути переведена унія в значінню інкорпорациї. А спільні сойми признає ”статут” (тут розуміти треба мабуть акт 1501 р.) — отже вимовляти ся від них Литва не може.

Неясні взагалі вислови сього оратора звучать як відгомін перехованої для нас промови Осолїньского, держаної під час сього сойму в посольськім колї 23). Застановляючись над справою оборони від Турків, Осолїньский доводив в сїй промові, що аби мати сильне військо (дешевим коштом, розумієть ся), треба перевести наперед унію з Литвою. Він виступав против погляду, що унії від Литви вимагати не можна, і уложеннє її залежить від доброї волї короля яко дїдичного володаря Литви 24). Осолїньский доводив, що унія уже єсть: землї в. кн. Литовського інкорпоровані Польщі ще за Ягайла й Витовта, за загальною згодою 25), і се було вкінцї потверджено за Олександра (1501 р.). Всї ті постанови унії були in usu, і тільки за Жиґимонта Старого вийшли з уживання, тільки через те, що Жиґимонт, і тепер його син не хотїли зложити спільного сойму — тільки його й бракує для переведення унії, і тому треба конче просити у короля такого сойму.

Ся промова інтересна, бо показує, як довга застоя в справі унії притемнила її в памяти польської шляхти, перервала її традицію, так що тепер шляхта її розпочинала ab ovo. При тім як одні зовсїм забули про „історичні права” Польщі й цїлу справу віддавали ініціативі короля, так знов иньші, як Осолїньский, з букви актів приходили до хибного виводу, що постанови тих актів були in usu цїлий час, аж до Жиґимонта Старого. Заходами найбільше загорілих уніонистів, як сей Осолїньский, відсьвіжувано в памяти суспільности давнїйші уніонні акти, й угольним каменем сеї історичної арґументациї стає акт 1501 р.: його Осолїньский ширив між послами для обзнайомлення з справою унії. Пізнїйше важну прислугу уніонистам

зробила хроніка Кромера (перше виданнє 1555, друге 1558 р.), де справі унії дано дуже богато місця, обставлено її цитатами з актів і представлено як можна користнійше для інкорпораційних змагань.

Завдяки тому всьому польські політики незадовго узброїлись тяжкою артілєрією історичних документів, а заразом й історичних рекрімінацій на Литвинів. З сього погляду цікава одна анонімна промова (може бути, тогож таки Осолїньского), де історія унії, досить докладна 26), зведена на ряд закидів Литві не тільки в недодержанню унії, але і в учинках против Поляків: Литвини намовили Казимира не потверджувати коронних прав, відірвали від Польщі Луцьк, Ломази й ин. міста, наводили Татар на Польщу, й т. и. 27). Такі обвинувачення через їх повторюваннє з часом мусїли дуже сильно впливати на аґресивність польських унїонистів супроти Литви.

Під час сойму 1553 р. се ще, як кажу, було тільки в початках. Як ті, против котрих арґументував Осолїньский — що складали цїлу справу унії на ласку короля, так і сам король — не підозрівали нїяких прав силою тягнути Литву до унії. На виводи Сєнїцкого король з роздражненнєм відповів, що він не береть ся відгадувати змісту його неясних вимог що до унії (Сєнїцкий, як я зазначив, дійсно говорив дуже неясно). Що міг він, король, зробити з станами вел. князя Литовського, то зробив, і більшого не підіймаєть ся. Спільного сойму скликати не може, бо не може станам вел. князївства наказати; а щоб згодились вони самі, того не сподієть ся. Хиба що польські стани попробують самі через своїх послів намовити литовські стани до такого спільного сойму.

Супроти такої неохоти короля радикальнійша частина послів вернула ся до проєкту 1548 р. — спинити все, поки король не виконає своїх обовязків. Але більшість посольської палати не прийняла сеї проґрами, і після того як меньшість (15 послів) під проводом Осолїньского зробила сецесію з сойму, більшість вела наради дальше в більш умірковані тонї. З огляду на вияснення короля в справі спільного сойму посли при закінченню сойму тільки просили короля ”пильно”, аби найблизший сойм скликано до Парчова, а разом з тим сойм литовський до сусїднїх Войниць, аби їм лекше було переговорюватись. Король відмовив і того, кажучи, що не може кликати литовські стани під Войниці, бо в. князївство — „то теж держава наша, має свої свободи, права й вільности, ми на них їм присягали й їх

ламати, боронь Боже, не годить ся". Сойм, заповів король, буде скликаний у Вильні, а Поляки можуть вислати туди своїх послів, одного з поміж сенаторів, другого з поміж послів. Або нехай вишлють на Литву лист від сойму, запрошуючи до такого соймовання в Парчові й під Войницями, і тоді буде видко 28). Посли на то пристали — так описував се сам король в листї до свого повірника Миколая Радивила 29).

Відповідно до того король скликав на другий рік коронний сойм до Люблина, але таке незвичайне, пограничне місце не подобало ся самим послам: мало хто з них приїхав, і сойм зійшов на нїчим 30). На сойм 1555 р., скликаний відповідно до бажаня станів у Пйотркові, були, здаєть ся, закликані й стани в. кн. Литовського; але вони відповіли, що не можуть прибути через „пильні справи й потреби" (мали то бути напружені відносини з Москвою) 31). Польські посли хотіли ввести в конституції соймові постанову, що найблизший сойм мусить бути зложений з участию Литви, і на нїм переведена унїя та communia consilia de communibus malis, але конституція ся не була прийнята. Та король обіцяв, що за рік скличе сойм і на нього закличе литовські й пруські стани. Для заохоти литовських станів посольська палата обіцяла, що на сїм соймі вона ухвалить і поміч Литві на Москву 32).

Принада ся одначе не заохотила Литвинів. На сойм 1557 р. (в Варшаві) вони не прибули, правдоподібно вимовили ся, як потім і в 1558 р., інфлянтською справою. Була то усобиця ливонського маґістра з ризьким архіепископом; Жиґимонт-Авґуст хотів вмішати ся до неї тому, бо архіепископ був його свояком, а до того ще й польського посла в Ливонїї вбито. Литва сею справою спеціально займала ся 33). Зрештою близших відомостей про сойм 1557 р. не маємо; знаємо тільки, що в рецесї його було повторене жаданнє, щоб найблизший сойм відбув ся з участю станів вел. кн. Литовського 34). Але литовські стани не прибули й на новий сойм — 1558 р. (в Пйотркові). Та судячи по перехованому дневнику його, і в польських кругах інтерес до унїї в сих роках відійшов на другий плян перед иньшими, внутрішнїми справами. Симптомом ослабленої енерґїї, а з тим — і ослаблених надій на скоре переведеннє інкорпорації вел. кн. Литовського служить справа перевірення границї Корони з вел. кн. Литовським, піднята на соймі 1558 р.. Згадуючи ріжні утрати, які понесла Польща на ріжних границях, посольські оратори згадували й „захоплене" в. кн. Литовським, покликуючись на „давнї хронїки". Вони користали при тім

з хронїки Кромера й між тим захопленим згадували й Луцьк. Король і тут постарав ся прохододити запал послів, пригадавши, що самими хронїками не можна нїчого довести, бо мабуть і Литва потрапить покликати ся на свої знов хронїки 35). Замітка дійсно твереза, та на жаль уже не повторена королем при ”історичних” арґументах люблинського сойму 1569 р.

Як бачимо, король в сих роках все ще зіставав ся обєктивним глядачем польських інкорпораційних змагань і сам до них нїчим не хотів прикладати ся. Покладаючи ся на се, стани в. кн. Литовського іґнорували всї заклики й заходи польських станів коло спільного сойму й „екзекуції унїї”; вони не хотїли купувати помочи Поляків якими небудь уступками в сїй справі і взагалї обминали всяку спільність з ними. Коли по остатнїм соймі (1558 р.) ливонські рицарі звернули ся до Жиґимонта-Авґуста, просячи його помочи против Москви та піддаючи ся під його протекцію, польські сенатори хотїли взяти участь в ливонській справі спільно з Литвою, а литовські пани недвозначно дали зрозуміти, що не потрібують в сїй справі Поляків. Наслїдком того Польща усунула ся від сеї справи, й Литва взяла ся ратувати Ливонїю сама (на виленськім соймі 1559 р.), а в Польщі гнївали ся на короля, що він у сїй справі, як і в иньших, був сторонничо-прихильним для Литви 36).

Ся участь в ливонській справі одначе мала фатальні наслїдки для в. кн. Литовського й справи унїї. Ливонська справа упала виключно на литовські плечи й показала ся незвичайно важкою. Прийшло ся боронити Ливонїю не тільки від Москви, але витримувати конкуренцію також з Данїєю й Швецією. Від початку 1560 р. вела ся війна з московським військом і вийшла ся незвичайно тяжкою. В. кн. Литовське крім шляхецьких походів мусїло тримати значні, як на той час, наємні війська, що вимагали значних податків від станів (серебщизни).

При тім виявило ся, що задержати Ливонїю в виключнім володїнню Литви не удасть ся. Коли супроти повного упадку й розбитя Ливонїї стани ливонські рішили секуляризувати рицарську державу й піддати ся Жиґимонту-Авґусту, вони вимовили собі, що прилучають ся разом до Литви й Польщі, а на випадок розірвання унїї можуть піддати ся якійсь иньшій державі. Для литовських автономистів таке застереженнє було в високій мірі не миле, бо творило певний завязок реальної унїї між Литвою й Польщею, але щоб не упустити Ливонїї в московські руки, литовські

стани на се мусїли згодити ся. Мали надію тільки на те ще, що Поляки може самі перехилять справу на їх бік. В прелїмінарнім актї, уложенім на виленськім соймі 1561 р. з ливонськими відпоручниками, було застережено, що як би Польща не згодила ся прийняти Ливонїю в свою оборону, Ливонія прилучаєть ся до самої Литви 37). Але польські сенатори згодили ся зараз на прилученнє Ливонїї в тій формі; тільки шляхта робила ріжні трудности, жадаючи сповнення своїх давнїйших домагань, та ображена тим, що в ливонській справі першу ролю грала Литва. Кінець кінцем прилученнє Ливонїї і до Литви і до Польщі стало ся довершеним фактом.

Але се не богато полекшило тягар війни, що тяжів далї на в. кн. Литовськім, бо Поляки якоїсь значнїйшої участи в війнї не взяли. Тим часом прилученнє Ливонїї потягнуло за собою, в 1562 р., московський похід на землї в. кн. Литовського, а зимою 1562/3 рр. рушив сам царь, і в лютім 1563 р. московське військо взяло Полоцьк. Се був тяжкий удар, тяжший навіть може як утрата Смоленська, бо се була стародавня провінція Литовської держави, далеко тїснїйше звязана з усім полїтичним і економічним її житєм, і ся катастрофа мусїла зробити сильне вражіннє в литовських кругах.

Литовське боярство, для котрого не минула даремно піввікова участь в парляментарнім житю, починає, під впливом сих полїтичних подій, рішучо виломлювати ся з під проводу й впливу панів-рад. Тяжкі тягарі, часті походи й великі „серебщизни”, що спадали на плечі боярства, озлобляють його против полїтики відокремлення від Польщі, веденої панами-радою. Тїснїйше сполученнє з Польщею, переведеннє унїї по мисли Поляків обіцювало литовському боярству діяльнїйшу участь Поляків в війнах, що тяжіли на Литві. Заразом, як підносили унїонисти, обіцювала унїя литовському боярству ріжні иньші спеціальні вигоди: розширеннє шляхецьких свобід, увільненнє шляхти з під переваги маґнатів і т. и.

І от з театру війни, під безпосереднїм вражіннєм її тяготи, по раз перший підносить ся сей постулят литовської шляхти: з табору під Витебськом, в вереснї 1562 р., висилає литовська шляхта, против волї литовських маґнатів, петицію до в. князя й короля, просячи, ”аби доконав унїї з Польщею”. Польське шляхецтво, що від кільканадцяти лїт простягало руки до литовської шляхти, аби вона помогла йому в імя спільних клясових

інтересів в переведенню унії й иньших шляхецьких постулятів, на рештї дочекала ся відповіди — литовська шляхта простягнула й собі руку до нього, до шляхецьких благодатей Польщі.

Примітки

1) Pro ratione postulationis ipsis respondissemus.

2) Volumina legum II c. 269 i 277.

3) Zbiór pamiętników o dawnej Polsce Нємцевича т. IV с. 39 (лист Стан. Ґурского з 18/11 1544р.), пор. тамже с. 42-35. Ґурский здогадуєть ся навіть, що й Литвини противляться унії під намовою Бони!

4) Ibid. c. 36 (лист тогож з 15/III. 1544).

5) Ibid. c. 42 (лист тогож з 26/V. 1544).

6) Jest tesz iawno waszey kro. mci, isz to tutejsze panstwo w. x. Litewskie iusz i za szczesnego panowania w. k. m. nie mało i wielkie trudności i nawalności przymowało, a na żadną potrzebę i. m. panowie korunni, bracia naszi, żadney pomocy nam ani ludzmi ani pieniedzmi nigdy uczynić nie raczyli, aczkolwiek o to zawsze przez posły nasze bywali ządani, iedno tylko tego niedawnego czasu ku Starodubskiey woynie (1535) raczyli ich mcz. posłać nam za swe pieniądze tisiąc liudzi iezdnych a piéćset pieszich ku pomocy, o ktorą pomoc posylalysmy do ich mci prosząc posłow naszich, osob zacnych, dignitarzow poważnych. Zbiór praw litewskich Дзялиньского с. 415.

7) Рус. лит. лїтоп. — Пол. собр. лЂтоп. XVII с. 352 і 410. Stryjkowski II c. 400.

8) Ілюстрацією тодїшнїх відносин — певного суперництва двора виленського з краківським може служити оден лист першого сенатора

литовського Глїбовича (десь коло р. 1547), де він радить свому шурину кн. Сангушкови, старості браславському, шукати ласки не на дворі краківськім, а в Вильнї (Arch. Sanguszków IV ч. 415).

9) Як на соймі 1563 р. казав Зборовский, каштелян краківський: bywając przez 18 kroć posłem koronnym, wiem to i pamiętam, że nie był ten sejm, kiedyby unia przypomniana być nie miała (Zrzodłopisma II с. 298).

10) Бєльский вид. Туровского с. 1092.

11) Ządania posłów ze stanu rycerskiego na sejmie w Piotrkowie — Zbiór pamiętników do dziejów polskich Броель-Плятера, l с. 161.

12) Дневник сойму 1548 р. — Scriptores rerum polonicarum I с. 262-3, пор. 171-2, 246, Бєльский с. 1098.

13) Дневник сойму 1548 р. р. 268-9, 271.

14) Відмінно, але взагалї дуже неясно, так що годї й порозуміти його гадки, толкував полїтику посольської палати Довнар-Запольский в своїй розвідцї (с. 12-3).

15) Дневник сойму 1548 р. с. 39, Бєльский с. 1101-3.

16) Стрийковский II с. 404, повторено у Бєльского с. 1107-8. Коялович (Historia Lithuana II с. 416), переказуючи сю звістку, додає, що сї коронні сенатори при тім жадали від литовських станів Підляша, Волини, Київщини й Сїверщини (sic), але се дуже нещаслива видумка компілятора, хоч і повторена в розвідцї Д.-Запольского.

17) Видав її Д.-Запольский при своїй статї Польско-литов. унія, дод. II; деякі помилки в сїм виданню одначе подекуди зовсїм затемнюють зміст. Пор. Стрийковского і Бєльского 1. с. і дневник сойму 1553 р. (Scriptores rerum polonicarum I с. 15-6) — реляція короля (Шуйский, видаючи дневник сього сойму, думав, що зреферовані королем факти належать до литовського сойму 1552 р. — с. 87, тепер знаємо, з порівняння реляції з виданою відповідю литовських станів 1551 р., що належать вони до сойму 1551 р.).

18) Yako ze wszich ynich stanow riczerskich tho wyrozumieli, tak thesz y w szwey radzie nycz szą ynego ichm. nie nalezli, ieno tho isz w they myerzi tha

unia, yako ichm. panowie korunny chcą myecz, bicz nie moze z wielia prziczyn, i dlia osobliwey dostoinosczy y wolnosczi panstwa thego waszei k. mosczy oicziznego.

19) Про сойм 1552 р. р. — Scriptores rerum polon. I с. 48 і далї Бєльский с. 1108-1111.

20) Pamiętniki do dziejów Polski — Listy oryginalne Zygmunta Augusta do Mikołaja Radziwiłła Czarnego, wyd. Lachowicz (1842), с. 48.

21) Proponował to im i. k. m. y przyjęli to oni wdzięcznie.

22) Дневник — властиво збірка головнїйших промов з сойму 1553 р. в. Scriptores rerum polonicarum I, див. с. 3 і 15.

23) Scriptores I с. 20, 30-1. Д.-Запольский (с. 12), не доглянувши, уважав сю промову відповідею королеви, на його відправу Сєнїцкому (при тім і зміст її недокладно переказує). В дійсности вона не була виголошена в соймі — читай Script. rer. polon. I с. III прим. 24. На гадку Шуйского вона випередила вступну соймову Осолїньского, але сього свого погляду Шуйский не умотивував. В дійсности, як я сказав, близшим відгомоном сеї промови звучить мова Сенїцкого.

24) A iz snadż niektórzy powiadaia, że jest niepowinna ta unia, chyba żeby to szlo z łaski k. i. m., żeby chciał uczynić, albowiem państwo Litewskie jest ojczyzna k. i. m.

25) Za zwoleniem wszystkiego orszaku litewskiego.

26) В нїй уже не говорить ся про usus унїї аж до Жиґимонта Старого, тільки thrwala tha unia poniekąd za zywotha crolia Iagiella.

27) Промова ся, без початку, знайшла ся при дневнику сойма 1555 р. (Dzienniki sejmów walnych koronnych 1555 i 1558 r. w Piotrkowie złożonych, wydanie braci Lubomirskich, Краків, 1869, с. 95 далї). Здогадують ся, що дневник сей зладив Осолїньский. (Див. замітку Шуйского в Scriptores rerum polon. I с. 111, тільки тут лишаєть ся не ясним, чи Шуйский лише здогадував ся про авторство Осолїньского що до сеї промови, чи мав на се документальну вказівку). Коли Осолїнський справдї був автором дневника, то й автором сеї фраґментарної промови (чи брошюри?) можна б уважати

також Осолїньского. Д.-Залольский зве її памфлєтом та прирівнює до звісної промови Мелешка (с. 134). Але на такий погляд нїяк не можна пристати: Мелешкова промова то сатирична карікатура; анонїмна ж промова держана вповнї серіозно, її закиди зачерпнені з історичних джерел (Длуґоша) і в польських устах вони мусїли звучати зовсїм поважно.

28) Posłyszycie, jako się k temu mieć będa.

29) Scriptotes rerum polon. I c. 22, Lachowicz Listy Zygmunta Augusta do Mikołaja Radziwiłła (1842) c. 48-9.

30) Ґурнїцкий в вид. Мостовского (Wybór pisarzów polskich) с. 400 і 405, Бєльский с. 1119.

31) Dzienniki sejmów 1555 i 1558 r. c. 57, пор. 83. В Вильнї наражував ся литовський сойм протягом зими 1554/5 рр. (Любавский ор. с. 592), можливо, що на сей сойм і були вислані запросини.

32) Dzienniki sejmów 1555 i 1558 r. c. 81, 82-8, 84, 87

33) Про се й дальші стадії інфлянтської справи station моноґрафійка Карвовского Wcielenie Inflant do Litwy i Polski, 1558-1561 r., Познань, 1873.

34) Так можна здогадуватись зі згадок і натяків дневника сойму 1558 р. — Dzienniki c. 143, а ще виразнїйше сказано се в королївськім листї з 1589 р. — Zrzodłopisma do dziejów unii т. II част. I с. 161.

35) Tho czo sczie tess napissali, zeby odiscz mialo do xiestwa Litewskiego Luczko, Lomazi, Polubicze y yne dzierzawy, acz tego autentice nie dowodzicie, zebi to Coronie bicz mialo, tilko cronikamy, ktore malą wiadomoscz y wiarę dacz mogą, a snadz tess y Litwa croniki szwe na to maią. Dzienniki c. 218, 257.

36) Biblioteka ord. Krasińskich r. 1868 — хронїка з рр. 1559-60, с. 3-4; реляція Заурмана (виїмки з віденського архиву) у Карвовского ор. с. с. 58.

37) Niemcewicz Zbiór pamiętników т. II c. 26.

Справа унїї за Жиґимонта-Авґуста: петиція 1562 р. і постанови шляхецького віча, пьотрковський сойм 1562-3 р., виленський сойм 1563 р.,

литовська делєґація й її інструкція, варшавський сойм 1564 р. і конференції з литовською делєґацією, переговори з шляхецькими послами, уступки делєґатів і формула унії, розірваннє переговорів і варшавський рецес 1564 р.

На жаль, нам все ще не звісні близше обставини, серед яких вийшла петиція литовського боярства про унїю. Тим часом важне значіннє сього факта, його вплив на дальший перехід унїонних переговорів надає сим обставинам значний інтерес. Знаємо, що петиція вислана була з під Витебська, де стояло литовське військо, скликане лїтом 1562 р. наслїдком нападу московського війська на околиці Витебська й Орші. Перше нїж зібрало ся литовське військо, московські війська уже вернули ся, й литовська шляхта, попустошивши пограничні землї московські, звернула ся до в. князя через послів з прошеннєм — пустити їх до дому 1). Разом із сим, очевидно, була переслана й петиція в справі унії. Вона має дату 13 вересня 1562 р. й була зложена „na seimie" — на вічу литовського боярства, зібраного в війську.

Стилїзация сеї петиції чи властиво постанов того віча, переданих послам до предложення королю 2), показує, що се був формальний „бунт" шляхти против литовських маґнатів, які до тепер в своїх руках держали полїтику в. князївства і в своїм впливі тримали в. князя: шляхта рішучо не хотїла більше йти з ними.

Постанови кажуть, що шляхта, аби добитись сойму спільного з коронними станами, ухвалила не згоджувати ся на осібний сойм литовський, які б привабні річи не заповідано на нїм — хоч би „давано обіцяний статут або иньші річи обіцювано, аби відвести нас від спільного сойму з панами Поляками й від унїї". Очевидно, сї слова були відповідю на старання автономистів — литовських панів-ради коло того аби відвести шляхту від спільного сойму, а мабуть — і від самої сеї петиції до короля.

Против них же — против противних впливів панів і урядників, звернені дальші постанови віча. Коли шляхтич або земянський син служить у пана, а пан його не хотів би пристати до прийнятих шляхтою постанов, або приступивши відступив, то ті служебні шляхтичі не можуть вимовляти ся своїм паном. Вони таки мусять стояти при тих постановах, відповідно до свого переконання й добровільно взятого на себе обовязку. Коли ж би хто за участь в сїй конфедерації, або соймовій обструкциї був позваний до суду, то

за ним має обстати вся окружна шляхта, з ним їхати до суду й допомагати всяким способом.

Шляхту з земель, не заступлених в сїй нараді, ухвалено закликати теж до участи в сїй справі. Всякому хто б не згодив ся до приступлення, або згодивши ся відступив, загрожено бойкотом: „всякого такого маємо уважати за ворога держави, за такого, що не хоче добре мислити їй, і такого між собою не хочемо мати”.

Як спосіб обструкції против правительства — против в. князя й панів-ради, коли б против скликання спільного сойма були піднесені якісь трудности, — прийнято не вдавати ся в ніякі справи на осібних соймах, не ухваляти податків („серебщизни”), і в походи ходити тільки справдї конче потрібні 3).

Свою петицію в справі спільного сойму для переведення унії шляхта ухвалила вислати до Вильна в. князеви з початком жовтня. Доручено її в. князеви перед виїздом його з Вильна до Польщі, на скликаний в Пйотркові коронний сойм 4). За той час пани-рада мали час порозуміти ся з в. князем в справі шляхецької петиції. Вони, видко, сподївали ся побороти сей шляхецький бунт, й під їх впливом в. князь зайняв виразно неприхильне становище до того бунту шляхти й її петиції про унію. Він нїчого не згадує про неї в своїх відповідях, і не дав, очевидно, знати про неї на короннім соймі, коли тут зайшла мова про унію.

Сойм коронний скликаний був на падолист (зачав ся 22/XI) й потягнув ся до марта 1563 р. Ми не знаємо, коли довідали ся коронні шляхецькі посли про литовську петицію, але очевидно — дуже пізно, десь під сам кінець сойма. Що дізнали ся про неї, про се виразно каже соймовий дневник 5), а що довідали ся не від короля, а з приватних джерел, то також певно. На жаль, дневник нїчого не переказав нам з посольських дебат з тої нагоди.

Взагалї, як видно з дневника, унією сойм з початку не займав ся; тільки у вступній промові примаса, соймовім експозе, згадано про „звісні старання” короля коло унії 6) Потім ся справа зійшла на далекий плян супроти ріжних злоб дня внутрішнього житя Польщі; не виринула навіть тоді, як король, на вість про великий похід московського царя на землї в. князївства, з слїзми просив помочи Литві від сойму 7). Се вказує на повне ослабленнє інтересу до унії й надій на неї у коронних станів. Навіть коли наспіла вість про

утрату Полоцька (25/II) і під загальним враженнєм сеї новини зачали ся наради о ratunku Litwy przeciw Moskiewsidemu, — бесїдники висловляли ріжні жалі на Литву 8), але не чуємо згадки про змагання до унїї в самій Литві, про той оклепаний спільний сойм, і т. и. 9) Аж при замкненню сойма порушено, давнїм звичаєм, справу спільного сойму. В проєкт соймового рецесу, уложений послами, але королем не прийнятий, вставлено й приреченнє короля, що найблизший сойм буде зложений з участю Литви й Прусії, і на нїм переведена буде інкорпорація литовських земель, в дусї актів в. кн. Олександра, себто унїї 1501 р. 10).

Фраза ся сама по собі звучить, по стількох попереднїх, досить стереотипово, але набирає особливого значіння, коли пригадаємо, що в тій хвилї послам звісна була литовська петиція. Новим було й те, що король, давнїйше не охочий до такого спільного сойму, тепер нїчим не спротивив ся й висловив переконаннє, що на найблизшім соймі дїйсно буде закінчена справа унїї. Сей найблизший сойм рішено скликати на св. Мартина (11/XI) того-ж року до Ломжі 11). Очевидно, в поглядах короля наступає зміна; він не вважає можливим далї безоглядно тримати ся полїтики литовських маґнатів. По всякій правдоподібности, остатнїй удар — утрата Полоцька вплинула також на його відносини до унїї. Дальше поводженнє його показує, що він рішив ся вести до унїї, не вяжучи ся вже гадками литовських панів-ради.

Ще з Пьотркова, на першу вість про утрату Полоцька, Жиґимонт-Авґуст скликав на місяць май литовський сойм до Вильни для важних і пильних потреб, а особливо для нарад коло способів визволення Полоцька, і просто по короннім соймі удав ся до Вильна 12). Окрім справ оборони він мав тепер перед собою далеко труднїйшу задачу — прихилити панів-раду до уступок в справі унїї. На жаль, перехід тих конференцій нам незвісний; в перехованих актах сойму постанов в справі унїї теж нема, і одиноким слїдом їх лишили ся інструкції литовським послам на коронний сойм 13).

З них можна бачити, що пани-ради витримали тяжку боротьбу і хоч самі мусїли піти на уступки, але змусили й короля та шляхту в. кн. Литовського до важних уступок. Насамперед пани-рада силкували ся задержати короля на Литві, вказуючи йому на грізне становище вел. князївства та намовляючи відложити коронний сойм на пізнїйше 14). Король одначе на се не пристав. Нарештї пани згодили ся на участь в короннім соймі,

скликанім на осінь 1563 р. до Варшави (замість ухваленої рецесом Ломжі), — але явитись туди мали тільки відпоручники литовських панів і шляхецьких депутатів, а не всї особисто. Мотивом до того послужила можливість війни з Москвою, бо уложене з нею перемирє кінчило ся на Успеніє. Вислано з ради двох епископів і дванадцятьох сьвітських, з шляхецьких відпоручників земель також дванадцятьох, і війта та бурмістра м. Вильна, як репрезентантів міщанства 15).

Таким чином не мав уже то бути справжнїй спільний сойм, як собі жадали в Польщі і як просила литовська шляхта. Окрім того, повновласть відпоручників обмежено інструкцією, уложеною на тімже виленськім соймі й потвердженою в. князем, і при тім ще виразно в нїй застережено, щоб посли від шляхецького й міщанського станів у всїм поступали за згодою висланих з ними панів-ради і без їх позволення не мішали ся в соймову діскусію коло унії 16), а панам-радї поручало ся з відпоручниками тих станів поводити ся ласково „яко правдивим провідникам держави годить ся поводити ся з своїми дїтьми”, та про державні справи з ними радо намовляти ся й годити ся. Таким чином шляхецьким послам наперед призначала ся роля простих фіґурантів при панах-радах, а сих останнїх забезпечено від всяких виступів шляхецьких послів в напрямі тїснїйшої унії поза границї, зачеркнені їм інструкциєю 17). В тій ролї дїйсно удало ся їм шляхецьких послів вповнї задержати, не вважаючи на тенденцію шляхти до тїснїйшої унії.

Інструкція, дана соймовим відпоручникам, має характер компромісу між змаганнями панів-автономистів і шляхецьких унїонистів 18). В напрямі унїї вона йде значно дальше від акта 1499 р., що був образом змагань литовських панів, але рішучо противить ся інкорпорації. Одна і та сама особа має бути королем польським і в. князем литовським, вибрана спільно станами польськими і литовськими, на границї „обох держав”; поки живе рід Ягайла, вибираєть ся вона з його роду, пізнїйше — свобідним вибором. Вона осібно коронуєть ся в Кракові на короля і осібно „підносить ся” в Вильнї на в. князївство, при тім осібно потверджує привилеї коронні і осібно в. князївства. Коли король має більше синів, то в. князївство має бути дане котромусь королевичу осібно від Корони. Обидві держави — королївство Польське і в. князївство Литовське мають жити в тїснім союзї й солїдарности. Війни вони ведуть спільними силами, поносячи видатки відповідно до своїх засобів; одна держава не може розпочати війни без

відомости й згоди другої, хиба з обставин незалежних від її волї 19), анї не може укладати згоди чи перемиря. В важких справах зберають ся на пограничу спільні сойми з станів обох держав, в меньш важних питаннях держави порозумівають ся через висланих на сойм відпоручників з Литви до Корони, і навпаки. Поза тим вся орґанїзація обох держав задержуєть ся в своїй осібности. Горожане одної можуть мати маєтности в другій державі всяким правом, але про права на уряди не згадано.

„Особливо пильно будуть наші посли уважати, аби права в. князївства Литовського, свободи, прероґативи сенаторів і повага урядників, функціонованнє урядів (мінїстрів), що мають по давній практиці входити в силу, коли король вїздить в границї в. кн. Литовського, першенство князїв і панів — нї в чім анї трохи не були понижені. Але щоб при сїй державі — в. князївстві завсїди зіставала ся її гідність, важність, юрисдикція і власть і не була нарушена сим відновленнєм давньої унїї, анї не була ображена честь землї, застережена й забезпечена давнїйшим привилеєм (розумій акт 1499 р.), що містить в собі такі слова: „а коли-б якісь иньші акти були уложені між нами — прелатами та панами в. кн. Литовського й прелатами та панами корони Польської, котрі-б ображали спільну честь нашу, а котрих не тримали ся предки наші, — таких актів ми не приймаємо й триматись їх не будемо” 20). Тому, по давньому звичаю, не вважаючи на які небудь противні нам акти, котрих не приймали предки наші, анї тримали їх, мають бути визначені відповідні, честні місця як на соймах, в спокійнім часї, так і на війні, в лаві: сенаторам обох станів (духовного й сьвітського) й усїм иньшим станам — князям, панам, баронам, всьому рицарству й шляхтї в. кн. Литовського. Княжата, пани й повіти в. князївства будуть ставити свої хоругви (vexilla et insignia) на певних, честних місцях, і взагалї не мають вони бути пониженими супроти панів Польської корони, але будучи одним народом, однаковими й рівними собі членами, з одною головою, повинні мати однакову між собою честь. Так само й шляхта й увесь стан рицарський гідністю, честю, повагою і всякими почестями в усїм аби уважали ся рівними шляхтї й рицарському стану корони Польської, нї в чім хоч би найменьшім не уважали ся низшими від них, але користали все з тих самих прероґатив, які в цїлім сьвітї признані рицарському станови, й жили в тих же свободах й вільностях” 21).

Таким чином хоч інструкція й уживала подекуди таких виразів як „одно тїло”, „оден народ” 22), очевидно — роблячи в тім уступку

інкорпораційним змаганням Поляків, але реальний звязок Польщі й Литви, як бачимо, мав по мисли сеї інструкції обмежати ся тільки заграничною політикою (очевидно, що в сих справах заграничної політики й мали нараджувати ся спільні сойми). Поза тим є унія тільки персональна, й обидві держави вповні задержують свою окремішність — осібний титул, військо, скарб, уряди, право. Границї держав мають управильняти ся осібною комісією.

Послам поручало ся уважати, щоб трудні обставини в. кн. Литовського не були використані на його некористь при уложенню унії, взагалі щоб нїчого не робило ся під натиском. У всїх „труднїйших справах" посли мали звернути ся до повного литовського сойму 23).

Варшавський сойм, куди мали ставити ся литовські відпоручники, розпочато 21 падолиста. В своїм експозе король підносив як особливу свою заслугу, що йому удало ся осягнути те, чого не могли досї вчинити анї він анї його попередники: стани в. кн. Литовського вислали своїх відпоручників для довершення унії відповідно до „старих пактів і спільних привилеїв", аби ся справа вже раз була закінчена. Сенатори дякували королеви за його старання й зазначали, що мова йде не про уложеннє якоїсь нової, тільки про введеннє в житє давньої унії 24). Се було досить многозначним передвістником. Але близше обговореннє всї відкладали до приїзду литовських послів, а тим часом участники сойма зайняли ся студіованнєм давнїйших актів унії 25).

Литовські відпоручники прибули на сойм 6 грудня і з великою честю прийняті були коронними сенаторами. Було тут шість панів, з своїм сенїором — Миколаєм Радивилом на чолї; про делєґатів иньших станів не маємо нїяких близших відомостей 26). На сойм відпоручники зявили ся тільки тиждень пізнїйше, і тут Радивил виголосив довгу й красномовну промову, де підносив заходи короля й охоту Литви до унії, не жалував компліментів і гарних фраз, але нїчого близше про ту унію не сказав 27). Потім минуло ще три тижнї, поки коронні стани забрали ся до нарад над унією (7/I). Погляди коронних сенаторів сходили ся з посольськими на тім, що при переведенню унії треба тримати ся давнїх актів унії й переводити її в значінню повної інкорпорації в. князївства до Польщі, аби знесено самий титул в. князївства. Нехай би, наприклад, як пропонував підскарбій В. Дембіньский, землї в. кн. Литовського звали ся на дальше „Новою

Польщею” так як єсть Велика і Мала. Таким би чином до Польщі вернули ся самі собою й литовські землї, до котрих підношено спеціальні претензії — Волинь і Підляше 28).

Взагалї, коронні стани, навіть сенатори, почувши, що обставини змінили ся на користь Польщі, спішили кувати зелїзо по горячому, ідучи в своїх жаданнях як найдальше. Тойже Дембіньский висловив се зовсїм виразно: „єсть на те час відповідний і оказія, якої не треба упускати — бачимо, що єсть на то воля короля, єсть воля й панів литовських, як вони заявляють” 29). Що пани литовські не були щирими прихильниками унії, а уступали тепер під пресією короля й шляхти в. кн. Литовського, се для коронних станів було ясно після того, що стало ся відомим під час попереднього сойму. Отже спішили ся власне використати сей натиск обставин, під яким опинили ся литовські пани.

Потім (10/I) відбула ся перша конференція коронних сенаторів з литовськими відпоручниками. Коронні сенатори запропонували їм переведеннє унії в значінню інкорпорації 30); литовські відпоручники на се предложили свою інструкцию, що й послужила потім предметом нарад коронних сенаторів і послів 31).

Виходячи з ідеї інкорпорації, коронні сенатори й посли, розуміє́ть ся, не могли пристати на таку формулу унії, яку містила інструкція. Особливо дві точки її викликали живе незадоволеннє серед Поляків, перше — се застереженнє, що оден з королевичів і далї має діставати великокнязївський титул, друге — забезпеченнє дїдичних прав на корону Ягайловій династиї, що робило неважним право вільного вибору в Польщі 32). Коронні стани постановили не вдавати ся в нове конструованнє умов унії, але тримати ся тих привилеїв, що санкціонували інкорпорацію. Одначе при тім старші привилеї унії показували ся ненаручними, бо говорили все про осібних вел. князїв литовських 33). Наручнїйший був з сього погляду акт 1501р.- на се звернули увагу посли, й гадку їх прийняли й сенатори 34). Велике замішаннє повстало через те, що оригіналу сього акту в коронним скарбі не знайшло ся. Нарікали на нелад в архиві скарбу, нарікали на сенаторів; нагло спроваджено цїлий коронний архив, в 14 скринях, з краківського скарбу, але тим часом таки взято сей Олександрів акт в копіях за підставу нарад. Одначе й він не задоволяв вповнї Поляків, бо полишав нерушеною всю державну орґанїзацию в. кн. Литовського, тим часом як коронні стани

хотїли знести тепер всяку окремішність в. князївства: осібні сойми, осібні уряди, аж до титулу в. князївства включно. Правду обзивали ся голоси, що не треба б так підносити своїх вимагань, лїпше лишити Литві їх уряди і тримати ся виключно привилеїв; але більшість розходилась і не хотїла нїчого лишати, що могло-б пригадувати окремішність в. князївства 35).

Щоб підкопати опозицію литовських панів, пробовано відтягнути від них відпоручників иньших станів. До коронних послів доходили чутки, що делєґати меньших литовських станів раді б увійти в склад коронної посольської палати й безпосередно з коронними послами умовити ся про унїю на основі польських предложень, — „аби тільки позволили їм се їх пани-рада". Тому коронні посли кілька разів виступали з жаданнєм, аби „посли литовські" засїли разом з ними; під час конференцій вони теж звертали ся до них, кладучи їм на серце справу унїї: підносили, що справа іде про зрівняннє литовської шляхти з польською в вільностях, поручали їм впливати на панів-рад, аби більш податливі були 36). Яке се робило враженнє на тих литовських послів і які мало наслїдки в їх відносинах до панів-ради, не знати, але на зверх литовська делєґація до кінця нї в чим не нарушила своєї солїдарности. Вона зіставала ся одноцїльною, і члени її не засїдали в палатах разом з коронними станами, але зносились з ними як осібне тїло, репрезентанти иньшої держави. За цїлий час нїхто з відпоручників меньших станів литовських не обізвав ся й голосом під час конференцій, і взагалї одиноким речником делєґації був Мик. Радивил, що роблячи короткі наради з товаришами, сам оден робив всї заяви, відповідав і взагалї вів дебати; всї иньші відпоручники були властиво статистами.

Велика шкода, що ми не знаємо зовсїм закулїсової сторони в діяльности сеї литовської делєґації: не знаємо змісту її нарад між собою, анї з королем, у котрого вона мала досить часті осібні авдієнції. Перед нами тільки промови Радивила перед польськими послами, короткі реляції панів послам про їх конференції, та предложені Литвою проєкти унїї.

Бачимо, що литовські пани зразу дуже завзято стояли при проєктї, виложенім в їх інструкциї. Проба Поляків — відкликати ся до давнїх актів унїї, нїчого не помогла. Актам, на які покликували ся Поляки, Радивил противставляв городельський акт литовських панів і Олександрів 1499 р., а за иньші акти унїї або казав, що вони не обовязують литовські стани, або толькованню їх, яке давали Поляки, противставляв своє 37). Тодї польські

стани, властиво вибрана ними комісія, відкинувши ранійші акти унії, почала конференцію з литовськими відпоручниками, взявши за підставу акт 1501 р. 38). Завдяки загальній стилїзації й неповноті сього акту, в цілім ряді точок його вони прийшли з Литвою до порозуміння 39). З огляду, що король заявляв готовість вирікти ся своїх дідичних прав на в. кн. Литовське, литовські відпоручники не робили трудностей що до способу вибора короля, і тільки справа знесення литовських урядів, піднесена особливо польськими послами, загальмувала справу 40). Литовська делєґація в сїм часї (кінець січня 1564 р.) показала взагалї незвичайну податливість. Вона показувала охоту уступити у всїх спірних точках, хотїла задержати тільки окремішність внутрішньої орґанїзації — своє осібне право й правні практики, суди, уряди 41), й сформуловавши ті точки, на яких уже осягнено порозуміннє, решту відложити до новою сойму, щоб на нїм покінчити справу унїї 42).

Що впливало на таку податливість литовських панів — чи наставання відпоручників шляхецьких і короля, тепер, дїйсно, щиро відданого справі унїї? чи тяжкий стан в. князївства? Може і те і се разом. Що тяжкі полїтичні обставини сильно впливали на литовських віпоручників, се ясно хоч би з того враження, яке викликала в литовській делєґації вість про побіду литовського війська над московським над р. Улою (26/I): вість ся наспіла другого дня по дуже смиреннїй промові Радивила, і по нїй литовські делєґати зараз змінили тон. Вони заявили, що хочуть задержати свою полїтичну окремішність, осібні сойми „й иньші свої звичайні порядки" 43), а заразом почали попросту відтягати ся від дальших нарад — мовляв застановляли ся над формулою переданою їм коронними станами 44).

Формула ся переводила унїю в значінню тїсного сполучення в. кн. Литовського з Короною, зносила церемонїю оголошення короля в. князем литовським, осібні сойми й сенат в. кн. Литовського, але полишала землям в. кн. Литовського їх право й привилеї, тільки зазначала, що граничні спори мають судити ся правом польським і кождому в вел. князївстві вільно перейти на польське право. Правдоподібно, не без налягань зі сторони короля 45) й шляхецьких відпоручників, по кількаденнїй перерві литовські делєґати дали свій ультіматум. Вони годили ся на польські пропозиції, але з кількома виїмками: годили ся на спільний сойм і раду, але задержували й осібний литовський сойм і засїдання ради для своїх справ; зносили

проголошеннє короля в. князем, але задержували zasiedzenie na majestacie z podniesieniem miecza — вступну церемонїю; вибір короля проєктували переводити рівним числом відпоручників коронних і великого князївства; натомість рішучо відкинули вільне право переходу на польське право 46).

Се, розуміє ть ся, були досить важні уступки, але за сею деклярацією наступила прикра сцена, що мусить бути обяснена закулїсовими поговірками. До литовських панів мусїли дійти поговірки Поляків, що литовські пани з своїх особистих (властиво — клясових) мотивів роблять трудність унїї: силкують ся за всяку цїну задержати осібні литовські уряди (а додамо: й раду в. князївства). Тож по проголошенню литовського ультиматуму Радивил заявив, що супроти таких нарікань складає з себе уряди свої й обовязки відпоручника. Коронні стани звернули ся знову до короля по поміч, себ то по пресію на литовських панів, і король кликав до себе литовських відпоручників, нахиляючи їх, аби прийняли польську формулу, але ті відмовили. Між коронними й литовськими панами прийшло до досить гострих переговорів: литовські пани казали, що в. кн. Литовське як полїтичне тїло мусить істнувати далї, „називали його монархією рівною Коронї й всяким иньшим християнським державам", а інтерпретацію старих привилеїв унїї пропонували дати стороннїм державам, або докторам болонського унїверситета. Коли польські пани пригадували литовським відпоручникам, що вони були згодили ся перед тим на декотрі точки, в діскусії над Олександровим привилеєм, литовські пани без церемонїї відповідали, що вони „не приглянули ся докладно його словам". На ново відкликували ся вони до свого улюбленого городельського привилею. А коли польські пани проєктували здати справу на короля, Радивил дуже гостро відповів: „Колиб й. м. король хотїв що небудь чинити над ним своєю властию (absoluta potestate), то се було б великою кривдою нашій вільности. Як не жаловав Сцеволя спалити собі руку, так не пожалую й я, як би мав писати ся на такі річи. Протестую також против всякої безправности против нас: в такім разї ми готові шукати ради й помочи держав не тільки християнських, але й поганських" 47).

Не вважаючи на такі голосні фрази литовських панів, коронні стани звернули ся ще раз до короля, і той не відмовив їм своєї помочи. Другого дня, на спільнім засїданню, король зложив свою деклярацію. Він заявив, що з унією обидві держави мають уважати ся за одну, тому мають бути „спільні ради" (в публїкації потім се сказано яснїйше: spólne sejmy i rady).

Справу литовських урядів він обминув. А для усунення всяких перешкод в державнім праві обох держав заявив, що вирікаєть ся своїх дїдичних прав на вел. князївство. Але в сїй точцї маємо дуже важну відміну опублїкованого пізнїйше урядового тексту від поданої в сеймовім дневнику устної декларації короля: в сїй він просто тільки „вирікаєть ся дїдичних прав" (odstępuję successyi), в опублїкованім текстї відступає сї свої дїдичні права на Литву Польській коронї! 48) Литовські стани потім справедливо доводили, що Жиґимонт-Авґуст, як вибраний в. князь, не мав права так роспоряджати в. князївством, і коли щось таке було вже в устній декларації короля, то тим зрозумілїйше було б незадоволеннє з неї литовських станів. Але не маючи більше записей її, не можна знати, чи то було в устній декларації, чи додане пізнїйше.

Королївська декларація прийнята була з великим одушевленнєм коронними станами і дуже холодно — литовськими відпоручниками. Литовські відпоручники не прийняли королївської декларації й заявили, що предложать її на соймі литовським станам 49).

Сим були вичерпані обопільні наради. Лишало ся уложити соймовий рецес. Уложений польськими сенаторами проєкт рецесу литовські відпоручники не прийняли. Не хотїли пристати на те, аби в нїм згадувало ся про королївську декларацію немов ними прийняту. Були ще й иньші подробицї, на які не годили ся литовські стани: нпр. в польськім проєктї поминено титул в. князя литовського і доповнено в литовській редакції; змінена стилїзація про сойми 50) і т. и. Литовські відпоручники предложили свою редакцію з тими поправками, але її знову не прийняли коронні стани, хоч вона була стилїзована дуже здержливо й більше замовчувала, як перечила. Тодї литовські відпоручники зажадали назад своєї інструкції, щоб їхати назад. На бажаннє коронних станів, аби кінець нарад не виглядав так прикро, вони згодили ся тільки попрощати ся при королї, з повною парадою, і 22 лютого дїйсно відбула ся прощальна парада. Король висловив надїю, що справа унїї дійде скоро кінця й заповів скликаннє литовського сойму до Більська, а спільного до Парчова, на св. Івана, й литовські відпоручники поїхали 51).

На бажаннє коронних послів, король опублїкував свою декларацію в справі унїї, в формі привилею, де вирікав ся своїх дїдичних прав на в. князївство й підносив, що обидві держави мають творити одну. Осібно видано рецес, в

імени короля, де представлено результати конференцій про унію 52). Представлено їх не без сторонничости, з поминеннєм деяких спірних точок, в сьвітлї більше користнім для Польщі. Біда тільки, що сей рецес, як і королївська деклярація, по протестах литовських відпоручників обовязкової сили для Литви не могли мати нїякої.

Таким чином з формального боку варшавські переговори про унїю не осягнули нїяких результатів. Але реально взявши, сї переговори для Польщі безплодними не були. Уступки, зроблені литовськими відпоручниками, хоч не закріплені формально, лишили ся важним прецедентом на пізнїйше. Довгою дискусією і натиском з королївської сторони приведено обидві сторони досить близько до певнїх середнїх термінів, на яких можлива була стріча — хоч і не дуже добровільна. Не дурно бачимо, що на Люблинськім соймі вкінцї прийнято формулу унїї, яка, поминаючи прилученнє українських земель до Польщі, взагалї досить близько відповідала тій формулї, яку приймали литовські відпоручники на соймі 1564 р. Се все дає сьому сойму право на більшу нашу увагу, а перехований дневник, хоч малює тільки одну сторону конференцій, при загальній бідности відомостей багато причиняєть ся до зрозуміння тодїшньої ситуації. Тому мусїли ми трохи близше коло нього застановитись.

Примітки

1) Див. відповідь в. князя, видруковану у Любавского Литовско-русскій сеймъ дод. 43.

2) Видруковані в дневнику сойму 1563 р. — Zrzodłopisma do dziejów unii т. II ч. l с. 367-8.

3) Так здаєть ся треба розуміти не зовсїм ясний вираз: okrom jedno

gwałtownej potrzeby rzeczp. — ku odparciu naprzeciw nieprzyjacieliowi, na porywcze a niepotrzebne powłoki jezdzić nie chcielibyśmy. Се натяк на можливість відтягнути ся шляхтї навіть від походу.

4) Король приїхав до Пйотркова на сойм 28/X 1562 — Ґурнїцкий вид. Мостовского с. 464.

5) На закінченню дневника, в загальнім поглядї на сойм сказано: O litewskiej uniej była zminka wielka, bo wiedzieli posłowie ziemscy, że sama Litwa solicitowała o nię krola, i z wojska od Witepska jawnie poselstwo byli wyprawili do Wilna ku krolowi prosząc, aby unię im z Polską dokonał, o czem jest wyżej dostatecaniej wypisano (в дійсности нема). Solicitowali o to wszystka szlachta litewska, alę sie temu panów nieco sprzeciwiało, z ktorych przedniejsi byli pan Mikołaj Radziwłłi wojewoda wileński, kanzierz, marszałek, hetman i wielkich dzierżaw w onem xięstwie wielki pan z łaską wielką — c. 157.

6) Zrzodłopisma II ч. l с. 10.

7) Ibid. с. 56.

8) Przypominali ich. przeciw Koronie niestatecznośc, lamanie foedera, nie zisczenie spisków spolnych (актів унїї), a na ostatek nieprzyiażni znaczne, które oni Koronie w potrzebach ich, tak wałaskich (iż gdy byli o pomoc żądani, przymierzem i pacty swemi z Wołochy wymawiali się), jako z innemi, okazowali.

9) Ibid. с. 102-3.

10) A ten sejm spólny z Litwą i Prussy bedziem powinni wedle statutu złożyć i tamże już w doskonałą exekucyą przywieśc tę unią i incorporacyą tym obyczajem, jako przywileje splne tak dawne jako tez za króla Alaxandra, stryia naszego, uczynione uczą.

11) Ibid. с. 144-5, 147, Volum. legum II с. 20. Я вважав потрібним увійти близше в детайлї, бо сей момент — критичний в історії унїї, зовсїм не був відповідно розсьвітлений. Д.-Запольский (с. 15-6) зовсїм проминув і петицію литовської шляхти й сойм 1562/3 р.: про нього він тільки згадує, що розпочав ся він заявою про потребу унїї — і відкликуєть ся до соймового рецесу. Що правда, він досить широко спиняєть ся над

причиною повороту в трактованню унії, але міркування його й тут або в високій мірі неясні (навіть подекуди незрозумілі), або хибні — як і в попереднїм. Любавский (с. 635-6) відповідно оцїнив значіннє петиції, але зрештою хибно судить про дальші її наслїдки : „відповідно до петиції Литвинів Жиґимонт-Авґуст поставив справу унїї на короннім пьотрковськім соймі (до сього д. Л. покликуєть ся зовсїм хибно на акти подані в Zrzodłop. do dz. unii), але вдати ся в наради над сим питаннєм і його рішеннєм сойму не прийшло ся, бо як раз король мусїв за „ґвалтовною потребою" виїхати до в. князївства" (с. 636-7).

12) Любавского Литов.-русскій сеймъ докум. ч. 45.

13) Друковані в дневнику сойма 1563/4 рр., в Zrzodłopisma-х do dziejów unii т. II с. 280-9; тамже, с. 172-9, видруковано ще й польський переклад, досить лихий (так що місцями для зрозуміння треба собі відгадувати латинський текст), але з деякими відмінами. Відносини тих двох текстів обговорюю в прим. 46. Датована інструкція 21/VII 1562 р.

14) Лист короля з 8/X 1563 — Zrzodłopisma II ч. I с. 185.

15) Виставлена їм грамота, по латини, в Zrzodłopisma-х II ч. 1 с. 182, виказ відпоручників у Любавского ор. с. дод. ч. 47 (він не зовсїм сходить ся з тою латинською грамотою). Пор. Zrzodłopisma II. l с. 237.

16) A zwlaszcza ilekroć w splónych zasiedzieniach trafi się rozmowę mieć w rzeczach koło unii, żeby się kto z tych panów posłów, którzy od inszych stanów posłani są, okrom wolej, wiadomości i przyzwolenia ich msci panów posłów z ławice tedy pańskiej poslanych w te zmowy nie wtrącał, ale żeby było wszystko z wiadomością i wolą starszych i spólnem zezwoleniem wszech panów posłów.

17) Zrzodłopisma II. l с. 281 і 219, пор. 183 і 277-8.

18) Про неї прим. 46.

19) Wyjąwszy wielką nagła przypadłą od nieprzyjaciela potrzebę.

20) Див. вище с. 221; сї слова з акту 1499 р. в польськім текстї інструкції 1563 р. мають прогалину, і для того не зрозумілі.

21) Zrzodłopisma с. 286.

22) Sub quo (особою короля й великого князя) tamquam uno capite uterque populus sit unum corpus unaque gens — с. 282, пор. 286. За те знов на иньших місцях без церемонії говорить ся про дві держави чи володіння — utraque dominia.

23) Zrzodłopisma c. 281, 287.

24) Дневник сойму — Zrzodłopisma do dziejow unii II ч. 1 с. 193, 202-8. З попереднїх дослідників близше спинив ся коло сього сойму тільки Любавский (с. 663 і далї). Д.-Запольский (ор. с. с. 15-6) збув йогоількома побіжними увагами.

25) Дневник с. 215, 270.

26) Дневник с. 226; иньші відпоручники згадують ся на с. 237.

27) Дневник 237-241.

28) Дневник с. 271-5.

29) Ibid. c. 271.

30) Aby w tych państwiech był zawżdy unus rex, una lex omnibus, unus populus, pod jedną pieczęcia i laską koronną (з спільними мінїстерствами).

31) Дневник с. 277-290.

32) Дневник с. 290-1, 293-6, див. також примітки до тексту інструкції с. 282-9.

33) Цїкаво, що при тім зовсїм незвісним Полякам і невикористаним зістав ся акт найстарший і для них найцїннїйший — Кревської унїї.

34) Дневник сойму с. 279, 291-3, 296-7.

35) Ibid. c. 308-312.

36) Ibid. c. 312, 314, 337.

37) Дневник с. 305-8.

38) Zdało się nam z obudwu stron, że przywilej Alexandra króla jest jako fundament tej naszej uniej, казав потім еп. краківський Паднєвский (Дневник любл. сойму с. 356).

39) Цїкаво, як супроти заяв Поляків, що повне зрівняннє Литвинів з Поляками розширить їх вільности, Литвини вказували, що в деяких точках

вони знову мають більші від Поляків свободи: nie mamy obligu żadnego na poradlne, nie podleglichmy świętopietrzu, nie jest na nas włożon obowiązek zwierchności panow duchownych nad nami (c. 340). Як бачимо, з обох боків з наівним цинїзмом виступав принціп чисто матеріальної, клясової вигоди пансько-шляхетскої верстви, яку вона може мати від унїї.

40) Дневник c. 5, 318-326, 326-336.

41) Так виходило б з нарад l-3/II; але виразної литовської декларації з сього моменту не маємо, а промова Радивила 1/II, може навмисно, стилїзована дуже загально.

42) Дневник c. 337-341, пор. 330 і 343 — як коронні посли прийняли нові вимоги литовської делеґації.

43) Nie chcą odstąpić, aby nie mieli mieć swej wlasnej rzeczy pospolitej, seimów swych osobnych i inszych porządków swych zwyklych, a temu na sejmy walne koronne nie obiecując się jeżdzić, jeno wyprawować niektore z rad litewskich, gdyby potrzeba co stanowić o potrzebach obojga państw i obronie abo podatku spólnym.

44) Дневник сойму c. 341, 342-3, 344, 345-7. Формули, поданої литовським відпоручникам від коронних станів, не маємо в автентичній формі. Судячи з відповідей на неї литовських відпоручників (c. 349-351), вона мусїла бути подібна до проєкта формули, предложеного послами — c. 341-2, бо відповіди сходять ся з нею, але не вповнї: офіціальний текст мусїв мати більше параґрафів, але вони були розложені в тім же порядку і мали подібний же зміст.

45) Цїкаво, що формула коронних станів (зладжена послами) передана була литовським відпоручникам через руки короля.

46) Дневник сойму c 341-2, 347-351.

47) Ibid. c. 352-4.

48) Zaniechawszy wszelkiej dziedzicznej successyi na ziemię Litewską, ieśliby które tak nam samym, jako potomstwu naszemu należała, dobrowolnie rzeczypospolitej a tej sławnej koronie Polskiej odstępujemy — Vol. legum II c. 29.

49) Дневник сойму с. 354-367.

50) Про сю справу соймів див. прим. 47

51) Дневник с. 369-379, 380-384.

52) Видруковані в Volumina legum II с. 29-32, мають дату 13 марта 1564 р.

Справа унії за Жиґимонта-Авґуста: Литовський сойм в Більську 1564 р. і конференції в Парчові, коронний сойм в Пьотркові 1565 р., виленський сойм 1565/6 рр., петиції волинської й підляської шляхти, причини її прихильности до унії. Берестейський сойм 1566 р. й інструкція на люблинський сойм, невдалі конференції в Люблині, соймованнє 1566/7 рр., польська делєґація на Литві й петиція литовської шляхти про унію в Лебедеві 1567 р.

Як згадано було, король вже на варшавськім соймі заповів литовський сойм в Більську для нарад над справами унії, й коронні стани вислали туди своїх відпоручників 1). Сойм дійсно скликано в червні 1564 р. і на нїм коронні відпоручники вели переговори з литовськими станами. Змісту тих переговорів близше не знаємо. Вислані до Більська коронні посли шляхецькі оповідали, що литовське „рицарство” (посли земські шляхецькі) показували велику охоту до унії, годили ся в найважнїйших точках, що до спільних соймів і ради. Але на перешкоді ставали „потентати литовські” й впливали на иньші стани — przekazywali i innym mocno odradzali 2).

Тодїшнїй настрій сих потентатів може характеризувати лист Радивила, писаний перед самим соймом до короля, де він називав унію таким же замахом на свободу в. кн. Литовського, як і московські претензії, тільки що Москва хоче накинути Литві свою неволю силою, а Поляки — підступом 3). Він просить короля, аби він не попихав Литву до такої унії, що має бути не сполукою, а інкорпорацією її Польщі (włączenia a nie złączenia) 4).

Здаєть ся, що остатнї переговори на варшавськім соймі ще більше знеохотили сих потентатів до всяких дальших унїонних переговорів. Щоб задобрити иньші стани литовські й зацитькати їх змагання до унії, маґнати зробили їм уступки у внутрішнїх справах в. кн. Литовського — як то

предвиджувало литовське боярство ще під час своєї вітебської конфедерації 1562 р. На більськім соймі пани-рада перевели реформу судів на польський взір, відповідно бажанню шляхти: реформа ся між иньшим зносила судові імунїтети панів, юрисдикцію в. княжих урядників над шляхтою й ріжні судові оплати. Предложили також новий, поправлений відповідно бажанням шляхти статут 5). Завдяки всьому тому литовським „потентатам" удало ся задержати й сей раз шляхту під своїм впливом, і в справі унії уложено на соймі таку деклярацію, що Поляки признали її неможливою 6). Судячи з пізнїйших відкликів до неї, вона була уложена взагалї в дусї литовської декляраціі на варшавськім соймі. Виходила, здаєть ся, від унїонного акту 1501 р., признаючи спільну елєкцію, але при тім забезпечала рівноправне значіннє в. кн. Литовському, як осібній державі. Вибори короля і вел. князя мали відбувати ся при границї обох держав: Поляки мали зїздити ся в Литві, литовські стани в Угрові (Венгрові), на Підляшу. По коронації в Кракові мала відбувати ся церемонїя „підношення" на велике князївство в Вильнї (на сїй церемонії деклярація близше спиняла ся). „Спільні наради" обох держав обмежали ся справами, що дотикали інтересів обох держав, але по за тим мали далї істнувати осібні литовські сойми — ся точка також була ширше розвинена в більській декляраціі 7).

Ся деклярація більського сойму вислана була з литовськими відпоручниками на спільний сойм до Парчова, що через спізненнє більського сойму припав на липень-серпень 1564 р. Наслїдком перемоги Литовських панів порозуміннє в справі унії по мисли Поляків стало неможливе. Що правда, литовські земські посли, як оповідали потім коронні посли, і в Більську і в Парчові досить розумно радили польським станам і навіть просили, щоб не відповідали завзятєм на завзятє литовських панів, а годили ся з ними, на чім можна в тій хвилї догодитись, бо иньші уступки можна було-б лекше осягнути з дальшим часом, аби тільки війшли в житє спільні сойми й спільний сенат 8). Але польські відпоручники сеї мудрої ради не послухали, і нї з чим відїхали.

Такий мізерний кінець сих пертрактацій викликав значне знеохоченнє в польських кругах. На короннім соймі, скликанім до Пьотркова на січень 1565 р. (дневник його маємо, й хід нарад досить добре знаємо) 9) серед послів висловляли ся підозріння й що до щироСти короля в справі унії, і ще більше — що до поведення коронних сенаторів. Говорено, що пани польські, не хотячи стратити своїх держав і маєтностей при „екзекуції

прав”, навмисно гальмують справу унії. Вона ще від 1550-х рр. в парляментарних польських сферах вважала ся за складову частину сеї екзекуції 10), і мовляв тому пани коронні утрудняють переведеннє унії, бо хочуть протягнути час, щоб позбути ся екзекуції 11). Коли посли з Краківської землї привезли на сойм інструкцію — не вдавати ся в наради над екзекуцією, поки не буде переведена унія, то се викликало протесть серед послів: вони вказували, що справа унії може потягнути ся бозна як довго, і неможна чекати з реформами весь той час 12). Безплодно стративши на унію вже два сойми (варшавський і парчівський), посли звернули ся тепер до своїх внутрішнїх справ, і на соймі 1565 р. унією може більше займало ся правительство, нїж посольська палата, що так напирала на сю справу давнїйше.

В експозе посольської палати — привітній промові до короля, справа унії була поминена. Король в своїй „пропозиції” згадав про безплодні наради в Парчові й повідомивши, що новий спільний сойм він визначив, за згодою обох сторін, на великодні сьвята 1565 р., просив, аби стани застановили ся над способами переведення унії, як би й на сїм соймі не прийшло до порозуміння przez czyjekolwiek staranie a uporne przedsięwzięcie. На се з сенаторів прімас радив в разї потреби силою зломити ту опозицію „кількох голов” 13), але иньші голоси не радили острих способів. Посли просили короля далї не спускати справи унії і спільний сойм для неї уложити не з відпоручників обох держав, а щоб стани їх зїхались в повнїм складі. По їх гадцї таке роспорядженнє залежало вповнї від короля. Заразом вони остерігали, що поки унія не була переведена, вони не мають охоти журити ся клопотами вел. князївства, „бо не знають, чи мають з них приятелїв чи ворогів”; що досї робили вони для Литви — то робили тільки для особи короля. Взагалї-ж особливого запалу в справі унії вони не доказали 14).

На заклик правительства, що ще з осени вибрало колєкцію документів до історії унії 15), посольська палата вибрала комісію до студіовання їх. Чи се студіованнє привело до яких нових виводів, не знаємо. Взагалї-ж справа унії зійшла з дневного порядку сойму й вернула ся аж на його закінченнє, коли виринуло питаннє — чи не відложити той спільний сойм, з огляду що коронний так перетягнув ся. Говорило ся се під кінець марта, а 22 цьвітня був Великдень, і на Великдень мав бути спільний сойм. Посли не хотїли, щоб відложеннє се вийшло від Поляків: бажали, щоб король відправив сойм перед виїздом до Литви, куди кликали його з огляду на дальшу війну з

Москвою. Але сенатори рішучо обставали за відложеннєм сойму, з огляду що литовські відпоручники однаково через війну-б не приїхали 16).

Під кінець сойму прибуло посольство з Литви, просячи короля їхати як найскорше на Литву. Заразом воно дякувало польським станам за поміч у війні й просило на далї, та заявляло готовість Литви до переговорів про унїю. Супроти їх представлень про тяжке становище в. князївства посли не робили більше опозиції що до відложення сойму, але коли сенатори запропонували податок на московську війну, се серед послів не знайшло прихильности. З тяжкою бідою згодили ся вони на кредит в 500 тис. зл. і податок на се, та й то декотрі воєводства відтягнули ся 17). Спільний сойм король в конституції соймовій приобіцяв зложити перед Великоднем 1566 р. і „звести" на нього також литовські стани 18).

Під зиму 1565/6 р. в Вильні скликано литовський сойм, що потягнув ся до весни 1566 р. 19). Головним предметом нарад було збираннє коштів на дальше веденнє війни з Москвою. Справа унії, перед перспективою нового спільного сойму, мусїла обговорювати ся теж, але в перехованих соймових актах маємо тільки скупі згадки про неї. Так в пропозиціях станів згадано, що „некоторые земли и поветы" просять господаря зложити спільний сойм „с коруною Польскою". Се прошеннє дїйсно стрічаємо в осібних петиціях шляхти волинської й підляської. Перша просила зложити скорше спільний сойм, на взір більського; друга просила „способити до унії" з Польщею, аби Підляше не було „україною". Правдоподібно, що власне сї „землї й повіти" розуміла соймова пропозиція 20).

Згадані петиції цінні тим, що кидають сьвітло на становище супроти унії шляхти наших, українських земель. Виходить, що шляхта з західнїх земель — Волини й Підляша, спеціально прияла унії з Польщею. Цікаво знати мотиви; небогато, але дещо того знаходимо в її петиціях, а доповнивши тим що знаємо з иньших фактів, можемо зрозуміти становище сеї шляхти.

Петицію Волинян в. князь переказує в таких словах: „што припоминаеєте єго королевской милости о вчиненьє справедливости с паны Поляками, о забраньє кгрунтовъ, о побитьє и пораненьє братьи своєє и о иншиє многиє кривды, и тутъ же просите, аби є. к. милость подле приобѢцованья своєго господарского, всему панству в. кн. Литовскому и инымъ землямъ в Белску вделаного, съємъ сполный с короною Полскою зложити без омешканья рачилъ". Подібно звучить і підляська петиция: „Просили сьте, аби є. к.

милость з ї. м. панами радами зволив подумати над забезпеченнєм вас від коронних обивателів (o pokoiu waszym z obywatelmi coronnemi) та способити справу унії вашої з Польщею, бо як не буде унії, Підляська земля стане такою як Україна”. Отже тут шляхта головним мотивом, що велить її змагати до унії, однодушно підносить неспокій від коронних сусїдів. Підляшане кажуть се особливо виразно, грозячи, що при теперішнїх порядках Підляше готово спустїти як Україна. Як бачимо, навіть не благодати польського устрою й польського права, а далеко більше прозаїчна причина: утечі підданих, наїзди, пограничні спори й иньші безправности і на які не можливо було знайти справедливости на Поляках, як на підданих другої держави 21), в першій лінії змушували українську шляхту з польського пограничá бажати унії. Ся всяка біда погранична, на яку Волиняне скаржили ся ще в перших роках панования Жиґимонта-Авґуста, була першим мотивом, що казав Волинянам і Підляшанам бажати знесення державної границї між ними й польськими провінціями, а для того — переведення тїснїйшої унії, або інкорпорації.

До сього прилучали ся ще иньші причини. Підляше, маючи польське право й польську урядову мову та становлячи з сього боку виїмок в в. кн. Литовськім, нераз нарікало на те, що центральні власти не рахують ся з сими виїмковими прикметами його. Для Волини знову питаннєм житя й смерти було поліпшеннє оборони від Татар, а вона вязала її спільними інтересами з сусїднїми провінціями Корони — Поділєм і Галичиною. Приналежність до двох ріжних держав тепер паралїзувала спільні заходи до оборони, й Волиняне сподївали ся на сїй точцї богато скористати з тїснїйшої звязи з Короною, тим часом як від литовських провінцій вони однаково мали дуже мало помочи в своїй боротьбі з Татарами. Боротьба-ж з Москвою, на які уживало всї свої сили в. кн. Литовське в другій половинї XVI в., сильно обтяжаючи воєнною службою й серебщизною шляхту всїх земель в. князївства, для Волинян і Підляшан мала зовсїм теоретичний інтерес. Тому тягарі, нею викликані, мусїли їм дуже докучати, а тїснїйша унія давала надію на полекшеннє їх, коли мовляв причинять ся до сеї боротьби коронні провінції. Отже й тут приналежність до в. князївства волинській і підляській шляхтї більше докучала, нїж тїшила. Всїми отсими мотивами мусимо толкувати петиції Волинян і Підляшан про унію на соймі 1566 р.

Та хоч сї прошення волинської й підляської шляхти йшли на зустріч

бажанням короля, він дав на них дуже здержливі відповіди, — що він про те подбає, а з спільним соймом поступить „ведля часу і потреби". Правдоподібно, в сїй здержливости треба бачити його оглядність супроти панів-ради, що дуже не мило мусїли приймати всякі такі пригадування литовської шляхти про унїю. Тим більше, що для обговорення справи унїї однаково мав бути скликаний осібний сойм. Виленський сойм перетягнув ся на март 1566 р. і супроти обіцянки короля на пьотрковськім соймі — зложити спільний сойм перед великоднем, треба було спішитись. Новий сойм литовський скликано на неділю мироносиць, 28/IV, до Берестя 22). Відси мали бути вислані відпоручники литовських станів на зїзд з відпоручниками коронного сойму, скликаного тим часом до Люблина. Сам король поїхав до Люблина, так що провід на берестейськім соймі попав виключно в руки панів-ради. Відновлена, по короткім перемирю, війна з Москвою звалила на сей сойм цїлий ряд звязаних з нею пекучих справ, а окрім того, на бажаннє станів, в проґраму сойму вложено ще й „поправу" деяких постанов нового литовського статуту, дуже інтересних для шляхти. Всїми сими обставинами, очевидно, покористували ся пани-рада, щоб засипати справу унїї. Король наглив справами оборони й фінансів, шляхта поправляла статут, а на унїю часу бракувало.

Минув май і червень, а литовських відпоручників в Люблинї не було. На пригадки короля нарештї в липнї вислано відпоручників, але вони привезли тільки інструкцію, а не мали повновласти „до вступку въ речѢ", як казав король, себто до яких небудь змін і уступок в переговорах. Самої інструкції не маємо, але зміст її знаємо досить докладно.

Перед усїм, переховані для нас промови на берестейськім соймі сеніора литовської ради виленського біскупа Валеріана Протасевича і нотатки до Олександрового привилею, пороблені ним чи якимсь иньшим литовським сенатором для унїонних нарад, дають дорозумівати ся, що підставою для переговорів брано акт 1501 року. Протасевич радив консеквентно тримати ся умов інструкції 1563 р. і більских пропозицій. Призвати спільну елєкцию, але з захованнєм окремішности кождої держави, з задержаннєм титулу в. князївства й церемонії „підношення" в. князя 23). Спільні, сойми прийняти для спільних справ, але поруч них заховати осібні литовські. Так само й рада в. князївства литовського аби функціонувала далї, ведучи наради в присутности короля й без короля. Уряди литовські, розумієть ся, задержують ся також 24).

Зміст виладженої литовським соймом інструкції переказує пізнійший історик Литви Коялович (з XVII в.) що, видно, мав її перед очима. Він зводить її до таких тез: спільна елєкція короля на границях обох держав, на рівних правах з Поляками (се „рівне право” стилїзоване одначе не ясно); спільні сойми по черзї — раз в Литві, другий раз в Польщі; союз против усїх ворогів; Поляки не будуть пробувати робити потім нїяких змін в сих умовах 25). Отже се було-б повтореннє, з деякими новими обмеженнями, пропозицій варшавського сойму.

На люблинськім соймі коронні стани умов сеї інструкції не прийняли, а що литовські відпоручники не мали уповажнення до яких небудь змін в нїй, то прийшло ся відкликувати ся до литовських станів до Берестя. Але звідти, з литовського сойму нових пояснень в сїй справі не можна було діждати ся так довго, що коронні стани хотїли вже розїздити ся з Люблина. Король був також дуже незадоволений на литовські стани, що вони поминули його в сих переговорах, про унїю: не прислали йому своєї інструкції наперед і не удали ся до його посередництва з коронними станами, а до сих безпосередно, так що він не уважав можливим вдавати ся в їх переговори. Але все таки він задержав ще коронні стани в Люблинї на свою відвічальність, „абы по такъ частыхъ зъѢздахъ и подъ тыми часы правѢ съ поруганьємъ отъ посторонныхъ такъ важныє справы въ розорваньє не приходили”. Намовив також коронні стани вислати своїх делєґатів до Берестя для переговорів з литовськими станами: сї делєґати мали нахилити їх, аби приїхали до Люблина для спільного соймовання 26). Заразом осібним листом, висланим з писарем своїм Лаврином Войною, король пильно просив панів-раду, аби вони „для доброго земского и речипосполитои въ томъ труженья и працъ своихъ не литуючи а здѢ до Люблина, гдѢ самъ єго королевская милость парсоною маєстату своєго господарского мѢшкати рачить, зъѢхати ся рачили и справы уніи належачіє въ сполной згодѢ и братской милости зъ обу сторонъ речи потребныє зносячи и уважаючи, тымъ пилнѢй, пружѢй (prędzej) и статечнѢй отправовати могли 27)”.

Та даремно розсипав король в сїм листї комплїменти панам-радї, даремно запевняв їх, „ижъ съ стороны пановъ Поляковъ ни на што милости братской противного, а чого Боже уховай — вольностямъ и свободамъ вашей милости образливого вытягати не будуть, одно ровного братства для вѢчныхъ и потужнѢйшихъ потребъ обоєго панства земскихъ и речи

посполитоє въ сполности вживати жедаютъ”. Даремно заходили ся нарештї коло сього й коронні відпоручники — литовські стани дали ім 29 липня відмовну відповідь 28). Близше її змісту не знаємо. Бєльский каже, що литовські стани від приїзду на люблинський сойм вимовили ся небезпечністю від Москви; правдоподібно се й був мотив відповіди, даної коронним відпоручникам. Принаймнї, виправляючи на початку серпня (5/VIII) нових послів до коронних станів, литовські стани повідомляли їх, що з огляду на небезпечність вел. князївства від ворогів не можуть соймувати довше — отже підносили той сам мотив. Через сих послів вони просили коронні стани дати їм відповідь на пропозиції в справі унїї, дані через попереднїх відпоручників, а дальші переговори відкладали до дальшого сойму 29). Так, з великою конфузією для короля, що запевняв коронних послів в найлїпших замїрах литовських станів, скінчив ся нїчим ще оден унїонний сойм.

В рецесї люблинського сойму (датованім 15/VIII 1566 р.) король заповів новий спільний сойм литовсько-польський, „відповідно до бажання й прошення панів литовських”, на другий рік, по короннім соймі, визначенім в Пйотркові 30). Литовський сойм, зібраний зимою 1566/7 р. в Городнї, здаєть ся, унїєю не займав ся; з постанов його інтересна з сього становища тільки одна — стани постановили просити грошевої помочи на Московську війну від Поляків, „яко своєє братьи и суседовъ ласкавыхъ” 31). Що при сїм не згадано нїчого про унїю, се було не без значіння. За те не забули за неї Поляки, зібрані весною 1567 р. на Пьотрковськім соймі. Вони пригадали королеви обіцяний спільний сойм, і в соймовій конституциї король прирік, що відповідно до постанови Люблинського сойму 32), зложить на другий рік (1568) спільний сойм — „станам Польської корони з станами в. кн. Литовської держави”, для покінчення справи унїї; „а той сойм не має нїчим иньшим зачати ся як тільки від унїї, аби справа ся скінчила ся” 33).

Окрім того сойм вислав делєґацію до литовських панів, під проводом підканцлєра Мишковского — візвати їх до скоршого закінчення справи унїї. Делєґація ся мала конференцію з литовськими панами на воєнних зборах литовського війська в Молодечнї, в осени 1567 р. Сучасний польський хронїст Ґурнїцкий каже, що Мишковский дав при тім дуже гарну промову до литовських панів — вказував на потребу згоди й любови між обома державами, на шкоду, яку терпить Литва через те, що справа унїї протягаєть ся, та пригадував приречення, умови й привилеї унїї. Але й ся piękna

промова не рушила литовських панів: вони відповіли, що унії не противні, тільки хочуть, аби вел. князївство Литовське при тім не було ні в чім понижене і не понесло ніяких страт „ані в своїх титулах, ані в праві, ані в доходах” 34).

Відповідь ся дуже мало доброго заповідала на той будущий спільний сойм, але певного рода протестом против сеї відпорности панів була петиція литовських станів, зібраних під той же час на нараді в Лебедові: вони просили в. князя конче на другий рік зібрати спільний литовсько-польський сойм 35). Крім загальної, вже добре нам знаної тенденції литовської шляхти до унії, на сю петицію мусїли ще й спеціально вплинути тодїшні незвичайно тяжкі обставини московської війни — вічна трівога й тяжкі податки: на тім же зїзді ухвалена була друга серебщизна на р. 1567 — річ в литовській парляментарній практиці нечувана!

Очевидно — під натиском шляхти, на соймі в Городнї, скликанім на весну 1568 р., литовські стани поставили вже до в. князя загальне своє прошеннє про спільний сойм. Вел. князь пообіцяв, що в тім же роцї роспише повітові соймики, потім литовський сойм, десь при польській границі, і звідти литовські стани поїдуть на сойм з станами коронними 36). Протягнувши трохи час своїм звичаєм, в. князь дійсно розписав на падолист соймики, а на грудень визначив зїзд литовським станам в Воїнї. Кождий повіт, відповідно до нового статута, мав вибрати двох послів, „людей бачнихъ и ростропныхъ” і дати їм „моцъ зуполную”, аби вони могли щось постановити, як каже в. князь в своїх листах, „около сполного звязъку — доконченья унеи” 37). Але що соймові листи припізнили ся, спізнив ся й загальний зїзд у Воїнї, а в дальшій лїнїї — й спільний польсько-литовський зїзд. Він був визначений в Люблинї, перед Різдвом (23/XII), але пани й посли литовські, та й коронні, поспізнювали ся, поприїздили тільки по сьвятах, і тільки 10 січня 1569 р. роспочав ся на віки славний Люблинський сойм 38).

Примітки

1) Zrzodłopisma do dziejów unii II ч. l с. 384-5.

2) Дневник Пьотрковського сойму 1565 р. (як низше) с. 83. Бєльский с. 1154. Дата сойму у Любавского ор. с. с. 676-7 (з актів Литовської Метрики).

3) Sprawę unii takowej, która się na tem sejmie Buskim stanowić ma, nie inem czym jedno niewolą być rozumiejąc, jako od Moskiewskiego przezmoc, tak od panów Polaków per artem. Зрештою Радивил не противний унії, тільки хоче такої, jakiej przodkowie polscy i litewscy chcieli (польські предки тут очевидно, додані з гречности) — żeby ręka rękę myła etc. (Lachowicz Listy с. 246).

4) Lachowicz Listy Zygm. Augusta с. 206, пор. 244-5.

5) Більський привилей в XXIII т. Временника москов. істор. тов., і в новім, поправнїйшім виданню у Любавского ор. с. док. ч. 48.

6) Artykuły w Bilsku spisane, z któremi Litwa do Parczowa przyjechała, nieznośne były — Дневник сойму 1565 р. с. 83.

7) Відклики до „більських. розмов” в промовах В. Протасевича — Dziennik Warszawski 1826, V с. 165, 166 (bis) 167 і 168 див. вище с. 487).

8) Дневник сойму 1565 р. с. 43, 83, пор. 51, 309; Бєльский с. 1154-5. Дати парчовського сойму у Любавского ор. с. с. 677. Близших відомостей більше про нього не маємо.

9) Дневник сойму 1565 р. друкований в I т. Bibliotek-и ordynacyi Krasińskich, 1868. Йому чомусь особливо пощастило в розвідцї Д. Запольского: збувши кількома словами Варшавський сойм, він дуже докладно спиняєть ся коло Пьотрковського, так що у нього він в історії унїї здобуває таке значіннє, якого зовсїм не мав в дійсности. Робить се таке враженнє, як би автор не бачив дневників попереднїх сеймів (в Росії се й не було б дуже дивно, але автор про се нїчого не згадує), й натомість з дневника Пьотрковського сойма постарав ся витягнути що лише можна для історії унїї. Загальне осьвітленнє теж непевне: після варшавського рецеса „справа унії вступає в нову фазу розвою: Поляки хочуть зробити унію

справою внутрішньої політики, як одну з складових частин екзекуції прав” (с. 16). В дійсности такою складовою частиною екзекуції унія була від 1550-х рр., і як раз на соймі 1565 р. бачимо противний поворот: шляхта помічає, що таке поставленнє питання звернуло ся против її інтересів й виступав против нього.

10) Non postrema pars executionis, як казано на соймі 1565 р.- с. 71.

11) Дневник сойму 1565 р. с. 69, 82, про короля див. с. 230.

12) Ibid. c. 68-70, 82, 309-10.

13) A jeśliby uporni byli, przywodzić je, aby się powściągnęli.

14) Дневник с. 43, 51, 58, 57, 58, 71-2.

15) Реєстр сих документів (без кінця) видрукований в Zrzodłopisma-х do dz. unii т. II 1 с. 419-425; коронні архивисти поставили ся — перехована частина сього реєстру містить 89 чисел, почавши від р. 1385, але Кревського акту таки не знайшли.

16) Дневник с. 81, 225-31, 131-2.

17) Ibid. c. 290-1, 295-308, 312.

18) Volumina legum II c. 56.

19) Акти сойму видруковав Д.-Запольский — Документы архива минист. юстиція І с. 160 і далї. Хронольоґія сойму у Любавского ор. с. с. 690.

20) Документы арх. юст. І с. 173, 182, 185.

21) На соймі 1551 р. Волиняне просили, аби зроблено кінець „тымъ кгвалтамъ, наЂздамъ забыйствамъ и забиранью земль и грабежамъ, которыє ся отъ пановъ Поляковъ дЂютъ”. Przedkładacie wielkie uciski, gwałty, naiazdy, morderstwa, posiadanie gruntów waszych przez granice w. k. Litewskiego z strony korony Polskiey i xięstwa Mazowieckiego — каже король на соймі 1565/6 р. про Підляшан. На утечі селян за польську границю скаржила ся волинська шляхта нпр. підчас ревізії 1545 р. Акты Зап. России III с. 42; Документы арх. юст. І с. 185, пор. тамже с. 488 — скарги Волинян на соймі 1568 р.; Zródła dziejowe c. 28. Справедливо схарактеризував се становище Волинян і Підляшан д. Максимейко в своїй розвідцї — Сеймы с.

159.

22) Акти берестейського сойму 1566 р. у Любавского ор. с. док. 56 і 57 і Максимейка дод. с. 153-6. Два листи короля на сойм — Акты Южной и Западной Россіи I с. 157-162, другий з них місить коротку історію переговорів про унїю; доповненнєм до нього служать ухвали сойму й петиції шляхти — Документы арх. мин. юст. I с. 197 і далї. Про Люблинський сойм іще Бєльский с. 1157 і 1161 і виїмки з актів (з соймового дневника) у Д.-Запольского Польско-литовская унія с. 18.

23) На сю окремішність в. кн. Литовського — що вони з Польщею творять „не одну, а дві річипосполиті", кладе біскуп особливий натиск, супроти тої бурі, яку викликав такий погляд на Варшавськім соймі. Bo gdzieby sie tak chciało rozumiecz, zeby to yusz miała bycz yedna rzeczpospolita, thedy w they mierze maiestath y dostoynoscz panstwa thego wielkiego xięstwa Lithewskiego musiała by na vssysthkim ustacz. Буде дві „річипосполиті", а panstwo з них буде тільки одно. Так розріжняв собі біскуп.

24) Dziennik Warszawski 1826 т. V (ч. 15) с. 161 і далї.

25) Historia Lituana I с. 472 Д.-Запольский (с. 17-8) і Любавский (745-6) без застережень приймають звістки Кояловича, і справді цїлий його виклад змісту литовської декляраціï, й кінцеві слова: Quid responsi legati acceperint, non reperio — вказують, що Коялович дійсно мав сю деклярацію перед очима.

26) Ut ipsi domini senatores Lithuanorum aliique ordines Lublinum in comitia nobiscum venirent.

27) Лист короля — Акты Ю. З. Р. I с. 160.

28) Лист коронних відпоручників — Broel — Plater Zbiór pamiętników do dziejów polskich II с. 15-6 II с. 15; при нїм посилали вони королю відповідь литовських станів на письмі, але ми її не маємо.

29) Коротенький зміст сього листу подав Любавский Сеймъ с. 747, пожалувавши для нього місця в додатках. Подаю його в цїлости в прим. 48.

30) Volumina legum II с. 66, пор. Документы арх. юст. I с. 202-3 — відповідь короля витебським послам, 27/VIII 1566.

31) Документы арх. юст. I с. 460, Любавскій дод. ч. 59-63, Максимейко дод. с. 166-186.

32) Але, як бачимо, з малою проволокою.

33) Volum, legum II с. 71.

34) Ґурнїцкий вид. Мостовского с. 473-4. Дату сього посольства Любавский виводить на підставі актів Литовської Метрики на 21 падолиста 1567 р. — ор. с. с. 787; докладности її сконстатувати не можемо, але в усякім разї не мусїли її наради трівати оден день тільки.

35) Лебедівські постанови мають дати з середини падолиста — Любавский ор. с. дод. ч. 64 == Максимейко дод. с. 189, див. іще Ляховича Listy с. 303. Про лебедівську петицію в справі унїї див. у Любавского дод. ч. 70 (207-8) і 71 (с. 209-10), Документы архива юст. I с. 482. Любавский (ор. с. с. 787) висловляєть ся так, що лебедівська петиція про зложеннє сойму для унїї була наслїдком польського посольства; безпосереднїх вказівок на се опублїковані документи не дають, але само по собі воно дуже можливо.

36) Документы арх. юст. I с. 482.

37) Максимейко дод. с. с. 199-204, Любавский дод. с. 211.

38) Любавский д. ч. 72, Дневник Люблин. сойму вид. Кояловича с. 1.

Люблинський сойм 1569 р.: Загальна ситуація, початки переговорів з литовськими станами, суперечка про давнї акти унїї і акти 1501 р., історична арґументація, литовський ультиматум, натиск від короля і „утеча Литви”.

По кількох безплодних унїонних соймах тяжко було сподїяти ся успішнїйших результатів і на Люблинськім. Початки його й не віщували нїчого нового — теж більше меньше становище займали обидві сторони, той же тон звучав з обох боків, тіж арґументи, ті ж способи в тактицї. З попереднїх унїонних соймів близше знаємо Варшавський 1564 р., і сей Люблинський своїми вступними переговорами дуже пригадує його.

З польського боку найбільше безоглядно знову виступала посольська палата, і в ній — посли краківські, тим часом як сенатори, так як і в 1564 р., показували більше оглядности в трактованню противної сторони. Провідники литовського автономізму — пани-рада ставили ся ще відпорнійше до унії, ніж тоді. На чолі їх став другий Радивил, Миколай Юриєвич, стриєчний брат покійного Миколая Яновича, і староста жмудський Ян Ходкевич, й вони держали литовську шляхту все ще міцно в своїх руках, не вважаючи на її тайну опозицію. Дарма тепер приходило ся мати до діла не зількома відпоручниками литовської шляхти, а з цілою литовською посольською палатою. Король стояв по стороні Поляків і утомлений роками безуспішних старань, знеохочений упором литовських панів, готов був ще на більші услуги з свого боку справі унії. Так виглядає ситуація в початках Люблинського сойму, скільки можемо її осудити. Бо наші відомости, хоч досить богаті розмірно, знов односторонні: маємо аж два дневники сойму, але обидва походять з польських посольських кругів, а литовські внутрішні наради закриті для нас і сей раз 1).

Не змінились і загальні політичні обставини. Важка війна з Москвою висїла далї, і кінця її видко не було, а хоч осїнь 1568 р. принесла була з собою кілька успіхів Литвинам, але потреба в сторонній помочи відчувала ся по стількох лїтах висилень дуже кріпко.

Відповідно до давнїйших рецесів і приречень короля справа на соймі зачала ся „не чим иньшим як тільки від унії". Сенатори коронні рішили від неї почати і в основу переговорів положити акт 1501 р. 2). Кілька день пройшло в нараді над формальностями — чи зберати ся в одній палаті з литовськими послами, чи осібно, і як вести переговори. При тім, як і на варшавськім соймі, коронні посли старали ся мати в своїм нагляді уніонні переговори й ухвалили, щоб присутними були всї посли і в разї потреби забирали голос. Пильнували й короля, щоб усї переговори з литовськими станами йшли за його відомістю й посередництвом, aby za tem nam z powinności swej nie wysliznął 3). Силували ся притягнути до близшої участи й литовських шляхецьких послів — „щоб Литва була при своїх депутатах і всього слухала, бо дізнали вони з досьвіду на попереднїх соймах, що литовські пани пильно уважали, аби загал (populus ich) не брав участи при тих переговорах, щоб не розлакомив ся на польські права довідавши ся про них докладнїйше; для того пани перед ними ганили унїю, відводили й знеохочували до неї, а як би їх загал сам чув про неї від Поляків, то був би

про неї ліпшої гадки” 4). Але розумієть ся, екзекутиви в сїм польські посли не могли мати ніякої.

Тим часом тих переговорів з литовськими станами ніяк не можна було дочекатись — вони відтягали ся, кажучи, що мають полагодити наперед деякі свої литовські справи; між иньшим вони наставали на короля, щоб відібрав литовські уряди від декотрих Поляків, а король вказував на те, що хоч се були Поляки, але здавна оселї в в. князївстві, і дістали свої уряди наче б то за прошеннєм самих, литовських панів. Литовські пани обставали, кажучи, що тоді було инакше, а тепер укладаєть ся унія, отже вони не хотіли, як догадували ся Поляки, робити прецендентів на пізнїйше. Король нарештї уступив. Ся подія викликала серед польських станів дуже прикре вражіннє, й дійсно була дуже цікавим проявом настрою, з яким литовські пани приступали до нарад про унію 5).

Стративши терпеливість, польські стани зажадали від короля, аби казав литовським станам приїхати для переговорів і не вів з ними осібних нарад. Король обіцяв ужити своєї власти над Литвою, і литовські пани приїхали дійсно, але з тим тільки, аби сказати, що не можуть роспочати конференцій, поки не покінчать своїх внутрішнїх справ. Знову прийшлось звертати ся до короля, і тільки 26 січня розпочали ся властиві конференції 6).

На запитаннє Ходкевича, як представляють собі Поляки спосіб ведення переговорів про унію, коронні пани, устами краківського біскупа Паднєвского, жадали, аби в основу переговорів лягли, по давньому, старі привилеї унії й акти варшавської конференції 1564 р. Але литовські пани рішучо тому спротивили ся; вони не хотіли вже нічого чути й про Олександрів акт 1501 р. — даремно Поляки пригадували, що на Варшавськім соймі вони прийняли його в основу переговорів. Про давнїйші ж акти унії литовські пани відзивали ся іронїчно, що Поляки їх „добре ховали в скринях і деинде”, але вони лишили ся без реального значіння і „вивітрили ся”. Вони казали, що хочуть укладати унію з Поляками не на основі давнїх актів, а на „сердечній любови” й застерегали ся против втягання в сю справу короля і можливого натиску з того боку: „до унії король й. м. нічого не має, і ніхто не може про неї трактувати окрім нас, бо ми люде вільні, християнські” 7).

Поляки признавали, розумієть ся, й самі, що давні привилеї не були реалїзовані. „Предки наші зле укладали унію, казав той сам біскуп

Паднєвский, — ми мали тільки акти, а не саму річ". Або як ще виразнїйше сказав потім оден з послів: „ми й предки наші мали тих шкір (пергаментів) і печаток досить, а все таки унії не мали". Признавали вони й те, що унія 1501 р. не була введена в житє; тим більше, очевидно, розуміли, що для станів в. кн. Литовського не має обовязкової сили варшавський рецес 1564 р. Але при тім усім вони таки вважали для себе конче потрібним тримати ся тих уніонних актів, „як пяний хлоп плоту", кажучи словами воєводи белзького. Бо відступити від тих актів значило мовчки признати їх неважність, а з тим — стратити хоч ілюзоричний, але бодай формально правний ґрунт, і замість змушувати стани в. кн. Литовського до своїх вимог, прийшло ся б іти на компроміс з їх жаданнями, а того Поляки не хотїли. „Литва, казав біскуп Паднєвский, хоче нам показати, що вона хоче укладати унію не з якого небудь обовязку, а з доброї волї, але нам треба показати таку ж витрівалість з якою стояли при старих актах наші предки. Як відступимо від варшавського рецесу, то тим буде уневажнена заява короля. І од старих актів я не хотїв би відступити, бо як би ми відступили від них, то з тим стратили б і претенсії на те, що покриває нашого та унія — як Підляше, Волинь і т. и." 8).

Литовські стани одначе ніяким чином не хотїли вдавати ся в наради над давнїми актами унії, а жадали від польських панів нового проєкту унії на письмі. Тож польські сенатори вкінцї постановили дати їм такий проєкт в дусї варшавського рецесу, з деякими уступками 9), і без відкликів до давнїйших актів. В польських кругах здогадували ся, що литовські стани тому не хочуть нїчого чути про Олександрів привилей, бо боять ся звязаної з іменем Олександра екзекуції, але се, здаєть ся, була чисто польська психольоґія.

Одначе посли коронні виступили рішучо против такого заміру сенаторів. Вони бажали стояти при давнїйших актах і варшавськім рецесї як актах обовязкових для Литви і „не вдавати ся в ніякі нові контракти". А як би литовські стани не хотїли вдавати ся в такі конференції, радили звернути ся до короля. Сей оклик, поданий краківськими послами, прийнятий був всею посольською палатою, а вкінцї й сенатом: сенатори відступили від свого проєкту й запропонували литовським станам, аби засїли разом з коронними й узяли ся до перегляду давнїйших актів унії, „коли б їм що в них здавало ся противним братській любови" 10).

Литовські стани сього рішучо відмовили, заявивши, що звязані інструкціями своїх „братий”. Для ілюстрації того становища, з якого вони не можуть зійти, прислали вони витяги з привилеїв в. князїв почавши від Казимира і до Жиґимонта-Авґуста, що забезпечали непорушність границь в. князївства, його чести й титулу. Кінець кінцем зажадали від коронних станів проєкта унії pro finali, инакше давали розуміти, що не будуть довше чекати й відїдуть 11).

Така рішуча відповідь заклопотала коронні стани. Сенатори, щоб не дати Литві зірвати сойм, знову вернули ся до гадки дати їм проєкт унії в дусї варшавського рецесу, без відкликів до давнїйших актів, але посли спротивили ся знову. Завязала ся полєміка між обома палатами, тим живійша, що й серед посольської палати не було одної гадки. На тім тільки сходились вони, щоб жадати від короля, аби змусив литовські стани до нарад 12). Нарештї сенатори відступили ще раз від свого проєкту й рішено було закликати литовські стани, аби приступили до переговорів про унїю на підставі акту 1501 р. й варшавського рецесу. Ґенеральним речником вибрано краківського біскупа, і той на засїданню 11 лютого виголосив до литовських станів довгу промову, де знову пригадував, як на варшавськім соймі Радивил тряс початками Олександрового привилея, відкликуючи ся до нього. Далї боронив він значіння варшавських умов, здавав ся на давнїйші унїонні трактати — Ягайла й Витовта та пробував довести ріжними натяганнями, що уложена Ягайлом унїя не нарушала ся протягом цїлого XV в. 13). Все се було пересипане солодкими фразами про братерство, любов і обопільну поміч 14).

Гарна промова не рушила литовських панів. Радивил не без іронії запримітив, що вони люде з холодних країв і до всього мусять бути холоднїйші. Він зажадав, аби йому дано сю промову на письмі, а також і польський проєкт унії. Польські сенатори передали литовським свій давнїйший начерк, змінений де в чім, під час конференцій з коронними послами, в більш претензійнім дусї 15). Три дні пізнїйше (15/II) литовські пани дали, також на письмі, свою відповідь і на промову Паднєвского і на проєкт унії. Тут заявлялось, що литовські стани й їх предки unią nie tak nie sserocze rozumieli, як Поляки. Польський проєкт „зносить у нас володаря, його титул — в. князя литовського, нашу державу (rzecz-pospolitą), честь, всї свободи, уряди, нагороди й надання. А про се ми з вами анї письменно анї устно не хочемо трактувати, тим більше — ставити сї справи в

непевність. Бо ми приїхали по братерство, братську любов до вас, а не на те, аби стратити свою державу й свого володаря — в. князя литовського, позбавивши його того велико-княжого титулу, і як би ми на се пристали, то поступили б против присяг і сумлїння свого” 16).

Доповненнєм до сеї відповіди служила промова жмудського старости Ходкевича, виголошена при передаванню тої відповіди литовських станів. Вона містила історичну критику польських поглядів на унїю. Ходкевич вказував на суперечність в поступованню Поляків, що відкликують ся на акти Ягайла, де він відступив своєю властю литовські землї Коронї, а жадають потвердження таких монархічних актів від чинів в. князївства. Одиноким актом унії, уложеним народом(!) литовським, був акт Городельский; иньші акти, уложені самим Ягайлом, не були правні, бо яко володарь виборний, а не дїдичний, він не мав права відступати Литовських земель Коронї. Тут, як бачимо, литовський речник анахронїстично перенїс на Ягайлові часи сучасні йому конституцийні погляди. Натомість зовсїм справедливо пригадував він Полякам, що против інкорпорації литовських земель до Польщі литовські стани протестували при кождій нагоді, і вона не була переведена через те в житє; що унія 1501 р. не була прийнята литовськими станами, і так само не має для них нїякого значіння варшавський рецес 17).

Против польського проєкту унїї литовські пани подали свій, уложений в дусї виленської інструкції 1563р. 18). Головні точки його: спільна елєкція, але в в. князївстві король може роспоряджати ся тільки по „піднесенню” його в Вильнї на в. князївство. Спільні сойми тільки в справі заграничної полїтики й податків на спільну оборону, поза тим осібні сойми в обох державах, що можуть скликати ся з ініціативи самих станів. Уряди роздають ся тільки прирожденним обивателям в. князївства. Монета однородна, але осібна. Граничні справи нормують ся граничними судами; екзекуція не дотикає в. князївства. Держави й застави не можуть бути знесені анї королем, анї соймом, і всяка екзекуційна постанова значила-б розрив унїї 19).

Сей проєкт, розумієть ся, не міг знайти співчутя серед Поляків. Коронні посли не хотїли нїяких переговорів з литовськими станами й жадали від разу посередництва короля, а як би ті не піддали ся натиску короля — то хотїли розірвати з ними зовсїм. Сенатори не бажали ставити ся так гостро,

але нарешті уступили й разом з послами пішли до короля — просити його bywacz przy tych sprawach. Король просив їх попробувати ще наперед полагодити справу з литовськими станами по доброму самим 20). Польські пани тоді ще раз повторили, устами Паднєвского, свої дезідерати литовським станам і по кількох днях ще раз почули від них ту ж відповідь — що вони не признають ся до давнїх актів унії. Тодї коронні стани удали ся до короля — просити, щоб він з свого боку зажадав від литовських станів, аби тримали ся старих актів. Король мав протягом кількох днїв конференції з литовськими панами, але прихилити їх до уступок йому не удало ся. Тим часом коронні стани далї наставали на нього, і він нарештї, по ріжних протяганнях, на жаданнє польських панів пообіцяв 26 лютого, що накаже литовським станам прибути на конференцію з польскими станами. Під секретом сенатори дали знати послам, що коли литовські стани прибудуть, король зажадає, аби вони засїли з коронними станами — сенатори з сенаторами, посли з послами.

Але литовські пани рішучо заявили, що на конференцію з польськими станами не поїдуть. Так минув день. Другого дня Поляки чекали їх знову, коли король прислав звістку, що в ночи, під 1 марта, литовські стани нагло виїхали!

Литовські пани, очевидно, хотїли тим зірвати сойм, а заразом обминути конфлїкт з королем, що був зарисував ся виразно вже. Але така потайна втїкачка була заразом і сьвідоцтвом моральної слабости литовської опозиції. Обурені литовською опозицією, предвиджуючи, що литовські пани будуть мотивувати свій відїзд страхом пресії на них 21) (і се не була б неправда!), — коронні стани постановили тепер іти проломом, тим більше що мали опору в королю. Дійсно, розжалений на Литву за її „непристойний і бунтївничий” відїзд 22), король ще тїснїйше пристає до коронних станів. Безпосередно по утечі він висловив свій жаль на Литву і готовість, не вважаючи на її відїзд, czynicz exequucią, unionis, та зажадав ради від сенату. Сенатори запропонували на сїй конференциї (1 марта): постановити рішеннє контумаційне, заочне; всї привилеї литовські, противні унії скасувати; оголосити прилученнє Волини й Підляша до Корони та візвати їх сенаторів і послів до участи в соймі; взяти ся до приготовань до можливої війни з Литвою, й між иньшим постарати ся притягнути на свій бік Татар; на всїх непослушних оголосити кари, а всїм послушним обіцяти свободу від екзекуції 23). Король заявив свою згоду на се.

Се був безперечно оден з найважнійших моментів в історії унії, може найважнійший по Кревськім акті 1385 р. Зачавши від контрактів з в. князем литовським про його землі й зійшовши пізнійше на дорогу конституційну — на переговори з литовськими станами, польські політики тепер вертали ся знову назад до великого князя, жадаючи, аби він їм проти волї литовських станів „чинив екзекуцію унії". Супроти рішучого відпору литовських сенаторів кинено в кут всї фрази про обопільний інтерес, про стародавню приязнь і братерство: Польща звернула ся до насильства й ладила ся війною змусити литовських панів, аби піддали ся добродійствам унії. Оправдувати се, бодай до певної міри, могла б хиба тільки та обставина, що литовські "потентати" самі душили у себе змагання до унії серед литовської шляхти, отже Поляки мовляв уживали насильства на насильство. Але сього мотиву у польських речників не чуємо. Оголошена-ж на литовських делєґатів „контумація" 24) була не більше як правною фікцією, бо не було анї умов для такого акту, анї покликаної для такого оречення правної інстанції. Правний термін мав по просту покрити повну безправність.

Та проголошуючи контумацію на литовських панів і послів, ладячи ся навіть до війни з Литвою та зносячи всї привилеї противні унії, коронні стани вже не мали гадки переводити унію так як бажали давнійше — в значінню повної інкорпорації всїх земель в. кн. Литоського, відповідно до давнїх актів унії. Литовська опозиція не лишила ся без враження. Переконавши ся, як завзято тримають ся литовські пани деяких точок автономії (для них спеціально важних і користних) і який величезний вплив вони все ще мають на шляхту, коронні стани готові були на деякі уступки їм, або числили ся з можливістю неуспіху. На таке становище їх вказує та обставина, що разом з контумацією, як ми вже бачили, висунено справу українських земель.

Примітки

1) Одну редакцію дневника видав Дзялиньский в III т. своїх Zrzodłopisma do dziejów unii, Познань, 1856. Другу — Коялович під титулом: Дневникъ Люблинскаго сейма, 1569 года-Соединеніе в. кн. Литовского съ королевствомъ Польскимъ, Спб., 1869; тут додані під текстом і в додатках варіянти з дневника вид. Дзялиньским. Обидва дневники доповняють себе обопільно. Лїтературу сойму вичислив я в прим 45: се головно статї Кояловича, Дашкевича й присьвячені сьому сейму роздїли в книгах Любавского і Лаппо.

2) Дневник вид. Дзялиньского с. 15 b (ненум.) с. 15 с.

3) Дневник вид. Дзялиньского с. 15 с. Кояловича с. 6.

4) Дневник вид. Кояловича с. 5. У Любавского виходить, що Поляки просили литовські стани засїсти разом з станами коронними, але ті годили ся тільки з тим, аби король наперед ґарантував їм цїлість території в. князївства, осібні сойми, виключні права на уряди в. князївства його прирожденних горожан (ор. с. с. 816). Та сього в дневниках нема, і гадка Любавского опираєть ся на очевиднім непорозумінню: дневник виданий Кояловичом каже, що литовські стани відтягали ся від нарад над унією, бо хотїли перше покінчити свої наради коло статута, і на доказ прислали коронним станам примірник статута, де польські пани познаходили постанови про цїлість території в. князївства і т. и. (с. 14 і далї). З сього у Любавского вийшло, нїби вели ся переговори про спільні засїдання і були поставлені для того умови з литовської сторони.

5) Дневник вид. Кояловича с. 8.

6) Дневник вид. Кояловича с. 9-20, вид. Дзялиньского 15 д-е (текст Кояловича тут повнїйший).

7) Дневник вид. Кояловича с. 13, 21; він має тут велику прогалину — заповняє її виданнє Дзялиньского с. 15 і далї.

8) Дневник вид. Кояловича с. 23, 33, 455, вид. Дзялиньского с. 17, 19, 20.

9) Так, тут задержували ся на далї осібні уряди в вел. кн. Литовськім.

10) Дневник вид. Дзялиньского с. 20-28 (в дневнику вид. Кояловичом тут

прогалина).

11) Повний текст в вид. Дзялиньского 28-32.

12) Сю гадку піддав, властиво поновив оден з галицьких послів — перемишльський судя Ожеховский: „нема що иньшого робити, тільки йти до короля, представити йому, що нам уневажняють привилеї, й вияснити йому, що він повинен змусити, аби вони (литовські стани) прийняли привилеї, нехай він ужиє своєї власти й накаже литовським панам сїсти в раді. Дневник вид. Кояловичем с. 34.

13) На взірець, як кс. біскуп при тім давав собі раду з історичними фактами, вистане такий вивід: у нього Олександра посилає на в. князївство Казимир за свого житя "за спільною згодою рад коронних і в. князївства" (с. 64).

14) Текст її в вид. Кояловича с. 56-66, в вид. Дзялиньского дуже скорочений — с. 40-1.

15) Так нпр. тут згадано „давню інкорпорацію", чого не було в сенаторськім проєкті, й сей самий новий акт унії називаєть ся zyednoczenie a wczielenie. Зазначено, що не має зістати ся анї знаку й слїду „піднесення на в. князївство". Викинено параґраф про осібні сойми в Польщі й Литві, за те додано, для приваби Литви, що її не дотикає екзекуція прав. Текст в вид. Дзялиньского с. 42-5, Кояловича с. 68-73.

16) Текст в вид. Кояловича с. 74-8.

17) Текст в вид. Дзялиньского с. 46-50; Коялович, подаючи його в нотках (с. 78), на початку дав хибну інтерпункцію, так що зовсім змінив зміст.

18) Текст в вид. Кояловича с. 79-88.

19) В сих застереженнях як і в справі урядів виразно слїдно голос панів — в обороні власних інтересів.

20) Дневник вид. Кояловичом с. 91.

21) Дневник вид. Дзялиньского с. 63-4, 66-7.

22) Nie spodziewał się, aby panowie litewski te nieprzystoinoscz uczynicz mieli — tak rebelliter odiechacz, etiam insalutato hospite.

23) Дневник вид. Кояловича с. 125-9, вид. Дзялиньского с. 67-8 діскусія в сенаті, в присутности короля ibid. с. 64-7.

24) Так звало ся в польськім праві, як і в сучаснім австрийськім судове рішеннє при неоправданій неприсутности сторони.

Люблинський сойм 1569 р.: Безоглядність коронних станів і короля, „контумація" й рішеннє інкорпорації Волини й Підляша, справа Волини, інкорпораційні привилеї, історичне мотивованнє, завізваннє волинських і підляшських панів і послів на сойм, екзекуція на непослушних. Дебати над унією, вісти з Литви, литовська депутація. Екзекуція на Підляшан, присяга Підляшан і Волинян, проєкт прилучення Київщини, дебати над сим, проєкт прилучення Браславщини, її прилученнє, нерішучість короля й сенаторів в справі Київщини, король рішає прилученнє Київщини, київський інкорпораційний привілей. Дебати про унію, акт унії, дальші наради сойму, загальний погляд. Причина слабости становища литовських автономистів, їх депресія.

Я підносив уже не раз, що з того часу як зявили ся перешкоди в переведенню в житє кревських умов, польська політика все вагала ся в альтернативі: доходити інкорпорації всїх земель в. кн. Литовського, а як се, може, не вдасть ся, — то забрати ті землї, на які Польща мала свої близші претенсії — Волинь, східне Поділє й т. п. Столїтна тяжка опозиція литовських автономистів не зробила польських політиків богато скромнійшими на пункті інкорпорацій в. кн. Литовського, і під час унїонних соймів 1560-х рр. більшість польських станів не хотїла мирити ся навіть на тїснійшій унії з в. кн. Литовським, з захованнєм деяких прикмет окремішности його, в роді осібних литовських урядів і т. и., а жадала повної інкорпорації. В тім вона бачила й розвязаннє претензій Корони на декотрі землї в. кн. Литовського. Ми бачили вже, як і на сїм Люблинськім соймі оден з проводирів польського сената біскуп Паднєвский підносив, що унія покриває собою претензії Поляків до Волини, Підляша й иньших спірних земель, — як висловив ся він в дуже мягкій формі перед литовськими станами 1). І поки була надія перевести інкорпорацію цїлого в. князївства, польської полїтики не підносили справи спірних земель.

Тільки як відносини з литовськими станами загострили ся й пішло на перебій, Поляки стали виїздити з претензіями на сї землї, передовсїм на Волинь. Коли отже литовські стани розірвали переговори й коронні стани звернули ся до посередництва короля, виринуло питаннє — чи згадувати про Волинь? Воєвода лєнчицький Сєраковский, мабуть не перевівши своєї гадки в сенатї, просив маршалка посольської палати Чарнковского, щоб посли, переглядаючи деклярацію, зладжену сенаторами для короля, вложили до неї згадку про Волинь. В посольській палатї вийшла з того цїкава дебата. Одні казали, щоб Волини не згадувати, а жадати взагалї унїї, аби Литва не зрозуміла, що Полякам її властиво не треба, а треба тільки Волини. Иньші доводили: Волинь нам належить і без унїї, і ми хочемо мати її при Коронї, хоч би унїя й прийшла до кінця, — бо вони (литовські пани) хочуть там мати свої уряди (і до них, розумій, не допускати Поляків). Посли ухвалили згадати про Волинь, але сенатори спротивили ся тому, й Волинь тодї все таки не згадано 2).

Епізод сей інтересний, бо показує, як сильно інтересували ся Поляки Волинею. Тільки надія на полагодженнє унїї, то значить — інкорпорацію цїлого в. кн. Литовського, здержувала їх від виразного виступлення з претензіями до Волини. І от коли утеча литовських панів і послів відібрала надію на переведеннє такої унїї за обопільною згодою, коронні стани, відсуваючи на другий плян переведеннє унїї, взяли ся зараз до прилучення Волини й Підляша 3).

Близше слїдити за сформованнєм сього рішення не можемо, бо, на превеликий жаль, дневники замовчали наради коронних станів, які випередили їх конференцію з королем 1 марта, коли сформуловано се жаданнє. На сїм засїданню перший таки речник — прімас Уханьский, ставлячи постуляти, правдоподібно — вже перед тим прийняті сенатом, і пропонуючи поступати з литовськими станами в формі контумації, зажадав, аби соймовою конституцією також привернено Коронї Підляше й Волинь. Аби в тих землях скликано зараз соймики, які-б вислали послів на нинїшнїй сойм, а їх старости й дїґнїтарі аби зложили присягу королю й Коронї. Против сього, розумієть ся, нїхто не обізвав ся. Навпаки, з голосів иньших сенаторів ще яснїйше виступало, що у них унїя з Литвою відходить на другий плян перед прилученнєм сих земель: говорили, що наперед треба постарати ся, аби в Польщі був добрий порядок, то він сам звабить до унїї литовські стани й т. и.

Король супроти рішення сенаторів про Підляше й Волинь заявив на сїй конференції, що також переконаний в давнїх правах Корони на сї землї й певний, що їх легко можна буде прилучити 4).

Кілька днів перейшло головно в нарадах над забезпеченнєм для Польщі Волини й Підляша. Краківські посли й тут виступили з крайнїм проєктом — іти загальним походом на Волинь. Але при тім виринула справа коштів на таку війну, бо перспектива загального походу шляхтї не подобала ся. Ухвалити податку на війну шляхта теж не схотїла, і се прохолодило її воєвничий запал: вона рішила обмежити ся правительственними заходами і репресіями 5).

5 марта уложено привилей — королївську грамоту про прилученнє Підляша; з сею датою його потім і видано, хоч редакція потягнула ся на цїлий март. Натомість привилей Волини видано з датою 26 мая, хоч початковий начерк його зроблено ще в мартї 6). Обидва сї привилеї в стилїзації уложені подібно, аж до буквальности, тож ми й разом оглянемо їх тут. В привилею підляськім король повідомляв, що на Люблинськім соймі, зложенім для переведення унїї з сенаторів і послів коронних і литовських 7), коронні стани z wielką pilnosciąa просили короля, аби він вернув Коронї Підляську землю. Король, памятаючи свою присягу — вернути Коронї всї відірвані від неї землї, прилучає Підляше до Корони бо добре знає, що Підляська земля належала до Польщі wiecznie, prawem doskonałym іще перед Ягайлом і за всї часи його, а також і за Володислава Ягайловича, і тільки Казимир, відірвавши її від Мазовша, прилучив до Литви, не вважаючи на протести коронних станів, які й потім не переставали допоминати ся, аби Підляську землю вернено Коронї. Підляська земля зрівнюєть ся у всїх правах з коронними землями й увільняєть ся від усїх дотеперішнїх тягарів. Екзекуція її одначе не має дотикати, і всї тутешнї надання зістають ся в силї, а хто й не міг би виказати документами своїх прав, зістаєть ся все таки при своїм володїнню. Уряди мають роздавати ся лише прирожденним тутешнїм обивателям.

Такими самими словами мотивувало ся й прилученнє Волини, до котрої потім додано ще Браславщину: „землї Волинської — себто воєводств Волинського й Браславського”. Король знав напевно, „як з рівних иньших давнїх доказів і листів, так і з привилея свого стрия Жиґимонта Старого, в. кн. литовського” (Жиґимонта Кейстутовича), що земля Волинська з усїма її

приналежностями належала до Польщі całym a zupełnym y niewątpliwym prawem. Вона належала до неї перед Ягайлом і за всї часи Ягайла та Володислава Ягайловича, і тільки Казимир, „пануючи над обома народами”, відірвав її від Польщі, незважаючи на протести коронних станів. Тому король, памятаючи свою присягу, za pokazaniem dostatecznych przywilejów i tak jasnej sprawiedliwości, прилучає Волинь до Польщі, за призволеннєм коронних станів, і здіймає з Волинян — князїв, панів, шляхти й всього рицарства присягу дану ними в. кн. Литовському. Стани волинські зрівнюють ся у всїм з коронними, зістаючи на далї при своїх маєтностях, без екзекуції, — тільки на далї король не буде вже своєю волею роздавати тут королївщин (відповідно до польських законів). Задержуєть ся на далї право Литовського статуту, тільки постанови його про військову службу, „як противні вільностям коронним”, уневажняють ся — себто здіймають ся воєнні тягарі з волинської шляхти. За прошеннєм волинських станів (отже се додаток пізнїйший) в усїх волинських урядах і судах задержуєть ся руська мова, і в сїй мові будуть видавати ся Волинянам всякого рода акти з королївської канцелярії й иньших коронних урядів; тільки до міст листи будуть писати ся по польски. Шляхта „грецького закону” у всїм буде мати рівні права з католиками: православні будуть діставати всякі уряди, аж до сенаторських. Волинські-ж уряди всякі, духовні й сьвітські, будуть роздавати ся тільки осїлим обивателям-шляхтичам Волинської землї 8).

Як бачимо, коронні стани не журили ся докладним мотивованнєм прилучення: історичне мотивованнє дано і для Підляша і для Волини тими самими словами, з повним зневаженнєм історичних фактів. Хто-б журив ся такими дрібницями, коли чула ся сила сї претензії зреалїзувати! В дїйсности Підляше — стара земля Дорогичинська, як ми вже знаємо, перед часами Ягайла тільки припадком, на короткі часи, і то переважно не цїле, попадало в руки Польщі в пограничних польсько-руських війнах 9). Так само тільки ефемирично належала вона мазовецьким князям за Ягайла: коли той надав її, як литовський лен, Янушу мазовецькому, але слїдом відібрав її Витовт. Потім вдруге, по смерти Жиґимонта Кейстутовича, взяте воно було до Мазовша доки не сплатив Болєславу мазовецькому його претензій Казимир (1440-1443) 10). Але Поляки привикли дивити ся на Підляше як на свою землю, через те що воно вже в XV в. сильно спольщило ся, наслїдком переходу сюди дрібної польської шляхти в

значнійшім числї — тому тут уже в XV в. уживало ся польське право, і тутешня шляхта тягнула до Польщі 11). Історичних же прав, як бачимо, не було у Поляків до Підляша ніяких.

З Волинею було трохи відмінно, бо лишаючи на боцї боротьбу XIV в. за Волинь і східнє Поділє (Браславщину), як землї Галицько-волинської держави, Польща виторгувала собі грамоти на Волинь від Свитригайла і торгувала ся за неї довго в серединї XV в. 12). Одначе як справедливо піднїс оден з литовських панів 13), сї претензії були згашені унїонними трактатами за часів Олександра, що не згадували про якісь польські права до Волини; сим мовчаннєм Польща вирекла з своїх претензій до спірних земель, аж тепер підняла їх наново. Але, я кажу, Поляки, заходячи ся коло прилучення Підляша й Волини, меньше всього журили ся історичними доказами своїх прав на них: історична арґументація, писана з початку на швидку руку, так і зістала ся без всяких поправок при всій дальшій, досить довгій і трудній редакційній роботї коло інкорпораційних привилеїв. Навіть до своїх пророків — Длуґоша й Кромера не потрудили ся заглянути польські полїтики, щоб якось бодай близше до історії та зручнійше мотиви свої уложити. За те, як бачимо, подумали вони над способами зробити прилученнє до Польської корони можливо привабним для волинської й підляської шляхти: увільнено й від страху екзекуції, забезпечено всї володіння, оборонено права її на місцеві уряди й т. и.

Тим часом коронні посли довідали ся, що в Люблинї перебувають ще декотрі з підляських послів. Отже звернули ся до короля з прошеннєм, аби казав їм засїсти з коронними послами на соймі, і взагалї всїм сенаторам та послам волинським і підляським наказав в соймі зайняти місця. Король відповів, що він уже візвав був їх, але вони боять ся „грізьб" від Литви — na zdrowie jako i na maiętność, тому треба наперед подумати про оборону їх від можливих литовських нагінок. Посли ухвалили прийняти Підляшан в свою оборону, і після того кілька підляських послів прибуло на сойм. Урядників підляських візвано, аби зложили присягу Коронї. Прирожденні Підляшане зложили її без великих трудностей; вони просили тільки, аби наперед зроблено якісь ухвали для оборони Підляша й видано підляський привилей — бо вони боять ся литовських панів. Більше отягав ся писар литовський Матишко Савицкий, що держав в заставі Мельницьке староство, давши не задовго перед тим гроші на потреби в. князївства під застав того староства. Він покликував ся на те, що вже двічи присягав

Жиґимонту-Авґусту як в. князю литовському, і благав короля не змушувати його до вчинку противного його совісти. Але коронні посли зажадали від короля, аби змусив Савицкого до присяги, а инакше відібрав від нього староство. Король дійсно загрозив Савицкому, і той присягнув. Ще більше напосїли ся коронні посли на підканцлєра литовського Воловича, що мав держави на Підляшу. Афера ся зайняла на кілька день увагу сойму. Зажадали, аби Волович зложив з тих держав присягу Коронї. Се було неоправдане жаданнє, бо Волович не мав нїякого підляського уряду, був простим державцем (мав староство не судове, кажучи польською термінольоґією). Але посли наперли ся, тому що він уважав ся одним з найзавзятїйших противників унїї. Король покликав його до присяги. Волович не згодив ся присягнути, і коронні посли загрозили сецесією, наколи король не відбере від нього його підляських держав. Тодї король пообіцяв, що віддасть иньшим держави Воловича, і дійсно відібрав йому ті підляські держави 14). Нарештї видано загальні унїверсали до урядників і шляхти Підляша й Волини. Повідомляючи про прилученнє сих земель до Польщі король наказував, аби сенатори й посли сих земель прибули на сойм: Підляшане найдальше до пятої недїлї посту, Волиняне до шостої, а урядники до тогож часу мали явити ся й зложити присягу Коронї 15).

Упоравши ся на разї з Підляшем і Волинею, взяли ся сенатори до справи унїї 16). На порядку дня соймових нарад, що правда, стояли иньші справи: екзекуція маєтностей, ухваленнє четвертої части (кварти) з доходів королївщин на державні потреби. Але легко зрозуміти, що коронним станам далеко милїйше було укладати ухвали на Литву, нїж на власні кешенї. Тому більшість була за тим, щоб всякі иньші справи відсунути, а зайняти ся наперед справою унїї. До деяких визначнїйших литовських сенаторів вислано листи, де король, повідомляючи про прилученнє Волини й Підляша, поручав їм прибути й позбирати послів на сойм для дальших нарад про унїю 17). Сенатори уложили проєкт контумаційної ухвали в справі унїї (litterae significatoriales): тут од імени короля широко й досить обєктивно оповідала ся історія переговорів про унїю на Люблинськім соймі, і по тім король постановляє своє рішеннє в справі унїї. Постанови сї мають характер компромісу між литовськими й польськими проєктами її. Не признаєть ся осібного ”піднесення” в Вильнї на велике князївство, але конфірмація прав робить ся новим королем і для Польщі і для Литви, під печатями обох держав. Спільні сойми зберають ся в справах заграничної

політики, спільної оборони, й для ухвалення податків на сю ціль, по черзї — в Польщі й Литві, але по при те в Польщі й Литві відбувають ся осібні zjazdy для судів і „біжучих домашнїх справ”. Уряди в. кн. Литовського задержують ся, й не дають ся нїкому okrom obywatelów tam zrodzonych. Монета має бути однакова, але бєть ся під контролею мінїстрів обох держав 18).

Як бачимо, король і сенатори, відірвавши Волинь і Підляше від Литви, готові були на уступки литовській автономії. Але посольська палата показала меньше здержливости. Вона рішучо виступила против предложенного проєкту, закидаючи, що сей проєкт „більше піклуєть ся інтересами Литви, ніж робили то самі литовські стани на сеймі”, і сенатори зробили ще раз уступку послам: зложено комісію з сенаторів і послів, і в нїй вироблено дві осібні грамоти — в однїй було оповіщеннє про наради на соймі, в другій — постанови про саму унїю. Історія нарад оповідала ся тут коротше, а з постанов вичеркнено пороблені Литві уступки, тільки осібні уряди лишено. Взагалї ж в основу постанов положено Варшавський рецес 1564 р. 19). Наради над сими проєктами зайняли всю другу половину марта 20).

Тим часом з Литви приходили вісти, що там настав великий розрух. Декотрі пани гнали до рішучої боротьби з Польщею: польські посли на соймі оповідали, що приготовляло ся вже посольство до Татар, аби напустити їх на Польщу, але „шляхта римської віри” відвела панів від сих крайнїх плянів і прихилила їх до того, аби знову навязати переговори з соймом 21). Скільки правди в сих поголосках про Татар, трудно сказати; найправдоподібнїйше, що тут відбивали ся більше або меньше лєґендарні оповідання того рода з XV в. В високій мірі характеристично, що тим часом, як в польських кругах побоювали ся союзу Литви з Татарами, на Литві ходили трівожні слухи, що на Україну ідуть Турки і що турецький посол, Поляк і потурнак Страш віддає се турецьке військо до роспорядження короля, і він їх може ужити против Литви 22). Але в тих оповіданнях, що литовська ”шляхта римської віри” не допустила литовських панів до боротьби з Польщею, лежить, по всякій імовірности, велика правда: литовські пани не відважали ся зривати з королем і Польщею супроти неприхильного настрою шляхти, що навпаки, як уже знаємо, перла до унїї. Коли пригадаємо, що разом з тим Литва мала ще на плечах війну з Москвою, то очевидним буде, що в таких обставинах

литовським панам не можна було й думати скільки небудь серіозно про оружну боротьбу з Польщею за Волинь і Підляше, за автономію литовську. І справді, по всіх тих поголосках про воєнні приготовання 5 цьвітня прибула на сойм литовська депутація, з жмудським старостою Ходкевичом на чолї — завязати на ново розірвані переговори 23).

Уже таке навязаннє зносин по тій литовській сецесії було признаннєм побіди Поляків. Вступна промова Ходкевича показала ще виразнїйше, що супроти рішучої безоглядности короля й Поляків литовські пани-автономісти стратили ґрунт під ногами. Ходкевич вдав ся в чулі фрази про братерство й любовь, які по недавнїх поговірках про війну, розумієть ся, не робили ніякого враження. Виправдував відїзд литовських станів — що то стало ся через непорозуміннє. Нарікаючи на прилученнє Волини й Підляша, підносив, що сойм скликано для унії тільки, й що з Підляшем відірвано й частину Берестейського староства! Нарештї запевняв, що литовські стани готові прийняти унію, просять тільки основи для дальших нарад.

Промова його, як і треба було сподївати ся, не зробила на коронні стани ніякого враження. Сенатори тільки звернули ся до послів з запитаннєм — чи готові вони обставати за унією й за прилученнєм Підляша й Волини до крайности, чи готові прийняти війну й ухвалити податок на неї? В залежність від того ставили сенатори свою полїтику що до Литви. Посли радили поступати супроти Литви як найбільше рішучо, але з податком відтягали ся, хоч як наставали на них сенатори. Все таки рішено поступати з Литвою безоглядно. Прилученнє Підляша й Волини ухвалено вважати справою покінченою. Литовській депутації предложено давнїйше уложену контумацію в справі унії. Та просила вже, щоб вести переговори на основі Олександрової унії 1501 р., але Поляки на се не згодили ся. Литовські пани й посли мали прибути наново на сей же сойм, на Зелені сьвята; перед тим — в першій половинї мая мали відбути ся соймики, і з них посли з повновластю в справі унії мали ставити ся до Люблина. Так рішив король. Литовська депутація хотіла перенести справу на новий сойм, але коронні стани не хотїли пристати навіть на нові соймики, і король вкінцї розтав по серединї. В листах розісланих на соймики король згадував коротко про попереднї наради над унією (спеціально пригадував шляхецьку петицію 1562 р.); ширше оповідав про Люблинський сойм і зазначивши суперечку в справі давнїйших актів унії та можливо користно представивши поведеннє

польських станів, докоряв литовським, що вони по своїх давнійших петиціях про поведеннє унії тепер самі зривають справу; нарешті промовчуючи контумацію, а про відірваннє Підляша й Волини лише злегка натякаючи 24), давав до пізнання, хоч в виразах досить неясних, своє рішеннє — бути рішучим і безоглядним в литовсько-польській справі. Разом з тим оповіщено в Польщі загальний похід (pospolite ruszenie): се також мало служити Литві осторогою 25).

Серед переговорів минули речинці, визначені підляським і волинським сенаторам та послам для приїзду на сойм. З Підляшан засідало досі в соймі кілька шляхтичів-послів; на зазив королївського універсалу не приїхав, здаєть ся, нїхто: підляські пани поприсилали листи, де виправдували ся переважно хоробою, иньші вимовляли ся, що оглядають ся na starse pany y urzedniki litewskie. З Волини не приїхав також нїхто — виправдували ся хоробою й тим, що універсал прислано їм з незвичайною печатию (себто коронною замість литовської). Між коронними послами ходила поголоска, що з канцелярії в. кн. Литовського розсилали ся на Волинь листи з намовою, аби не їхати на сойм. Коли речинці минули, посли зараз звернули ся до короля по „екзекуцію”: аби у всїх непослушних відібрано уряди й держави. Особливо напосїли ся на біскупа луцького Вербицького, тому що свій лист, де виправдував свій неприїзд, написав він по руськи 26). Але зроблено ще проволоку й визначено нові речинці приїзду — на май. Коли й тодї не приїхали, король, на жаданнє послів, почав відберати уряди від Підляшан — позбавив урядів воєводу й каштеляна підляського 27). Иньших Підляшан король не рушив на разї — покладаючись на наслїдки сього прикладу. І не помилив ся, бо слїдом наспіли гінцї зі звісткою, що за кілька день Підляшане й Волиняне прибудуть на сойм. Тому що Волинянам речинець приїзду був визначений кілька день пізнїйше, королеви й не прийшло ся брати ся до екзекуції на Волини: 23 мая дійсно ставили ся на сойм пани волинські й підляські 28).

Се був перший транспорт, за ними прибували дальші день по дню. Виправдували ся ріжним способом, чому не приїхали скорше, й пробували вимовити ся від присяги Коронї, — одні слабше, иньші сильнїйше. Висловляли боязнь, що така присяга, по попередній присязї в. князю, ляже на їх совість; просили не неволити, дати зачекати приїзду иньших панів; жадали, щоб коронні чини з свого боку їм присягнули. Иньші застерегали ще, щоб не було їм пониження в вільностях, гідностях і свободі віри 29). Їх

на те запевняли всіляко, а що характеристично — особливо пильно завіряли, що екзекуція на них не впаде. Найбільше відтягали ся чотири волинські маґнати: кн. Олександр Черторийський воєвода волинський, кн. Константин Острозький воєвода київський, кн. Богдан Корецький староста луцький, браславський і винницький і кн. Константин Вишневецький. Коли вони по всїх намовах короля й польських сенаторів таки не хотїли зложити присяги, прийшло до характеристичної сцени. Подражнений їх опором король сказав до сенаторів: „дайте, панове, їм спокій! не намовляйте їх, панове, бо ж їм вільно присягти або не присягти; нікому не робимо неволї, ино треба доброї волї; коли не хочуть, нехай собі йдуть, а я поступлю по праву!" По сих рішучих словах, що грозили екзекуцією, упало завзятє маґнатів, і вони зложили присягу 30).

Таким чином прилученнє Підляша й Волини до Польщі не стріло ся з ніякими серіозними трудностями. Поляки самі не сподївали ся такого щастя: цїлий сей час вони роздумували над справою оборони Підляша й Волини від пресії й кар литовського правительства, а коли волинські пани почали відтягати ся від приїзду на сойм, зберали ся йти походом — війною змусити їх до послушности Польщі 31). Що правда, на дорозї всїх сих воєнних плянів лежала колода, котрої вони ніяк не могли перескочити — справа податку на війну, так що сей оружний бренькіт так дуже страшний не був в дїйсности; але завсїди Поляки рахували ся з можливою потребою оружного попертя своїх плянів на Волинь і Підляше. Та се показало ся безпотрібним, пішла справа як по маслу, й сей легкий усьпіх роздражнив апетити польських полїтиків. З їдою приходить апетит! Здобувши Волинь і Підляше, Поляки слїдом простягнули руку й по иньші сусїдні землї. Про те, як до Підляша хотїли вони взяти частину Берестейщини, ми вже чули. Се була дрібниця. Не дрібницею за те були польські апетити до Київщини й Браславщини.

На жаль, в соймових дневниках, які маємо, якось не завважено початку дебат про Київщину. Тільки в сучаснім листї Ходкевича до Радивила згадано, що волинські посли, засївши в посольській палатї, зараз порушили справу прилучення Київа 32). Така звістка не повинна нас анї трошки дивувати: кождій прилученій до Корони землї хотїло ся, аби через се прилученнє не розривали ся звязи, що вязяли її з иньшими землями в. князївства Литовського. Тому Волиняне й потім сильно підтримують заходи польських послів коло прилучення Київа, пригадували, що й

Берестейщина належить до Волини, та висловляли ся за прилученнєм також припетського Полїся 33). Тому воєвода браславський Сангушко супроти заміру короля — прилучити до Корони Браславщину, просить, аби король зволив „не відлучати Браславського воєводства від воєводства Київського”. Тому-ж посли підляські й волинські аґітували потім в посольській палатї за можливо тїснїйшим злученнєм в. кн. Литовського з Польщею, і їх підтримували посли берестейські, очевидно не бажаючи, так само як і Підляшане та Волиняне, розривати звязь Берестейщини з Волинею і Підляшем 34).

Близшу притоку до справи прилучення Київської землї до Польщі дав, здаєть ся, уряд київського воєводи, що займав волинський маґнат Константин Острозький. Коли підходив речинець приїзду Волинян, а їх ще не було 35), серед дебат коло екзекуції піднесено в посольській палатї, що Острозький має зложити присягу не тільки як волинський маґнат, а й як київський воєвода, „бо по актам Київ належить до Корони”. Між иньшими петиціями посли також і сю предложили королю — аби привів Острозького до присяги з уряду київського воєводи. Король відповів, що коронні сенатори переглянуть сї акти, і тодї король поступить відповідно до своїх обовязків. З його відповіди й знаємо сей епізод 36).

Не діждавши ся, мабуть, ніяких результатів свого представлення, посли два тижні пізнїйше знову поновили своє прошеннє до короля. „Маршалок посольської палати, читаємо в дневнику, мав промову до короля, виказуючи королеви давнї, ясні документи на те, що Київ і Київське князївство належали до Корони, і його князї всї були Васалями (omagiales) короля й Корони; тому просив, аби король казав князю воєводї київському сїсти в коронній радї з титулу його воєводства, на місцї, яке йому здавна належить” 37).

Очевидно, маршалок в тій згадцї про васальство київських князїв розумів присяжну грамоту Володимира київського Ягайлови. Грамоту сю мусїли знайти в короннім архиві — там була грамота Володимира, 1388 р. 38), і вона таким чином послужила першою опорною точкою історичних прав Польщі на Київ. До сього трохи згодом прибув ще иньший доказ, вичитаний уже в хроніках (в Кромері, а може й безпосередно в Длуґошу) — що королї польські три рази взяли й пограбували Київ 39). Тут розуміла ся участь Поляків в походах на Київ XI віку — за Сьвятополка й Ізяслава;

тільки в дійсности королї ходили на Київ не три, — як у Кромера і Длуґоша, а два рази 40). Але на короля й сенаторів, до котрих також удавали ся посли з своїми представленнями, сї диплїоматичні й історичні докази робили слабе вражіннє — король все збував послів обіцянкою, що він обсудить ті докази з сенаторами і тодї дасть відповідь 41). Се й не диво, бо й самі посли признавали, що вони до остатнїх часів не підозрівали, нїби Корона має якісь права на Київщину. „Ми чули, як пан воєвода київський складав присягу тільки з своїх маєтностей, а не з уряду воєводи київського, а що не упімнули ся про се зараз, стало ся се через непевність: ми не знали й не мали відповідних доказів на те, що Київ належав до Польщі, але тепер маємо документи й доводи певні, що він до Корони належав" 42).

До Київа посли пристібнули слїдом і Браславщину. Притоку і тут, як в справі Київа, здаєть ся дав титул браславського воєводи: з кінцем мая приїхав на сойм кн. Роман Сангушко, волинський маґнат і браславський воєвода, з трофеями литовської побіди над Улою. Він мав зложити присягу з своїх волинських маєтностей, але з сеї нагоди посли порушили справу приналежности Браславщини до Корони й зажадали, щоб Сангушко зложив присягу і з свого уряду воєводи. В своїх представленнях сенаторам 1 червня посли підносили, що з привилеїв видко приналежність до Польщі не тільки Київа, але також і Браслава та Винниці. Які се документи доказують приналежність Браслава й Винниці до Польщі, се лишило ся секретом: дневники соймові нїде не кажуть, чим арґументували посли перед королем чи перед сенаторами сю приналежність Браславщини. Ми могли б хиба здогадувати ся, що послам звісні були присяжні грамоти Федька Несвизького 1432-5 р. 43), де він піддавав Польщі між иньшим і Браслав та Винницю, бо сї документи згадують ся між актовим матеріалом, нагромадженим з коронного архива для унїонних конференцій 44).

Але слїдом, здаєть ся — вже в сенаторських кругах, знайдено важнїйший арґумент — що Браславщина давнїйше була частиною Поділя, і на сїй підставі король і сенат дійсно постановили прилучити до Польщі Браславщину. Король заявив, що прилучає Браславщину до Корони, й зажадав від Сангушка, аби він зложив присягу з титулу браславського воєводи також. Литовська депутація з Ходкевичом на чолї пробувала була вмішати ся в сю справу, боронячи прав в. кн. Литовського на Браславщину, але її смиренне представлення не зробили нїякого вражіння. Сангушко що до себе застерігав ся тільки, аби така присяга не нарушала його чести, а в

справі Браславщини просив він, аби наперед сенатори порозуміли ся в сїй справі з литовськими делеґатами, але король не хотїв нїякої проволоки, і Сангушко зложив присягу 2 червня. Притім на прошеннє Сангушка король, положивши йому на голову руку, зняв з нього першу присягу, зложену йому як в. князю, і по тім Сангушко присяг йому яко королю. Браславщину включено в волинський привилей, так наче б вона була частиною Волинської землї і яко така прилучена до Польщі. Історично взявши, для XIV-XV в., се було зовсїм неоправдане, але в XVI в. браславське Побоже дійсно стояло в тїснім фактичнім звязку з Волинею. Цїла ся історія з Браславщиною була таким чином роспочата й покінчена за кілька день 45), з скорістю й легкістю просто елєктричною!

Заохочені сим новим успіхом коронні посли з новою енерґією взялись до Київщини. Король і сенатори, очевидно, мали що до Київщини важні сумнїви, тож відтягали сю справу, тим часом як з Браславщиною відразу пішли на зустріч бажанням послів. Здогадуючи ся, що між сенаторам є опозиція прилученню Київа, посли рішили вивести її на яв. Коли 3 червня посли на нову петицію свою про прилученнє Київщини дістали від короля ту саму відповідь — що він порадить ся в сїй справі з сенаторами, вони устами свого маршала зажадали instantissime, аби король зараз в сїй справі порадив ся з сенаторами й позволив послам бути при сїй нарадї. Сенатори противили ся сьому бажанню, але посли наставали й не хотїли йти. Нарештї більшість сенаторів згодила ся на присутність послів, і король їм позволив зістати ся.

Посли, очевидно, сподївали ся своєю присутністю зробити певний натиск на противників прилучення, й, здаєть ся, не помилили ся. На тій нарадї більшість сенаторів заявило ся за прилученнєм Київа до Польщі, „як тому, що се дуже потрібне в інтересах Корони, так і з огляду на се, що з актів видно його приналежність до Корони”. Противники прилучення не входили в критику прав Польщі на Київ — тими правами властиво нїхто не журив ся, але доводили, що прилученнє його було б шкідним для Польщі. „Не треба відривати Київа від Литви, казали вони, бо наша оборона слабка, а Київщина вимагає сильної оборони, що мусїла б богато коштувати. Лїпше полишити її Литві, аби вона коштами свого скарбу її запомагала й обороняла, як дотепер робила. Бо нам треба остерегати ся, аби не взяти на себе більшого тягару, анїж який можемо понести своїми силами. Не треба забувати й річної данини (annua pensio), що платять Литвини Татарам як

плату за те, аби вони не пустошили Київщини. Зміркувавши се все, легко переконати ся, в які б трати зайшли ми, як би взяли собі Київ, а звідки їх покрити, того не бачимо, бо маємо загальний брак грошей" 46).

Як бачимо, сї сенатори дуже добре передчували всю небезпечність сього прибутку, що потім дійсно розвалив Польську річ-посполиту. Але хоч між ними був і знаний вже нам біскуп краківський Пандєвский, оден з найвизначнїйших польських мужей державних, їх арґументи анї трошки не переконали послів. Зібравши ся на нараду, вони постановили йти знову до короля й просити, аби він заявив свою особисту гадку в сїй справі, так як зробив то в справі прилучення Підляша й Волини, а сенаторів закликати до однодушности в сїй справі. Як арґументи за прилученнєм посли підносили, що Корона мусить мати Київ у своїй власти, бо він служить ворітьми до всїх сусїднїх земель — Волини й Поділя, та загорожує до них дорогу, як сторожева вежа. Самі Волиняне мали казати, що без Київщини Волини під Короною прийдеть ся дуже зле, бо Литва, маючи Київщину в своїх руках, буде наводити тудою на них Татар, як то робила давнїйше. Не можна також лишити Литві Київ і тому, що вона не зможе його оборонити від московського в. князя, бо той дуже змагає до того, аби захопити в свої руки сю давню столицю Руси 47).

З тими арґументами посли пішли до короля, і тут маршал посольської палати Чарнковский виголосив до короля промову, для котрої автор дневника не може знайти відповідних похвал 48), тільки не записав її. Чарнковский повторяв тут арґументи послів — вказував на небезпечність, яка могла-б вийти з полишеннєм Київа в руках Литви, ударяв на боязькість тих, що не відважають ся брати на себе оборону Київа; рецитував привилеї, що доводили права Польщі на Київ „від давна, як на столицю Руси" (!); підносив відвагу польських королів, що здобували Київ. Промова ся не зломила опозиції серед сенаторів, але переконала короля. По довгій дебаті він перервав спори, звернувши ся до сенаторів з мовою, де признавав, що Київ в руках Литви лишити небезпечно, бо вона готова інтриґувати против Польщі, як інтриґувала давнійше, і що для забезпечення треба-б її окружити провінціями коронними. Ся мова була сказана a parte до сенаторів півголосом. А по ній король устами канцлєра подав до загальної відомости, що він з огляду на справедливі домагання послів, підперті документальними доказами приналежности Київа до Польщі, та вважаючи на користи й небезпечности, які принесло-б Короні таке чи иньше рішеннє сеї справи, прилучає Київ до Корони й скаже київському воєводі зложити присягу з свого уряду.

Сю заяву короля прийнято з загальною утїхою, так що деякі з радости плакали, а на краківського воєводу Мишковского, одного з противників прилучення Київа, що й після королівської заяви мав відвагу против його прилучення відізвати ся 49), присутні так були обурені, „що трохи не плювали на нього, іронїчно називаючи його заступником Литвинів", каже дневник 50).

Тим же днем датований і привилей на прилученнє Київщини, уложений на взір волинського, майже однаковий. Так як і там, тільки ще з більшою наругою історії, доводить ся, що Київ здавна належав до Польщі 51). Тільки Ягайло, пануючи нероздільно над Польщею і Литвою, відірвав Київщину від Польщі, „невважаючи на противність своїх станів коронних, що як від того нашого прадїда, так від иньших предків наших, королів польських і в. князїв литовських, що по нїм були, а також і від нас самих не переставали завсїди пильно упоминати ся за ту землю, аби її вернено й прилучено до Корони". Так само як Волинянам, Киянам також полишало ся на далї право Литовського статуту, руська мова в урядованню), признавала

ся рівноправність православю з латинством і т. и., в тій же стилїзації, в тих же словах як у волинськім привилею 52). Прилученнє Браславщини й Київщини до Польщі було останьою мірою податливости станів в. кн. Литовського, що як раз прибули на сойм, коли сї прилучення відбували ся. Вони знесли й се, бо, як казали — чули, „що у них обтято крила". Що правда, се були землї найслабше взагалї звязані з в. кн. Литовським, до яких найменьше мали приступу пани-маґнати литовські. Але все таки утрата була незвичайно болюча для великодержавного становища Литви. Оден з її головнїйших речників Ходкевич на першій конференції "з жалем і гнївом" закидав Полякам, що повідберали від Литви їх землї, навіть не потрудивши ся довести своїх прав на них, az y przyczynial usczypliwie, як каже дневник 53). Але що то значило! Поляки не трудили ся навіть відповідати, „аби не гинув час на порожнїх розмовах". Коли литовські стани по таких ударах, заданих Литві, не зривали конференций, не брали ся до иньших способів відпору, а тільки говорили з жалем і гнївом, то дійсно Полякам не було чим журити ся. Тим більше, що по такім обкроєнню Литви справа унїї стратила в їх очах багато інтересу, й вони йшли проломом, мало журячи ся, чи литовські пани по тім пристануть чи не пристануть на їх формулу унїї 54).

Навпаки серед послів литовських, по прилученню кількох провинцій до Польщі, проявляла ся тенденція — принаймнї у послїв провінцій сусїднїх — до тїснїйшої унїї з Польщею, аби не розривати своїх старих звязків з тими відірваними провінціями. І литовські маґнати мусїли рахувати ся з сими тенденціями й уступали перед ними, стративши свій давнїйший безграничний вплив, діскредитовані лихими наслїдками свого останнього coup d'êtat: утечі з Люблинського сойму, якою справдували тепер себе у всїм і король і Поляки 55).

Литовські стани хотїли положити в основу нового акту унїї Олександрів привилей 1501 р., з деякими змінами (між иньшим — щоб було докладно зазначено про свободу Литви від екзекуції). Але коронні посли спротивили ся тому рішучо, бажаючи тримати ся уже готового контумаційного акту унїї. Такої-ж гадки буди король і сенат. Литовські стани уступили знову. „Спала баба з гори — що далї, то гірше", казав з гіркою іронїєю Ходкевич 56). Литвини прийняли контумаційний акт, тільки поробили в нїм деякі зміни. Коронні посли знову були повстали против усяких змін і переговорів; нарікали на протяганнє часу, тим часом як домашнє

господарство вимагало їх присутности (була половина червня). Але король і сенат не хотіли до останку вичерпувати довготерпеливости литовських станів, і частина послів прихилила ся до їх гадки 57).

Пішло на обопільні уступки, вкінці зійшло на спір — чи при потвердженню прав новим королем мають бути прибиті до привилею обидві печатки — коронна і литовська, чи тільки коронна. Як то часто буває, на сїм завзяли ся обидві сторони, й знову пішло кілька день на переговори. Супроти опору частини послів Литва знову уступила; так само і в поправках що до стилїзації контумаційного акту. Зачепило ся ще за Інфлянти — чи уважати їх провінцією литовською чи спільною, і нарештї, по жалїснїй сценї, де литовські стани, з плачем упавши на колїна перед королем, сьвідчили ся, що уступили в чім тільки могли, — здали вони справу на короля й коронних сенаторів. Тим закінчені були переговори — 27 червня. Король виголосив промову, де запевняв, що він добре обдумав справу унїї й веде її на користь обох держав, переконаний, що сповняє волю божу; вкінцї вказував і на більше обєктивний мотив — що сеї унїї вимагає загрожене становище в. князївства. Потім два днї пішло на остатню редакцію. 29 червня вона була скінчена, й другого дня стани коронні й литовські зложили присягу новій унїї. „Акт сей відбув ся з великим плачем польського сенату й подякою Богови, що дав того дочекати, так що коронний канцлєр, читаючи формулу присяги сенаторам, не міг від сліз говорити, кинув картки, й докінчив за нього великий маршал” 58).

Акт унїї, виданий з датою 1 липня 59), постановляв, що Корона й в. князївство Литовське, обкроєне по тій інкорпорації українських земель, мають творити одну річпосполиту. Вони виберають спільно короля, що заразом проголошуєть ся і в. князем, без всякої інавґурації або підношення. Сойми мають бути тільки спільні. Осібні уряди в в. князївстві задержують ся. Екзекуція не дотикає вел. князївства.

Отсе властиво й усе те, що має називати ся Люблинською унїєю. Ми привикли під сею назвою розуміти прилученнє Волини, Підляша, Київщини й Браславщини до Польщі. Але се, як бачили ми, були акти від унїї осібні, переведені в антракті між переговорами про унїю, незалежно від неї, тільки на тім самім Люблинськім соймі. Литовські стани не прийняли їх — прийняли тільки унїю.

Сойм протягнув ся потім іще півтора місяця — до 12 серпня. Предметом

нарад були головно фінанси. Сї наради, дотепно названі „обрабованнєм короля коронними станами”, характеристичні з того боку, що ще раз показують, як нерадо сягали до власної кешенї сї патріоти, що так сьміливо наставали на чужі права й переконання. А деякі подробиції сих нарад мають для нас і спеціальний інтерес.

Дуже багато в них говорено про орґанїзацію оборони взагалї й спеціально новоприлучених країв. Загальний похід признавав ся способом непрактичним; литовські стани казали, що готові скорше зрікти ся польської помочи, ніж пустити через свої землї такий загальний похід. Податку ж на наємне військо посли не хотїли ухвалити. Даремно прімас накликав: „взяли сьмо князївство Литовське й иньші землї — треба над тим застановитись, аби то не було нам на сором! взявши їх, не боронити — що то буде за слава!” Посли так і не ухвалили нїчого позитивного: волїли скинути справу на короля або на самі новоприлучені землї.

Поки вела ся справа прилучення Волини й Підляша до Польщі, польські посли все обіцювали тутешнїй шляхтї увільненнє від литовських тягарів. Але як по прилученню прийшло до нарад над волинським привилеєм, багато послів противило ся звільненню Волинян від тяжкої воєнної служби: то було б зле, як би ми увільнили Волинян від воєнної служби, а набрали на себе оборони — аби боронити Київ і Волинь” 60). Кінець кінцем Волинян увільнено, але все таки воно було характеристично, що вже зараз по прилученню нових провінцій коронні стани відчули, який нерозмірний до сил і орґанїзації своєї держави тягар вони вложили на неї.

Стани в. кн. Литовського між иньшими петиціями занесли до короля також і прошеннє, аби Волинь і Підляше „полишено” при в. князївстві. Король, даючи відповіди на їх петиції при замкненню сойму, розуміє́ть ся відповів, що тих справ по довершенню унїї не годить ся вже й згадувати 61). Але може не без впливу сих петицій, король на закінченнє сойму видав іще грамоту, де, розяснюючи деякі спеціальні питання (про скликаннє соймів і соймиків, порядок сенаторів і т. и.), констатував довершеннє унїї й прилученнє „земель Волинської, Київської й Підляської з усїма їх приналежностями” до Польщі, та підносив, що се має nigdy nieodmiennie a nieporusznie tak trwać y bydż czasy wiecznemi 62).

Так скінчив ся сей сойм, що своїми постановами так глубоко вирив своє імя на скрижалях нашої історії, — сойм що в кількох парляментарних

засіданнях доконував того, чого не могли доконати кріваві довгі війни й столїтні дипльоматичні торги й штуки, що потягом пера рішав долю країв і витикав їм на цїлі столїтя нову дорогу...

Прославлений пізнїйше як акт любови, братерства, пожертвовання, в дїйсности сей сойм був ланцюхом насильств на чужих переконаннях, на чужих правах, довершених пресією державної власти й тяжких полїтичних обставин. Від початку він був засїдкою на литовські стани, де в кождім разї ultima ratio — королївська власть мала довершити то, чого не удало ся-б вимогти від Литви добровільно. Потім, по утечі литовських делєґатів, перейшов він, по просту сказавши, на відкрите грабованнє в. князївства Литовського.

Маючи за собою короля, що вповнї піддав ся впливам польських сенаторів, а не вмів оперти ся й загонистости послів, чуючи безрадне становище Литовського князївства, пригнетеного до останку тягарем московської війни 63) і підтятою внутрішнїм роздїлом — давнїм суперництвом руських і литовських елєментів, а в справі унії ще й спеціальною незгодою між панами й рядовою шляхтою, — знаючи добре про сю незгоду і се суперництво, Поляки, як ми бачили, не журили ся анї історичними правами, анї охотою чи неохотою до прилучення у місцевої людности — себто панів і шляхти, бо тодї тільки шляхецькі верстви розуміли ся під понятями „народа", „нації". На всї прошення, арґументи, сумніви відповідали вони одним покликом: нехай король відбере у непослушних уряди й держави, — або грозили війною 64).

Справа прилучення Київа особливо в повній наготї виставляє голий, нїчим не прикрашений еґоізм польської полїтики. Дебатували тільки над тим, чи прилученнє Київщини буде користне для Польщі. В ідеольоґію ті польські полїтики не бавили ся зовсїм, хоч була дешева вимівка під рукою — про ту шляхту на Українї і в Литві, що бажала унії, а не могла виломити ся з під впливів панів. Всякі ідеольоґічні прикраси Поляки XVI віка лишали своїм потомкам з XIX, їм полишали величати, апотеозувати ту „унїю" з далекого віддалення.

Та зазначуючи всю брутальну безоглядність і неприкрашену еґоістичність польської полїтики, я одначе не хочу ідеалїзувати й противної сторони — противників унії на Люблинськім соймі, автономистів в. кн. Литовського. Під литовським патріотизмом рушали ся й тут еґоістичні, клясові інтереси,

бажання задержати в руках оліґархії дальшу управу в. кн. Литовського, не поділиши ся нею ні з руськими маґнатами, ні з свою шляхтою, ні з Поляками. Тому нпр. так на вістрю меча важили ся питання про осібні уряди в. кн. Литовського, про недопущеннє до них чужинців і т.и., далеко більше ніж кардинальнійші питання державного права в. кн. Литовського.

Ся виключність оліґархії в. кн. Литовського була головною причиною її слабости. Не кажучи вже про народні маси 65), ся оліґархія не могла оперти ся на шляхту, не могла числити навіть на панство українських земель. Се українське панство, живши й досі своїм осібним, замкненим житєм, майже або й зовсїм не маючи приступу до центральної управи в. кн. Литовського, не мало вправді охоти до прилучення їх земель до Польщі, але ніколи не виявило й охоти відорвати ся від Польщі та вернути ся до в. кн. Литовського. Українським маґнатам, правда, близший був оліґархічний устрій в. кн. Литовського, ніж шляхецька демократія польської Корони, але остаточно так богато вони не бояли ся втратити, як литовські оліґархи, й тому не мали чого так дуже спротивляти ся інкорпорації. Рядова ж шляхта західньої України — Волини й Підляша, з своїх місцевих і клясових інтересів навіть спеціально підперала унію. На литовських соймах, як ми бачили, вона виступала з спеціальними петициями про унію, а на Люблинськім соймі, по прилученню Волини й Підляша, разом з панами своїх земель аґітувала за інкорпорацією Берестейщини, Браславщини, Київщини. В листах литовських панів з Люблинського сойму читаємо гіркі жалі на таку зраду інтересам вел. кн. Литовського з боку Волинян (також і Підляшан). „Нема вже сумніву що до Підляшан, що вони самі бажали того відірвання, та і по панах Волинянах бачу, що великого насильства над ними не стало ся — самі спішили ся до того, і тепер нема гірших прокурорів против Литви, як пани Волиняне”, пише Нарушевич 66). Обвинувачення були неправдиві на стільки, що й Підляшане й Волиняне поступали супроти Литви вповні лояльно — доки не були включені в склад Корони. А що не було з їх сторони внутрішнього, щирого нахилу до Литви — се певно; і розумієть ся, був то результат виключної, еґоістичної політики самих литовських верховодів.

Примітки

1) Див. вище с. 389, пор. промову його 12/II — Дневник вид. Кояловича с. 61-2: przy nas niema nicz, czoby ku w. xiestwu nalezalo, y richliey by sie podobno przy w. xiestwie naliazlo, czo ku Koronie wlasnie naliezy, alie tho spolecznoscz tha nassa wsitko zakrywa, ktora pokąd trwa, tak rozumiem: czokolwiek przy w. xiestwie iest, iakoby tez przy koronie bilo. Пор. дневник вид. Дзялиньским с. 41.

2) Дневник вид. Кояловичом с. 117.

3) На гадку Любавского, „є підстави думати, що Поляки потайки вели переговори з Підляшанами й Волинянами під час Люблиньского сойму", й сї переговори приготовили справу прилучення сих земель (с. 82). Які се підстави, д. Л. одначе не поясняв, а я, признаюсь, таких підстав зовсїм не бачу.

4) Дневник вид. Дзялиньского с. 65-67 (дебати записані тут, очевидно, дуже неповно, але в дневнику вид. Кояловичом і того нема, тільки відповідь короля — с. 129-30).

5) Дневник вид. Кояловичом с. 144 і далї, вид. Дзялиньским с. 74 і далї.

6) Про сї дати й редакційну роботу над привилеями див. прим. 49.

7) Як бачимо, вступ стилїзований дуже єхидно: литовські стани, через замовчаннє їх відїзду, стають мов би нейтральними сьвідками польської петиції про прилученнє Підляша й Волини.

8) Volum, legum II с. 80-4.

9) Див. т. II с. 371, 388-9 і прим. 8.

10) Див. вище с. 236.

11) Див. в т. VI с. 246-9.

12) Див. вище с. 223, 243 і далї.

13) Posse etenim id probari, quod istae terrae tempore Alexandri, qui ultimo uniones acta finivit, erant circa ducatum Lituaniae, nec tempore Alexandri aliqua mentio de eis habita est — Дневник вид. Кояловичом с. 395.

14) Дневник вид. Кояловичом с. 153 і далї, вид. Дзялиньским с. 78 і далї.

15) Дневник вид. Кояловичом с. 189-1 і з дещо ранїйшою датою — 8/III у Ляховича Listy Zygmunta Augusta, с. 305 (він поправляв деякі помилки текста у Кояловича). Сей унїверсал, хоч згадує про обидві землї, звернений спеціально до Підляшан, і разом з тим мусїв бути виданий подібний унїверсал, звернений до Волинян, що закликав волинських сенаторів, послів і урядників до вербної недїлї ставити ся на сойм — див. Дневник с. 252.

16) Дневник вид. Дзялиньским с. 92 і далї, вид. Кояловичом с. 187 і далї.

17) Lachowicz Listy с. 303-4.

18) Текст в Дневнику вид. Дзялиньским с. 92-101 (Коялович дод. 46).

19) Текст в Дневнику вид. Дзялиньским с. 101 і 113 (== Коялович дод. 49 і 50).

20) Дневник вид. Дзялиньским. с. 93, 102-5, вид. Кояловича с. 194-7.

21) I przypominał (маршал посольської палати), że tam w Litwie wielki rozruch: „już dwa byli którzy chcieli do Tatar jechać, a przywieść je, którzy są na to gotowi, by była nie zlachta je od tego odwiodła rzymskiej wiary, y przywiedli je do tego, że tu posły wyslali i jadą tu de nas. Дневник вид. Дзялиньским с. 127, пор. с. 126.

22) temy Turky niepomału tam turkoczą, a snacz to iuż od kylku lath chowano, aby pod tym czassem Turczy podzywycz ssyce na unie przyachaly — Лист Ходкевича з 20/V, Археографическій сборникъ VII ч. 21.

23) Дневник вид. Дзялиньским с. 129 і далї, вид. Кояловичом с. 258 і далї.

24) „Якожъ то вжо вамъ, всимъ подъданымъ єго кролевъскоє милости (не) тайно, што около некоторыхъ земль, ку границамъ коруны Полскоє прилеглыхъ, деєтъ”.

25) Дневник вид. Кояловичом с. 326, 333, вид. Дзялиньским с. 156;

королївські листи на соймики — Любавский op. c. дод. ч. 75-7.

26) Biskupowi luczkiemu aby imiona pobrano, gdysz nie chział prziiechacz, any szie znaczy z listu iego, aby miał wolyą prziiechacz, gdyż tiz yesth Ruszyn, bo szie to znaczy, yz do wasy kroliewskie mosczi nie pisał lysthu any po laczinie, ni po polsku, ieno po rusku.

27) Дневник вид. Кояловичом с. 252-3, 257, 329, 335, 367 і далї, вид. Дзялиньским с. 128, 157; лист з Люблина до Радивила, з 4/V, про відібраннє підляських урядів — Археограф сборникъ VII ч. 20.

28) Дневник вид. Кояловичом с. 370-1, 373, 377, вид. Дзялиньским с. 166, лист Ходкевича — поголоски про готові конфіскації на Волинян, коли не приїдуть — Археограф, сб. VII ч. 21.

29) Цїкаву таку заяву зложив кн. Вишневецький: „Просимо, аби ми були зіставлені при своїх свободах — аби вони не нарушали ся, але полишені були, яко людям благородним. Заявляємо в. королївській милости, що ми пристаємо (до Польщі) людьми вільними й свобідними, з тим щоб не були ми понижені в наших чеснотах шляхецьких, бо ми нарід на стільки благородний, що не попустимо першеньства нїякому иньшому народу на сьвітї (gdizesmi iest narod tak potcziwi, iako zadnemu narodowi na swieczie naprzod nycz nie dami), чуючи себе рівними благородством (sliachecztwem) кождому иньшому народови (не забудьмо, що се говорить руський маґнат, іменем такихже руських маґнатів і про „народ" теж шляхецький тільки). Що більше — ми маємо княжі роди, що мають особливу славу й честь уже з свого походження: було б нам прикро, коли б їх честь мало що нарушити; тому просимо, аби вони були заховані в своїй чести (себ то — аби не були зрівняні з шляхецьким загалом Корони). Також будучи ріжних релїґій, а особливо грецької, просимо, аби нас через те не понижано і до иньшої релїґії не примушувано" (Дневник вид. Кояловичом с. 381-2).

30) Дневник вид. Кояловичом с. 385 і лист Ходкевича з 28/V з Люблина — Археограф, сб. VII ч. 22.

31) Дневник вид. Кояловичом с. 371, 373.

32) Niektorzy posłowie wołynszczy, zasiadszy s posły, radzily, aby krol i m., gdysz iusz Wołyń przyłączył do Polski, zęby i Kiiow zarass, gdysz nie ku Russi, alie ku Wołyniowi naliczy — a żeby zarasz z niego p. wojewoda kiewski

przysiagał, a granicze żby po Niemen uczyniono, i na tem iest rzecz. — Археограф. сборникъ VII ч. 22. Лист писаний 28 мая (не 20, як у Кояловича в передмові до дневника); пан Радомский, що оповідав про се Ходковичу, мусїв з Люблина виїхати десь 26-7 мая (він знає про присягу волинських маґнатів, зложену 24 мая). В мотивованню волинського внесення мусить бути помилка, бо Волиняне такої дурниці не могли б сказати, що Київ належить до Волини. Що до участи їх в дебатах про Київ див. Дневник вид Кояловичом с. 401.

33) I iuz Vołynczy podały tego miedzy posły, ze Kiiow y Brzescz ym nalyezy, a zwlaszcza p. Bokij (судя луцький) wywodzy po Narew y Iasołde, Pynsk, Cobryn tez do Wołynia zyczącz, czego Polaczy popyracz chczą — лист Ходкевича з 31/V. Археограф. сборн. VII ч. 23, і в пізнїйшім листї Нарушовича з 11/VI: instigatorow większych niemasz przeciwko Litwie iako panowie Wołyńcy (chociasz snać nie wszystcy), bo y Brześć Litewski wszystek y Pińsk także aże po Jasiołdę rzekę odgraniczaią do Corony, a zwłaszcza pan Bokiei, którego panowie Poliacy dlia wielkiei wiadomosci rzeczy croniką zową (Ibid. ч. 26). Почерпала литовська делєґація і за Мозир, незадовго перед тим формально прилучений до Київа, при сформованню Київського воєводства, але сим разом мали щастє: Поляки якось того не завважили (лист Нарушовича ibid. ч. 24 o Mozyrin nic iezcze nie słyszał, alie nie podobna, aby go za przygrodek do Kiiowa porwac). Пор. вище уривок. з листу 28/V.

34) Дневник вид. Кояловичом с. 290, 397, 458. Лист Ходкевича. з 5/VI. Posłom powiatu Brzeskego nie kazała bracia wracać sie do domu bez iakiei kolwiek uniey, y tego snać dokładaiąc, że sie nie chca rozrywać z bracią swoią pany Wołynskiemi, miedzy któremi y pany Podlaszany v samem srzodku siedzą.

35) Було се 13 мая.

36) Дневник вид. Дзялиньским с. 163.

37) Дневник вид. Кояловичом с. 387-8.

38) Inventarium archivi regni c. 275.

39) Ut rex Kiioviam cum suis attinentiis regno attribuat tanquam eam provinciam, qua antiquitus regno tributaria fuerat ac ex qua duces illi hommagium praestare erant soliti (тому вона й tributaria!), quod ex privilegiis, coram maiestate regia productis, facile apparet, tum ex antiquissimis annalibus

— illam urbem, a regibus Poloniae ter captam ac direptam fuisse constat — Дневник вид. Кояловичом с. 401.

40) Див. т. II2 11-3, 57-9, 68 і прим. 2.

41) Дневник вид. Кояловичом с. 392, 395, 400, 401.

42) Ibid. с. 393.

43) Див. вище с. 217.

44) Zrzodłopisma do dziejów unii т. II ч. 1 с. 424.

45) Дневник вид. Кояловичом с. 391, 392, 395-400

46) Дневник вид. Кояловичом с. 401-3.

47) Ibid. с. 403, пор. 401.

48) Ornatissima, elegans sedataque nec brevis.

49) „По проголошенню королївського рішення краківський воєвода сказав розярений: я протестую, заявляючи, що нїколи не подавав свого голосу на те, аби так частинами прилучати (землї в. князївства до Корони), але має бути переведена загальна унїя, бо річ звісна, що ми маємо такі самі привилеї не тільки на Київ, але й на Вильно, Троки й т. иньше”. Се була чиста правда; права Поляків на Київ не були анї трошки більше від прав на Вильно.

50) Дневник вид. Кояловичом с. 403-6. Дневник вид. Дзялиньским про всї переговори в справі Київа згадує сумарічно, в кількох словах на с. 168, а прилученнє Браславщини поминає зовсїм. Здаєть ся, се стоїть у звязку з обставиною, зазначеною в Дневнику вид. Кояловичом (с. 406), що автор справоздань був хорий не описав тих днїв, і тому редактор взяв оповіданнє про сї днї з справоздання якогось Борковского, що писав їх по латини, а не по польски (сї латинські справоздання припадають як раз на 1-5 червня).

51) Сей вступ так характеристичний своїм повним легкоpower легковаженнєм історичної правди й безпардонним натяганнєм фактів навіть навпереки націоналїстичним польським хронїкам, з котрих в иньших справах черпали свої відомости й доводи польські полїтики, що варто його тут навести в цїлости, в оригіналї: Ze wszech starych historyj y pism każdy pewnie obaczyć

może, iż Kijow był i iest glową y głownym miastem Ruskiej ziemi, a Ruska ziemia wszystka z dawnych czasow od przodkow naszych krolow polskich między innemi przednieyszemi członki do korony Polskiey iest przyłączona (так!!), tak iz częścią przez walkę, czescią też przez dobrowolne podanie y spadki po niektorich lennich xiążetach, ktorzy ią między się na rożne części byli roztargnęli, zasię ku iedności y wlasności Korony przyszła, iako to z przywileiow, ktore w skarbie naszym są, yawnie każdy obaczyć może; między ktoremi wiele ich iest, ktore mianowicie o ziemi y xięstwie Kijowskim to świadczą, iż ku koronie Polskiey wiecznie prawem doskonałym należec ma.

52) Volumina legum II c. 84-7.

53) Дневник вид. Кояловичом c. 407.

54) I iuz tak. myedzy szobą, ze z namy unii malo potrzebuyą, bo iuz mayą za swe, y owszem za trudnoscz to szobye poczytają wyelgą — bronycz nas od Moskwy, mowyąncz: ba! nyech ssye tam Litwa wiie, wszczak mayą swoy skarb y hetmana, писав Ходкевич з 31/V — Арх. соб. VII ч. 24.

55) Див. лист — Археогр. сб. VII ч. с. 40-1.

56) Дневник вид. Кояловичом с. 425.

57) Ibid. c. 411 і далї, Дневник вид. Дзялиньским с. 113 і далї, лист Нарушевича 35/VI — Археогр. сб. VII ч. 24.

58) Дневник вид. Кояловичом с. 467-490, Дзялиньским с. 183-200

59) Volumina legum т. II c. 87.

60) Дневник вид. Кояловичом с. 451, Дневник див. Дзялиньским с. 182.

61) Документы москов. архива юстиціи I с. 498.

62) Volum. legum. II c. 92.

63) Tha (wojna) z Moskiewskim za niebosczyka krolia Litwę do unii wępdziła, записав оден з сучасників Поляк Пйотровский. Дневникъ послЂдняго похода Баторія на Россію, с. 610.

64) Своєї сторонничости супроти Литвинів був король сьвідомий і сам; безперечно, поступав він, як то кажуть — серце стиснувши, під натиском

польських станів, і потім виправдував ся перед литовськими маґнатами. Wspominał często, jakiego dobrego serca jest przeciwko narodowi litewskiemu, описував свою визиту у короля з кінця 1571 р. Микола Радивил Сирітка свому кузену — chcąc to wszystkim pokazać, co prawemu panu przeciwko wiernym poddanym pokazać się godzi — co aby kiedy było, faxit Deus. Była i excusatia niemała o unią, ale to iuż próżno, przedsię nam piskorz. — Scriptores rerum polonicarum. VIII ч. l.

65) „Помилка заступників Литовсько-руської держави, пише проф. Дашкевич, лежала в тім, що вони не вміли оперти ся на масї руської людности, підняти її до зрозуміння загальнонароднїх інтересів й водити нею” (ЗамѢтки с. 173). Наше представленнє, думаю, ясно показує всю неможливість ставлення таких дезідерат на адресу литовських автономистів. Де вже було їм до народнїх мас, коли навіть з шляхецькою верствою вони не могли прийти до якогось порозуміння на сїй точцї. І тойже Дашкевич справедливо піднїс тут же, що навіть руських маґнатів литовські пани не могли потягнути за собою.

66) Археограф. сборникъ VII ч. 26, с. 44, пор. с. 43: otrzymawszy (Поляки) za decrety iego kr. mci, a niemniei snać za włastnem dobrowolnem przychileniem stron ziemie Podlaską y Wołyńską.

Безкоролївє й литовські дезідерати, нерішучість литовських автономистів, становище українсько-руських земель, жадання повернення українських земель до Литви затихає. Українсько-руські землї, що полишили ся по за Короною — Сїверщина й Берестейсько-пинські землї.

Унїя Литви, відірваннє провінцій на Люблинськім соймі були довершені серед крайньої депресії литовської делеґації. Земля захитала ся під їх ногами. Їх давнїйший союзник і протектор — вел. князь ішов з повною безоглядністю й рішучістю против них. Литовська шляхта, посли, давнїйше такі послушні панам-радї, вийшли з свого послуху. Зашаховані „контумаційними” декретами польського сойму, пани-рада стратили в їх очах всякий престіж; їх полїтика була діскредитована, всї їх конституційні права і ґарантії розсипали ся в нїщо. Їх давнї послушні піддані з українських земель бунтували ся, відривали ся, ставали „прокурорами”

(інстіґаторами) на них, і за їх помічю, — як Литві здавало ся, коронний сойм з королем укладали все нові й нові „декрети” на відірваннє старих литовських провінцій: за Волинею Київ, за Київом Браславщина, там далї Берестейщина, Кобрин, Пинськ, а там іще — дивись — сягнуть по Мозир і дальші заприпетські землї 1). І бідна, нещаслива Литва бояла ся вже й рушити ся і голову піднести, щоб не накликати нових бід.

Але хвиля депресії й замішання пройшла. Король прохолов з свого завзятя й готов був каяти ся перед Литвою з своєї сторонничости й запалу 2). Віджив старий авторитет литовських верховодів у власних кругах, над своєю суспільністю. А з тим повинна була прийти реакція тій депресії, мусїла відродити ся давнїйша енерґія литовських автономистів і литовської суспільности взагалї.

Головний актор люблинських актів Жиґимонт-Авґуст, очевидно, доживав свої останні днї, й не було що чіпати його в тій аґонії. За три роки, що ділили люблинську унїю від смерти останнього потомка Ягайла (1/VI 1572) ми не бачимо з боку Литви нїяких серіозних виступів в дусї литовської державної ідеї 3). Смерть його розвязувала руки литовським полїтикам, давала можність думати про направу й приверненнє утраченого. При королївськім гробі пішло гасло між литовськими маґнатами — упоминати ся від Поляків „лїпшої унїї” і відібраних країв 4). Брак солїдарности, дезорґанїзація, яка показала ся на перших порах в Польщі, суперництво між Великопольщею й Малопольщею, замішання на конференціях — могли тільки піднести дух у литовських автономістів. При першій нагоді — на зїзді з польськими панами у Мстибові на початку грудня вони заявили, що іґнорують польські зїзди з їх ухвалами і скликають свій осібний зїзд. Заразом піднесли справу відірваних провінцій: рішення Люблинського сойму в сїй справі вони признавали неправними, формально неважними, вказували на орґанїчну звязь литовських земель з тими провінціями і т. и. 5). Та треба признати, що вже в сїй декларації, судячи по змісту її, поданому в головнім нашім джерелї 6), Литовці не показали потрібної рішучости. Вони нїби заявляли, нїби просили, самі очевидно ще не вияснивши собі, в якій формі виявити свою неґацію люблинських постанов і як далеко в нїй іти. Поруч з протестами в справі забрання провінцій, що було вповнї неправним і їх не обовязувало, вони підносили ріжні поправки до унїї, яку мусїли вважати обовязковою для себе, бо кінець кінцем її признали. Взагалї та неясність, яку вносили литовські полїтики у всї

давнійші свої відносини до Польщі, в униїонну справу, — те вічне ухиляннє від принціпіального ставлення річи, яке характеризує їх полїтику, повторяло се й тепер та ослабляло сильно значіннє й вагу їх постулятів 7).

Що правда, їм і тяжко було виступати різко. На плечах їх висїла далї московська війна й разом з манїфестаціями против люблинських рішень їм приходило ся благати у Поляків помочи против Москви. Тому їх виступи виглядають так нерішучо. Видали розпорядженнє, щоб з відірваних провінцій податки і всякі виплати йшли по давньому до литовського скарбу 8), але нїчого не зробили, щоб зреалїзувати сю постанову. На коновакційнім соймі поставили жаданнє, щоб відірвані 1569 р. провінції вернено їм ще перед елєкцією, але нїчого не зробили, щоб на сїм настати. Поновили се жаданнє на соймі елєкційнім, і знову скінчило ся на тім тільки, що польські сенатори відсунули сю справу, сказавши, що її не годить ся порушувати підчас безкоролївя, й литовські сенатори прийняли сю відповідь, не здобувши ся на ніяку енерґічнїйшу акцію, анї навіть на якусь сильнїйшу манїфестацію в сїй справі 9). Не скористали з нагоди, яку мали для того, щоб забезпечити окреміщність в. кн. Литовського й спільно з Поляками вибрали Генриха Вальоа 10). Гадка про відлученнє в. кн. Литовського від Польщі здавала ся литовським полїтикам неможливою, трохи не дикою. Московський цар Іван IV Страшний, що вважав ся досить бажаним кандидатом (бо сим вибором думали усунути полїтичне суперництво Московського царства з в. кн. Литовським), заговорив був про розірваннє унїї: що він лїпше б хотїв бути в. князем литовським тільки. Але на перше ж слово його в сїм напрямі литовські посли відповіли йому, що про відлученнє Литви від Польщі не може бути й мови 11).

З другого боку, в справі привернення відлучених провінцій показало ся зовсїм ясно, що в самих відлучених від в. кн. Литовського землях нема до нього ніякого нахилу. Соймики, відбуті лїтом 1572 р. виявили се зовсїм виразно. Ніде голоса не чуємо за поворотом до в. князївства. Соймик Бельської землї, постановивши ряд ухвал для охорони порядку, заразом зазначив свою повну солїдарність з иньшими коронними землями й потвердив спеціально свою звязь з Короною, а його ухвали були прийняті на соймиках волинськім і київськім. В конфедерації руських земель, проголошенїй 31 липня, в Глинянах, мали взяти участь посли земель Белзької й Волинської, а ся конфедерація між иньшим проголошувала цїлість і нероздїльність земель польської Корони й грозила повстаннєм на

всякого, хто хотів би нарушити звязок руських земель з Короною 12). Се був голос головно шляхти, що в тїснїй звязи з Польщею бачила запоруку своїх клясових шляхетських інтересів і тримала ся сеї звязи 13). Роспорядженнє литовських станів, щоб з забраних 1569 р. провінцій всякі доходи йшли до скарбу в. князївства, зістало ся, очевидно, без всякого результату. Коли по виборі Генриха, перед новим королем, в присутности волинських і иньших послів, литовські сенатори заложили протест, що не допустять до потвердження прав, доки не будуть звернені в. кн. Литовському відібрані землї, посли українських провінцій нїчим не підперли сього жадання й зістали ся солїдарними з иньшими коронними послами 14). В пізнїйших зїздах і конфедераціях в. кн. Литовського (по утечі Генриха) бачимо тільки одного-двох сенаторів з відібраних провінций — тих що з давнїйших часів займали уряди тих земель, будучи самі особисто тїснїйше звязані з самим вел. князївством, і нїкого з самих місцевих панів 15). Раз відлучені від вел. князївства, вони не показували нїякої охоти звязувати ся з ним, тим більше що сама Литва на кождім кроцї проявляла тільки слабість, нерішучість, більше нїчого.

Нового короля Генриха, коли він зближав ся до границь Польщі, литовські стани сповістили про свою кривду в справі відірваних провінцій і заявили, що внесуть сю справу на найблизшім соймі. Не знати, в якій формі сповнили б вони се, та тільки до соймовання не прийшло, бо вже в червнї 1573 р. кор. Генрих утїк з Польщі. Знову розпочинаєть ся безкоролївє, і сим разом литовські полїтики нїби показують замір поступати більш рішучо й пляново. Паралєльно з зїздами й конфедераціями польськими вони орґанїзують свої, ведуть самостійні зносини: актом конфедерації (в Вильнї 1 падолиста 1574 р.) пани литовські ухваляють проводити кандидатуру архикнязя Ернста австрійського і заразом — обовязують ся доходити як перед королем так і перед станами польськими відірваних від Литви провінцій 16). В виборі Баторія Литва не взяла участи і признавала його для себе необовязковим. Та коли з сього фрондовання прийшло ся зробити вивід — вибрати собі вел. князя незалежно від Польщі, стани в. князївства на таку відвагу не здобули ся. Почали просити Поляків, щоб для форми визначали нову елєкцію, щоб Баторій здержав ся з коронацією до такого нового формального вибору. Але сього не послухано, й Литві прийшло ся признати Баторія королем та вдоволити ся такими дрібницями, що лоскотали їх литовський автономізм (як осібна присяга Баторія литовським

станам, осібне потвердженнє прав і привилеїв в. князївства, і т. и.), але вирікти ся всяких серіознїйших претенсій. В дезідератах предложених Баторієви литовськими станами бачимо ріжні другорядні подробиці литовської автономії, але про поверненнє забраних провінцій уже вони не згадали 17).

Панованнє Баторія припечатало такий стан річей. Енерґічною обороною в. кн. Литовського від Москви він навчив Литву ще більше цінити свою унїю з Польщею. З другого боку, ті уступки автономній амбіції Литвинів, які були їм зроблені (як заснованнє осїбного трибуналу для в. кн. Литовського, нова кодифікація Литовського Статуту в дусї автономности в. князївства) давали певне задоволеннє сим амбіціям. І Литва вдоволяєть ся сим, дає спільному державному житю затягати все тїснійше ті узли, які лучили її з житєм польським, і залишає свої претенсії. В безкоролївє по смерти Баторія серед відновленої фронди, яка мала зазначити полїтичну осібність вел. князївства Литовського, домаганнє привернення відірваних провінцій відізвало ся тільки для того, щоб зараз же завмерти: на елєкційнім соймі литовські пани згадали за Волинь, Підляше і т. и., але слїдом заявили, що вони се питаннє залишають, а ставлять домаганнє в справі Ливонії, і т. и. 18).

Справа завмерла, і від сих часів в. кн. Литовське тратить для нас інтерес. По перше — бо воно невважаючи на свої фрондовання фактично все більше стає простою провінцією Польщі, з деякими тільки формальними прикметами автономії, але реально беручи з дуже слабо вираженою осібністю. По друге — тому що в нїм зістало ся дуже мало з української землї.

Люблинський сойм полишив за границями польської Корони дві українські окраїни — одну при в. кн. Литовськім, другу — в руках Москви.

В руках Москви від часів в. кн. Олександра зіставала ся ціла Чернигівщина, з виїмком тільки узького західнього, наддніпрянського поясу — округів Любеча й Остра (сї зістали ся при в. кн. Литовськім і зачисляли ся, як і стара Переяславщина, до Київщини та разом з нею перейшли в 1569 р. до Корони). Але й решту Чернигівщини вернула собі Польща на початках XVII в., під час московських замішань (Смутного времени). Перемирє 1618 р. полишило чернигівські землї за Польщею, а „вічною угодою" 1634/5 р. Москва "на віки" признала Сїверщину Польщі, й тут 1635 р. сформовано

воєводство Чернігівське, зложене з двох повітів — Чернигівського й Новгородсіверського. Се нове воєводство почислено між землї коронні, по традиції, що вони давнїйше тягнули до Київа, тим часом як відібрана разом з ним земля Смоленська прилучена до в. кн. Литовського 18).

Таким чином і ся частина української території увійшла в склад Польщі, хоч не на довго — на яких сорок лїт, бо з початком Хмельнищини Польща її стратила безповоротно. По за границями Польщі, при в. кн. Литовським лишило ся тільки північне пограниче України: берестейське Побуже (давня Берестейська земля в тїснїйшім значінню — без землї Дорогочинської) й Пинщина. Сї землї належали до Троцького воєводства, але 1566 р. утворено з них осібне Берестейське воєводство, зложене з повітів Берестейського й Пинського; сюди належав і Туров з своєю округою. При в. кв. Литовським вони зістали ся до кінця. Конституція 3 мая 1791 р., ухваливши знести осібність в. кн. Литовського, тим самим включила до Польщі й сю решту української землї, та, як відомо, її постанови реального значіння не мали. Але як і вся осібність в. кн. Литовського від Польщі, так і окремішність сих земель від Польщі стала чисто формальною від часу, коли знесено заставу, що загрожувала дорогу Полякам до тутешнїх держав і урядів, коли сими землями стало правити спільне правительство, спільний сойм, і de facto тутешнї відносини вповнї зближили ся до Польщі. Се сталось дуже скоро по 1569 р. й вповнї iґноруючи сю формальну границю, можна сказати, що перед великою українською революцією всї українські землї належали до Польщі. У всякім разї — стояли вони в сфері впливів її правительства, її права, її житя.

Хоч на короткий час, перед сею революцією удало ся Польщі осягнути всю мету — зібрати під своєю властю українські землї.

Примітки

1) Див. вище с. 405-6.

2) Див. нотку на с. 415.

3) Малозначний епізод про королївську „сиґнетову” печатку замість державної литовської печатки на соймових листах з кінця 1571 р. див. у Лаппо Вел. кн. Литовское с. 88.

4) Лист Миколая-Криштофа Радивила, надворного маршалка, до стрия, воєводи виленського, з 15/VII, у Трачевского Польское безкоролевье по прекращеніи династіи Ягеллоновъ (1869, Мва) дод. с. 88.

5) Hejdensztein Dzieje Połski od smierci Zygmunta-Augusta I с. 39-40 (с. 16 в оригінальнім тексті вид. 1672). Bielski с. 1233.

6) У Гайденштайна, 1. с. Акти до сих справ досї не видані.

7) Читай їх пояснення конвокаційному соймови у Гайденштайна с. 44.

8) Edicta quibus reditus pensionesque debitas ex Volhinia, Podlassiaque in aerarum lithuanicum inferri jussissent, iure missa a se fuisse nihilque ea re contra communis foederis iuramentum a se admissum, cum in possessione eorum a maioribus aerarium lithuanicum fuerit, neque iuramento unionis eas terras abiurarint — казали Литвини (Гайденштайн вид. 1672 с. 16).

9) Hejdensztein I с. 45, Orzelski Bezkrólewia ksiąg osmioro, вид. Спасовича I с. 90, Bielski с. 1237.

10) Инакше осьвітленнє дає поступованню литовських полїтиків Лаппо в цитованій праці: він бачить в нїм велику гідність, консенвенцію, великі полїтичні здобутки, перецінюючи одно, не доглянувши другого. Напр. див. написане ним з поводу грамоти висланої Генрихови Литвою на дорозї (с. 114, пор. 109); в дійсности був то дуже характеристичний прояв тої малодушної литовської полїтики: якоїсь деклярації при головнім посольстві до Генриха вони не зложили, а десь на дорозї доручили йому потвердженнє елєкції і притім заносили жалї на відірваннє провінцій (Гайденштайн с. 122).

11) Посольство Гарабурди до Івана IV у Турґенєва Historica Russiae Monumenta т. I.

12) „А як бачимо, що в усїх наших постановах давнїх і нових особлива увага звернена на те, аби всї землї Польської корони, розуміючи в тім і всї князївства й держави, що до Корони належать, все зіставали ся єдиним і неподїльним тїлом,- тож і ми, з усїм своїм потомством хочемо зіставати ся в сїй звязи цїло й непорушно й повстанемо на кождого, хто б відважив ся сю звязь нарушити".

13) Про сї соймикові, постанови див. у Гайденштейна I с. 41-2 і у Трачевского ор. с. с. 161-3, що користав з текстів декотрих соймикових постанов (див. примітки його, с. 13), але на жаль не тільки не дав сих текстів в оригіналї, але й не всюди зазначив докладнїйше, звідки він свої відомости черпав. В текстї Глинянської конфедерації, який я мав, про послів белзьких і волинських згадки я не знайшов. Отже приходить ся полишити сю звістку на відповідальности пок. Трачевского.

14) Orzelski I c. 258.

15) В акті виленської конфедерації 1574 р. (див. низше) взяв участь київський біскуп Пац і київський каштелян Сопіга, але воєводи — кн. Острозького не було, і нїкого взагалї нї з Волинян, нї з Браславян, нї з Підляшан. На пізнїйшім городненськім зїздї (1576) виступає тільки біскуп Пац (Ожельський III с. 192).

16) Акт конфедерації видав Лаппо ор. с. с. 118.

17) Zródła dziejowe IV ч. 16 і 17.

18) Під 8/VII: posłowie od panow litewskich przyiechali, opowiadaiąc, iż do żadnej rzeczy przystąpic nie chcą, poki gravamina z nich a państwa odjęte przywrocone im Die będą під 9/VII: deklarowali iuż statecznie (Литвини), że nie chcą mówić o Wołyń i Podlasie, tylko o Inflanty, i póki im nie przywrócą, to pewna, że się oderwą. Script. rerum polonicarum, XI c. 61 i 64.

19) Volumina legum III c. 410.

1. Джерела й лїтература сформовання в. кн. Литовського.

Для історії сформовання в. кн. Литовського найважнїйшим джерелом

служить лїтопись Галицько-волинська. Дещо небогато, але також цїнне і певне дають лїтописи новгородські й пізнїйші компіляциї східно-словянські, та сучасні лїтописи польські, ливонські й пруські. Сї зібрані в виданнях: Monumenta Poloniae historica (годовно т. II-IV, Львів, 1872-1884), Scriptores rerum Prussicarum (I-V, Липськ, 1861-74), Scriptores rerum Livonicarum (I і II, 1847-1853, але важнїйші потім друковані в лїпших виданнях: Генрих Лотиш в Monum. Germ. hist. Scr. XXIII, Livländische Reimchronik вид. в Падерборнї, 1876). З диплЬоматарів треба згадати спеціальний (але не мудрий) Codex diplomatyczny Litwy wydany z rękopisów w archiwum tajnem w Królewcu zachowanych przez E. Raczyńskiego, 1845. Ґенеальоґічні ж статї як „Начало государей литовскихъ" (в Воскресенській компіляциї — І с. 253) й иньші подібні 1) і старинна історія Литви русько-литовської лїтописи середнїх редакциї — все річи не старші початків XVI в. — містять леґендарний матеріал, з которого дуже мало що можна вибрати, особливо з тих редакцій русько-лиговської лїтописи. Вона видані досї з кількох кодексів: у перве в Нарбутових Pomniki do dziejów litewskich, I, 1846 (ширша редакція), далї — середньої редакциї: оден кодекс в неприступнім, виданім як рукопись виданню петерб. археоґрафічної комісиї: Литовская лЂтопись по списку находящемуся въ библіотекЂ гр. Красинскаго, Спб., 1893, другий — в Записках одеського істор. товариства т. XXIV (і осібно — Одеса 1902): Западно-русская лЂтопись по списку Румянцевскаго музея, вид. Вахевич; третїй — польський переклад з Ольшівського кодексу: Kodeks Olszewski Chomińskich, w. ks. Litewskiego chronika, podług rękopisu z 1550 r. wydał S. Ptaszycki, 1907. Иньші кодекси (разом 8) мають вийти в збірнім виданню петерб. археоґрафічної комісиї (див. низше). Про редакциї русько-литовської лїтописи див. в т. VI гл. 4.

Лїтописи й лїтописні збірники новгородські й московські (головно Воскресенська й Никонівська), також польські, пруські й ливонські, та диплЬоматарі пруські й ливонські (Voigt Codex diplomaticus Prussiae, Napierski Russisch-livländische Urkunden, Bunge Liv-, Est- und Kurländisches Urkundenduch) служать потім джерелом для історії в. кн. Литовського до кінця XIV в. При тім новгородські й московські компіляциї головно важні для русько-литовських відносин. До них прибуває зладжена в другій четвертинї XV в. давнїйша русько-литовська лїтопись (або Лїтописець в. кн. Литовських, инакше Перша р.-лит. лїтописець, лїтопись Даниловича і Попова), що займаєть ся годовно часами Витовта, але дає кілька екскурсів і

в попередні часи. Джерело се першорядної ваги, хоч в декотрих частях має свою виразну тенденцію й вимагає критики. Воно видане кілька разів: Іґн. Даниловнчом п. т. Latopisiec Litwy i kronika ruska, Вильно, 1827 (з кодексу супрасльського), Поповим в Учених записках II отд. академії т. I (з кодексу слуцького або уварівського) і петербурською археоґрафічною комісією з кодексу Аврамки: Отрывокъ краткой Литовской лЂтописи находящійся въ лЂтописномъ сборникЂ именуемомъ ЛЂтописью Авраамки, Спб., 1893, ст. 14+VI (але се виданнє, як і згаданне вище виданнє кодексу Красїньских, вийшло тільки в 50 прим. як рукопись). Друкуєть ся вже досить давно але ще не вийшло збірне виданнє русько-литовських лїтописей з усїх звісних кодексів усїх версій і редакцій, накладом петербурської археоґрафічної комісії. Я мав нагоду познайомитись з сим виданнєм. Для давнїйшої редакції воно роспоряджає сьома кодексами, не рахуючи перерібок, що війшли в редакції середні й ширшу. Головне значіннє мають звістні вже кодекси супрасльський і слуцький: иньші (дуже фраґментаричні) не дають багато, анї з текстуального погляду анї що до самостійних звісток. Про саму лїтопись див. в т. VI гл. 4 Історії, а з иньшої лїтератури: Smolka Najdawniejsze pomniki dziejopisarstwa rusko litewskiego (Pamiętnik wydz. hist.-fil. Ak. um. VIII), Prochaska Latopisiec litowski, Львів, 1890, моя — Похвала в. кн. Витовту (Записки Наук. тов. ім. Шевченка, VIII, 1895) і Тихомірова О составЂ такъ называемыхъ литовскихъ лЂтописей (Журналъ Мин. Нар. Пр. 1901 кн. III і V, див. рецензію в Записках т. LI).

Для часів Витовта окрім лїтописей і згаданих збірок першорядним джерелом служить спеціальний дипльоматар А. Прохаски: Codex epistolaris Vitoldi, Краків, 1882 (Monum, medii aevi т. VI).

Для дальшого часу з хронїк важні головно Длуґош (до р. 1479, вид. Пшездзєцкого — Краків, 1873-78) і його продовженнє у Ваповского (як низше) та русько-литовська лїтопись редакцій середніх і ширшої. І Длуґош і рус.-лит. лїтопись сих редакцій сильно вимагають критики.

Для XVI в. маємо такі важнїйші хронїки: Мєховского Chronica Polonorum, останнє виданнє у Пісторія Polonicae hist. corpus, II, 1582, варіанти першого, сконфіскованого видання його — при Ваповскім; новійший розбір — Borzemski Kronika Miechowity, Rozprawy wydz. hist. XXVI. Ваповского Chronica: частина 1480-1535 видана в ориґіналї в II Scriptores rerum Polon., в попереднїм він опираєть ся на Длуґошу — з того частина видана в

польськім перекладї Малїновского — Dzieje Korony Polskiej i w. ks. Litewskiego, I-III, Вильно, 1847-8, до р. 1463, моноґрафія: Lukas Rozbiór podługoszowej cześci kroniki Wapowskiego — Rozprawy X-XII. Русько-литовська лїтопись середнїх редакцій (сягає до р. 1548 і 1575). Стрийковского Kronika polska, litewska, żmudzka i wszystkiej Rusi (I-II, Варш. 1846). Бєльского Kronika polska (останє виданнє Туровского, 1856).

Дипльоматарі: Archiwum ks. Sanguszków, для в. кн. Литовського головно т. I, Ш і IV (Льв., 1887-90), тут акти XIV-XVI вв. Codex diplomaticus saec. XV, I-III (Краків, 1876-1894, — Monum. medii aevi т. II, XII і XIV). Акты западной Россіи т. I-III (всїх пять) — для XV-XVI в. Działyński Zbiór praw litewskich od roku 1389 do roku 1529, Познань, 1841. Дрібнійших збірок тут не вичисляю, мушу згадати тільки ще Skarbiec diplomatów posługiących do krytycznego wyjasnienia dziejow Litwy, Rusi litewskiej i ościennych im krajów (до р. 1569) Даниловича, I-II, 1860, — збірник уже нездалий і перестарілий, але в дечім досї не заступлений новійшими публїкациями.

Лїтература: Загальні курси тільки старі, або ненаукові й компілятивні, або популярні: Kojałowicz Historia Lithuana, I-II, 1660-9 (для свого часу зовсїм не зла, тому Шлєцер переробив його в своїй Welthistorie, L. 1785). Narbutt Dzieje narodu litewskiego, I-IX, 1835-41 (зовсїм не критичне). Jaroszewicz Obraz Litwy pod względem jej cywilizacyi od czasów najdawniejszych do końca XVIII w., Вильно, I-III, 1844-5. Турчиновичъ ОбозрЂніе исторіи БЂлоруссіи съ древнЂйшихъ временъ, Спб., 1857. Кояловичъ Лекціи по исторіи Западной Россіи, Спб., вид. 4 — 1884 (короткі, більш популярні, і в дечім тенденційні). Брянцевъ Исторія Литовскаго государства съ древнЂйшихъ временъ, Вильно, 1889 (велика, але зовсїм ненаукова книга). Петровъ БЂлоруссія и Литва — Историческія судьбы сЂверо-западн. края, Спб., 1890 (популярна і теж односторонно зроблена компіляція). Компілятивний характер має й історія в. кн. Литовського, котру рівнобіжно з історією в. кн. Московського подає в своїй Історії России Д. Іловайский (т. II-III, 1884-90 — сї роздїли в перекладї видруковані в V т. Руської істор. бібліотеки) і присьвячені Литві роздїли книги Schiemann-a Geschichte Polens, Livlands und Russlands bis ins XVIII Jh, I, 1886 (в колекциї Онкена).

Моноґрафії — до сформовання в. кн. Литовського: Антоновича Очеркъ исторіи в. кн. Литовскаго до пол. XV ст., ч. I: до смерти Ольгерда, К., 1878 (передр. в його Монографіях). Дашкевича ЗамЂтки по исторіи Литовско-

русскаго государства, К., 1885 (кілька важних поправок до поглядів Антоновича). Brückner — Litwa starożytna (Biblioteka Warszawska 1897, V і IX і в новім обробленню, осібно 1904, м. ин. замітиии про полїтичну еволюцію литовських племен, написані одначе досить ненауково, пор. рец. в LXVI т. Записок). Latkowski — Mendog, Краків, 1892 (Rozprawy XXVIII) — головна моноґрафія до сього предмету. Новійше: J. Totoraitis Die Litauer unter dem König Mindowe bis zum Jahre 1263 (Фрайбурґ, 1905), Prochaska Dwie koronacye (Данилова і Мендовгова), Prezegląd histor. 1905 (бідне змістом) і його ж замітки до біоґрафії Мендовга Dwa objasnienia do dziejów Litwy (Kwart. hist. 1906). Васильевскій — Исторія г. Вильны, Спб., 1872 (в Памятниках старины въ зап. губерніяхъ Батюшкова т. V — містить і огляд історії в. кн. Литовського); його ж Обращеніе Гедимина въ католичество — Ж. М. Н. П. 1872, II. Krumbholtz — Samaiten und der deutsche Orden bis zum Frieden am Melnosee, Королевець, 1890. Никитскій — Кто такой былъ Гедиминъ (Р. Старина, 1871, VIII). Prochaska — Stosunki Krzyżaków z Gedyminem i Łokietkiem (Kwartalnik Hist. 1896,1). Йогож O prawdziwości listów Gedymina (Rozprawy XXXII, 1905). K. Stadnicki — Synowie Gedymina, Льв., т. I вид. 2 — 1881, т. II вид. 1 — 1853. Йогож Olgierd i Kiejstut synowie Gedymina, Льв. 1870. Огляди сформовання території в. кн. Литовського подають книги: Любавского Областное дЂленіе и мЂстное управленіе в. кн. Литовскаго, Мва, 1893 (коротко й часто неповно), Леонтовича Очерки исторіи Литовско-русскаго права — Образованіе территоріи Литовскаго государства, Спб., 1894 (многословно і слабо з методольоґічного боку). Окрім того відносини поодиноких східно-словянських земель до в. кн. Литовського оглядають моноґрафії по історії сих земель (див. т. II 2 прим. 1). Моноґрафічна лїтература від часів смерти Ольгерда вказана низше.

2. Похід Гедимина на Київщину.

З оповіданнєм русько-литовської лїтописи про похід Гедимина на Київщину повторило ся більше меньше те саме що, було з волинською частию оповідання. То значить, по перших скептичних виступах проти нього (у Карамзїна IV 129, Зубрицького III 265) пішли проби погодити лїтописне оповіданнє з иньшими звістками, витягнувши з нього його фактичну основу. На сїм становищі став уже Стаднїцкий (Syn. Gedymina II 25-7). Ширшій і докладнїйшій аналїзї піддав оповіданнє Антонович (Моногр. I 47-58) і київську часть признав вповнї апокрифічною: опираючи

ся на оповіданню 1331 р. і на звістці Густинської комп. про перехід Київа під литовську власть за Ольгерда, він уважає цілу сю історію видуманою, властиво — перенесеною на Гедимина з часів Витовта, а подробиці по части видуманими, по части анахроністичними. Проти сього погляду виступив Дашкевич (ЗамѢчанія с. 42-64). Він доводив, що подробиці літописного оповідання зовсім не так апокрифічні, як вони здавали ся проф. Антоновичу, а на підпертє літописного оповідання вказує на записки т. зв. Межигорського збірника. Він уважає факт похода Гедимина та прилучення Київщини за історичний, тільки пересуває його на часи по ролі 1331 й розбиває на дві осібні частини: прилученнє Житомира та Овруча й похід на Київ. Більше меньше на становищі проф. Дашкевича стояв потім Іловайский, В.-Буданов (Населеніе югозап. Россіи до пол. XV в. с. 38-9), тим часом як нпр. Леонтович тримаєть ся поглядів Антоновича.

В своїй праці: Исторія Кіевской земли до к. XIV в. (с. 473-483) піддав я близшій аналізї арґументи Дашкевича, котрими пробував він боронити літописне оповіданнє. Результат, до якого дійшов я тоді, можу й тепер повторити: літописне оповіданнє стоїть одиноко, не маючи підпори в иньших звістках; воно має виразні баламуцтва й видумки. Супроти того приймати його основу навіть і в простійшій формі, в якійсь редукції, досить небезпечно, хоч з другого боку не можна вказати таких фактів, які б виразно виключали можливість походу Гедимина на Київщину й навіть окупації київських городів. Я признаю, що анї оповіданнє 1331 р., анї записки Густинської компіляції, до котрих прийдемо низше, не виключають такої можливости: вони доводять тільки, що перед Ольгердом Київщина не була введена ціла і остаточно в круг литовських волостей.

Пробу п. Дашкевича — підперти оповіданнє лїтописи звістками т. зв. Межигорського збірника (рукопись, тепер в бібліотеці Осолїньских ч. 2168), вказаними уже Стаднїцким, — не уважаю щасливою. Я переглядав сей збірник спеціально в сїй справі й переконав ся, що нема підстави уважати його звістки самостійними. Рукопись ся містить збірку історичних виписок і лїтописних заміток. Звістка про те, що Гедимин забрав Київщину, повторяєть ся в нїй пять разів (всї тексти подані у п. Дашкевича с. 56), але з них властиво є дві основні — на с. 72, з датою 1340 р. (цифра 40 написана на вишкобранім) і на с. 104, з датою 1333 (6841) р.; звістка на с. 11 дописана пізнїйше на марґідезї, а звістки на с. 80 і 90 — то властиво повторення. Записка на с. 72 звучить: „въ року 1340 Гедимин князь

литовский повсталъ на князя кіевского Станислава и побѢдилъ єго зъ кіевскимъ и татарскимъ войскомъ над рѢкою ИрпѢнею и Кіевъ въ свою власть взялъ", Записка на с. 104 та сама, тільки має чисто стилїстичні відміни (зам. „кіевскимь" — „рускимъ", додано: „и прогнавши Татар"), та дата иньша. Та частина, де ми стрічаємо першу записку, має виразні слїди користання з Стрийковского, досить нпр. порівняти кілька вступних епізодів:

Межигорський збірник — Єсть теж Варяґія мѢсто велми славное здавна от Вандалитовъ заложоноє, недалеко отъ Любку на границяхъ Галсанскихъ, от которого теж мѢста Балтицкоє море Варяжскимъ быти меновано нѢкоторыє мнѢмают (с. 2)

Стрийковский (вид. 1846) — Jest też Wagria miasto z dawna wielmi sławne, od Wandalitów założone, niedaleko od Lubku na granicach Holsackich, od którego też miasta Baltyckie morze Wareckim byc mianowane niktórzy mniemaj (с.113 вид. 1846 р.)

Межигорський збірник — Єсть землица Варяґія у нанствѢ Саксонского княжати межи Влоскою землею и Французкою, от Лятоберґу Воконсовъ недалеко, которая во онъ часъ была провинцією римскою, с тоєѢ землѢ сут тыє княжата с Палеоном в тыє крає прижеґліовали, тогды ся варяжскими княжатами прозвали от влоскои отчизны Варяґіи (с. 4).

Стрийковский (вид. 1846) — Jest też ziemica Waragia albo Weragia w państwie Safoiskiego xiążęcia miedzy Włoską i Francuską ziemią, od Latobrogów i Wokonciów niedaleko, która też w on czas była prowincią rzymską s tej jeśli ty xiążeta z Palemonem w ty strony pułnocne przyżegliowali, tedy sie weragijskimi albo waragskinii xiążety od Włoskiej ojczyczny Waragiej zwali (с. 114).

Як бачимо, подібність буквальна, тільки з деякими похибками (треба знати, що ся статя в збірнику — копія, як то видко з деяких. технїчних познак — нпр. приписки на с 11). Отже залежність сеї частини збірника від Стрийковского не може підлягати сумнїву. Се неминуче піддає гадку, що й звістка про Гедиминів похід мабуть взята звідти; тим більше, що тільки у Стрийковского згадуєть ся участь Татар в війнї київського князя Станислава з Гедимином. Друга записка так близька до сеї першої і змістом і стилїстично, що мусить уважати ся найскорше повтореннєм її (зі

спільного джерела). Ріжниці тільки в даті: у Стрийковского датуєть ся похід Гедимина на Київ 1320 роком, в Межигорськім збірнику 1333, 1340 і 1341. Я думаю, се ваганнє в даті походить звідти, що в оригіналі збірника не було дати зовсім; підозріваю, що для датовання послужив рік смерти Гедимина 1340 або 1341, а дата 1333 (властиво 6841) стала ся через помішаннє рахунків від сотворення сьвіта і Христа: дати з обидвох сих рахунків приходять в першій частині, і кінцеві цифри в них однакові — 41. Проф. Дашкевич пробував вправді підперти дату 1333 р. иньшими вказівками (ЗамѢчанія с. 57), але як я виказав то в своїй Історії Київщини, обидві наведені д. Дашкевичом звістки з датою 1333 р. мають в даті очевидні помилки.

Збірка русько-литовських літописей в XVII томі Полного Собранія не приносить до звістної вже традиції про окупацію Подніпровя Литвою нічого цінного. Оповіданнє про окупацію Мингайловим сином Турова, Пинська, Мозиря й Сіверщини (редакції середні й ширша) має дві версії: в однїй зветь ся сей князь Скирмунтом, в другій Шварном (Пол. собр. лѢт. т. XVII с. 232-3, 247-8, 302, 363-4, 428, 480-1). Оповіданнє про похід Гедимина в середнїх редакціях (с. 258-260, 311-3, 371-3, 438, 491-3) мають тільки стилістичні та буквальні відміни. Оден тільки Євреінів кодек про Ольгимунта додає: „сына Гольшина, великого князя Голшинского”.

3. Дмитро Дедько (до с. 20)

Особа і діяльність Дедька окружена неясностями і суперечностями.

Треба-б насамперед уставити властиву форму імени Dedko. Коли уважати на число звісток, то перевага буде по стороні форми Detko, бо крім двох грамот Юрия-Болеслава сюди ж очевидно веде форма Datko і форма Dechk угорської грамоти (читай Дечко-Децько, Детько, але не Дедко) 2). Але за транскрипцію Dedko говорить те, що її маємо в листі самого Дедька: треба припускати, що його писар, хоч би може й не Русин, таки знав, як звучить імя його патрона. Коли приняти, що в імени Dedko d було мягке (дь), то се може обяснити ваганнє між Дедько і Детько. Чи було тут е тверде чи мягке (ье) — сього вже нам нїхто не скаже. Довільно можемо виберати Дедько чи Дєдько; остатня форма остільки привабнїйша, що давала б певне значіннє: Дїдько чи Дєдько == Дядько; але ми так мало знаємо вокалїзм галицьких діалєктів тих часів, що в такі виводи тяжко пускати ся.

Звичайно в лїтературі толкують імя Дедька як „Дядько”, і вказують що в грамоті 1335 р. Юрий-Болеслав називав його Demetrio Datkone nostro: тут, мовляв, Datko не имя, а титул: „Дмитро наш дядько”. Та дядьком Юрия-Болеслава Дмитра, по моєму, нїяк не можна вважати. Чи можливо, аби такий дядько, приведений Болеславом хиба з собою (бо нема нїякої вказівки на те, аби Болеслав прибув до Галичини таким малим, аж тут йому дядька приділено — див. III 2 с. 123) і посаджений на першім місцї між боярами, міг і після революції бояр против Болеслава удержати ся на чолї боярської управи? А коли навіть припустити, що Дмитро був галицьким боярином — дядьком малого Юрия (хоч се буде дуже гіпотетично), що він потім відступив від свого вихованця й став на чолї революції против нього (також не дуже правдоподібна гіпотеза), то невже потім сам він ще називав себе „дядьком” того в Галичинї зненавидженого, ним самим підступно зрадженого князя? Вказують вправдї на те, що назви „кормильця”, „дядька” приростали. Але приростали вони до потомства; так маємо бояр Кормильчичів. Вказують ще Семена Дядьковича, але сей текст нїчого не дає: „Левъ посла къ Юрію Семена своєго дядьковича” — Іпат. 612. Пор. іще Arch. Sang. I ч. 52.

Коли Дмитро і був княжим дядьком, то не Болеславовим, а хиба Андрієвим! Значить вираз Datkone nostro не може нїчого дати на потвердженнє гадки, що се не імя, а титул, бо Дмитро не міг бути datko noster для Болеслава в такім значінню. Але „Дядько” могло бути його прозвищем і без того, що він був доконче княжим дядьком. Проф. Линниченко справедливо зауважив, що в галицьких актах XIV-XV вв. не рідкі подібні імена: Detco, Dzatco, Дядкович — A. G. Z. II ч. 9, XI ч. 74, Przegląd arheol. I с. 72.

Були ще иньші об'яснення: нпр. Лонґінов толкував се прозвище як Detko == дїтський (Лонгиновъ Грамоты Юрія II с. 16). Але на се справедливо вказувано, що „дїтський” занадто малий титул для такої визначної особи; зрештою що зробити тодї з формою Дедко? Далї, толковано се як „дїдко” — дїд або „дядько” — вуй князя Юрия-Болеслава (Линниченко Крит. обзоръ с. 159). Але знову неправдоподібно, аби таке означеннє посвоячення з Юрием задержало ся і задержане було Дмитром по смерти Юрия-Болеслава.

З передньої карієри Дмитра не знаємо нїчого над те, що він був найповажнїйшим боярином за Юрия-Болеслава. Проф. Линниченко в своїм

екскурсі про Дедька (Крит. обзоръ с. 158-168), подібно і Кунїк (ор. с. с. 131-2) вважали Дедька прихильником Юрия-Болеслава, вірним йому до смерти. Але на се нема нїякої підстави: покликують ся на те, що Дмитро „й пізнїйше тепло згадує” про Болеслава, але стільки тої теплоти, що Дмитр каже про нього в своїй грамотї: domini nostri felicis memorie ducis Rusie — шабльоновий канцелярійний вираз, що нїчого не каже. A priori дуже неправдоподібно, щоб особливий прихильник Юрия-Болеслава зіставав ся на чолї боярства по революції.

Ян з Чарнкова зве Дедька „перемишльським воєводою” — quidam pessimus baro Datko nomine castrum Przemial habens, і сї слова роблять трудність, бо нема причини припускати (як деякі роблять), що Дедько в 1340 р. був дійсно тільки перемишльським воєводою, а старшиною цїлої Галичини став пізнїйше. Перший з бояр Юрия, міщений на його грамотах повище всїх воєвод, з чого-б він став перемишльським воєводою, і що за переворот зробив він, щоб по Казимировім походї забрати власть в свої руки? Зрештою і в його грамотї є досить виразний натяк, що він уже під час Казимирового походу займав своє чільне становище (discordiam inter dominum Kazimirum... et nos). Тай порівняннє оповідання Казимира з оповіданнєм Яна не лишає сумнїву, що в часї нападу Казимира Дмитро уже був управителем цїлої Галичини. Припускати, як то декотрі роблять (Линниченко Крит. обзоръ с. 167), що в словах Яна треба розуміти походженнє Дедька з Перемишля, також трудно: слова Яна виразно кажуть, що в 1340 Дедько був воєводою в Перемишлї. Чи не лежить тут відгомін якоїсь битви під Перемишлем, де засїв був Дедько? На мій погляд се було-б найлекше об'ясненнє.

До річи сказати, ширша русько-литовська лїтопись записала нам традицію про якусь різню руських бояр під Перемишлем: вона каже, що під час польсько-литовських спорів в серединї XV в. польські пани задумали вирізати литовських, закликавши до себе на зїзд, „как вчинил(и) над пани рускими премисльскими, позвавши их до рады, і там порезали і Премишль засели” (Pomniki do dziejów litewskich с. 57). З звісних тепер кодексів рус.-литовської лїтописи читаєть ся се оповіданнє тільки в однім кодексї Биховця, але Стрийковский каже, що читав се в 12 кодексах: latopiscze ruskie і litewskie wszytkie którychem dwanaście nato zgadzał, inaczej skutek tego sejmu opisuią sprosta tymi słowy і т. д. — іде се оповіданнє (II с. 233). Хронольоґічних вказівок ся традиція не має нїяких, може належати й до р.

1340 і до 1349. Скільки в нїй історичного, се розумієть ся трудно сказати.

До Дедька ще прикладали Кунїк (збірник, як низше, с. 133) Линниченко (ор. с. 165-6) дві грамоти 1385 р., де згадуєть ся село Деметровнчі в Перемишльській землї quae quondam Dessk: вони звязують се з звісткою Яна, що Дедько був перемиським воєводою, а назву с. Дмитровичів з його імени. Але як сам Л. вказав, подібні імена були в Галичинї не рідкі, тож і сей здогад про принадлежність сих сїл Дедькови зістаєть зовсїм гіпотетичним.

Взагалї по 1344 роцї (грамота Людовика) не маємо про Дедька ніяких звісток. На тїй підставі, що в 1349 р. Казимир титулує себе володарем Руси, Кунїк ставив здогад, що може саме в тім роцї вмер Дедько, і се дало Казимиру привід до такого титуловання — бо за житя Дедька не міг він себе так титуловати. Але се, очевидно, дуже слабка гіпотеза.

4. Лїтература боротьби за Галицько-волинські землї.

Про спадщину Юрия-Болеслава й боротьбу за неї маємо досить численну й досить поважну лїтературу.

З давнїйшого належать сюди особливо Енґля Geschichte der Ukraine, Нарушевича Historya narodu Polskiego, Карамзїна Исторія государства Россійскаго, курси Зубрицького, Смірнова й Шараневича (див. т. III прим. 2), Стаднїцкого Synowie Gedymina т. II, Caro Geschichte Polens, т. II, Бєльовского примітки в Monumenta Pol. II с. 621 і далї, Райфенкуґля Gründung der r.-kathol. Bistümer in der territ. Halicz und Wladimir (розд. Ш).

Але не тільки сї, а й більше нові роботи як Антоновича Очеркъ исторіи в. кн. Литовскаго (1878), відповідні партії з курсів Іловайского (т. II, 1884), Андріяшева (Очеркъ исторіи Волынской з., 1887), в значній мірі стратили вже тепер значіннє супроти новійшої лїтератури сеї справи, що розвиваєть ся з кінцем 1880-х рр. Вступ до сеї нової лїтератури роблять дві студиї, що спеціальнїйше зачіпали становище Угорщини супроти Руси: Huber Ludwig I von Ungarn und die ungarische Vassallenländer, 1885 (Archiv für öster. Geschichte, т. 66) і Матїїва Der polnisch-ungarische Streit um G-alizien und Lodomerien, 1886 (Справозданнє II львів. ґімназії). Сюди ж треба додати замітку Ан. Лєвіцкого про Дубницьку хронїку — Kilka przyczynków do dziejów Kazimierza W. (Kwart. histor. 1889). Неопублїкованим свого часу

зістав ся приладжений ще в 1880-х рр. пок. Кунїком збірник статей і матеріалів про остатнїх галицько-волинських князів, де сам Кунїк приладив цїкаву збірку матеріалів до галицько-волинських подій 1320-1350-х рр., з своїми замітками. Для того часу поява їх могла б бути дуже користною; тепер вартість того всього пережилася (я мав змогу познайомити ся з сею збіркою — все ще не випущеною в сьвіт, уже по виданню першаго видання сього тому, і в надії що збірник може вийде незадовго, подаю свої замітки до деяких Кунїкових заміток) 3).

Безпосередно в боротьбу за Галичину-Волинь війшла спеціальна (слаба зрештою) книжка K. Gorzycki Połączenie Rusi Czerwonej z Polską za Kazimierza W., Льв., 1889; на неї цїнна в дечім рецензія Лїсєвіча (Lisiewicz) в час. Przewodnik naukowy i literacki, 1890. Разом з нею зявила ся далеко цїннїйша (при всїй своїй неприємній публїцистичній закрасцї, претенсійности й ріжних помилках) праця И. Филевича Борьба Польши и Литвы-Руси за галицко-володимірское наслЂдіе, Спб., 1890 (друкув. в Ж. М. Н. П. 1889-90 р.). Вона викликала кілька інтересних рецензій: Лїсєвіча в Przew. nauk. i liter. 1891, Чучиньского в Kwart. histor. 1891, і взагалї збільшила інтерес до сеї справи. Проф. Линниченко під титулом Критическій обзоръ новЂйшей литературы по исторіи Гал. Руси (Ж. М. Н. П. 1891), розбираючи працї Ґожіцкого й Філєвіча, висловив з тої нагоди свої гадки до ріжних звязаних з сим питань. Філєвіч порушив деякі спірні питання в своїй відповіди критикам: Къ вопросу о борьбЂ Польши и Литвы-Руси за галицко-владимірское наслЂдіе (Ж. М. Н. П. 1891). Деякі цїнні спостереження висловив далї др. Прохаска в викликанїй сею лїтературою статї W sprawie zajęcia Rusi przez Kazimierza W. (Kw. histor. 1892), де спеціально піднесено було становище Угорщини о сїй боротьбі. Натомість замітки до сеї статї Анатоля Лєвіцкого — Jeszcze w kwestyi zajęcia Rusi Czerwonej przez Kazimierza (Kwart. histor. 1895) не дали нїчого інтересного.

Дуже мало дала й книжка В. Мильковича Студия критични над історією руско-польскою, ч. I, 1340-1387, Льв., 1893, так само курс історії Волини П. Іванова, 1895, й Леонтовича Очерки (іде вповнї за Філєвічом). Короткий огляд боротьби за Галичину подав також Линниченко в книзї Черты изъ ист. сословій Гал. Руси, 1894. Самостійну критику теорій і джерел до першої фази боротьби дав Омелян Терлецький в старанній і цїнній, хоч важко й трохи схолястично написаній статї Полїтичні події на Галицькій

Руси в 1340 р. по смерти Болеслава-Юрія ? (Записки Наук. тов. ім. Шевченка, XII, 1896). В тім же році появила ся маленька, але користна студія М. Довнар-Запольского Изъ исторіи литовско-польской борьбы за Волынь — Договоры 1366 г., К. 1896 (з Универс. ИзвѢст.). На тім урвали ся студії над сею справою, й за останні роки прибула тільки маленька замітка Прохаски Przyczynek do sprawy zaięcia Rusi przez Kazimierza W. (Kwartalnik Hist. 1904), навіяна працею Кутшеби про торговлю Кракова — про звістки в кореспонденції Вроцлава до акції Казимира на Руси, й зовсїм безвартістна статейка Повра (Pór) Magyarruthén érintkezések a XIV-ik (Угорсько-руські відносини в XIV в.) (Századok, 1904), що виходить в своїх виводах з фальшивої дати смерти Юрия-Болеслава в 1339 р., і городить на тім дальші недорічности — про неї див. в Записках т. LXV. Сього застою треба дуже жалувати, бо хоч жвава виміна гадок в 1890-х рр. значно посунула справу наперед, одначе полишила невиясненим дуже й дуже богато, і властиво більше поставила питань, як їх розвязала.

5. Угорській похід на Галичину 1340 р. (до с. 21).

Документ про похід Вілєрма на Русь, досить тяжко стилїзований, і з деякими похибками виданий, досї, як минї здаєть ся, не був відповідно інтерпретований, і се давало привід до деяких хибних виводів. Тому вважаю потрібним близше застановити ся над його змістом.

Документ сей, виданий в IV т. Codex diplom. hungaricus andegavensis ч. 20, звучить в сїм виданню так:

Nos comes Paulus iudex curie domini regis damus pro memoria, quod discussionem cause, quam inter Petrum filium Ladislai et Ladislaum filium Johannis de Rozgun actores — ab una, item Ladislaum filium Johannis de Sowar et Thomam filium Tyba — parte ab altera, iuxta continenciam priorum literarum nostrarum et capituli agriensis in quindenis beati Georgii martiris in facto possessionis, Wysno vocate, facere tenebamur. Quia predictus dominus noster rex prefatos Petrum filium Ladislai et Ladislaum filium Johannis de Rozgun in quadam expedicione regni nostri proficua in Ruteniam una cum Wyllermo palatino, sicut sibi dictum fuisset, profecta (очев. треба читати: profectos) fore denotans, per litteras suas ipsam causam ad quindenas residencie wercitus sui precipiebat prorogari, ideo ob preceptum eiusdem domini regis ad quindenas dicti exercitus regii proxime movendi sub statu priori duximus prorogandum (Datum in Wyssegrad octavo die termini prenotati a. D. 1340).

Зміст документу, очевидно, такий: речинепь процесу за село Wysno в королївськім надворнім суді був визначений на два тижнї по св. Юрі, себто на 7 мая. На сей речінець ставила ся одна сторона — Тома син Тиби, а друга — Петро й Володислав з Розгону не стали. Тома мабуть допевняв ся заочного рішення, але приятелї неприсутних вистарали ся від короля відрочення, на тій підставі, що Петро й Володислав пішли в похід на Русь з воєводою Вілєрмом. Король листом поручив двірському судї перенести речинепь справи на два тижнї по повороті війська з походу (ad quindenas residencie exercitus), і судя 14 мая оголошує се відроченнє своєю грамотою, в трохи зміненій формі (ad quindenas exercitus proxime movendi).

Попереднї дослїдки, що застановляли ся над сим документом — др. Прохаска (W sprawie zajęcia с. 19-20) і д. Ом. Терлецький (Полїтичні події с. 12), инакше розуміючи текст, робили з сього документу хибні виводи: по перше — що король угорський сам ходив на Русь, по друге — що військо угорське рушило на Русь на самий термін справи — 7 мая. В дійсности на чолї похода стояв воєвода Вілєрм, а не король, а похід мусїв розпочати ся уже перед 7 мая.

6. Західнї звістки про війну 1340 р. (до с. 22).

Іван Вінтертурський оповідав про сю кампанїю так: rex Krakowie, cuius consors soror uxoris regis Ruthenorum fuerat, illuc cum exercitu properavit et immensam pecuniam ab eo relictam rapiens reversus est (вид. Vyss-a с. 165 — див. т. III Історії, вид. 2 прим. 15).

Іван Віктрінґський: Rex Ruthenorum moritur et rex Kracovie ratione consortis, que filia regis Livonie fuerat, terram apprehendere festinavit, et abductis inde spoliis pluribus, quibusdam civitatis depredatis, ad propria est reversus (Böhmer Fontes rerum Germ. I. 438).

Франтішок Празький: terram Ruthenorum, quam pridem debellaverat (et devastaverat — додано в другій редакції) dux Poloniae propter ducem terrae praefatae, qui exstitit ei in linea consanguinitatis astrictus (Fontes rerum Austriac. I т. VIII с. 564, порів. т. III 2 прим. 20).

Всї три письменники писали в однім часї — в 1340-х рр., зовсїм самостійно — див. про них Lorentz Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter I с. 69, 254, 302. Порівнюючи їх звістки, бачимо, що найбільше з них говорить І.

Віктрінґський, найменше — І. Вінтертурський: у сього навіть ніякої війни ніби нема — Казимир несподіваним нападом тільки захопив скарби свого свояка і з тим вернув ся. Взагалї-ж звістки незвичайно близькі до себе, хоч позичування між ними не могло бути.

Завважу, що в лїтературі галицько-волинської справи звичайно користано з оповідання Івана Віктрінґського не в первісній формі, а з пізнїйшої компіляциї анонїма Лєобенського, а оповіданнє Франтішка, хоч уведене в круг сих дослїдів уже Райфенкуґлєм (Gründung der gr.-k. Bisthümer), пізнїйшими дослїдками було спущене з очей, і тільки Чучиньский в своїй рецензії працї Філєвіча на ново пригадав його.

В згаданім вище (невиданім) збірнику Кунїк вказав ще на звістку молодшого сучасника Франтішка празького кононіка Бенеша з Вайтміля. Свою хронїку він розпочав перерібкою, з деякими змінами й доповненнями, хронїки Франтішка (нове вид. в IV т. Scriptores rerum bohemicarum. Він записує тут: Kazymirus rez Poloniae habuit gwerram cum Ruthenis et Lytwanis infidelibus, qui venerant ad occupandum regnum et terras Poloniae. (Потім звістка: eodem anno dux Latwanorum accersiri fecerat ad se X sacerdotes et christianos plurimos cupiens tandem christiana fide imbui; sui hoc considerantes ipsum ducem veneno intoxicarunt; Кунїк хотів бачити тут звістку про Юрия-Болеслава і Lytwanorum поправити на Ruthenorum, але зовсїм не виключено, що тут Бенеш думав на Гедимина, що теж умер в тїм часї, хоч може помішав його смерть з строєннєм Болєслава).

7. Траска і Длуґош про похід Казимира 1340 р.

Записка про походи Казимира в 1340 р. кінчить оден з кодексів Малопольської лїтописи, що з огляду на кінцеві слова: Thraska eciam fuit ibidem від Бєльовского дістав назву річника Траски. Кодекс сей був в уживанню Длуґоша, як видко з його численних приписок, і лїг в основу Длуґошевоґо оповідання (III с. 196-8). Окрім сього кодексу записка про походи Казимира на Русь одначе повторяєть ся і в кількох иньших кодексах Малопольської лїтописи — див. Monumenta III с. 199-200. Кінцеві слова Thrasca eciam fuit ibidem звучать так, нїби ми маємо тут автобіоґрафічну замітку автора-самовидця 4), але характер оповідання рішучо тому противить ся: так загально не міг писати чоловік хоч трохи близше з фактами обзнайомлений. Тут Казимир бере castella et municiones aliquot; Татари набігають незвістно куди; бють їх невідомо де і як, не кажучи вже про ті лєґендарні руські інсїґнїї, привезені зі Львова і зовсїм не звісні Янови. Очевидно, оповіданнє писане пізнїйше і то з далеких переказів. Подвійний похід Казимира треба уважати мабуть простим дублєтом — контамінацією двох переказів про той сам, одинокий похід його 1340 р. В сучасній історіоґрафії дуже скептичне становище зайняв супроти нього Філєвіч, і його погляди прийняли Лїсєвіч, Милькович і Терлецький : всї вони відкидають звістку про два походи Казимира. Прохаска взагалї резиґнує з польських хронїк для вияснення сих подій. Ґожіцкий же тримаєть ся Траски, і Линниченко не відважаєть ся також вирікти ся його звістки про два походи.

Длугош, як сказано, опер ся на Трасції, але при тім ще своїм звичаєм значно розмалював його. Траска говорить в першім поході про Львів тільки, знає лише про спаленнє його й забраннє клейнотів; у Длуґоша Казимир бере в перший похід і Львів і Володимир, будує тут камяні замки, а у Львові осаджує свого старосту. В другім поході у Траски Казимир бере aliquot castella, Длуґош же без церемоній бере від Яна имена міст, де Казимир побудував за свого житя камяні замки (с. 626), і вичисляє їх як міста забрані Казимиром в другім поході 1340 р, а кінчить своє оповіданнє таким катеґоричним фіналом: (Russiam) sibi et regno Poloniae subiicit et illam in formam provinciae redactam regno Poloniae perpetuo applicat, incorporat, unit et annectit; nec ab illo tempore a regis et regni Poloniae subiectione et obedientia visa est descivisse, sed semper in illius fide, sincera integritate et devotione permansit.

Се оповіданнє Длуґоша, невважаючи на всю його неправдивість, через пізнійших компіляторів перейшло й до української історіоґрафії. Так Густинська компіляция, за Кромером і Бєльским, вповні повторяє Длуґошеве оповіданнє, а з слів Бєльского, що руські землї (розумій — потім) були поділені на воєводства й повіти й були зрівняні в правах з польськими землями (вид. Туровского с. 392), робить уже таку звістку: ”А потом сей Казимиръ кролъ собравъ сеймъ (!), на немъ же Рускую землю на повѢты и воєводства раздѢли, и шляхту рускую єдиною волностю зъ полскими волностями совокупи и утверди” (Філєвіч, полїнувавши ся заглянути до Бєльского, за Стаднїцким каже, що джерело сеї звістки невідоме — с. 58).

В підручниках леґенда Траски-Длуґоша задержала ся до сих часів; її критику, хоч не завсїди щасливо переведену, треба признати другою заслугою працї Філєвіча.

8. Здогади — що Казимир володів Русию ще перед 1349 р. (до с. 32).

З тих доказів які наводили ся на се, я спиню ся на двох, що можуть здавати ся серіознійшими. На оден вказав Ґрінгаґен, а недавно його виводи повторив Прохаска в згаданій статейцї Urywki z dziejów XIV wieku. Мова йде про трудности, які робить Казимир вроцлавським купцям в їх дорозї на Русь — скарги на се знаходимо в вроцлавських актах (Korn Breslaurer Urkundenbuch I c. 169, Mosbach Przyczynki do dziejów polskich z archiwum m. Wrocława c. 79). Але трудности врацлавським купцям в їх подорожах на

Русь Казимир міг робити й не володіючи Русию, так що сї скарги не можуть зовсім служити доказом, що Казимир володів Русию перед 1349 р., виразних же вказівок на те, що Казимир володіє Русию, ми не знаходимо в сїй вроцлавській кореспонденції аж до 1354 року. Більше загадкова иньша грамота, яку теж хотїли уживати на доказ залежности від Польщі цїлої Галичини перед 1349 р. Вона надрукована в старім кодексї Доґеля (I с. 5-6) і має дату Pyzdry 1346. В нїй ручителї короля чеського Яна й його синів маркґрафа моравського Короля й Яна герцоґа Каринтиї, в разї якого небудь конфлїкту між підданими й землями згаданих володарів з одного боку, а підданими й землями Казимира й Болька кн. швидницького з другого, обовязують ся ставити провинників до 14 днїв in castro Halicz.

Полишаючи на боцї, що така приналежність Галича до Казимира стояла-б в виразній суперечности з загальною сумою наших відомостей, визначеннє на зїзд нашого Галича виглядає по просту неймовірно:чому аж сюди, так далеко мали тягти ся ті провинники з західнїх. границь Польщі? Се робить дату сього документу дуже й дуже підозрілою, і без перевірки її не можна уживати. Се справедливо відчув сам Лїсєвич, вказуючи на сей документ — Przewod. nauk. i liter. 1891 с. 186. Правда Філєвіч здогадував ся, що се „Галич угорський", Gasc (Къ вопросу с. 338), але сей угорський Галич належить до сфери фантазії.

9. Джерела до кампанії 1351 року.

Головним джерелом для сього походу служить історія Людовика в т. зв. Дубницькій хронїцї. Вона звїсна в однім тільки кодексї з кінця XV в.; оригінальну частину її видрукував у перше Ендліхер в Anzeigblatt für Wissenschaft und Kunst 1826, т. 34, а в Historiae hungaricae fontes domestici т. III (1884) видана цїла хронїка (про походи Людовика на Русь див. тут ст. 160-6). На жаль, хоч обидва видання зроблені були з одного кодекса, вони значно ріжнять ся, і сї ріжницї нїчим не умотивовані новійшим видавцем. В науковий оборот увів се джерело вперше Губер і в своїй статї Ludwig l von Ungarn und d. Vassallenländer (1885), потім опись походів на Русь передрукували Лєвіцкий (1.с.) і Линниченко (Крит. обзоръ с. 453. в российськім перекладї, але неповнім), з ріжними увагами. Історія походу 1351 р. описана в сїй хронїцї самовидцем, на се всї годять ся; натомість історія походу 1352 р. не всюди докладна, так що автор, чи його кореспондент, уже, видко, сам в цїлій справі не був самовидцем, а дещо

описував з чужих оповідань (див. низше с. 441). Гадка Філєвіча (с. 95), що під р. 1351 і 1352 тут описано оден похід 1352 року, не має ніякої підстави: Філєвіч відкидав похід Людовика 1351 р., не знаючи иньших джерел.

Оповідання сього лїтописця знаходять повне потвердженнє в панеґіриках сучасного поета Петра Зухенвірта (Peter Suchenwirts Werke herausg. von Primissier, Відень, 1827), сюди належать його панґірики: перший (рядки 104-111), семнй (р. 120-135), девятий (рр. 122-131, 136-142), десятий (р. 89-94), чотирнадцятий (р. 268-272.) Окрім того про перший похід каже Chronicon Budense=Thurocz с. 307 (II cap. XXIX), але очевидно навмисно представляє його в трохи яснїйшим сьвітлї: Людовик попустошив край, а князя взяв у неволю, але пустив, коли той обіцяв йому послушність.

З польських джерел досить докладно оповідають про сю кампанїю записки плоцькі — Monum. Pol. III с. 120; відти повторяють Zdarzenia godne pamięci ib. с. 310; на них же оперте оповіданнє Длуґоша — III с. 240. Записуючи, що 21/VIII 1351 умер Болєслав плоцький під час польсько-угорського похода на Кейстута, плоцькі записки згадують про обіцянку Кейстута охрестити ся й його утечу — et reges supra dicti (замість Людовика тут названо Кароля угорського) confusi redierunt. Лїтопись Мєховського монастиря згадує тільки про похід Казимира — cum magna potencia processerat Liuoniam, sed infirmatus rediit, parum profecit (Monum. Pol. II с. 885). Liuoniam очевидно похибка, видавець в Monum. Germaniae поправляв на Lithuaniam, але з таким же правом можна-б поправлять й на Lubliniam (хоч хронїсти пишуть звичайно все Lublin). Одначе можливо, що тут помилкою написав Ливонію сам лїтописець.

Крім того маємо дві угорські грамоти з того року. Особливо важна перша (Fejér IX, 2 I. с. 77), видана 16 серпня 5) in descensu nostro in regno Ruthenorum prope metas Volchynie habito; в нїй Людовик на проханнє Кейстута (amicus et proximus noster) дав пробаченнє одному утїкачу. Грамота дана, як бачимо, по уложенню згоди, але перед утечею Кейстута. В другій грамотї згадуєть ся про відроченнє одної судової росправи ad vigesimam secundam diem residencie exercitus regii ad partes Lithvanorum moti; відповідно до того новий речинець визначено на 12 падолиста (secundo die festi beati Martini confessoris, sabbato scilicet — дійсно сей день припадав у суботу). З сього виходить, що угорське військо вернуло ся на Угорщину десь коло 20 жовтня.

До сього ж походу (але не вповні виключений і пізнійший — 1352 р.) може належати згадка в грамоті з 25/IV 1352 (Fejér IX, 2 с. 138, повнійший текст в Cod. Andegavensis V с. 576) 6), де Людовик згадує про заслуги двох Никлинів в поході, cum his temporibus non prolongatis, Christi nomine invocato, ad conterendam duriciem et pervicaciam cordis paganice gentis Lythuanorum a Christi fide scissorum in valido exercitu propria in persona accessimus. Так само до сього походу, але також і до походу 1352 р. може належати грамота в Codex Andegav. VI ч. 21, де Nicolaus filius comitis Laurencii видав квіт Izraeli judeo suprunensi на гроші позичені ним на ріжні потреби, між иньшим in serviciis domini nostri regis contra Litvanos..

Як бачимо, Людовиків похід на Русь 1351 р. обставлений джерелами так як рідко, й оповіданнє Дубницької хроніки, спеціально — її хронольоґія знаходить собі потвердженнє в різних, зовсїм незалежних джерелах (особливо важні сьвідоцтва Плоцьких записок і першої Людовикової грамоти). Отже можна хиба дивувати ся, читаючи доводи Філєвича що Людовик ходив на Русь лише раз, в 1352 р. Що правда, ми маємо кілька грамот з датами, що спротивляють ся хронольоґії Дубницької хронїки — нпр. грамота в збірцї Fejér IX, 2, с. 73, з датою Budae in vigilia festi natiuitatis b. Johannis babtisthae (23/VI), і декотрі меньше певні — в старших виданнях (їх згадує Ендліхер при своїм виданню). Але супроти иньших згідних сьвідоцтв тут треба підозрівати помилку, або толкувати, як Губер (ор. с. с. 11), що Actum і Datum не завсїди сходять ся на угорських грамотах.

Додам іще, що згадка одної пізнійшої ґенеальоґії про місце смерти Болєслава Ваньковича, участника похода 1351 р. (Rodowód ksieząt polskich — Monum Pol. т. III с. 284 — те саме джерело, що дає й місце смерти Юрия-Болеслава). Воно кидає сьвітло на арену сього походу: Bolkonem, qui occisus est in Myelnik. Се потверджує здогад, що похід був звернений на Берестейсько-дорогичинську землю, як то зрештою видко і з напряму похода. При тім видко з сього, що польсько-угорське військо не стало на границї, як виходило б з угорського оповідання, а війшло в середину землї. Про неволю Любарта див. ще прим. 11- звістку Матвія Найбурґського, й акт перемиря 1352 р.

10. Угорсько-польський похід 1352 р.

Головним джерелом і для походу 1352 р. служить нам Дубницька хронїка; її оповіданнє положив я в основу представлення сього походу в текстї.

Справедливо одначе завважено вже попереднїми дослїдниками, що оповіданнє її про поворот Людовика на Угорщину писане вже не очевидцем, а на підставі чужих оповідань, з других рук. Коли звернемо одначе увагу на докладність оповідання про самий похід, то найбільше правдоподібним виводом буде, що або сам автор оповідання або його кореспондент брав участь в походї, але вертав ся не з королем, а з військом, і тому в оповіданню про поворот Людовика закрали ся ріжнї помилки в означенню міст, через котрі Людовик ішов і в датах. Але з виїмком тих покручених назв, і се оповіданнє так докладне, богате й правдиве, що варте всякого довіря. Зрештою оповіданнє хронїки знаходить собі потвердженнє і в иньших джерелах. Так про штурм Белза оповідає з анальоґічними подробицями недавно видана грамота Людовика з 28/XII 1352 — наданнє одному з участників кампаній Новаку сину Петровому (опубліковане в Vjesnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga zemaljskoga arkiva, т. VII вип. 3, 1905 — Iz arkiva za Zeljeznom ч. 12, про нього замітки мої в Записках Н. тов. ім. Ш. LXXIII с. 158). Король згадує тут: cum nos pridem quoddam castrum Belz nominatum, in regno Rusie habitum, in quo quidem Lituani cum Ruthenis nostris infidelibus in contumeliam nostri culminis conuenerant, cum valido nostro exercitu obsedissemus, predictus Novak armis succinctus, ad fossatum predicti castelli (in quo fluviorum cursus congirans, ipsum castellum ambiebat) festinatis passibus properando, subiectis ipsius fossati insilit undis et ad menia predicti castelli perveniens, actus militares, ut miles agilis, strennue dimicando peregit; sub quo castello nobis intuentibus letali vulnere exstitit sauciatus. Рідко коли оповіданнє може знайти собі таке блискуче потвердженнє в сучаснім документї. Далї згадує про облогу Белза звістний уже нам Зухенвірт (див. прим. 9). Хронольоґію походу потверджує ще грамота Людовика з 7/III,1352 р., дана in Bardfa — в Вардуєві, на руській границї (по словам Дубницької хронїки Людовик прибув до Сяноку 12/III). Нарештї досить правдоподібно поправляв Губер (op. c. c. 14) дату: in Welk in dominica ramis palmarum a. D. 1352 — на in Belz (Fejér IX, 2 c. 152).

З польських грамот знаємо, що при кінцї сїчня Казимир був в Сяноку (грамоти в Kodex diplom. Polski I ч. 117, Akta grodz. i ziem. VIII ч. 1, з датою die conuersionis s. Pauli — 25/I): очевидно тут чекав він приходу Людовика. Звістка про пустошеннє Татарами й Русинами Галичини потверджуєть ся запискою т. зв. Генриха Ребдорфського — див. про неї зараз низше.

Супроти того всього абсолютно незрозумілим стає здогад декотрих

дослїдників (Линниченко Крит. обзоръ с. 468), що се оповіданнє Дубницької хронїки належить не до 1352, а до 1377 р.! Так само довільний иньший здогад того ж Линниченка, що той белзький воєвода Drozge — то Юрий Наримунтович (ib.).

Що до оповідання про поворот короля то воно певне очевидних помилок і баламуцтв в іменах місць. Король з під Белза приходить на другий день під Lodomeriam, де не міг знайти нїяких запасів, бо все попустошили Татари й Литва, відти in Londniam, де його прийняли з честию, але лишати ся там було небезпечно з огляду на Татар, що зібрали ся там. Далі villa Pridiproch, fiuvium Tartarorum Olth, fl. Ethel, хутор Dobrauihwzca, alpes Ruthenorum, fl. Zereth, Мункач. Рушив король з під Белза десь 1 цьвітня, 5 був уже в Мункачу, проблудивши 4 днї в Карпатах. Що при такім датованню не може бути мови, аби Людовик ішов на Володимир і потім на Серет, се справедливо зауважив уже Ан. Лєвіцкий (Kw. hist. 1889 с. 212-2). Але на пунктї хронольоґії сеї Людовикової подорожі автор і сам собі виразно противить ся, так що його дат не можна брати серіозно: у нього 4 цьвітня Людовик приходить над. р. Olth, і потім іще йде досить довго до Карпатів, 4 днї ходить в горах і приходить 6 цьвітня в Мункач! Полишаючи отже на боцї сю хронольоґію, треба піднести иньші обставини, що виключають можливість думати про Володимир і Серет: Людовик пустив ся на впростець до дому, тільки з 40 особами; в таких обставинах для нього і небезпечно було заїздити під Володимир, і певне навіть в гадку се не прийшло-б. Він мусїв їхати найкоротшою дорогою з під Белза на Мукачів, отже на верхній Стрий і на Верецький прохід, імена ж місць покрутив чи той кореспондент лїтописця, що оповідав йому про сю дорогу, чи сам він. Відгадувати, як то робив Ан. Лєвіцкий, які місця означають в дійсности подані ним імена, здаєть ся минї річею безнадійною і безхосенною. Досить того, що поданий лїтописцем образ ми можемо узяти як загальну ілюстрацію Львівської землї в 1352 р.

11. Татарські справи 1352 р. (до с. 38).

Так званний Генрих з Ребдорфа (инакше Генрих Нїмий — про нього Lorenz Deutschlands Geschichtsquellen I, с. 146) оповідав під р. 1352: mense martii Tartari et Ruteni pagani cum multis legionibus armatorum contra regem Cracovie intrant Poloniam et unam civitatem vicerunt et terram et homines devastant, tandem armatorum multi sunt occisi et reversi sunt ad terram suam. —

Böhmer Fontes rerum germanicarum IV c 539. Хоч тут, як бачимо, місце близше не означене, але хронольоґія позволяє звести се з звістками Дубницької хронїки про Татар в Галичинї в мартї-цьвітнї. У иньшого сучасника — в продовженню хронїки Матвія Найбурґського (давнїйше званого Альбертом Штрасбурґським) єсть також записка під р. 1352, без близшого часу, але за те з докладнїйшими вказівками на місце татарської війни: rex Lytovie cum auxilio Tartarorum, cum exercitu innumerabili per Russyam, quam quasi destruxit, transiens animo Cracoviam destruendi, cum rehabuisset fratrem suum captivum dudum et cum omnes vicine terre ad eius resistenciam properarent, recessit in Prussiam, in perfidia perseverans — Böhmer Fontes IV c. 284 (про саму хронїку див. Lorenz op. c. c. 36). Тут, очевидно, іде мова про увільненнє Кейстутом Любарта з неволї, що мало місце в попереднїм, 1351 р., і сей факт лїтописець легко міг помішати з пустошеннями 1352 р. Очевидно, йде тут мова про спустошеннє Галицької Руси.

Під тимже 1352 р. оповідає Фльорентинець Віляні про боротьбу угорського короля з Татарами (кн. 2 гл. 72 — виданнє Gerardi-Dragomani, 1844, Фльоренція). Але як справедливо зауважено, його оповідання — і се, і пізнїйше, під р. 1354, повні очевидних побільшень і помилок; очевидно опирають ся вони на якихось далеких поголосках. В 1352 р, раннєю весною, по його словам 7), угорський король посилав 40 тис. угорських вояків в поміч свому васалеви — re di Prosclavia infedele до війни з Татарами; di Prosclavia Карамзїн (IV пр. 253), а новійше Губер (op. c. c. 17) розуміли про Браслав, але се не можливо, як вказав уже Стаднїцкий (Synowie I, c. 167). Я думаю, що в основі сеї звістки лежить поголоска про похід угорського короля під Белз весною 1352 р. і re di Prosclavia означає Казимира, хоч низше й відріжняєть ся від re d'Appolonia, себ то польського короля.

Додам, що десь в червнї того року Людовик доносив папі про якісь свої пляни боротьби з Татарами й „иньшими невірними”. Папа супротив того відступив йому десятину церковних доходів на чотири роки й надав права на всї землї, які він би здобув „з рук схизматиків і невірних” — Theiner Monum. Hungariae I ч. 1269 (c. 815) і Fejér IX, 2 c. 169. Виглядають сї панські булї так, як би Людовик писав про Татар, а папа звертав його увагу на схизматиків. Чи не було се заохотою Людовику, аби далї вів боротьбу за Руські землї?

12. Перемирна грамота Казимира і литовських князїв (до с. 89).

Крайнїй термін для означення часу грамоти дають імення участників — мазовецьких князїв: згаданий в нїй князь Казимир мазовецький (брат Юрия-Болєслава) умер в падолистї 1355 р. (Balzer Genealogia Piastow c. 462-3). З другого боку згадки про неволю Любарта й утечу Кейстута не позволяють класти грамоти перед 1351 р. Отже ваганнє можливо тільки в границях сих років 1354-1355. Уже Каро на сїй підставі датував грамоту 1352 роком. З пізнїйших дослїдників Антонович вправдї датував її 1347 р. (Монографіи с. 128), і сю дату повторив Карский (див. низше), але взагалї новійшими часами в датованню сеї грамоти вагали ся головно між 1351 і 1352 р. тільки: перший рік приймали Линниченко (Крит. обзоръ с. 466), Милькович (с. 40), другий Філєвіч (Борьба с. 241), Прохаска (W sprawie c. 27), Іванів (с. 241), Кунїк (збірник с. 160); тільки Андріяшів посував дату аж до р. 1354 (с. 215), а видавцї. Палеограф. снимків (Пташицкий і Соболєвский) відсунули до р. 1350.

По моєму р. 1351 не можна прийняти. Полишаю на боцї вже те, що між утечею Кейстута, яка стала ся коло 20 серпня, і Покровою, що виступає початком перемиря в грамотї. Казимиру в 1351 р. досить трудно було навязати зносини з литовськими князями й привести до перемиря. Але от що головно спротивляєть ся датї 1351 р.: в тім роцї, як то бачимо з переговорів Кейтута з Людовиком (в Дубницькій хронїцї), Татари були союзникам Польщі, у всякім разї — ворогами литовських князїв, а в перемирній грамотї вони виступають уже по сторонї Литви 8). Супроти того грамота мусить належати або 1352-му або й ще пізнїйшим рокам. За 1352-им р. промовляє та обставина, що тут утеча Кейстута трактуєть ся як ще не передавнена справа. Та й обставини — похід Казимира в серпнї 1352 р., вповнї тому відповідають. Ся подробиця, що перемирє в грамотї визначаєть ся від Покрови до Купала і від Купала на два роки, вказує що уложено воно було десь незадовго перед Покровою

Видана була ся грамота богато разів, у перше у Стрончиньскаго Wzory pism dawnych, 1839. Звичайно цитуєть ся виданнє в Актах Западной Россіи I ч. 1 Новійше й більш наукове виданнє зроблене Карским в Древностях археографической комиссіи московскаго археол. общества т. I с. 543, 1899. Нарештї факсимилє видано в Палеографических снимках русскихъ грамотъ преимущественно XIV вѢка, вид. петерб. археол. институтом, 1903, ч. 46.

Оригінал в варшавськім Головнім архиві.

13. Юрий Наримунтович і Юрий Холмський (до с. 46)

Що до кн. Юрия, згаданого в Яновім оповиданню, то перед Зубрицьким його мали за Наримунтовича, як і треба. Зубрицький, опираючи ся на холмській записи 1376 р., признав його Юрием Даниловичом, внуком Мстислава Даниловича, автором холмської записи 1376 р., князем холмсько-белзьким (III с. 267). Стадніцкий, бажаючи помирити сей здогад про Юрия Даниловича з звістками про Юрия Наримунтовича, виставив гіпотезу про двох Юриїв князів холмсько-белзьких — Наримунтовича й Даниловича: під час походу 1366 р. Казимир зіставив Белз за Юрием Наримунтовичом, а Холм відібрав від нього й дав Юрию Даниловичу. На попертє сеї штучної гіпотези Стадніцкий доводив, що Ян відріжняє двох Юриїв, так само як і польско-литовська умова 1366 р. (Synowie Gedymina I с. 13 і далї). В дійсности одначе Ян зовсім не дає підстави відріжняти Юрия кн. белзького й Юрия кн. холмського: навпаки він очевидно говорить про ту саму особу. А що князем белзьким був Юрий Наримунтович (він виступає між волинськими князями уже в умові 1352 р.), се не підлягає сумнїву супроти звістки Германа Вартберґе; по його словам в 1377 р. князем белзьким був Georgius filius Narmanten. Щож до двох Юриїв умови 1366 в.: „с князем с Юрієм: і с другим Юрієм", то тут очевидно говорить ся про Юрия Наримунтовича і Юрия Кориятовича; сей тому й стоїть поруч із Олександром Кориятовичом .

Безпідставність гіпотези Стадніцкого справедливо виказав уже Ржежабек (Jiri II, с. 136-141, 195-208), але він заразом добачив і в тім Юрию Даниловичу холмської записи 1376 року 9) Юрия Наримунтовича, а саму запись признав фальсіфікатом. Так далеко йти одначе нема потреби, тим більше, що приходить ся робити для такого вивода досить рисковне припущеннє, що автор фальсіфікату не знав навіть, як звав ся батько кн. Юрия на імя (християнське імя Наримунта було не Данило, а Глїб).

Поки не буде вказано певнїйших доказів против автентичности записи 1376 р. (Ржежабкові арґументи на се не вистають), ми можемо припускати, що в 3-ій чверти XIV в. дійсно були князї Холмські, які сиділи в Холмщинї, але Холмщиною не володїли, а Холмськими тодї були тільки по фамілії (звідки така фамілія походила, того не берусь виводити). Подібний здогад висловив уже Лонґінов в своїй статї Грамоты малорусскаго князя Юрия II и вкладная

запись кн. Юрія Даниловича холмскаго, 1887.

14. Трактати 1366 р. (до с. 46-8).

Трактат загальний був звісний з виїмків поданих Нарушевичом з латиньского перекладу (Hist. nar. Polskiego вид. Туровского V с. 272-4) і з реґести в описи коронного архива Кромера (Inventarium privilegiorum in archivo regni, 1862 с. 371-2). Аж в 1890 р. видав Чучиньский копію його з тек Нарушевича, переписану латинськими буквами — Kwart. histor. 1890, III. З того видання передрукували текст трактату Милькович (ор. с. дод. IX) і Довнар-Запольский (Изъ исторіи литов.-польской борьбы). Окрім сеї копії є ще латинський переклад (з котрого цитував Нарушевич), але досї не виданий. Ориґінал мав бути при кінцї XVIII в. в короннім архиві, і ще на початку XIX в. бачив його Чацкий (Нарушевич с. 273, Даниловича Scarbiec с. 210). Тепер він не звісний. Опублїкована копія має деякі писарські помилки, але не будить нїяких підозрінь.

Умова з Любартом опублїкована в 1887 р., в I т. Archiwum Sanguszków, з оригіналу паперового, з краківського архиву Чорторийських; факсїмілє видано в Палеограф. снимках рус. грамотъ, ч. 8. Підозріння вона в нїкім не будила й не будить, натомість. Філєвіч, виходячи від сеї грамоти, пробував був довести, що грамота загальна противить ся їй: що се фальсіфікат (с. 104-8). Се була одна з найгрубших помилок — яких взагалї чимало в працї Ф., і вона стріла одноголосний протест в науцї. Його арґументи були збиті Чучиньским в його рецензії (Kw. hist. 1891 с. 177), Линниченком (Крит. обзор с. 470-2), вкінцї Довнаром-Запольским в спеціальній статї (Изъ исторіи лит.-польской борьбы за Волынь. Договори 1366 г., 1896). Філєвіч в своїй відповіди (Къ вопросу с. 341) вправдї пробував повторити, в обережнїйшій формі, свої арґументи, але вони не мали нїякого впливу. Навіть проф. Леонтович (Очерки изъ исторіи лит.-рус. права с. 209-212), що взагалї йде вповнї за працею свого колеґи, тут не прийняв його арґументів, ще й зробив йому незаслужений комплїмент, що він, „яко серіозний учений”, вирік ся свого погляду.

Як уже сказано, обидві умови не мають дат. Що вони близькі часом одна до одної, се ясно видко з порівняння їх змісту: умова з Любартом служить очевидним доповненнєм до загальної умови. Дату 1366 р. викомбінував уже Нарушевич, на підставі порівняння загальної грамоти з оповіданнєм Длуґоша, і дійсно ся дата єдино можлива, з тих причин :

Грамота ся показує своїм змістом, що була наслїдком великого воєнного успіху Польщі. Трудно припустити, аби такий успіх був промовчаний в польських джерелах (у Яна), отже грамоту сю треба звязувати з одним із звістних нам успішних походів Польщі — рр. 1349, 1366,1377.

До р. 1377 її не можна привязувати, бо укладає умову Казимир, названий так по імени в загальній умові, а і в Любартовій титулований польським королем. Рокови 1349 противляться такі факти:

Ольгерд і иньші участники згадують в трактатї про своїх синів; в умові не фіґурують зовсїм Татари, що були таким важним чинником в 1349 і дальших роках.

Вкінцї рішають близькі подібности загальної умови з оповіданнєм Яна про р. 1366: Белз і Холм признають ся за Казимиром, Юрий Наримунтович і Олександр Корятович виступають як васалї Казимира. (З Олександром разом виступає й Корятович Юрий, що мабуть разом із братом мав бути управителем Володимирської чи иньшої землї). Супроти сього всього не може бути сумнївів, що маємо умови звязані безпосередно з походом 1366 р., і то — судячи по великим уступкам, які в них роблять литовські князї — зараз по походї, під депресією від нього.

Я спиняю ся над сею хронольоґією близше, тому що окрім заміток до Любартової умови в Archiw. Sang. с. 152, що не вичерпували справи, пізнїйші дослїдники не застановляли ся на сїм питанню, а тільки покликували ся один на одного — Філєвіч с. 105, Линниченко с. 470, Д.-Запольский с. 4 (Милькович, Леонтович, Іванів зовсїм не застановляють ся над сим).

Далї треба зазначити, що сепаратна умова Любарта мусїла бути уложена де що пізнїйше по загальній умові (відносини сих двох умов і їх згідність, особливо на пунктї територіальних справ виказав особливо повно Д.-Запольский в згаданій статї). Але нїщо не вказує на те, аби дїлив їх значнїйший час. Сепаратна умова була, очевидно, уложена перед святом св. Дмитра, 26 жовтня (одна годъ минетъ Дмитриевъ день). Ми бачили Казимира в Опатові, мабуть як вертав ся з походу, 17/X 1366. Нїщо не противить ся припущенню, що перед тим, десь в середнїх днях жовтня 1366 р. уложив він свою угоду з Любартом, а перед тим — нпр. в вереснї

або в остатнїх днях серпня — загальну умову з литовськими князями.

Загальна угода була вічною згодою, як сказано в текстї. Против сього арґументує широко Леонтович, 1. с., але його арґументація виглядає просто на непорозуміннє супроти виразних слів умови. Що до сепаратної умови, то тут єсть непевність, а власне в словах: „а кто пойдеть на мене, королеви помагати мнѢ на моѢ неприятелѢ безо всякоє хитрости и льсти, а мнѢ королеви помагати, ольна 10) годъ минеть — Дмитриєвъ день”. Звичайно се розуміють так, що тут означаєть ся речинець, до якого укладаєть ся перемирє: на оден рік від св. Дмитра. Але можна толкувати й инакше: від коли умова війде в силу, себ то від Дмитрова дня („годъ” значить також і речинець).

До часів безпосередно по кампанії 1366 р. по всякій правдоподібности належить лист Кейстута й Любарта до громади м. Торуня, звісний досї тільки в виривках (Срезневскій памятники древ. письма 2 с. 191, оригінал тепер невідомо де) і досї не датований близше. Торуняне просять позволення їздити через Берестє до Луцька в торговельних справах, і Кейстут з Любартом дають їм свобідну дорогу на Дорогичин, Мельник і Берестє до Луцька. Очевидно, Володимир тодї не належав до литовських князїв, бо нема про нього згадки.

15. Грамота Людовика про Любартові заходи в Галичинї (до с. 52).

Видавець, др. Прохаска кладе сей лист „на другу половину 1376 р.”, звязуючи його з оповіданнєм Яна про напад Литви на Сендомирщину. Але при тім він зауважив трудність таку, що тодї Людовик був на Угорщинї, а Єлисавета в Польщі, тим часом як з документа виходить противне, отже здогадуєть ся, що в копії є помилка, й треба читати навпаки — що Людовик обіцяв привести військо з Угорщини, а Єлисавета з Польщі. Але така поправка річ небезпечна, а й потреби в ній нема, бо здогади дра Прохаски зовсїм довільні, і виведена ним дата здаєть ся минї хибною.

Не може бути сумнїву, що грамота ся звернена кудись на Галицьку Русь — alios cives nobiles Russie очевидно може означати тільки міщан з Галицької Руси (можливо — і з Холмсько-белзькою землею разом, але тільки вкупі з Галичиною). Зрештою такі слова як sicuti semper fideles reperti fuistis на адресу Волинян звучали б хиба як глузуваннє. Можливо, що грамота ся була адресована до Львовян, як припускає д. Прохаска, хоч на се не маємо

близших вказівок; але у всякім разї се були Галичане. Від р. 1372 до 1379 правив в Галичинї вповнї самостійно, принаймнї фактично, Володислав Опольський. Чи правдоподібно, аби грамота видана під час його управи й адресована до підвласних йому міщан так вповнї іґнорувала особу сього dominus et haeres Russiae, „господаря й самодержця”, як се робить наша грамота? Я думаю, супроти сього час від осени 1372 і до початку 1379 р. для сеї грамоти вповнї виключений, і властиво зістаєть ся тільки час між смертю Казимира й іменованнєм Володислава, падолист 1370 — жовтень 1372, та час між уступленнєм Володислава й смертю Єлисавети, січень 1379 — грудень 1381 р.

Така ситуація, що Людовик був у Польщі, а Єлисавета на Угорщинї мала місце три рази: в першій половинї 1376 р., в серединї 1377 і в осени 1381 р. (див. документи з сих часів в Kodex dypl. Pol., Kodex Małop. I і III). Супроти сказаного вище, два перші моменти здають ся мало правдоподібними, зістаєть ся третїй — але тодї Єлисавета стояла над могилою. Одначе з грамоти не конче виходить так, що Людовик був тодї в Польщі, а Єлисавета на Угорщинї. Її стилїзація також вповнї можлива в таких обставинах, коли й Людовик і Єлисавета були або в Польщі або на Угорщинї, а такі моменти знаємо зимою 1370/1 р. і в серпнї 1375 — коли вони обоє були в Польщі, і Кошицький зїзд 1373 р. та час від зими 1379/80 р. і до приїзду короля до Польщі в осени 1381 р. — тодї вони були обоє в Угорщинї, скільки знаємо. Отже властиво маємо виберати між зимою 1370/1 р. і рр. 1379-80. Вибір тут не легкий. Поголоска про смерть Людовика нпр. скорше-б могла вказувати на часи перед його смертию, але иньші обставини вказують скорше на час безпосередно по р. 1370 і на мій погляд перехиляють вагу рішучо на користь зими 1370/1 р.

Насамперед по кампанїї 1377 в. Любарту не до Галичини було — скорше мав би на оці утрачені волинські землї. Заходи коло Галичини, змагання прихилити до себе галицьких міщан відповідають скорше обставинам безпосередно по успіхах 1370 р. на Волини. А вже рішучо вказує на се, по моєму, кінцева фраза: et certa iura, consvetudines et veteres gracias clemencius conservemus, бо про потвердженнє прав і привілеґій галицьких міст король міг говорити в перших початках свого панованя над Русию, але яке-б значіннє мала ся фраза в устах Людовика в 1379-80 рр.?.

16. Кампанїя 1377 р.

Джерела: Ян — Monum. Pol. h. II c. 678-9, Rocznik Kujawski — ib. III c. 212, Герман з Вартберґе — Scr. r. pruss. II c. 114-5. Всї отсї оповідання доповняють одно друге. Про саму війну дають деякі подробиці Ян і Герман. Ян каже про облогу Белза й Холма, у Германа Людовик облягає Белз, а тим часом його війська беруть duo alia castra Ruthenorum — оден можна уважати за Холм, другий мабуть треба признати якимсь Любартовим замком. По сїм Любарт і якийсь Koddere filius Algarden (Коригайло? Корибут? чи може Кориятович?) добровільно, з жінками й дїтьми своїми віддали ся на ласку короля й зложили йому присягу вірности. Про покору Любарта каже й річн. Малопольський, докладнїйше вичисляючи відібрані від Юрия замки — Белз, Холм, Грабовець, Городно й Всеволож. Ся звістка інтересна, бо показує виразно, що до Юрия належала не тільки Белзька, а й Холмська земля, і обидві були забрані Людовиком.

Що Кейстут був посередником, виходило-б з отсих слів Яна: ibique cum castrenses (в Белзї), licet sit castrum firmissimum et (in)-expugnabile, tamen spe defensionis frustrati (додати essent і положити дротинок, опущений видавцем, — через те й виходить неясність), — Keystutho de Troky duce Litwonorum mediante, Georgius castrum Belz g. Ludovico praesentavit.

Длуґош, опираючи ся на Янї й річн. Куявськім, Доповняв їх оповідання деякими подробицями: Людовик іде per alpes Sanocenses, облога Холма тріває тиждень, між участниками походу вичисляють ся деякі поіменно. Трудно розріжнити тут власні додатки Длуґоша від того, що міг би він зачерпнути з якогось нам незвістного джерела. Робить він зрештою й виразну помилку: каже, що Людовик віддав Белз назад Юрию Наримутовичу.

Хронольоґію походу дають грамоти, видані під Белзом — Kodex Małop. III ч. 893-4. Штрельке, в примітцї до Германа (с. 114), пробував викомбінувати час походу з дат угорських грамот і вказує на грамоту з 14/VIII in Clusvar, але сю дату приходить ся відкинути.

Що Белзько-Холмська земля була віддана Володиславу Опольському, показують звістки про його надання тут в рр. 1377-9 (див. Baliński і Lipiński Starożytna Polska II c. 835). Потверджує се й звістка Яна про угорських старост 1382 р.: між городами, обсадженими ними, бачимо й забрані в 1377 р. замки Городло, Кремінець, Олеське, Лопатин.

17. Роман Брянський (до с. 66).

Сей Роман згадуєть ся з своїм титулом у перше в 1375 р., разом з иньшим Романом кн. новосильським, в поході в. кн. московського Дмитра на Твер — Воскр. II с. 22 (Роман Михайловичь дьбрянскій). Перед тим в перемирній грамоті Ольгерда з Дмитром московським, уложеній десь коло 1371 р., між союзниками московського князя виступає й „князь великий Романъ", без титула (Собраніе госуд. I с. 52). Зотов (ор. с. с. 97) уважав його сим Романом Михайловичом брянським, тим часом як Соловйов уважав його князем рязанським (I с. 966), а Іловайский (Сочиненія I с. 110), простуючи, що такого не було, вважав його князем новосильським, згаданим в иньшій умові, 1402 р. (Собраніе I с. 66-7, пор. вище с. 62). Зотов арґументує титулом великого князя; се дійсно арґумент, хоч і не дуже сильний: вправді титул вел. князя тоді уживав ся широко, але таки дуже неправдоподібно, щоб умова назвала новосильського князя великим. А що між тодішніми князями тяжко дошукати ся иньшого відповіднійшого Романа, то таки ще найскорше сю згадку треба прикласти до Романа Михайловича. Титул великого князя в такім разї вказував би, що сей князь не був завсїди тільки титулярним; але чи мав він якісь значнійші землї в тім часї, в р. 1370-1, того не можна знати.

Можливо, що в Брянську сей Роман сидів іще перед Ольгердовим походом 1356 р., бо з тих часів (від смерти Глїба Сьвятославича, 1340) про брянський стіл не маємо звісток. Тяжше вже припустити, що по окупації 1357/8 рр. Брянськ відібрано від Ольгерда — хиба він сам наслїдком якоїсь комбінації віддав Брянськ Роману? Квашнїн-Самарін (По поводу Любецкого синодика — Чтенія моск. 1873, IV с. 219-220) нпр. здогадуєть ся, що Роман був перед тим князем чернигівським, але Ольгерд перевів його до Брянська, а Чернигів віддав сину — Дмитру. Зотов (с. 219) думає, що Роман міг дістати Брянськ назад від литовських князїв по повороті Дмитра Ольгердовича з Москви в 1388 р., а Чернигів в 1393 р., по відібранню його від Корибута: тому, мовляв, Роман і зветь ся князем брянським і чернигівським перед смертю. А Леонтович (Очерки с. 171) навіть твердить, покликуючись на IV Новг., що Роман правив Брянськом як намістник Витовта в р. 1402, себто вже по своїй смерти! Полишаючи на боцї сю недорічність, як бачимо, й иньші гадки все будуть гіпотезами, для яких джерела не дають властиво нїякої підстави.

У всякім разї під час перемиря 1371/2 рр. Роман не був уже князем брянським, бо в тій же грамотї згадуєть ся уже „князь Дмитрий бряньский” — Ольгердович. Коли не перед тим, то по тім невдовзї мусів Роман стратити й Чернигів, де засїв иньший Ольгердович. Взагалї Роман сходить на безземельного або дуже малоземельного служебного князя; в сїй ролї він виступає в Смоленську яко намістник з руки Витовта, і в такій ролї наложив він головою: Юрий смоленський, здобувши в 1401 р. Смоленськ, убив його тут. Давнїйша русько-литовська лїтопись, 1 Софійська й Супрасльська, оповідаючи про сей епізод, звуть Романа князем брянським, Тверський збірник — князем чернигівським і навіть великим (князя великого Романа черниговского) — див. Ученыя зап. II отд. с. 43, Пол. собр. V с. 252, Супрасльская рукопись с. 136, Тверская лѢт. с. 471. Любецький синодик записує його так: „вел. князя Романа Михайловича чер(ниговскаго) убыєнного от князя Юрія смоленского”.

18. Литовські князї в Сїверщинї (до с. 68).

Звістки про сїверських князїв литовської династиї так скупі, що навіть в найголовнїйших питаннях про них висловляли ся суперечні погляди. Полишаю на боцї маловажне для нас ґенеальоґічне питаннє — хто був старший, Дмитро Ольгердович чи Дмитро Корибут (я вважаю старшим Дмитра Ольгердовича, з огляду на ґенеальоґічні записки. Воскр. I с. 255, 4 Новг. с. 72, 1 Соф. с. 236, Тверської лїт. с. 626, а сьому не противить ся й та обставина, що він дістав Брянськ, а Корибут Чернигів: Брянськ був волостию реальнїйшою, хоч історичне першенство було по сторонї Чернигова). Важнїйше для нас питаннє, що теж зістаєть ся не ясним: які кождий з них мав волости на сїй точцї не могли з'орієнтувати ся й найбільш авторитетні дослїдники.

Так Стаднїцкий думав, що Корибут (він уважав його старшим від Дмитра) держав Брянськ і Новгород, а Дмитро Ольгердович — Трубчевськ; в дальшім результатї з того виходить у нього, що сї обидва Ольгердовичі еміґрували до Москви (Bracia Jagiełły c. 41-2, 110). Антонович уважав Дмитра Ольгердовича старшим, а володїннями його — Чернигів і Трубчевськ; Корибута мав він також за князя брянського й новгородського (Моногр. с. 115). Вольф був поставив під сумнївом князюваннє Дмитра Ольгердовича в Чернигові в своїй першій працї (Ród Gedymina c. 91-2), але в новійшій (Kniaziowie litewsko-ruscy c. 336-8) уважає Дмитра князем

Брянська, Трубчевська й Чернигова, так що Корибуту (його він уважає молодшим) зістав ся тільки Новгород. Аж недавніми часами, в однім часї дали справедливе обясненнє сеї справи Леонтович (Очерки с. 157-8) і особливо Зотов (с. 137-146), що ширше й докладнїйше застановив ся над сею справою 11). Вони виказали зовсїм основно, що Корибут був князем чернигівським і новгородським, а Дмитро Старший — брянським і трубчевським.

Се дійсно мабуть так. Насамперед — що Корибут володів Новгородом сїверським, се не підлягає сумнїву: маємо кілька грамот його рр. 1386-1388, де він і сам себе зве Demetrius alias Koributh dux Litwanie, dominus et heres Nouogrodek, князь Дмитрий инЂмъ именемъ Корибут, князь новгородьский и сЂверьский — Codex epist. Vitoldi ч. 29, Собранiе грамотъ Вильна и Трок I ч. l, Dzialyński Zbiór praw litewskich с. 2, Archiwum Sanguszków I ч. 9 і 10 12).

Далї треба сконстатувати, що Дмитро Ольгердович князь брянський, згаданий в перемирній грамотї р. 1371 (Собр. госуд. грам. I с. 52) і потім в повісти про битву з Мамаєм (Воскр. II с. 36), не Корибут, а одна особа з князем Дмитром Ольгердовичом трубчевським, що під час походу московського війська на Сїверщину піддає Москві Трубчевськ і переходить до Москви (Воскр. II с. 34). Сей Дмитро Ольгердович, перейшовши до Москви в 1379 р., дістав там в державу Переяслав суздальський, брав разом з братом Андрієм участь в битві з Мамаєм 1380 р. і аж в р. 1388 вернув ся назад на Литву. Маємо його грамоту з кінця 1388 р., писану, очевидно, зараз по поворотї, де він уневажнює свою присягу, зложену в кн. московському, й обіцяє служити Ягайлу: „коли ся воротимъ, сложивъ той слюбъ, тогда хочемъ кголдовати королеви" — Срезневский СвЂдЂнiя о малоизв. нам. ч. LIII, Собранiе грамотъ Вильны ч. 3. Тим часом Дмитро-Корибут перед тим, в рр. 1386-8 видав кілька присяжних грамот Ягайлу, і в них нема нїякого натяку на те, щоб він колись еміґрував до Москви; очевидно, в тих лїтах він був в в. кн. Литовськім, і до нього не можна прикладати звісток про того Дмитра Ольгердовича-еміґранта (як то робив Стаднїцкий). Звістка про смерть Дмитра кн. брянського в битві на Ворсклї 1399 р. також, очевидно, належить до Дмитра Ольгердовича Старшого, бо Корибут жив іще в р. 1404 і згадуєть ся в тім роцї під тим іменем в лїтописних компіляціях — Полное собр. лЂтоп. IV с. 107. V с. 253.

Отже Дмитро Старший мав Брянськ і Трубчевськ, Корибут — Новгород. Се певно, лишаєть ся тільки розібрати справу з Черниговом. Вона опираєть ся о Любецький синодик. В нїм маємо дві записки: „вел. князя Димитрія черн(иговского) и брата єго князя Йоанна — вел. князя Иоана Скиргалай” і „князя Димитрія Олгердовича и княгиню єго Анну и сыновъ ихъ князя Михаила, князя Иоанна”. По всякій правдоподібности тут маємо ми двох осібних князїв, то значить Дмитра-Корибута й Дмитра Старшого (повторень в Синодику не сконстатовано, а й ріжниця в титулї: „князь великий” і просто „князь” за сею гадкою промовляє, хоч титулованнє великих князїв в Синодику не всюди переведене й видержане одностайно).

Вибір рішає така обставина, піднесена особливо Леонтовичом: ґенеальоґія литовських князїв в Воскресенській літ. (I с. 255) у ”Дмитрея Трубецкого” Ольгердовича виказує сина Михайла (пор. ґенеальоґії у Временнику моск. общ. ист. и древностей X с. 138, 223), иньші ґенеальоґії двох синів — Михайла й Івана (Временникъ с. 82), і від Михайла ведуть рід князї Трубецькі. Річ не дуже певна, чи кн. Трубецькі пішли дійсно від Дмитра Ольгердовича: вони могли бути звязані з ним на тій підставі, що Дмитро Старший, в звістцї про його приїзд до Москви, зветь ся князем трубчевським. Але досить того, що ґенеальоґи, привязуючи до нього рід князїв Трубецьких, мали на гадцї Дмитра Старшого і його синів Михайла й Івана. Тим часом як раз синів Михайла й Івана, як ми бачили, має Дмитро безтитульний, з чого-б виходило, що друга записка Синодика про Дмитра належить до Корибута, і значить — він був князем чернигівським. Яв бачимо, вивід льоґічно правильний, але опертий на комбінації джерел не дуже певних, тому й приналежність Чернигова Корибуту лишаєть ся тільки правдоподібною.

Що до Стародуба, то в Любецькім синодику читаємо: „князя Патрикія Давидовича стародубскаго пріємшаго аггелскій образь и княгиню єго Єлену, сына ихъ князя Іоанна”. В Гедиминовій династиї знаємо Патрикия Наримунтовича, що виступає в Новгороді Великім в рр. 1383-6 як князь, і потім знову зявляєть ся там в р. 1397 (1 Новг. с. 381, 382, 4 Новг. с. 90-l, 93, 102). Його батько Наримунт мав християнське імя Глїба (1 Новг. с. 331), отже Патрикий Давидович вповнї відповідав би Патрикию Наримунтовичу (бо Глїб він же й Давид, як Борис другим іменем Роман). Про князюваннє сього Патрикия в Стародубі безпосереднїх вказівок нема, але що в 1380-х рр. був в Стародубі князь з литовської династиї, на се маємо вказівку в

двірських рахунках Ягайла: в 1388 р., як раз в тім часї, коли Патрикий полишив уже Новгород, був у нього в гостях dux Starodubski — Rationes curiae Vlad. Jagiellonis c. 76, під днем 30/VIII; що в той день у короля були duces Lytvanorum et Rutheni, двічи згадано під тим же днем. Ще виразнїйшу вказівку дають звістки про його сина Олександра; так записка використана Карамзїним каже, що 1397 р. в січнї приїздив до Москви „князь Александр Патрикієвичь Стародубскій” (Карамзїн V пр. 254), отже син Патрикия, що звав ся по батьковій волости Стародубським. Він згадуєть ся потім з тим же титулом не раз — в. р. 1398-1403, в Литві й Московщинї: Raczynski — Codex dipl. Litwy c. 256 (пор. Codex ер. Vitoldi c. 179), Акты зап. Рос. I c. 28, Пол. собр. лѢт. IV c. 106, V c. 252, VI c. 132, Воскр. II c. 75-6, пор. I c. 238, Codex epist. Vitoldi ч. 352 і 362); про нього будемо говорити ще низше. Батько й син виступають разом під р. 1408: разом з Свитригайлом тодї приїхали до Москви „князь ПатрекѢй звенигородскій и князь Александръ звенигородскій, ис Путивля князь Федоръ Александровичь”, і з ними, між иньшими боярами, також бояре стародубські — Воскр. II c. 82. Не може бути сумнїву, що маємо тут Патрикия і Олександра стародубських, але чому вони звуть ся тут князями Звенигородськими, се зістаєть ся досї не вияснено зовсїм. Ґенеальоґія кн. Голициних толкує, що вони звали ся так від Звенигорода на Днїстрі (!) (Древняя рос. вивлїтида IV c. 164-7), а Зотов додає ще здогад, що сей Звенигород дістав Патрикий мабуть від Витовта (!) по відїздї з Новгорода (с. 127), але се все, розумієть ся, чисті неможливости. Вже скорше можна-б думати на Звенигород московський — чи не державав його якийсь час Патрикий від московського князя? Але таких вказівок не маємо.

Той князь Федор Александрович з Путивля, що в зацитованій московській записцї виступає разом з Патрикием і Олександром, міг би виглядати на Олександрового сина, тим більше що в сусїдстві — в Путивлю сидів Патрикиїв син Федір; але се чиста гіпотеза, яку висловляю тільки до річи. Натомість Василь Патрикиєвич рильский не підлягає сумнївам: його з сим титулом згадують оповідання 4 Новгородської й Никонівської компіляциї про битву на Ворсклї, де він наложив головою. Він зветь ся тут „Феодоръ Патракієвичь князь рыльскый” (Пол. собр. IV c. 104, Никон. III c. 174), тим часом як у иньших версіях сього оповідання він зветь ся князем волинським (велынскій) (Воскр. II 73, 1 Соф. 251), або навить „волоським” (Давн. рус.-лит. лїтоп. — Уч. зап. с. 43).

Що до иньших князїв, то нпр. русько-лит. лїтоп. ширших редакцій каже, що Чернигів мав кн. Константин Ольгердович (кодекс Євреінова: ”Костянтинъ удѢлъ его Чернигов і Черторызскост”, код. Биховця: Konstantyn udel icho Czernihow a Czartoryiesk — Пол. собр. XVII с. 377 і 501). Переважна більшість істориків іґнорує зовсїм сю звістку, тільки Смолька (Kejstut i Jagiełło с. 9) пробував її реабілїтувати. Вольф (Ród Gedymina с. 82, 87, 95, Kniaziowie с. 18, 337) тільки реєструє сю звістку, анї бороняччи, анї збиваючи. Леонтович (Очерки с. 135-6) пробував довести, що се не Чернигів, а Черняхів на Волини. Я думаю, що автор сеї звістки розумів в кождім разї Чернигів (Леонтович безпотрібно транскрібує се на Черняхів), але весь сей ґенеальоґічний екскурс лїтописи має такий пізно леґендарний характер, стільки містить баламуцтв, що й сеї звістки про Чернигів не можна брати як серіозну джерелову звістку.

Далї Леонтович на підставі наведеної вище (с. 452-3) записки Любецького синодика, де згадані разом Дмитро (Корибут) і Скригайло, висловив здогад, чи Скригайло не був князем чернигівським якийсь час разом з Корибутом? На потвердженнє він вказує на грамоту в Актах Южн. и Зап. Р. І ч. 2; але грамота ся властиво нїчого не в силї довести — дуже добре могла вона бути видана Скиргайлом і тодї, як він сидів у Київі. Зотов (с. 147) виставив анальоґічний здогад про Михайла Євнутєвича, теж записаного в Любецькім синодику — що він мусїв мати якусь волость в Сїверщинї, але і се також лише здогад.

19. Оповіданнє русько-литовської лїтописи про окупацію Поділя Ольгердом (до с. 79-81)

Тенденційність сього оповідання і його недокладности старав ся виказати особливо Дашкевич (ЗамѢтки с. 75-6). Але з піднесених ним закидів властиво тільки оден зовсїм певний: що Київщина була забрана Витовтом по походї на Поділє, а не перед ним; все иньше — або тільки одностороннє осьвітленнє фактів, або такі річи, де занадто мало знаємо, аби закидати помилку авторови (як в справі заставу Поділя). Навпаки пророблена Дашкевичом аналїза показує, що при дрібних недокладностях, зовсїм природних в оповіданню писанім кількадесять лїт по подїях, в оповіданню лїтописи значнїйших помилок або умисних перекручень не можна вказати, отже в головній основі воно варто довіря. Так напр. коли лїтопись каже, що на Подїлю перед Кориятовичами не було нї одного города „нї деревом

рубленого анї каменем будованого”, то тут, очевидно, треба розуміти укріплення, городи-замки. Істнованнє дани (дарунків від часу до часу) Татарам не противить ся словом лїтописи, що Кориятовичі перестали платити баскакам такі податки, які побирали вони давнїйше від атаманів. Слова, що тї татарські князі були „отчичами і дідичами” Подільської землї має тільки підчеркнути, що побивши тих князїв, Ольгерд здобув зверхнї права на Поділє, й т. п.

Дашкевич хотїв противставити (ЗамЂтки с. 77-9) сьому оповіданню оповіданнє Кромера (вид Туровского с. 738), прийняте потім Тунманом і Шлєцером, і оборонюване новійшими часами уже Бруном (Черноморье I с. 171-2). Кромер каже що татарських царів побив і Поділє прилучив не в. князь Ольгерд, а Витовтів воєвода Ольгерд. Але як справедливо вже замітив Молчановський (ор. с. с. 176-9), Кромерове оповіданнє, очевидно, оперте на тім же оповіданню русько-литовської лїтописи, тільки Кромер зле зрозумів його й поплутав, і з того тільки й вийшов „Витовтів воєвода Ольгерд”. Гадка Дашкевича не знайшла собі прихильників в лїтературі. Переглянувши тексти середнїх редакцій лїтописи, зібрані в XVII т. Пол. собр. лЂтоп., я міг прослїдити, як зявила ся та Кромерова версія. Оповіданнє про похід Ольгерда на Татар і окупацію Поділя в ліпше захованих версіях має характер вповнї осібного епізода (так в Супрасл. і Уваров., в ґрупі Румянцев. і подібних — Археол. і Патр., і Евреінівськім. Але в деяких кодексах воно, йдучи по оповіданню про зїзд Витовта з в. кн. Василем, приросло до нього і в звязку з тим потерпіло стилїстичні зміни і таким чином в деяких версіях другої (і ширшої) редакції особа Витовта помішала ся з особою Ольгерда. І так в кодексї Красїньских читаємо: коли пакъ князь вЂликый Витовтъ поєхалъ з Литвы до великого Луцка, а князь вЂликый 13) Олькгирдъ пошолъ в полЂ з литовським воиском и побилъ Татаровъ”..... (с. 170); теж саме в код. Ольшівскім (с. 453), а в код. Рачиньского вже просто: „Коли князь Витовт пошол у поле з литовским войском и побил Татар” (с. 327), а в код. Биховця навпаки: Федора Коріатовича наганяє Ольгерд (с. 497). Версію де Ольгерд іде за часів Витовта обробив потім і спопуляризував Кромер, зробивши з Ольгерда Витовтового воєводу. Отже оперта вона на чистім непорозумінню.

Зовсїм відкинути оповіданнє русько-литовської лїтописи, як видумане безпідставно, пробував др. Прохаска в статї: Podole lennem Korony, 1895, але зовсїм голословно. Сказане вище, думаю, увільняє мене від потреби

арґументів против такого способу трактовання сього оповідання. Про саму сю статю Прохаски див. с. 90.

20. Ханський ярлик на руські землї, виданний в. князям литовським (до с. 86-7).

Факт видання такого ярлика, дуже інтересний і важний, якось досї не мав щастя в історіоґрафії. Старші письменники його бодай згадували, новійші або іґнорують або відкидають, як дурну вигадку, не давши собі труду близше приглянути ся йому. Нпр. проф. Антонович поминає сї грамоти, проф. В.-Буданов збуває їх згірдними епітетами як вигадки (передмови до Архива Югозап. Россіи ч. VII т. I с. 59, т. II с. 13). Проф. Багалїй (Очерки изъ исторіи колонизаціи степной окраины Моск. госуд. с. 68) трактує меньше згірдно, але так як би навіть не бачив сам сього документу. Проф. Смірнов у своїй поважній праці про Кримське ханство (с. 240), полємізуючи з Сестренцевичом і уважаючи неправдоподібним істнованнє такої Хаджі-ґераєвої грамоти, очевидно, зовсїм не підозрівав істновання Менґлї-ґераєвих грамот і видання Хаджі-ґераєвого ярлика, про який говорив перед столїтєм Сестренцевич. В своїй істориї Київщини (с. 496-7) я вказував на значіннє сих грамот для історії татарської зверхности в українських землях, але то їм також нїчого не помогло.

Сестренцевич в своїй Histoire du royaume de la Chersonèse Taurique (1800 і друге вид. 1824, російське вид. 1806) згадав про грамоту Хаджі-ґерая на руські землї видану в 1461 р. (II с. 207); в російськім виданню він додає, що бачив сю грамоту в 1772 р. в бібліотеці Залуских. Ледво чи був се оригінал. Правдоподібно, була се грамота анальоґічна з виданою у Ґолембіовского (z tek krolewskich, як він каже), в Dzieje Polski za Jagiellonów III с. 230. Виданий у нього переклад має дату 22/IX. 867 гіджри, 1471 від Христа, але сї роки не сходять ся, бо рік гіджри відповідає 1462/3 від Христа, а в 1471 роцї Хаджи-ґерая не було на сьвітї. 1462/3 рік — як бачимо, дата близька до поданої Сестренцевичом, і сама по собі зовсїм можлива.

Але сама грамота дуже підозріла. Не кажучи вже про страшенні покручення імен, самий зміст грамоти такий хаотичний, неясний і покручений, що тільки знаючи ширші тексти Менґлї-ґерая, можна відповідно собі порозуміти сю нїби Хаджі-ґераєву грамоту. Такі слова: tych zamków z pany, z boiarami przed tym bratu naszemu kniaziowi Witultowi, a

teraz takie bratu naszemu Zygmontowi będą służyć i bratu naszemu Kazimierzowi, зовсїм недорічні; хиба б припустити, що тут списувано з старшої грамоти, адресованої іще Жиґимонту Кейстутовичу! Приданнє Новгорода в сїй грамоти также нї пришите нї прилатане. Взагалї ся грамота виглядає так, як би була сфабрикована на взір пізнїйших, Менглї-ґераєвих або якихось иньших грамот.

Я думаю, ми взагалї мусимо виходити від пізнїйших грамот Менґлї-ґерая, перехованих в Литовській Метрицї, що до своєї автентичности не підозрілих. В текстї я навів уривок з одної з них, де Менґлї-ґерай переказує історію сих грамот (видана у Пулаского з варшавської копії Литовської Метрики — Stosunki z Mendli Girejem ч. 78). З сього оповідання виходить, що грамоти в. кн. литовським на руські землї видали: 1) Тохтамиш, 2) Хаджі-ґерай — з нагоди якогось близше не названого посольства, 3) Нур-девлєт по проголошенню його ханом, коли до нього приїздили Ян Кучукович і Івашенцо, 4) сам Менґлї-ґерай, коли до нього, скоро по смерти його батька, були прислані в посольстві троцький воєвода (в иньшій грамотї — маршалок) Богдан Андрушкович й Івашенцо (в грамотї тут єсть прогалина, але низше названі сї обидва посли). Окрім того маємо ще 5) пізнїйшу грамоту Менґлї-ґерая того ж роду, видану ним в 1507 р., з нагоди посольства Юрия Зеновиєвича й Якуба Іващенцовича (з сеї уривки подав я в текстї).

Що до історії тих грамот, та сама стилїзація Менґлї-ґераєвого оповідання, де він відкликуєть ся до тих грамот в архиві в. кн. Литовського), виключає гадку про фантазію або обманьство. Крім того ми можемо сконтролювати його слова іменами послів. Вони вірні: посольства сї в джерелах не записані, але такі люде дїйсно були в тім часї: Ян Кучукович звісний нам на дворі Казимира (був двірським маршалком в р. 1473-8); Богдан Андрушкович Сакович, маршалок 70-х рр. (1473), був пізнїйше воєводою троцьким (згадуєть ся з сим титулом під р. 1486); Івашенцо — київський боярин з 2-ої пол. XV в.; його син Якуб звісний як посол в орду 1507 р. (див. Wolff c. 53. 175, Bonieck sub voce, Pułaski 298).

Отже оповіданню Менґлї-ґерая не маємо нїякої причини не вірити, а мусимо постарати ся можливо докладно його зрозуміти й вияснити через порівняннє з йогож згадками в иньших грамотах та иньшими матеріалами.

В иньших грамотах він згадує про попереднї ярлика коротше, і нїби

инакше. І так у грамоті Менґлї-ґерая з 1507 р., друкованій у Пулаского під ч. 88 з варшавської копії Литовської Метрики, грамоти дають carewy otec y diado, predkowie ieho; так стоїть воно і в „оригінальній” книзї литовської Метрики (але ся оригінальна книга — також копія списана при кінцї XVI в. — див. Пташицкого Описаніе Литовськой Метрики 1887 с. 82). Там стоїть: „што цареви отецъ и дядо предъкове єго „(Записи VII л. 29 verso). Се звучить так, як би говорило ся про Менґлї-ґераєвого діда, Хаджі-ґераєвого батька. Знов же в ярлику Менґлї-ґерая на руські землї 1507 р., в виданню його з оригінала Литовської Метрики в Актах Зап. Россіи читаємо: „великіи цари дяды (примітка: „т. є. дЂды”) наши и великій царь Ачъжикгирей отецъ нашъ”, и так само низше: „великіи цари дяды наши и великій царь отецъ нашъ”. В виданню Пулаского, зробленім з варшавської копії Лит. Метрики тогож ярлика читаєть ся воно так: velikij car diadia nasz y welikij car Aczgirey otec nasz, і низше: welikij car diadia nasz y veliki car otec nasz. Така ріжниця змусила мене і тут звернути ся до оригіналу Литовської Метрики. Виявило ся, що лєкція Пулаского добра, тільку транскріпція лиха; в оригіналї стоїть: ”велики(й) цар дядя нашъ”, і так само низше: „ино што велики(й) цар дядя нашъ” (Литовська Метрика Записи кн. VII л. 39). Така лєкція — ”дядя” задає трудности: ми не знаємо зовсїм такого ”дядї” Менґлї-герая, що судячи по місцї — перед Хаджі-ґераєм — мав би бути його старшим братом. Що правда, в тім Хаджі-ґераєвім ярлику, друкованім у Ґолембіовского, дїйсно говорить ся про Хаджі-ґераєвого старшого брата: co przed tem brat nasz starszy na koniu polnym do w. kniazia Witolda do Litwy w gościnę przyjeżdżał...; отже се вповнї потверджувало-б ту згадку про „дядю”. Але як я вже сказав, сей Хаджі-ґераїв ярлик так підозріло виглядає, що трудно ним що небудь підперти. Цїла історія може мати ще иньше обяснениє.

Ми маємо кілька копій Менґлї-ґераєвої грамоти поза Литовською Метрикою. Одна опублїкована у Ґолембіовскаго з датою 878 р. гиджри, 1472 від Христа, также з якихось tek królewskich, друга в Acta Tomiciana (I дод. 9), з датою 913 гиджри — 1507 р. від Христа, з рукописей Курнїцької бібліотеки, без всяких близших пояснень (судячи по мові й правописи — копія не пізнїйша XVI в.). Перша з них має ріжні непевности, друга виглядає на скорочений і самостійний переклад звістної нам з Лит. Метрики грамоти 1507 р. Про се буду ще низше говорити, на разї піднесу тільки, що обидві (а властиво важна для нас та копія Томіціян) замість

„дяді" говорять про „старшого брата" Менґлї-ґерая, себ то про Нур-девлєта: iak za prodkow naszych pred thym otec nasz Adzigierey czar i brat nasz starszy polnym koniem do w. kn. Witulta do Litwy w goszcine pojezdził... (в копії Ґолембіовского: przodkowie nasi — wielki car brat nasz i wielki car Vdzigierej ociec nasz). Чи „дядя" або „дядо" не знайшов ся в перекладах Литовської Метрики наслїдком хибного перекладу татарського ориґіналу, а копія Томіціянів не віддала його слів вірнійше? Се толкованнє набирає тим більшої правдоподібности, що Менґлї-ґерай, вичисляючи давнійші ярлики, не згадує нїчого про грамоту свого стрия, Хаджі-ґераєвого брата, а говорить натомість про Нур-девлєта. Що правда Нур-девлєт до Витовтових часів не належав, як виходило б з перекладів Менґлї-ґераєвого ярлика 1507 р., і свій ярлик виставив іще бувши ханом, перед утечею на Литву. Але можливо, що сї слова про утечу на Литву за Витовта належать тільки то Хаджі-ґерая, і тільки через незручність перекладчиків пристали до обох.

Отже поки що на певнійше можна приймати грамоти на руські землї тільки тих чотирох ханів: Тохтамиша, Хаджі-ґерая, Нур-девлєта й Менґлї-ґерая. Тохтамишової грамоти ми не маємо. Вона мусїла бути видана по звіснім нам його ярлику, бо в тім ярлику Тохтамиш ще не вирікаєть ся з своїх прав на руські землї. І коли правдиві слова Менґлї ґерая, що в тім ярлику Тохтамиша був і Смоленськ, то се само вказувало б на останнї роки XIV в.

Хаджі-ґераїв ярлик нїби маємо (в вид. Ґолембіовского), але він дуже непевний. Коли моє толкованнє Менґлї-ґераєвого „дяді" як помилки оправдане, то се б рішучо довело фальсіфікацію сього Хаджі-ґераєвого ярлика, бо в такім разї „старший брат" Хаджі-ґерая в нїм згаданий, був би тільки льоґічним (але хибним) виводом з Менґлї-ґераєвого „дяді", що сам з'явив ся наслїдком помилки.

Зводячи до купи слова Менґлї-ґерая з ріжних грамот, виходило б, що Хаджі-ґераєвих грамот було кілька: одна була дана Витовту, друга Жиґимонту Кейстутовичу, а можливо, що була дана якась і Казимиру — може таки в 1460-х рр., як датували ся ті ріжні відписи Хаджі-ґераєвої грамоти (звістка Сестренцовича і копія Ґолембіовского). Нур-девлєтової грамоти не маємо. На ханстві він сидїв так коротко, що се само докладно означає її час: рр. 1466-8.

Потім Менґлї-ґерай, як він каже — скоро по смерти батька, значить перед своїм увязненнєм, отже десь в кінцї 1460-х, або на початку 1470-х рр.,

видав також ярлик, і в нім окрім згаданих в попереднїх грамотах земель, „надав" Литві також Рязань, Переяслав (рязанський), Одоїв, Новгород, Псков. Се був час, коли литовська полїтика дійсно інтересувала ся деякини з сих земель, нпр. Новгородом.

Як я вже згадував, ми маємо копію Менґлї-ґераєвого ярлика виданого у Ґолембіовського з датою 878 р. (що відповідає 1473/4 р. по Христї, отже в датї також мала недокладність). Грамота ся видана з нагоди нїби посольства панів названих тут так: pan Bohdan Fedorowicz a marszałek pan Iwasko Soskowicz. Таких панів не могли попереднї дослїдники відшукати 14), і не диво: се маршалок Богдан Сакович і пан Івашенко Івашкович, як виходило б з порівняння з иньшими грамотами Менґдї-ґерая. Таке покрученнє будить сильні підозріння против автентичности й сього ярлика. Вже можна лекше дарувати йому деякі баламуцтва й крайні покручення імен, що могли стати ся при перекладі або скорочуванню ориґінала.

Поза тим маємо ярлик 1507 р. — одинокий вповні автентичний і розмірно ще досить добре відданий текст. Маємо його в трох версіях, як уже знаємо: з „ориґіналу Лит. Метрики, з варшавської її копії (ся отже самостійного значіння не має) і нарештї — польський переклад в Acta Tomiciana (I дод. 9) — скорочений і в іменах дуже баламутний, але очевидно — самостійний, так що при реставрації ориґіналу помітувати ним не можна. Завважу: що з ними виразно споріднені ярлики „з королївських тек", друковані у Ґолембіовского (нпр. polnym koniem зам. потним конем).

Що до самого змісту ярликів, чи властиво одинакого певного ярлика 1507 р., то насамперед мушу піднести, що він передає в. кн. Литовському право не на всї землї старої Руської держави, як то часом толкують, а тільки на ті, які до в. кн. Литовського належали або на які воно мало претензії. З виїмком Новгорода і Пскова, всї сї землї дійсно були колись під зверхністю Орди, так що передача на них прав кримськими ханами, що уважали себе спадкоємцями Орди, зовсїм не були так „нелЂпо притязательною", як декому здавало ся. Я не вважав би потрібним відкидати й слова Менґлї-ґерая, що сї ярлики видавали ся на жаданнє самого литовського правительства (бодай часами). Не треба забувати, що в кінцї XV в. і початках XVI в. память про силу й власть Орди була досить сьвіжа, татарський престіж іще жив; треба поглянути тільки напр., як скромно, навіть сервілїстично поводить ся такий в. кн. Іван з тим же Менґлї-ґераєм!

Тому такі ханські ярлики, супроти конкуренції в руських землях Литви й Москви, в очах литовських політиків могли бути зовсїм не такими порожнїми, як здають ся сучасним дослїдникам.

21. Володислав Опольський.

Про Володислава опольського спеціальні статї: Szaraniewicz Rządy Władysława Opolczyka na Rusi — Biblioteka Ossolińskich, т. IV (1864); E. Breiter Władysław książę Opol; Львів, 1889; Линниченка Критическій обзоръ нов. литературы по ист. Галицкой Руси — статя III присьвячена специяляно Владиславу в формі рецензії праці Брайтера (Ж. М. Н. П. 1891, VII).

Що до володїння Володислава в Галичинї, погляди істориків були часто суперечні або неясні. Зубрицький в своїй Хронїцї м. Львова (с. 41) уважав наданнє Руси 1372 р. prawem niepodlegly wlasności, і в своїй пізнїйшій працї: Анонимъ Гнезненскій (1855 р. с. 27 і 28) називає Володислава „незалежним володарем" Руси. Против такого погляду, взагалї розповсюдненого тодї, виступив Стаднїцкий і опираючи ся на звістній нам грамотї Людовика 1372 р. доводив, що Володислав був тільки управителем Руси (Synowie II с. 61, 1853). Теж саме, на підставі тоїж грамоти доводив Вагилевич в своїм екскурсї про Володислава Опольського — Akta g. i z. III с. 56-7. Иньшими арґументами пробував підперти сей погляд Ступницький в своїй розвідцї про галицькі монети (див. низше) с. 115 і далї. Але вже Шараневич (Історія с. 214-5, Rządy с. 266-8) піднїс неясність в становищу Володислава, хоч і не постарав ся сеї справи близше вияснити. Пізнїйші дослїдники також полишали сю точку невиясненою.

Поминаючи загальнїйші курси, і в спеціальних моноґрафіях ми досї стрічаємо сю неясність. Нпр. Брайтер, признаючи, що Володислав володїв Русию jure ducali, заразом називає його „namiestnikiem, gubernatorem, wielkorządcą" й порівнює його становище на Руси з становищем королеви Єлисавети в Польщі (с. 53-4). Линниченко, рецензуючи книжку Брайтера, полишив без висьвітлення сю суперечність (с. 130-1), так само і в своїй моноґрафії про Галичину, але тут принаймнї консеквентно зве Володислава лєнним володарем Руси (укр. пер. с. 8-9).

Ориґінальне обясненнє сеї неясности попробував дати В. Милькович в своїх Студиях критичних (с. 73), — що ріжна стилїзація ролї Володислава в устах Людовика й самого Володислава залежала від їх ріжних плянів:

Людовик хотїв мати в Володиславі лише урядника, а Володислав хотїв надати собі як найбільше самостійности. До того треба б тільки ще додати поясненнє, як то Людовик цїлих шість лїт терпів, що Володислав удавав з себе замість простого урядника лєнного володаря Руси, і не дав йому нїякого репріманду.

22. Дата останього прилучення Галичини до Польщі. (до с. 121).

Длуґошеву дату прилучення Галичини — 1390 р. пробував боронити др. Прохаска в статї: Odzyskanie Trembowli 1390 roku — Kwart. histor. 1894. Він видрукував тут (з пізнїйшої копії) грамоту Ягайла Петру Добковичу на кілька сїл в Теребовельщинї з р. 1391 (в датї єсть непевність) і з неї виводив, що Ядвіґа вчинила кілька походів для привернення Галичини і що Теребовельщину здобуто тільки десь в р. 1390. Звідси вивід — Длуґош під 1390 р. сумарично згадав про результати кількох походів Ядвіґи, що мали своїм результатом прилученнє Галичини, і се прилученнє закінчене було в р. 1390.

Виводи, як бачимо, інтересні, та тільки, на жаль, від початку й до кінця збудовані „на піску”. Насамперед здогад про кілька походів Ядвіґи опираєть ся на хибній інтерпретації документа. В нїм згадані: servitia stronui Petrko Dobkonis de Olewin militis nostri, que nobis in omnibus expeditionibus bellicis et singularius ac recentius in copiis militaribus, quae sub auspiciis serenissimae Heduigis... conscriptae et ad vindicandas diciones in terris Russiae cis Tyram sitas, ultra praescriptum privilegiorum avulsas, eductae erant, fideliter et strenue praestitit. Як бачимо, omnes expeditiones не належить до Ядвіґи: спеціально згадано про службу Добка в „війську виведенім Ядвіґою для привернення Руси”, і тут мова тільки про оден похід Ядвіґи. По друге слово nuper (villas nostras Iablonow, Czeleiow et Wyszle, iu palatinatu Russiae, terra Haliciensi, districtu Trembovliensi sitas, n u p e r per copias serenissime reginae consortis nostrae ex illegitima possessorum usurpatinorum usufructione et tentione vindicata), з котрого виводить д. Прохаска свою хронольоґію, занадто загально: воно так само може значити рік як і чотири роки. Дуже неправдоподібно взагалї, аби Теребовельщина зістала ся неприверненою після похода литовських князїв і Ягайла в Галичину в 1387 р.; не кажу вже, що таке припущеннє Прохаски, мов би Ядвіґа протягом кількох лїт відбула кілька походів у Галичину, і все сама, без Ягайла, саме по собі вже неправдоподібне.

Намість виводів дра Прохаски я уважаю можливим витягнути з виданого ним документа иньшу подробицю з історії окупациї Галичини (припустивши, що документ автентичний). Ягайло признає приверненнє Теребовельщини Ядвізї; можна-б вивести з сього, що Теребовельщину окуповано перед приходом литовського війська, себто — що хоч Галич тримав ся против Ядвіґи, але Галицьку землю окуповано значно скорше, ніж добуто самий галицький замок.

23. Лїтература до історії в. кн. Литовського на переломі XIV і XV в.

Для історії в. кн. Литовського в сих часах бракує одноцільної працї, якаб стояла на висотї наукових вимог (про загальні курси див. в прим. 1). Смертю Ольгерда уриваєть ся талановита, але в дечім побіжна історія в. кн. Литовського проф. Антоновича. Безпосередно продовжує її робота С. Смольки: Kiejstut i Jagiełło, Краків, 1888 (відб, з VII т. Pamiętnik-а акад.) — досить тонка (подекуди навіть занадто перетончена) аналїза подій на Литві 1377-82 рр., але тих лише, що кидають сьвітло на становище Ягайла в тім часї. Сю знову роботу продовжує книга (не визначна зовсїм!) Ф. Конечного Jagiełło i Witold Льв., 1893; перша частина її (досї більше не опублїковано) обіймає 1382-1392 рр. В российській мові видав Варбашев історію Витовта в двох томах — Витовтъ и его политика до Грюнвальденской битвы (1410), Спб., 1885, і Очерки литовско-русской исторіи: Витовтъ — послѢднія двадцать лѢть княженія (1410-1430), Спб., 1891. Праця ся не визначаєть ся анї глубшою аналїзою, анї ширшим поглядом, але досить повно зберає факти. Короткий погляд на князюваннє Витовтове дав Lohmeyer Witowd Grossfürst von Littauen (Mitlheilungen der łittauischem liter. Gesellschafl, Heidelberg, 1887 — з нагоди збірника Прохаски). Новійша книга: Kochanowski Witold w. ks. litewski (Льв., 1900), хоч і затитулована studyum historyczne, містить зовсїм безвартісну, слабку компіляцію.

До другої половини діяльности Витовта маємо ще цїлий ряд моноґрафій; Prochaska, Ostatnie lata Witołda — Stadyum z dziejów intrygi dyplomatycznej, Варшава, 1882 (починає від Городельської унїї); критичні примітки до його провідної гадки в замітцї Дашкевича — Политическіе замыслы Витовта — київ. Университ. ИзвѢстія 1883. Тогож Прохаски Szkice historyczne z XV wieku, Краків, 1883 (тут м. и. статї: Przed Grünwaldem, Trefniś Henne u Witolda). Smolka — Szkice historyczne, Варш. 1882 (Witold pod Grünwaldem, Unia z Czechami). A.Sarnes Witold und Polen in den Jahren 1427-1340

(Altpreussische Monatsschrift, 1893). Деякі ще спеціальнїйші вкажу низше.

Розумієть ся, сї працї не мають на метї вичерпати й не вичерпують вповнї історії Литви в ті часи. Відносини Литви до Польщі хоч найбільше звертають в них увагу на себе, також мають значні прогалини. Суцїльної історії унїї нема, нема й повного перегляду полїтики й дїяльности Ягайла. Підставовою працею для неї уважаєть ся ще й досї книга Шайнохи Jadwiga i Jagiełło, праця талановита (хоч часом дивінацією надроблює брак глубших студий), але перестаріла. Стаднїцкий, котрого працї Synowie Gedymina i Bracia Władysława-Jagiełły трактують також поодинокі партії з сього часу, пропустив історію Ягайла, відсилаючи читача до працї Шайнохи. Давнїйша моноґрафія Ґолембіовского Panowanie Władysława Jagiełłlly, Варш., 1846, інтересна ще тільки деякими документами. Моноґрафія Смірнова Ягайло-Яковъ-Владиславъ (Одеса, 1868), і для свого часу занадто побіжна, стратила тепер всяке значіннє.

Початків унїї дотикає Шуйский в згаданій працї Ludwik węgierski. Загальний образ її початків на тлї відносин польсько-руських хотів дати Смолька в своїй книжцї Rok 1386 — w pięciowiekową rocznicę (вид. друге, Краків, 1886), але тут забагато фраз і поетичних потуг, і дуже мало наукового дослїду (одна з найслабших робіт краківського професора). Попсований також католицько-месіанїстичними фантазіями (їх героєм тут Ягайло) огляд польсько-литовських відносин пок. Анатоля Левіцкого у вступних главах його книги Powstanie Swidrygiełły (Краків, 1892), і в спеціальній статї: Nieco o unii Litwy z Koroną, Краків, 1893 (перегляд лїтератури й полєміка). Він же, з поводу згаданої статї Сарнеса дав ще осібний короткий огляд польсько-литовських відносин в статї Über das staatsrechtliches Verhältniss Lithauens zu Polen unter Jagiełło und Witold (Altpreussische Monatsschrift, 1894).

Важні спеціальні моменти підносять: A. Lewicki Kiedy Witold ostał wielkim księciem Litwy (Kwart. historyczny 1884) і Piekosiński Czy król żWładysław Jagiełło był za życia królowej Jadwigi królem polskim, czy tylko mężem królowej? (Rozprawy.wydz. hist. fil. крак. академії, т. 35). Ріжні спеціальні справи так чи сяк звязані з Ягайловою унією трактує Прохаска — Przyczynki krytyczne do dziejów unii (Rozprawy т. 33) (але сї причинки дуже не критичні й мало що дають) та праця Якубовского Земскіе привилеи в. кн. Литовскаго Жур. Мин. Нар. Просв. 1903 кн. IV). Ще Prochaska Unie

kalmarska jagiellońska (Przegląd Polski, 1904).

Мало значіння для сього часу мають загальні курси історії Польщі й Росії, з виїмкою Caro Geschichte Polens, т. III і IV. Іловайский в своїй Историї Россиі т. II (1884) (переклад в VI т. Руської Істор. Библїотеки) дає богато місця, історії в. кн. Литовського сього часу, але се чисто компілятивна робота. Дещо для полїтичних відносин того часу знайде читач також в ЗамѢткахъ по историі Литовско-русскаго государства Дашкевича, в моноґрафіях поодиноких земель Молчановского (Поділє), Голубовского (Смоленщина), моїх (Київщина, Барское староство), в Очерках права русско-литов. государства Леонтовича, Любавского Литовско-русскій сеймъ, Обзорі Рожкова, і т. п.

24. Присяжні грамоти князїв в. кн. Литовського коронї Польській.

Вичисляю звісні до тепер присяжні грамоти князїв в хронольоґічнім порядку.

1. 1386 23/X, Дмитро Корибут новгородський, в Луцку, латинська — Codex epist. Vitoldi ч. 29, з ориґіналу петерб. Публичн. бібл.

2. 1386 27/X, Василь кн. пиньскнй, в Луцьку, латин. — Cod. ep. Vit. ч. 30, з ориґ. — тамже.

3. 1387 18/IV, Скиргайло, кн. троцький і полоцький, в Лїдї, латин. — Cod. ep. Vit. ч. 33, з ориґ. — тамже.

4. 1388 31/I, Семен-Лугвен, в Садовім (?), латин., — Codex epistol. saec. XV. т. I ч. 13, з копії Нарушевича.

5. 1388 26/ IV, князї й бояре ручать за Дмитра-Корибута, Лучичі, руська — Archiwum Sanguszków I ч. 9, з ориґ. бібл. Чарторийських, факсімілє в Палеографических снимках петерб. археол. института, ч. 6.

6. 1388 3/V, Олександр Віґунт кн. керновський, в Кужельовій, латин. — Cod. Vit. ч. 40, з ориґіналу петерб. Публ. біб.

7. 1388 18/V, Дмитро-Корибут, в Кракові, руська — Arch Sang. I ч. 10, з ориґ. — тамже, факсімілє в Палеограф. сним. ч. 5.

8. 1388 12/VII, Володимир київський, в Луцьку, латинська — Supplementum

ad hist. Russiae mon. ч. 211, з ориґіналу (незвістно де він), з хибно розвязаною датою; з пізнійшої копії в Cod. saec. XV т. I ч. 14 — зількома помилками.

9. 1388 15/XII, Дмитро Ольгердович, в Молодечнї, руська — Собраніе актовъ изд. Вилен. ком. під ред. Круповича ч. 14, Срезневскій СвЂденія о малоизв. пам. LIII, з фотоґр. копії (ориґінал в Варшаві — де?)

10. 1389 25/IV, Семен-Лугвен яко князь Вел. Новгорода, в Сендомирі, руська — Акты Зап. Россіи I ч. 10, з ориґ. пет. Публ. бібл. факсимиле в Пол. сним. ч. 47.

11. 1389 25/IV, він же — без згадки про Новгород, в Сендомирі, латинська — Cod. ep. Vit. ч. 51, з ориґ. пет. Публ. бібл.

12. 1392 4/VIII 15), Витовт, кн. троцький і луцький, для Ядвіґи, Острові, латинська — Cod. saec. XV т. III дод. 1, з ориґ. бібл. Чартор. — Мусїла також бути грамота для Ягайла — див. в грамотї кн. Анни Cod. ep. Vit. ч. 92.

13. 1392 4/VIII, Анна, жінка Витовта, ручить за чоловіка перед Ягайлом, тамже, латинська — Cod. saec. XV т. I ч. 18 — з копії Нарушевича.

14. 1388 4/VIII, вона ж ручить за чоловіка Ядвізї, тамже, латин. — Cod. ep. Vit. ч. 92, з ориґ. пет. Публ. бібл.

15. 1393 без дня 16), Федор Любартович яко князь сіверський, в Вислиці, руська — Arch. Sang. I ч. 15, з ориґ. бібл. Чортор.

16. 1393 23/V, той сам, в Вислиці, латин. — Arch. Sang. I ч. 14, з ориґ. тамже.

Не вказую видань меньше важних, заступлених пізнійшим виданнєм, зробленим з ориґіналу.

До виказаних вище грамот належать реґести в Scarbiec ч. 535, 536, 545, 553-4 (зам. Witolda чит. Wigunta), 555, 565-567, 617-8, 634. Тільки при тім для декотрих грамот тут приходить і по кілька реґест. Таким самим чином, здаєть ся, повстала й загальна гадка про три присяжні грамоти Володимира київського з рр. 1386 або 1387, 1388 і 1389 — див. Stadnicki Bracia Jag. с. 115-6, Антонович Монографіи с. 232, моя Київщина с. 497, Леонтович

Очерки с. 184. Я сам приймав сю гадку, але тепер підозріваю, що у всїх сих звістках іде мова тільки про одну нам звістну грамоту 1388 р. Звістки про грамоти иньших років усї йдуть з описей королївського архиву — Кромера, Варшевіцкого, але порівняй сказане у Даниловича Skarbiec під ч. 536: воно дає розвязку звісткам під роками 1386, 1387, 1388, зводячи їх до одної грамоти. Що найбільше можна б сумнїватись ся, чи не про осібну грамоту згадує Кромер під р. 1389 — див. Stadnicki 1. с., але не видячи Кромерової описи, сього не можна рішити на певно.

Що в дійсности присяжних грамот князїв мусїло бути більше, того я, розумієть ся, не заперечую. Пізнїйші слїди кількох таких грамот вказав я при текстї — с. 134, нотка 2. Крім того, з Витовтової грамоти 1401 р. (Codex Vitoldi с. 72) виходить, що Витовт також дав присяжну грамоту десь в р. 1386-7 р. Грамоту Федора Коріатовича згадує інвентар Кромера (у Стаднїцкого Synowie I с. 178). Дальші архивні студиї можуть принести ще не одну. Тому нпр. д. Любавский (Литовско-русскій Сейм с. 14 і 27), на мій погляд, безпотрібно твердить, що иньших князїв не „притягано до якоїсь участи при укладанню унїї, в тій мабуть гадцї, що вони помирять ся з довершеним фактом”. На тій підставі, що з 1401 р. ми маємо присяжні грамоти від иньших князїв, робить він виводи, що тодї брано грамоти з таких князїв, які були поминені в 1386-8 рр., або пізнїйше виступили на полїтичну арену. Але на повність нашої колєкції грамот ми нїяк не можемо покладати ся.

З 1400-1 рр. маємо тепер тільки сї грамоти:

1. 1400 31/XII, Олександра Патрикиєвича стародубського, руська — Акти Зап. Рос. I ч. 17, в ориґіналу петерб. Публ. бібл., факсіміле в Пал. сним. ч. 48.

2. 1401 5/II, Івана Ольгимунтовича, руська — ibid ч. 18, з ориґіналу тамже.

3. 1401 24/II, Юрия і Андрія Михайловичів, руська — тамже ч. 19, з ориґіналу тамже.

4. 1401 24/II, Юрия Довґовда, руська, ibid. ч. 20, з ориґіналу тамже.

5. 1401 11/V, Семена кн. друцького, руська, Codex epist. saec. XV т. I ч. 30, з копії Нарушевича.

25. Острівська угода і намістництво в в. кн. Литовськім (до с.139-40).

Острівська грамота Витовта (див. про неї й грамоту Витовтової жінки вище с. 467) була видрукована з початку з копії Прохаскою (Codex, ep. Vit. c. 959). В сій копії Витовт титулує себе magnus dux Lytwanie, так що се тільки свріпило оповіданнє русько-литовського лїтописця, і воно було загально прийнятим до р. 1894, коли пок. Лєвіцкий оголосив свою розвідку Kiedy Witold zostal w. księciem Litwy. В нїй він подав першу звістку про знайдений ним ориґінал острівської грамоти, де в титулї Витовта не було magnus dux, а просто dux в тім же році текст сей вийшов в III т. Codex epist. saec. XV). Заразом в сїй статї піддав Левіцкий дуже щасливій критиці дотеперішнїй погляд на Острівську угоду. Його погляд прийняв і самостійно розвинув потім Прохаска в статї Przyczynki krytyczne do dziejów unii (1896), розд. V: Witold w. księciem Litwy w r. 1401. Обидва дослїдники одначе головну увагу звернули на питаннє, коли Витовт став в. князем, а не постарали ся висьвітлити докладнїйше, на яких саме умовах вернув ся він в 1392 р. на Литву й яке його становище було тодї de jure. Свій погляд на се висловив я в текстї, але признаю, що в сїм все ще чимало є неясного. Нпр. чи перейняв Витовт Вильну зараз, і яким титулом? На скільки певне й самостійне оповіданнє Длуґоша? на скільки не залежне воно від русько-литовської лїтописи, котру він знав? Одначе негативне рішеннє справи про великокняже становище Витовта від 1392 р. має також своє значіннє для орієнтовання в орґанїзації управи в. князївства Литовського перед Острівською угодою. Не зовсїм ясний вираз Длуґоша під р. 1388 дав був привід до гадки, що Ягайло, переходячи в Польщу, зробив в. князем литовським Скригайла (III с. 477: constituto fratre germano Skirgallone pro principale duce, ut summae rerum in Lithuania praeesset). Сю помилку потім спостерегли дослїдники (Барбашев, Вольф, Лєвіцкий), але при тім впадали в противну крайність, то заперечуючи зовсїм яку небудь спеціяльну ролю Скригайла, то ставлячи його на однїй лїнії з польськими намістниками Вильна — Москожевским і Олєсніцким. Я думаю, що сї польскі намістники були комендантами виленського замку й намістниками для Виленської волости, тим часом як Скригайло заступав Ягайла хоч без якогось докладно означеного титула й уряду) в загальних справах в. князївства. (Про се деякі цінні, найновійші спостереження в згаданій статї Прохаски Przyczynki krytyczne, розд. V: Czy Skirgiełło był w. księciem Litwy, хоч не з усїм можна тут згодити ся). На тій підставі пруські рицарі писали в 1416 р., що до унії

1386 р. з неприсутности Ягайла Скригайло vice sua regebat Litwaniam (Cod. ep. Vitoldi c. 1025). Від 1392 р. Витовт мав заступити своєю особою польських намістників Вильна й Скригайла яко Ягайлового відпоручника в загальнїйших справах.

У Йогана Посільґе є ще анальоґічна звістка про Віґунта in desin czitin starb Allexander des koniges bruder von Polan, deme her dy Wille unde das land ingegeben hatte — Script. r. pruss II c. 179. Що в дїйсности Віґунт не мав Вильна, на сїм годять ся тепер всї, і толкують, що у Посільґе ся звістка зявила ся тому тільки, бо Віґунт умер у Вильнї (Wolff Ród Gedymina c. 149). Але деякі ідуть посередньою дорогою й припускають, що Ягайло хотїв зробити Віґунта своїм намістником на Литві, та той саме тодї вмер. Так толкував уже Стрийковский (II c. 93), пор. Stadnicki Bracia c. 247. Новійшими часами пробував ширше арґументувати сей здогад Конечний — op. c. c. 147: він думає, що Ягайло призначав Віґунта на великого князя литовського. Тепер, коли знаємо, що Витовт тільки силою фактів, і то дуже не скоро виборов собі признаннє великокняжого титулу, можна анї гадати, аби Ягайло з власної волї хотїв сотворити на Литві таке становище для котрогось з своїх братів і тим задати удар Кревській унїї.

26. Лист Ядвіґи з жаданнєм дани з руських земель (до c. 141).

Сучасник Посільґе оповідає про се так: screib yn erin liben bruder und bat yn, das her ym sulde lassin gedechtig sin, wie der irluchte fürste, ir herre, der koning von Polan, ir dy lant czu Russin und Littowen becheydin hette in der morgingabe und gegebin uff die cziit, als sy yn genomen hette czu eyme herren; und bat yn, das her tete als ir lieber bruder und getruwer — das her ir nemeliche czinse nemelicher landen. beschide, die ir jerlichin wordin gegebin und verguldin (Script. rerum pruss. III c. 219).

Як я сказав в текстї, се переповіданнє виглядає так, мов би Посільґе мав перед собою самий лист і його перекладав. Але зміст його робить трудности. Ядвіґа дістала від Ягайла на віно землю Куявську й Русь. В одинокій донаційній грамоті яку ми маємо з р. 1396, 15/I (Kodex diplom. katedry Krakowskiej II ч. 410 == Codex dipl. Poloniae II ч. 333) наданнє се стилїзоване досить загально: occasione veri et iusti dotalicii dicti vulgariter wyano terras Cuyavie et Russie cum earumdem omnibus castris, fortaliciis, civitatibus, municionibus, districtibus, villis... damus і т. д. Що означає тут Russia? найпростїйше можна-б думати про Русь Галицьку, і правдоподібно,

що вона й мала ся на гадці при наданню. Але недокладний вираз міг давати привід до ширшого толковання — „земель руських" взагалї, і хиба що з тим натягненим толкованнєм зажадала Ядвіґа собі данини з руських земель в. кн. Литовського? А може було якесь иньше, пізнїйше ще наданнє?

У всякім разї толкованнє, дане ще у Каро (Geschichte Polens III c. 169,194) і повторене пізнїйше у Лєвіцкого (Kiedy c. 430) і Любавского (Лит.-рус. сеймъ с. 24), що тут мова йшла про Поділє, не можливе, як справедливо зауважив Прохаска (Przyczynki c. 102), бо Поділє до Витовта не належало. Але відкидати зовсїм оповіданнє Посільґе супроти сеї трудности, як то робить Прохаска (op. c. c. 101-3), було-б великою малодушністю. Иньший закид зроблений дром Прохаскою правдивости оповідання Посільґе — що він представив салїнську угоду тайною, а вона такою не була, опираєть ся, як минї здаєть ся, на непорозумінню. Посільґе (с. 219) каже про тайність не салїнської угоди, а перемиря, уложеного Витовтом з Нїмцями ще весною 1397 р.

27. Час і обставини переходу Луцька до Витовта (с. 141).

Час надання Луцька Витовтови пробували викомбінувати близше на підставі Витовтового титулу. Конечний (op. c. c. 114, 120) брав за terminus non ante привилей 20/II 1386, де Витовт титулуєть ся князем городенським тільки (Działyński c. 2). Та Конечний притім не завважив ще пізнїйшої грамоти з того року, де Витовт титулуєть ся тільки князем берестейським і городенським — 11/VIII 1386, Codex Vitoldi ч. 35. На неї як terminus non ante вказав уже Андріяшів (с. 229).

Але сї грамоти взагалї нїчого не значать, бо як сказав я вже в текстї, Витовт і потім не титулуєть ся луцьким князем — див. Codex Vitoldi ч. 42 і 53. Тільки на жидівськім привилею (Акты. Зап. Рос. с. I ч. 9) називаєть ся він кн. луцьким, але тут титул його рішучо неправдоподібний і вказує на сфальшованнє грамоти (пор. т. V моєї історії, прим. 8). Грамота датована 1/VII 1388, а Витовт зветь ся великим князем литовським (sic!), дїдичом городенським, берестейським, дорогицьким, луцьким, володимирським (!) і иньших". Стилїзація дати й сьвідків також недорічна, отже ся грамота в рахунок не піде. Аж у трактатах своїх з рицарями 19/I 1390 титулує себе Витовт „князем луцьким і городенським" (Codex Vit. ч. 53 і 54). Варто уваги притім, що титул луцького князя стоїть у нього тут на першім місцї, отже не можна думати, що він його скорочував в попереднїх грамотах (на

сій точці знову показуєть ся неправдоподібність титулятури жидівського привилею).

Отже terminum non ante ми не маємо — аж до присяжної грамоти Любартовича з 22/V 1386 р. Terminus non post сучасні джерела дають також тільки досить далекий. Розумію оповіданнє Витовта в його меморіалї, що він на люблинськім зїздї, отже в маю 1389 р., просив собі привилея на дану йому Любартову волость, і не дістав. Але він мусїв уже бути в Луцьку при кінці 1387 р., коли стрів ся з ним московський княжич Василь, тїкаючи з орди. Вправдї сучасні джерела не кажуть нічого про обставини, а навіть про саму стрічу з Витовтом. Тільки Ширша рус.-лит. лїтоп. (т. зв. Биховця) каже, що Витовт „будучи на Луцку, змовилъ дочку свою княжну Зофію за в. кн. Василя Дмитровича московського” (с. 29 == 510 II. с. л. т. XVII). Джерело баламутне, а й звістка його, як бачимо, дуже загальна. Але розважаючи обставини утечі Василя, треба признати, що з Витовтом він дійсно мусїв стрінути ся в Луцьку, й тут між ними стала умова про шлюб, переказана з ріжними похибками Никонївського лїтоп. (III с. 90). Василь тїкав з Орди на Волощину й Поділє (див. Воскр. II с. 51), відти на Берестє або Городно йому їхати не було по що, і стрінути ся з Витовтом він мусїв тільки на Волини; а що прибув він до Москви в січні (19/I) 1388 р. (Воскр. II с. 52), то на Волини був він найдальше десь на різдвяні сьвята 1387 р. Се буде заразом non post і для відібрання Луцька від Любартовича.

Проф. Леонтович пробував представити се відібраннє волости від Любартовича як правний акт: мовляв Любарт володів Волинею як віном жінки тільки на правах доживотя, а по смерти його Волинь мав забрати в. князь, тому що дїтей від першої жінки не лишилось (Очерки с. 236-7). Та все се, розумієть ся, фантазія, почавши від того, що Любарт міг володїти Волинею не як спадкоємець, а на підставі вибору, й кінчаючи тим, що як раз головний стіл — володимирський зістався Любартовичу й далї.

Так само безпідставно твердив Андріяшів, що Ягайло вислав Любартовича на Литву й там затримав його більше як рік, і тільки на жаданнє польського сойма, що жадав приїзду Любартовича як Ягайлового ручителя, пустив його з Литви (ор. с. с. 228). Все се фантастичні виводи з грамоти Любартовича 22/V. 1386 й поруки Бенедикту.

Що Луцьк, відібраний від Любартовича, не передано безпосередно Витовтови, на се, як я вже сказав в текстї, може натякати звістка Длуґоша

під р. 1388 — III с. 477: castrum Luczsko et omnem regionem ad illam pertinentem Krzeslao de Kuroszwanky castellano sandomiriensi, quatenus illud suo et regni Poloniae nomine gubernaret, contulit in tenutam. Але в сїм роцї Луцьк мусів належати уже Витовту, й про наданнє Луцька Кшеславу в сїм роцї не може бути мови. Могло се стати ся хиба скорше — десь в р. 1386-7 припустїм, або пізнїйше, по утечі Витовта, в р. 1390-2, коли, розумієть ся, не припускати, що Длуґош просто помилкою приплутав сюди того Кшеслава. У нього зрештою під сим роком взагалї зведено богато ріжних річей, які сюди не належать; нпр. про повну фантастичність поданого тут у нього маршруту Ягайла див. Balzer Genealogia Piastow c. 475.

Анальоґічну з Длуґошевою відомість дає одна грамота: се запись Федора острозького з тої нагоди, що Ягайло, як він каже, „дал ми намѢстничати у Луцьску" — Arch. Sang. I ч. 7. Грамота ся дати не має. Її звичайно кладуть на час по відібранню Луцька від Любартовича — перед наданнєм його Витовтови (Arch. Sang. 1 c. 115, Андріяшевъ с. 229, Конечний с. 113), а декотрі, комбінуючи з Длуґошевою звісткою, припускають, що з початку Ягайло дав Луцьк Кшеславу, потім Федору Острозькому, а нарештї Витовту. Але на такі переміни тут трохи за мало лишаєть ся часу. Можливо, що котрийсь — Кшеслав чи Федір держав Луцьк перед наданнєм Витовту, котрийсь в р. 1390-2, а можливо, що обидва — й Кшеслав і Ф. Острозький в тих остатнїх роках. Бо з тим усїм зістаєть ся все ж таки непевним, чи Луцьк не був від разу переданий Витовтови.

До сеї передачі пізнїйше нїмецьке джерело дає такі подробиції, що Витовт випросив собі Луцьк від Ягайла за посередництвом його матери і що обіцяв в такім разї перейти на руську віру — Scr. rer. pruss. V c. 225. Витовт в своїм мемеріалї одначе каже, що Ягайло змусив його до переходу на руську віру, і то нїби зараз по поворотї Витовта на Литву — так виходить з Витовтових слів.

Що від Любартовича відібрано й Витовтови надано саму тільки Луцьку землю, се не підлягає сумнїву супроти того, що Федір титулуєть ся князем володимирським ще в р. 1393 — Arch. Sang. I ч. 14, а Витовт тільки князем луцьким, і про його Володимирську волость нїде нема згадки. Але згадані мною в текстї слова Давн. русько-лит. лїтописи (с. 34 і 36) і титул Витовта на жидівськім привилею збаламутили дослїдників. Аби погодити сї звістки, вони представляють річ так, що мовляв Ягайло надав Витовту цїлу

Волинську землю, але від разу не відважив ся відібрати від Любарта її цілу, а взяв тільки Луцьк (Стадніцкий Synowie II с. 164-6, Конечний с. 120, Леонтович с. 240). Але все се зовсїм безпотрібно: жидівський привилей не має тут значіння, а рус.-лит. лїтопись могла й тут помішати володїннє „всею Волинскою землею” по другім помиренню Витовта з Ягайлом з давнїйшим володїннєм самим тільки Луцьком. А головно, що Ягайло, як то знаємо від Витовта, зовсїм і не надав йому анї цїлої Волини анї навіть Луцька грамотою, отже всї здогади про ріжницї між наданнєм і дїйсною передачею Луцька не мають нїякої підстави.

28. Останнї роки Скиргайла.

Що Скиргайло в останнїх роках життя зістав ся не тільки без Троків, а й без Полоцька, се стає, можна сказати, певним супроти повного мовчання про нього як про полоцького князя у всїх джерелах, які кажуть про останнї часи його житя. Очевидно, він тодї окрім Київщини не мав иньшої значнїйшої волости; та певно й не сидїв би він у Київі, як би мав Полоцьк. Русько-литовська лїтопись середнїх і ширшої ред. каже, що Витовт здобув Полоцьк ще перед угодою 1392 р. (собр. л. XVII с. 274, 324, 386, 511, пор. Даниловича Очеркъ ист. Полоцкой зем. с. 171). Провірити сеї звістки не можна, і для того вона лишаєть ся сумнївиою,тим більше що в Острівській умові про Полоцьк нема згадки.

Про залежність Полоцька від Витовта говорить кореспонденція з Ріґою в полоцьких справах, перехована без річних дат (тільки з місячними), але датована Бунґе і за ним Прохаскою з значною правдоподібністю роками 1396-99 (див. реґести їх в Cod. Vitoldi ч. 128, 135, 138-9, 144-5, 147-8, 167, 194-5, 197-8, де вичислені їх видання); про датованнє їх — Bunge Urkundenbuch VI с. 82-3; остання грамота, датована 6/III 1399 р., дає ключ і до попереднїх. Питаннє утрудняєть ся тим, що не знаємо на певно року смерти Скиргайла. Прохаска, пишучи в останнє про смерть Скиргайла, клав її на р. 1396 з огляду на те, що в серединї 1397 р. бачимо Полоцьк уже в руках Витовта (Przyczynki с. 100); він спускав з очей одначе ту правдоподібність, що Полоцьк відійшов від Скиргайла уже скорше.

Що до участи Скиргайла в Витовтовім походї на Київ, що оповідає лїтопись, то восени 1393 р. се не могло мати місця. В 1393-4 рр. два рази пробував довший час на королївськім дворі: зимою 1393 р. (приїхав 21/X, 28/XI-17/XII жив у Кракові і поїхав коло 10/XII — див. Rationes curiae с.

227, 537, 172, 261, 173), і потім лїтом 1394 р. — бачимо його від 15/V до 3/IX (в Кракові перебував 15/V-8/VII): тоді у Ягайла був зїзд князів, між ними був і Витовт, 26/V — Rationes с. 191-200, 237, 566, 245-251, 269. З того виходить, що в осіннім поході 1393 р. (коли він дійсно мав місце), Скиргайло участи не брав. Се й зрозуміло, бо з Витовтом вони ще сварили ся. В 1394 р. він міг бути в Київщинї або весною (март-цьвітень) або в осени (від середини вересня). Супроти того, що ще 18/II Володимир титулуєть ся київським князем, а 15/V Скиргайло уже приїхав до Кракова, виходить, що на окупацію Київа, посадженнє там Скиргайла і т. и. було трохи за мало часу, тому приймаючи участь Скиргайла в поході на Володимира, правдоподібнїйше думати про осінь 1394 р.

Завважу до річи, що означеннє часу Витовтового походу на Поділє в уварівськім кодексї читаєть ся: „тоє ж зимы на весну" (с. 94);. в Супрасльськім є просто "на весну" (с. 80), але попереднє могло пропасти, бо тут прогалина; в код. Авраамки: „тоє же зимы"... (с. 203); в. код. Красїньских: „тоє ж опять весны на лѢто" (с. 168); в код. Румянцевськім (і Патріаршім) і Рачиньского: „тоє же опять весни" (с. 277, 326); сьому відповідає і Ольшів.: teyże zasię viosni (с. 452) і Євреїнова: „тоє ж вѢсны" (с. 388). Очевидно, варіанти сї зводять ся до тої фрази, яку маємо в Уваров. кодексї.

Дату смерти Скиргайла уставив проф. Смолька, комбінуючи тексти двох кодексів її (в обох є пропуски): він читав „розболѢ ся (Скиргайло) канонъ канона крещенія у четверкъ", і се дає р. 1397 — Najdawniejsze pomniki dziejopisarstwa с. 32. Потім до сеї справи вернув ся др. Прохаска — Przyczynki krytyczne с. 100, пробуючи оборонити поправками дату 1396 р. Але його поправки здають ся минї меньше правдоподібними, й подиктовані вони, мабуть, бажаннєм погодити дату смерти Скиргайла з полоцькою справою, як собі її Прохаска представляв. Длуґош III с. 509 і Посільґе (Script. rerum pross. III с. 198) дають вповнї неможливу дату 1394 р. Неясно, звідки взяла ся дата Густинської хронїки — 1396 р. Може бути, що тут маємо якусь місцеву київську записку, хоч з такими здогадами що до сеї хронїки приходить ся бути дуже обережним. Смолька приводив її до згоди з датою 1397 р., припускаючи, що дата 1396 р. опираєть ся на мартівськім численню. Се можливо — коли ся записка іде з якоїсь самостійної місцевої традиції.

29. Поділє — литовський лєн (до с. 177).

Таку гадку, що Спитко дістав Поділє яко литовський лєн, і став з сього лєну литовським васалєм, висловив уже Каро (Geschichte Polens III с. 22), на підставі того, що Спитко брав участь в Витовтовім поході на Татар 1399 р. Сю гадку потім прийняли й иньші — нпр. Барбашевъ Витовтъ с. 147, Смолька Szkice l с. 61-2, В.-Будановъ Населеніе югозап. Руси до XV в. с. 80, Любавскій Обл. дѢленіе с. 57-8. Против нього виступали Lewicki Powst. Svidrygiełły с. 8, Леонтовичъ. Очерки с. 377 і далї, Prochaska Podole с. 9.

На мій погляд, в тім нема сумнїву, супроти наведених слів в текстї грамоти про князїв литовсько-руських, — що Ягайло дав Спиткови Поділє як литовську землю. Порівняти тільки сей привилей з наданнєм Янушу мазовецькому Дорогичинської землї 1391 р., де повторяєть ся таж формула: ceteri duces fratres nostri terrarum Lithwanie et Russie, dicioni nostre subiectarum, servire consueverunt (Kodeks dypl. ks. Mazowieckiego с. 113), тим часом як нпр. в наданню Белзької землї (ibid. ч. 125) уже нема нїяких таких виразів. Але при оцїнцї сеї справи треба мати на увазї, що се дїялось перед іменованнєм Витовта в. князем, коли Кревська унїя була в силї, отже в. князївство як державне тїло de iure не істнувало, і землї в. кн. Литовського уважали ся зарівно землями корони Польської. Се не було ясним для давнїйших дослїдників і не могло бути — при тодїшнїм станї відомостей, і по части тому то й ставали ся ріжні, дуже хитрі гіпотези для обяснення надання Поділя Спиткови.

Тепер ми знаємо не тільки се, що в 1394-5 рр. землї в. кн. Литовського уважали ся в теорії польськими провінціями, а також і те, що Витовт тодї ще не був в. князем литовським, і в теорії володїв тими землями тільки Ягайло. Супроти сього не тільки тратить свою остроту факт надання литовського лєна Ягайлом Спиткови, а й упадає значіннє слів грамоти 1395 р. про те, що східнє Поділє задержав Ягайло для себе: в противставленню до західнього Поділя, відданого Спиткови, слова грамоти значать тільки, що східнє Поділє не віддаєть ся як волость якомусь князеви, а лишаєть ся в управі правительства в. кн. Литовського. Таким правительством de jure був тодї Ягайло, de facto Витовт, і може бути зовсїм правдивим оповіданнє лїтописи, що східнє Поділє зістало ся й далї в руках Витовта (а додамо — певні волости в тім часї могли бути дані тут і тому незвістному на імя батькови Федька Несвизького — див. с. 175).

Що до літописної звістки про застав Поділя Ягайлови, то треба запримітити, що цифра сорок тисяч фіґурує тільки в Супрасл. і Уваров. і то оден раз тільки: Витовт дає Ягайлови західнє Поділє в 20 тисячах, а коли Ягайло вертав йому, відсилає йому 40 тисяч. Натомість в кодексах Красїньск. і Євреїнівськім в обох разах стоїть 20 тис. (в ґрупі Румянцевського і подібних замість 40 тис. — „осьм", очевидно — и замість N).

30. Наданнє Свитригайлови Поділя (до с. 177).

Про наданнє Поділя й иньших маєтностей Свитригайлови Длуґош оповідає під р. 1403 (III с. 554), по викупі Поділя від Спиткової: очевидно сей викуп збаламутив Длуґоша й змусив його пересунути наданнє на р. 1403. З сеї знову звістки Длуґоша пішли ріжні баламуцтва в літературі, підтримані ще хибною датою надання Свитригайла камінецьким домініканам (про нього низше) — нпр. Молчановскій op. c. с. 257 і далї, Lewicki Powstanie Świdrygiełły с. 52 і далї, моє Барское староство с. 23-4. Посільґе містить наданнє Поділя перед різдвом 1400 р. (Scr. rer. pruss. III с. 244), і ся дата вірна, як показують грамоти Свитригайла на Поділю з р. 1400-1, тільки в означенню самих надань Посільґе дуже недокладний: vil landes in der Walachie und Podolien und Nawgardin das beste hus. Сю Валахію пробували толкувати так, що мова йде тут про округ Шепинецький, на волоськім пограничу (Lewicki Powstanie с. 304), але дуже можливо, що тут маємо просту недокладність, звязану або з Поділєм або з галицькими маєтностями, наданими Свитригайлу. Новгород сїверський він дістав, правдоподібно, вже по повороті з Прусії в 1404 р. Взагалї що до предмету самих надань Длуґош певнїйший; він вичисляє сї надання так: terram Podoliae, item terram Zudaczoviensem, item districtus Strij, Schydlow, Stobniczam, Drugnyam, Uscze, item mille quadringentas marcas in zuppis regiis.

Присяжна грамота Свитригайла з наданого йому Поділя звістна з інвентара коронного архива Варшевіцкого — у Даниловича Skarbiec ч. 1523 з хибною датою 1430, також у Дзялиньского Zrzodłopisma do dziejów unii II с. 422 (без дати). Подільських справ дотикають дві грамоти Свитригайла: наданнє його для камінецьких францішканів, видане в Камінцю 17/VIII 1400, звістне з пізнїйшої обляти львівського ґроду (Akta gr. i ziem. X ч. 31) і наданнє камінецьким домініканам с. Зубрівки, в Камінцю 30/III 1401,

звістне в ориґіналї — Chmiel Zbiór dokumentów znajduiacych sie w bibliotece hr. Przezdzieckich, Краків, 1890, ч. 6. Сей останїй документ був до недавна звістний з книжки Пшездзєцкого Podole, Wołyń, Ukraina, т. I з хибною датою 1405, і ся дата робила ріжні баламуцтва в науцї. Ще др. Прохаска на підставі сеї грамоти припускає що й по своїм повороті Свитригайло мав маєтности на Подїлю (Podole с. 17). Правдиву дату боронив уже Молчановський на підставі звістки Бароича (ор. с. с. 268); виданнє Хмєля, пропущене Прохаскою, потвердило її вповнї.

Про подільське володїннє Свитригайла див. Стаднїцкого Synowie I с. 192 і далї, Молчановського ор. с. с. 257 і далї, а особливо Prochaska Podole lennem korony гл. IV і V — се позитивна частина розвідки. У Лєвіцкого Powstanie Świdrygiełły с. 52 є кілька важних помилок.

31. Лїтература подій по смерти Витовта.

Для історииї подій від смерти Витовта до Казимира найважнїйше що ми мали до недавна в лїтературі, се дві розвідки пок. Лєвіцкого, перша — Powstanie Świdrygiołły, 1893 (з Rozpraw hist. fil. wydz. краківської академії), обіймає час до р. 1438, старанно збирає й використовує матеріал, але грішить одностороннїм осьвітленнєм подій (з становища польсько-унїонного); критику сього становища див. в рецензії Корженка (псевдонїм) в Записках Наук. тов. ім. Шевч. т. II. Друга розвідка — про полїтику Жиґимонта Кейстутовича: Przymierze w. ks. litewskiego z królem rzymskim Albrechtem II, 1899 (Rozprawy т. XXXVII). Останнїми часами прибула праця Б. Барвінського Жиґимонт Кейстутович великий князь литовско-руский, 1905, -старонно зроблений перегляд матеріалу, хоч не поглублений і мало ориґінальний взагалї (деякі дрібні поправки й доповнення в його замітках: Жиґимонт Кейстутович, князь Новгородка литовського, і Уваги до зносин м. Ісидора з Жиґимонтом Кейстутовичем, в часоп. Руслан 1906. Зайняв ся сими часами також Копистяньский в статї Książe Michal Zygmuntowicz (Kwart. hist., 1901), а Б. Бучинський в статї Кілька причинків до часів вел. кн. Свитригайла (1430-1433) (Записки т. LXXVI) дає коментар до кількох документів сих часів. Згадати треба также рецензію Прохаски в Kwart. hist. 1903 на статю Лєвіцкого (Przymierze) і Бучинського на працї Барвінського і Копистяньского (в Записках LXXVI). Досить широко, одначе часом без потрібної критики, беручи відомости з других рук, обговорює також події по смерти Витовта, в звязку з історією литовського

парляментаризму Любавский в своїй книзї: Литовско-русскій сеймъ.

З давнїйшої лїтератури треба згадати: Kotzebue Switrigail, ein Beytrag zu den Geschichten von Litthauen, Russland, Polen und Preussen, Липськ, 1820 (становить виїмок тим, що написано з симпатиями до Свидригайла). Stadnicki Bracia Władysława-Jagielly, 1867, розд. XI (у Вольфа лише кілька другорядних поправок). Caro Geschichte Polens т. IV, 1875 (рр. 1430-1455). По за тим тільки роботи компілятивного характеру: Иловайскій Исторія Россіи т. II розд. VII, 1884 (переклад в VI т. Руської історичної бібліотеки), Брянцева Исторія в. кн. Литовскаго, 1889, с. 261 і далї.

32. Польскі пляни по смерти Витовта (до с. 189).

Сучасна нїмецька записка про польсько-литовський спір так пише: Ee wen er (Витовт) starb, sprechen dy Polen, her sulde doselbist das grosfürstenthuin dem konige czu Polen als seyme herren, von wes befelnisse das hatte ingehalden, wedirkarte und gab, weysende alle seyne manne und herren an den koning, das sye in vor eynen erbherren sulden haben und behalden im och befelende seyne grossturstynne mit alten seynen schatzzen und landen — Scr. rer. prus. III c. 494. Оповіданнє се, здаєть ся, опираєть ся на листї Ягайла — Codex ep. saec. XV т. II ч. 191 (Supplem. ad histor. Russiae mon. ч. 117), так само як на нїм опер ся Длуґош IV с. 414, розмалювавши тільки своїм звичаєм події. У всякім разї нїмецька записка виразно виставляє сю поголоску яко польську, зовсїм не приймаючи її, і Лєвіцкий зовсїм безосновно пробував поперти представленнє Ягайла сею запискою й Длуґошем (Powst. Svidrigiełły с. 67). Ми маємо властиво тільки оповіданнє Ягайла, і йому маємо вірити чи не вірити. З боку Витовта по недавнїй боротьбі така капітуляція була-би рішучою несподїванкою. Хиба-б покласти се на його передсмертну депресію й упадок духа.

Що Ягайло хотїв перейняти на себе в. князївство по смерти Витовта, але пани литовські й руські спротивили ся тому, каже меморіял пруських рицарів, опертий, очевидно, на донесеннях Свитригайла: dux Vitoldus obiit.. tunc rex Polonie fuit in terra Littwanie postulans terram; tunc terre Russie et Lithwanie eum in dominium suscipere noluerant et dixerunt, quod eos obmisisset, cum suscepit regnum Poloniae, ad quod cum ipsi promoverunt — Codex ep. saec. XV т. II с. 300. Порівняти з сим, що оповідає згадана вже нїмецька записка (Scr. r. prus. III c. 494): Поляки och sprochen, das der koning ane sye nicht mochte seynen willen geben czu der irwelunge des nuwen

igrosfursten, synthe das land Lytawen were dem reyche Polan eyngeleybet; hyrumbe wulden dy Polan den herczog Swidergal nicht halden vor eynen grosfursten, sunder sye wolden sich selber des landis underwynden.

З сього становища — що Поляки надїяли ся знести окремішність в. князївства з смертю Витовта, стають зрозумілі закиди Длуґоша (IV с. 417), що Ягайло, можучи взяти собі в. князївство, віддав його Свитригайлу — з специіальної прихильности до нього, як хибно толкує се Длуґош.

33. Привилей 1432 р. в справі рівноправности Русинів (до с. 208).

Грамоту сю досї знаємо тільки в копіях: в Codex ep. saec. XV він виданий а копії бібл. Чорторийських, перед тим був звістний в польськім перекладї поданім при виданню Ваповского, зробленім Малїновским (Dzieje korony Polskiej II с. 207), і Малїновский каже, що взяв його з копіарія 1-ої пол. XVIII в. несвизького архиву, що належав потім Нарбутови. Копії бібл. Чорторийських вказують на оригінал в тім же архиві, себто в переховуваній в архиві Радивилів офіцияльній колєкції оригінальннх привилеїв в. кн. Литовського (див. замітку Пташицкого — Kwartalnik histor. 1902, IV с. 588). Заповідаєть ся фототипичне виданнє сеї колєкциї.

Ентузіастичну оцїнку значіння привилею 1432 р., дану Лєвіцким(Powstanie с. 155-6) злив холодною водою проф. Черпак в статї: Sprawa równouprawnienia schismatyków i katolików na Litwie (1432-1563) (Rozprawy wydz. hist. fil. т. 44), що вийшла під час друку сих приміток в першим виданню. Він уважає грамоту Ягайлових відпоручників за неважну, бо Ягайлом не потверджену, але відкинену й подерту (свої замітки до сеї статї подав я в Записках, т. 53).

Лєвіцкий (ор. с. с. 330) звязав з привилеєм 1432 р. записку Густинської компіляциї під, р. 1432 (Пол. собр. лЂт. II с. 354), що Ягайло "будучи на КіевЂ, далъ привилей волынскимъ обывателямъ, абы имъ въ вЂрЂ насилія не чинилъ, ани церквамъ православнымъ пакостиль, аны до своєй ихъ вЂры кто не понуждалъ". Як бачимо, подібність дуже далека. Далеко близше стоїть звістка ся до Ягайлової грамоти Луцькій землї, де дійсно йде мова про „волинських обивателїв" і православні церкви забезпечають ся від руїновання й конфіскования, а православні люде — від силовання до латинства. Очевидно, маємо в записцї відгомін сеї грамоти. Зауважу ще, що Любавский (ор. с. с. 77), не заглянувши сам до Густинської лїтописи, а зачерпнувши се з Лєвіцкого, зробив з сього привилей київским обивателям.

34. Зрада Федька Несвизького (до с. 217).

Федькову історію знаємо з його грамот 1434 і 1435 р. виданих в Собранії государственныхъ и частныхъ актовъ Круповича ч. 16 і 17. В першій грамотї датованій 7/IX 1434 р., в Кремінцї, він оповідає про своє увязненнє й увільненнє. Події сї мусїли наступити по собі дуже швидко, се видко з того, що Федько не встиг передати Браславщини Полякам, а з увільненнєм його треба було спішити ся, аби не зістав ся без голови. З того виходить, що

зрада Федька мала місце десь в серпнї, більше меньше в однім часї з зрадою Носа, а увільненнє наступило в перших днях вересня.

Що зрада мусїла випередити арештованнє Федька, а не так як деякі дослїдники собі представляють, що Федько, подражнений безневинним арештованнєм, перейшов до Поляків (Stadnicki Synowie I с. 211, Молчановскій с. 375-8 — тут взагалї Федькова історія описана дуже баламутно), показують заходи польских панів коло його увільнення. Се порозумів уже Лєвіцкий ор. с. с. 247 , хоч по традиції чи по шабльону, висловляєть ся так, мов би Поляки аж сим увільненнєм „pozyskali dla Polski Федька.

Що Кремінеччину Поляки від разу захопили, видко з самої дати першої Федькової грамоти, даної в Кремінцю, і другої виданої 23/III 1435 в Черняхові: Черняхів був у Збаражчинї, в маєтностях Федька, див. реєстр Збаразьких маєтностей з 1463 р. — Arch Sanguszków (I с. 54). Що Поділє натомість при зрадї Федька втїкло від Поляків, показує оповіданнє Длуґоша (IV с. 575), що в 1435 р. захопив був Браслав і віддав Полякам Стефан воєвода волоський. Лєвіцкий (с. 246) здогадував ся, що се стало ся десь на весну 1435 р., і з тої нагоди видав Федько другу свою грамоту; се, розумієть ся тільки здогад, хоч і можливий.

Що до дальшої долї Федька, то за браком всяких відомостей ставляно ріжні гіпотези. Молчановський, уважаючи Федька Корибутовичом, думав, що він потім вернув ся до Свитригайла і в битві під Вилькомиром попав в неволю до Жиґимонта (с. 378). Вольф, опираючи ся на тім, що на початку 1442 р. Збаражчину дано иньшому державцеви, здогадуєть ся, що то стало ся по смерти Федька (Kniaziowie с. 276). Див. ще статейку про нього Кохановского в новій варшавській Wielk-ій Encyklopedi-ї (зроблена головно на підставі Вольфа).

35. Перехід українських земель до Жиґимонта (до с. 226).

Над питаннєм про долю волостей Свитригайла ми мусимо ще спинити ся, аби уникнути деяких можливих непевностей.

Одинокою волостю Свитригайла по смерти Жиґимонта в землях в. кн. Литовського була Волинь, і туди його покликано вже по смерти Жиґимонта. (див. с. 230). Як би Свитригайло володів ще якимись землями, Казимир,

зовсїм певно, лишив би їх за ним. Та й Длуґош (IV с. 636) говорить тільки про Михайла Жиґимонтовича, що мав якісь значнїйші волости в в. князївстві. Київ Казимир передав Олелькови зараз, скоро прийшов на Литву. Вправдї в Arch. Sang. I ч. 38 подана грамота Свитригайла з датою в Київі 1442 р., але індикт її вказує на р. 1433/4, так само й імя кн. Носа між членами Свитригайлової ради. Грамота видана з ориґіналу, тому не хочу підозрівати вірности її в виданню. По всякій правдоподібности маємо тут, як і на деяких иньших грамотах Свитригайла, скомбіновану дату від сотворення сьвіта і від Христа (1442-8 == 1434). Зрештою дати Свитригайлових грамот взагалї задають великі трудности, так що їх аналїза й хронольоґічне упорядкованнє могло б бути предметом спеціальної студиї. Остатня певна київська грамота Свитригайла — се наданнє Каленику Мишковичу 17/X 1437; сьвідки на нїй ті самі, що виступають з Свитригайлом у Львові в вереснї 1437 р. 17). Між ними інтереснім камінецький староста Лостовский і Петр Войнїцкий — се могли бути відпоручники галицько-подільскої шляхти.

Пок. Лєвіцкий (с. 283), за ним Любавский (ор. с. с. 89) припускали, що за Свитригайлом могла зістати ся Браславщина. Лєвіцкий опирав сю гадку на наданню Стреченовичу 1438 р., але як вказав я вище, сю грамоту видав Свитригайло ще маючи Волинь, отже перед своїм упадком. Таким чином Свитригайлови перед смертю Жиґимонта не лишило ся нїчого на Українї.

36. Лїтература в. кн. Литовського від проголошення в. кн. Казимира.

Період сей оброблений дуже нерівно. До недавна одиноким науковим курсом для нього зіставав ся курс Каро Geschichte Polens, доведений до смерти в. кн. Олександра (т. IV, 1875, до р. 1455, т. V ч. 1, 1886, до р. 1480, т. V ч. 2, 1888, до смерти Олександра). Останнїми часами пощастило початкови періоду — проголошенню і першим рокам панования Казимира. Окрім давнїйшої студиї Квятковского Ostatnie lata Wladyslawa Warneńczyka (Przew. nauk. 1883) і сенсаційної розвідки пок. Лєвіцкого Wstąpienie na tron polski Kazimierza Jagiellończyka 1887 (Rozprawy wydz. hist.-filozof. т. XX) та статї Прохаски Kazimierz Jagiellończyk a Inflanty 1440-50 (Kwart. histor. 1898 р. — огляд матеріалу з X тому LEKUrkb.), по виходї моєї книги в першім виданню (в 1903 р.) вийшли: згадана праця Копистяньского про Михайла Жиґимунтовича, Prochaska O rzekomej unii 1446 r. (Kwartalnik hist. 1904), Sroczynski Elekcya Kazimierza Jagiellończyka na krola polskiego

(Sprawozdanie gimnazyum w Rzeszowie, 1904), рецензії Фрідберґа (в Kwart. hist. 1905) і Бучинського (в Записках т. LXXV). Потім нового оброблення діждали ся останнї лїта Казимира в користній праці Папе: Polska i Litwa na przełomie wieków średnich, т. I: Ostatnie dwunastolecie Kazimierza Jagiełłończyka, 1903. Статї його ж, зібрані недавно разом п. т. Studya i szkice z czasów Kazimierza Jagiełłończyka, 1907, мало дотикають справ для нас інтересних. Загальний характер мають статї Прохаскн: Charakterystyka Kazimierza Jagiełłońzyka (PrŸew. naukowy, 1904 стороннича й доктринерська, як звичайно у автора в останнїх часах) і Rady Kallimacha (Przewod, naukowy 1907). Позатим маємо загальні курси перестарілі або поверховні, та моноґрафічну лїтературу, яка більше або меньше входить в інтересні для нас події. З давнїйших курсів згадаю Atbertrandi Panowanie Kazimierza Jagiełłończyka, Jana Alberta i Alexandra Jagiełłończyka, 2 томи, 1826-7; Gołębiowski Dzieje Polski za W. Jagiełły i Władysława III, 1848 (Dzieje Polski za panowania Jagiełłonów т. II) і Dzieje Polski za Kazimierza, Jana Olbrachta i Alexandra, 1848 (ibid. т. III); Czerny Panowanie Jana Olbrachta i Alexandra Jagiełłończykóow, 1871. З новійшого, окрім досить поверховних, напів популярних компіляцій Іловайского й Брянцева, короткий, і теж досить поверховний погляд на полїтичні відносини тих часів дає також Любавский в своїй праці: Литовско-русскій сеймъ, Льв., 1900.

37. Тестамент Казимира (до с. 252).

Про тестамент говорять пізнїйші хронїсти: лїтопись Биховця (с. 62-3), Стрийковский (II с. 291), Бєльский (с. 688). Давнїйші — Мєховский, Децій, Ваповский, мовчать про нього. Коли перше виданнє хронїки Мєховского (1509) було сконфіскoване, в новім виданню її (1521) вставлено між ин. уже й про тестамент (варіанти з першого видання Мєховского див. в додатках до Ваповского — Scriptores rerum polonicarum II с. 257-8). Отже тодї вже сей переказ став офіціальним.

В лїтературі над сею справою застановляв ся Каро (V. 2 с. 631 і далї). Він відкидає звістку про тестамент, виходячи з того, що Казимир стремів до того, аби як тїснїйше звязати Литву з Польщею, отже мовляв не міг дїлити їх між синами. Але у Длуґоша Казимир заявляв тільки, що до свого віку не дасть вел. князївства в осібну державу, і взагалї сей психольоґічний арґумент Каро не здаєть ся минї стійним. Натомість дуже промовляють

против тестамента ті обставини, в яких виступає перша звістка про нього, й мовчаннє про нього при виборах Ольбрахта (див. у старших тих хронїстів). Дуже цікаво також, що скільки разів про сей тестамент зачинали говорити з литовського боку за Ольбрахта й пробували потягнути за язик самих Поляків, з Польщі збували се мовчанкою — і справі вибору вел. князя і потім в справі надїлення Жиґимонта (див.на с.254-5), і в проєктї унії 1496 р. (Cod. ep. saec. XV т, III ч. 422) — в текстї 1499 р. се місце опущено. Папе не оцїнює відповідно сих фактів, боронячи Казимирового тестаменту в своїй новійшій праці (Polska i Litwa, гл. 9). Против виводів Каро він покликуєть ся тільки на сьвідоцтво Олександра, при справі надїлення Жиґимонта. Але я вказав уже, як мало можна покладати ся на се сьвідоцтво.

38. Змова руських князїв 1480 р.

Про змову сю старша лїтература: Stadnicki Bracia с. 177-80 і 192-5, Антонович Монографіи I с. 240-1, Иловайскій Ист. Россіи II с. 288-9, Wolff Kniaziowie с. 5-6. Слїдом на виходї першого видання сього мого тому вийшла книга дра Папе Polska i Litwa na przełomie wieków średnich, де осібний, дуже старано зроблений роздїл спеціально присьвячений „змові князїв”. Кілька доповнень до його виводів дав в своїй рецензії сеї книги В. Бучинський (Записки т. 75). Сим вичерпуєть ся вся лїтература сього цїкавого епізоду, далеко не розслїдженого так, як він того заслужив.

Передо усїм хронольоґія сеї справи. Всї давнїйші дослїдники — Стаднїцкий, Антонович, Іловайский, приймали без всяких остережень оповіданнє Нарбута до його дати включно, у нього ж весїлє Більського відбуваєть ся в падолистї 1482 р., і тодї викрито змову. Тим часом в писанім зараз по подїї листї хелминського воєводи конспірація відкриваєть ся перед Великоднем; любецька хрониїка день, визначений собі конспіраторами, кладе на вербну недїлю 1481 р., а Супрасльська лїтопись дає докладну й очевидно — вірну дату скарання конспіраторів: „в лЂто 6989 индик. 14 мца авгус. 30, при воєводЂ виленском пану Олехну Судимонтовичу, а троцком пану Мартину Кгастовьтовичу” (ся докладність і правильність записки — пор. реєстри воєвод у Вольфа — вказує, безперечно, на сучасність).

Приймаючи вище подану дату конспірації — цьвітень 1481 р., Папе пробував одначе представити так, що відомости про неї дійшли до короля ще в 1480 р., і вони нагло спинили Казимира в приготованнях до війни з

Москвою (с. 64-5). До такого представлення змусила Папе звістка московських лїтописей про якісь усобиці, що стримали Казимира, і записка ґданської хронїки, що вже виразно називає змову „руських панів" причиною, чому Казимир вернув ся з походу — він був остережений і вернув ся з жінкою й сином до Литви (Script. rerum prus. IV с. 687). Але звістка московських лїтописей про усобиці сюди не належить: др. Папе перериває фразу, а лїтописне оповіданнє далї поясняє про які усобиці говорить: „тогда бо воєва МенгирѢй царь перекопскій королеву Подолскую землю". І про конспірацію князів сї лїтописи говорять потім як про річ зовсїм нову. В ґданській хронїцї про конспірацію згадано подвійно: раз під 1480, другий під 1481 р. і очевидно, вона має тут дублєти — короткі звістки, з яких одну звязано з війною 1480 р., а другу занесено під осїнь 1481 р., коли скарано участників змови. Очевидно, хронїку складено згодом по подїях, і так з'явив ся дублєт конспірації, якимсь полїтиком перенесений на 1480 р., як причина наглого звороту в полїтицї Казимира. Бо ж нїяк не можна думати, щоб коли Казимир дїйсно довідав ся про змову ще під осїнь 1480 р. і таїв ся з своїми відомостями, то про се знали б в Ґданську, і щоб мало місце таке друге несподїване відкритє змови в 1481 р., коли нитки сеї змови правительство тримало ще з осени 1480 р.

Що до обстанови, в якій мав відбути ся напад на Казимира, то маємо два зовсїм відмінні мотиви: плян нападу на ловах, і змову на весїлю. Сей другий дуже неправдоподібний, бо знову викрито в останнїх тижнях великого посту, коли весїля бути не може. Одначе оповіданнє про недавнє весїлє кн. Більського, що мусїв тїкати по першій шлюбній ночи, читаємо уже в московських лїтописях. Нарбутове оповіданнє, можливо, тільки розвиває сю згадку старих лїтописних компіляцій. Але саме те старше лїтописне оповіданнє, може бути, тільки розвинуло в такій романичний формі дїйсний факт, що Більський, утїкши до Москви, заходив ся, щоб дїстати з вел. кн. Литовського свою жінку, з якою — се вповнї можливо — незадовго перед тим оженив ся. Другий мотив — про плян нападу на Казимира на ловах, хоч переказаний по горячим слїдам, може бути такою-ж леґендою, як я вже натякнув у текстї, хоч напр. Папе приймав се оповіданнє як зовсїм певне.

Старші дослїдники приймали, що князів стято в Київі, і не без драматичности малювали образ кари довершеної над Олельковичом на очах Киян (Антонович, 1. с.). Але погляд сей нї на чім не опертий.

Висловив його Стаднїцкий, в формі здогаду, але опирав ся при тім по части на такій непевній основі, що мовляв се мусїло стати ся в Київі, бо київська лїтопись має про се докладну дату, по части — просто на помилцї. Він читав текст листу Більського zdradzieckim obyczaiem osądzili w Kijowie, тим часом в Скарбцї, звідки він бере цитату, стоїть „osadzili”, а в ориґіналї — „зрадили”. Здогад Стаднїцкого повторив уже в катеґоричній формі Антонович, а за ним Іловайский. У Нарбута (VIII с. 228) князів вішають у Вильнї.

39. Повстаннє Глинського.

Повстаннє Глинського в новійшій лїтературі не було відповідно оброблене. Специяльні працї тільки давнїйші або взагалї безвартістні: Leasmann Fürst Glinski (Biographische Gemälde, II). Берлїн, 1830, Waraka De ducis Michaelis Glinscii contra Sigismundum regem Poloniae et m. ducem Lithuaniae rebellione, Берлїн, 1868, статя Бартошевича — Encyklopedya powszechna X с. 7-16, De Laveau KniaŸ Michał Gliński, szkic historyczny — Dziennik Polski, 1880-1 (ч. 296, 298-301 і 1) і осібно — Львів, 1881. Крім того: Карпов у згаданій дісертациї (гл. V, с. 128 і далї, — він обмежаєть ся тільки кампанїєю 1507 р., і то не використовує всїх джерел), Антоновича Монографіи I с. 241-4, Pułaski Stosunki z Mendli-Girejem chanem Tatarów perekopskich, 1881, с. 99 і далї, 123 і далї; вкінцї Wolff Kniaziowie (с. 80-5) властиво найцїннїйше з цїлої тої лїтератури.

З джерел історіоґрафічних для історії повстання мають особливе значіннє Децій і Ваповский як сучасники. Порівняннє їх оповідань з иньшими джерелами доказує їх достовірність: й короткому оповіданню Деция й далеко ширшому — Ваповского не можна зробити нїяких поважних закидів. Масу самостійних, але дуже непевних звісток і подробиць дає Стрийковскій, і між ними не легко вибрати зерно з полови. Подекуди ми можемо сконтролювати його, і тодї одно оправдуєть ся, друге знову показуєть ся неправдою. Так нпр. реляция Глинського й иньші документи потверджують звістки про походи Глинського під Клецьк і на Новгородок, про пустошеннє Білої Руси й „загони” Глинського під Вильном. Але нпр. звістку про прихід йому в поміч Дашковича з 20.000 кінноти рішучо збиває та ж реляция і мовчаннє иньших джерел. Маршрут Глинського, де Мозир здобуваєть ся вже після иньших походів, стоїть в суперечности з иньшими джерелами. У Стрийковского Глинський здобуває й Туров, але Туров був

його маєтністю. З того виходить, що там де Стрийковского не можемо сконтролювати, його звістки треба приймати cum grano salis. Пишучи на Білій Руси, він міг зібрати деякі відомости про повстаннє й 50 літ пізніше, але знову як письменник некритичний і охочий до фантазій, не всюди міг виріжнити правду, не одно міг додати від себе, або помилитись.

В новійшій історіоґрафії сї оповідання Стрийковского наробили чимало заколоту. Напр. проф. Антонович тим способом описує успіхи Глинського в Київщині: "Люде з Київського князївства стріли Василя Глинського радо. Довідавши ся, що повстаннє Глинського має на меті відновленнє самостійного руського князївства, міста відчиняли йому ворота, земяне прибували в його табор і складали йому присягу. Славний староста черкаський і канївський Остафій Дашкович получив ся з ним на чолї полків своїх повітів. Кияне думали, що настав час, коли їх місто стане знову столицею великого руського князївства" — Монографіи І с. 243. Сей живий образок ш. автор опер головно на оповіданню Стрийковского, але Стрийковский (II с. 346) каже тільки, що Василь Глинський був обложив Житомир і Овруч (Zytomira i Owrucza dobywał, — але, видко, не взяв і що йому присягли деякі київські бояре й шляхтичі. Про сам Київ анї згадки, й очевидно, що Київа Глинський навіть не пробував здобути: инакше в кореспонденції Жиґимонта з Менґлї-ґераєм про Київ ми б про се почули (див. особливо лист 101 в збірцї Пулаского). Що до Остафія Дашковича з черкаськими і канївськими полками, то тут стала ся така історія: Стрийковский каже, що Дашковича прислав був в. кн. Василь з московським полком в поміч Мих. Глинському в Мозир: Wasil w. x. moskiewski przisłał mu na pomoc Ostaphija Daskiewicza onego sławnego kozaka (który się był do niego przedał, jako miał obyczaj) z dwudziestą tysięcy ludzi moskiewskich jezdnych. Двадцять — тисячний московський полк з Дашкевичом на чолї — се фантазія або побільшеннє, хоч се повторяють і нові дослідники (Пулаского Ostafi Daszkiewicz — Szkice I с. 243, Welff Kniaziowie с. 83); але що Дашкевич дійсно був післаний до Глинського з Москви, се потверджує сьвідоцтво Івашка Немирича — у Бонєцкого Poczet rodów litewskich с. 243 (з Литов. Метрики). Антонович, видно, уважав Дашкевича за канївського й черкаського старосту, й відти виросло його представленнє; але канївським і черкаським старостою Дашкович став не скорше як в 1514 р. — див. Пулаский 1 с. с. 244.

Що успіхи Глинського в Київщинї зовсїм не були значні, найліпше видко з

того, що в своїй реляції до Москви він не згадує про Київщину нїчого.

Взагалї сучасні листи й документи дають дуже важний матеріал до доповнення й сконтрольовання хронїстів. На першім місцї стоїть реляція Глинського, вислана в Москву з його післанцями під час повстання, але перехоплена в Литві — видана в Актах Зап. России II ч. 20 під хибною датою 1507 р. Далї, дуже важні відомости містять листи Жиґимонта до Менґлї-ґерая, зібрані у Пулаского Stosunki z Mendli-Cirejem ч. 99-104 (перед тим більша частина її видана була в Актах Зап. России т. II). Важний також лист Жиґимонта до в. кн. Василя з червня 1508 р. в Актах Зап. Рос. II ч. 36. На жаль судові зізнання звязані з повстаннєм не видані всї; в Актах Южной и Зап. России I ч. 46 подане інтересне, цитоване вище зізианнє Колонтаєва, але нпр. зацитоване у Бонєцкого Poczet с. 243 зізианнє Немирича не видане й досї.

40. Лїтература по історії Кримської орди.

Історія Кримської орди не богата лїтературою. З давнїйших треба згадати: Sestrencewicz de Bohusz (арцибіскуп могилївський) Histoire du royanme de la Chersonèse Taurique, Brunswick, 1800, I і II, друге вид. 1824 р. (і по российськи: Исторія о Тавріи, I-II, 1806). Langlés Notice chronologique des khans de Crimée — в додатку до його Vogage da Bengale a Petersbourg, III, Париж, 1802. Hammer Geschichte der Chane der Krim unter osmanischer Herrschaft, Відень, 1856 (натомість Zinkeisen в своїй Geschicte des Osmanischen Reiches Крима майже не чіпає). Хартахай Историческая судьба крымскихъ татаръ — ВѢстникъ Европы, 1866. Новійша лїтература, з якою властиво треба рахувати ся, складаєть ся з двох праць: Howorth History of the Mongols, Льондон, 1880, де VII глава II тому (с. 448-626) містить історію Кримської орди. Друга важнийша: В. Смирнов Крымское ханство подъ верховенствомъ Отоманской порты до начала XVIII в., Петербург, 1887, і продовженнє її: Крымское ханство подъ верховенствомъ Оттом. Порты въ XVIII в. до присоединенія его къ Россіи, Одеса, 1889 (Записки одесского істор. тов. т. XI). В працї Говордза, а ще більше у Смірнова, вага лежить в джерелах орієнтальних — турецьких і арабських. Иньші джерела, західно і східно-европейські — італїйські, нїмецькі, московські, а ще більше — русько-литовські й польські, використані дуже мало. При тім праця Говордза дуже коротка, а Смірнова написана незвичайно хаотично й важко. Спеціальні моноґрафиї вказую в поодиноких

місцях при тексті.

41. Італійська кольонїзація Чорноморя.

Про італійську кольонїзацию Крима й торговлю див. особливо: Н. П. Мурзакевичъ Исторія генуэзскихъ поселеній въ Крыму, 1837. M. G. Canale Della Crimea del suo commercio e del sui dominatori dalle origini fino ai di nostri, commentari storici, Genova, т. I-III, 1855-6 до наших часів належать т. I і початок II, 1855 (цїнний для свого часу матеріал, але ненауково оброблений). Кене — Описаніе музеума кн. Кочубея, I-II, 1857, також по французьки. Heyd — Die italienischen Handelscolonien am schwarzen Meere, 1862-3 (Zeitschrift für die gesammte Staatswissenschaft), що в переробленій і доповненій формі війшло в його Geschichte des Levantehandels im Mittelalter, I-II, 1879; крім того в французький переклад сеї працї, переглянений і доповнений автором: Histoire du commerce de Levant, publiée par Furcy Raynod, Липськ, 1886 (про кримські кольонїї особливо т. II с. 158 і далї нїм. вид. = II с. 156 франц. вид.). Брун Notices historiques et topographiques concernant les colonies italiennes en Gazarie Mémoires de l'acad. de Petersbourg, серія VII т. X, 1866 і в новій обробцї — О поселеніяхъ италіанскихъ въ Газаріи — Черноморье т. I. Йогож Матеріалы для исторіи Сугдеи, 1872 — Черноморье т. II. Юргевичъ Уставъ для генуезкихъ колоній въ ЧерноморьѢ изд. въ ГенуѢ въ 1449 г. — Записки одеського істор. тов. т. V. Amedeo Vigna — річні огляди подій — Esposizione storica degli avvanementi, за pp. 1453-1475 в його Codice diplomatico delle colonie tauro liguri, і Discorso storico sulle quistioni private при кінцї кодекса (в т. VI і VII 1-2 Atti della societa Ligure di storia patria, 1868-1879). Волковъ Четыре года города Кафы (1453-1456) — Записки одеські т. VIII. М. Ковалевскій Юридическій бытъ генуезскихъ колоній на Черномъ морѢ во второй половинѢ XV вѢка Сборникъ посв. В. Буданову. Його ж реферат на харківськім зїздї: Къ ранней исторіи Азова, головно про венецьку кольонїю в Танї, в Трудах з'їзда т. II, 1905. Чимало дрібнїйших заміток і материялів до сього питання в тихже Записках одеського історичного товариства.

42. Татарська полїтика Литви й Польщі.

Для історії відносин до Татар Польщі й вел. кн. Литовського зроблено досї дуже мало. Одинока моноґрафія — Ю. Бартошевича Pogląd na stosunki Polski z Turcyą i Tatarami, na dzieje Tatarów w Polsce osiadłych, na przywileje tu im nadane, jako też wspomnienia o znakomitych Tatarach polskich, Варш.,

1860, і для свого часу були працею занадто поверховою, а тепер не має ніякого значіння. По за тим маємо тільки ряд статей К. Пулаского Stosunki z Tatarszczyzną, w połowie XV wieku (Ateneum 1882, II), Stosunki Polski z Tatarszczyzną od połowy XV w., т. I — Stosunki z Mendli-Girejem, chanem Tatarów perekopskich (1469-1515), 1881 (збірник грамот з великою, на 193ст. вступною розвідкою про відносини за Менґлї-ґерая), і її продовженнє: Machmet Girej, chan Tatarow perekopskich i stosunki jego z Polską (1515-1523) (Szkice i poszukiwania histor. II, 1898). Нарештї останнїми часами порушив татарську полїтику в. кн. Литовського В. Ляскоронский в своїй статї: Русскіе походы в степи въ удѢльно-вѢчевое время и походъ кн. Витовта на татаръ въ 1399 г. (Журналъ Мин. Нар. Просв. 1907 кн. IV-V), але в тім виявив таке незнаннє фактів, джерел, лїтератури, що його виводи і погляди не мають нїякого інтересу. В загальних курсах по історії в кн. Литовського і литовсько-польських відносин Антоновича, Філєвича, Барбашева й ин. є тільки дуже побіжні замітки до татарської полїтики, так само і в курсах польської історії. Тільки в книжцї Папе Litwa i Polska присвячено досить уваги татарським справам, хоч воно й має характер досить епізодичний. Смірнов в своїм курсї історії Крима дотикає також татарсько-литовсьвих відносин (особливо с. 153 і далї), але повне необізнаннє з джерелами русько-литовськими, зазначене вже вище, паралїзує сї його екскурси. Досить напр. сказати, що про звісний конфлїкт Литви з Татарами про Поділє він говорить на підставі Шлєцера, що опирав ся на Кояловичу, а той на Стрийковскім!

43. Хаджі-ґерай і Девлєт-бірди. (до с. 308).

Гіпотезу про тотожність Девлєт-бірди з Хаджі-ґераєм розвинув найновійше Смірнов ор. с. с. 229 і далї, відкрив до неї дорогу одначе вже Сестренцевич, скомбінувавши устні й письменні звістки, які мав про Хаджі-ґерая (II 198): II (Edigei) eut pour successeur Hadgi-Dewlet-Gherai... On sait seulement qu'il naquit á Trocki en Lithuanie pendant l'exil de son cousin l' infortune Toktamische et qu'un paysan nommé Ghérai le sauva avec peine du massacre, ordonné par les ennemis de la famille. Il avoit alors 10 ans, et étoit en Asie. Huit aus après, quelques hordes mecontentes du gouvernement cherchoient un prince du sang de Genghis-kan pour s'en faire le chef. Le bon paysan leur présenta Hadgi et ne demanda pour toute recompense que l'attribution de son nom à tous les descendents de Hadgi... Потім Хаджі trop foible pour lutter contre revolution, se retira chez Vitolde qui l'avoit mis sur le throne et qui le placa

encore sur celui de la Tauride. Quoique l'histoire n'en fixe pas l'epoque, d' après nos recherches, il paroit que ce ne peut être que dans la troisiéme decade du quinzième siècle, ce qui revient à l'année 1428. Canale, котрого праці Смірнов не знав зовсїм, укомбінував сї звістки ще близше до тої форми сеї гіпотези, яку приймаємо ми. Він пише (II с. 51): Egli appellavasi Devlet ed era cugino di Tokatmiche; toccava appena il decimo anno quando accadde l' assassinio de' suoi; na contadino nominato Ghirej, lo rapi e lo si condusse seco clatemente in Asia ove il teune nascotto divulgandolo a proprio figlio. Потім сей Девлєт додав собі імя Хаджі — aggiungendo al nome di Devlet quello di Chadj o pellegrino — quel nome aerbó in appresso Devlet a memoria dell' esiglio. Пізнїйше Девлєт — non avendo forze dastanti da poter contenere que' rivoltosi si ritrava correndo l' anno di 1428 presso il Gran Duca Vitoldo, antico alleato di sua famiglia, ch'ebbe ad adiutarlo affinché a poco a poco si ponesse in mano il freno della piccola Tartaria.

Смірнов зробив властиво той крок на перед, що для імени „Девлєт" вказав на Девлєт-бірди, і се зближеннє підпер вказівкою на подібність монет Девлєт-бірди до Хаджі-ґераєвих. При тім черпав він одначе деякі відомости з других рук і не знав зовсїм сучасних звісток про зносини Девлєт-бірди з вел. князївства Литовського, а в них би знайшов попертє своїм виводам, хоч би на те, аби відкинути звістку подорожника Шільтберґера, що Девлєт-бірди правив тільки 3 днї!

Про Девлєт-бірди — Тізенгаузен I с. 533-4, пор. с. 409 прим. Codex Vitoldi ч. 1223. Давнїйша русько-лит. лїтопись с. 50, в похвалї Витовту, і Стрийковский II с. 175. Оповіданнє русько-литов. лїтописи про татарську полїтику Витовта вставлене в початкову похвалу редактором лїтописи — див. мою статю про сю похвалу, Записки Н. тов. ім. Шевч. т. VIII с. 9.

Про монети Девлєт-бірди — статї Григорьева й Юргевича в Записках одеських т. I і VIII, Смірнов ор. с. с. 181 і далї. Кримські монети його належать до двоязичних (bilingues) ґенуезько-татарських, і давнїйші дослїдники уважали їх анахронїстичними, то значить битими за пізнїйших часів Хаджі-Ґерая, тільки з іменем давнїйшого Девлєт-бірди; против сього погляду вистудив Смірнов 1. с.

44. Татарські хани — Витовтові клїєнти в Орді по упадку Тохтамиша (до с. 317).

Маємо дві ширші звістки про сї Витовтові заходи — в похвалї в. кн. Витовту писаній невдовзї десь по його смерти і вставленій в Давнїйшу литовську лїтопись (Уч. зап. акад. с. 48-9, про сю похвалу див. мою розвідку в т. VIII Записок Наук. тав. ім. Шевченка, передр. в І кн. Розвідок і матеріялів), і у Длуґоша, під р. 1418. Біда в тім, що обидва джерела вичисляють клїєнтів Витовта дуже відмінно, і то часом з такими іменами, яких ми в иньших джерелах майже зовсїм не знаємо:

Похвала:Салтан, Длуґош:Zoltan Zeledin, Східнї джерела:Джелаль ед-дін.

Похвала: Малий Саман (Салдан), Длуґош: Keremberden, Східнї джерела: Керім-бірди.

Длуґош: Bethsubulan, Східнї джерела: Кепек-хан.

Длуґош: Jeremferden, Східнї джерела: Чекре-хан.

Похвала: Девлад-бердый , Східнї джерела: Девлет-бірди.

Похвала: Магмет, Східнї джерела: Магомет-хан (Улу-Мухаммед).

Двох Салтанів Похвали годї витолкувати — хто зна чи обидва вони не означають одного Джелаль-ед-діна (Zeledin Длуґоша). Про нього див. ще у Тізенгаузена ор. с. с. 473, Длуґоша IV с. 141, пор. Scriptores rer. pruss. III с. 214. Jeremferden не звістний зовсїм з иньших джерел, крім Длуґоша. Хоч Гамммер (Geschichte der Gold. Horde с. 377) й записав Jeremferden-а між ханів, але хто зна чи се в дійсности не дублєт до Керім-бірди (пор. вариянт Geremforden). У Длуґоша Керім-бірди виступає як син Джелаль-ед-діна (в дійсности він був його братом). Против нього, коли він ворожо став виступати, Витовт у Длуґоша виставляє Бетсубулана, але той гине від Керім-бірди. Слїдом гине й сам Керім-бірди, й тоді стає ханом — мов би на довший час — його брат Geremferden. В дійсности Керім-бірди гине в боротьбі з братом Джеббар-бірди; потім, по смерти сього остатнього виступає його брат Копек-хан (инакше Кібак, може й Куйдадат), але всї так ефемерічно, що годї тут бачити того Geremferden. Що до Бетсубулана, то здаєть ся, се одна особа з Bexubowitz, що пробував у Свитригайла в 1432 р., або може його батько — див. LEKUrkb. VIII ч. 624. Як з того бачимо, Длуґошеве оповіданнє повне непевностей. Тільки зовсїм іґноруючи дійсну історію Золотої орди можна приймати його en toutes lettres; як то робив прим. др. Прохаска (Codex Vitoldi с. 398) або Барбашев (Витовтъ, кн. 2, с.

113, 187-8).

45. Лїтература унії XVI віку.

Історії переведення унії в. XVI спеціально і повно зробленої ми не маємо. Давнійша праця Мосбаха Początki unii lubelskiej, Познань, 1872, слабо й хаотично зроблена, тапер не має інтересу ніякого (се властиво безсистемний збір ріжного матеріала кінчаючи Жиґимонтом Старим). Розвідка Довнара-Запольского: Польско-литовская унія на сеймах до 1569 г. (в II т. Древностей — Трудів славянской коммиссіи москов. археол. общества, і осібно, Мва, 1897) — дає тільки побіжний і далеко не повний перегляд фактів. Найповнійше до тепер були зібрані факти істерії унії XVI в. в праці М. Любавского Литовско-русскій сеймъ, Мва, 1901, тільки сї факти гублять ся тут серед маси иньших, зібраних в сїй інтереснїй, але перетяженій подробицями й незвичайно важко й непрозоро написаній праці. Загального перегляду розвою сеї справи вона не дає зовсїм.

По за тим невеличку спеціальну лїтературу має саме довершеннє унії і Люблинський сойм: Кояловичъ Люблинская унія — День, 1861, ч. 10-12, його-ж Люблинская унія или послЂднее соедненіе Литовскаго княжества съ Польскимъ королевствомъ на Люблинскомъ сеймЂ въ 1569 г. Спб., 1863, і передмова (невеличка) при виданню Дневника Люблинскаго сейма, Спб., 1869. Його ж Присоединеніе Подлясья къ Польщі на Люблинскомъ сеймЂ 1569 г. — в Памятниках старины въ западныхъ губерніяхъ т. VIII (1885), і также Малишевского Люблинская унія — статї більш популярного характера. Так само не мають значіння і розділи присьвячені Люблинській унії в курсах історії Литви Кояловича (Чтенія по исторіи Западной Россіи, вид. 4, 1884 р., розд. VIII), Іловайского (Исторія Россіи т. III розд. IV), Бранцева (Исторія Литовскаго государства). Не визначаєть ся глубшим аналїзом нї розвідка проф. Дашкевича: Люблинская унія и ея послЂдствія (Университетскія извЂстія київські), передрукована в книзї його: ЗамЂтки по исторіи Литовско-русскаго государства, 1885) нї більш нова історія Люблинського сойму, подана у вступнім розділї праці И. Лаппо: Великое княжество Литовское за время отъ заключенія Люблинской уніи до смерти Стефана Баторія, 1901 (ст. 1-85). В польскій лїтературі, де стільки носять ся з тою унією, на диво — нема нї одної моноґрафії її, нї одного глубшого оброблення; тільки в загальних курсах трактуєть ся вона.

46. Литовська інструкція 1563 р. (до с. 465).

Інструкцію з виленського сейму маємо в двох текстах. Латинський, видрукований в Zrzodłopisima-х в додатках до дневника пьотрковського сойму 1562 р.; польский переклад в дневнику варшавського сойму 1563 р. Польський текст переважно коротший від латинського, дещо упускає, але має дещо й більше против нього: нпр. застереженнє, що литовське військо на війні в Польщі має першеньстьо перед польським, і навпаки. Окрім того при сїм польскім перекладі видруковані (с. 179-181), без всяких близших пояснень, якісь безіменні замітки на литовські постуляти. Постуляти сї що до свого порядку й змісту переважно згоджують ся до буквальности з латинською інструкцією, але не всюди: маємо тут дещо таке, чого не маємо не тільки в польськім перекладї, але і в латинськім текстї інструкції, або дечім відмінне, нпр.:

Talis (rex) eligatur, qui utramque gentem aequali benevolentia complecti et velit et possit (нема в польскім текстї).

Si rex plures habuerit filios, alter ducatui praesit (теж).

Legati ad christianas et barbaras nationes sine discrimine utrinque, prout melius expedire videbitur, mittantur (теж).

Трохи низше пояснено, що порозуміннє, поза спільними соймами, робить ся через відпоручників сенатів, а в інструкції сеї подробиці нема. Далї: Merum et mixtum. imperium ut retineatur (нема в польськім текстї).

Senatus electio, magistratus et officium distributio, legum patriarum condendarum potestas et iurisdictio (теж).

In Litvania sub auspitiis et ductu litvani campiductoris bellum geratur (нема в обох текстах).

Vectigalia Livoniae in aerarium Litvaniae inferantur (нема в польськім).

Dux Curlanidae utrique imperio feudalis sit (теж).

З двох повних текстів інструкції — латинського й польського, більш автентичне значіннє має для нас латинський (хоч на абсолютну повність і докладність його теж не можемо покласти ся). Польский текст, можливо, був витягом, приватно зробленим кимсь з польських участників сойму. Що до латинських витягів з тими замітками, то досить трудно вважати їх за

проєкт інструкції з редакційними замітками, бо поставлені в сумнїв точки (dubium) таки полишили ся в інструкції. Може скорше се постуляти, роблені на підставі інструкції литовськими відпоручниками на соймі? В такім разї примітки до сих постулятів, зроблені може кимсь з польських сенаторів, мали б особливий інтерес. Вони досить толєрують литовські жадання і хоч з певними ограниченнями, але стоять на тім самім становищі, що й литовська інструкція, тим часом як на нарадах сойму й коронні сенатори й посли стали від разу на становищі інкорпорації. Для контрасту порівняти тільки сї примітки з поглядами коронних сенаторів і особливо з замітками, зробленими, очевидно, кимсь з послів на текстї інструкції в дневнику сойму — с. 280 і далї.

47. Питаннє про спільні сойми на Варшавськім соймі 1564 р. (до с. 374).

Справа спільних соймів на Варшавскім соймі не зовсїм ясна. В своїм ультіматумі (Дневник с. 351) литовська делєґація зазначила що осібний литовський сойм має далї істнувати попри сойми спільні. Тому Любавский каже, що литовські відпоручники жадали свого осібного сойму для справ в. князївства, і закидає рецесови, що він се замовчав (с. 672, пор. 675). На подвердженнє такого погляду можна би ще вказати на свідоцтво участника, виленского біскупа Протасевича. Любавскому його промови на Виленськім соймі 1567 р. були, очевидно, неприступні (див ор. с. с. 747) бо друковані в старій варшавській часописи Dziennik Warszawski ч. 14 (т. V), за 1826 р. (з рукописей Т. Дзялиньского). Протасевич каже, що в Варшаві й Більську литовські стани годили ся тільки на „спільну раду” в тих справах, що дотикали інтересів обох держав: Acz w they mierze y nierowno vięnczey na tych rozmowach naszychą varssewskich y bielskich volnosczy y zwyczaiow naszych starych dlia dobrego braterstwa panom Poliakom postampiło się, do czego nas vnia ani pryviley Alexandrowski nie czyągną — aboviem postąmpilismy tego, abysmy yusz od tego czasu z ych miłoscziamy w pewnych rzeczach spoine seymy mievaly — alie zeby dlia tego słova: communia consilia miały yusz ustacz — nasse wolne vielkiego xięsthva starozythne seymy y wolne nasse osoblive rady y zawirania s panem nassym y bez pana o rzeczach y potrzebach nassych wlastnych ziemskich przypadłych — czegosmy ych milosczy w Warssavie y w Bielsku nie odstąpily, tedy bysmy yusz then pryviley y unią Alexandrowską, y volnosci nasse starozythne sami sobie dobrovolnie złamaly — c. 166.

Як бачимо — сказано дуже катеґорично. Але супроти ріжних відмін в литовських жаданнях під час варшавського сойму і з сею катеґоричністю треба бути обережним: не знати в якій стадії переговорів литовські посли займали таке становище. На біду, литовський проєкт рецесу, де він говорить про сойм, в дневнику соймовім виглядає досить непевно, як зіпсований —

польський проєкт: A sejmy walne abyśmy już miewali jedne a spólne to jest sejmy koronne. Ztądże aby sejmy walne w Litwie nie bywali już nigdy.

литовський проєкт: A sejmy wolne abyśmy iuż miewali spulne, to jest sejmy w Koronie, ale przy granicach litewskich. Zkądże też aby w Litwie sejmy takie i potem nie bywały, na których by sprawy spółem Koronie i Xięstwu należące miały być sprawowane.

Слова литовського проєкту виглядають або на прогалину, або на сьвідомий викрут в стилїзації. Думаю, що промовчаннє в публїкованім рецесї справи литовського сойму вказувало б на те, що в литовськім проєктї рецесу ся справа не була зазначена виразно.

48. Лист литовських станів на люблинський сойм 1566 р. (до с. 384).

Zygmunth August etc. Oznaymuiemy tym naszym listem, iz gdy byli posłowie panow rad y od wszech stanow z seymu walnego Brzesckiego do maiestatu naszego kroewskiego posłany y do panow rad y wszego rycerstwa corony Polskiey: pan Jan Hayko kasztelan brzescki, koniuszy grodzienski, dzierzawca wilkieyaki, trabski y krasnosielski, a x. Andrzey Thymochwieiewicz Kapusta castellan bracłavski, dzierzawca na Owruczeh, a Wencław Agrippa secretarz nasz, maiąc na pismie poselstwo za pieczęciami od tych to przerzeczonych stanow, od ktorych byli posłani, co izesmy do ręku naszych od nich przyieli, prze to ono poselstwo wszystko w ten list nasz dla wiadomosci y pamięci, iako rzecz seymową, roskazalismy wpisac do cancellarii naszey do xiąg, y za pieczęcią naszą tego to poselstwa przepis tym panom posłom dac, ktorez to poselstwo tak się w sobie ma.

Instructia od panow rad y wszech inych stanow wielkiego xięstwa Lithewskiego s seymu waluego Brzesckiego panom posłom do ich mci panow rad y inych wszech stanov coronnych, na seymie Lubelskim zebranych, roku 1566 miesiąca augusta piątego dnia.

Naprzod panowie posłowie ze wszytką przystoyną uczciwoscią ich mci panom radom wszytkim duchownym y swieckim y inem wszem stanom coronnym od ich mci panow rad y wszech inych stanow wielkiego xięstwa Lithewskiego zalecenie powolnosci, braterskich słuzb, z więszowaniem dobrego w długi wiek zdrowia y wszego fortunnego wodzenia, y kazdemu ich mci zosobna y wszem wobec w rzeczy pospolitey oney slawney corony Polskiey, iako panom przyiacelom y braciey swey łaskawey y starszey opowiedziec maią. A przy tem przełozyc w te słowa, iz pewni są tego ich mci panowie rady y ini wszyscy stanowie wielkiego xięstwa Lithewskiego, ze w. m. w swiezey a dobrey pamięci swey miec raczycie, y ich mci tez to dobrze pomnią, iako za odesłaniem y napomnieniem od w. m. przez wielką a raczną radę coronną ich mci wielebnego w Bodze xiędza Walentego Herborta biskupa przemyslskiego a iasnie wielmoznego y zacnie wrodzonych pana Stanisława Myszkowskiego z Mirowa woiewodę y starostę krakowskiego y ratynskiego, pana Iadama Drzewickiego castellana inowłocławskiego a pana Iana Lesniowskiego podczaszego lwowskiego, secretarza y dworzanina krola iego mci, roskazali ku w. mciam maiąc posły swe ku w. m. posłać. Gdyz za posłaniem pierwszych posow odkazu zadnego od w. m. nie mieli, s tey przyczyny na ten czas odprawili są posłow swoich ku w. m., gdzie napierwey to przypomionąc zlecili ono poselstwo wszytko, s ktorym pierwszy posłowie od ich mci na tenze coronny Lubelski seym iezdzili, ni w czym onego nie odstępuiąc, gdyz odkazu zadnego na to ani przez te posły nasze, ani potym przez swoie nie uczynili a przeto aby na ten czas przez te teraznieysze posły na ono pierwsze posełstwo odpowiedz pewną a dostateczną ku ich mci panom radam y inym wszem stanom wielkiego xiestwa Lithewskiego dac raczyli, zwłascza ze tez v tym poselstwie przy podaniu artykułow w rzeczach przednieyszych y głownieyszych w tey sprawie, y na ktorych ta sprawa niemało nalezy, y to się tez dołozyło, aby ich msc panowie coronni oznaymic raczyli, iakoby na koniec za pomocą boską y spolnym zezwolenieniem stanow oboyga panstwa zarowno uczciwym y pozytecznym w sprawę zamknąc y skończyć rozumieli. A tak przy tymze y teraz stoiąc, radziby na to na wszytko pewną a dostateczną odpowiedz mieli. A bacząc skrocenie czasu ku skonczeniu y zamknieniu tey tak wielkiey y wazney y wieczney sprawy, y dla ufolgowania w tak ustawicznych woiennych y seymowych pracach, trudnosciach, y vtrat nie małych, y s strony niemałego niebespieczenstwa tego panstwa wielkiego xięstwa Lithewskiego, gdyz o pokoiu z nieprzyiacielem zadney wiadomosci niemasz, ale co y czas ruszenia woiennego spodziewac się musiemy, przeto ich msc baczą y przed się biorą, aby

zamknienie y skończenie na koniec tey sprawy vnii na iny słuszny czas odłozone było, to iest da li bog przyszłym po swiątkach, dla lepszego wczasu y wysywienia oboiego narodu przy granicach oboyga panstwa, tam gdzie by iego krol. mci nablizey y nałaciney było do kazdego s tych seymow obudwu panstw wedle postrzeby y woli iego kro. mci przyiezdzac, azby się te rzeczy ku chwalebnemu koncu mogli snadniey a słuszniey zniesc. Dan z Lublina 22 augusti anno ut supra. (Лит. Метрика, Публ. дплъ. кн. 8 с. 17).

49. До історії підляшського і волинського привилею1569р.(до с. 395).

Про редакційні наради над привилеєм підляським — див. Дневник Люблинського сойму вид. Кояловичом с. 216, 219 і 233, вид. Дзялинським с. 105, 118. Правдоподібно, 5 марта була апробована королем редакція підляського привилею, зладжена сенаторами, але потім посли зажадали, щоб їм позволено поробити в нїм свої поправки; нарештї певні поправки внесли туди відпоручники тих земель, прибувши на сойм.

Любавский (ор. с. с. 825-6) вказує 28 марта як день остаточного потвердження привилея, відкликуючи ся на Дневник вид. Кояловичом с. 231, але властиво сього твердити не можна, бо наради про підляські відносини тривали й далї — див. нпр. ib. с. 257, і при тім могли робити ся поправки в текстї привилею.

Ще необережнїйше говорить Любавский, що волинський привилей був споряджений з кінцем мая (ib. с. 832) Привилей сей був споряджений в мартї ще — див. нпр. згадку про нього в Дневнику вид. Кояловичом с. 233, під днем 28 марта. В Дневнику вид. Дзялиньским тут сказано навить: Przywilej restitutionis Wołynia i Podlasia raczył krol imść podpisać i kazał gi wmościam wydać. Та й незалежно від того неможливо припустити, щоб волинський привилей був споряджений дійсно тільки з кінцем мая, тим часом як уже в мартї видано унїверсал про прилученнє Волини й покликано волинських сенаторів і послів на сойм. Але з другого боку декотрі точки волинського привилею були уложені тільки на підставі петицій волинських панів, то значить не скорше як при кінцї мая. То im dano (Волинянам), пише Нарушевич 5/VI, aby wysadziwszy deputati swoie, sami sobie przywiley napisali iako naliepili y napotrzebniei rozumieiąc, a iego kr. mojć y s Coroną obiecali iem taki przywilei dać (Археограф. сб. VII с. 41). До сього моменту й може належати дата привилею — 26 мая, хоч і се ще не була остатня його редакція: Браславщину додано в сей привилей не скорше

як в червнї.

Справа прилучення Браславщини була поставлена послами тільки в перших днях червня (див. в текстї с. 407-8), і в початках в мотивованню сього прилучення Поляки ще не були певні: 1 червня король мотивує прилученнє Браславщини тим, що вона була частиною Поділя (Дневник с. 398), тим часом як в волинськім привилею записано її як частину Волини (Любавский помилкою каже, нїби то король мотивував прилученнє Браславщини тим, що вона була частиною Волини — ор. с. с. 834). Тому сю редакцію привилею треба відсунути на час іще пізнїйший. Ще 12 червня, як видко з Дневника вид. Кояловичом (с. 418, 416), волинський привилей був в редакції у волинських панів і послів. Потім, в другій половинї червня, переглядали його коронні посли — ib. с. 450.

Примітки

1) Збірка русько-литовських лїтописей, в XVII т. Полного собранія (як низше), містить кілька таких ґенеальоґічних статей.

2) Кунїк; (в збірнику, як низше, с. 133) припускав, що се імя хибно відчитане — треба Dethk; можливо й се.

3) Що до загального становища його завважу, що Кунїк досить далеко йшов за польською традицією: він приймав, що в 1340 р. Казимир зайняв був Волинь (див. с. 123, де він говорить про другу окупацію Волини в 1349 р.), і що при умові 1340 р. Дедько признав дійсно якісь зверхнї права Казимира (с. 120).

4) Так се приймав ще недавно Кунїк (ор. с. с. 142).

5) В виданню стоїть secunda die festi... virginis: треба читати assumpcionis b. Marie, і се вповнї відповідає звістцї Дубницької хронїки, що Людовик

уложив згоду з Кейстутом в день Успенія.

6) Прохаска, не помітивши, що маємо тут в обох виданнях ту саму грамоту, звязує одну з них (Cod. Andeg. V с. 576) з походом 1351 р., а другу (Fejér IX, 2 с. 138) — з походом 1352 р. (ор. с. с. 25-6).

7) Він каже, що звістка про сей похід прийшла до Флоренції в цьвітнї.

8) Андріяшів і за ним Іванів підносили ще, що грамота мусїла бути уложена по смерти Болєслава Ваньковича, що вмер 1351 р., під час того походу. Але з тексту грамоти такої вказівки не можна витягнути.

9) Про неї див. т. III с. 109-110.

10) Я читаю се як одно слово: олна, звичайно читають осібно: оль на годъ.

11) Йому безперечно належить і першенство, бо праця його предложена була ще р. 1884 і вийшла 1893 року. Леонтович в своїй книжці, виданій в 1894 р., не покликуєть ся нїде на працю Зотова, але арґументація його так подібна, що насуваєть ся думка — чи не користав Леонтович з праці Зотова й тільки забув зацитувати.

12) Зотов (с. 143-4) поставив був такий принціп, що до Корибута належать грамоти, де згадуєть ся Корибут або Корибут-Дмитро, а де просто Дмитро — ті належать до Дмитра Старшого. Сей вивід одначе льоґічно не оправданий, скороспішний, і сам Зотов не дотримує його, бо зачислив між Корибутові документи оден з іменем Дмитра (під ч. 5), непевний що до своєї приналежности — а також і що до своєї автентичности.

13) Слово „великий” пропущено в Патріарш.

14) Див. у Пулаского с. 6; се не перешкодило самому Пуласкому приймати два посольства до Менґді-ґерая — Богдана Федоровича й Івашка Сосковича, а ”дещо пізнїйше” — Богдана Андрушковича й Івашенца.

15) Не 5/VIII, як датовано в виданню, — также і низші дві.

16) Правдоподібно перед виданнєм латинської грамоти (див. с. 135 в нотці), але незадовго.

17) Интересно, що її індикт l вказує уже на 1438 р., отже се наш рік 1437, а не вересневий.

Примітки до мапи.

Українські землі в складі Польсько-Литовської держави перед 1569 роком.

Подана мапа має на меті представити полїтичний і адмінїстраційний поділ українських земель, які стояли під властию в. кн. Литовського й Польської корони, перед р. 1569.

Грубшою синьою смугою означені границї держав — Польщі, в. кн. Литовського, Угорщини й Волощини.

Границя в. кн. Литовського з Польщею означена головно на підставі обводу границь 1546 р. (виданий Доґєлем п. н. Limites regni Poloniae et m. d. Lithvaniae, 1758, і вдруге в I т. Археографического сборника документовъ относ, къ исторіи СЂверозап. Руси, 1867). Се дуже докладне означеннє границь, але перенести його на папір не так легко, бо воно переважно означає границю ріжними хороґрафічними вказівками, або й такими як знаки на деревах, і т. и. Щоб перенести його докладно на мапу, треба-б спеціальнїйших дослїдів, і сим досї нїхто не займав ся. При тім воно доводить границю на північ до Воіня тільки (чи властиво починає відти). Для дальшої границї на півночи див. актовий матеріал зібраний у Любавского Областное дЂленіе с. 180-90; його можна до певної міри контролювати матеріялом (пізнїйшим) зібраним в звісній працї Baliński i Lipiński Starożytna Polska т. III і IV (воєводство Підляшське й Берестейське). Для означення Ратенсько-любомльського клину окрім обводу 1546 р. маємо люстрації сих староств — Любомльського й Ратенського з 1563 і 1569 рр. — Архивъ Югозап. Россіи ч. VII т. II і Жерела до історії України-Руси т. VII. Для границї Волини з Белзькою землею і Галичиною — поборові реєстри в XVIII і XIX т. Zródła dziejowe. Для полудневої части литовсько-польської границї — на пограничу воєводства

Подільського з Браславським маємо пізнійше розграниченнє, 1570 р., видане мною в Архиві Югозап. Россіи VIII. 1 ч. 122. Для сеї границї див. іще мою працю: Барское староство, й додану до неї мапу.

Природна границя Польщі з Угорщиною — Карпатський хребет, не підлягала в сїй части змінам, так само як і Днїстер — границя з Волощиною. Границю на Покутю дає люстрація 1563 р. — Жерела до історії України-Руси т. I, Староство Снятинське: вона відповідає нинїшній границї Галичини й Буковини, про її зміни в давнїйшім новійша розвідка д-ра Кордуби: Молдавсько-польська границя на Покутю до смерти Стефана Вел., 1906 (Науковий збірник присьвячений проф. Грушевському).

Границю в. кн. Литовського з Московщиною уставив трактат 1503 р. — Памятники дипломатическихъ сношеній Московскаго государства съ польско-литовскимъ т. I (Сборникь истор. общ. т. 35) с. 398-9, але тут не вказано границї в лївобічній Українї. Пізнїйші описи литовських границь з Московщиною, з 1520-х рр., видані в Документах архива министерства юстиціи (I с. 62 і далї)(Видавець датує їх „коло р. 1523", Любавский в своїй праці (Обл. дѢленіє с. 288) звязував з спором про границї 1529 р.) дають детальнїйші вказівки що до української границї від Любеча до верхів Сули, але все таки дуже загальні, особливо в полудневій части, між Десною і Сулою, бо осад було тодї тут дуже мало, а хороґрафічні означення і не численні, і не легко їх на мапу перевести. З кінцем XVI в. одначе при новій кольонїзації лївобічної України ся кольонїзація досить значно переступила стару границю й опанувала Посемє, притягаючи його до переяславських займанщин. Давнїйшу границю на полудневім сходї вказує запись в Актах Зап. Россіи II ч. 199: в серединї XV в. вона доходила до Донця, і тут, в полуднево-східнїм кутї, мабуть, не змінив її й трактат 1503 р. Пізнїйші вказівки про неї дають московські описи степової сторожі — нпр. Акты Москов. госуд. I ч. 18; див. ще у БѢляєва О сторожевой, станичной и полевой службѢ на Польской УкраинѢ Московскаго государства — Чтенія московські 1846 кн. III.

Границї воєводств означені синьою лїнією тоньшою, границї земель і повітів, на які поділяли ся воєводства — лїнією перерваною.

Для означення границь Руського й Белзького воєводств в XV в. дають матеріал Akta gr. і ziem. т. XI-XIX; на жаль сей матеріал досї нїким близше не оброблений з історично-ґеоґрафічного становища. Для XVI в. мав я при

першім виданню сього тому белзькі податкові реєстри 1535-40 рр. в рукописній копії, спорядженій мною для Археоґрафічної комісиї Наук. тов. ім. Шевченка XVIII; том Zródła dziejowe д. Яблоновского зявив ся занадто пізно, аби міг бути використаний. Видані в нім поборові реєстри Галичини, Белщини й Холмщини дають тепер можність визначити докладно границї воєводств, і границї земель, на які дїлило ся Руське воєводство, і повітів, на які дїлили ся землї Холмська і Белзька; границї сих земель і повітів означені лїнїєю перерваною (Львівська, Галицька, Перемишльська, Сяніцька і Холмська земля Руського воєводства, Холмський і Красноставський повіт Холмської землї, Белзький, Грубешівський, Грабовецький і Любачівський повіт Белзького воєводства). Лекшим кропкованнєм визначив я границю повіту Жидачівського, званого також землею Жидачівського, й повіта Теребовельського.

Поборові реєстри галицькі й подільські, видані в XVIII і XIX тт., дають можність докладнїйше нїж давнїйше визначити границю воєводства Подільського з Руським. Розграниченнє Камінецького й Летичівського повітів подав я по розграниченню 1612 р., отже пізнїйшому — див. мапу в моїй книзї: Барское староство.

Границї підляшських повітів і Берестейщини (Берестейського староства разом з старовством Кобринським) означив я на підставі матеріалу зібраного у Любавского ор. с. та Балїньского і Лїпіньского. Границї Пинського князївства означені на підставі працї Ол. Грушевського: Пинское ПолЂсье, частина II (1903); для докладнїйшого одначе означення кобринсько-пинської границї в її північній частинї матеріалу тут бракує, так що приходить ся означити її гіпотетично. Волинсько-пинська границя, може в звязку з відірваннєм Ратенсько-ветельської волости, а може й ще по давнїйшим традициям, підлягала змінам. Волости Льбязька й Чернечгородська в XIV в. належали до Володимира, й ся традиция жила ще в XVI в. (див. у Любавского с. 192), але по розмежованню 1565 р. зачислені до Пинська. Тодї з сформованнєм Пинського повіта були прилучені до нього також округи Городка й Турова, себто територія, що лежала між Пинським князївством і воєводством Київським з його Мозирським повітом — див. „Описаньє повЂтовъ и границъ" з 1565 р. у Любавского Литовско-русскій сеймъ дод. 55. На мапі я означив лїнїю границї Берестейського воєводства, кропками — границю, Берестейщини (разом з Кобринським князївством) і Пинського князївства, по сьому розмежованню, а лекшим

пунктїром означив старшу волинську границю. Завважу, що місце Чернечгородка вірно вказав д. Довнар-Запольський в статї Изъ исторіи литовско-польской борьбы за Волынь (с. 9 — теп. с. Городок), тим часом як Любавский дав хибне місце йому.

Теж саме „Описаньє" 1565 р. подає також границї Волини і Київщини, а також границї поодиноких повітів київських і волинських, хоч подекуди вони дуже загально і неясно вказані — нпр. північні границї Пинщини або Мозирського повіту. Кілька орїєнтаційних точок або осад — як могила Гончариха (про неї спеціяльна замітка моя

в Записках Наук. тов. ім. Шевченка т. X). Баранївка й Чортория на Случи, Стрільсько на Случи-ж (гранична осада Пинського повіта) і т. и. умисно означив я й на мапі. В деяких точках дають близші вказівки поборові

реєстри волинські й київські, видані в XVIII і XX тт, Zródła, й пізнійші витяги з трибунальських актів тамже в т. XXII. В подробицях вони не всюди відповідають розграниченню 1565 р., і я вважав за ліпше супроти сих змін тримати ся сього акту. Дрібнійшим кропкованнєм означив я ваганнє границі Володимирського повіту з Луцьким. Границя Київського і Овруцького повітів з Мозирською й Брагинською волостию стала границею воєводства Київського з прилученнєм його до Корони, коли волость Мозирська й Брагинська відійшли від нього, зіставши ся в складі в. кн. Литовського (воєводство Минське).

Границю Київського воєводства з Браславським дуже докладно описує згадане разграниченнє Браславщини з 1570 р., але ся границя по Роси була досить ілюзорична, і в дійсности, в міру того як київська кольонїзація переходила за Рось, землї за Росею, що давнїйше, з-поконвіку до Київа належали, почасти переходили знову в залежність від Київа. З побожських городів Божський означено гіпотетично, місце Сокольця навіть близше означити трудно. Натомість місце Каравула звісне тепер докладно, див. про нього замітку Антоновича в Кіев. Старинї 1896, X і мої доповнення в Записках т. XVI с. 6.

Взагалї для історичної ґеоґрафії сього часу, а історії адмінїстраційного подїлу — спеціально, до недавна дуже мало було зроблено і тільки в останнїх десятолїтях почали зявляти ся цінні праці на сім полї. Для земель в. кн. Литовського чимало цїнного матеріалу зібрано (але не оброблено вповнї відповідно) в цитованій книзї Любавского Областное дѢленіе и провинц. управленіе в. кн. Литовскаго, гл. II; до неї додана й старанно зроблена мапа, але в нїй чимало є й недокладностей і довільних змін — нпр. зовсїм іґнорований любомльсько-ратненський клин. Історично-ґеоґрафічні цїли має звісне поважне видавництво Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym Яблоновского і Павіньского (ródła dziejowe, від т. XII почавши), але так як воно оброблене й обробляєть ся, для історичної ґеоґрафії дає воно тільки сировий матеріял, а розвідки говорять про границї земель і повітів здебільшого так загально, що се дає дуже мало реального. Історичні мапи Яблоновского, видані ним як ілюстрація до сих матеріалів в 1904 р. п. т. Atlas historyczny Polski, epoka przełomu z w. XVI na XVII, dział II: ziemie niskie rzeczypospolitej, становлять дуже цїнний набуток. Але так як їх маємо тепер — без всякого коментаря, без означення джерел, без хронольоґії, без відріжнення гіпотетичного від

документованого — мапи сї не вповнї осягають своєї мети. З старших публїкацій лишається найцїннїйшою згадана публїкація Baliński i Lipiński Starożytna Polska. Новійша книга Z. Gloger Geografia historyczna dawnej Polski, друге виданнє 1903, не має найменьшої вартости — се популярна, слабенько зроблена компіляція. Так само Koneczny Geografia historyczna Polski, 1905 (Biblioteka Macierzy polskiej, Льв.).

Атласи й мапи Plater Atlas historique de la Pologne, Познань, 1827; Lelewel Atlas historyczny do dziejów polskich, Вроцлав, 1844; Chrzanowski Karta dawnej Polski, Париж, 1859; Niewiadomski Atlas ao dziejów Polski, Варш., 1899. Історичних мап Польщі з'являло ся багато, новійші: W. Heck Mapa hist. Polski, 2 вид. 1896; I. Babirecki Mapa rzeczyposp. Polskiej, 3 вид., без року; Polska w XV, XVII i po kongr. wiedeńskim, Kp. 1899.

Давнїйший картоґрафічний матеріал: Лянскоронскій Иностранные карты и атласы XVI и XVII вв. относящіеся къ Южной Россіи, Київ, 1898 (з Чтеній київ. істор. товариства); йогож Гильомъ Левассеръ де Бопланъ и его историко-географическіе труды относительно Южной Россіи, К., 1901. Adelung Ueber die älteren ausländ. Karten von Russland bis 1700. Rastawiecki Mappografia dawnej Polski, Варшава, 1846. Кордтъ Матеріалы по исторіи русской картографіи, I, К., 1899. Rizzi Zannoni Carte de la Pologne, divisée par provinces et palatinats et subdivisée par districte, 1772.

ҐЕНЕАЛЬОҐІЧНІ ТАБЛИЦЇ ДИНАСТИЇ ВЕЛИКИХ КНЯЗЇВ ЛИТОВСЬКИХ

Примітки до ґенеальоґії великокняжої литовської династиї

До ґенеальоґії великокняжої литовської династиї підставовими працями служать розвідки Стаднїцкого і Вольфа — серія розвідок Стаднїцкого: Synowie Gedymina, Olgierd i Kiejstut (див. вище с. 427), Bracia Władysława Jagiełły, 1867, Dodatki i poprawki dalsze do dzieła: Bracia Władysława Jagiełły 1), Льв., 1873. Ревізію поглядів Стаднїцкого робить Вольф в книгах: Ród Gedymina, dodatki poprawki do dzieł hr. K. Stadnickiego, Kp. 1886, і Kniazowie litewsko-ruscy, Варшава, 1895. Від сих совістних і науково зроблених праць, передовсїм від праць Вольфа, як новійших, а опертих на розслїдах Стаднїцкого, виходять і повинні виходити всякі дослїди в княжій

литовській ґенеальоґії.

До початків династиї крім праці Вольфа (Ród Gedymina — Стаднїцкий сею справою не займаєть ся) див. ще лїтературу на с. 427. Про спорідненнє сеї династиї з великоросийськими домами див. ще Екземплярского Великіе и удѢльные князя СѢверной Руси, I-II, 1889 і 1891, шлюби з польською династиєю — Balzer, Genealogia Piastów, 1895. Про потомство Кейстута екскурси у Конечного Jagiełło і Witold, дод. I і II. До ґенеальоґії княжих родів що вийшли з литовської династиї ще Леонтовичъ Очерки исторіи литовско-русскаго права, 1894, і критичні замітки Любавского Къ вопросу объ удѢльных князях въ Литовско-русскомъ государствѢ, Спб. 1894 (з Журнала Мин. Нар. Просв.).

В своїх таблицях я поминаю зовсїм особи що фіґурують тільки в джерелах непевних, як середнї й шир. редакції русько-литовська лїтопись, Нарбутові джерела, ріжні пізнїйші ґенеальоґії. У Вольфа є ще нпр. син Витеня, ще одна донька Гедиміна; в дальшім поколїнню (поминаючи Ольгердову династию) опускаю одного непевного Наримунтовича і одного Кориятовича. Про дальші поколїння й династию Ольгерда скажу низше.

Деякі особи не зовсїм певні я означив знаком запитання. Тойже знак, поставлений перед особою, показує, що походженнє її від особи, поставленої перед нею, не зовсїм певне. Коли в датї можливе деяке ваганнє, додаю к. (коло).

Що до числа й імен Гедеминових синів нема вагання: їх згідно дають наші джерела; є вагання тільки що до порядку їх старшинства. Я вичисляю їх в порядку давнїйшої русько-литовської лїтописи (так як і Вольф); з нею згоджуєть ся і Воскр. (під р. 1341, с. 20). В кількох иньших ґенеальоґіях Монвид стоїть на остатнім місцї (1 Софійська с. 235,4 Новг. с. 72, Авраамка с. 103, Никон. II с. 231); в „НачалѢ государей литовских" (Воскр. I с. 254, пор. с. 165) Явнут стоїть вище Ольгерда, і т. и. Доньок вичисляю в порядку їх замужества; ріжню ся з Вольфом в тім, що Єлисавету ставлю перед Анною, на підставі дослїдів Бальцера, і счеркую її перше нїби імя „Damniła", I тут і низше доньок ставлю по синах, зовсїм незалежно від всякого старшинства, бо вислїдити його неможливо, та й взагалї, з виїмком синів Ольгерда, Корията й Любарата, не маємо нїяких таких вичислень, що давали-б бодай якусь підставу до уложення порядку старшинства князїв: розміщаю їх або в порядку виступлення, або орієнтуючи ся тим, що

батьківщину — exceptis excipiendis — мусїв діставати передовсїм старший син.

В потомстві Наримунта кн. Михайла пинського не можна докладно звязати з пізнійшими князями пинськими, що, можливо — походили таки від нього. До потомства Патрикия стародубського див прим. 18. Ґенеальоґії московські дають йому ще сина Юрия, і від нього виводять кн. Ґоліциних і Куракіних, а від Федора Патрикиєвича — кн. Хованских.

Що у Федора Любартовича були брати Лазар і Семен, а мати їх звала ся Ольга, виходить з грамоти в Archiwum Sanguszków I ч. 8, що по всяким міркованням мусимо признавати Федору Любартовичу — див. с. 164 прим. Синів Федора Ольгердовича Андрушка і Митка вислідив недавно Радзіміньскій (Monografia xx. Sanguszków I c. 28 і далї): вказавши, що Федор Любартович в 1420-х рр. володїв Коропцем в зем. Галицькій (документ на се він опублїкував в згаданій працї, і він не викликає підозрінь, хоч і звісний тільки в потверджену 1444 р.), він з значною правдоподібністю довів, що кн. Андрушко й Митко, що наступають по нїм в тім галицьких маєтностях, були його синами. Про справу походження кн. Сангушків і вивід їх від Любарта говорю низше.

Переходжу до династиї Ольгерда (табл. II і III). З його потомством справа далеко тяжша. Коли про Гедиминових синів маємо тільки деякі вагання що до порядку їх, але число й імена подають ся згідно всїми джерелами, то про Ольгердових синів джерела говорять згідно тільки одно — що їх було дванадцять, але дають инакші імена і вичисляють їх в ріжнім порядку. Найбільше баламутні реєстри Длуґоша й Ширшої русько-литовської лїтописи 2), де почислено до Ольгердових синів не тільки князїв з иньших лїній Гедиминової династиї, а й зовсїм фантастичні особи як „Іван Жедивид", кн. подольський 3). Далеко лїпший реєстр дають великоросийські компіляції (з литовських лїтописей він включений в версію представлену кодексом Познанським — II. с. л. XVII с. 316). Вони ріжнять ся між собою досить мало; перша ріжннця в тім що упустивши Віґунта (такий неповний реєстр, з 11 синами, не доповнений, маємо у Аврамки — с. 103), декотрі доповнили сей неповний реєстр „Минигайлом", особою, що до Гедиминової династиї не належала (був то син Гедигольда, староста ошмянський — звістки про нього зібрав Вольф Ród с. 80 й вимазав з реєстра Гедиминових синів у Стаднїцкого) 4). Так маємо в 1

Софійскій с. 236, Воскр. с. 25, 4 Новг. III с. 26 і в Познан. кодексї (1. с.). Віґунт з опублїкованих компіляцій зацїлїв тільки в Тверськім збірнику — с. 436. Друга ріжниця, що компіляція Аврамки ставить Корибута перед Федором, тим часом як у всїх иньших він стоїть по Федорі, як старший з синів від другої жінки Ягайла, а Никонївська й Тверська компіляції ставлять Свитригайла перед Коригайлом і Лугвеном, тим часом як в иньших компіляціях він стоїть по них.

Що до імен Ольгердових синів, сей катальоґ великоросийських компіляций (в його повнім і чистім видї з виданих до тепер кодексів представлений Тверським збірником) знаходить собі повне потвердженнє в документах і иньших джерелах: всї дванадцять синів Ольгерда з такими іменами які подані в них, себто Андрій, Дмитро, Константин, Володимир, Федір, Корибут, Скиргайло, Ягайло, Коригайло, Свитригайло, Лугвен і Віґунт дїйсно істнували 5). Що до порядку їх, то старшинство Федора перед Корибутом, крім згідности всїх версій против одної, підпирає ще та обставина (піднесена Вольфом), що пять синів від першої жінки всї виступають з самими християнськими іменами, а сїм синів від другої фіґурують звичайно з литовськими, з чого-б виходило, що Федір мусить належати до перших пяти, а Корибут до других семи.

Що до порядку сих семи синів від другої жінки, то на умовах з рицарями з 1382 р. маємо їх усїх виписаних, і се може давати нам також вказівку на порядок старшинства; документи сї видані в імени Ягайла і Скиргайла, а решта вичислені як сьвідки і участники в усїх трох документах все в такім порядку: Корибут, Лугвен, Коригайло, Віґунт і Свитригайло (Raczyński Codex diplom. Lithuaniae c. 57-60). Як бачимо, порядок зовсїм сходить ся з катальоґами більшости великоросийських компіляций — 1 Соф., Воскр., 4 Новг. і Аврамки. Що Свитригайло був одним з наймолодших, коли не наймолодшим, маємо вказівку ще в тім, що він жив при матери, як ми бачили вище. Супроти того всього уважаю за лїпше тримати ся порядку великоросийских компіляцій, то значить приймати для сїмох молодших синів Ольгерда сей порядок: Корибут, Скиргайло, Ягайло, Лугвен, Коригайло, Віґунт, Свитригайло. Вольф, опираючи ся на згаданих актах 1382 р., ставить на першім місцї Ягайла, на другім Скиргайла, аж на третїм Корибута, і т. д. Але я думаю, що він се робить зовсїм не потрібно: як я вже сказав, грамоту видають Ягайло як князь виленський і Скиргайло як князь троцький, отже князї поважнїйших волостей, се одначе нїчого не доказує в

їх старшинстві, бо коли Ольгерд міг поминути Корибута і Скиргайла з виленським столом, то міг дати Скиргайлу троцький стіл, хоч би він і був молодшим від Корибута 6). Ліпше тримати ся порядку великоросийських компіляцій, раз вони так добре витримують иньші проби і против їх порядку нема ніяких поважнійших арґументів.

Доньок Ольгерда вичисляю й тут в порядку замужества. Числа їх докладно не знаємо, так само як і доньок Гедимина. З Вольфом, що до порядку ріжню ся тільки в тім, що супроти сїверської полїтики Ольгерда (див. вище с. 65 і далї) вважаю, що своїх доньок за князїв карачевського й новосильського міг Ольгерд видати мабуть не скорше самого кінця 50-х рр., і тому ставлю їх не на першім і другім, як у Вольфа, а на другім і третїм місцї.

Перехожу до поодиноких синів Ольгерда і їх потомства. Про Дмитра брянського й Дмитра-Корибута див. вище прим. 18, тамже про Константина й його волости. Про Федора і його потомство, спеціально про походженнє від нього кн. Сангушків ведеть ся досить горяча полєміка: А. Лонгиновъ Князь Федоръ-Любартъ Ольгердовичъ и родственныя связи русскихъ князей съ угорскимъ домомъ, Вильна, 1893 (з Трудів предвар. комитета IX арх. съѢзда); П. Ивановъ НЂсколько словъ по поводу сочиненія А. В. Лонгинова „Князь Федоръ Любартъ Ольгердовичъ" — Чтенія Київ. істор. тов. т. VIII; Sprawa początków rodu xx. Sanguszków, opracowali Z. L.-Radzimiński, B. Gorczak i D.-Kozicki, Льв., 1901; Z. L.-Radzimiński Odpowiedz ks. Z. D. Kozickiemu w sprawie rodowodu xx. Sanguszków, Льв., 1901: D.-Kozicki Jeszcze raz w sprawie rodowodu xx. Sanguszków, Kp. 1902, Wilczyński Sprawa początków rodu xx. Sanguszków, далї — відповіди Радзімінского на сї дві статї 1902 (дві брошюри) і нарештї Monografia xx. Sanguszków oraz innych potomków Lubarta Fedora Olgerdowicza x. rateńskiego, opracował Z. L. Radziminski, 1906. Супроти фамілїйної традиций кн. Сангушків (звісної від поч. XVII в.) про походженнє від Любарта — для погодження з історичними фактами, які вказують на походженнє їх від Ольгерда, виставлено тут гіпотезу, що Федір Ольгердович мав друге імя Любарта. Але традиція пізня, а одиноке старше джерело, на якім пробувано її оперти — Длуґошів реєстр Ольгердовичів (там є Любарт Ольгердович, а нема Федора), як сказано, дуже непевний (див. вище с. 514). Жінку Федора Ольгердовича називає одна з записок печерського помянника, в серединї Сангушкової фамілїї: „князя Федора Ольгердовича, княгиню єго Ольгу"

(Чтенія київські VI). Про гіпотезу Радзімінского, що у Федора Ольгердовича був син Федюшко, і він дістав в 1431 р. Володимир — див. вище с. 169-170. Підстав ся гіпотеза не має.

Корибутових синів вичисляю в порядку виступлення. „Начало" кладе на першім місці Івана. Вольф за Хмировим уважає донькою Корибута ще Анастасию жінку в. кн. Висиля кашинського (з тверських), але се тільки гіпотеза, і то досить непевна. Про дату смерти Скиргайла див. прим. 28. Справа руського імени Ягайла звязана з питання про те, що він був з початку хрещений на православну віру — див. літературу на с. 96. Потомство Казимира Ягайловича подано в скороченню — тільки синів. Лугвен зветь ся дуже ріжно (Лугвеній, Ликвеній, Liguen, Lingveni), й імя його не усталене. Свитригайла документи сучасні пишуть через т, і крім того дуже часто через ш — сам він все себе так пише: Швитригайлъ, Швитригайло, або частійше через кь Швитрикгайло. Крім імени Болеслава в деяких актах виступав він з другим іменем, Олександра.

Примітки

1) Перша серія поправок подана при книжці: Olgierd i Kiejstut.

2) Анальоґічний з нею реєстр має також кодекс Євреінова (с. 377).

3) Останніми часами Длуґошів реєстр узяв в оборону Радзімінский в своїй праці про Сангушків (як вище): він припускає, що всї Ольгердові сини мали литовські ймення, і що Длуґош вичисляє систематично литовські ймення Ольгердовичів, звісних в иньших джерелах з християнськими йменнями. Одначе досить сумнївно, щоб у Длуґоша, звичайно вповні залежного в своїх литовських звістках від звісних нам джерел, тут знайшов ся такий богатий сортимент самостійних відомостей.

4) Радзімінский одначе пробує довести, ще се третє імя Віґунта.

5) З них доперва Вольф довів істнованнє Федора Ольгердовича: Стадніцкий злучив був його в одну особу з Віґунтом, а натомість приймав істнованнє Мінгайла Ольгердовича. Про документи з іменем Федора Ольгердовича див. у кс. Козїцкого (як низше) розд. VI.

6) Непотрібно також признав Вольф (Ród с. 85) велике значіннє тому, що в сих умовах Ягайло обовязуєть ся вихрестити ся з братами: мова тут про хрещеннє латинське, а се не виключає, що декотрі з тих Ольгердовичів могли вже бути хрещені на руське.

Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 4. — Київ-Львів, 1907. — 538 с. (2-е вид.).

У четвертому томі висвітлюється політична історія українських земель у складі Великого князівства Литовського та королівства Польського протягом XIV — середини XVI ст. (до 1569 р.)

[Репринтне видання:

Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П.С.Сохань (голова) та ін. — К.: Наук. думка, 1991. — . — (Пам’ятки іст. думки України). — ISBN 5-12-002468-8.

Т. 4. — 1993. — 544 с. — ISBN 5-12-0030208-7 (в опр.).]